

Takács Péter

AZ ÁLLAMOK RENDSZERTANA ÉS TIPOLOGIÁJA

Államelméleti elemzés

GONDOLAT

Takács Péter

AZ ÁLLAMOK RENDSZERTANA
ÉS TIPOLOGIÁJA

FLORILEGIUM

Series Iurisprudentiarum ac Politicarum 4.

Sorozatszerkesztő
TAKÁCS PÉTER

JURIS DICTIO

A Széchenyi István Egyetem

Deák Ferenc Állam- és Jogtudományi Karának
kiadványai

Takács Péter

AZ ÁLLAMOK RENDSZERTANA ÉS TIPOLOGIÁJA

Államelméleti elemzés

Gondolat Kiadó
Budapest, 2023

E kötet az Igazságügyi Minisztérium jogászképzés színvonalának emelését célzó programjai keretében jelent meg.

© Takács Péter, 2023

Minden jog fenntartva. Bármilyen másolás, sokszorosítás,
illetve adatfeldolgozó rendszerben való tárolás
a kiadó előzetes írásbeli hozzájárulásához van kötve.

*www.gondolatkialdo.hu
facebook.com/gondolat*

A kiadásért felel Bácskai István
A kötetet tervezte Lipót Éva

ISBN 978 963 556 476 7
ISSN 2498-7603

TARTALOM

<i>Előszó</i>	9
<i>Köszönetnyilvánítás</i>	23

I. RÉSZ

BEVEZETŐ: ALAPFOGALMAK

1. Rendszerezés, tipizálás, klasszifikáció	25
2. Rendszer és „rendszerben gondolkodás”	33
3. Rendszerek és változásai: rendszerváltozások	46
4. Két hagyományos kategória: államforma és államtípus	62

II. RÉSZ

AZ ÁLLAMFORMA ÉS AZ ARRA ÉPÜLŐ RENDSZEREZÉSEK ÁTALAKULÁSA

1. Az államforma fogalma	65
2. Az államok főbb formái: „-archiák”, „-kráciák”, „-izmusok”	88
3. A kormányzás formái: kormányformák, kormányzati rendszerek	106
4. A politikai-jogi rendszerező kategóriák (újja)születése a XVIII–XIX. században	134
5. Régi-új elemek a hagyományos klasszifikációs rendben (XX–XXI. század)	149

III. RÉSZ

AZ ÁLLAMTÍPUS ÉS A MODERN ÁLLAM PROBLÉMÁJA. A LEGUTÓBBI ÉVSZÁZAD ÚJ ÁLLAMTÍPUSAI

1. Az államtípus mint az államelméleti rendszerezés alapkategóriája	180
2. Főbb történeti és koncepcionális államtípusok	188

3. Az állam kétféle felfogása és ennek tipológiai következményei	216
4. A modern állam fogalma, kialakulása és főbb jellemzői	221
5. Nyugaton a helyzet mindig változik: a legutóbbi száz év új államtípusai	269

IV. RÉSZ

EGY KLASSZIFIKÁCIÓS REMAKE KÍSÉRLETE. ALKALMI MÉLYFŰRÁSOK A RENDSZEREZŐ ÉS TIPIZÁLÓ ELMÉLETEK TÖRTÉNETÉBEN

1. A teokráciától az oligarchián át a maffiaállamig és vissza	356
2. Egy különleges timokrácia: a harag és gyűlölet állama	386
3. Az államformák igazolhatósága és a középosztály apoteózisa	391

V. RÉSZ

MONARCHIÁK ÉS KÖZTÁRSASÁGOK, ROJALISTÁK ÉS REPUBLIKÁNUSOK

1. Monarchiák és köztársaságok	403
2. Monarchiák és köztársaságok között: a köztes államformákról	427
3. A republikanizmusról	451
4. Magyar republikánusok, magyar köztársaságok	466

<i>Tárgymutató</i>	507
<i>Névmutató</i>	515

*Szüleim emlékének,
akikhez a magyar történelem forrágai
– 1944/46-ban, 1949-ben, 1989/90-ben és 2010-ben –
négy rendszerváltozással együtt három és fél
államformaváltást fújtak be a ház ablakán.*

ELŐSZÓ

E kötet az államformák és államtípusok szemantikájának gondozásával, alkalmi legitimációs funkciójuk megvilágításával, valamint rendszerezésük néhány elméleti és történeti összefüggésének feltárásával kíván hozzájárulni az államok klasszifikációs elméletéhez. Az itt kifejtett gondolatok – bár reményeim szerint számíthatnak az alkotmánytan és a politikatudomány iránt érdeklődők figyelmére is – rendszertani értelemben alapvetően államelméleti jellegűek, s céljuk, hogy e minőségükben gazdagítsák az állam- és jogtudományokat.

Mivel az állam az elmúlt néhány évtizedben újra a tudományos vizsgálódás széles körben elfogadott tárgya lett, egy hagyományos államtani téma feldolgozása nem kíván különösebb indokolást. Az azonban megkérdendő, hogy egy ilyen elemzésnek van-e valamilyen haszna az államelméleten túl is, s ha igen, mi az? Erre azt válaszolom, hogy e könyvet elsősorban jogászoknak és a jogtudományként is értelmezhető, vagy azzal szoros kapcsolatban álló államtudomány művelőinek írtam, de a kifejtett gondolatok szerintem három szempontból azok számára is hasznosak lehetnek, akik más irányokból közelítik meg az itt felvetett kérdéseket.

Az egyik az, hogy a magyar társadalmi és közjogi-politikai rendszerek gyakran változnak, amivel együtt jár az új helyzetek megértése iránti igény. Nálunk oly sokszor, s többnyire oly meglepetésszerűen kerül sor az államforma és a politikai rend változására, hogy a rendszertani és tipológiai alapismereteket akár az iskolában is lehetne tanítani, mint a térkép, az iránytű és a logarléc használatát. „Még meg sem szoktuk a régi rendszert, és már bele is csöppentünk egy újba!” – mondogatták például néhányan egy évtizede, amikor rájöttek, hogy a „rendszerváltozás” kifejezés nemcsak az 1990-es, hanem a 2010-es fordulatra is alkalmazható. Magyarországon immár kétszáz éve minden generáció életében legalább kétszer, a pechesebbek életében háromszor-négyszer is történik valamilyen jelentős változás. Ezek során átalakítják a közéletet, megbolygatják a tulajdonviszonyokat, átnevezik az utcákat és az iskolákat, átalakítják a jogrendszert és a kitüntetések rendjét, s persze újraírják a történelmet is: a korábbi hősekből tévelygőket vagy egyenesen bűnözőket, a régi tévelygőkből és bűnözőkből pedig példaképeket csinálnak. Az egyes rendszerek átlag

hús, az átmenetiek két-három, a hosszabbak harminc-negyven évig tartanak, aztán elkorhadva átadják a helyüket egy másiknak, vagy félrelölik őket, mert a változó feltételeket kihasználva előáll valaki, és jobbat ígér. Ilyen körülmények között nem árt tudni, hogy éppen hol is vagyunk. Vagyis ahol úgy jönnek-mennek a különböző állam- és kormányformák, mint a vonatok Hrabal híres csehországi pályaudvarán, ott még akkor sem árt egy pillantást vetni a menetrendre, ha előfordul, hogy „a reggeli vonatok délben, a déliek este, az estiek pedig éjszaka közlekednek”.¹ Hiszen egy ilyen helyen bármikor megtörténhet, hogy a délutáni gyors – idézve a klasszikus szöveget – „percre pontosan érkezik a menetrend szerint, de az nem a délutáni vonat, hanem a délelőtti személy, csak éppen négy órát késett”.² Vagyis e könyv abban segíthet az Olvasónak, hogy meg tudja állapítani: mikor melyik vonat jött meg, s ha megjött, belátható időn belül elindul-e egyáltalán. Ám nem a menetrendet kívánja helyettesíteni, hanem a mozdonyok és szerelvények meghatározását segítheti.

A másik ok, ami a szűkebb szakma művelőinek körén túl is hasznossá teheti az e kötetben kifejtetteket, hogy azok hozzájárulhatnak a nemzetünket az államformák kérdéséhez fűző rejtélyes és unikális viszony fő vonalainak tisztázásához. Ebben a viszonyban ugyanis egész biztosan van valami mindeddig feltáratlan ambivalencia: őszinteség és őszintétlenség, sőt némi hanyag közöny és elkötelezett, valódi szenvedély is. Mi több, egyszerre van benne a tudatos tervezés és egy nagy adag kontingencia, valami gránitszilárdságú elvi jelleg és valami dagonyázó pragmatizmus is. Hiszen Magyarországon a „republikánusok nélküli köztársaságok” éveit (1918, 1919) a „király nélküli királyság” évtizedei követték (1920–1944); majd monarchista nemzetgyűlési képviselők szavazatait is hasznosítva vezettek be egy köztársaságot (1946), ami aztán a nép uralmával köszönő viszonyban sem álló „nép”-köztársaság lett, és négy évtizeden át fennmaradt (1949–1989). Ebben az országban egy későbbi köztársaság idején (1990–2010) az államot olyan címer jelenítette meg, amelynek pajzsán egy korona – a törvény szavaival: „a magyar Szentkorona”³ – nyugodott, és nyugszik ma is. Ez a koronás vagy „neomagyar”⁴ címer azt is előre jelezte – többek esetén: előrejelezhetette volna –, hogy néhányan már akkor sem egy szokványos republikánusban kívántak élni, hanem valami olyan nem-szokványosban, ami (miként az 2010 után valósággá vált) hangsúlyozottan nem-köztársaságként értelmezi önma-

¹ Hrabal, Bohumil: *Élesen követett vonatok* (Ostře sledované vlaky) 1965; később magyarul *Szígonián ellenőrzött vonatok*. Ford.: Zádor András. Budapest, Európa Könyvkiadó, 2002. 5.

² *Ugyanott*.

³ 1990. évi XLIV. törvény (címertörvény) 1. § (2) bekezdés; *Magyar Közlöny*. 66. szám (1990. július 11.) 1381. (A Szent Korona írásmódja itt e törvényhez, néhány más helyen a hivatkozott művek címében és idézett szövegében követett írásmódhoz igazodik.)

⁴ Petri György kifejezése, lásd az „Egy törvényre” (1991) című költeményét, In: Petri Gy.: *Összegyűjtött versek*. Budapest, Magvető, 2003. 310. Részlete idézve alább, az V. rész mottójaként is.

gát. Bár államformája hivatalosan köztársaság, mégsem lehet, vagy nem célszerű ezt kiemelve azonosítani, megnevezni vagy jellemezni.

Sőt, továbbmegyek: vajon nem valami mindeddig tisztázatlan ambivalencia-e az, hogy ebben az országban azon a helyen, ahol az első magyar köztársaságot proklamálták, nevezetesen az Országház kupolacsarnokában, 2000. január 1-je óta⁵ az egykori magyar királyok koronája van közszemlére téve? Ez persze nem szokványos királyi korona, mondják a hozzáértők, hanem a Szent Korona, mely parlamenti kiállítású, majd a 2011-es Alaptörvény szövegezői szerint nem a monarchiát jelképezi, hanem az állam alkotmányos folytonosságát (melyre később térek ki) és a nemzet egységét testesíti meg.⁶

Az előzményekre⁷ is visszatekintve azt mondhatjuk, hogy az itt szóban forgó koronának a magyar jogban – a Büntető Törvénykönyben meghatározott „nemzeti jelkép”-státuszán⁸ túl – legalább három minősége és funkciója van. Először: a címertörvény szerinti „magyar Szentkorona” – a hivatkozott AB-határozat megfogalmazásában – „heraldikai ábrázolás”, vagy legalábbis annak alapja. Másodszor: a koronatorvény szerint a „Szent Korona” – ugyanezen AB-határozat alapján – „egy tárgy”. Részint vagyontárgy, mely a kincstári vagyon része (így e vagyon kezelőjének döntése szerint az egykori alkotmány ún. kétharmados rendelkezésétől függetlenül egyszerű többségi döntéssel is áthelyezhető volt a nemzet múzeumából az ország házába), részint pedig védetté nyilvánított „kulturális tárgy”, vagy közjogi ereklye. Végül és harmadszor: az Alaptörvény szerint e tárgy két közjogban és közjogilag feltételezett gondolat – „Magyarország alkotmányos állami folytonossága és nemzeti egysége” – megtestesítője. Akár helyes ez a jelentésmeghatározás, akár nem, azt aligha lehet komolyan gondolni, hogy e három fontos funkció teljesítése mellett a

⁵ „Az államalapítás ezeréves évfordulója alkalmából Magyarország méltó helyére emeli a Szent Koronát – fogalmazott a 2000. évi I. törvény (koronatorvény) preambuluma –, és a nemzet múzeumából a nemzetet képviselő Országgyűlés oltalma alá helyezi”. E törvény 2. § (2) bekezdése szerint „a Szent Koronát és a hozzá tartozó jelvényeket – a koronázási palást kivételével – az Országgyűlés épületében őrzik,” s azokat a 3. § szerint bárki megtekintheti, a nemzeti ünnepeken ingyenesen.

⁶ Lásd Magyarország Alaptörvénye, Nemzeti hitvallás. A koronatorvény és az Alaptörvény között szövegezési különbség, hogy az előbbi szerint a korona „a magyar állam folytonosságát és függetlenségét” testesíti meg, mint „ereklye”, az utóbbi szerint pedig „az állam alkotmányos folytonosságát és a nemzet egységét”, mint közelebbről nem specifikált tárgy. Bár ez az eltérés nem „textuális apróság”, a most hivatkozott kontextusban a különbségnek nincs jelentősége.

⁷ A korona jogi jelentésének értelmezéséhez előzményként – a már említett címertörvény (1990. évi XLIV. tv.) és Magyarország Alaptörvénye (2011. április 25.) mellett – lásd a koronatorvényt (2000. évi I. tv.), valamint az annak alkotmányossága kérdésében született 26/2000. (VII. 6.) AB-határozat szövegét.

⁸ Lásd az 2012. évi C. törvény (Btk.) 334. §-át a „Nemzeti jelkép megsértése” vétségéről: „Aki nagy nyilvánosság előtt Magyarország himnuszát, zászlaját, címerét vagy a Szent Koronát sértő vagy lealacsonyító kifejezést használ, illetve azokat más módon meggyalázza, ha súlyosabb bűncselekmény nem valósul meg, vétség miatt egy évig terjedő szabadságvesztéssel büntetendő”.

korona – miközben évszázadokon át egy királyság szimbóluma volt – *nem* jelképezi a monarchikus államiságot is.

A köztársaság és a Szent Korona-tan ellentétére, illetőleg a köztársaság és korona-szimbólum lehetséges diszkrepanciájára először Moór Gyula hívta fel a figyelmet: „amint a korona nem lehet a köztársaság jelképe, úgy a szent korona tana sem fér össze a köztársasági államformával” – fogalmazott a Jogi Reformbizottság előadójaként, 1946. július 13-án. E bizottság a kormány tanácsadó testületeként Nagy Ferenc miniszterelnök azon kérdésére válaszolt, hogy „a szent korona a címernek elválaszthatatlan része-e, s hogy a szent korona tanának érvényessége a beállott alkotmányjogi és közjogi változások folytán fennáll-e?” A bizottság szerint a köztársaság szakítást jelent az ezeréves államformával, ezért – hangzott a szakvélemény – „konzekvensen szakítani kell azzal a címerrel is, amely a régi [1944 előtti] alkotmányjogi állapotot fejezi ki”⁹

A nemzeti egység képviselőjében egyébként a Szent Koronának van egy konkurrens, vagy – értelmezéstől függően – asszisztense is: a köztársasági elnök. Hiszen az Alaptörvény egy másik rendelkezése szerint¹⁰ a köztársasági elnök ugyancsak „a nemzet egységét” fejezi ki. S vajon melyiknek mi a szerepe akkor, kérdezhetjük, amikor az egyes állami ünnepek előtt a magyar királyoknak a kupolacsarnokban kiállított koronája körül gyülekező érdemdús kiválóságoknak a köztársasági elnök adja át azokat az állami kitüntetéseket, amelyek elnevezése néhány éve még a köztársaságot idézte,¹¹ de ma már ezt nem teszi?

Nos, egy olyan országban, ahol köztársaság és monarchia, korona és respublika, sőt, korona és korona körül ennyi ellentmondás halmozódott fel, az államformákkal és az államok típusaival kapcsolatos hagyományos ismeretekre olyan szükség lehet, mint egy falat kenyérré. Abban bízok, hogy ez a könyv sokaknak egy „falat kenyeret” jelent, amikor magyarázatot keresnek a fenti jelenségekre. E szerénytelennek tűnő megfogalmazással egy nagyon is szerény célra utalok: arra, hogy az egyes államok rendszertani helyét vagy minőségét illetően (néhány kivétellel) ez a könyv elsősorban szempontokat ad, de nem ennek szerzője szeretné megmondani a végső igazságokat abban az értelemben, hogy az Olvasónak mit minek kell minősítenie, vagy milyen fogalmakon mit kell értenie. Inkább a hagyományos ismereteket tekin-

⁹ Vö. Föglein Gizella: A Magyar Köztársaság állami címere, 1946–1949. *Levéltári Közlemények*. 62. évf. 1991/1–2. sz. 3–8. Azt, hogy a köztársaság címere egészen új legyen-e, vagy a régi címer egyes elemeinek felhasználásával készüljön, a Jogi Reformbizottság 1946-ban a „politikai célszerűség” kérdéskörébe utalta, miközben a korona nélküli ún. Kossuth címet „történelmileg kialakult, »ősi állami címerábrázolásnak«” minősítette.

¹⁰ Vö. Magyarország Alaptörvénye. Az állam, 9. § (1) bekezdés

¹¹ Ilyen például a Magyar Érdemrend nagykeresztje, középkeresztje, tisztikeresztje és lovagkeresztje, ami „lánykori nevén” a Magyar *Köztársasági* Érdemrend nagykeresztje, középkeresztje, tisztikeresztje és lovagkeresztje volt. A példák bőséggel folytathatók.

tem át, alkalmasint értékelve a mai nyelvhasználatot, vagy amint fentebb mondtam: gondozom az ezzel kapcsolatos fogalmak szemantikáját. Mindez remélhetőleg segíti az Olvasót abban, hogy maga alakítsa ki a saját besorolásait és osztályozásait.

Egy harmadik ok, ami miatt e kötet az általános jog- és politikatudományi érdeklődésű Olvasó számára is hasznos lehet, a következő. Miközben nem az alkotmányjogi szakirodalomban megszokott állam- és kormányformatant fejtek ki, az általános elméleti és államtörténeti összefüggések körében, és részben mögött, olyan tényezőket is szeretnék felszínre hozni, amelyek az államformákról való gondolkodásunkat befolyásolják. Ilyenek például – politikai nézeteinken és preferenciáinkon túl – kulturális mintáink, általános értékrendszerünk, lelki beállítódásaink és hajlaimaink, személyes és közösségi múltunk, valamint a tradícióhoz való viszonyunk is. Pozitív és negatív értelemben egyaránt. Ezt a komplex problémát a budapesti Millenniumi emlékmű példáján szemléltetem, mely úgy utal a magyar államra, hogy közbeiktatja a fentebb utalásszerűen jelzett államforma-problémát is.

*

Felállítására idején, 1896 és 1906 között, ez az emlékmű¹² a honfoglalás ezeréves jubileumát ünnepelte, a csaknem 900 éves magyar államot reprezentálta, és a XIX–XX. század fordulóján létezett monarchiát legitímálta. Központi eleme, Gábriel arkangyal szobra a monarchiát jelenítette meg, s teszi ezt ma is rendületlenül. Egyfajta introspekcióval vizsgáljuk meg, hogy változik-e, s ha igen, miként, a hozzá való viszonyunk, esetleg a róla alkotott értékítéletünk, ha figyelembe vesszük az államforma-probléma megítéléséhez nélkülözhetetlen tartalmi szempontokat is!

¹² Az emlékmű 1896 és 1906 között készült, de – s ennek is szimbolikus jelentősége van – egyes részeiben Trianon után, 1929-re fejezték be. Közismert, hogy két félköríves építmény 13 méter magas nyitott oszlopocsarnokában a Magyarország sorsát meghatározó 14 történelmi személyiség bronzszobra áll: azon királyoké, kormányzóké és fejedelmeké, akik egy-egy kor felfogása szerint döntő szerepet játszottak történelmünkben. Amikor változott az erről alkotott közfelfogás, módosult a megjelenített történelmi figurák köre: cserélték a szobrokat (olykor csak azután, hogy egyik-másikat ledöntötték). Az eredeti szobrok többségét Zala György készítette, az oszlopocsarnokot Schickedanz Albert tervezte. – Az emlékmű középpontjában egy 36 méter magas oszlop áll, melynek a tetején Gábriel arkangyal 4.8 méteres szobra látható. Ez egy glóbuszra emlékeztető gömbön áll, kitárt szárnyakkal, egyik kezében a magyar királyi koronát (a Szent Koronát), másikkban az apostoli kettős keresztet emeli magasba. Az oszlop talapzatánál a honfoglaló hét vezér lovasszobra látható: a hat törzsfőnököt Árpád fejedelem vezeti. Ez az utóbbi szoborcsoport a XIX. század végét uraló hazai Árpád-kultusz kicsit megkésett budapesti darabjának is mondható, bár stílusa (szerencsénkre) jelentősen különbözik a néhány évtizeddel azelőtti híres – dévényi, brassói és pusztaszeri – Árpád-ábrázolásoktól. A két kolonnád tetején hat allegorikus alkotást helyeztek el, melyek – a Munka és Jólét, a Tudás és Dicsőség alakjai, mindenképp pedig a Háború és Béke kocsijai – az új idők, a modern kor üzenetét közvetítik. – Az emlékmű előtt 1929-ig szökőkút működött, azóta annak helyén egy, korszakonként változó elnevezésű kőtömb áll, amelynek felirata jelenleg „Hőseinkre” emlékeztet. Ha a Millenniumi emlékművet esetleg egy szekularizált modern „politikai vallás” szentélyének tekintenénk, mint ahogy néhány politikai párt időről-időre ezt teszi, e kőtömb funkciója a templomi oltáréhoz hasonlítható.

A szobor úgy ábrázolja az arkangyalt, ahogyan a Hartvik-legenda szerint¹³ II. Szilveszter pápa számára megjelent: egyik kezében koronával, a másikban az apostoli kettős kereszttel. A XI. századi Hartvik püspök úgy tudta: Isten az angyal révén figyelmeztette a pápát arra, hogy „Attila megtalált koronáját” ne a lengyeleknek adja, akiknek Ottó császár ígérte, hanem annak, aki „másnap reggel érkezik”. Másnap reggel történetesen a mi István fejedelmünk követe, Asztrik érsek érkezett meg hozzá, a magyaroknak tehát szerencsésük volt, a magyar monarchistáknak meg – hogy úgy mondjam – egyenesen mázlijuk. Hiszen a királyi korona a későbbi évszázadokban a magyar államiség szimbólumává vált, s a monarchia igazolása e legenda révén akár az isteni akaratra is visszavezethető.

Az ezzel kapcsolatos egyik klasszikus elméletet, a Szent Korona-tant – bár évszázados előzményei és erős XIX. századi gyökerei voltak – lényegében az 1920-ban létrejött magyar állam legitimációs szükségletei értékelték fel, és tették a Hartvik-legenda késői kiegészítésévé. Az „ezeréves Magyarország” eszméjére épülő történelmi folyamatosság hangsúlyozásával és a jogfolytonosság fikciójával kiegészítve ugyanis ez a tan 1920 után – miként ekkor már a Millenniumi emlékmű is – azt sugallta, hogy a trianoni Magyarország, vagyis az ún. „kis Magyarország” az ezer éves „nagy Magyarország” folytatása, nem pedig egy új állam, mely a régi romjain született. A tan annak ellenére is expanzióban volt, hogy vitatták európai, europaizálható tartalmát (vö. Eckhart-vita),¹⁴ a Kárpát-medencében fújó történelmi szelek ugyanis egy ideig dagasztották vitorláját. Ám amikor ez a magyar állam a XX. század második világhébe idején a rossz, s mint később kiderült: a vesztes oldalra állt, a nagyhatalmak által kialakított új politikai rendben – s az államforma megváltoztatása után – diszkreditálódott a koronával kapcsolatos doktrína is. Diszkreditálódott, mert diszkreditálták; s el is felejtődött, mert az akkori emlékezetpolitika hatalmi szóval (csaknem teljesen) elfelejtette.¹⁵ Amikor aztán 40–50 évvel később, vagyis 2–3 évtizeddel ezelőtt – lényegében ugyancsak politikai döntés révén – levették az eszmetörténet

¹³ Vö. Szent István király legendája Hartvik püspöktől. In: *Árpád-kori legendák és intelmek*. Szerk.: Érszegi Géza, Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó, 1983. 34–53.

¹⁴ A vita kirobbantói szerint „a történész [Eckhart Ferenc] aktuális politikai célokat hátráltat[ott] a sajátos magyar közjogi szellem létének kétségbe vonásával, ráadásul a szomszédos országok és/vagy a hazai ellenzéki pártok számára szolgált[ott] municiót történetírásával”. Vö. Törő László Dávid: Az „Eckhart-vita”. Eckhart Ferenc 1931-es programtanulmányának kortárs visszhangja. *Aetas*. 31. évf. 2016/4. sz. 57–77. E vádak természetesen igaztalanok voltak. A kérdéssel kapcsolatban lásd még Mályusz Elemér: Az Eckhart-vita. *Századok*. 65. évf. (1931) 9–10. sz. 406–419., Kardos József: Az Eckhart-vita és a szentkorona-tan. *Századok*. 103. évf. (1969) 5–6. sz. 1104–1117.; Mezey Barna: Utószó. In: Eckhart Ferenc: *Magyar alkotmány- és jogtörténet*. Budapest, 2001. 407–437.; Péter, László: The Holy Crown of Hungary, Visible and Invisible. *Slavonic and East European Review*. 81. köt. (2003) 3. sz. 495–500.; Tóth Zoltán József: *Magyar közjogi hagyományok és nemzeti öntudat a 19. század végétől napjainkig. Adalékok a Szent Korona-eszme történetéhez*. Budapest, Szent István Társulat, 2007.

¹⁵ Jellegzetes példa ennek módjára az az anekdota, amely szerint a budapesti egyetem jogi karának hirdetőtábláján 1945-ben ez állt: „A nemi erőszak jogi kérdéseiről és a Szent Korona-tanról semmilyen

lélegeztető gépéről, sokan abban reménykedtek, hogy majd új erőre kap. Mindmáig azonban nem kapott, amin nem azt értem, hogy ne terjedne valamilyen mértékben (terjed, mert terjesztik), hanem azt, hogy az ezen munkálkodók igyekezete ellenére – s szemben a korona mint regália történettudományi elemzéseivel, ahol az elmúlt évtizedekben jelentős eredmények születtek¹⁶ – tartalmi értelemben senkinek sem sikerült megújítania. Ezért aztán – miközben az ezredévi emlékműből és Gábrriel arkangyal szobrából turistalátványosság lett – a Szent Korona-tan bevonult az üres vázzá lett történelmi kliséink világába, mint amilyen az, hogy „országunk határait egykor három tenger mosta”, vagy hogy „Lillafüred a magyar Tempe”¹⁷ és hasonlók. A különbség csak az, hogy ennek őszinte hívei és kényszeredett támogatói úgy tesznek, mintha az elmúlt száz évben semmi sem történt volna a Kárpát-medencében.

E végeredményben, vagyis az üres klisévé válásban szerepet játszott az is, hogy időközben elfelejtődött: a Millenniumi emlékmű központi eleme két rivalizáló, sőt egymás rovására értelmezhető legitimációs szíjat fűzött egybe,¹⁸ szinte észrevétlenül, de annak idején nagyon hatékonyan: az angyal és a fővezérek történetét. Amíg a koronát hozó angyal az ég küldötte volt, s a kiválasztott személy végső soron pápai jóváhagyással uralkodott, ami a kereszténység szellemét, s általában a (későbbi értelmezés szerinti) „Nyugat” értékeit közvetítette, addig a földi talapzaton a „Keletről” érkezett pogány honfoglalók lovagoltak az általuk fővezérnek választott Árpád mögött, s ez, feltételezve a vérszerződés gondolatát is, az uralkodás konszenzuális jellegére és a főhatalom köznemesi eredetére emlékeztetett. Ez két ellentétes, de vizuálisan finoman összehangolt legitimációs gondolat. A XX. század földindulásai és vérzivatarai azonban szinte lehetetlenné, a monarchia megszűnte pedig feleslegessé tették, hogy egy jól megkomponált emlékmű ilyen és ehhez hasonló jótékony feszültségei is az államrend

szakdolgozat nem nyújtható be.” Vö. Péter, László: *The Holy Crown of Hungary, Visible and Invisible. The Slavonic and East European Review*. 81. kötet 2003/3. sz. (421–510) 422.

¹⁶ Lásd elsősorban a Pálffy Géza által vezetett Szent Korona Kutatócsoport tagjainak – így Tóth Csaba és Tóth Gergely, Kerny Terézia és mások – írásait. Lásd még Tóth Endre et al.: *A magyar Szent Korona és a koronázási jelvények*. Budapest, Országház Könyvkiadó, 2018., bőv. és átd. kiad.: 2022.

¹⁷ A „magyar Tempe” ilyen értelmezéséhez lásd Kazinczy Ferenc: Vándor jegyzetek. *Életképek*. [Pest, Landerer és Heckenast] 6. szám, 1847. február 6. 178. Itt nincs jelentősége annak, hogy Berzsenyi Dániel szerint a Lesencevölgy (vö. *Verséinek kiadatlan összevegei*. Közzétette: Merényi Oszkár. Budapest, MTA, 1938. 47.), Vályi Klára szerint pedig az egykori Hont vármegyei Szalatnya környéke nevezhető így (vö. Vályi Klára: *Magyar Tempe. A régi isten asszonyoknak mulató virágos kertjek*. Vác, Marmarosi Gottlib Antal, 1807). A legismertebb persze Jókai Mór elképzelése, aki *A magyar tempevölgy* című írásában (vö. *Jókai Mór összes művei. Útleírások*. Budapest, Arcanum, é.n.) úgy vélte, hogy a műzsáknak otthont adó híres thesszáliai völgy magyar megfelelője a Balaton-felvidék. Mindez (ma) legfeljebb annyit bizonyít: ha a magyarok még az üres kliséikben sem akarnak egyetérteni, van hová fordulniuk.

¹⁸ Lásd erről részletesebben Sinkó Katalin: A Millenniumi emlékmű mint kultuszhely. *Medvetánc*. 7. évf. 1987/2. sz. (29–51) 31–32. Sinkó Katalin: Árpád kontra Szent István. *Janus* [Pécs], VI. 1989. 1. 42–52. és Sinkó Katalin: Ezredévi ünnepeink és a történeti ikonográfia. *Művészettörténeti Értesítő*. 49. évf. 2000/1–2. sz. (1–20) 8–11.

egészének legitimációját szolgálják. Ezért aztán – egy-két művészet- és kultúrtörténetesen kívül – ma már senki sem törődik velük, pedig az ezzel kapcsolatos reflexiók az állam és az államformák elemzéshez igencsak hasznosak.

Olykor egyébként a köztársaságot reprezentáló műalkotások jelentése ugyancsak átalakul, s azok is elszegényednek, már ha – az alkotó tehetségének és a történelem szerencsés voltának köszönhetően – nem válnak teljesen üressé. Az ilyen átalakulásra jó példa Daniel Chester French *Köztársaság* című szobra, melyet a chicagói világiállításra állítottak fel 1893-ban. Az alkotás egy tűzvészben elpusztult, s amikor 1918-ban ugyanaz a művész újra elkészítette, a változások már az idők jeleit mutatták: az eredetileg 20 méter magas aranyozott szobrot egy 7 méteressel pótolták, a figura kezében tartott zászlórúdra helyezett frígiai sapkát pedig – mely az amerikai szabadság-gondolat francia felvilágosodásbeli szellemi gyökereire emlékeztetett – lecserélték az ókori római hadsereg győzelmi tábláit idéző jelre. A „liberty” felirat elhalványodott, s a nép nyelvén *Arany asszonnyá (Golden Lady)* átnevezett szobor 1918-ra már nem a köztársaságot jelenítette meg, hanem, jó esetben is, az amerikai nemzeti egység szimbóluma lett. Akárhogy is volt, ma ugyanolyan erőtlenül sugározza, de azért sugározza, a köztársasági eszmét az amerikaiak számára, mint a budapesti Gábriel szobor a monarchikusokat nekünk.

A fentiek ismeretében mindazonáltal nehéz azt mondani, hogy a Gábriel arkanyal kezében lévő, koronának tűnő tárgy nem a Magyar Királyságot mint a monarchiát, hanem „csak” a magyar állam folyamatosságát és a nemzeti egységet jeleníti meg. Nos, ilyen és ehhez hasonló kérdések államelméleti háttérösszefüggéseivel foglalkozik ez a könyv.

*

A kötet közvetlen tárgya az államok rendszerezése és tipológiája, ami – amint azt már az államtan klasszikusa, Georg Jellinek megjegyezte¹⁹ – az államtudomány régi témaköre. Az ezzel kapcsolatos kérdéseket évszázadok, sőt évezredek óta elemzik, azok tehát alaposan és részletesen kidolgozottak mondhatók. Ebből a szokásos feltételezések szerint az is következne, hogy a téma mai kutatója csak szerény célokat tűzhet maga elé: a felhalmozott ismereteket csupán az elmúlt évek, esetleg évtizedek fejleményeivel kell kiegészítenie, hiszen egy-két tollvonás is elég ahhoz, hogy a megváltozott viszonyokhoz igazítsa a bevett régi elgondolásokat. Az efféle feltételezéseket az is erősíti, hogy a téma immár csaknem két és fél évezredre visszanyúló folyamatos feldolgozásainak szerzői rendszerint hagyománytisztelők, és így vagy úgy, de kötődnek a korábban felhalmozott ismeretekhez. Az államok klasszifikációjával kapcsolatos elméletek ezért nagyobb történelmi távlatokban – bár változatosak és sokfélék – inkább állandóságukkal tűnnek ki, semmint válto-

¹⁹ Jellinek, Georg: *Allgemeine Staatslehre* [1900]. Berlin, Verlag von O. Häring, ³1914. 661.

zásaikkal. A kutatás és elméletképzés közvetlen céljainak megfogalmazásakor ez mindenkit szerénységre int.

Más összefüggések ugyanakkor egyenesen ellentmondanak annak, hogy a célok kitűzésekor túl szerények legyünk. Hiszen az államok gyakorlata folyamatosan változik, ami próbára teszi a régi elméletek alkalmazhatóságát: „alapanyagot” ad új államtípusok megalkotásához, és alkalmat jelent új rendszerek felállítására is. Sőt, a gyakorlat tényei nemritkán egyenesen kihívást jelentenek egy-egy elementárisan új tipológia vagy osztályozás bevezetésére, s néha a tematikus hagyománnyal semmilyen kapcsolatban nem álló elmélet megalkotására csábítanak. Ezt erősítheti, hogy a túl gyakori vagy túl jelentős, például forradalmi változásokat a hagyományos rendszertanok keretében sokszor valóban nem lehet értelmezni, ami vitathatatlanul elméleti kihívást jelent, és sokakat arra csábít: keressenek új kiindulópontokat, vezessenek be addig ismeretlen kategóriákat, vagy alkossanak egészen új rendszertant. Ők nem a régit akarják továbbfejleszteni, vagy toldozni-foltozni, hanem radikálisan szeretnék megújítani az elméletet.

A témakör feldolgozottságának, valamint az ebből eredő lehetőségeknek e kettős, sőt egyenesen ellentmondásos jellege – tartós hagyományai és viszonylag gyakori revíziós igényei, továbbá: az elemzéseknek egyfelől a szellemi tradíciókhoz, másfelől a folyamatosan változó gyakorlathoz kötődése – kétségkívül rejtélyes ellentmondás. Ennek bizonyára több oka van; én kettőt ismerek. Az egyik az, hogy a hagyomány követése, mellyel ezen a területen sokszor találkozunk, általában véve dicséretes ugyan, de könnyen reflektálatlanná teheti a gondolkodást. A hagyomány ilyenkor sablonná, sőt, előítéletté válik, és aki a bevett sablonokban vagy előzetes ítéletekben bíz, az – John Stuart Mill híres fordulatával²⁰ élve – könnyen „elbóbiskol a vártán”: elnéz fontos dolgokat, és szinte biztosan tévedni fog. A másik ez: azt mindenki tudja, hogy a társadalom- és jogtudományok terén minden rendszerezés mögött értékekkel kapcsolatos állásfoglalások állnak, azt azonban sokan szem elől tévesztik, hogy ezek milyen következményekkel járnak az egyes elméletekre nézve – ideértve a sajátjukat is. Vagyis a tipológia és a rendszerezés területén nemcsak reflexióra van szükség, de folyamatos önreflexióra és saját elméletünk, sőt néha gondolkodásunk kritikai felülvizsgálatára is.

Akárhogy is legyen, a célokat illetően mindez (az itt ugyancsak felvethető tudományrendszertani szempontokkal együtt) két határmegvonást jelent annak, aki – egy elcsépelet, ám heurisztikus értékéből gyakori használata miatt mit sem veszítő metaforával élve – az imént vázolt lehetőségeket tekinti az elméletalkotás Szküllájának és Kharübdiszének. Vagyis az államelmélet terén ez a könyv, szerzőjének meghatározása szerint, *több* az elméleti hagyományok puszta összefoglalásánál és apró

²⁰ Vö. Mill, John Stuart: A szabadságról. In: Mill, J. S.: *A szabadságról. Haszonelvűség*. Ford.: Pap Mária. Budapest, Magyar Helikon, 1980. 86.

kiegészítéseinél, de *kevesebb* az államok teljesen új, a hagyományokkal szakító rendszertanának megalkotásánál. S hogy mi van e kettő között? Nos, mint említettem, e kötet azzal kíván hozzájárulni az államok tipológiájához és rendszertanához, hogy – a szóban forgó rendszertanok és tipológiák értelmezésén és belső logikájuk megmutatásán túl – elemzi és gondolja az azt kifejtő elméletekből előtűnő kategóriák szemantikáját. S hogy miért fontos e fogalmi rendszer szemantikája? Azért, mert a rendszerezés során használt kategóriáink egyfelől tények és reálfolyamatok reflexei, másfelől azonban – ha nem is minden, de sok esetben – legitimációs mechanizmusoknak is részei. Sőt, az egyes kategóriák, típusok és rendszerek elemzése során a legitimációs szempont gyakran a valós folyamatok megállapítása fölé keveredik, és megnehezítheti a tisztánlátást. E kötetnek így az is célja, hogy – ahol ez lehetséges – megmutassa az államrend egyes alakzatainak vagy az ezekre vonatkozó elméletek legitimációs összefüggéseit.

*

Az itt kifejtett elméletet módszertani szempontból államelméleti jellegű, annak minden következményével: előnyével és hátrányával együtt. Vagyis a vizsgált jelenségeket elsősorban jogi, társadalmi és politikai meghatározottságukban – magától értetődően jogtudományi, szociológiai, társadalomtörténeti és politikatudományi módszerekkel – ragadja meg, fogalomelemző, rendszertani és összehasonlító, illetőleg történeti keretben. Az államelmélet vegyes módszertana a rendszertan és tipológia terén is érvényes, s a kötet érvényesíti is az ezzel járó követelményeket.

A fő kérdés így nem is az egyes módszerek mibenléte, alkalmazhatósága és azok helyes vagy tényleges arányai, hanem e módszerek tárgyi hatóköre (az, hogy akár az államformatanba, akár a tipológiába bevonjuk-e például a politika kérdéseit, s ha igen, hogyan és milyen mértékben); a módszerekkel részben összefüggő elméletépítés módja és stratégiája; valamint a tudományos objektivitás adott területen elérhető mértéke, figyelemmel a kutató állásfoglalásaira is. Ez a „fő kérdés” tehát három konkrét kérdés, és három, egymástól részben eltérő jellegű probléma: az első tudományrendszertani, a második kutatásstratégiai, a harmadik tudományetikai és tudománypolitikai jellegű.

Tudományrendszertani tekintetben, vagyis azt illetően, hogy e kötetben miként viszonyuljanak egymáshoz az állam- és a politikatudományok, két szempont vezetett. Az egyik az intézményorientált közjogi központú, vagyis a hagyományos államelméleti megközelítés lehetséges megtartása mindaddig, amíg az nem vezet a tényekkel össze nem egyeztethető vagy üres megállapításokhoz, s „elengedése” akkor, amikor a folyamatokra, eszmékre, legitimációs eljárásokra és hasonlókra koncentráló politikatudományi elemzés hatékonyabbnak ígérkezik. A másik: annak elfogadása, hogy az újkorban a jelen felé haladva az utóbbi egyre dominánsabbá válik, miközben sosem lesz, mert az állam esetében nem lehet kizárólagos.

A kutatás és az elméletépítés stratégiai kezelését illetően – ahol is analitikus, szintetikus vagy szinoptikus elméletképzési célok között kell választani – a rendszerezési és típusalkotási kérdésekben számomra leggyakrabban az analitika módszere volt követhető. Ezt erősítette a kutatás iránya, az elméletek szemantikájának gondozása és legitimációs képességeinek vizsgálata is. Ez esetben ugyanis az analitika fogalmak elemzését jelenti. S mivel a fogalmakat szavak révén explikáljuk, a szavak elemzése nem „szórszálhasogatás”, „fecsegés” vagy „mellébeszélés”, hanem a nyelv és a valóság viszonyán keresztül az utóbbival való foglalatосkodás.

Tudományetikai és tudománypolitikai szempontból fontos kérdés, hogy mennyiben és miként biztosítható a kutatás eredményeként születő elmélet objektivitása. Ezt azért emelem ki külön is, mert az állam bármely elmélete, így klasszifikációja és tipológiája is, nemcsak politikai tárgyú, de egyszersmind politikai értékeket is megjelenítő elmélet, ahol a tudományos célú írásművek szerzőinek a politikához való viszonyával kapcsolatban már a szándék deklarálása is fontos, de legalábbis jelzésértékű lehet. Úgy vélem, hogy ezen a területen két, egymásnak bizonyos mértékben ellentmondó követelménynek kell eleget tenni: helyes, ha a szerző nem szolgál gyakorlatinak mondható politikai célokat és érdekeket, miközben felvállalja, hogy bizonyos értékek és eszmék mellett elkötelezett.

Mit jelent ez? Azt, hogy aki tudományos igénnyel politikai tartalmú tárgyak, így az állam vagy a közjog kérdéseivel foglalkozik, annak távol kell tartania magát a napi érdekekhez kötődő pártpolitikai állásfoglalásoktól, és kerülnie kell a politizálást – e tevékenységnek mind a propagandista-ideológusi és hordószónoki, mind a fülbesúgó tanácsadói értelmében, hogy a bajkeverő szürke eminenciásokét már ne is említsem a jellegzetes értelmiségi politizálási módok közül. A napi politikai érdekekkel való kapcsolat kizárása annak a feltétele, hogy a szerző egyáltalán tárgyszerűsége törekedhesen. Másfelől viszont a politikai és közjogi tárgyokról szóló művek szerzőinek nem kell, sőt nem lehet teljes értékmentességre is törekednie, valamilyen sosem megvalósítható „objektivitást” célként kitűznie, vagy ami rosszabb: ígérnie. Egy érték-állásfoglalások nélküli államelmélet érdektelen, sőt sivár vállalkozás lenne, már ha egyáltalán megvalósítható volna. Az értékek és eszmék melletti elköteleződés a szokásos napi vagy pártokhoz kötődő értelemben nem „politizálás” – annak ellenére sem, hogy mindig akadnak olyanok, akik általában véve vitatják ezt, például az értékek zsarnokságáról beszélve, holott csupán bizonyos értékeket akarnak leértékelni, vagy „politizáló módon” viszonyulnak hozzá, így a viták során beskatulyáznak, megbélyegeznek, netán listáznak másokat. Mindent összevetve: az elfogulatlanság igénye és a tárgyszerűsége törekvés nem követel hermetikusan lezárt politikamentességet, s megfordítva: az érdekek közvetlen szolgálatának a kerülése és a pártpolitika kizárása önmagában még nem jelenti mindenféle politikai elköteleződés kizárását.

De végül is – kérdezheti a kötet elolvasására készülve bárki –, melyek azok az értékek, amelyeket a szerző a tárgyszerűsége törekvés kiegészítéseként elő kívánt

mozdítani? Válaszom: több ilyen is van, s ezek a későbbiekből egyértelműek lesznek, egyet azonban már itt kiemelek, és nevén nevezek.

Ez a mérsékelttség, másként: a szélsőségek kerülése mint az intellektuális elfogulatlanságra törekvés kiegészítése. Ennek végeredménye egyfajta „középut” szokott lenni, akárhogy is értsük ezt az egyszerűnek tűnő, bár nagyon bonyolult tartalmú szót. Ezt a középutat még akkor is szívesen felvállalom, ha tudom: aki ezen az úton jár, azt sokan – az elfogultak, a „felhevültek” és heveskedők, továbbá a fanatikusok és gyűlölködők – igen könnyen langyosnak tartják, és a bibliai fordulattal élve (vö. *Jel.* 3, 15–16.) kiköpik. A politikai „kiköpés” azonban némileg különbözik a bibliaitól: akivel ezt teszik, annak csupán abban a sorsban kell osztoznia, amire David Hume és Eötvös József panaszkodott.

„Néhányan azért gyűlölnék – fogalmazott egy levelében Hume, aki saját korában és társadalmi-szellemi közegében mindig kerülte a szélsőségeket –, mert nem vagyok *tory*, néhányan azért, mert nem vagyok *whig*, néhányan, mert nem vagyok keresztény, s mind, mivel skót vagyok”²¹ Egy évszázaddal később ehhez hasonlóan nyilatkozott Eötvös is: a „legutóbbi években – írta az 1850-es évek elején – szokássá vált sárral dobálni mindazokat, akik mérsékelt nézetek mellett emelnek szót. A legszélsőségesebb pártok egyesülnek az azokkal szemben érzett gyűlöletben, akik közöttük állnak”²²

Bár hosszasan is tudnám kommentálni e kijelentéseket, csak annyit fűzök hozzájuk: ha a mérsékelttség ára a középen állók és a középre tartók magányossága, azt szívesen megfizetem; ha pedig ehhez még a szélsőségesek nyilai is társulnak, azt kivédem, vagy Sebestyén módjára kénytelen-kelletlen elviselem. Ezeket a nehézségeket ugyanis a megismerés terén bőven ellensúlyozza valami: az, hogy akik középutt állnak, azok másoknál többet látnak, hiszen mindkét oldalra kitekinhetnek, sőt – Karl Mannheim közismert fordulatát felidézve, de azt tudatosan módosítva – „szabadon mozoghatnak”²³ a különböző álláspontok között.

Az érem másik oldalára persze az van felírva, hogy nem mindig és nem minden vonatkozásban lehet, sőt nem is mindig szabad pont középen állni a szélső pontok között, és ezen a módon semlegesnek maradni. Vannak ugyanis olyan történelmi helyzetek, amikor a közties pozíciók azért tolódnak el aránytalanul valamelyik oldal

²¹ David Hume levele Gilbert Elliothoz, Minto baronetjéhez 1764. szeptember 22-én; idézi Ludassy Mária: *A természetes erények és a mesterséges igazság*. In: Hume, David: *Értekezés az emberi természetről*. Ford. Bence György. Budapest, Gondolat Kiadó, 1976. 843. Lásd ehhez még *Letters of David Hume to William Strahan*. Szerk.: Hill, Birbeck G. Oxford, Clarendon Press, 1888. 57.

²² Eötvös József: *A XIX század uralkodó eszméinek befolyása az álladalomra*. Budapest, Magyar Helikon, 1981. 2. kötet, 589.

²³ A szöveg itt Mannheim „szabadon lebegő értelmiséggel” kapcsolatos elgondolásait parafrázálja. Vö. Mannheim Károly: *A konzervativizmus. Tanulmány a tudás szociológiájáról* [1927/1984]. Ford.: Kiss Endre. Budapest, Cserépfalvi, 1994. 100–102.

felé, mert az egyik oldalon túl messzire mentek, és helytelen – téves, társadalmilag vagy erkölcsileg kifogásolható, sőt, egyenesen tarthatatlan – eszméket fogadtak el. Ilyenkor a „közép” valójában nem középen van a két szélső, például jobb- és baloldali pont között, hanem a kiterjesztett és a dominánssá vált egyik véglet miatt a másik felé mozdul el. Ilyenkor a semlegességnek is mondott közép állás már önmagában is a rossz oldal ügyének erősítése volna – ugyanúgy, ahogy a szubjektív álláspontot elfojtó objektivitás ígérete. Ezekben az esetekben szerintem semmilyen állítólagos objektivitás érdekében nem szabad a mértani közepet keresni, és ezt ki is kell mondani. Hisz nemcsak arról van szó, hogy „a tolerancia nevében jogunk van nem tolerálni az intoleranciát”, amit Karl Popper hangsúlyozott,²⁴ hanem arról is, hogy „a tolerancia bűn, ha a gonosz megtűrését jelenti”, ami Thomas Mann igazsága volt.²⁵ A szélsőséges helyzetekben tehát egyértelműen és nyíltan el kell köteleződni a helyesnek tartott álláspont mellett, hiszen ilyenkor az „objektivitás” vagy a semlegesség fedezéke mögé való rejtőzés tudományelméleti szempontból téves és erkölcsi okokból is kifogásolható. Az ilyen esetekben ugyanis, mint Elie Wiesel fogalmazott, „a semlegesség az elnyomót segíti, nem az áldozatot”,²⁶ ezért helytelen, a fent leírt feltételek melletti elköteleződés pedig helyes. S ami ebben az értelemben igazolható és helyes, annak tudományosan is kifizetődőnek kell lennie, hiszen nincs olyan társadalomtudomány, amely megengedhetné magának, hogy ne ismerje el ezen a módon is bizonyos erkölcsi elvek érvényességét.

Budapest–Győr, 2023. június 3-án

a szerző

²⁴ Popper, Karl: *The Open Society and Its Enemies* [1945]. London, Routledge, 2012. 581.

²⁵ Mann, Thomas: *A varázshegy* [1925]. Ford.: Szöllősy Klára. Budapest, Magyar Helikon, 1969. 2. kötet, 117.

²⁶ Wiesel, Elie: *From the Kingdom of Memory. Reminiscences*. New York, Schocken Books, 1990. 231.

KÖSZÖNETNYILVÁNÍTÁS

E munka részben terjedelmi okból, részben a szerző fontolva haladó, sőt, néha halogató munkamódszere miatt hosszú évekig készült – nem folyamatosan persze, hanem kisebb-nagyobb megszakításokkal. Ez idő alatt különböző beszélgetésekben, vitákban és számos más módon nagyon sok baráttól, kollégától, idősebb pályatársától és pályatárssá vált egykori tanítványtól kaptam segítő észrevételeket, kritikákat, kommentárokat és tanácsokat. Segítségemre voltak azok a bírálatok is, amelyek az MTA doktora cím elnyerése érdekében benyújtott pályázathoz előírt disszertációm opponensei fejtettek ki a hivatalos eljárás keretében azon művel kapcsolatban, amely e kötetnek mintegy felét vette alapul. Ezek nélkül e könyvnek még több hibája lenne, mint amennyi esetleg most van – valamennyiüknek nagyon köszönöm segítségüket! Mintegy ötven-hatvan név felsorolása helyett azonban (aminek egyébként egyesek mondandóm érzékeny részletei vagy esetleges tévedéseim miatt talán nem is örülnének) néven nevezve egy intézménynek, a győri Széchenyi István Egyetem jogi karának mondok köszönetet, amely az elmúlt évtizedben biztosította számomra az alkotómunkához szükséges feltételeket, ideértve a magyar felsőoktatásban páratlan légkört és emberi toleranciát is. Továbbá két országos programnak is sokat köszönhetek: néhány alfejezet még egy régi OTKA-kutatás keretében készült, a befejező és összegző munkálatokat pedig az Igazságügyi Minisztérium azon programja tette lehetővé, aminek célja a jogászképzés színvonalának emelése. Ezek nélkül talán csak évek múlva tudtam volna befejezni és megjelentetni e munkát. A legnagyobb hálával azonban feleségemnek tartozok, aki nem csupán elviselte a könyvírás miatt a családi élettől elvont sok-sok órát, estét és hétvégét, de az elbizonytalanodások idején bátorított, folyamatosan mellettem állt és támogatott. Nélküle bizonyára nem készült volna el ez a könyv.

I. RÉSZ

BEVEZETŐ: ALAPFOGALMAK

Settembrini úr Hans Castorpnak: „[A tervezett mű tárgyának,] az emberi szenvedésnek valamennyi osztályát és fajtáját kimerítő és alapos rendszerezésben fogja tartalmazni. Már hallom is ellenvetését: mit ér a szenvedéssel szemben az osztályozás, a rendszer, a felosztás! Én pedig azt válaszolom erre: rend és áttekinthetőség az uralom kezdete, az ellenség addig igazán félelmetes, amíg ismeretlen.”

Thomas Mann: *A varázshegy**

1. RENDSZEREZÉS, TÍPIZÁLÁS, KLASSZIFIKÁCIÓ

RENDEZÉS, RENDSZEREZÉS, ÉRTÉKELÉS ♦ A történelem során létezett több ezer¹ és a jelenleg létező csaknem kétszáz² állam jellemzőinek és működésének elemzését nagyban megkönnyíti, ha hasonlóságukat és különbségeiket számba véve rendszerezük őket. Ehhez először össze kell vetnünk különböző vonásaikat, ami egyebek mellett azt igényli, hogy csoportokat alakítsunk ki, és az egyes államokat azokba soroljuk be. A csoportképzés egyik legjellegzetesebb módszertani eszköze a tipizálás.

* Thomas Mann: *A varázshegy*. Ford.: Szöllősy Klára. Budapest, Magyar Helikon, 1969. 1. kötet, 166.

¹ A történelem során létezett államok számának megállapítása természetesen számos fogalom előzetes tisztázását igényli, az államazonosságától az államok megszűnésének módjain át az államutódlásig és tovább. Ezek mindegyikének egy minimális tudományos közmegegyezés alapján való tisztázhatóságát feltételezve és lexikonszerű végeredménnyel beérve az államok számát illetően is hasznos útmutató Peter Truhart munkája. Vö. Truhart, P.: *Historical Dictionary of States. – Lexikon der historischen Staatenamen. States and State-like Communities from Their Origins to the Present. – Staaten und staatsähnliche Gemeinwesen von den Ursprüngen bis zur Gegenwart*. München etc., K-G. Saur, 1996. A feladat nagyságát jelzi, és a keresett szám nagyságrendjét sejteti, hogy a 872 oldalas kötetben pusztán a létezett államok nevének felsorolása 772 oldalt tesz ki.

² A ma létező államok pontos száma is felvet problémákat – elméleti és gyakorlati jellegűeket egyaránt. Az elméletiek megfogalmazását lásd Takács Péter: *Államtan* [I.]. *Az állam általános sajátosságai. Négy fejezet az állam általános elmélete köréből*. Budapest, BCE KTK, 2011. 7–8. A probléma általánosított gyakorlati megoldását lásd Takács Péter: *A rózsza neve: Magyar Köztársaság. Az államok nevééről és a magyar állam átnevezéséről*. Budapest, Gondolat Kiadó, 2015. Appendix: 181–188. Az elméleti és gyakorlati problémák megoldásától függetlenül egyfajta konvenció, hogy – bizonyos módszertani megszorítások mellett – e sorok írásakor 195 vagy 196 államról beszélhetünk.

A tipizálás a jelenségek bizonyos rendjének felfedezése vagy megalkotása, tehát azok rendezése révén lehetséges. A rendezés a dolgok közötti viszonyok gondolati megragadása, azaz leírása, egy rendező szempont érvényesítése révén. E tekintetben olykor Szent Ágoston évszázadokkal ezelőtti megállapítását idézik az államelmélet története vonatkozásában különösen számon tartott *De civitate Dei* című művéből. Eszerint a *rend* a hasonló és a különböző dolgok olyan elrendezése, amelynek során mindegyiket arra a helyre tesszük, ahová tartozik: *ordo est parium dispariumque rerum sua cuique loca tribuens dispositio*.³ Mivel Ágoston még nem ismerhette a természet- és a társadalomtudomány közötti rendszertani különbségtételt, mely csupán a legújabb időkben keletkezett, gondolatát azzal kell kiegészítenünk, hogy a társadalmi, így az állami jelenségek esetében a rendező szempont sok esetben értékelő szempont, vagy az is, ezért a rendezés nemcsak leírás, hanem egyszersmind értékelés. Az államok rendszerezése esetén tehát nemcsak arra a helyre tesszük a dolgokat, ahová tartoznak, hanem – legalábbis részben és bizonyos feltételek mellett – mi határozzuk meg azt is, hogy mi hová tartozik, illetőleg hogy valami hová tartozhat.

Ez azt is jelenti: az államoknak nincs taxonómiája (ταξονομία), egy egységes elv vagy minta által meghatározott és előzetesen kialakított hierarchikus kategóriák szerint létező osztályozása. Van viszont *szisztematikája* (συστηματικά) – amit a jogászok által művelt államtudományban gyakran *klasszifikációnak* mondanak –, vagyis az elemző nézőpontjától és értékelésétől is függő osztályok szerinti rendszerezése.

Az államokat nem úgy rendszerezjük, ahogyan – példának okáért – a kémiai elemeket soroljuk be az azok periodikusan ismétlődő tulajdonságait leíró Mendeleyev-táblázatba, ahol a nem ismert, de elvileg létező elemek helye akár szabadon is hagyható. Az államokat úgy osztályozzuk, hogy rendszerező fogalmakat alkotunk, azokat alkalmazzuk a létező és létezett államokra, s ezek alapján alakítunk ki egy vagy több „táblázatot”. E rendszereket nem *felfedezzük*, hanem tapasztalataink és már megszerzett ismereteink alapján kialakítjuk, vagyis *megalkotjuk*. Ezért van az is, hogy az ezzel kapcsolatos kategóriák és az azokra vonatkozó elméletek a szó szoros értelmében nem magyarázó-kifejtő jellegűek, bár lehet magyarázó erejük is, és kétségtelenül van rávezető, az igazságra való rátalálást segítő heurisztikus értékük.

³ Augustinus: *De civitate Dei*. XIX. 13.1. Magyarul: Szent Ágoston: *Isten városáról. De civitate Dei*. 4 kötet. Ford.: Földváry Antal, Dér Katalin és Heidl György. Budapest, Kairosz Kiadó, 2005–2009. Az államok rendszerezése kapcsán idézi például Péteri Zoltán: *Az államok rendszerezése. Államtípusok és államformák*. In: *Államtan. Digitális tankönyv kézírata*. 2. kötet. Szerk.: Takács Péter. Budapest, k.n. [gépirat], 2005. 1. (Elérhető az interten az Academia.edu és a WayBackMachine segítségével; sze.academia.edu). Lásd továbbá Péteri Zoltán: *Az államforma-elmélet alapkérdései*. Budapest, Kandidátusi értekezés [gépirat], 1969.

Alább több ilyen osztályozó rendszert mutatok be és elemzek, előbb azonban röviden kitérek a tipizálás általános kérdéseire, a rendszerezés egyes kategoriális problémáira, valamint a rendszerezés és klasszifikáció fogalmi viszonyára.

TÍPUS ÉS TÍPUSALKOTÁS ♦ A tipológia a típusok tana és a tipizálás elmélete. Alapja az, hogy bizonyos egyedi jelenségek, melyek ezernyi módon különböznek egymástól, közös alapformákkal rendelkeznek, s így típusok, későbbi jelenségek „előképei” lehetnek, amelyek az időben „előre vetülhetnek”, azaz megvalósulhatnak. A szó egy későbbi, s az állam- és jogtudományban jelentősebb értelmezése szerint a tipológia alapja az, hogy a konkrét jelenségek egy vagy több lényegesnek tekintett közös tulajdonsággal bírnak, melyeket alapul véve csoportokat alkothatunk, majd az egyedi jelenségeket ezekbe sorolhatjuk be.

A tipológia nemcsak elmélet, de egyben módszer is; s célja, jellege és alkalmazási köre attól a tudománytól függ, amelynek keretei között alkalmazzák. Ezért számos tipológiaelmélet létezik. Egyik legbonyolultabb területe a bibliai hermeneutika. Maga az elnevezés is ezzel kapcsolatos: a szó ugyanis a *typos*ból, az pedig τύπτειν (*tüptein*: ütni, nyomni, nyomot hagyni) és a τύπτω (*tüptó*: üt, beüt) szavakból származik, melyek egyebek mellett az egyediség és általánosság oly sokféle filozófiai konnotációjával bíró (emberi) ujjlenyomatra, valamint a másfajta konnotációkat hordozó „isteni ujjlenyomatra” is utalnak. Ez a tipológia „az egyes ószövetségi eseményekben, személyekben vagy dolgokban olyan »előképet«, »előrevetülést« vagy »árnyékot« lát, amelyek majd az Újszövetségben teljeseznek be; az egykori jelek, ígéretek és próféciaik itt valósággá válnak, s így »betöltetnek«.”⁴ A tipológia ehhez hasonló okból játszik szerepet a keresztény műalkotások esztétikai elemzésében, ami nagyban hozzájárult az ikonológia kialakulásához is. Részletesen kifejtett területe a nyelvi tipológia (számos önálló részterülettel: morfológia, mondattani, szórendi, prozódikus tipológia stb.), a szemiotika,⁵ az antropológia és a pszichológia, ez utóbbi elsősorban a személyiségtípusok elméletével.⁶ A tipológiának természetesen nagy jelentősége van a joggyakorlatban és a jog-

⁴ Fabiny Tibor: Előkép és beteljesülés. A tipológiai szimbolizmus a hermeneutika tükrében. In: *A tipológiai szimbolizmus. Szöveggyűjtemény a bibliai és az irodalmi hermeneutika történetéből*. Szerk.: Fabiny Tibor. Szeged, JATE Press, Ikonológia és Műértelmezés 4, 1998. 5.

⁵ Lásd erről *Szemiotika és tipológia*. Szerk.: Balázs Géza és H. Varga Gyula. Budapest – Eger, Szemiotikai Társaság – Liceum Kiadó, 2007.

⁶ A személyiségtipológiák szakirodalmi széles körben ismert.; kevésbé ismert viszont, hogy azoknak megvannak a jog világába átvetülő, olykor vitatott olvasatai is. Ilyen például a bűnöző magatartás vagy a bűnöző személyiség tipológiája (vö. Helfgott, Jacqueline B.: *Criminal Behavior. Theories, Typologies and Criminal Justice*. Thousand Oaks, Cal., Sage, 2008. és Garrison, Omar: *A Typology of Criminal Personality*. Bloomington, Xlibris [„magánkiadás”], 2011), vagy – s ez a ritkább – egy személyiség tipológia függvényében kifejtett jogelmélet. Ez utóbbihoz lásd Novak, Marko: *The Type Theory of Law. An Essay in Psychoanalytic Jurisprudence*. h.n. (Svájc), Springer, 2016. (a jungi elmélet jogra történő alkalmazásaként).

elméletben, általában pedig a jogtudományban,⁷ s azt évszázadok, sőt évezredek óta művelik az államtudományokban is.

Maga a tipizálás kétféle tevékenységet jelent: típusok megalkotását és egyes jelenségek ezekbe való besorolását.

A tipizálás mint *típusalkotás* során elvonatkoztatunk az egyedi sajátosságoktól, s a dolgokat a valamilyen szempontból hozzájuk hasonló dolgok mellé soroljuk. Ennek során kiemelünk, általánosítunk és gyakran formalizálunk is. Ez utóbbi következtében – mint később látni fogjuk – sok elemző elsősorban olyan jegyek alapján alkot típusokat, amelyeket ma már nemcsak formai, de olykor *külsődleges* jellegűnek tartunk, míg mások a vizsgált tárgy szempontjából érdeminek vagy *szubsztantív*nak mondott, tartalmi értelemben vett típusokkal kísérleteznek. Ez számos tudományterületen megfigyelhető, s többnyire egymással párhuzamosan zajlik.⁸ Az államtudomány terén ugyancsak jellemző, hiszen e szempontok alapján több eltérő kategoriális hagyomány alakult ki, de időben némileg „elcsúszott”, sőt bizonyos fokig paradigmaticusan is elvált egymástól: az előbbi – amint azt majd részletezem – az *államforma* mai értelmezéseihez, az utóbbi az *államtípus* fogalmához vezetett.

A tipizálás mint *típusba sorolás* azt is jelenti, hogy a megismerés során az egyedi dolgokat – megszerzett tapasztalataink alapján és kategória-rendszerünk függvényében – nem egyedi jelenségekként, hanem egy csoport tagjaként azonosítjuk, s ezzel hozzárendeljük a csoport más tulajdonságait is. Vagyis ezt azért tesszük, mert úgy gondoljuk, hogy ezzel többet tudunk ezen egyedi jelenségekről mondani, mint amit empirikusan megismertünk, vagy másfajta úton kikövetkeztettünk.

⁷ A tipológia és a tipizálás szerepéről lásd Karl Larenz: *Methodenlehre der Rechtswissenschaft*. Berlin, Springer-Verlag, 1979. 443–473., Isense, Josef: *Die typisierende Verwaltung. Gesetzesvollzug im Massenverfahren am Beispiel der typisierenden Betrachtungsweise des Steuerrechts*. Berlin, Duncker und Humblot, Schriften zum Öffentlichen Recht 288, 1976. különösen 26–39. A hazai szakirodalomól lásd Szigeti Péter – Takács Péter: *A jogállamiság jogelmélete*. Budapest, Napvilág, 1998. 2005. 127–128. és 159–161., valamint Szigeti Péter: *Típusalkotás a jogban és a művészetben*. In: *Tisztelgés a 70 éves Dezső Márta előtt*. Szerk.: Bodnár E. – Pozsár-Szentmiklósy Z. – Somody B. Budapest, Gondolat Kiadó, 2020. 340–349. Lásd továbbá (rövid összefoglalásként) Jachmann, Monika: *Die Fiktion im öffentlichen Recht*. Berlin, Duncker und Humblot, Schriften zum Öffentlichen Recht 742. 1998. különösen (a jogalkotói tipizálásról): 202–212. és (a jogalkalmazói tipizálásról, a fikciók vonatkozásában): 213–225., valamint Oesch, Matthias: *Differenzierung und Typisierung. Zur Dogmatik der Rechtsgleichheit in der Rechtsetzung*. Bern, Stämpfli Verlag, 2008. Lásd még Badó Attila: *A jogrendszerek osztályozása*. In: *Internetes Jogtudományi Enciklopédia (IJOTEN)*. Szerk.: Jakab A. et al. Budapest, Orac Kiadó, é.n. [2016–2023].

⁸ A pszichológia területén például a személyiség-típusok tanának immár több évezredes történetében azt látjuk, hogy az arcvonásokból (fiziognómia; Zópiürosz), a koponyaformából (frenológia, F. J. Gall), vagy a testalkatból (W. H. Sheldon) kiindulva alkotott tipológiákat mintegy folyamatosan kísérlik a temperamentumot (Hippokratész, Galenus), az idegrendszeri folyamatokat (I. Pavlov, H. Eysenck) vagy a lelki működést (C. Jung) alapul vevő, tehát a tartalmi alapú típusokat. Lásd ezekről Fodor László: *Bevezetés a pszichológiába*. Budapest, Osiris Kiadó, 1998. 242–253.

A tipizálás a valóság elemzésének része, ami módszertani szempontból azért nagy jelentőségű, mert azt is kifejezésre juttatja, hogy a típus-fogalom nem az empirikusan megtapasztalható, „puszta tények” világaként felfogott társadalmi-politikai valóság része. Legyen ugyanis bármilyen gazdag is ez a világ, s szerezzünk róla bármilyen sok adatszerű ismeretet, a rá irányuló adekvát emberi figyelem nélkül – egyik forrásom kifejezését használva – vitathatatlanul „éjszakai sötétben” van, vagy – Kant nyelvén fogalmazva – a *Ding an sich*-hez tartozik. Az e tényekre irányuló emberi figyelemnek természetesen sokféle motívuma lehet, ami nemcsak a tipizálás céljait befolyásolja, hanem eljárásait és végeredményét is. Ezeket hely hiányában itt nem részletezhetem, pusztán annyit jegyzek meg, hogy az állam elméletében, miként a jogbölcseletben vagy a politikai filozófiában is, a típusalkotás elsősorban megismerési célokat szolgál – szemben az egyéb jogi-jogtudományi (jogdogmatikai), illetőleg politológiai területekkel, ahol az egy-egy gyakorlati művelet technikai előfeltétele, tehát praktikus célja van.⁹ Például a jogalkotó azért tipizálja a magatartások bizonyos fajtáit, hogy elkerülhesse a kazuisztikát és „tipikus diszpozíciót” fogalmazhaszon meg; a jogalkalmazó pedig azért sorol be egy magatartást valamilyen típusba, hogy eldönthesse, melyik normát kell alkalmaznia stb.

A típusok vagy valóságos, vagy ideális típusok. Az előbbi lehet átlagtípus, de lehet (már amennyiben gondolataink a módszertani individualizmus körén kívül mozognak) lényegtípus is, ami a gondolkodási struktúráinkban átvezet az ideális típushoz, ezért az ilyen típusalkotással szemben gyakori az esszencializmusra utaló (általában téves) kritika. Talán mondani sem kellene, de megjegyzem: az ideális típus nem ideáltípus és megfordítva: az ideáltípus nem ideális típus.

Az *átlagtípussal* az egyes jelenségek előfordulásának statisztikai gyakoriságára utalunk, s az ilyen típusalkotás lényegében azt jelenti, hogy állást foglalunk a jelenség valószínű vagy várható, valamilyen értelemben és mértékben előre jelezhető előfordulásáról. Így felfogva az átlagtípus valójában normáltípus (sztenderd eset)¹⁰ vagy „gyakorisági átlag”.¹¹ A *lényegtípus* valamilyen eszmére, azaz fontos gondolatra, vagy eszményre, a valóságra vonatkozó helyes gondolatra tekintettel kialakított típus, tehát ideális típus. A lényegtípussal a típusalkotás során figyelembe vett jel-

⁹ Egy cél praktikusnak (gyakorlati jellegűnek) mondható akkor is, ha tudományos elemzést kíván. A jog területén jellegzetesen ilyen problémakör a szerződések tipizálása. Lásd erről Harmathy Attila: Szerződéstípusok. In: *Állam- és Jogtudományi Enciklopédia*. Főszerk.: Szabó Imre. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1980. 1589–1602., Bíró György: Szerződéstípusok – a dare alaptípus az új Ptk-ban. In: *Tanulmányok dr. Bérczi Imre egyetemi tanár születésének 70. évfordulójára*. Acta Jur. et Pol. Szeged. (Tom. LVIII. Fasc. 1–41.) 2000. 39–49. és Papp Tekla: *Szerződések tipizálása – atipikus szerződések* [MTA disszertáció]. Budapest, Kézirat (MTA-honlap), 2020.

¹⁰ Az így felfogott normáltípusok az angolszász jogi nyelvből elterjedt kifejezéssel tekinthetők „sztenderd esetnek”. A normáltípusról mint *jogi standard*ról lásd Pokol Béla: *Jogelmélet. Társadalomtudományi trilógia II*. Budapest, Századvég Kiadó, 2005. 121–125.

¹¹ Lásd Szigeti P.: *i.m.* (2018), 129.

lemzők fontosságát nyomatékosítjuk, miközben – kimondva vagy kimondatlanul – egy eszményt is szem előtt tartunk. A lényegtípus többek között ezért különbözik a – széles körben használt, ám mégis egyedi értelemben vett, rögzített „technikai” jelentéssel bíró – ideáltípustól. A lényegtípus bizonyos értelemben ideális típus, de nem (a weberi technikai értelemben vett) ideáltípus.

AZ IDEÁLTÍPUS ♦ Az ideáltípus a Max Weber által meghonosított értelemben egy elgondolt s önmagában ellentmondásmentes összefüggés („gondolati kép” – ahogy fogalmazott), amivel szemléletessé vagy érthetővé tehetjük egy-egy jelenség sajátosságát. E gondolati kép, mint Weber megjegyezte, „a maga fogalmi tisztaságában a valóságban empirikusan sehol sem fordul elő”, de az egyes valóságos esetek többé vagy kevésbé megközelítik azt, ezért *módszertani* segítséget jelent a valóság megértéséhez. Módszertani szempontból Weber így jellemezte az ideáltípust: „ez a gondolati kép a történeti élet meghatározott vonatkozásait és folyamatait az elgondolt összefüggések önmagában ellentmondásmentes kozmoszává egyesíti... Az élet empirikus tényeihez való viszonya csupán annyi, hogy ha a valóságban valamilyen mértékben megállapítást nyer vagy feltételezhető az ebben a konstrukcióban elvontan ábrázolt összefüggésfajták... megléte, akkor pragmatikusan a magunk számára egy ideáltípusban szemléltethetjük s tehetjük érthetővé ennek az összefüggésnek a sajátosságát. Ez a lehetőség mind heurisztikusan, mind pedig a bemutatásban értékes, sőt nélkülözhetetlen is lehet. A kutatás szempontjából az ideáltípus fogalom a hozzárendelő ítélet iskolája: nem »hipotézis«, de irányt kíván mutatni a hipotézisalkotásnak. Nem a valóság bemutatása, de egyértelmű kifejezési eszközöket kíván kölcsönözni a bemutatásnak... Mégpedig egyetlen vagy néhány szempontot egyoldalúan felerősítve és az ezekhez az egyoldalúan kitüntetett szempontokhoz illeszkedő – szétszórtan és elkülönülten, hol többé, hol kevésbé, hol meg egyáltalán nem meglévő – egyes jelenségek sokaságát önmagában egységes gondolati képpé egyesítve.”¹²

Ebből az is következik, hogy ideáltípust csak akkor érdemes alkotni, ha annak révén a mögöttes elmélet valamely eleme hatékonyabban fejthető ki, mint nélküle, s heurisztikus ereje várhatóan megerősíti az elmélet hitelét. Az ideáltípusban Weber szerint fogalmakkal operálunk, melyek „olyan képződmények, melyekben az objektív lehetőség kategóriáját felhasználva megalkotjuk azokat az összefüggéseket, amelyeket *a valósághoz igazodó* és a valóságon iskolázott *képzeletünk adekvátnak* ítél. Az

¹² Vö. Weber, Max: A társadalomtudományi és társadalompolitikai megismerés „objektivitása” (1904). In: Max Weber: *Tanulmányok*. Ford.: Józsa Péter et al. Budapest, Osiris 1998. 47–48. (Kiemelések csak itt.) Az ideáltípusról lásd – egyebek mellett – Csontos László: Max Weber a gazdaságelmélet módszertani alapjairól. Ford.: Nagy László Ábel. *Szociológiai Szemle*. 1997/4. sz. 3–18.

ideáltípus speciálisan ebben a funkciójában *kísérlet* a történeti individuumok, illetve egyes alkotórészeik genetikus fogalmakba foglalására.”¹³

A fentiekből első pillantásra is nyilvánvaló, hogy az ideáltípus mint módszertani eszköz úgy támogatja a *történeti megértést*, hogy lehetővé teszi – a Weber idején igen befolyásos, ám általa sosem felvállalt – *historizmus* hibáinak elkerülését.

Abból, hogy az ideáltípus „gondolati kép” (*Gedankenbilder*) és „a valóságban empirikusan sehol sem fordul elő”, nem következik, hogy a szó szokásos értelmében ne lenne a lehetőségekhez mérten objektív. Sőt, Weber saját elméletének jellegzetes ideáltípusai (például: „racionális állam”, „karizmatikus uralom”, „formális-racionális jog” stb.) egy objektív társadalom-, állam- és jogelmélet lehetőségét ígérik. „A weberi ideáltípusok mármost éppen arra valók – fogalmazott egy elemzés szerzője –, hogy az egyes esetek világos és átfogó kategóriákkal legyenek leírhatók, de eközben ne tudják kibillenteni az értelmezést az objektivitás egyensúlyából.”¹⁴ A pusztán tények világaként felfogott társadalmi valóság látszólagos káoszát vagy hosszadalmas leírásának unalmát az ideáltípusokat hasznosító elemzés azáltal kerüli el, hogy egy „gondolati kép” révén rendezi e tényeket, de nem utal valamilyen „tökéletességre”, erkölcsi vagy más értelemben vett helyességre, eszményre stb. Az ilyen elemzések szerzői alighanem ezt tekintik saját „objektivitásuk” garanciájának. Ez jelenti egyben a weberi elmélet és a weberiánus kiindulópontokat vagy módszertant követő, s önmagukat komolyan vevő¹⁵ társadalom-, állam- és jogelméletek problémáját is.

Amennyiben a weberi értelemben vett „gondolati képet” nem pusztán elemzési, hanem értelmezési sémaként fogjuk fel, miként azt a fenomenológia képviselői teszik, úgy azok olyan „üres formák”, amelyek – amint Alfred Schütz fogalmazott az ún. *Inhaltserfülltheit* (kb. változó tartalommal való kitölthetőség)¹⁶ kapcsán – a megismerő beállítódásától, élményeitől, viselkedésmódjaitól vagy kapcsolataitól függően különböző tartalommal töltődnek meg. A bonyolult problémát egy kissé leegyszerűsített példával érzékeltetve: az egyik legismertebb államforma, a modern államok körében is létező monarchia esetén ezen élmény- és értékvilág, illetőleg kapcsolati háló függvényében mást jelent egy rojalista számára, aki – tegyük fel a

¹³ Ugyanott, 51. Lásd ennek egy fontos aspektusáról Erdélyi Ágnes: Történelem és teória között. In: uő: *A társadalmi világ ideáltipikus felépítése. Tanulmányok*. Budapest, Neumann Kht., 2004.

¹⁴ Vö. Takó Ferenc: Típusok a tükörben. Max Weber és a kínai patrimonialis bürokrácia. *Szociológiai Szemle*. 25. évf. 2015/2. sz. (73–89) 74.

¹⁵ E különös fordulat arra utal, hogy az „ideáltípusra”, s még inkább az „ideáltipikusra” hivatkozó gyakori utalgatások sok esetben csupán a tudományos zsargon jelentés nélküli részei. Amikor például valaki ezt írja: „a »vesztfáliei szuverenitás« sokkal inkább tekinthető egy ideáltipikus elképzelésnek, semmint a realitás próbáját kiálló modellnek”, akkor az ilyen mondatokban az „ideáltipikus elképzelés” kifejezésnek semmi köze sincs Weber ideáltípusához, s az adott kontextusban egyszerűen csak „ideálisat”, „eszményit”, esetleg „nem megvalósíthatót” jelent.

¹⁶ Schütz, Alfred: *Der sinnhafte Aufbau der sozialen Welt. Eine Einleitung in die verstehende Soziologie*. Bécs, Julius Springer, 1932. 221–222. (új kiadásban: Frankfurt am Main, Suhrkamp, 1993. 271.)

példa kedvéért – egy királyság visszaállítására törekszik, és egy republikánus számára, aki – ugyancsak tegyük fel – tudatosan kíván valahol köztársaságot bevezetni, vagy ahol már bevezették, ott védi azt. S a monarchia mint államforma egészen más tartalommal töltődik fel (meg) egy hagyományos alkotmányos és/vagy parlamentáris királyságban (ahol – tegyük fel ezt is az értelmezés kedvéért – az uralkodó a kormányzati teendők ellátása mellett mintaadó életet él, s fontos szociális feladatokat lát el), és az ún. média-monarchiákban, ahol a televízió love-sztorikkal, az anyakirálynő jótékonyágaival, a bulvármédia pedig a trónörökös unokahúgának szexbotránnyaival kényezteti a tévénező-alattvalókat. Így aztán az *Inhaltserfülltheit*, pontosabban az adott viszonyok közötti tényleges tartalomkitöltés (*Inhaltsfüllung*) egyszerre vezet teoretikus polémiákhoz és gyakorlati politikai harcokhoz.

RENDSZEREZÉS ÉS KLASSZIFIKÁCIÓ ♦ A rend kedvéért érinteni kell még, hogy államelméleti összefüggésben mi jellemzi a *rendszerzés* és a *klasszifikáció* (osztályozás) viszonyát. Van-e közöttük különbség egyáltalán? Fentebb úgy fogalmaztam, hogy az államoknak nincs *taxonómiája*, de van *szisztematikája*, amit a jogászok – az általuk követett államelméleti hagyományban – *klasszifikációnak* mondanak. A kifejezést természetesen nemcsak a jogászok használják; de ők a rendszerzést előszeretettel nevezik így. A kérdés megítélése persze nem csupán szakmai hagyomány függvénye.

A „klasszifikáció” elsősorban a jelenségeknek a nekik megfeleltetett fogalmak strukturált fogalomrendszerébe – kategóriákba – való besorolását, tehát valaminek egy már létező „rendszerbe illesztését” jelenti. Ez lehetővé teszi az irreleváns információk kiszűrését és a releváns információk megtartását.¹⁷ Aki klasszifikál, az egy már létező rendszerbe sorol be valamit, s aki „az államok klasszifikációjáról” beszél, az elhalványítja annak lehetőségét, hogy a rendszer alkotott és alakítható, sőt átalakítható, s hogy ugyanaz a jelenség – legtöbbször¹⁸ – egy másik rendszer más kategóriáiba is besorolható volna. A rendszerzés ugyanis, mint fentebb említettem, nemcsak rendszerbe illesztést jelent, de a rendszer kategóriáinak megalkotását is.

A klasszifikáció során ugyanakkor mégiscsak elvesznek bizonyos információk, mert a kialakított rend miatt az adott kategóriával összefüggő más információkat fon-

¹⁷ E probléma néhány szociológiai és adat-tudományi összefüggését lásd Csepeli György – Dessewffy Tibor: Big Data, mint a szociológiai megismerés új paradigmája. *Szellem és Tudomány*. 6. évf. 2015/1–2. sz. 173–188.

¹⁸ Tudománytörténeti érdekesség, hogy ez a látszólag ártalmatlan probléma a klasszifikációs elméletek egyik érzékeny kérdését vetette fel. Émile Durkheim és Marcell Mauss híres, az osztályozás elemi formáit vizsgáló tanulmánya szerint, mely az ausztrál bennszülött törzsek osztályozási szokásait vizsgálta, a dolgok osztályozása az emberek (a társadalom, törzsön belüli) osztályozását reprodukálja, illetve tükrözi vissza. Vö. Durkheim, Émile – Mauss Marcel: Az osztályozás néhány elemi formája (1903). In: Émile Durkheim: *A társadalmi tények magyarázatához*. Ford.: Ádám Péter. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1978. 253–333. Ezt a tudászociológiai tételt sokan (R. Needham, D. Bloor és mások) határozottan cáfolták, több-kevesebb sikerrel. E problémakört terjedelmi okból itt nem követhetem.

tosabbnak ítélünk, s általában úgy véljük: a kategóriák jellemzői között van olyan tulajdonság, amellyel az oda sorolt egyedek mindegyike rendelkezik, de a csoporton kívüliek közül egyik sem. Amikor rendszerezünk, akkor a dolog jellemzőit tekintjük elsődlegesnek, s a kategóriáikét másodlagosnak; amikor klasszifikálunk, akkor a strukturált fogalomrendszer az első, s a dolog jellemzői közül egyik-másikkal nem kell foglalkoznunk. Ezért van az, hogy a rendszerezés során arra törekszünk, hogy lehetőség szerint kizárjuk az egy vagy egynéhány elemet tartalmazó csoportokat (amint azt alább a „német állam” vagy „zsidó állam” mint államtípus példájával szemléltetni fogom), a klasszifikáció során viszont ezt nem tesszük. Az ennek során alkalmazott kategóriákból ugyanis „absztrakt osztályokat” is képezhetünk, amelyeknek egy absztrakciós hierarchia alsóbb szintjein más elemei – kategóriái – vannak, s elképzelhető, hogy a hierarchia legalsóbb szintjén – amit a rendszerezés-elméletekben „konkrét osztálynak” neveznek – már csak egy egyedi elemet tartalmaznak. Ezekre az elemekre csupán „rá lehet mutatni” (amint azt alább a „NER” példáján ugyancsak bizonyítom), ám ez a rámutatás csak akkor orientál a konkrét osztály jellemzőit illetően, ha – miként egy rendes klasszifikációban – vannak fölötte álló, absztraktabb kategóriák is.

A klasszifikációhoz tehát egy már létező, többé-kevésbé elfogadott kategória-rendszerre van szükség, míg a rendszerezéshez nem feltétlenül, hiszen az nemcsak rendszerbe való besorolás, de folyamatos rendszeralkotás is.

2. RENDSZER ÉS „RENDSZERBEN GONDOLKODÁS”

RENDSZER ÉS GONDOLKODÁS ♦ A rendszerezésnek két jellegzetes elgondolása van, melyek azon az alapon különböznek, hogy miként értelmezzük a gondolkodás és a rendszer(ek) viszonyát.

Az egyik lehetőség az, hogy a rendszerezést elsődlegesen a megismerés – mint a világ gondolati (re)konstrukciója – előfeltételének tekintjük. Ennek következményeit kiterjeszthetjük a rendszerfogalomra is; ez esetben az elfelejtett, majd újra felfedezett zseni, Zalai Béla szavaival azt mondjuk: „minden, ami egyáltalán elgondolható, szerkezetét tekintve befejezetlen rendszer.”¹⁹ Ez azt jelenti, hogy gondolkodni csak rendszerben lehet, mert a gondolat csakis egy rendszerben nyer értelmet. Zalai kortársa, Hauser Arnold más vonatkozásban, tudniillik az esztétikai rendszerezés vonatkozásában így fogalmazta meg ugyanezt: „A rendszer minden jelentés, minden végiggondolható gondolat otthona; még pedig nem abban az értelemben, hogy a

¹⁹ Vö. Zalai Béla: *A rendszerek általános elmélete. Összegyűjtött írások.* [1913–14]. Szerk. és ford. Berényi Gábor. Budapest, Gondolat Kiadó, 1984. 3. A sokáig kéziratban maradt mű eredeti, bár posztumusz megjelenése: *Allgemeine Theorie der Systeme.* Budapest, MTA Filozófia Intézet – Lukács Archivum, 1982. Zalai elméletéhez lásd még Szilasi Vilmos: *A tudati rendszerezés elméletéről.* Bevezetés. Budapest, Franklin, 1919.

már eleve koncipiált gondolat valamely rendszer összefüggésébe lép be, hanem hogy amennyiben az egyáltalán elgondolható »értelmes« gondolattá lesz, mindig már egy rendszerből lép ki; a rendszer determinálja értelmét, sőt rendszerbeli beágyazottságánál fogva bír egyáltalán értelemmel.²⁰ E feltételezés egyfajta transzcendentális idealizmust sejtet, ahol a rendszer teremti vagy közvetíti, esetleg nem teremti, de legalábbis lehetővé teszi az értelmet. Az előbbi esetben („teremti”) a rendszer minden értelem forrása lesz, a rendszerezés pedig ennek létrehozása. Az utóbbiban („lehetővé teszi”) a rendszer az értelem otthona. A rendszer – mondta Hauser – az „önmagukban értelmetlen, mert megfoghatatlan, adottságok értelmessé vált rendje, jelentésekké vált adottságoknak törvényes összefüggése.”²¹ E tétel modernizált változatát Niklas Luhmann fogalmazta meg, aki nemcsak azt állította, hogy a gondolat otthona a rendszer, vagy a gondolatokat megérteni csak rendszerben lehet, hanem azt is, hogy léteznek rendszereket megértő rendszerek, sőt, még ennél is tovább menve azt, hogy rendszereket csak rendszerek képesek megérteni.²²

Az értelem képességeit illetően szkeptikusabb másik nézetet ezzel szemben egy kérdés fejezi ki legplasztikusabban: miért ne létezhetne „a koncipiált gondolat” anélkül, hogy egy rendszer összefüggéséből lépne ki, vagy abba lépne bele? Az értelemnek vagy a jelentésnek a rendszer eszerint nem forrása, hanem egy lehetséges, bár nem szükségszerű iránya, esetleg helye. Ehhez persze azt kell feltételezni, hogy a rendszerek vagy már eleve „ott vannak”, tehát a gondolkodásunktól független valóság részei, vagy mi teremtjük őket, gondolataink (gyakran utólagos) rendezése végett. Azaz a rendszerek vagy reálisak: magában a valóságban léteznek, vagy analitikusak: egy elmélet által elemzési célból megállapítottak. Akármelyiket válasszuk is, a rendszer a gondolatnak nem érvényességi feltétele.

Szerintem azok hajlanak a rendszert a gondolat érvényességi feltételének tekinteni, vagyis az itt elsőként említett álláspont elfogadására, akik az érvényességet egy magasabb szintű gondolat vagy eszme érvényéből vezetik le, vagy arra vezetnek vissza, tehát hierarchikus gondolatrendszert alkotnak, amelynek csúcán, vagy talapzatánál, olyan princípium található, amely az egész rendszert képes megalapozni vagy függésben tartani, de jellege szerint maga nem tartozik a rendszerhez. Aki gondolatainak érvényességét önmagában is megalapozhatónak tartja, vagy kénytelen-kelletlen ugyan, de elfogadja azok alkalmi fragmentáltságát, annak nincs szüksége ilyen princípiumra, és inkább az itt „szkeptikusabbnak” mondott nézetet fogadja el.

²⁰ Hauser Arnold: *Az esztétikai rendszerezés problémája*. Budapest, Franklin [Athenaeum], 1918. 3.

²¹ *Ugyanott*.

²² Vö. Luhmann, Niklas: Rendszereket megértő rendszerek. In: *Intézményesség és kulturális közvetítés*. Szerk.: Bónus Tibor – Kelemen Pál – Molnár Gábor Tamás. Budapest, Ráció, 2005. 294–340. Lásd még e kérdéskörhöz Karácsony András és Tóth Benedek *Utószavát* Niklas Luhmann egyik műve magyar kiadásához; Luhmann, Niklas: *Szociális rendszerek. Egy általános elmélet alapvonalai*. Budapest, Gondolat Kiadó, 2009. 515–529.

Ez azt is jelenti, hogy az államok rendszerezése esetén a rendszer csak analitikus lehet. Még helyesebb talán így fogalmazni: az államok rendszerezése nem egy valódi rendszer valódi létrehozására, hanem – mint fentebb megjegyeztem – valamiféle gondolati rend kialakítására irányul. Ez állhat a jelenségek meghatározott kategóriákba történő besorolásában, de – mivel a rend (ταξις, *táxisz*) szabályosságot, s így törvényt (νομος-t, *nomoszt*) feltételez – lehet egy rend kialakítását megközelítő „rendteremtés”, azaz rendezés is. Aki azonban erre törekszik, annak nem szabad elfelednie, hogy a taxonómia követelményeit itt csak megközelíteni lehet, de elérni nem, s ezért teljes „rendteremtésre” még csak törekedni sem érdemes. A gondolkodás spontaneitása, kísérletező hajlama, tentatív jellege, sőt esetlegessége többet ér minden komplett és zárt rendszernél.

Amikor tehát az államokat rendszerezzük, nem egy átfogó, mindenre kiterjedő rendszert²³ alkotunk, hanem állami és politikai rendszerek is tartalmazó rendet formálunk meghatározott elvek szerint. Ennek során egyfelől rendszertani kategóriákat alakítunk ki a minősítéshez, másfelől minősítünk, s annak részeként értékelünk. Ám nem mindig ebben a sorrendben járunk el, hanem néha fordítva is: amikor azt látjuk, hogy valami nem illeszthető be a már létező kategóriákba, arra újat alkotunk, s csak utólag figyelünk a régi és az új illeszkedésére.

Ezt egy példával szemléltetem. Ha azt kell eldöntenünk, hogy Carl Orff *Carmina Burana*-jának mi a műfaja (kantáta, oratórium vagy színpadi játék?), s egyik meghatározást sem találjuk megfelelőnek, akkor létrehozhatunk egy új kategóriát is. Ezt attól függően alakítjuk ki, hogy mit tekintünk a többnyire énekelt, illetve zenekar révén előadott, de a szerző eredeti elképzelése szerint színpadi előadással, sőt „mágikus képekkel”, s ennek részeként esetleg táncsal is kiegészített mű jellegzetes előadásának. A dolog bonyolult voltára tekintettel ilyenkor – a klasszifikáció és a rendszerezés viszonyáról mondott fenti megszorítás mellett – alkothatunk új kategóriát is (például egy zeneművet műfaji szempontból mondhatunk *cantiones profanae*nek),²⁴ s nem kell tekintettel lennünk a már létező felosztásokra.

²³ Ilyen átfogó, mindenre kiterjedő értelemben rendszernek nevezzük – Ludwig von Bertalanffy nyomán – az egymással kölcsönhatásban álló, egy egészet alkotó s működésükben az egész szabályai által meghatározott vagy legalább befolyásolt, így a környezettől bizonyos fokig függetlenül működő elemek együttesét. Ebben az elemek minden olyan kapcsolata kölcsönhatásnak mondható, amelynek alapján valamely elem a rendszer részévé lesz, vagy az marad. A rendszer egyes elemei maguk felfoghatók önálló részrendszereként. Vö. Bertalanffy, Ludwig von: Problems of General System Theory. *Human Biology*. 23. évf. 1951. 302–312., főleg pedig 336–345. (conclusion) és 346–361. (feedback and dynamic). Magyarul vö.: Bertalanffy, L. von: Az általános rendszerelmélet problémái. In: *Rendszerelmélet. Válogatott tanulmányok*. Szerk.: Kindler József – Kiss István. Budapest, Közgazdasági és Jogi Kiadó, 1969. különösen 25–38.

²⁴ Szerzője szerint a *Carmina Burana* műfaja „cantiones profanae”, „cantoribus et choris cantandae comitantibus instrumentis atque imaginibus magicis”, vagyis világi dalmű, szólóénekesekre és kórusokra, hangszerkísérettel és mágikus képekkel. Mivel Orff lényegében színpadi előadásra szánta, sokan

Ugyanezt az elvet államelméleti kontextusba helyezve az államok rendszerzése terén is találunk szemléletes példát. Ha az 1931-ben létező magyar állam államformáját kell meghatároznunk, akkor – a szokásos beidegződésekkel szemben – nemcsak két fő típus és annak változatai, tehát mintegy 5 lehetőség közül választhatunk (1a: csaknem ezer éve létező királyság, 1b: újonnan, azaz 1920-ban alapított királyság, valamint 2a: köztársaság, 2b: arisztokratikus köztársaság, 2c: koronás vagy királyi köztársaság), de mondhatjuk azt is, hogy szerintünk az adott állam az adott időpontban király nélküli királyság volt. Ezzel azt is állítom, hogy a „király nélküli királyság” nem fából vaskarika, ahogy azt néhányan szeretik mondani, hanem egy lehetséges önálló kategória az államforma-elméletek terén. Mint látni fogjuk, e kategória komolyan is vehető, s azt is kijelenthető, hogy amint – kivételes esetben – a monarchia is elmozdulhat a köztársaság felé, anélkül, hogy respublikává válna, úgy a köztársaság is megindulhat a monokrácia irányába, függetlenül attól, hogy integgett-e már felénk rezidenciája erkélyéről egy „örökös köztársasági elnök”, vagy az ötödik ciklusára újraválasztott néprezér. Vagyis a rendszereknek kivételes esetben lehetnek „vegyes”, „köztes”, s ezért többé vagy kevésbé „formátlan” elemei is, amint arra még visszatérek.

A fentiekből az következik, hogy az államok rendszerezése során az új elméletek kidolgozóinak nem az általános rendszerelmélethez kell fordulniuk, hanem önálló rendszert célszerű kezdeményezniük. Ez nem jelenti, hogy az ebből eredő rendszer-szemléletnek ezen a területen ne lenne semmilyen szerepe. Nyilvánvalóan van, ám ez többnyire csak abban áll, hogy korrigálja az egyéb szemléletmódok hatását egy konkrét állami vagy politikai rend minősítése során. Ha például valamely állami szerv átkerül egy másik módon működő rendszerbe, mondjuk az alkotmányos demokrácia alkotmánybírósága egy tekintélyuralmi állam részévé válik, akkor az – minthogy az állami szervek sem függetlenek környezetüktől – egészen más módon fog működni, mint korábban: az intézmény eredeti funkciói egy részének nem tesz majd eleget, miközben az alkotmányos rend homlokzata mögött új, informális feladatokat vállal fel.²⁵ Ilyenkor akár az is felvethető, hogy az adott szerv a neve ellenére vajon alkotmánybíróság-e még, vagy pusztán – példának okáért – egy alkotmánnyal is foglalatосkodó kormányhivatal, valamely „nagy-jó-urammal” az élén. Ugyanez a szempont megvizsgálható az ügyészségek, az adóhatóságok vagy közpénzek elköltését ellenőrző számvevőszékek, sőt, a statisztikai hivatalok és bányahatóságok esetében is. S hogy még tovább menjek: az új rendszerbe kerülő állami szervek ilyen funkcióváltásával nem néznek szembe azok, akik nem állapítják meg,

– annak ellenére is, hogy a zenekritika az oratóriumok között ismerteti – (Giacomo Meyerbeer *Teolinda szerelmei* című „dramatikus kantátájához” hasonlóan) „szcenikus kantátának” mondják.

²⁵ E kérdéskör érdemi problémáiról Lengyelország, Magyarország és Törökország aktualitásai vonatkozásában lásd például Castillo-Ortiz, Pablo: The illiberal abuse of constitutional courts in Europe. *European Constitutional Law Review*, 15. évf. 2019/1. sz. 48–72.

hogy egy uralkodónak a mediatisált királyságokban (vagy amint másutt nevezem: a „televíziós monarchiában”) nemcsak államfői, hanem legitimációs, sőt ezen belül entertainment-funkciói is vannak. Akkor tud legitimálni, ha egyben szórakoztat is. Sőt, néhány monarchia ma már tulajdonképpen csak azáltal és azért létezik, mert évtizedekkel ezelőtt feltalálták a képrögzítést és a televíziót, ők maguk vagy elődeik pedig rájöttek, hogy miként kell teljesíteni az ezzel járó feladatokat, és kiaknázni az ebből következő előnyöket. Akik mindezzel nem néznek szembe, azok tévesen osztályoznak vagy a közjogi formák „kiüresedéséről”, esetleg „kiürüléséről” beszélnek. Az általános rendszerelmélet ilyenkor sokszor azért hatékonyabb más nézőpontoknál, mert a jogpozitivisták szemlélettel szemben, mely csupán az alkotmányokra és más törvények szövegére koncentrálnak, érvényre juttathatja a tényleges állami gyakorlat értékelését, funkcióinak megítélését, vagyis a szociológiai szempontokat. Ebből azonban nem következik, hogy ezeket a kérdéseket egy általános rendszerelmélet keretei között kell, vagy csak ott lehet vizsgálni.

A RENDSZERTANI KATEGÓRIÁKRÓL ♦ Az államok rendszerezése során tehát nem az általános rendszerelméletet, hanem a más tudományok területén kialakult különböző rendszerezés-elméletek és típusok tanulságait kell hasznosítanunk. Ennek lehetséges indokai közül itt egyet utalok.

A rendszerezést előzetesen kialakított rendszertani kategóriák (*taxonok*) alapján végezzük, s nem mindegy, hogy ezek körét milyen részletesen állapítjuk meg. A jelenségek fejlődésével és differenciáltabbá válásával természetesen a rendszerező kategóriáinkat is szaporítani kell, ám ezt nem tehetjük a végtelenségig. Vagyis a taxonok kialakításakor egyfelől követni kell a tárgy jellegzetességeit és evolúcióját, másfelől egy bizonyos – nyilvánvalóan a tárgy sajátosságai által megszabott – ponton véget kell vetni az osztályok alosztályokra való felosztásának. Ezzel kapcsolatban a biológiai rendszerezés tanulsága lehet.

Ismert dolog, hogy a XVIII. századi svéd botanikus és orvos, Karl Linné az élővilágot két nagy „világra” bontotta (növényvilág, állatvilág), és öt rendszertani kategóriát használt. Ez az ismeretek fejlődésének egy későbbi szintjén nem bizonyult elégségesnek, mert így nem lehetett jól besorolni az egysejtűeket, a sejtmag nélkülieket, bizonyos gombákat és a baktériumokat. Ezért a későbbi zoológusok, biológusok és mikrobiológusok Ernst Haeckeltől Carl Richard Woese-ig terjedő sora mindig több és több rendszertani osztályozó kategóriát vezetett be. Az élő egyedi létezőket ma már rendszerint nyolc taxon –

o faj (<i>species</i>),	o osztály (<i>classis</i>),
o nemzetség (<i>genus, tribus</i>),	o törzs (<i>divisio</i>),
o család (<i>familia</i>),	o ország (<i>regnum</i>),
o rend (<i>ordo</i>),	o birodalom (<i>domén</i>)

– szerint minősítik, a közöttük létező lényeges eltérések szerint.²⁶ Ám azt, hogy mi minősül „lényeges különbségnek” (például, hogy a tulipán esetén a szirmok színe lényeges-e, s vajon a kék idetartozhat-e), a kategóriáktól független szemlélő, a rendszerező dönti el.

Az osztályozó kategóriák túl részletesen kidolgozott rendszere is zavaró lehet, amennyiben odavezet, hogy lesz olyan taxonunk, amelybe csak egyetlen egy esetet tudunk besorolni.²⁷ Egy ennyire részletező rendszert, vagyis egy igazi ταξονομία-t az államtudomány terén – ahol a faj egyben típus, vagy altípus – már csak azért sem tudunk követni, mert azt, amiből csak egy, vagy egynéhány van, nem szokás önálló típusnak tekinteni, legyenek bármilyen fontosak is jellegzetességei. A részletező osztályozó kategóriák használata különböző altípusok kialakítására ösztönöz, ám ennek nem mindig kedvező a végeredménye. A tekintélyuralmi állam „mögötti” „autoriter politikai rendszer”, vagy a ma divatos kifejezéssel: a „hibrid rezsim” kategóriáját például sokan szívesen osztják fel különböző altípusokra („választási autokrácia”, „versengő hibridrendszer”, „személyes diktatúra”, „szultанизmus” és így tovább), ám nem biztos, hogy helyesen járnak el. A túlzottan aprólékos, sosem befejezett és lezárt felosztások ugyanis nemcsak megvilágítják a fő dolgot, hanem meg is gyengíthetik a kiinduló alapkategória heurisztikus értékét, s ezzel szétforgácsolják annak tartalmát. Ráadásul, a politikai hatalom tartósan intézményesült világában, az államok esetén – mint később látni fogjuk – nincs is szükség ilyen felosztásokra, mert az így képzett csoportok az európai államfejlődés esetén egy államtípusba, a tekintélyuralmi (autoriter) államba fognak tartozni, melynek a politikai rendszerek szerint több változata lehet.

²⁶ A legújabb nomenklatúrák, például a 2011-ben elfogadott ún. Melbourne Code (*International Code of Nomenclature for algae, fungi, and plants*. Botanical Congress Melbourne. Szerk.: J. McNeill, 2011) ezek mellett már egy kilencediket is megkülönböztetnek: ez a fajon (*species*) belüli eltérés: az alak (*forma*). Ezt persze nem alakzatként kell elgondolnunk; idesorolható például a virágok esetén a szirmok színe is. Ezt azért jegyzem meg, mert a főszövegbeli példában a kék szín azokra a vitákra utal, hogy – eltekintve a kéknek tűnő, de sötétlila árnyalatú, továbbá a mesterséges technológiával beszínezett szirmok eseteitől – létezhet-e természetes módon kék színű tulipán. Ennek taglalásába itt értelemszerűen nem folyok bele. Megjegyzem viszont, hogy minden taxonnak lehetnek alcsoportjai is: például *subfamilia*, *infrafamilia*, vagy *tribus*, *subtribus*, *forma*, *subforma* stb., így az osztályozó kategóriák száma nyolcnál sokkal több is lehet, bár nyilvánvalóan nem végtlen.

²⁷ Ez az utóbbi eset egy állattani példával jól megvilágítható. A kondorkeselyű (*vultur gryphus*) pontos rendszertani minősítése korábban meglehetősen bizonytalan volt: sokáig nem volt ugyanis eldöntve, hogy a sólymokkal vagy a gólyákkal kekrüljenek-e egy kategóriába. Így aztán alaktani hasonlóságok okán a sólyomalakúak (*falconiformes*), egyik váladékának kémiai elemzése alapján pedig a gólyafélék (*ciconiiformes*) közé sorolták. E problémát végül úgy oldották meg, hogy manapság egy sajátos madárnem *egyetlen fájának* tekintik. A kondorkeselyű – szól a ma elfogadott meghatározás – a madarak (*aves*) osztályának az újvilági keselyűalakúak (*cathartiformes*) rendjébe, azon belül pedig az újvilági keselyűfélék (*cathartidae*) családjába tartozó *vultur* madárnem *egyetlen* faja.

Ezzel ellentétben, végeredményét illetően mégis hasonló eredményt hoz az a klaszifikációs szempontból ugyancsak kifogásolható törekvés, amelynek alapján egy meghatározott államrendet és/vagy politikai rendszert egyáltalán nem minősítenek osztályozó kategóriákkal, vagyis nem sorolnak semmilyen *classis*ba, *divisió*ba, *genus*ba vagy *família*ba, hanem csak egy egyedi névvel jelölik meg. Róla beszélve nem a típust nevezik meg (nem sorolják típusba), sőt még az erre való törekvést is kerülnek, s csupán egy konkrét elnevezéssel utalnak rá. A legújabb magyar politikai-állami rendszerre például azt mondják: „NER”.²⁸ Ez nem azért furcsa, mert a szó mesterkélt, így a kifejezés nyelvileg meglehetősen esetlen, hanem azért is, mert a rövidítéses szóhasználat – leszámítva természetesen a pártok nevét (ahol a hivatalos rövidítés gyakran a ki nem mondott vagy elhallgatni szándékolt lényegi elemek elrejtését célozza) – a magyar politikai nyelvben e kontextusban szokatlan. A „Kádár-rendszert” senki nem nevezte „ker”-nek, „kár”-nak vagy „káer”-nek, s Horthy rendszerére sem mondták azt, hogy „hor” vagy „hoer”. E nyelvhasználatnak – túl azon, hogy szemantikailag a tévedések lehetőségét hordozza, hiszen a rendszer nyilvánvalóan nem az együttműködésre épül, és nemzeti (értsd: össznemzeti) jellege is megkérdőjelezhető – a kommunikációban vagy retorikai funkciója van, vagy a nyelvi háritás jele. Az előbbi esetben a szó mögött a hazai közgondolkodásban spontán módon összegyűlt, gyakran homályos kritikai tartalmakat kívánják vele mobilizálni (alighanem hatástalanul), az utóbbi esetben pedig el akarnak vele hallgatni valamit: például egy valódi minősítés kritikai jellegét, esetleg annak bizonytalanságait.

De ez a tipizálástól visszarettenő nyelvi gyakorlat – a mögötte meghúzódó gondolkodással együtt – főleg azért kifogásolható, mert a maga naivitásában elméletellenes. Hiszen anélkül, hogy osztályba sorolnának valamit, és ezzel minősítenék, tehát mondanának is róla valami fontosat vagy jellegzeteset, pusztán rámutatnak az egyedire. Olyan ez, mint Jean Piaget elméletében a „gyermeki rámutatás”. Ismert dolog, hogy Piaget tanulásemellete szerint az emberi lélek- és személyiségfejlődésben a rámutatás több ugyan az egyszerű érzelmekifejezésnél, például a csecsemő sírásánál, sőt a szemkontaktusnál is, de nem éri el a jel közlésének és a jelfelismerésnek azon fejlettebb szintjét, amelyen a kommunikáció az érzékelt – látott, hallott, tapintott – tárgytól függetlenül is előrehaladhat. Ezért aztán az ilyen „rámutató minő-

²⁸ Az elnevezés („nemzeti együttműködés rendszere”) a magyar Országgyűlés által 2010. június 14-én elfogadott, 1/2010. (VI. 16.) OGY számú, a Nemzeti Együttműködésről szóló politikai nyilatkozata alapján keletkezett, amely az (akkor még ezzel a kifejezéssel jelölt) „új politikai és gazdasági rendszert” nevezte így. Az elnevezésnek – megalkotói szándéka szerint – eleinte még pozitív kicsengése volt; az utóbbi években azonban szinte kizárólag kritikai, sőt olykor pejoratív értelemben lehet hallani e szót (például „NER-lovag” „NER-huszár”, vagy a „ner” mint „a nemzeti elnyomás rendszere” stb.), miközben a szóban forgó rendszer hívei ritkán (s akkor is csak rövidítve) használják. Talán ennek volt betudható, hogy a politikai nyilatkozat középületekben elhelyezett szövegét – vö. vö. 140/2010. (VII. 2.) Korm. határozat – a kormány az Alaptörvény elfogadásának 10 éves évfordulóján a Nemzeti Hitvallásra rendelte lecserélni; vö. 1543/2021. (VIII. 4.) Korm. határozat.

sítés” sokszor és akarva-akaratlanul gyerekes dolog, a politikai elméletekben pedig a teoretikus csiszolatlanság, sőt, bizonyos értelemben az ideológiai tompaság jele. (Ez utóbbin itt azt értem, hogy aki egy rendszerről így beszél, az ezzel azt sugallja, hogy az teljesen egyedi, nincs benne semmi általánosítható, s nem sorolható típusba sem, amivel le- és kizárja törvényszerűségeinek vagy legalábbis fejlődési tendenciáinak vizsgálatát.) A rendszerezés és klasszifikáció különbségei kapcsán mondottakra visszautalva ehhez azt teszem még hozzá, hogy aki a jelenlegi magyar állam és politikai rendszer jellemzésére mégiscsak a „NER” szót kívánja használni, az akkor tesz – tehet, tehetne – többet a pusztá gyermeki rámutatásánál, ha

(a) a kommunikáció adott rendszerében ez a szó olyan „konkrét osztály”, amely fölött tartalommal bíró „absztrakt osztályok”, vagyis osztályozó kategóriák állnak, és

(b) legalább a kommunikációban részt vevő felek között konszenzus van a tekintetben, hogy melyek ezek.

Ilyen absztrakt osztály például – inklúzióra számítva – az „illiberális demokrácia”, a „kereszténydemokrácia”, a „munkaalapú társadalom”, az „autokrácia” vagy az „autoriter rezsim”, illetőleg – exklúzióra számítva – a „liberális demokrácia” és az „alkotmányos demokrácia”. Ha ezek az absztrakt osztályok túl gyakran, netán kavalcszerűen változnak, amint az elmúlt években egyébként tapasztaltuk, az még ebben az esetben is bizonytalanra teszi a tartalmas kommunikációt.

A kategória-használatot illetően mindazonáltal figyelembe kell vennünk, hogy a közgondolkodáson még akkor sem szabad számonkérni a tudományos kategóriákat, ha hasznosnak vagy helyesnek tartanánk, hogy legalább az előbbi alakítói, például az újságírók, szabatosan vagy legalábbis a ma nálunk megszokottnál szabatosabban beszéljenek. A tudományos és a közgondolkodás bizonyos fokú eltérése ugyanis már csak azért is elkerülhetetlen, mert az utóbbin az előbbinél közvetlenebbül rajta hagyja a nyomát az, amit általában vett kultúrának nevezünk. Ezért nem kell arra számítani, s különösen nem szabad azt követelni, hogy a köznapi kategóriák mindig feleljenek meg a tudományosoknak. A növénytan felosztásokban például ma természetesnek vesszük, hogy megkülönböztessük a „gyomnövényeket”, melyek egyébként tartalmi értelemben nem nagyon különböznek a „vadvirágoktól”. Voltak azonban olyan kultúrák – így a sumér, az asszír vagy az egyiptomi – amelyek nyelvében (szemben a göröggel és a latinnal) még a „gyom” szót sem ismerték, mert valamilyen szempontból minden növényt hasznosnak tekintettek.²⁹

A „RENDSZEREZÉSEK RENDSZEREZÉSE” • Mivel az államokat rendszerező és tipizáló elméletek hagyományai több száz évesek, nagy a kihívás, hogy a régi elméletek alkotóival úgy diskuráljunk el, mintha kortársaink volnának. Ennek a csábításnak

²⁹ A „gyom” fogalmának kultúrafüggő jellegéről (taxonómiai kérdésekre is kitérve) lásd Clayton, Neil: Weeds, People and Contested Places. *Environment and History*. 9. évf. 2003/3. sz. (August), 301–331.

igyekeztem ellenállni, például azzal, hogy ami ezekből ennek az elméletnek a kontextusában megmarad, azt kísérleti jelleggel a mélyebb összefüggéseket megvilágító „kortárs” gondolatok kiegészítéseként, esetleg a jelenkori problémák megoldása során felvetett inspirációként, de afféle *remake*-ként kezelem. Ez magával hozta azt is: nem tartottam feladatommak a szakirodalomra úgy tekinteni, hogy azon belül nekem kellene elvégezni a „rendszerkezések rendszerezésének” vagy a „tipológiák tipizálásának” feladatát.

Vagyis meg sem próbáltam akár a történeti anyagot, akár a kortárs elméleteket rendszerező jelleggel „rendbe tenni”: rendszert alkotva áttekinteni. S ezt azért nem tettem, mert az ilyen törekvés – ha továbbmegy azon, hogy egy szakmunka bevezetésének pusztán dekorációja legyen (mely minőségében talán tetszetős, de valójában felesleges) – nem lehet sikeres.

Ennek prominens példája és bizonyítéka Erich Küchenhoff hatalmas munkája, mely az államformatan fogalmi tisztaságának lehetőségeit és határait kereste.³⁰ E mára kissé elfeledett szerző³¹ egy fél évszázaddal ezelőtt az államformatanok áttekintésére, értékelésére és rendszerezésére tett kísérletet. Mintegy hetven, szerinte lényeges, klasszikus és modern államforma-elméletet vizsgált meg 11 dimenzió mentén, mindegyikben több kritérium szerint. Különválasztotta az egy- és többdimenziós, ez utóbbiakon belül pedig a szimmetrikus és aszimmetrikus fogalmakat, az ún. egyedi és rendszerfogalmakat, majd ezeket „újrarendezte” az állami uralom „ideális, jogi és tényleges” megjelenési formáiban. A tizenöt évig tartó munka eredményeként előállt csaknem ezer oldalas műben egy 20 oldal terjedelmű zárótáblázatban összegezte vizsgálódásait.³² Ebben a hagyományos államforma-kategóriák (választási és örökletes monarchia stb.) és államtípus-fogalmak (osztályállam, kultúrállam, szabadállam stb.) mellett olyan, általa alkotott kategóriákat is találunk, mint az archontokrácia (*Archontokratie*), a pantoarchia (*Pantoarchie*), telekrácia (*Telekratie*) vagy a „kormányzóuralom” (*Gubernativoarchie*).

Az így létrejött elméleti konstrukció egy „megarendszer” lett, ami – túl azon, hogy roppant bonyolult – teljesen öncélúnak tűnik. Talán nem véletlen, hogy hatás nélkül is maradt. A szakirodalom sem fogadta elismeréssel: volt, aki túlzottan normaorientált-jogászai szemléletét és fogalom-rendszerező perspektíváját kifogásolta,³³

³⁰ Küchenhoff, Erich: *Möglichkeiten und Grenzen begrifflicher Klarheit in der Staatsformenlehre*. 2 kötet. Berlin, Duncker und Humblot, Schriften zur Politischen Wissenschaft, 1967.

³¹ Erich Küchenhoff, nagybátyjával, Günther Küchenhoff-fal együtt az általános államtan terén is letette névjegyét, de munkásságuknak ott sem volt maradandó vagy széles körű hatása. Lásd Küchenhoff, Günther – Küchenhoff, Erich: *Allgemeine Staatslehre*. Stuttgart, Kohlhammer, 1950, ³1971, ⁸1977.

³² Küchenhoff, E.: *i. m.* (1967) 871–891.

³³ Vö. Backes, Uwe: Staatsformen im 19. Jahrhundert. In: *Staatsformen. Modelle politischer Ordnung von der Antike bis zur Gegenwart. Ein Handbuch*. Szerk.: Alexander Gallus – Eckhard Jesse. Köln, Böhlau Verlag, 2004, ²2007. 191.

míg mások ironikusan azt figurálták ki, hogy miközben címe alapján a fogalmi tisztázást célozta, végeredménye a korábinál is nagyobb zűrzavar lett.³⁴ A rendszerezések rendszerezésére irányuló kísérletet általában kudarcnak tekintik.³⁵

Ez nem is csoda, hiszen egy ilyen cél eléréséhez nem egyszerűen megarendszert, hanem *metarendszert* kell(ett volna) alkotni, ami viszont az államfogalom egyes elemeiben rejlő elköteleződések és a rendszerezésekben rejlő értékálláspontok miatt ezen a területen nem lehetséges. Mint már említettem, ezen a területen nincsenek „Mengyelejev-táblázatok”, sem az államok rendszerezésére, sem az államokat rendszerező elméletek rendszerezésére vonatkozóan.

MIT RENDSZEREZ(Z)ÜNK? ÁLLAMREND, KÖZJOGI SZERKEZET, POLITIKA ♦ A később kifejtettek alapjait érinti az kérdés az is, hogy mit minősítünk a rendszerezés szempontjából lényeges jellemzőnek, amelyre rendszertani kategóriákat építhetünk: az államok társadalmi, esetleg gazdasági sajátosságait, közjogi szerkezetét, etikai karakterét vagy politikai jellegét?

Az államok társadalmi és gazdasági sajátosságait – jól-rosszul – egy immár két-három évszázados hagyomány alapján az államtípus-fogalomban értelmezzük, és e típusokat többnyire egy történelemkonceptióra fűzzük fel. Emellett sokan azt is felteszik, hogy az államformák e típusokon belül vagy ezen absztrakciós szint alatt helyezkednek el. Én nem így gondolom: mivel mindkettőt különböző szintű és jellegű kategóriáknak tartom, szerintem ezek önállóan rendszerezhetők. Szinkronizálásukra persze – amint majd utalok rá – kísérletet lehet tenni, bár ebből adódhatnak elméleti bonyodalmak.

Az állam etikai karakterét – helyesen vagy helytelenül – az újkori államtudományban nem tekintik önálló csoportosítási szempontnak, s ezért ma nincsenek olyan taxonok, amelyek a forma vagy a típus szintjén ütköztetnék azokat a jogi vagy politikai tényezőkkel. Az erkölcsi elemet egyébként még azon elméleti hagyomány képviselői sem tekintik osztályozási alpnak vagy klasszifikációs tényezőnek, amelyek az államot – egy Machiavelli utáni korszakban és az ő munkássága alapján kezdeményezett tudományosmenny ellenére is – hangsúlyosan etikai jelenségként, de legalábbis erkölcsi alapokkal bíró közösségként írják le. E tradíció képviselőinek elméleteiben – így G. W. F. Hegel államfilozófiájában, F. W. J. Schelling etikájában, F. J. Stahl politikai filozófiájában vagy a neohegelianus brit idealizmus, mindenekelőtt B. Bosanquet államelméletében – az államrend erkölcsi jellege, ha roppant fontos tényező is, nem rendszerezési alap. Egyedül Friedrich Julius Stahl elméletének egyes

³⁴ Vö. Mantel, Wolfgang: *Repräsentation und Identität. Demokratie im Konflikt. Ein Beitrag zur modernen Staatsformenlehre*. Bécs–New York, Springer, Forschungen aus Staat und Recht 29, 1975. 14–27. különösen 19. és 21.

³⁵ Gallus, Alexander: Typologisierung von Staatsformen und politischen Systemen in Geschichte und Gegenwart. In: *Staatsformen. Modelle politischer Ordnung... id. kiad.* (2007) 22.

kategóriái – például az állam mint „erkölcsi közösség” és mint „mechanikus közösség” szembeállítás³⁶ – értelmezhetők kivételként, ezek azonban meglehetősen elvont fogalmak egy részletes tipológiához.

Így valójában tehát csak két tényező, a közjogi szerkezet és a politikai jelleg verseng azért, hogy azt tekintsük meghatározó tényezőnek vagy alapkategóriának az államrend fajtáinak osztályozása során. Mivel az előbbit az „államforma”, az utóbbit pedig a „politikai rendszer-típus” kategóriájában szokás értékelni, a kérdés nemritkán úgy vetődik fel, hogy vajon az államokat vagy a politikai rendszereket kell-e elsősorban osztályoznunk és tipizálnunk. E kérdést megközelíthetjük analitikusan és történetileg is, az utóbbi esetben tudományrendszertani folyamatokat is figyelve. Az előbbi úton járva az állam és politika egymáshoz való *elvi* viszonya alapján azt választjuk alapkategóriának, amelyiket a másiknál szélesebb körűnek, s a másakra is kiterjedőnek tartjuk. E tekintetben azonban nem vagyunk könnyű helyzetben, mert mindkét megoldás mellett komoly érvek szólnak, s mindkettőt alá lehet támasztani komoly gondolkodók nézeteivel. Vagy azt állítjuk – például Georg Jellinek elmélete alapján –, hogy a politikai része annak, ami állami, vagy (bizonyos értelemben fordítva) azt – Carl Schmittre hagyatkozva –, hogy ahhoz, hogy tudjuk, mi az állami, először a politikai fogalmát kell meghatároznunk.³⁷ Az előbbi esetben az államot, az utóbbiban a politikát tekintjük az osztályozás alapjának, s – mivel az állam és politika fogalmi kérdései mögött a jog és hatalom viszonyának fogalmi problémáját találjuk – az előbbi esetben a közjogi, az utóbbiban az uralmi formákat és szisztémákat rendszerezük.

E két világ „fakultás-vitáját” alighanem egyszerűbb történeti, s e tekintetben tudományrendszertani folyamatokra figyelve feloldani. Így elég arra a tényre utalni, hogy a XX. század második felétől – részben a politikai rendszer és az állam XX. században kialakult viszonya alapján, de nem függetlenül az amerikai politikatudomány 1945 után megnőtt befolyásától sem – klasszifikációs kérdésekben is a politikai rend minősége vált elsődlegessé. A lehető legkülönbözőbb államtani művek szerzői politikai kategóriák szerint (is) osztályozzák az államokat, vélhetőleg azért, mert úgy vélik: ebben a fogalmi keretben többet tudnak mondani, mintha a hagyományos közjogi kategóriákat használnának.

³⁶ Vö. Stahl, F. J.: *Christliche Rechts- und Staatslehre*. Heidelberg, Mohr, 1837. II. rész, 1. fejj. 36. §.

³⁷ Jellinek szerint „a »politikait« »államinak« nevezik; a politikai fogalmában már elgondoljuk az állami fogalmát”; vö. Jellinek.: *i. m.* (1900) 180. Ezzel szemben Schmitt így fogalmazott: „az állam fogalma előfeltételezi a politikai fogalmát”; vö. Schmitt, Carl: *A politikai fogalma* [1927]. *Válogatott politika- és államelméleti tanulmányok*. Ford. Cs. Kiss Lajos. Budapest, Osiris – Pallas-Attraktor, 2002. Lásd még ehhez Schönberger, Christoph: „Staatlich und Politisch”. *Der Begriff des Staates im Begriff des Politischen*. In: *Carl Schmitt Der Begriff des Politischen. Ein kooperativer Kommentar*. Szerk.: Reinhard Mehring. Berlin, Akademie Verlag, 2003. 21–44.

A több persze bizonyos mérték elérése esetén más is – s hogy ez mit jelent, ahhoz elég megvizsgálni a hagyományos államtanok politikaelméleti téziseit. A két legsikeresebb – legszélesebb körben használt és legtöbb alkalommal megújított – állam-tani tankönyv közül az egyik, Martin Kriele állam-tani bevezetése a témát egy kifejezetten politikaelméleti kérdés, a „legitimáció” tárgyalásával kezdi, a másik, Reinhold Zippelius általános állam-tana pedig a „totalitárius és a liberális állam” elemzésével fejezi be.³⁸ A (politikai) más abban is eltér a közjogi rendszerek elemzésétől, hogy azoktól eltérő tárgyakra terjed ki – így például a pártok rendszerére,³⁹ a politikai kultúrára és a politikai rendszer egyéb elemeire. A társadalmi folyamatok általános politizálódásán és a két megközelítés tárgyi különbségein túl a XX. század egyes új jelenségei – így a totalitarizmus, az autoritarizmus és hasonlók – ugyancsak a politikai osztályozó kategóriák dominanciáját erősítették, amennyiben a (közjoginak mondott) állami formákat pusztán az uralmi folyamatok részleges vagy teljes elfedésére, elleplezésére szolgáló homlokozatnak, színfalnak vagy paravánnak használták,⁴⁰ egyben alkalmatlanná is téve azokat az elemzésre. A hagyományos közjogi kategóriák és a hagyományosan kialakított államtípusok mindazonáltal nem tűntek el az elemzésekből, s a maguk helyén továbbra is alkalmazhatók. Ám az, hogy mi a „maguk helye”, ezernyi tényezőtől függ.

Azt, hogy miként gondolom el a rendszerezésben az állam és politika – s ezzel együtt az államforma és politikai rendszertípus, a közjogi formák és az uralmi formák, sőt bizonyos értelemben a jogi tényezők és a hatalmi elemek – viszonyát, e kö-

³⁸ Vö. Kriele, Martin: *Einführung in die Staatslehre. Die geschichtlichen Legitimitätsgrundlagen des demokratischen Verfassungsstaates*. Stuttgart, Kohlhammer, 2003. (korábban: Reinbek, Rowohlt, 1975, Opladen, Westdeutschen, 1981, 1988, 1990, 1994) 8–31. és Zippelius, Reinhold: *Allgemeine Staatslehre. Politikwissenschaft. Ein Studienbuch*. München, C. H. Beck, (1969, 1982, 1988, 1999) 2003. 284–295.

³⁹ „[A] hagyományos kategóriákat (állam- és kormányformák) – fogalmazott Pokol Béla – csak a szélesebb párt- és érdekegyesületi tipológiák figyelembevételével lehet eredményesen felhasználni, és segítségükkel elemezni az egyes alkotmányjogi alapelemeket”. Vö. Pokol Béla: *Politikaelmélet*. Budapest, Századvég, 2006. 197. és 199. Az ehhez tartozó alaptézis: „ma már az államforma szerinti csoportosítás nem sokat mond az államok tényleges hatalmi súlyponteloszlásáról; nagyrészt kiürült ez a fogalom...”; *ugyanott*. E problémára még visszatérek, azt is bizonyítva, hogy az államforma-fogalom nem tekinthető üresnek, bár egyre kevesebbet mond, és lassanként valóban átalakul.

⁴⁰ A totalitárius politikai rendszerekben – Balogh László Levente szerint (aki e tekintetben Hannah Arend és Franz Neumann elméleteire utalt) – „az állam ugyan nem tűnt el véglegesen, de egyszerű homlokozattá silányult, amelynek nem sok köze volt a valódi hatalomhoz. ... A totalitárius rendszer ... nem számolta fel az államot, hanem meghagyta kirakatnak, amely mögött a totalitárius szervezetek permanensen zajlól, brutális harca folyt, amely lehetetlenné tette, hogy a rendszer nyugvópontra jusson, és az állam újjászülessen”. Balogh László Levente: *Állam és erőszak. Politikatudományi Szemle*. 20. évf. 2011/1. sz. (119–132.) 123. Az autoriter rendszerek által kiépített alkotmányos díszletek szerepéről, például az ún. „homlokozat-alkotmányról” lásd Tóth Gábor Attila: *Demokrácia és diktatúra között: az autoritarizmus. Fundamentum*. 20. évf. 2016/2–4. sz. (5–18) 9–10. és *Authoritarianism*. In: *Max Planck Encyclopedia of Comparative Constitutional Law*. Oxford University Press, 1–15.

tet (rendhagyó) szerkezetével is megmutatom. Az elemzést több ponton is a közjogi szempontra épülő rendszerezésekkel kezdem, és a politikai osztályozó kategóriák előtérbe kerülésével zárom, vissza-visszatérve a formális szerkezetekre is. Az elmélettörténetinek tűnő, ám valójában mégsem történeti (hanem valamilyen terminológiai kényszernek engedve „klasszifikációs remake”-nek nevezett) részben megindokolom, hogy ez miért van így. E különös szerkezeti megoldást, tudniillik hogy az elmélettörténetinek tűnő, ténylegesen persze az elemzést segítő történeti-jelenkori anyag nem bevezetéseként olvasható, e rész sajátos funkciója indokolja. A szerkezet összességében annak megmutatása indokolta, hogy a hagyományos, közjogi alapú államtani kategóriák kizárólagossága korunk felé haladva egyre kevésbé tartható – ám ez távolról sem jelenti, hogy e kategóriák teljesen kiürültek volna, és meg kellene szabadulnunk tőlük. Hiszen ezek nélkül nem lenne kimutatható e kötet egyik slusszpoénja, vagy szerényebben fogalmazva: egy fontos következtetése, nevezetesen az, hogy e sorok írásakor egy fél államforma-fordulat után vagyunk.

Ezzel azt állítom: a közjogi konstrukciók és a politikai-uralkodó formák viszonya nem olyan, mint amikor egy folyón a zajlás idején egymásra torlódnak a jégtáblák. Ami állami, az politikai kontextusban rendszerint más értelmet kap, s ami politikai, az közjogi kontextusban ugyancsak másként értendő. Például a monarchia és a köztársaság, vagy saját viszonyainkra is utalva: egy kettő között lebegtetett „formátlan” köztes állapot közjogi konstrukciók ugyan, de értelmük – így az, hogy legitimációs jelentéssel is bírnak⁴¹ – a politikaelméleti elemzés révén tárható fel. Ugyanígy: a jurisztokrácia esetén a közjogi kérdéseket (például: lehet-e kormányforma vagy sem) elhalványítja, ha nem is teszi feleslegessé elemzésüket, hogy e különös konstrukció, legalábbis a ma nálunk elterjedt értelmében, milyen szerepet játszik az alkotmányos demokrácia delegitimálásában. Módszertani álláspontomat egy kissé mesterkéltnek tűnő, de talán plasztikus hasonlattal érzékeltetem: az államok rendszertana olyan hajó, ahol a hagyományos közjogi kategóriákat a viharban nem kidobálják a fedélzetről, mint nélkülözhető és csak gondot jelentő terheket, hanem azok egy részét leviszik a hajófenékebe, hogy ballasztként biztosítsák a hajó egyensúlyát, és megakadályozzák a túl magas árbócrúdra szerelt vitorlák miatti nagy kilengéseket.

⁴¹ A legitimáció legáltalánosabb fogalmi kérdéseit illetően a következő elméletekre támaszkodtam: Hoffmann, Hasso: *Legalität, Legitimität*. In: *Historisches Wörterbuch der Philosophie*. Szerk.: Ritter, Joachim, Gründer, Karlfried et al. 15. kötet. Darmstadt, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1980. 5. kötet, 161–166.; Beetham, David: *The Legitimation of Power*. Basingstoke, Palgrave Macmillan, 1991, London, Bloomsbury, 2013; Bayer József: *A politikai legitimitás. Elméletek és viták a legitimitásról és a legitimációs válságról*. Budapest, Napvilág Kiadó, 1997.; Würtenberger, Thomas: *Legitimität, Legalität*. In: *Geschichtliche Grundbegriffe. Historisches Lexikon zur politisch-sozialen Sprache in Deutschland*. Szerk.: Brunner, O. – Conze, W. – Koselleck, R. 7+2. kötet. Klett-Cotta, 2004. 3. kötet, 677–740.; Jakab András: *When the Time is Not Ripe for Constitution-Making. Recommended Procedural Steps and Their Ideal Timing for Maximizing the Legitimacy of a New Constitution*. Salzburg, Kézirat, 2023.

3. RENDSZEREK ÉS VÁLTOZÁSAIK: RENDSZERVÁLTOZÁSOK

A „RENSZERVÁLTOZÁS” ♦ E kötetben történeti kérdésekről is szó esik, ezért az alapfogalmak tisztázása kapcsán utalok még a magyar közéleti nyelvben meglehetősen gyakran használt „rendszer váltás” / „rendszer változás” kategóriára, s persze magára a jelenségre is. Ezt egy nyelvi ok miatt elkerülhetetlenül a magyar történelem összefüggésében teszem, bár azt hiszem, a dolgok jellege akkor mutatkozik meg igazán, ha egyfelől legalább egy-egy pillanatra eltekintünk történelmünk egyediségétől, másfelől pedig, amikor tehetjük, mégiscsak ehhez térünk vissza, s erre vonatkoztatjuk a fogalmat.

A legáltalánosabb összefüggés talán ez: az államformák változása igen gyakran, ám kétségtelenül nem mindig, az új államtípusok kifejlődésének valamely szakasza pedig alkalmasint együtt jár a társadalmi-gazdasági, valamint a közjogi szabályokban és elvekben is megjelenő politikai rendszerek gyors és jelentős mértékű megváltozásával. Ugyanígy megfordítva is: e rendszerek gyors és jelentős változása többnyire még akkor is az államformák változásaival jár együtt, ha az utóbbiak nem mindig az előbbieket egyértelmű kifejeződései, jelei vagy bizonyítékai. Annak oka, hogy e tekintetben nincsenek szükségszerű összefüggések, az, hogy az államforma és az államtípus, illetőleg politikai rendszer közötti kapcsolatok bonyolultak, változásaik közötti összefüggések pedig komplexek. Elismerem, hogy a fenti két megállapítás nagyon általános ahhoz, hogy sokat mondó, vagy legalább érdemi legyen. Arra viszont jó, hogy kikényszerítse az afölötti gondolkodást, amit a formák rugalmas jellegeként szoktak leírni (s amire majd később több helyen is kitérek).

A politikatudományi, szociológiai és a történeti terminológiában a társadalmi-politikai rend gyors és jelentős mértékű változását egy konkrét esetben, az 1989/90-es magyar átalakulás esetén *rendszer változásnak*, vagy – elméleti elgondolásoktól, politikai közösségektől,⁴² s így politikai stílustól és ízléstől függően – *rendszer váltásnak* nevezik. Akik azt gondolják, hogy az értékkonfliktusok nyelvi eszközökkel meg- vagy legalábbis feloldhatók, azok újabb terminusok bevezetésével kísérletezgettek, sőt, kísérletezgetnek még ma is. Ilyen volt a maliciózusan viccelődő, ám mára teljesen elhasználódott *genszter váltás*, a nyelvileg suta, ezért sosem elterjedt *rendszer cseré*, manapság pedig ilyen az 1989/90-es rendszer változás átértelmezése

⁴² E két kifejezés – fogalmazott Entz Géza – „eredetileg két politikai nyelv része, két politikai közösség identitásába épült bele. A rendszer változást Antall József használta, a másik kifejezést [a rendszer váltást] versenytársai az Ellenzéki Kerekasztalban és ellenfelei a Háromszögletű Nemzeti Kerekasztalban”. Lásd Entz Géza: Antall József, a rendszer változtatás specialistája. *Magyar Szemle*. 22. évf. 2013/7–8. sz. 6.

A kifejezésről más aspektusból lásd még Kornai János: Mit jelent és nem jelent a rendszer váltás. *Kritika*. 26. évf. 1997/8. sz. 2–8. és Ferge Zsuzsa: A rendszer váltás megítélése. *Szociológia*. 1996/1. sz. 51–74.

során előállított, nagyfokú tudatosságot sejtető, általánosan elfogadottá mégsem vált *rendszerváltoztatás*. A kérdéses jelenségre az angol és a német politikai elemzők is önálló terminusokat alkottak, bár jellemző módon nyelvenként csak egyet: az angolban ugyanezt az átalakulást a *transition* (átmenet), a németben pedig a *die Wende* (fordulat) szavakkal jelölték, vagy kevésbé rejtélyesen, ám mégsem teljesen szabatosan a *peaceful Revolution* és *friedliche Revolution* (békés forradalom) kifejezéssel utaltak rá.

A rendszerváltozás kifejezés egy konkrét változás, az 1989/90-es magyar átalakulás megjelölésére és értelmezésére⁴³ született, de kiterjesztették: először a közép- és kelet-európai régió 1989 és 1993 közötti változásaira, majd a társadalmi-gazdasági rend minden jelentős mértékű, gyors és forradalmi vagy már-már forradalmi jellegű átalakulására. Ez utóbbi egyrészt a kategória jelentésének időbeli kiterjesztését jelentette, elsősorban a nemzeti múltra, kisebb részben „1990 jövőjére” vonatkozóan, másrészt (és kevésbé plauzibilisen) regionális értelemben is. Az angol, amerikai vagy francia polgári forradalmakat természetesen nem szokás sem „rendszerváltásnak”, sem „rendszerváltozásnak” mondani, az azonban kijelenthető, hogy egy-egy nyugati ország – például a XIX. századi Franciaország – történetében voltak rendszerváltozások.⁴⁴ A terminus jelentésének a múltra vonatkoztatott kiterjesztése az utóbbi években a hazai társadalomtudományi szóhasználatban is megfigyelhető.⁴⁵ Az általánosabb jelentés elfogadását az indokolja, hogy ezek a történelmileg értelmezett rendszerváltozások többnyire, bár nem kivétel nélkül, együtt járnak a társadalmi rendszerek és az államformák teljes vagy részleges változásával, sőt sokszor ezek során vált nyilvánvalóvá egy-egy új államtípus kifejlődésének határozott tendenciája. Az általánosított

⁴³ Az 1989/90-es magyar rendszerváltozásról – csupán a jelentősebb vagy nagyobb hatást kiváltott munkákat említve itt – utalok a következőkre. Áttekintésként Bozóki András (főszerk.): *A rendszerváltás forgatókönyve. Kerekasztal-tárgyalások 1989-ben*. 8 kötet. Budapest, (1–4 kötet:) Magvető Kiadó, 1999. (5–8. kötet:) Új Mandátum Kiadó, 1999. Ebben az első 6. kötet dokumentumokat tartalmaz, a 7. (*Alkotmányos forradalom*) tanulmányokat közöl, a 8. pedig portrékat és életrajzokat. A résztvevő perspektívájából lásd Antall József: *Modell és valóság*. 2 kötet. Budapest, Athenaeum, 1994; történeti bemutatásként Romsics Ignác: *Volt egyszer egy rendszerváltás*. Budapest, Rubicon-Ház Bt., 2003. Lásd továbbá Bayer József és Kovách Imre, Berecz János, Bogár László, Duray Miklós, G. Fodor Gábor és Kern Tamás, Fricz Tamás, Karsai Gábor és mások, Für Balázs, Halmi Gábor és Vásárhelyi Mária, Horváth Hörcher Ferenc, Lentner Csaba, Majtényi György, Mikó Zsuzsanna és Szabó Csaba, Polgár Gyula, Ripp Zoltán, Romsics Ignác, Schmidt Mária, Peter Sheldon, Tellér Gyula, Tőkés Rudolf, valamint Vásárhelyi Mária munkáit. A visszatekintő-értékelő szakirodalomból lásd még *A rendszerváltás húsz éve. Változások és válaszok*. Szerk.: Bayer József – Boda Zsolt. Budapest, L'Harmattan, 2009. és Györi László: *A magyar rendszerváltás bibliográfiája*. Budapest, 1956-os Intézet Közalapítvány, 2009 (<http://www.rev.hu/>).

⁴⁴ Lásd például Boros Zsuzsanna: *Rendszerváltások Franciaországban*. Budapest, L'Harmattan Könyvkiadó, 2011., valamint ehhez Soós Eszter Petronella: *A rendszerváltás mint francia szokás. Politikatudományi Szemle*. 21. évf. 2012/1. 155–162.

⁴⁵ Lásd Gyurgyák János: *Uralja-e a jövőt, aki a múltat uralja? Hegyemenet. Társadalmi és politikai kihívások Magyarországon*. Szerk.: Jakab András és Urbán László. Budapest, Osiris Kiadó, 2017. 51–73.

jelentés ugyanakkor elfedi, hogy a társadalmi-politikai rendszer radikális megváltozása nálunk gyakran nem forradalmak során megy végbe. Miközben forradalmaink rendre elbuknak, a komoly változást valamilyen kiegyezés, megegyezés, tárgyalás vagy rendszerváltozás, esetleg egy kiemelt jelentőségű parlamenti választás hozza meg – így aztán mégiscsak lesznek „jogállami”, „fülke-” és másféle forradalmaink.

A terminus jelentésének közép-európai fókuszát illetően beszédes összefüggés, hogy az így jelölt változások gyakorisága, hevesége, a tömegek mindennapi élete szempontjából távoli „politikai felhőrégiókhoz”, sőt világpolitikai konstellációkhoz kötődése e régióban több nép és nemzet életét meghatározó történelmi tapasztalat. E társadalmak XIX. és XX. századi történelme – szokták mondani – „rendszerváltozások története”, melyeknek, bármilyen változatos formákban és eszmei keretek között mentek is végbe, voltak közös jellemzői. Például az, hogy többnyire a nagyhatalmak terjeszkedése vagy elgyengülése, az európai forradalmi hullámok terjedése, esetleg visszaszorulása, vagy gazdasági világválságok és világháborúk árnyékában került rájuk sor, s ha egyszer valakik ezek során jól berendezkedtek, azt hitték, hogy a világ rendje mindig úgy marad, ahogyan azt ők kialakították. Ezt a hitet sokszor még az áldozatok is osztották: „ez a rendszer az én életemben már nem fog megváltozni” – mondogatták például a Kádár-korszakban az azzal egyet nem értő, ám integrálódásra hajlamos értelmiségiek.

Az 1990 táján zajlott rendszerváltások közös jellemzője a változás békés, nem-ritkán tárgyalásos-kiegyezési jellege (ami további terminológiai újításokhoz is vezetett: „tárgyalásos forradalom”, „jogállami forradalom”, „csendes forradalom”, más kontextusban: „bársonyos forradalom”), noha kivételesen e régióban ekkor is akadtak fegyverrel megharcolt valóságos forradalmak, sőt puccsok is. A változásokat egyebek mellett az tette lehetővé, hogy a Szovjetunió világpolitikai szinten kivonulni kényszerült ebből a II. világháború során katonai erővel megszerzett s később is befolyása alatt tartott térségből. A változás mindenütt a totalitárius politikai rendszer, másként: a szovjet pártállami rendszer felbomlásaként jellemezhető, s a legtöbb országban megfigyelhető volt az a törekvés is, hogy ezek helyébe alkotmányos demokráciákat állítsanak, ami – egy regionális választóvonalon túl – együtt járt a nyugat-európai politikai-állami és katonai szövetségi rendszerekhez, illetőleg jogi és emberi jogi társulásokhoz való csatlakozással, ideértve azokon belül korábban kialakult bírói fórumok joghatóságának elfogadását is. Az egyes országok átalakulásai nem voltak egymástól függetlenek, sőt, az egyik változás gyakran megindította a másikat (amit a politológiai szakirodalomban annak idején „dominó-effektusnak” neveztek), bár az átalakulás világpolitikai hátterét mindenütt a geopolitikai erőviszonyok megváltozása jelentette.⁴⁶

⁴⁶ Lásd ezekről a kérdésekről részletesen Tőkéczi László: A rendszerváltozás valósága. *Hitel*. 19. évf. 2006/2. sz. 149–152..

Ami a magyar rendszerváltozásokat illeti, azok sorát egy idézettel érzékeltetem, ami a fogalom retrospektív kiterjesztése utáni időből származik. A politikai rendszerek szempontjából – fogalmazott egyik tanulmányában Gyurgyák János történész – „hihetetlen, szinte megmagyarázhatatlan és abszurd helyzet alakult ki. Az elmúlt száz esztendőben ugyanis Magyarországon több mint egy tucat rendszer váltotta egymást, s gyökeres rendszerváltásból is legalább tízet számolhatunk össze, ami azt jelenti, hogy egy-egy emberöltőre két-három jutott belőlük”.⁴⁷ Vagyis történelmünk darabokból, egymáshoz nem nagyon illeszkedő szakaszokból áll. Részletebben: „Az Osztrák–Magyar Monarchia liberális parlamenti rendszerét 1918-ban a határozottan baloldali károlyista, polgári radikális és szociáldemokrata rendszer váltotta, majd 1919 elején ennek helyébe lépett a Tanácsköztársaságnak nevezett szélsőbaloldali, messianisztikus, magát proletárdiktatúrának nevező rezsim, majd következett a jobboldali, revizionista, de a parlamenti rendszert fenntartó, autokratikus elemekkel bőségesen átszótt Horthy-rendszer. 1944 végén Szálasi Ferenc vezetésével rövid időre egy új, radikális hungarista szélsőjobboldali rendszer került hatalomra, s ezt váltotta, ugyancsak átmenetileg a parlamentarizmus és többpártrendszer látszatát fenntartó ún. koalíciós időszak, amelyet a fordulat évének nevezett 1947–48-ban nyílt kommunista diktatúra követett. Ezt a rendszert az 1956-ban kitört forradalom döntötte meg, amelynek viszont a szovjet beavatkozás vetett véget, megteremtve a lehetőségét a Kádár-rendszer kialakulásának. Ez a három évtizedig regnáló, magát szocialistának nevező rendszer 1989-ben elsősorban a világban bekövetkezett geopolitikai fordulatnak köszönhetően omlott össze, s átmenetileg, mintegy két évtizedig újra a – bár sok belső problémával küzdő – liberális, demokratikus parlamentarizmus viszonyai között éltünk, majd ezt követte a Nemzeti Együttműködés Rendszerének nevezett orbáni, centrális erőteret kialakító, valamint a választásokra korlátozódó demokráciát és kiüresített parlamentarizmust fenntartó, azaz alapvetően autokratikus jellegű és lelkületű rezsim. Összegezve és évszámokkal jelezve ezeket a gyökeres fordulatokat és rendszerváltásokat: 1918, 1919. március, 1919. augusztus, 1944. október, 1945, 1948, 1956. október, 1956. november, 1989, 2010.”⁴⁸

Ha a konkrét politikai rendszerek mibenlétét illetően egy-két dolgot másként is látok, mint az idézett szerző, múltunk szakaszolásának főbb vonalait illetően lényegében egyetértek a fentiekkel, ami a jelzett évszázadban nyolc „rendszert” jelent, összesen tíz gyors és gyökeres fordulattal („rendszerváltozással”). Ettől a korszakolástól az itteni elemzések során saját kútfő és értékelés alapján, a következőkben térek majd el:

⁴⁷ Gyurgyák J.: *i.m.* (2017), 52.

⁴⁸ *Ugyanott*, 52–53.

(a) a mai társadalmi-politikai helyzetünket közvetlenül is befolyásoló történeti sort nem 1918-ban, hanem 1825-ben, a reformkorban kezdem, s önálló korszaknak tekintem a reformkort (1825–1848), a Habsburg-abszolutizmus csaknem húsz esztendejét (1849–1867) is, annak különböző vargabetűivel együtt;

(b) a kiegyezéstől a polgári demokratikus forradalomig tartó korszakban – az 1905/06-os válságra, majd Tisza István politikájára tekintettel – két hasonló, de mégsem azonos rendszert különíték el, s az utóbbi esetén nem nagyon hangsúlyozom a „liberális parlamentarizmust”;

(c) az ún. Horthy-korszakot nem „autokratikus elemekkel bőségesen átszótt” parlamentarizmusnak mondom, hanem tekintélyuralmi (autoriter) államnak, felvetve azt is, hogy „kis-Magyarország”, vagyis a trianoni, másként fogalmazva: a területében és népességében megcsonkított magyar állam a „nagyinak” mondott „történeti Magyarország” romjain jött létre, s bár lényegében új állam volt, legitimációs mechanizmusában hozzábilincselte magát az utóbbihoz;

(d) az 1956-ig tartó ún. Rákosi- és az akkor kezdődő Kádár-korszakot egy politikai rendszer, a totalitarizmus, és egy államtípus, a totalitárius állam két korszakának és két változatának tekintem;

(e) az 1990 és 2010 közötti korszakot államformatani értelemben alkotmányos demokráciának tartom, nem feledkezve meg a működésmódját illető szokásos, gyakran jogos kritikákról.

Mindehhez hozzáteszem még, hogy ha a nemzeteknek mint kollektív lényeknek, *à la* Durkheim, van valamilyen tetteikben is megnyilvánuló szelleme, akkor a mi „nemzeti szellemünk” – az olyan közismert hungarikumokon túl, mint amilyen a busójárás, a magyar huszár, a pálinkafőzés, a Rubik-kocka, Erős Pista, Gábor Zsazsa és persze a „király nélküli királyság” – bizonyára a gyakori rendszerváltozásokban, s ezzel: a történelmi múlt szakaszos és fragmentált voltában nyilvánult meg. A magyarok – már amennyiben a társadalmi cselekvés alanyát egy komoly munkában szabad ilyen keresetlen kollokvialitással megjelölni – időről-időre mindent újrakezdnek, bírálva, szidva, megtagadva és néha meggyalázva a régit: „elmúlt 40 éveznék”, „elmúlt 4 éveznék”, „elmúlt nyóc-”, „10 és 12 éveznék” s így tovább.

Érzékletesen fejezi ki ezt a hullámválságot *Az ember tragédiája*, egy kérdésfelvetéseiben egyetemesnek tűnő, ám válaszaiban *echte* magyar darab, melyben minden szín – legyen bármi is a tárgy – reménnyel és bizakodással kezdődik, de bukással és kiábrándulással zárul, mint az újkori magyar történelem nagy korszakai. Amikor az irodalomtörténészek arról értekeznek, hogy vajon Madách Imre e műve – Milton *Elveszett paradicsom*ával vagy Goethe *Faustj*ával ellentétben – miért nem vált a világirodalom elismert klasszikusává, az Arany János által jelzett műfaji, stilisztikai és nyelvi problémák mellett azt is figyelembe kell venni, hogy gondolkodásmódja tagadhatatlanul parokiális. Akármiről és akárkikről is írt Madách, mindenütt csak a magyarokról és Magyarországról beszélt.

SZÍNES KÖNYVEK ÉS REJTETT KÓDOK ♦ A rendszerváltozások arról is szólnak, hogy kiderül: egyesek politikafüggő előnyszerzése mellett milyen szenvedéseken mentek át mások, miközben a rövid nyugalmi időszakokat követően a közösségi terekbe kimerészkedő nép az egyik fajta morális katasztrófából egy másik fajtába tántorgott. Erre abból is *visszakövetkeztethetünk*, hogy mikor mi zajlott a „politika felhő-régióiban”.

Milyen komoly erkölcsi, társadalmi és politikai kataklizmák történhettek ott – kérdezhetjük –, ahol az elmúlt 175 évben a nemzet élén álló vezetők, állam- és kormányfők közül hivatali tevékenységük vagy az annak kapcsán tanúsított magatartásuk miatt öt magyar miniszterelnököt ítéltek halálra és végeztek ki? Így végezte Batthyány, Bárdossy, Nagy I., Szálasi és Sztójay. Egyformán végezték, mert mindet kivégezték. Pedig micsoda különbségek voltak közöttük! Folytatva a sort: a fentiekén túl egy további miniszterelnököt és annak miniszterét (Szemere és Andrássy) távollétében ítéltek el, egyet (Tisza I.) politikai bűnözők gyilkoltak meg máig tisztázatlan körülmények között, egy (Teleki) öngyilkos lett, három (Keresztes-Fischer, Bethlen, Friedrich) megjárta a koncentrációs tábor, a moszkvai börtönt és a váci fegyházat, s szinte megszámlálni sem lehet azokat a legfelsőbb szintű vezetőket (Estterházy, Garbai, Horthy, Kállai, Károlyi, Kossuth, Lakatos, Nagy F., Rákosi, Szemere és így tovább), akik emigrációba kényszerültek, s ott ért véget az életük. Többük földi maradványait persze hazahozták, és itthon újra eltemették őket – nagy pompával vagy csendesesen, egyeseket diadalmasan, másokat suttyomban. S akik e névsorban nem szerepelnek, azok között akad olyan is (Kádár), akinek elméje élete legvégén a tetteivel járó felelősség súlya alatt megzavarodott, s akinek halála után 18 évvel hullarablók csonkították meg a holttestét,⁴⁹ talán azt gondolva, valami vajákos boszorkányoskodással, hogy így majd *eius anima requiescit nonne requiescat in pace* (a lelke sem nyugszik békében). Márpedig ahol a fekete mágia is része a politikai kultúrának, ott nem sok jóra számíthatunk! S ahol ennyi tragédia történik a felhő-régiókban, mennyi szenvedés jut a politikailag névtelenek millióinak!

E drámai hangú felütés célja annak kiemelése, hogy a rendszerváltozások idején, s megint ezzel a kollokvializmussal fogalmazva: a magyarok, más népekhez persze hasonlóan, de náluk talán vehemensebben és egész biztosan reflektálatlanabban a megbékélés helyett megpróbálják helyrehozni „a kizökkent időt”, s legalább szimbolikusan kompenzálják a régi igazságtalanságokat. Rutinszerűen átírják a történelemkönyveket, s megváltoztatják a hősök és bűnösök névsorát: akiket korábban bűnösnek tartottak, azokból hőst csinálnak, akiket meg hősnek, azokból – már ha nem

⁴⁹ Másnap, 2007. május 3-án egy lánglelkű politikus haragosan és elkeseredetten így kommentálta a dolgot: „ha ez Horthy Miklós hamvaival történt volna meg, már lángolna az ország.” Az illető nem tudta sajnós, hogy történt már hasonló Magyarországon, ha nem is Horthy Miklóssal, de egyik elődjével, s mégsem borult lángba az ország. 1983-ban Tisza Istvánnak, egy ugyancsak sokféleféleképpen megítélhető, „megosztó” miniszterelnöknek a koponyáját lopták el vidéki kriptájából, 65 évvel halála után.

felejtették el őket addig – bűnöst. Át- vagy visszanevezik az iskolákat, színházakat és múzeumokat, utcákat és köztereket, sőt egyes városokat és falvakat is. Vörös és barna,⁵⁰ fehér és fekete,⁵¹ olykor más színű⁵² könyveket adnak ki a korábbi rendszerekben elkövetett és elhallgatott, eltussolt bűnökről, vagy az azok elleni fellépés során történekről. Szobrokat döntenek le vagy helyeznek emlékparkokba, hogy helyükre másfajta szobrokat állítsanak,⁵³ amiket persze – ha minden úgy folytatódik, ahogy addig – majd mások fognak ledönteni.

Ennek a történelmi forgószínpadnak és színkódokkal jelölt nyomorúságnak nem csupán a nagy személyiségek rituális temetése a része, de *újrateremtése* is. A történelemformáló személyeket – akiket először elítélnék, kivégeznek, száműznek, vagy menekülésre kényszerítenek – ezen a tájon nemritkán titokban temetik el, majd sok esetben rehabilitálják, és kétszer-háromszor is újrateremtik őket. Az utóbbi évtizedek legemlékezetesebb újrateremtése az 1956-os forradalom vezetőinek – Nagy Imrének, Gimes Miklósnak, Losonczy Gézának, Maléter Pálnak és Szilágyi Józsefnek – a búcsúztatása volt 1989-ben, amit az emberség⁵⁴ és az 1989/90-es rendszerváltást kí-

⁵⁰ Például *Vörös könyv 1919*. Szerk.: Gerencsér Miklós. Lakitelek, Antológia Kiadó, 1993; *Vörös könyv*. Budapest, k.n. („Az 1956-os ellenforradalom mártírjainak emlékére összeállították és készítették az MSZMP KB-nyomda szocialista brigádjai”), 1981; Löw, Konrad: *A kommunista ideológia vörös könyve*. Budapest, XX. Század Intézet, 2003; *Barna könyv* (eredetileg: *Braunbuch über Reichstagsbrand und Hitler-Terror*. Basel). Nagyvárad [Oradea], Antifa, 19(??).

⁵¹ Például Kovács Béla et al: *Fehér könyv. A magyar köztársaság és demokrácia elleni összeesküvés okmányai*. Budapest, Szikra, 1947; Lévai Jenő: *Fehér könyv. Külföldi akciók magyar zsidók mentésére*. Budapest, Officina, 1946; *Fehér könyv a Szovjetunióba elhurcolt hadifoglyok és polgári deportáltak helyzetéről*. Szerk.: Magyar Harcosok Bajtársi Közössége. Hungária, 1950; *Nagy Imre és bűntársai ellenforradalmi összeesküvése* (Fehér könyv). Budapest, MNK MT Tájékoztatási Hivatala, 1957. A hasonlóok 1957/58-ban meggyéknént jelentek meg, mint megyei „fehér füzetek”, például *Az Ellenforradalom Tevékenysége Heves Megyében*. MSZMP, 1957; *Az ellenforradalom támadása Győr megyében*. MSZMP, 1958; *Az ellenforradalom Baranyában*. MSZMP, 1957. és így tovább. Lásd még *Fehér könyv az 1944. őszi magyarellenes atrocitásokról*. Szerk.: Gál. M. Kolozsvár, RMDSZ, 1995; Marosi Barna et al: *Fehér könyv. Az 1990. március 19. és 20-i események Marosvásárhelyen*. Budapest, Püski, 1991; valamint Bakos István – Csicsery-Rónay István: „Szobor vagyok, de fáj minden tagom!” *Fehér könyv a Teleki szoborról*. Occidental Press, 2004. – *Fekete Könyv. A magyar zsidóság szenvedéseiről*. Budapest, 1946; Saly Dezső: *Szigorúan bizalmas! Fekete könyv: 1939–1944*. k.n. 1945; Hrotkó Larissza: *Budai fekete könyv*. Budapest, Frankel Leó utcai Zsinagóga Alapítvány, 2016; Jobbágyi Gábor: *1956 és a megtorlás fekete könyve*. Budapest, Kairosz Kiadó, 2016; *Az ismeretlen fekete könyv. Vallomások a szovjet zsidók tragédiájáról*. Szerk. Krausz Tamás. h.n. Pannonica, 2005. S végül egy általánosabb jellegű francia munka hazai kiadásaként lásd Courtois, Stéphane et al: *A kommunizmus fekete könyve. Bűntény, terror, megtorlás*. Budapest, Nagyvilág Kiadó, 2000.

⁵² Például *Sárga könyv. Adatok a magyar zsidóság háborús szenvedéseiből. 1941–1945*. Szerk.: Vihar Béla. Budapest, Hechaluc, é. n. [1945] és Stettner Tamás: *Kék könyv Tisza István gróf meggyilkolásáról és a rendőri nyomozásról*. Budapest, Egyesült Könyvnyomda, 1919.

⁵³ Lásd ennek részleteiről mindenekelőtt Póto János: *Az emlékeztetés helyei. Emlékművek és politika*. Budapest, Osiris Kiadó, 2003. Az e kérdéssel foglalkozó művek sora itt is folytatható volna.

⁵⁴ Fiatal generációknak szóló jegyzet: *Az 1956-os forradalom leverése után annak elítélt és kivégzett vezetőit az ítéletek végrehajtását követően vagy a rákoskeresztúri temetőben vagy a börtön udvarán*

sérő igazságtételi vágy követelt meg. Lehetetlen azonban elfelejteni, hogy a Hősök terén tolongó tízezrek között nem kevesen voltak olyanok, akik alig néhány évvel azelőtt a forradalmat még ellenforradalomnak mondták, az ott elbúcsúztatott halottakat pedig politikai bűncselekmények elkövetőinek tekintették. Ők valószínűleg sosem gondolkodtak el a történelmi felelősséggel való szembesülés olyan tényezőin, amilyeneknek tíz évvel azelőtt, 1979-ben, Petri György adott hangot a *Bibó temetése* című versében, a

„kinek van *profája* idetolni a *képét*, és ki nem jön el”

sorban, mely egyszerre volt kérdés és felkiáltás. A magyarok – s e tekintetben a németektől nagyon is különböző módon – sosem tisztázták a saját történelmükhöz és történelmi vargabetűikhez való viszonyukat.

Az újratemetések persze korábban sem mentek ritkaság számba: előfordultak a középkorban⁵⁵ és a kora újkorban is,⁵⁶ bár azok nagy része mára elfelejtődött vagy az emlékezetpolitika perifériájára került. Nem ez a helyzet az első magyar alkotmányos miniszterelnök, Batthyány Lajos esetében, akinek újratemetése szintén egy rendszerváltozással állt összefüggésben. Az ő holttestét – mivel a fiatal Ferenc József császár parancsa szerint jeltelen sírba kellett volna helyezni – kivégzése után Szántóffy Antal plébános éjszaka mintegy „elcsenté”, és titokban eltemette. Valójában a pesti ferences templom kriptájában egy kívülről jelöletlen, belső felén a halál idejét és egy G. B. L. monogramot jelző márványtábla mögött rejtette el. Batthyány földi

földelték el. Ez utóbbi esetben a koporsókat 1961-ben kiásták és a holttesteket kátránypapírba drótozva jeltelen sírokba helyezték át, ugyancsak a rákoskeresztúri temető félreeső helyén. Az 1989-es búcsúztatásra a Hősök terén, a temetésre az Új köztemető 301-es parcellájában került sor (ami később nemzeti emlékhely lett ugyan, bár – megint csak jellemző módon – a megemlékezés tárgyi emlékeit és módját illetően olykor még ma is hallatszanak a vita, sőt a veszekedés hangjai). Az újratemetés közvetlen politikai vonatkozásairól lásd Salamon Konrád: *Rendszerváltoztató újratemetés. 1989. június 16.* Budapest, Kairosz, 2003., Jávor Béla: *Újratemetés. Nagy Imre és Kádár János.* Budapest, Mundus, 2006.; az akörüli politikai vitákról és harcokról lásd Kéri László: *Hatalmi kísérletek. Kormányok, politika, média 1989 és 2000 között.* Budapest, Helikon, 2000. 25. Elméletileg igényes, általános kontextusban lásd ezzel kapcsolatban Rév István: *Retroactive Justice. Prehistory of Post-communism.* Stanford, Stanford University Press, 2005. különösen 28–40. és Zempléni, András: *Sepulchral Land and Territory of the Nation. Reburial rituals in Contemporary Hungary.* In: *A nemzet antropológiája. Hofer Tamás köszöntése.* Szerk.: A Gergely András. Budapest, Új Mandátum, 2002. 73–80.

⁵⁵ A középkori esetekről – Szent István, Szent László, IV. Béla, I. Ulászló, Mátyás újratemetéséről – lásd Rácz Lajos: *Rex et regnum. Tanulmányok a magyar politikai gondolkodás és kormányzás történetéből.* Budapest, Gondolat Kiadó, Florilegium, 2016. különösen 378–381

⁵⁶ Ezekre példa lehet Báthory Gábor és Dobó István esete. Báthoryt 1613-ban Váradon gyilkolták meg, s csak 1628-ban temették el Bethlen Gábor rendelkezése alapján Nyírbátorban, miután a legenda szerint tizenöt éven keresztül „temetetlenül feküdt”. Dobó újratemetésére 2008-ban, a mai szlovákiai Dobóruszán került sor, amikor is a 440 évig üresen álló családi szentélybe temették át a várvédő kapitányt, aki addig egy szerényebb sírban nyugodott néhány méterrel odébb.

maradványait 21 évvel később, vagyis a kiegyezés után, a Fiumei úti temető egyik díszes mauzóleumában helyezték végső nyugalomra, tízezres tömeg kísérete mellett.

A halott testeknek az élők törekvései szerinti rejtegetése, ide-oda teszegetése, sőt hurcolásása több politikai kultúrára is jellemző,⁵⁷ az „újratemetések” azonban, melyek a jövőnek üzennek, a gyakran szélsőségekig menő népek jellemzői. Nem a magyar az egyetlen ezek között, de vitán felül közjük tartozunk. A halott testek exhumálása és újratemetése, s ezzel a hozzájuk tartozó személyek – őszinte vagy színlelt – elsiratása, valamint a rájuk való visszaemlékezés a rendszerváltozások rejtett, gyakran titkos kódjait fogalmazza meg: azt sugallják, hogy bizonyos személyek és eszmék „felélednek”, „újra élnek”, s ezzel politikai értelemben hatásuk van az élőkre.

Néhány további példából ez talán még nyilvánvalóbb. 1906-ban díszes külsőségek között temették újra II. Rákóczi Ferencet is, egy tömegeket megmozgató Habsburg-ellenes megemlékezés részeként. A Torinóban meghalt Kossuth Lajost 1894-ben gyászolók tízezrei kísérték utolsó utójára, majd másfél évtized múlva, 1909-ben a közvélemény közönye mellett helyezték el a számára és családja számára épített díszes mauzóleumban. Az 1949-ben koncepció perben elítélt egykori kommunista belügyminisztert, Rajk Lászlót és három vádlott-társát 1956 októberében temették át az akkor létrehozott Munkásmozgalmi Panteonba, egy „pardon”-jellegű megemlékezés keretei között, melyen százezres tömeg vett részt. Az ismert anekdota szerint Rajk egyik korábbi elvtársa így kommentálta a demonstrációt: „Szegény Laci, ha ezt látná, biztos közénk lövetne!” Miután 1989-ben Kádár Jánost is a munkásmozgalmi parcellába temették el, Rajk fia egy másik temetőbe helyeztette át édesapja, „szegény Laci” maradványait, hogy ne kelljen annak közelében nyugodnia, akinek része volt szenvedéseiben.

1956 és 1963 között nem nagy, hanem csak egy „kis rendszerváltozás” volt, ám az a tény, hogy 1962-ben Budapesten újratemették Károlyi Mihályt – az első magyar köztársaságnak a második magyar köztársaság elnökeként komolyan szóba sem jött elnökét –, a totalitárius rendszer működésének változását jelezte. Bár búcsúztatásának részleteit illetően a hivatalosság sokat bizonytalankodott, sőt körülményeskedett, amikor hamvait a Nemzeti Galériából, ahol felravatalozták, a Kerepesi temető díszsírhelyére vitték, az út szélén álldogálva tízezrek tisztelegtek emléke előtt, és „figyelték a történelmet”, amint az elhaladt mellettük. „Újratemetése nagy tömegeket

⁵⁷ Három példa. Amint az közismert, halálakor, 1953-ban, Sztálint a Lenin-mauzóleumban helyezték el, ahonnan azonban 1961 egyik éjszakáján titokban eltávolították, és „rendesen” eltemették. Az 1967-ben Bolíviában kivégzett dél-amerikai forradalmár, Che Guevara feltételezett maradványait 1997-ben Kubában temették el egy számára emelt mauzóleumban. Az 1952-ben elhunyt és bebalzsamozott Evita Perón üvegekoporsóját 1955-ben ellopták, sokáig rejtegették, majd 1957-ben, titokban, Milánóban temették el, ahonnan azonban az új argentin kormány, ugyancsak titokban, 1971-ben átszállította Spanyolországba, míg végül, 1974-ben visszaszállították Argentínába.

megmozgató politikai demonstráció volt⁵⁸ rehabilitációja mégis csak részlegesnek volt tekinthető, mely később befejeződött ugyan, de távoltól sem volt sikertörténetnek tekinthető.⁵⁹

Az 1989/90-es rendszerváltozás egy ideig ezen a területen – nevezetesen a rejtett kódok kidolgozása terén – is elfoglalta a(z emlékezet)politikusokat: szinte minden csoportnak volt egy halottja, akit hazahozott és eltemetett. Újratemették a Bécsben elhunyt Mindszenty Józsefet (1991); komoly közéleti-politikai viták közepette a Portugáliában meghalt Horthy Miklóst (1993); és „szimbolikusan” a moszkvai börtönkórházban elhalálozott, s annak temetőjében elhantolt, de később beazonosítani nem tudott Bethlen Istvánt is (1994). Ez idő tájt hozták haza a nemzet nagy művészeinek és tudósainak földi maradványait is az Amerikai Egyesült Államokból: az 1940-ben emigrált, majd 1945-ben meghalt Bartók Béláét már 1988-ban, s az 1919-ben eltávozott és 1957-ben elhunyt Jászi Oszkárét 1991-ben. De legalább nekik még voltak „földi maradványaik”! Sok későbbi sorstársukét azért nem lehetett hazahozni, mert egy „illékony tragédia” részeként elhamvadt pernyévé váltak, jeltelen sírokba kerültek vagy elsodorta őket a Duna.

Az újratemetések sora az utolsó előtti rendszerváltással tulajdonképpen véget ért: a 2010/11-es változást nem kísérték látványos és rejtett kódokat közvetítő újratemetések. Nem azért, mert – kissé morbid módon fogalmazva – elfogytak a halottak,⁶⁰ hanem azért, mert ez felelt meg az akkor induló rendszerváltozás lopakodó jellegének: annak, hogy a döntő fordulatot sokan csak 3–4 év múltán, igen sokan még később, egyesek pedig azóta sem vették észre; nem akarták észrevenni; vagy esetleg úgy csinálnak, mint aki nem látott és nem hallott semmit. Ebben az érásban – azon látszat megerősítése végett, hogy annak kezdetén nem is történt rendszerváltozás (legfeljebb csak valamilyen „rezsiváltás” féleség volt, ahogyan sokan az új uraknak hízelegve mondták)⁶¹ – a 89-es újratemetés 25. évfordulójá-

⁵⁸ Varga Balázs: Károlyi Mihály újratemetése. *Sic Itur ad Astra*. 1993/2–4. sz. (43–56.) 52.

⁵⁹ Károlyi rehabilitációja az egykori palotájából lett múzeumban kialakított emlékszobák létesítésével, majd születése 100. évfordulóján, 1975-ben Varga Imre Károlyi-szobrának felállításával folytatódott. Mint közismert, ez utóbbit – bizonyára nem véletlenül, de nem a legszerencsésebb módon – Tisza István 1945 tavaszán ledöntött, 1948-ban megsemmisített emlékműve helyére állították. Akkor nem is gondolták, hogy egyszer majd azt is el fogják távolítani. Igaz, nem semmisítették meg: lehetővé tették, hogy síófoki alkotója felállítsa szülővárosának egy félreeső parkjában. A szobor Budapestről való eltávolítására 2012-ben, a Kossuth tér át- vagy inkább visszarendezése keretében került sor; helyére ekkor – bizonyára megint nem véletlenül – Tisza István régi szobrának (Zala György és Orbán Antal 1934-es alkotásának Harmath István által „újragondolt”) másolata került. Akik fölállították, nem gondoltak arra, hogy egyszer esetleg majd ezt is el fogják távolítani.

⁶⁰ Ami tulajdonképpen nem is lenne teljesen igaz, hiszen például Slachta Margit földi maradványait, aki 1974-ben Amerikában halt meg, 2021-ben hozták haza, és helyezték végső nyugalomra Budapesten.

⁶¹ A kérdésre később itt-ott visszatérek; a kételkedők számára azonban ideiglenes cáfolatként álljon itt egy politikai nyilatkozat 2014 elejéről. „Négy év távlatából már látjuk – hangsúlyozta ún. évértékelő

nak – mint mondták – „megünneplésére” került sor. Egy 2014-es újsághír szerint Nagy Imre és mártírtársai újratemetésének évfordulójára „a kormány 300 milliós [300 millió forintból finanszírozott] szuperkoncerttel készül, az Ötvenhatosok terén a Scorpions és az Omega lép fel.” Azaz volt ott egy kis buli azok számára, akiknek éppen akkor, éppen ott bulizni volt kedvük egy újratemetés apropóján. A szuperkoncertek mint spektakulumok pár évig rendszeresek voltak az ilyen alkalomból, majd eltűntek: a 30. évfordulóra a Nagy Imrre történő hivatalos megemlékezéseket már elsodorta a történelem, megjelentek a történelemhamisítás elleni tiltakozások (mert hát megjelent történelemhamisítás), összezsugorodott az Ötvenhatosok tere, a korábbi Felvonulási tér, egy múzeummal körbeépítették az összefogni képes magyarságot is szimbolizálni kívánó 56-os emlékművet, és meghaltak az Omega együttes kulcsemberei.

E szomorú szakaszt – bár az újratemetések fentebbi listája bővíthető volna⁶² – azzal zárom, hogy szegény József Attilát a magyarok négyszer temették el: először Szárszón, ahol 1937-ben öngyilkos lett, aztán egy emlékbizottság javaslatára Budapesten, a Fiumei úti temető díszsírhelyén 1942-ben, majd ugyanott a Munkásmozgalmi Mauzóleum felé vezető díszsorban 1959-ben, s végül 1994-ben családi kezdeményezésre újra ott, ahol 1942 és 1959 között nyugodott. Amíg élt, szinte senki sem törődött vele, alig akadt segítőtje. Ez az eset is jól érzékelteti, hogy az újratemetés nem a halottnak, és sokszor nem is a rokonoknak szól, hanem egy politikai diskur-

beszédében Magyarország miniszterelnöke –, hogy 2010-ben valójában rendszerváltás történt. Húsz év alatt a második. Leváltottuk azt a politikai és gazdasági rendszert, amely a kommunizmus megdöntése után épült föl...” (vö. *Magyar Nemzet Online*. 2014. február 17.; <http://mno.hu>). Néhányan ezt már 2014-ben úgy értelmezték – utalva itt hozzá Bohumil Hrabal említett fordulatára –, hogy megérkezett a menetrend szerinti délutáni járat. Akik így gondolták, azoknak talán eszébe sem jutott, hogy az nem a „délutáni gyors” volt, hanem „a délelőtti személy”, ami azonban négy órát késett. A rendszerváltozásra történt utalás 2014-ben nem elszólás vagy elhamarkodott értékelés volt, hiszen négy évvel azelőtt, 2010. április 26-án (a 2010. évi országgyűlési választások második fordulójának estéjén) a miniszterelnök-jelölt ugyanígy gondolta: „Forradalom történt a szavazófülkékben... A magyarok rendszert buktattak, és új nemzetet alapítottak ... bebizonyították, hogy van értelme hinni a demokráciában, mert ilyen keretek között olyan változásokat tudunk hozni, amelyeket régen csak forradalmak után lehetett” (forrás: <http://www.fidesz.hu>). Pár nap múltán, 2010. május 6-án ez az értékelés egy ígérettel és programmal is kiegészült: „A mostani Országgyűlés más lesz, mint a korábbiak voltak, ez forradalmi Országgyűlés lesz” (vö.: hvg.hu).

⁶² Megemlítem még a népbíróság által 1946-ban háborús bűnösként életfogytiglani börtönre ítélt, majd a váci börtönben 1951-ben meghalt és jeltelen sírba temetett Hóman Bálintnak családi sírba történt 2001-es újratemetését. Ezt az tette emlékeztetéssé, hogy ami emberileg kezelhető lett volna (a család igénye), azt a politikai kontextus (a résztvevő notabilitások köre, majd a rehabilitáció, sőt szoborállítási törekvés) feleslegesen megbonyolította. A nemzeti kontextus miatt ugyancsak jegyzetben utalok itt a szovjet és a csehszlovák hatóságok által börtönbe juttatott felvidéki Eszterházy Jánosra, akinek hamvait halálra ítélésének 70. és halálának 60. évfordulóján, 2017-ben temették el Alsóbadokon. Végül, utalás-szerű említést érdemel Petőfi Sándor 2015-ös „újratemetése” is, már ha ez itt a használható kifejezés, hiszen arról a mögöttes rejlő politikai és kultúrpolitikai kalandorság miatt talán jobb nem is beszélni.

zus része,⁶³ amely kénytelen-kelletlen igazodik a résztvevők erkölcsihez, politikai nézeteihez és intellektuális színvonalához.

RENDSZERVÁLTOZÁSOK ÉS A MÚLT MEGÍTÉLÉSE ♦ Az egyes rendszerekben egymásnak okozott sok sérelem miatt, melyeket aztán az emberek szinte minden családban nemzedékről-nemzedékre görgetnek maguk előtt, állami és politikai rendszereink változásának értékelésében sem alakul ki konszenzus. Csupán egy esetet említek itt.

Az utolsó előtti rendszerváltozásunkról szóló könyvtárnyi irodalom ellenére még abban sincs egyetértés, hogy melyik évben kezdődött (1988-ban, 1989-ben vagy 1990-ben), és mikor ért véget: az 1990-es vagy a 2000-es években, vagy esetleg – amint azt az utóbbi években hallható „elmúlt 30 évezés” tévesen sugallta – azóta sem. Szinte mindenki mást mond arról, hogy kik voltak a kezdeményezői (ellenzéki értelmiségiek, reformkommunisták, egy csendesen működő, de széles körű nép-nemzeti mozgalom vagy egy lánglelkű fiatalember és csapata), csak abban van egyetértés, hogy kik voltak az ellenlábások. S hogy kik voltak? – Hát persze, hogy a kommunisták!, és sosem a mieink, hanem a tieitek! – hiszen ezen a tájon minden politikai törzsnek megvannak „a maga kommunistái”.

Az elemzés során mindenki mást mond arról is, hogy miként zajlott le, ki milyen szerepet játszott benne, és mi volt a jellege. Az ezzel kapcsolatos kételyekre egy elemzés már a címében is kérdőjelekkel utalt: vajon *csendes? forradalom? volt?-e* az, ami akkor történt.⁶⁴ S egymásnak komolyan ellentmondó nézetek kaptak hangot arról is, hogy ki rontotta el, miért és mivel, már ha elrontották egyáltalán. Az egyik nézet szerint csak elitváltás volt (amit a rongyosra koptatott „rendszerváltás: gengszterváltás” mondás is erősítgetett), a másik szerint pedig az volt a baj, hogy az

⁶³ E diskurzusról általános jelleggel lásd Verdery, Katherine: *The Political Lives of Dead Bodies. Re-burial and Postsocialist Change*. New York, Columbia University Press, The Harriman Lectures, 2005. Plasztikusan fejezte ki az ezzel kapcsolatos gyakori érzéseket a franciaországi emigrációban meghalt romantikus lengyel költő, Cyprian Kamil Norwid:

Mindegy hát, milyen koporsóban nyugszol,
hol, mikor és hogy, milyen arcvonással:
sírodat úgyis fölnyitják majd újból,
s másképp beszélnek magasztos utódról,
szégyenükre fog mai könnyük válni,

s kétszeres könnyet ontanak majd akkor,
akik emberként nem akartak látni.”

Norwid: *Mit tettél Athénnal, Szókratész?*
(*Coś ty Atenom zrobił, Sokratesie?* 1856)
idézi Varga B.: *i. m.* (1993) 43.

Norwid sorainak különös nyomatókat ad, hogy miután, a Párizs melletti Ivryben lejárt a sírhelye, s azt nem váltotta meg senki, maradványait a lengyel emigránsok számára fenntartott Les Champeaux-i temető tömegsírjába helyezték át. 2001-ben aztán a nevét viselő urna, ebben egy-két marék Les Champeaux-i földdel, szimbolikusan helyet kapott a legnagyobb lengyel költők krakkói panteonjában.

⁶⁴ *Csendes? Forradalom? Volt?* Szerk.: Csapody Tamás et al. Budapest, T-Twins, 1991. Magában a kötetben a jelzők csak szaporodnak – például *időszerűtlen, elsikkasztott, meg nem történt forradalom, békés ellenforradalom* stb. –, hogy aztán a nyugtalan elemzés teljesen elbizonytalanítsa az olvasót.

elitváltás elmaradt: „A rendszerváltás válsága szorosan összekapcsolódik az elitváltás elmaradásával” – okoskodott valaki ebben az irányban.⁶⁵

S ez csupán néhány azon kérdések közül, amiben a kérdés elemzői nem értenek egyet. Pedig elemzés – mint láttuk – volt és van bőségesen: nemcsak a könyvekben és könyvtárakban, de egyetemi kurzusokban, rádiós és televíziós műsorokban, ún. konteókban, sőt újabban a történelem és a szóban forgó rendszerváltozás (esetleges újra)-tanulmányozására alapított intézetekben is, melyeket a régi történettudományi kutatóintézetek mellé vagy helyére állítottak. A történetet mindenki írja, s amint alkalma adódik rá, más majd átírja és újírja – egészen addig, amíg az emlékeket be nem temeti a történelem. A szentegyházasfalvi ballada szavaival: amit az egyik felrak délig, az leomlik estére, s amit mások estig raknak, az leomlik reggelre. Régebben sokféle indokolása volt annak, hogy miért is kifogásolható a „rendszerváltás” szó: azért-e mert „váltani” csak lovat szoktak, ahogy az egykori miniszterelnök mondta, vagy csak inget és gatyát, amint az ismert humorista fogalmazott. Az utóbbi évek politikai folklórjában már nem születnek sem magyarázatok, sem hasonló *bon mot*-k; és a kifejezésekről sem nagyon vitatkozunk, sőt jószerivel már az idősebbek is alig emlékeznek az efféle vitákra. Ez annak a jele, hogy – már csak az időmúlás és annak elkerülhetetlen következménye okán is – eltűnőfélben vannak azok a politikai közösségek, amelyek identitásába nyelvileg beleégtek e kifejezések. Ezen a ponton is érvényes a szomorú igazság: néha a természet oldja meg, amit a társadalom nem tud megoldani.

A MÚLT MEGÍTÉLÉSE ÉS AZ IGAZSÁGTÉTEL ÜGYE ♦ Pedig megoldani való probléma mindig akadt bőven. Ezek közül az „igazságtételek” és felelősségre vonások problémája⁶⁶ történeti és elméleti síkon még mindig tanulságos lehet (ma talán más okból, mint három évtizede), ezért röviden kitérek az utolsó előtti változás egyik aspektusára.

Ahol nem értékeli felelősen a múltat általában, ott könnyen elmarad a konkrét tettek megítélése és jogi minősítése, s így a bűnös cselekedetek elkövetőinek felelősségre vonása is – „tisztázás helyett a lágymaszat” lesz általános, amint a költő

⁶⁵ Vö. Büky Barna: *A rendszerváltástól az elitváltásig. A Szabad Európa mikrofonja előtt*. Pozsony, Méry Ratio, 2013. 116.

⁶⁶ A korábbi rendszerváltozások utáni felelősségrevonás egyes kérdéseiről lásd Rév Erika: *A népbiztosok pere*. Budapest, Kossuth, 1969., Nagy Szabolcs: *Az 1919-es „kommunista bűnperek” Észak-Dunántúlon*. Budapest, Gondolat Kiadó, 2022., Karsai László: *A magyarországi népbírászkodás nemzetközi összehasonlításban* és Zinner Tibor: *A magyarországi népbírászkodásról – a XXI. századból visszatekintve*. In: *Pártatlan igazságszolgáltatás vagy megtorlás*. Szerk.: Gyenesei József. Kecskemét, Bács-Kiskun Megyei Önk. Levéltára, 2011. 56 – 65. és 136– 160. Áttekintő jelleggel vö. Fogarassy Edit: *Igazságtétel és rendszerváltozás, különös tekintettel a visszamenőleges igazságszolgáltatásra*. Miskolc, PhD-értekezés, Kézirat (egyetemi honlap), 2011.

mondja.⁶⁷ Ezt az általános összefüggést az utolsó előtti rendszerváltozás idején több további tényező is felerősítette: így az egyik rendszerből a másikba való átmenet jogállami jellege és békés volta, a változások tárgyalásos-konszenzusos, vagy amint egyesek mondták: „kialkudott” előkészítése és lebonyolítása, valamint az előző jogrendszerrel való éles szakítás hiánya (a legalitás részbeni folytonossága). Mindezek együttes hatásának eredményeként az igazságtétel egyes területeken nálunk lényegében elmaradt,⁶⁸ másokon kénytelen-kelletlen megindult, de eredménytelen lett, ismét másokon pedig, például a kárpótlási ügyekben, csak szimbolikus volt. Ennek a sok tekintetben felemás helyzetnek a társadalmi percepciója kuszán összekeveredett a társadalmi elitiek részleges cseréjének, vagy ahogy mondani szokták: az „elitváltás részlegességének” érzékelésével. E két egymásba csúszott percepció még a mai revolverező újságírók és botcsinálta emlékezetpolitikusok számára is alkalmat ad egy-egy fellángolásra.

Amikor az 1990-ben létrejött rendszer első miniszterelnökén, Antall Józsefen szélsőséges párttársai számon kérték a radikális személyi változások hiányát, ő emlékezetes módon azt válaszolta nekik: „Tetszetek volna forradalmat csinálni!”⁶⁹ Ezzel közvetlenül azokat a radikalizálódó társait akarta megfékezni, akik közül többen azelőtt békés szimbiozisban éltek a kommunista rendszerrel, sőt kollaboráltak is vele, ám 1990 után mégis hangos antikommunistává váltak, és teljes „elitcserét” követeltek. A később szállóigévé lett mondatot mindazonáltal rendszerint úgy értelmezték, és úgy értelmezik ma is, mint az igazságtétel elmaradásának magyarázatát:⁷⁰ ahol nincs forradalom, ott „rezsimperek”⁷¹ sincsenek, s az igazságtétel ilyenkor – mint mondják – szükségképpen elakad.

A dolog persze ennél sokkal bonyolultabb, s a fő problémát a konkrét esetben, mint néha máskor is, az igazságtétel jogi alapjának visszamenőleges jellegű megteremtése jelentette. E probléma 2010 után különböző okok miatt nem vetődött fel,

⁶⁷ Vö. Térey János: *Magyar közöny* (2011) 3. versszak, 3. sor.

⁶⁸ Lásd erről például Ungváry Krisztián: *A szembenézés hiánya. Felelősségre vonás, iratnyilvánosság és átvilágítás Magyarországon 1990–2017*. Budapest, Ungváry O+F Kft, 2017., és Kovács István et al.: *„Az nem lehet ugyanis, hogy súlyos büntett ne legyen büntethető.” Jogi fejezetek a magyarországi igazságtétel és kárpótlás történetéből*. Szerk.: Máthé Áron. Budapest, Nemzeti Emlékezet Bizottsága, 2017.

⁶⁹ Az ominózus mondat akkor hangzott el, amikor a Magyar Demokrata Fórum egyik frakcióülésen valamelyik képviselő kevesellte a média- és közigazgatási vezetői posztokon bekövetkezett személycseréket, és az összes állami vezető leváltását követelte (vö. *Pesti Hírlap*, 1. évf. 124. szám: 1990. szeptember 8. 3.)

⁷⁰ Az átértelmezésnek annyi alapja lehetett, hogy az imént említett frakcióülésen az MDF igazságtétellel kapcsolatos pártprogramját, az ún. Justitia-tervet tárgyalták.

⁷¹ A rezsimper vagy legitimációs per a politikai perek sajátos fajtája, amikor is a vádlottak révén szimbolikusan magát a korábbi rendszert is elítélik. Ismert rezsimper például I. Károly pere vagy (bizonyos értelemben) a nürnbergi per. Lásd erről, és a politikai perek főbb típusairól Christenson, Ron: *Political Trials. Gordian Knots in the Law*. New Brunswick, Transaction Press, 1986, bőv. 2¹⁹⁹⁹. különösen 9. fejezet.

1990 után azonban igen. A kérdés akkor az volt, hogy vajon az-e a helyes megoldás, ha a korábbi rendszerben elkövetett, de politikai okokból nem üldözött bűnök elkövetőit utólag, visszaható hatályú törvényt alkotva, esetleg a hatályos jogot átértelmezve felelősségre vonják, vagy az, hogy ha ezt – akár praktikus, akár elvi okokból; például a jogállami vagy a konszenzusos átmenetre tekintettel – nem teszik. A (megtorló) *igazságosság* követelménye az egyiket, a (jogállamisággal összefüggő) *jogbiztonság* követelménye a másikat alapozza, sőt követeli meg, s a két preferencia között nem lehet kompromisszumot teremteni. Ilyenkor a felvetődő értékek között rangsort állítunk fel, s preferenciáinkat elvekkel és ésszerű érvekkel bátyázzuk körül. Ezek köréből három megfontolást emelek ki.⁷²

Először is azt, hogy a visszamenőleges igazságtétellel kapcsolatos döntés végső soron közösségi jellegű állásfoglalás, melyet egy-egy közösség egésze hoz meg, akkor is, ha azt voltaképpen annak politikai képviselői és jogi döntéshozói mondják ki, az adott közösség erkölcsi meggyőződésére való tekintettel, s persze nem a „választási matematikát” alapul vevő többségi elv alapján. Ez alól a „német megoldás” kivételt jelentett,⁷³ hiszen ott a két Németország egyesítése révén létrejött politikai egység lehetővé tette, hogy a „nyugati németek” jogi és erkölcsi elveit alkalmazzák a „keleti németek” főbűnöseire, néhány kivétellel persze (hiszen volt, akit ott is futni hagytak).

Másodszor, a mindkét oldalon jó érveknek abból a szempontból döntő jelentőségük van, hogy belássuk: egyik megoldást sem lehet valamilyen eszmény alapján, doktriner módon kizárni. Egy közösség az erkölcsileg „sérülékenyebb” megoldást választva dönthet úgy (amint az Magyarországon,⁷⁴ vagy korábban Spanyolországban történt), hogy néhány kisebb kivételtől eltekintve nem bünteti meg a korábban elkövetett bűncselekmények tetteseit, mert fontosabbnak tartja a rendszerváltást

⁷² Talán nem felesleges tudatni az olvasóval, hogy ezeket a szempontokat és érveket a szerző először 1997-ben fogalmazta meg (vö. Szigeti P. – Takács P.: A jogállamiság jogelmélete [1998]. *id. kiad.* (2005) 321–324.), s szerencsésnek mondja magát, hogy 25 évvel később sem érzi szükségét az ott írtak megváltoztatásának.

⁷³ Lásd erről – egyebek mellett – Varga Csaba (szerk.): *Igazságtétel jogállamban – Német és cseh dokumentumok*. Budapest, Windsor Klub, 1995. és Dreier, Horst: Gustav Radbruch und die Mauerschützen. *Juristen Zeitung*. 1997. május 2. 421–434.; Kaufmann, Arthur: Die Radbruchsche Formel vom gesetzlichen Unrecht und vom übergesetzlichen Recht in der Diskussion um das im Namen der DDR begangene Unrecht. *Neue Juristische Wochenschrift*. 1995/2. 81–91.; Gropp, Walter: Naturrecht oder Rückwirkungsverbot? Zur Strafbarkeit der Berliner „Mauerschützen”. *Festschrift für Otto Triffterer zum 65. Geburtstag*. Szerk.: Schmoller, Kurt; Bécs, Springer, 1996. 103–121.

⁷⁴ Ez a megállapítás az adott korszak első időszakára áll, s nem vonatkozik már az 1990-es évek végén (kicsit kénytelen-kelletlenül, sőt kényszeredetten) megindult mosonmagyaróvári, salgótarjáni, egri, tiszakécskei, tatai, kecskeméti ún. sortűzperekre sem. Lásd erről *Sortűzpek – 1956*. Szerk.: Kahler Frigyes. Budapest, Antológia Kiadó, 1993.; Fogarassy Edit: Sortűzperek Magyarországon. *Publicationes Universitatis Miskolcensis, Sect. Jur. et Pol.* Tom. XIX. 2001. 85–99.; Ádány Tamás: Individual criminal liability for the crimes committed in 1956. *Miskolc Journal of International Law*, 2006/3. sz. 46–55.

megalapozó konszenzusból és/vagy a jog kiszámíthatóságából következő előnyöket. Ilyenkor azt mondja: számára a *helyes* fontosabb a *jónál*, pontosabban: a *jó* csak a jogszerűség eszményével összeegyeztetett *helyes* keretei között valósítható meg. Ám dönthet úgy is, hogy a „gyűlöletesebb” megoldást választva – nyíltan és egyértelműen – visszaható hatályú törvényt alkot, mert úgy véli, hogy az igazságtevésével együtt járó társadalmi és erkölcsi előnyök bőven ellensúlyozzák majd az ezzel járó hátrányokat. Egy közösségnek az általános elvekre vagy eszményekre való tekintettel nem lehet megtiltani, hogy félretegye a jogállamiság szempontjait, mert valami olyasmit kíván elérni, amit annál fontosabbnak tekint, s e fontosabb dolog értéke nem kérdőjelezhető meg. Ilyenkor azt mondja, hogy a *jó* szerinte megelőzi azt, ami *helyes*.

Harmadszor, preferenciáink rangsorát nemcsak a racionális érvek és általános igazságok határozzák meg, hanem az a történelmi helyzet is, amelyben kialakítjuk azokat: e tekintetben egy háborús összeomlás vagy egy véres forradalom más feltételeket jelent, mint egy békés módon lezajlott jogállami fordulat. Tartósabb rendszerek esetén ez részben generációk közötti viszonyra is teszi az igazságtétel ügyét. Bár az emberek a családon belül görgetik maguk előtt a sérelmeiket, és a bűn megtorlása iránti vágyat úgy adják tovább, mint az ezüst étkészletet, az idő múlásával azonban egy kicsit mindig változnak a dolgok: nemcsak az, hogy mely történelmi korszakokban milyen tipikus bűnöket követnek el (más az ideje „a tömegbe lövésnek” és a besúgásnak, más a feljelentgetésének és a részrehajló ítélkezésnek és így tovább – mondhatnánk gúnyosan), de az azzal kapcsolatos felfogás is, hogy milyen bünt milyen fajta és mértékű büntetéssel kell megtorolni.⁷⁵

A mindkét oldalon jó érvekből arra következtethetünk, hogy az ilyen helyzetekben bármelyik döntés csak rossz lehet, mint ahogy az is volt három évtizeddel ez előtt. Hiszen (megint egy csak bizonytalanul körvonalazható kifejezést használva) a társadalom erkölcsi egészségére nézve tragikus az is, ha a jogot felhasználva – visszaható hatályú törvénnyel vagy a hatályos jogszabályok visszamenőleges átértelme-

⁷⁵ Az e kérdésekkel foglalkozó korabeli konferencia-diskurzusból lásd *A múlt feldolgozása a jogállam eszközeivel*. Szerk.: Bank, Erhard. Budapest, Konrad Adenauer Stiftung, 1992 és *Visszamenő igazságszolgáltatás új rezsimekben*. Szerk.: Bence György, Chambre Ágnes és Kelemen János. Budapest, Kézirat (sokszorosítás), 1990; *Visszamenőleges igazságszolgáltatás*. Szerk.: Lamm Vanda és Bragyova András. Budapest, MTA ÁJTI 1992. Lásd még Békés Imre – Bihari Mihály – Király Tibor – Schlett István – Varga Csaba – Vékás Lajos: *Szaktelemény. Magyar Jog*. 1991/11. sz. 641–645. A korabeli szakirodalomból vö. különösen Bárd Károly: *Visszamenő igazságszolgáltatás, alkotmányosság, emberi jogok. Társadalmi Szemle*. 1992/3. sz. 29–38.; Kahler Frigyes: *Lehetőségeink a jogállamiság helyreállításában. Magyar Jog*. 1992/7. sz. 393–400., kiegészítve in *Hatalommegosztás és jogállamiság*. Szerk.: Mezey Barna. Budapest, Osiris Kiadó, 1998, 215–234.; Morvai Krisztina: *Emberi jogok, jogállamiság és a „visszamenőleges” igazságszolgáltatás; Jogtudományi Közlöny*. 1992/2. sz. 62–71.; Kardos Gábor: *A genfi egyezmények alkalmazása. Fundamentum*. 2000/1. sz. 120–121.; Bragyova András: *Igazságtétel és nemzetközi jog. Állam- és Jogtudomány*. 1993/3–4. sz. 213–263.; Kis János: *Töprengés az időről – sortűzperek előtt. Kritika*. 1994/5. 5–9.; Zétényi Zsolt: *Mi a teendő a múlttal? Beszédék, cikkek, interjúk 1989–1994*. Budapest, Magyar Egyeztető Testület, 1994. és *Több fényt!* Budapest, Timp Kiadó, 2007.

zésével – megbüntetik azokat, akik egy korábbi rendszerben bűnököt követtek el, és a rendszerváltozásig nem nyerték el a büntetésüket; de tragikus az is, ha ezt épp a jogra hivatkozva nem teszik. Ám még ennél is rosszabb, ha a felelősségre vonásra a következő rendszerváltozás után próbálnak sort keríteni, ahogyan az például az ún. Biszku-ügyben⁷⁶ történt. Ez azért rosszabb az előző esethöz, mert az ilyen jogi eljárás – itt nem részletezhető okoknál fogva, de előre tudhatóan – eredménytelenségre kárhozhatott, s ez egy harmadik értelemben tragikus, sőt, talán tragikomikus is. Ha ugyanis kinevet(het)ik az ügyetlen jogalkotót, a gondatlan ügyészt s a történelmi és a jogi igazságok együttes mérlegelésére képtelen bírót, az teljesen alááshatja a történelmi igazságtétel ügyét. Annak pedig, hogy a most említett konkrét ügy végén senki sem nevetett, talán az volt az oka, hogy mindenki tudta: az ilyesmi még inkább lerontja a múlt megítélésének és az igazságosság felmutatásának esélyeit, s ezzel teljesen elveszi a „lágy maszat” eltávolításának még a reményét is.

4. KÉT HAGYOMÁNYOS KATEGÓRIA: ÁLLAMFORMA ÉS ÁLLAMTÍPUS

Visszatérve a fő témához, az államok rendszerezésének alapkategóriáihoz, a kiindulópontok tisztázása körében azt kell még rögzíteni, hogy e téren két fő osztályozó kategóriát alkalmazunk. Az egyik a több száz éve használatos, de tartalmi tekintetben évezredek történetére visszatekintő *államforma*, amivel manapság sokan elsősorban lényegi közjogi szerkezetekre utalnak; a másik a kb. két évszázada ismert *államtípus*, amit viszont használói koncepcionális, azaz fogalmi és/vagy történeti főfogalomként értelmeznek, az utóbbi tekintetben tudatosan államtörténeti elemzések végett.

Különböző múltjuk ellenére mindkettő az osztályozás és a tipizálás jellegzetes, csaknem egyenértékű, bár eltérő konnotációkkal járó eszköze. Mindkettőhöz más és más belső kiegészítő kategóriák, és másféle elemző műveletek tartoznak, s bizonyos esetekben még az is előfordulhat, hogy más értékítéletek állnak mögöttük.

Azt mondhatjuk, hogy a két főirányon belül három jellegzetes klasszifikációs hagyomány alakult ki, melyek nem mindig állnak kapcsolatban egymással, bár elvileg kapcsolatba hozhatók. Ezek, hogy úgy mondjam, hozzávetőleges hagyományok, melyeket a szerzők hol követnek, hol eltérnek tőlük (ezért nem is hozok rájuk példákat). Az egyik, tudniillik a régebbi *az államforma és a kormányforma* fogalmaiban, a másik az *államtípusra* tekintettel rendezi az államokkal kapcsolatos tapasztalati anyagot és elméleti összefüggéseket. Az előbbiben olykor, bár nem túl gyakran fel-

⁷⁶ Lásd ennek egyes kérdéseiről Gellért Ádám: *Lezártlan Biszku-ügy. Élet és Irodalom*. 2015. június 12. és 2016. április 22., valamint Varga Réka: A nemzetközi jog által büntetni rendelt cselekmények magyarországi alkalmazása. (A Biszku-ügy margójára). *Iustum Aequum Salutare*. 7. évf. 2011/4. sz. 19–24. Háttér-információként lásd Krahulcsán Zsolt: *Biszku. A megtorlás belügyminiszterének életútja*. Budapest, Jaffa Kiadó, 2022.

bukkan a kormánytípus fogalma is. Az utóbbin belül ugyancsak két szokásos megoldással számolhatunk: azzal, amelynek keretében az államtípus, államforma és kormányforma, valamint azzal, amelyben az államtípus, államforma és államrendszer kategóriákat használják. Ez utóbbiban alárendelt elemként alkalmasint ugyancsak felbukkan a kormányforma kategóriája is. Áttekintve lásd az 1. sz. ábrát.

1. ábra: A leggyakrabban használt osztályozó kategóriák, klasszifikációs hagyományok szerint

E két főirány léte olykor értelmezési nehézségeket okoz. Például azért, mert az *államforma* az első klasszifikációban lényegében az állam valamely *típusára* utal, és az államtípussal kategoriálisan egyenértékű. A különbség csak annyi: az államtípus esetén természetesnek vesszük, hogy az lényegtípus vagy azzá alakítható, és értelmezhető történelmileg, míg az államforma esetén – minthogy az „forma” – ezt egyáltalán nem gondoljuk szükségszerűnek. Az így értelmezett államforma lehet „üres” kategória is; például amikor azt mondják, okkal vagy ok nélkül, hogy egy parlamentáris köztársaság és egy parlamentáris monarchia között „alig van különbség”. A két hagyomány elméleti nehézségeket okozhat azzal is, hogy ha valaki a 2/B. alatti kategória-rendszert alkalmazza. Ez esetben az lesz a fogós kérdés a számára, hogy mit tekint államformának, például milyen „összetevőkre” vezeti azt vissza, miként tesz különbséget államforma és kormányforma között, s konkrétan milyen államformákat különböztet meg az első főcsoportba tartozó osztályozástól függetlenül. Mindezekkel már ott is vagyunk az elemzések sűrűjében, ezért kategóriánként folytatom.

II. RÉSZ

AZ ÁLLAMFORMA ÉS AZ ARRA ÉPÜLŐ RENDSZEREZÉSEK ÁTALAKULÁSA

„Az államforma problémája az állam-, s különösen az alkotmányelmélet legnehezebb, s egyszersmind legdöntőbb és legvégső kérdése.”

Rudolf Smend*

Az államok rendszerezésének bemutatását az állam- és kormányformák szerinti osztályozással kezdem, megjegyezve: e hagyományosan alkotmányjogászok által gondozott területen elsősorban szemantikai jellegű és a legitimációs problémákkal összefüggő észrevételek megfogalmazására törekszek, néhány állam- és jogelméleti, valamint államtörténeti és filozófiai kiegészítéssel.

AZ ÁLLAMFORMA KÉTFÉLE FELFOGÁSA ♦ Az államforma-fogalmat illetően – részben a „forma” szó poliszémikus jelentése miatt, részben az egyes elgondolások részleges volta következtében – két konvenció létezik: az államforma jogi formaként, valamint politikai alakzatként való megközelítése.

Az előbbi elgondolás és az arra épülő elméleti konvenció szerint az állam formája elsősorban a főhatalom gyakorlójának és az állami egység megtestesítőjének vagy kifejezőjének, az államfőnek az eredetét, jogállását és felelősségét jelzi, s ehhez viszonyulva befolyásolja az állam közjogi berendezkedésének más, alapvető megoldásait, így például a vezető tisztségek viselőinek kinevezését, jogállását és felelősségét is. Ebben az értelmezésben az államforma, mint látni fogjuk, elsősorban *jogi forma*. A másodikként említett konvenció szerint – részben arra tekintettel, hogy a jogi formák nemcsak kifejezhetik, de olykor épp ellenkezőleg: elrejtetik, sőt, el is leplezhetik valamely állami berendezkedés politikailag releváns elemeit – a politikai rend alapformáit tekintik államformának. Az államforma ebben az értelemben elsősorban *politikai alakzat*, s a fogalom valójában az államhatalom alanyi körében és gyakorlásának módjában megnyilvánuló tartalmi kérdésekre utal.

* Smend, R.: *Verfassung und Verfassungsrecht*. München, Duncker & Humblot 1928. (repr.: 2014) 110.

Rá fogok mutatni, hogy ez a két felfogás miért, mikor és hogyan alakult ki. Itt csak annyit jegyzek meg, hogy a két hagyomány keretében kialakított államformák között néhány ponton átfedések, más pontokon pedig kollíziók figyelhetők meg. Továbbá: az egyik hagyományban kialakult konkrét államformák az elemzések során olykor átkerülnek a másikba, sőt, az is előfordul, hogy fogalmilag a két konvenció között oszcillálnak, amint például az „alkotmányos demokrácia” részeként felfogott vagy más értelemben vett „demokrácia” esetén látható. Előfordul az is, hogy egy hagyományos államforma az ilyen változások során elveszíti jelentőségét, és mintegy elenyészve valamely másik államforma kiegészítő jelzőjévé válik; ilyen például az „arisztokrácia” az „arisztokratikus köztársaság” esetén.

Az államforma fogalmát mindkét rendszerben a kormányformáé egészít(het)i ki. Ezt egyes elemzők az államformán belüli, mások attól független kategóriának tekintik. A kormányforma-fogalom absztrakciós szintje mindkét esetben alacsonyabb az államformáénál, jelentése azonban komplexebb, a gyakorlati állami élettel kapcsolatos reflexiós kapcsolata pedig – legalábbis a kategória ma szokásos jelentését alapul véve – gazdagabb annál. Ennek tudható be, hogy az alkotmányok rendszerint kifejezetten vagy hallgatólagosan rögzítik az államformát, míg a kormányforma esetében ezt explicit módon ritkán vagy sosem teszik. Egyes szerzők, főleg az angolszász szakirodalomban egyáltalán, vagy bizonyos kontextusokban nem tesznek határozott különbséget az államforma és az államszervezés, illetőleg a kormányzás általában vett struktúrájaként értelmezett kormányforma kategóriái között. Ezzel szemben a német nyelvű szakirodalom többnyire, s az általa befolyásolt más kultúrájú szerzők többsége megkülönbözteti e két fogalmat.¹

1. AZ ÁLLAMFORMA FOGALMA

A „FORMA” JELENTÉSEI ♦ A „forma” szó önmagában is, s az államforma részeként is poliszémikus kifejezés. Az utóbbi értelemben utalhat

a) *ideális formára* (egy eszményi képre, vagyis eszményképre), mellyel a filozófia foglalkozik, megalapozva bizonyos társadalom-, állam- és alkotmányelméleti következtetéseket is, például a társadalom, a politika és a jog viszonyát egyfelől *anyag és forma*, másfelől *tartalom és forma* viszonyaként látva, illetőleg láttatva;

¹ Jól kifejezi ezt az a terminológia, amelyben az államformát (ang.: *form of state*, ném.: *Staatsform*) hagyományosan a kormányformát jelentő angol *form of government*, illetőleg alkalmasint németül is a *Regierungsform* kifejezésekkel jelölik. Egy erre adott nem túl szerencsés reakció annak hangsúlyozása, hogy az államforma elsősorban jogi, a kormányforma pedig jellegzetesen politikai elemeket is tartalmazó fogalom. Ez azért nem szerencsés, mert az államforma-fogalom megközelítésének két jelzett tradícióját két különböző absztrakciós szintű fogalom jelentésbeli különbségeként értelmezi, holott azok nem ilyenek.

b) *jogi formára*, vagyis az állam konkrét intézményi, szerkezeti vagy működési jellemzőit – például az államfő jogállását, felelősségét, az államkarat kialakításának módját stb. – meghatározó szabályok állandósult rendjére; valamint

c) *politikai alakzatra*, vagyis az emberek közösségeit politikai egységgé integráló intézmény, az állam valamely általános jellemzőjével – így szuverenitásával, annak alanyával, gyakorlási módjával és technikáival, esetleg legitimitásával – összefüggő tartós rendre.

A FORMAI ELEM JELENTŐSÉGE: FORMA DAT ESSE REI ♦ Valaminek a formája nem másodlagos vagy „üres” valami az annál fontosabb tartalmi, esetleg materiális elemekhez képest, hanem a dolog lényeges, fontos összetevője. A forma, amint azt az – eredetében Arisztotelészig visszavezethető, később római jogi értelmezést is kapott, de szélesebb körben a középkori skolasztikusok által elterjesztett – *forma dat esse rei* (magyarul: a forma teszi létezővé, valóságossá a dolgot, az adja a lényegét) szólás² jelzi, egyszerre mond valamit a dolgok létezéséről és lényegéről, az egzisztenciáról és az esszenciáról.

ÓKORI FILOZÓFIA: ANYAG ÉS FORMA ♦ A filozófiai hagyományban a formának az ókori görög filozófusok óta két értelmezése van. A forma utalhat az elvont dolgok *ideájára*, és ezen az alapon valaminek az *ideáljára*, valamint az érzékelhető dolgok *alakjára*. A görög filozófiában az előbbire az εἶδος (eidosz) szó utalt, mely Platónnál idea-jelentéssel bírt, az utóbbit pedig a μορφή (morphé) szóval jelölték. A *forma* azóta is poliszémikus terminus. A dolgok lényegének megragadása során egyfelől – mint forma – jelezheti az ideát, eszmét, eszményt, s ekként valaminek a *mintáját* és a mintaszerűségben rejlő *előírást*. Másfelől, és a dolgok külső megjelenésének változatosságával kapcsolatban – mint alak – jelezheti egy alakzat csoportképző lehetőségét valamely *lényegesnek gondolt*, vagy bizonyos mértéken felül vagy alul azzá minősíthető³ tulajdonság esetén. Az ókori görög filozófiában az előbbinek volt nagyobb jelentősége, az újkori gondolkodásban az utóbbi vezetett sokszínűbb következményekhez.

Közismert, hogy már Platón megkülönböztette a jelenségek formáját és anyagát, valamint megjelenését, fenomenjét (φαινόμενα, phainómena) és látszatát (φαῖνω, phainó). Úgy gondolta, hogy a természet (φύσις, phúzész) olyan, mint a faragott „fa” (ἔλη, hülé), későbbi latin kifejezéssel: *materia* (anyag). Az így értett formát, az

² Lásd erről Roudaut, Sylvain: *Forma Dat Esse. Tracking the Rise and Fall of Formal Causality. History of Philosophy & Logical Analysis* [Brill]. 23 évf., 2020/2. sz. 423–446, különösen: 423–424.

³ Az *alak* akkor indokolhatja új csoport kialakítását, ha a kérdéses tulajdonságot expliciten lényegesnek minősítjük. Ennek régies illusztrációja: ilyen például az ember esetén a szemek száma (vö. „ember-küklopsz”), vagy a termet, mely önmagában nem lényeges ugyan, de egy bizonyos mértéken felül vagy alul azzá válhat; vö. „alacsony-magas ember”, de „ember-óriás” vagy „ember-törpe”.

eidoszt ő a lét szellemileg megismerhető alapjának tartotta, s úgy vélte: az érzékelhető tárgyak „szemlélése” révén az ember nem juthat el a dolgok belső, rejtett lényegéhez; ezért e lényeg racionális megragadásához azok formáját kell keresni.⁴

Arisztotelész – aki Platónnál sokkal határozottabban tett különbséget forma és alak között – ugyancsak úgy vélte, hogy a tudományos megismerés a formára irányul: egy dolog megismerése nem más, mint formájának értelemmel való felfogása. A létezők Arisztotelész szerint *anyag és forma* egyesüléséből jönnek létre, amiben a forma mint a dolog alakító, formáló oka játssza az aktív szerepet. Mivel az anyag nem létezhet forma nélkül, ti. az mindig valamilyen formát ölt (vesz fel), miközben a forma – mint formaelv – az anyagtól függetlenül is létezhet. A forma egy dolog fogalmi lényege és szubsztanciája. Az anyag az, amiből – valamely formának megfelelően – valami lesz; ezért az is kijelenthető, hogy az anyag minden keletkezés alapja. Az *anyag és alak* különbsége ezzel szemben viszonylagos: ami egyik vonatkozásban alak, egy másikban anyag. (Példa a görög filozófiából: a gerenda így a fatörzs tekintetében alak, a ház vonatkozásában anyag.) Ennél fontosabb, hogy az „anyag” önmagában nem létezik, az pusztán elvont fogalom. A forma ugyanakkor rendszerint a dolgokban létezik mint cél és mozgató ok: *entelecheia*, azaz az anyagnak határozott létet adó és célját meghatározó ok. Az okok sora az első mozgatóhoz vezet (ti. hogy léteznie kell egy első oknak, amely minden ok oka), amit Arisztotelész *formának* nevezett, mert az első mozgató nem lehet anyag. Ahhoz ugyanis, hogy az anyag mozogjon, valamilyen mozgatóra szorul, ezért az első mozgató, mint a forma anyaga, tiszta aktualitás, isteni erő, energia.⁵ Az Arisztotelész által kifejtett aktualitás–potencialitás viszonyban az anyag valamely formája, vagyis a forma a dolog valósága, „energeiája”, amelynek alapján az anyag: lehetőség *dünamisz*. Így kijelenthető, hogy számára az állam formája „magát a konkrét államot jelentette; azt a megvalósult lehetőséget, amelyhez az anyag a forma útján jutott el”.⁶ Ezért a *Politi-*

⁴ A formával összefüggő kérdéseket Platón több dialógusban is tárgyalta: a forma megismerését a *Kratüloszban* (389b–390e és 439d–440e), a forma és a lélek kapcsolatát a *Phaidónban* (73a–80b), a formák keresésének oktatását és a formák fontosságát az *Államban* (402a–d és 472c–484a), valamint a formák lényegét a *szofistában* (246a–259c). Lásd ezeket *Platón összes művei*. 3 kötet. Ford.: Devescseri Gábor, Kerényi Grácia et al. Budapest, Európa Könyvkiadó, 1984. 1. kötet: 743–748., 1047–1060. és 1047–1060., 2. kötet: 189–190., 361–385. és 1158–1200. Platón forma- és ideaelméletéről vö. Ross, D. W.: *Plato's Theory of Ideas*. Oxford, Clarendon Press, 1951., újranyomva: Greenwood Press, 1976. Egyes vélemények szerint az Arisztotelésznek tulajdonított *hülémorfizmus* (kb. „anyag–forma-elvűség”) számos eleme már Platón elméletében megtalálható volt.

⁵ Lásd különösen Arisztotelész: *Metafizika*. VII (Z) könyv, 3. és 7–17. fejezet. Ford.: Steiger Kornél. Gond. *Filozófiai esszé-folyóirat*. 1. évfolyam, 1992/1. sz. 125.

⁶ Péteri Zoltán: „Az államok rendszerezése. Államtípusok és államformák” in: Takács Péter (szerk.): *Államtan. Digitális tankönyv kézirat*. 2. kötet. Budapest, k.n. [gépírat], 2005. 1. (Elérhető az interten az Academia.edu és a WayBackMachine segítségével; sze.academia.edu). Lásd továbbá Péteri Zoltán: *Az államforma-elmélet alapkérdései*. Budapest, Kandidátusi értekezés [gépírat], 1969.

kában kifejtett arisztotelészi alkotmány-fajták⁷ – amennyiben a társadalmakat integráló hatalmi képződményeket a modernitás előtt is államoknak tekintjük⁸ – egyben államformák is.

Ez a vázlatosan összefoglalt antik elmélet jól szemléltethető egy Michelangelóval kapcsolatos közismert – a jogelméletben járatos jogászok számára Gustav Radbruch által emlékeztetéssé tett – anekdotával. Amikor az érett korszakába lépő művésztől megrendelték a Dávid című szobrot, adtak neki egy hatalmas márványtömböt is, ám olyat, amit valaki már megkezdett, sőt, egy kicsit elfaragott. Ő azonban nem aggodott emiatt, és kijelentette: „Művész nem gondolhat ki oly nagyot, hogy azt egy márványtömb ne rejtse már magában.” Ezzel azt akarta mondani, hogy az anyagban, vagyis a márványtömbben meglátta a benne rejlő formát mint aktív tényezőt, vagyis meglátta benne a későbbi szobrát, melynek elkészítését akkor már régóta tervezte.⁹ A forma tehát benne lakozik az anyagban, csak „elő kell hívni”, ami onnan kikívánkozik, s ami – mint aktív elem – előbb-utóbb olyanná teszi azt, amilyen.

A MODERN FELFOGÁS: TARTALOM ÉS FORMA ♦ Az antik elmélettől lényegesen különböznek a modern filozófusok elgondolásai, akik nem az *anyag és forma*, hanem a *tartalom és forma* viszonyáról gondolkodtak. A XIX. század elején például Georg W. F. Hegel a tartalom és forma viszonyát elemezve – az ókoriakkal pont ellentétesen – úgy vélekedett, hogy e viszonyban a tartalom a meghatározó, a forma pedig másodlagos. Arisztotelésznél az anyag még olyan lehetőség volt, amely az aktív forma, vagyis a dolgokban ható, lényegét adó elv közvetítésével válik létezővé. Ezt az ókori görögök azért gondolták így, mert azt vallották, hogy a formák – miközben a dolgok maguk kelet-

⁷ A szakirodalomban „alkotmányoknak” mondott hat államformát lásd elsősorban Arisztotelész: *Politika*. Ford.: Szabó Miklós. Budapest, Gondolat Kiadó, 1984. II–IV. könyvek, 96–210. Lásd erről még Ross, David: *Arisztotelész* [1923]. Ford.: Steiger Kornél. Budapest, Osiris Kiadó, 2001. 316–361. Ezek érdekére még több helyütt visszatérek.

⁸ E megfogalmazás elméleti háttéréről és az államfelfogás kérdéseiről lásd a III. rész 3. és 4. fejezetét, valamint Takács Péter: „A »modern állam«. Egy különös fogalom értelme és államelméleti kontextusa” *Jogelméleti Szemle*. 23. évf. 2022/4. sz. 196–236., különösen 196–199.

⁹ Vö. Radbruch, Gustav: *Rechtsphilosophie*, II. In: *Gustav Radbruch: Gesamtaufgabe*. Szerk. A. Kaufmann. Heidelberg, C.F. Müller, 1993. 2. kötet, 231. – A távoli képzettársítások kedvelői számára megjegyezhető, hogy Michelangelo fiatalon, vagyis a megrendelés idején republikánus érzelmű volt, a *Dávidra* (1501/04) vonatkozó megrendelést az átmenetileg köztársasági Firenze vezetésétől kapta, s azt már a kortársak is a republikánus erények jól sikerült művészi reprezentációjának tartották. Vö. Tolnay, Charles de: *Michelangelo. Mű és világkép*. Ford.: Szilágyi T. és Pődör L. Budapest, Corvina Kiadó, 1975. 225–249. Ezzel szemben Benvenuto Cellini *Perseusa* (*Perseus Medusa fejével*, 1545/53), amit a visszatérő Medici család fejedelmi ágának alapítója, I. Cosimo rendelt meg, s amelyen a herceg egy vágással legyőzi a köztársaságot megjelenítő Medúzát, a monarchiát és annak erényeit jelképezi. Ma már a két szobor (az egyik másolatban) békésen ott áll Firenze központjában, a Piazza della Signorián, szinte egymással szemben: az egyik a Palazzo Vecchio előtt, a másik a Lanzi-loggiában. Ennek az asszociációnak a tartalommal való kitöltésére vagy további részletezésére nincs itt hely.

keznek és elpusztulnak – úgymond: „öröktől fogva vannak”, de nem a dolgokon kívül, hanem a dolgokban léteznek. Ezzel szemben a modern gondolkodásban a forma valami külső, esetleges és efemer, Hegel expresszív kifejezésével élve, sokszor csak úgy „rá van aggatva” az anyagra, mint valamilyen dísz, rongy vagy ruha.¹⁰

A nagyobb közösségek politikai élete „formai elemeinek” filozófiai alapjai már az újkor hajnalán – lényegében Niccolò Machiavelli, Jean Bodin és mások elméleteiben – átalakultak és jelentőségüket veszítették. Ez azt is jelentette, hogy az uralom alanyainak és ezen alanyok cselekvése mikéntjének két, egyébként összetartozó kérdését elválasztották egymástól. Az egyiket a főhatalom, egy XVI–XVII. században bevezetett új fogalom, a „szuverenitás” gyakorlójának alanyával (*ki uralkodik?*), a másikat e hatalom gyakorlásának módjával (*hogyan uralkodik?*) hozták kapcsolatba. Ennek már semmilyen kapcsolata nem volt azzal, ahogyan az ókoriak felfogták az aktualitás és potencialitás vagy a forma és anyag viszonyát. S mivel e „hogyan” síkján nemcsak állandósult struktúrák, hanem – különösen az utóbbi évszázadban – különböző intézmények állandósultak, egyesek kormányformáról és kormányzati típusokról is beszélnek. A forma szerepének filozófiai jelentősége, főleg pedig aktív szerepe csaknem elveszett.

Ehhez képest, időben jóval később, megszületett az ellenreakció is. A forma a XIX. és a XX. századi gondolkodás bizonyos irányzataiban még inkább függetlennedett mind az anyagi, mind a tartalmi elemektől, s bizonyos irányzatokban – összefüggésben a túlfeszített értékrelativizmussal és az általános értékrend elbizonytalanodásával – szinte teljesen önállósodott. Így vált jellegzetes gondolkodásmóddá a *formalizmus*, mely számos tudományban és művészeti ágban nagy befolyásra tett szert. Megjelent – példának okáért – egyfelől Georg Simmel formális szociológiájában, a Max Scheler által bírált formális etikában, Thomas Erskine Holland analitikus jogelméletében, Hans Kelsen jogi formákra figyelő tiszta jogtanában és a különböző egzisztencia-filozófiákban, másfelől Arnold Schönberg dodekafóniájában és szerialista technikájában, valamint Vaszilij Kandinszkij, Kazimir Malevics, Piet Mondrian, Paul Klee vagy Moholy-Nagy László és mások nonfiguratív, absztrakt és konstruktivista műveiben is. Kiemelt helyet kapott a jogászai gondolkodásban és a jogi érvelésben is, ahol a *jogi formalizmus* – a jogi realizmussal ellentétben – a jogi kategóriák társadalmi kontextustól független, s ennek következtében etikai, politikai és egyéb érték-elemektől is függetlenített, ún. jog-immanens értelmezésének és al-

¹⁰ A távoli képzetársítások kedvelői számára ugyancsak megjegyezhető, hogy az államforma-probléma terén e gondolat aprópénzre váltott, ám a lényegét jól kifejező formája egy magyar politikus nyilatkozata a köztársaságról. „Számunkra a köztársaság – fogalmazott a később többször miniszterelnökké választott magyar politikus, Orbán Viktor 2006-ban – egy üres szó”, „az csak egy ruha”, Magyarországon valójában „a nemzet a test, azon a köztársaság a ruha”; „az emberek, azok a nemzetben élnek, a köztársaság legfeljebb a ház, amiben lakunk”. Vö. MTI-közlemény, 2006. március 14. E kérdésre még visszatérek.

kalmazásának a lehetőségét és elsőbbségét jelenti.¹¹ Bizonyos fokig ennek a tendenciának a része lett az az alkotmányjogi elgondolás is, mely szerint az államforma jogi formaként értelmezendő.¹²

A „formának” – ha manapság nincs is olyan filozófiai jelentése, mint az ókorban volt – persze még ma is megvan a maga érdemi jelentősége. Nevezetesen az, hogy az állam létezésének okát, értelmét, általános célját vagy rendeltetését, azaz *raison d'être*-jét érdemi, tartalmi kérdésnek mondjuk, s úgy gondoljuk: ez többféle módon, azaz különböző intézményesült formákban is megvalósulhat; ámbar vannak olyanok, amelyek között másoknál hatékonyabban vagy biztosabban lehet azt elérni. Vagyis: egy meghatározott tartalmi cél változatos uralmi formák között és többféle módszer alkalmazásával is elérhető. Ámde ezzel ne tévesszük szem elől az érem másik oldalát sem! Amint bizonyos célok elérése meghatározott eszközök alkalmazását kívánja, úgy bizonyos eszközök alkalmazása meghatározott célokhoz illeszkedik. „Aki eszközt választ és alkalmaz, az ezzel célt is választ magának” – vethető oda David Hume elmélete alapján az öntudatos értékrelativistáknak és a „cél szentesíti az eszközt”-gondolat híveinek. Ugyanilyen alapon valaki akár fogalmazhatna így is: aki politikai-állami formát választ, az – meghatározott keretek között – tartalmat is választ magának. Ez azonban megint nem teljesen igaz, tehát részben hamis állítás, mert az államformák számának kétharmada vagy háromra való redukálása után elkerülhetetlen, hogy egy államforma többféle politikai tartalomnak is helyt adjon. Ezért lehetségesek – a „koronás demokráciák”, „arisztokratikus köztársaságok” és „demokratikus monarchiák” mellett – a „koronás köztársaságok” (Görögország, 1952) és a „király nélküli királyságok” (Magyarország 1920 és 1944, Spanyolország 1947 és 1975 között), s a modern korban ezért sikeres túlélő az a monarchia, amely a képernyőn „ölt formát”, s ami ezért az Egyesült Királyság esetében akár „televíziós monarchiának” is nevezhető.¹³ A pél-

¹¹ Lásd erről Ficsor Krisztina: *Formalizmus a bírói gyakorlatban. A formalista bírói érvelés jogelméleti alapjai*. Budapest, Gondolat, 2015., Szabó Miklós: *A formalizmus és változatai. Magyar Jogi Nyelv*. 3. évf. 2019/2. szám, 33–34. és Summers, Robert S.: *The Formal Character of Law. Cambridge Law Journal*. 51. évf. 1992/2. sz. 242–262.

¹² Alighanem emiatt jelenthette ki már Georg Jellinek, hogy „az államformák felosztása szükségképpen egyoldalú és önkényes”, vö. Jellinek, G.: *i.m.* (1900), 661. Ebben volt némi igazság, amennyiben minden külsődleges jegyek alapján zajló osztályozás némi szubjektivitást is kifejez. Ugyanakkor annyiban mégsem volt helyes, amennyiben – a szűkebb korszakunkban is uralkodó közfelfogással ellentétben – az már nem mondható, hogy ami „szubjektív”, az eleve, már önmagában is „önkényes” lenne.

¹³ A médiának a modern monarchiák népszerűsítésében és legitimálásában játszott szerepéről lásd Seaton, Jean: *The Monarchy, 'Popularity', Legitimacy and the Media*. In: *The Role of Monarchy in Modern Democracy. European Monarchies Compared*. Szerk.: Hazell, Robert – Morris, Bob. Oxford, Hart Publishing, 2020. 255–263. E témában lásd még Harrison, Phil: *The Age of Static. How TV Explains Modern Britain?* London, Melville House UK., 2020; publicisztikai szinten Higgs, John: *Our Pet Queen. A New Perspective on Monarchy*. Toronto, McClelland & Stewart, 2014.

dák folytathatók,¹⁴ annyi azonban ennyiből is egyértelmű, hogy (1) bár a formának rendszerint vannak tartalmi következményei, az államok esetén az államformák többféle célra való felhasználhatósága miatt mégis úgy véljük: léteznek olyan konkrét helyzetek, amikor a formának a mindennapokban nincs közvetlen jelentősége, s (2) a formai elem jelentőségének elenyészésével és az alak (a *morphé*) előtérbe kerülésével az államformáknak nem a jogi formáról szóló elméletek, hanem lényegében politikai morfológiák.

A XX. században a fogalomtörténet fontos, de távolról sem problémamentes állomása az volt, hogy az államforma-kategória helyt adott az intézményi elemeknek és a különböző politikai minősítéseknek is. Ezek – miközben a „hogyan uralkodik?” kérdéseinek egy része a kormányforma-fogalom része lett – az államforma-fogalmat terhelte meg. Így születtek a „jelzős” és más módon minősített államformák – mint például „demokratikus köztársaság”, „demokratikus monarchia”, „népköztársaság”, „arisztokratikus monarchia”, „arisztokratikus köztársaság” és hasonlók –, akár igazak e jelzők azok esetén, akár nem. A formai elemek ilyen értelmezésének a végeredménye az lett, hogy az ezzel foglalkozó szerzők az elmúlt száz évben anélkül tekintettek államformának igencsak eltérő dolgokat, hogy vitatták volna egymás államforma-fogalmát, vagyis a tipológia kialakításának alapjait. Találunk itt különböző módokon elgondolt szuverenitásformákat, mindenféle politikai rendszert, uralmi alakzatot és így tovább – például (úgy általában) a fasizmust és a kommunizmust, a parlamentarizmust, és a prezidencializmust, sőt, újabban a jurisztokráciát és a populizmust is. Az államforma-fogalom ilyen – hol indokolt, hol indokolatlan – kibővülése után nem csoda, hogy az államforma a szakszerűtlen könyvtárak általános gyűjtőfogalma lett: azokat az „állammal kapcsolatos könyveket”, amelyeket a szakmailag járatlan könyvtáros nem tudott máshová besorolni, rendszerint az „Államformák” polcra tette fel.

EGY VÉLETLENSZERŰEN VÁLASZTOTT PÉLDA ♦ Abból, hogy az államforma-fogalom klasszikus filozófiai tartalma a modern időkre eltűnt, nem következik, hogy a konkrét államformák megállapítása olyan egyszerű volna, amint azt egyesek esetleg feltételezik. A nehézség oka, hogy az elemzők nemcsak a régi fogalmak új jelentését veszik készpénznek, de az állítólag önkényesen változtatható formák között bolyongva azokba belefűzik az új fogalmakat is. Leggyakrabban a szuverenitás alanyát keresik, s elfogadják, hogy azt valamilyen tartalmi módon is meg kell határozni ahhoz, hogy az államforma alapja ne csak egy „kiüresedett forma” legyen, ahogy mondani szokták.

¹⁴Lásd Mezey Barna – Szente Zoltán: *Európai parlamentarizmus- és alkotmánytörténet*. Budapest, Osiris Kiadó, 2003. és Szente Zoltán: *Európai alkotmány- és parlamentarizmustörténet*. Budapest, Osiris Kiadó, 2006. *passim*.

Figyeljük meg például, hogy a magyar államtudomány klasszikusa, Concha Győző milyen óvatos, már-már körmönfont mesterkedéssel járta körül a kérdést a *Politika* című művének *Alkotmánytanként* ismert első kötetében. „Az állami uralom, ha nem tekintjük belső alapját, indítóokát és célját, külsőleg az uralom egyéb formáitól csak nagyobb terjedelme által különbözik – kezdte az érvelést –, ennél fogva az állami uralom formáinak meghatározásakor okvetlenül tekintetbe veendő az uralomnak e belső elemei. Minthogy azonban – tette hozzá (lehetővé téve a gondolati irány megfordítását) – e belső elemek jelenlétét valamely konkrét államban könnyen meg nem állapíthatni [azaz: nem lehet könnyen megállapítani], minthogy továbbá a látható, külső tényezők, melyekre nézve az államok egymástól forma tekintetében különböznek, az állam belső életére s viszont a legnagyobb hatással vannak, az államformák osztályozása gyakran csak e külső tényezők szerint történik. Ily[en] külső s legfőbb fontosságú tényező azoknak az alanyoknak a száma, akik az uralmat bírják; ehhez képest államforma alatt a szuverén uralom alanyainak, birtokosainak, azok számának, esetleg minőségének meghatározása értetik. Az állam uralmi formáinak ily külső tekintetek szerinti meghatározása azonban – állapította meg végül, kissé meglepve az olvasót – másodrendű jelentőségű az alaphoz, a célhoz viszonyítva, melyből az uralom kiindul. Úgyhogy a fő felosztási alapot a szuverenitás főelve, célja, melyből az a maga uralmát levezeti, vagy melyből [azt] lélektanilag levezetni lehet, teheti csak, s az uralomnak minden egyes ilyen alapjain, elvein belül csak másodrendű felosztási alapul fog a szuverenitás alanyainak száma szolgálni.”¹⁵ Végül aztán, amikor elő kellett állni a végeredménnyel, mindebből Concha arra a következésre jutott, hogy ún. sajtóképpeni, vagyis a közjóra irányuló államforma gyanánt az arisztokratikus és a demokratikus köztársaság, a képviselői demokrácia, az abszolút és a mérsékelt monarchia, valamint a választott királyság között tehetünk különbséget; ún. nem sajtóképpeni, vagyis nem a közösség szükségleteiből kiinduló államformaként pedig a katonai, patrimonális, patriarchális és teokratikus uralom között.¹⁶ Ehhez a végeredményhez azonban nem kellett volna bejárnia azt a hosszú gondolati utat, amit bejárt, vezetve az olvasóját ide és oda, s nem kellett volna úgy kerülgetnie a problémát, ahogy a közmondásbeli macska teszi a mondásbeli forró kásával.

Egyik tanítványa, Weis István ismeretterjesztő jellegű könyvecskéjében így fogalmazott: „Az államforma az államnak külső megnyilvánulási módja és a legrégebb időktől a mai napig az írók többsége ebben a vonatkozásban azt tekinti döntőnek, hogy a szuverenitás kinek a kezében van, vagy legalább[is] kik útján jut kifejezésre.”¹⁷ Mint látható, ennek már nem sok köze van Arisztotelészhez, vagy a mester

¹⁵ Concha Győző: *Politika*. 1. kötet: *Alkotmánytan* (1895). Budapest, Grill, ²1907. 368–370.

¹⁶ *Ugyanott*, 370–390.

¹⁷ Weis István: *Államformák – kormányformák*. Budapest, Magyar Szemle Társaság, Kincsestár, 1939. 20. (Weis társadalomelméleti nézeteit illetően lásd Weis István: *A mai magyar társadalom*. Budapest, Gondolat Kiadó, 2013. Petrás Éva jegyzeteivel és elemzésével.)

körülményeskedéseikhez; viszont nagyon is beleillett abba elméletileg távolról sem problémátlan államtörténeti helyzetbe, ami a szerző környezetét e sorok írásakor, 1939-ben, épp az államforma ügyében jellemezte.

AZ ÁLLAMFORMA MAI JELENTÉSE: JOGI FORMA ÉS POLITIKAI ALAKZAT ♦ Az imént vázolt elmélettörténeti folyamat végeredménye és egyik jellemzője, hogy az államforma ma jellegzetes – s már a kormányzati formától is megkülönböztetett – fogalma csak részben őrzi, részben azonban elhagyta, sőt fel is számolta az antik gondolati előzmények formával összefüggő elemeit. A kifejezés részben ettől függően jelent egyszerre jogi formát és politikai alakzatot.

AZ ÁLLAMFORMA MINT JOGI FORMA ♦ Amennyiben a formának a mai fogalomban jelentősége van, az részben a társadalmi-politikai *tartalom* és a jog mint *forma* viszonyában értelmezhető. E viszonyban a társadalmi-politikai tartalom feltételezetten mindig hatást gyakorol valahogyan, de a maga közvetlenségében nem mindig látszik. Pozíciója mögöttes, nem kifejezett, olykor egyenesen rejtett. Ebben az értelemben az államforma mára elsősorban, ha nem is kizárólagosan, jogi formává vált, ami leghatározottabban az alkotmányformában nyilvánul meg. Az „alkotmányforma” nagyjából azt jelenti, amit már Arisztotelész is értett rajta: a „városállam [tartós] rendjét” – részben annak ideális mintáját, részben pedig valóságát, modernebb kifejezéssel: az államnak nevezett politikai közösség tartós rendformáját.

Az utóbbi évszázad egyik leghatározottabb fogalommagyarázata szerint az államforma az államhatalom jogképző jellegének konkretizálása és részletezése. Ez Hans Kelsen álláspontja, aki már a *Tiszta jogtan* első változatában így fogalmazott: „az, amit államformaként ragadunk meg, csupán sajátos esete az általános jogi formának. Nem más ez, mint a jogi forma, vagyis a *jogalkotás módszere* a jogrend legfelső fokán, azaz az alkotmány területén. Az általános *normaalkotásnak* az alkotmány útján szabályozott *módszerét* az államforma fogalmával jelölik”.¹⁸ Bár Kelsen elmélete később sokat változott, e gondolat mellett mindig kitartott, legfeljebb egy kicsit finomította azt.¹⁹

¹⁸ Kelsen, Hans: *Tiszta jogtan* (1934). Ford.: Bibó István és Erdélyi Leonóra. Budapest, ELTE Bibó István Szakkollégium, 1988. 60. (kiemelés csak itt).

¹⁹ „Amit államformának tekintenek – írta a *Tiszta jogtan* második változatában – az nem más, mint a jogalkotás egy sajátos módja. Az állam formája pusztán a jogalkotás módja a jogrend legmagasabb szintjén, nevezetesen az alkotmány szintjén... Az államforma problémája mint a jogalkotási módszer problémája mindazonáltal nemcsak az alkotmány szintjén vetődik fel, hanem a jogalkotás minden szintjén, különösen az egyedi normák – a hatósági döntések, a bírói ítéletek, és a jogügyletek – megalkotásának különböző eseteiben is.” Vö. Kelsen, Hans: *Reine Rechtslehre*. Bőv. és átdolg. kiad.: 1961. angolul: *Pure Theory of Law*. Ford.: Max Knight. Berkeley and Los Angeles, University of California Press, 1967. 279–280.

Az államformát a jogi formával kapcsolatba hozó elgondolással a Kelsen elméletét általában bíráló Hermann Heller is egyetértett, amikor az államforma egyik meghatározó előfeltételének az alkotmányozó hatalmat tartotta. Ezzel nemcsak az állam jogképző jellegére, hanem a jog államképző (hatalomformáló) jellegére is rámutatott.²⁰ Az államforma az ő elméletében a szuverenitás problémáira ment vissza, s – az elméletében mindig nagy jelentőséget kapott államszuverenitás–szervszuverenitás problémán keresztül – az államforma (mint hangsúlyozta) a létező alkotmányos gyakorlat általánosítása lett.

Az államforma és az alkotmány szoros fogalmi kapcsolatát a Kelsennel és Hellerrel másutt élesen szembehelezkedő Carl Schmitt is osztotta. Az alkotmány abszolút fogalmának egyik jelentése alapján (amikor is az „egy meghatározott állam politikai egységének és társadalmi rendjének konkrét összállapota”, vagyis amikor az állam nem más, mint alkotmány, s az alkotmány nem más, mint állam) az alkotmány az államformával azonos: „Vefassung ist hier = Staatsform” – fogalmazott. Majd hozzátette, a forma itt, az államban már valami létezőt jelöl – monarchia, arisztokrácia, demokrácia, tanácsköztársaság –, s nem pusztán azt, hogy monarchikus vagy másfajta alkotmánya van. Az alkotmány „a formák formája, *forma formarum*”.²¹

Ezeknek a más területeken egymás elméletét szinte mindig vitató gondolkodóknak az államforma mibenlétével kapcsolatos nagy egyetértése abból eredeztethető, hogy mindannyian Jellinek köpönyege alól léptek elének, amint az orosz írók (legalábbis Dosztojevszkij szerint) Gogol köpönyegéből bújtak elő. Kelsen, Heller és Schmitt megközelítésének magva ugyanis már Georg Jellinek elméletében megtalálható volt. Az ő *Általános államtanában* azt olvashatjuk, hogy „[a]z antik államtudomány legzeniálisabb gondolata az, hogy az államforma az alkotmányformával azonos”, illetőleg „az államformákra irányuló kérdés az alkotmányok jogi megkülönböztetésére vonatkozó kérdéssel azonos”.²² Az alkotmányok jogi megkülönböztetésére vonatkozó kérdés aztán Jellinek elméletében a közösségi akaratképzés mód-

²⁰ Heller, Hermann: *Staatslehre*. Lieden, A.W. Sijthoff's Uitgeversmaatschappij N.V., 1934. 246–248. Elemzését lásd Szilágyi Péter: *Hermann Heller államelmélete*. Budapest, Dialóg Campus, 2020. különösen 225–227.

²¹ Schmitt, Carl: *Verfassungslehre* [1928]. Berlin, Duncker und Humblot, ³1954. 5. A vonatkozó rész kompendiumszerű kivonataként lásd Szilágyi Péter: „A Verfassungslehre, mint különös és különleges államelmélet I.” *Jog. Állam. Politika*. 2017/4. sz. (3–57.) 21. Az államforma fogalmi kérdése Schmitt elméletében előkerült a *Verfassungslehre* „Polgári jogállam és politikai forma” című fejezetében is (16. §). A modern polgári jogállam – hangsúlyozta (vö. *id. kiadás*, 200–220) – mindig kevert alkotmány, mely különböző formaelvek vegyítése, s nincs neki megfelelő államformája, hiszen mindkét alapelve – az alapjogok biztosítása és a hatalmi ágak elválasztása – inkább csak az állam ellenőrzésének és korlátozásának sora, semmint államforma.

²² Jellinek: *i. m.* (1900) 664–665.

jával és részben pszichológiai elemzésével került kapcsolatba²³ – e módot illetően azonban már senki nem követte őt.

A XX. századi alkotmányjogászoknak és az államtan művelőinek egy másik nagy csoportja e jogi formák *kiegészítő* elemeit keresve nem „pszichologizált”, mint Jellinek, hanem „szociologizált” vagy „politologizált”, azaz társadalmi vagy politikai elemekkel egészítette ki azokat. Reinhold Zippelius például az állam és az államhatalom *szervezeti* formáját,²⁴ Roman Herzog az államhatalom hordozójának *legitimációs* potenciálját,²⁵ Karl Doehring pedig, aki az államformát egyébként is közel vitte a kormányzati formához, az „alkotmányos döntés” társadalmi meghatározottságát²⁶ tette a jogi forma mögé. Ezek a kiegészítések az államformát olyan *többelemű* – egyfelől tényeket, másfelől normákat; illetőleg egyfelől jogi, másfelől társadalmi és politikai elemeket vegyítő, s a jogi formában e vegyes jelleget nemritkán elrejtő – kategóriaként mutatják fel, mint amilyeneket az állam általános elméletéből jól ismerünk.²⁷ E többelemű, vegyes jelleg tovább erősíti az államforma többjelentésű jellegét.

AZ ÁLLAMFORMA MINT POLITIKAI ALAKZAT ♦ Az államforma nem csupán többelemű és többjelentésű, hanem rétegzett fogalom is: olyan, amelyben egyes jelentések elfednek másokat.²⁸ A közjogi konstrukciókban állandósult jogi formák például könnyen elhalványítják, mi több, elrejtik azokat a társadalmi és politikai tartalmakat, amelye-

²³ Az akaratképzés módját illetően Jellinek szerint két lehetőség adódik: „Az alkotmány az állam mozgását meghatározó legfelső akaratot vagy tisztán *pszichológiai*, ezért *naturális*, vagy pedig *jogi*, ezért *mesterséges* úton alakítja ki. Az első esetben az akaratképzés teljes mértékben egy fizikai személyen belül történik, s a kialakított államakarat ezért teljes mértékben fizikailag, egyénileg meghatározott akarat. A második esetben az államakarat a fizikai személyek többségének akaratí aktusaiból jogi eljárással nyerhető ki, ezért az nem egy meghatározott, valóságos élő egyén akarata, hanem egy meghatározott testület jogi valósága akaratának tűnik.” Jellinek, G.: *i. m.* (1900/1914) 666. (kiemelések csak itt).

²⁴ Zippelius, Reinhold: *Allgemeine Staatslehre. Politikwissenschaft. Ein Studienbuch.* [1969] München, C. H. Beck, (⁸1982, ¹⁰1988, ¹³1999, ¹⁴2003) 1999. évi kiadás: 158–159.

²⁵ Herzog, Roman: *Allgemeine Staatslehre.* Frankfurt am Main, Athenäum, 1971. 197–198.

²⁶ Doehring, Karl: *Allgemeine Staatslehre.* Heidelberg, Cf. Müller, 1991. 129–134.

²⁷ E sorok szerzőjének másutt kifejtett elméleti tézise, hogy az állam általános elméletének minden fontos és jellegzetes fogalma – mint például a „szuverenitás”, a „legitimitás” stb. – ilyen többelemű, összetett (tényeket és eszményeket, normákat és azok valóságát stb. kombináló) vegyes fogalom.

²⁸ Aki nem akar szembesülni az ezek kapcsán felvethető elméleti bonyodalmakkal, az csupán annyit mond – mint például egyszerű tankönyvében Alfred Katz –, hogy az államforma „egy állam alkotmányjogi alaprendje”; vö. Katz, Alfred: *Staatsrecht: Grundkurs im öffentlichen Recht.* Heidelberg, C. F. Müller, Jurathek Studium, ¹⁸2010. 23. (50). Ugyanígy: *Staatsrecht. Grundlagen, Staatsorganisation, Grundrechte.* C.F. Müller, ¹⁹2019. Ez nem ugyanaz, mint amikor fentebb úgy fogalmaztam, hogy az alkotmányforma alatt nagyjából azt érthetjük, hogy az (amint Arisztotelész mondta) a városállam rendje”. Katz megfogalmazásában ugyanis azt, hogy ebben az „alaprendben” ki mit tesz / tehet, miért / hogyan, és milyen alapon, illetőleg meddig és milyen felelősséggel, a rendet meghatározó alaptörvény (alkotmány) mondja meg. Ám ezzel a kör bezárul, és újra ott vagyunk a kiindulópontnál: a jogi-alkotmányos formánál, s kezdhetjük újra a kiegészítéseket.

ket az újkor kezdete, vagyis a modern állam születése után az állami hatalomgyakorlás alanyaihoz, annak módszereihez és jellegéhez, vagy összességükben a szuverenitás kérdéseiehez társítottak. E tartalmakat az újkori elméleti gondolkodás folyamatosan bontotta ki, és XVI. századtól kezdve egészen korunkig folyamatosan átfordította, s ma is átfordítja az államformák elméletébe. Ezen a módon – mint látni fogjuk – nem köztársaságokat és monarchiákat, hanem olyan államformákat különböztethetünk meg, mint a despotizmus és az autokrácia, a demokrácia és a diktatúra, jurisztokrácia és maffiokrácia és így tovább. A döntő változás mindazonáltal nem is csupán a politikai rend alapformáinak államformakénti értelmezése volt, ami a XVIII–XIX. századi elméletekben nyert teret, a XX. századiakban pedig általánossá vált, hanem az így felfogott államformának a jogi formákként felfogott államformák rendszeréhez hasonló – mint a későbbiekben látható lesz: dichotóm és trichotóm – struktúrába illesztése.

A két rendszer – a jogi formaként és a politikai alakzatként felfogott államformák – struktúrája között – mint később bebizonyítom – nagyfokú párhuzamosság figyelhető meg. Ennek egyik következménye, hogy többen könnyen úgy vélik: azok egyes elemei (például a köztársaság és a demokrácia, a monarchia és a despotizmus) részlegesen megfeleltethetők egymásnak. Ez fejeződik ki az olyan politikai szlogenekben, mint például: „a köztársaság a nép hatalma, tehát demokratikus”, „a demokrácia (jogi) államformája csak köztársasági lehet”, „az abszolút monarchia zsarnokság” (Bolingbroke) és így tovább. Mondani sem kell, hogy az efféle szlogenek, miközben sok kontextusban igazak is lehetnek, többnyire félreviszik a gondolkodást. Vagyis a két struktúra – az államformák jogi formaként és politikai alakzatként kiépülő rendszere – párhuzamos ugyan, de elemeinek tartalmi megfeleltetése – az ezzel kapcsolatos gyakori kihívások ellenére – nem mindig lehetséges. A politikai rendezettség alapformáiként értelmezett államformák struktúrájának a jogi formaként felfogott államformák struktúrájával való párhuzamai ugyanakkor – amint azt a II. rész 5. fejezetében látni fogjuk – vitathatatlanok.

A párhuzamosság persze intuitíve sokakat arra ösztönöz, hogy valamilyen kapcsolatot keressen a két – történelmileg igen eltérő körülmények között született – rendszer között. Ez azért is csábító lehetőség, mert az utóbbi rendszerezések nem félretolták vagy kiszorították az előbbieket, és nem is (fogalmi erejüket elszívva) „körbefonták” őket, hanem értelmezési lehetőséget nyújtottak számukra. Ezt azáltal tették, hogy új jelentéseket adtak a régi kategóriáknak. Például a politikai elemet az államakarat kialakulási-képzési módjainak szervezeti keretei közé iktatták be (amit Georg Jellinek elméletében láttunk), egy politikailag is értelmezhető fogalmat, a „jogalkotást” tették az államforma-fogalom alapjává (amivel Hans Kelsen kísérletezett), vagy a politikai reálfolyamat szintjén értelmezett szuverenitást újragondolva próbáltak kapcsolatot teremteni köztársaság és demokrácia között (amint az H. Heller elméletében látható, bár talán szimbolikus tény, hogy korai halála miatt műve pont ennél a résznél maradt befejezetlenül).

KIEGÉSZÍTŐ ELEMELK AZ ÁLLAMFORMA-FOGALOMBAN ♦ A formai jellemzők absztrakt volta miatt az államforma-fogalomhoz könnyen társíthatók ún. külsődleges elemek, amelyek a látszat ellenére rendszerint nem képezik szerves részét a kategória lényegi részének. Ezekre valóban használható a hegeli terminus: ilyenkor csak úgy „ráaggatnak” valamit a dologra, ami azonban nem nélkülözhetetlen eleme annak, s a gyakori látszat ellenére külsődleges, esetleges tartozéka marad. Az államforma esetén a leggyakoribb ilyen kiegészítő szempont vagy elem

- a) az állam mérete és
 - b) az államszerkezet,
- de e kontextusban szóba jöhetnek még
- c) egyes államformák jelzői és minősítései, valamint
 - d) a konkrét államok nevében szereplő államforma-meghatározások is.

E tényezők azonban, miközben vitathatatlanul „bensőséges” viszonyban vannak az államformával, nemcsak a fogalomnak nem részei, de – mint majd látni fogjuk – kiegészítő szerepük sem szükségszerű.

ÁLLAMMÉRET ÉS ÁLLAMFORMA ♦ Régi államtani művek szokásos feltevése, hogy az államok területi mérete vagy alakzata kihat társadalmi, politikai és jogi rendjük tartalmi jellemzőire,²⁹ s erre tekintettel olykor ma is felvetik, hogy az államok méretének, különösen területi nagyságának van-e hatása az államformára. E naiv kérdéssel való foglalatalkodást Montesquieu-nek az a tétéle ösztönözte, s talán mindmáig ösztönzi, miszerint „a köztársaság természetéhez tartozik, hogy területe kicsiny legyen”, vagy hogy „az állam természete abban a mértékben változik meg, ahogy határait szűkítjük vagy tágítjuk”. Ezt úgy szokták összefoglalni, hogy a kis államok szűkségképpen köztársaságok, a közepesek arisztokráciák, a nagyok monarchiák.³⁰ Ezt az állítólagos összefüggést megerősítette, vagy inkább terjesztette Rousseau is, s az államra vonatkozó korai irodalomban nem voltak ritkák az olyan tantételek, melyek azt hangsúlyozták: egy birodalom csakis erős központi szervek révén igazgatható, ezért szükségszerű, hogy a birodalmi méretű állam, például Oroszország, zsarnoki legyen. Montesquieu mindazonáltal sosem gondolta azt, hogy az általa jelzett összefüggés feltétlen: a nagy kiterjedésű állam is lehet demokratikus – tette hozzá már ő

²⁹ A „kisállam, nagyhatalom, birodalom”-problémáról, valamint e fogalmak jelentésének viszonylagosságáról lásd Takács Péter: *Államtan. Négy fejezet az állam általános elmélete köréből*. Budapest, Corvinus Egyetem Közigazgatástudományi Kar, 2011, 118–131. 92. Az „alakzat” utalhat egy állam sziget-voltára, exklávéira vagy enklávé-jellegére, s általában a területével összefüggő jellemzőkre. Lásd ezzel kapcsolatban Takács Péter: A területi és a természeti tényezők szerepe az államok életében In: *Államelmélet. Előadások az államelmélet és az állambölcelet köréből*. Miskolc, Biber Kiadó, 1997. 44–51.

³⁰ Vö. Montesquieu, Charles-Louis: *A törvények szelleméről*. 2 kötet. Ford.: Csécsy Imre és Sebestyén Pál. Budapest, Akadémiai, 1962. 268–271.

is –, ha a föderalizmus útjára lép. Ezt a XVIII. században megfogalmazott gondolatot az Amerikai Egyesült Államok léte és fejlődése a gyakorlatban is megerősítette, amit aztán James Madison és amerikai tapasztalatai alapján Alexis de Tocqueville elméletileg is rögzített. Azóta – bár a kérdés vizsgálatának szükségességét időről-időre felvetik³¹ – általános az a meggyőződés, hogy az állam mérete nem gyakorol közvetlen hatást az államformára.

ÁLLAMSZERKEZET ÉS ÁLLAMFORMA ♦ A szakirodalomban, s különösen az egyetemi tankönyvekben olykor kapcsolatba hozzák az „államforma, a kormányforma és az államszerkezet” kategóriáit,³² de sosem magyarázzák meg, hogy ezek között mi teremt tartalmi kapcsolatot. Nem is tudják, hiszen, a harmadiknak nem sok köze van az elsőhöz vagy a másodikhoz, és nincs olyan gyakorlati vagy elméleti összefüggés, ami miatt az államszerkezetet bármilyen vonatkozásban szükségképpen össze kellene kapcsolnunk az államformával. Az államszerkezet fogalma ugyanis arra utal, hogy egy állam milyen, területi vonatkozással is bíró szerkezeti elemekből áll. Ezeket lehet ugyan az államformákra „vetítve” vizsgálni (például kijelentve: a spanyol regionális állam üde színtöltje az, hogy a régiókat jelentő „autonóm közösségeknek” elnöke van, miközben az állam egésze monarchia), de ebből messzemenő következtetések nem vonhatók le.

A hazai szakirodalomban a három kategória gyakori, együttes említése valószínűleg az önmagát marxistának mondó szocialista államelmélet 1970-es évekbeli szóhasználatával és annak észrevétlen továbbélésével függ össze. Ez ugyanis valamilyen tartalmat kívánt adni az államformának mint formának, s e tartalmat – a korábbi évtizedek szovjet szakirodalmának³³ nyomdokain haladva – évtizedeken át

³¹ A hazai szakirodalomban a legutóbbi időben lásd például Rajnai Gergely: Államméret és államforma összefüggései. *Államtudományi Műhelytanulmányok*. 2018/8. sz. 1–14.

³² Lásd például Trócsányi László – Csink Lóránt: Államforma, kormányforma, államszerkezet. In: *Bevezetés az alkotmányjogba*. Szerk.: Trócsányi László – Schanda Balázs – Csink Lóránt. Budapest, HVG-Orac, 2012. 77–90. Némileg módosult fogalmazásban vö. Visegrády Antal: *Államtan*. Budapest–Pécs, Dialóg Campus, 2004. 91. („az államforma nem más, mint az államhatalom gyakorlásának módja... [s] két összetevője a kormányforma és az államszerkezet”). A három kategória együttes említése ritkán, de előfordul a német tankönyvirodalomban is; vö. például Katz, Alfred: *Staatsrecht: Grundkurs im öffentlichen Recht*. Heidelberg, C. F. Müller, Jurathek Studium, 182010. 28–29.

³³ „Államformán, a szó legszorosabb értelmében – fogalmaztak a szovjet szerzők –, a kormányzás formáját kell érteni. A szó tágabb értelmében jelenti az államszervezet formáját is. De jelenti az állam egyes részei és az egész, a központi és a helyi szervek közötti viszony jellegét is”; lásd Arszanov, M. A. – Kecsekjan, Sz. F. – Manyovszkij, B. Sz. – Sztrogovics, M. Sz.: *Állam- és jogelmélet*. Budapest, Tankönyvkiadó, 1951. (eredetileg oroszul: Moszkva, 1949) 120. Harminc évvel később egy hazai kézikönyv így korigálta e tant: néhány szerző „az államformát egyetlen tényezőre, mégpedig a kormányformára vezeti vissza, illetve azzal azonosítja. Más szerzők az államformát két elemből, a kormányformából és az államszerkezetből összetevődőnek tekintik. Ismét más szerzők egy harmadik elemet, a politikai rezsimet is felveszik az államforma fogalomkörébe”; vö. Péteri Zoltán: Az állam formája. In: *Állam- és jogtu-*

bizonyos összetevőkben látta meg. Ilyen összetevő volt a kormányforma, az államszerkezet és a politikai rendszer. Az utóbbit, tudományos vitákat színlelve, az évek során lassanként elhagyták, az államforma tartalmát pedig az előbbi kettő alapján kívánták meghatározni.

Az államszerkezet szerepelhet ugyan az államok nevében, s ilyenkor gyakran az államforma mellé kerül (például Brazil Szövetségi Köztársaság), ám – egy kivétellel: a szövetségi állam tagállamának államformáját illetően (lásd lentebb) – nem áll érdemi kapcsolatban az államformával. Az államszerkezet alapján az államoknak három fő fajtája különböztethető meg: (a) az unitárius, (b) a regionális és (c) a szövetségi állam. Az államkapcsolatok elméletében megkülönböztetjük még (d) az államszövetséget is, ami azonban önmagában nem állam, így államformája sem lehet, bár speciális problémákat felvetet.³⁴

A leggyakoribb szerkezeti egységek azok, amelyek pusztán közigazgatási egységeknek tekinthető területi elemekből, például grófságokból, megyékből, járásokból, kerületekből állnak. Ezek alkotmányjogi szempontból belsőleg egységes szerkezetű államok, amit a német szakirodalom egységállamnak (*Einheitsstaat*), a magyar unitáriusnak mond. Az eltérés oka, hogy az unitárius jelzőt a németek politikai értelemben használják, és – saját történelmi múltjuk alapján – a *Gesamtstaat* (összállam) és a *Gliedstaaten* (tagállamok) közötti, jogilag megragadható, de politikailag is jelentésteli átmeneti formákat keresik.³⁵ Elvileg lehetséges az is, hogy egy állam maga is államnak tekintett részekből, vagyis szövetségi tagállamokból épül fel. Ezek a föderatív (szövetségi) államok.³⁶ Klasszikus régi kérdés, hogy állam-e még, s ha igen, milyen értelemben a szövetségi állam tagállama? Akármilyen változatosan is

dományi enciklopédia. [1–2 kötet]. Főszerk.: Szabó Imre. Budapest, Akadémiai, 1980. 1. kötet 96. A kérdés további részleteit illetően lásd Samu Mihály: Az államforma fogalmi elemeivel kapcsolatos vita In: Antalffy – Samu – Szabó – Szozáczky: *Állam és jogelmélet*. Budapest, Tankönyvkiadó, 1970. 229–231.

³⁴ Az Osztrák–Magyar Monarchia például – ami lényegében a reálunió és a speciális perszónálunió keveréke volt – némi túlzással értelmezhető föderációba (szövetségi államiságba) hajló államszövetségként is. S ha így értjük, kérdés, hogy elnevezésében a „monarchia” vajon államformát jelölt-e. (Van olyan vélemény, mely szerint a szokásos elnevezés a kétféle monarchikus államforma miatt helytelen, s ezt az államot inkább Ausztria-Magyarországnak kellene neveznünk, ahogyan az angol szakirodalom gyakran teszi.)

³⁵ Alfred Katz például szövetségi államnak két típusát különbözteti meg, az unitárius (unitarischer Bundesstaat) és a föderatív (föderativer Bundesstaat); lásd Katz, A.: *i. m.* (182010) ugyanott.

³⁶ Jelenleg 22 állam szövetségi szerkezetű, nem számítva közéjük az ún. regionális államokat, akármennyire is „föderalizáltak”, mint például Belgiumra szokás mondani. Az amerikai kontinensen hét ilyen állam létezik: Amerikai Egyesült Államok, Argentína, Brazil Szövetségi Köztársaság, Kanada, Mexikói Egyesült Államok, Saint Kitts és Nevis, valamint Venezuela. Európában öt szövetségi állam van: Ausztria, Bosznia-Hercegovina, Németországi Szövetségi Köztársaság, Oroszországi Föderáció, Svájci Államszövetség. Az ausztrál kontinensen egy, nevezetesen Ausztrália, míg Óceániában ugyancsak egy: a Mikronéziai Szövetségi Államok. Ázsiában öt állam szövetségi szerkezetű: az Egyesült Arab Emírségek, India, Malajzia, Mianmari Unió Köztársasága (az egykori Burma) és Pakisztán. S végül Afrikában a szövetségi államok száma három: Comore-szigeteki Unió, Etióp Demokratikus Szövetségi

válaszoljuk meg e kérdést, az megállapítható, hogy a szövetségi állam és a tagállam államformája az általános történelmi tendencia szerint a homogenitás irányába tart.³⁷ A szövetségi államok másik régi kérdése, hogy kiléphet-e a tagállam a föderációból, nem vet fel államformatani kérdéseket.³⁸

Újabbán lehetséges az is, hogy valamely állam „államszerűen viselkedő”, de a teljes államiség minden elemével nem rendelkező területi részekből, közjogilag értelmezett régiókból álljon. Ezek a *regionális államok*. A regionalizmus széles körben elterjedt alkotmányjogi ideológiája ellenére azonban nem minden régiókból építkező állam tekinthető regionális államnak. Elsősorban azokat sorolhatjuk ide, ahol a belső közjogi egységet jelentő régiók önállósága megközelíti, bár nem éri el a szövetségi állam tagállamának önállóságát. Ennek egyik jele, hogy a régiót – bárhogyan nevezzék is („autonóm közösségnek”, mint például Spanyolországban, vagy sehogy, mint például Nagy-Britanniában) – nem központi akarattal hozzák létre az ország fővárosából, hanem ott pusztán konstatálják létrejöttét. Ilyen értelemben regionális állam Spanyolország, Belgium és az Egyesült Királyság. Többen – más okokból – regionális államnak tekintik még Olaszországot is, ahol az 1947-es olasz alkotmány rendelkezései alapján először fogalmazták meg a regionalizmus alkotmányjogi elméletét; Rómának (a központi államnak) azonban olyan nagy szerepe van a régiók létrejöttének el- vagy el nem ismerésében, hogy ez jó okok alapján megkérdőjelezhető is.³⁹ Mivel a régió még formailag sem állam, a központi állam és a régió közjogi formájának eltérései a regionális állam esetén nem vetődnek fel, de – amint azt a fenti spanyol példa mutatja – érdekes diszkrpanciák ebben az esetben is előadódhatnak.

Köztársaság, Nigériai Szövetségi Köztársaság. (A szövetségi jelleget ezen államok kb. fele már a hosszú alakos nevében is jelzi.)

³⁷ Erre a német alkotmányfejlődés jelenthet klasszikus példát. A frankfurti alkotmányozó nemzetgyűlés általi alkotmánytervezet vitájában (1848/49) egy kisebbségben maradt csoport még felvetette, hogy az újonnan létrehozandó Német Birodalom államformája köztársasági legyen, miközben a tagállamoké maradjon monarchikus. Az 1871-es német birodalmi alkotmány szerint az össz államforma monarchia, néhány tagállamé (például Hamburg, Bréma) azonban nem. Az 1919-es weimari alkotmány szerint „a Német Birodalom köztársaság” (1. cikkely), és „minden tagországnak köztársasági alkotmánnyal kell rendelkeznie” (17. cikkely). Vagyis a weimari alkotmány tiltotta a tagországok monarchikus államformáját.

³⁸ E kérdést a történelmi tények ismeretében csak nagy körültekintéssel lehet jogi kérdésként felvetni; ilyesmire ugyanis elsősorban a hatalmi erővel összetakolt föderációkban szokott sor kerülni, mint amilyenek a közép- és kelet-európai szövetségi államok voltak (Szovjetunió, Jugoszlávia, Csehszlovákia), bár másutt sem ismeretlenek (lásd például Banglades esetét, amely Pakisztánból vált ki 1971-ben).

³⁹ A regionalizmus ilyen értelmezéséről lásd Sipos Katalin: *A regionalizmus történeti és jogi aspektusai (Spanyolország, Olaszország, Franciaország)*. Budapest, MTA JTI, 1993; olasz felfogásáról Egresi Katalin: *Az olasz alkotmány. Alkotmánytörténet, alkotmányelmélet, alkotmányos rendelkezések*. Budapest, Gondolat, 2013. különösen 243–257. Lásd még Halász Iván et al: *Összehasonlító alkotmányjog. Fejezetek az alkotmány, az állam, az államszervezet és az alapvető jogok alkotmányos témaköréből*. Budapest, NKE KTK, 2014. 41–43, általánosabban a témához 39–54.

Összefoglalóan tehát azt mondhatjuk, hogy az államforma kérdéseit néhány esetben célszerű az államszerkezetre tekintettel is megvizsgálni, az államszerkezet azonban nem része az államforma-fogalomnak.

EGYEDI JELZŐK ÉS MINŐSÍTÉSEK ♦ Hasonló következtetésekre jutunk az egyes államformák olyan állandósulni képes kiegészítői jelzői és minősítései esetében, mint például a *népköztársaság*, az *apostoli királyság*, a *demokratikus monarchia*, az *iszlám köztársaság* és így tovább. Még ha bizonyos fajta konkrét államok államformáit ezek hiányában nem is tudnánk elgondolni, magának a fogalomnak nem nélkülözhetetlen részei. Mivel azonban e jelzők és más minősítések egyes konkrét államforma-meghatározások fontos elemei, a maguk helyén – a következő fejezetben, az V. részben és másutt – visszatérek rájuk.

AZ ÁLLAMFORMA MEGJELEN(ÍT)ÉSE AZ ÁLLAMOK NEVÉBEN ♦ Az államok neve az államforma szempontjából ugyancsak „külső” tényezőnek minősül, vagyis nem része a fogalomnak, mégis meglehetősen bensőséges viszonyba kerülhet vele. Az állam má szerveződő társadalmak államformával kapcsolatos döntései ugyanis fő szabály szerint megjelennek az államok teljes, „alkotmányos”, vagy ún. hosszú alakos nevében, ám ez alól számos kivétel létezik. Vannak esetek, amikor az államnév hallgat az államformáról, vagy – a hallgatáson túl – egyenesen leplezi az államformáról való döntést, esetleg annak következményeit. Az államformával kapcsolatos megfontolások, elvek és érvelések továbbá gyakran egy legitimációs rendszer részei is, miközben sok esetben az államnévnek is vannak – egyebek mellett – legitimációs funkciói, s a kettő eltérhet egymástól.

Az elmúlt évszázad folyamán kialakult ún. államnév-rezsim keretei között az államok elnevezését illetően három fő megoldás alakult ki. Ezt a 2. ábra alapján lehet áttekinteni, melyen minden lehetőséget két-két példa szemléltet, de jelzi az oda tartozó összes eset számát is.

Ez a vizualizált áttekintés a következő megállapításokkal egészíthető ki.

I. Az államok döntő többsége az *első* fő csoportba tartozik, ahol az országnévtől különböző hosszú alakos államnév – A.: 118 esetben önállóan, B.: 7 esetben az államszerkezetre utalva, C.: ugyancsak 7 esetben az államformára és az államszerkezetre egyaránt utalva, vagy E.: 23 esetben valamilyen politikai, vallási, etnikai elemre utaló kiegészítéssel együtt – tartalmazza az államforma-megjelölést. Összesen 155 állam sorolható ide. A név kialakításának módja alapján idesorolható további 10 állam is, D.: amelyek hosszú alakos neve sem az államformát, sem az államszerkezetet nem jeleníti meg ugyan, de a hosszú alakos nevük valamilyen semlegesnek szánt kifejezéssel utal a közösség politikai összetartozására. Három ilyen kifejezés létezik: (a) az „állam”, (b) az „államközösség”, és (c) a „szabadállam”. Az, hogy mi számít

I.		
Az országnév és az államnév sztenderd kapcsolata		
	ORSZÁGNÉV = rövidalakos államnév	ÁLLAMNÉV = hosszualakos államnév, mely...
A.	(118 eset) Példák: Franciaország Svédország	~ utal az államformára ~ Francia Köztársaság ~ Svéd Királyság
B.	(7 eset) Példák: Oroszország Svájc	~ utal az államszerkezetre ~ Oroszországi Föderáció ~ Svájci Konföderáció
C.	(7 eset) Példák: Brazília Egyesült Királyság	~ az államformára és az államszerkezetre egyaránt utal ~ Brazil Szövetségi Köztársaság ~ Nagy-Britannia és Észak-Írország Egyesült Királysága
D.	(10 eset) Példák: Izrael Dominika	~ egy közösség semleges fogalmakkal kifejezett politikai összetartozására utal ~ Izrael Állam ~ Dominikai Közösség
E.	(23 eset) Példák: Afganisztán Kína	~ az államformára való utalás mellett politikai, vallási vagy etnikai kiegészítést tartalmaz ~ Afganisztáni Iszlám Köztársaság ~ Kínai Népköztársaság
II.		
II/A. Az ország elnevezése az állam neve alapján		
	ORSZÁGNÉV mivel nincs rövidalakos államnév, a hosszualakos kerül ide	← ÁLLAMNÉV = hosszualakos államnév
Példák: (3 eset)	Közép-afrikai Köztársaság Dominikai Köztársaság	← Közép-afrikai Köztársaság ← Dominikai Köztársaság
II/B. Az állam elnevezése az ország neve alapján		
	ORSZÁGNÉV = rövidalakos államnév	→ ÁLLAMNÉV mivel nincs hosszualakos államnév, a rövidalakos kerül ide
Példák: (22 eset)	Japán Magyarország	→ Japán → Magyarország
III.		
A politikailag megosztott országok elnevezésének speciális esetei		
	ORSZÁGNÉV = rövidalakos államnév	≡ ÁLLAMNÉV = hosszualakos államnév
Példák: (5 eset)	Írország - -	- Kongói Köztársaság Kongói Demokratikus Köztársaság

2. ábra: Az ország- és államnevek viszonyának áttekintő rendszerezése az államnév közjogi utalásai vagy annak hiánya alapján

„semlegesnek”, és mi nem, természetesen történelmileg és kulturálisan változik, és ezek közül ma már csak az első és a második esetet soroljuk ide, mert ezeket gondoljuk összeegyeztethetőnek mind a köztársasági, mind a monarchikus államformával. Az idesorolható államok közül több így 5 a neve szerint is „állam” (például Izraeli Állam, Kuvaiti Állam stb.), 3 „államközösség” (például Ausztrália Államközössége), 2 pedig speciális megoldást alkalmaz (így Brunei és Vatikán). Elvileg idetartoznának a „szabadállamok” is, ezt a kifejezést azonban manapság csak a szövetségi államok tagállamai veszik fel a nevükbe.

A „szabadállam”, vagy: „szabad állam” (ang.: *free state*, ném.: *Freistaat*, sp.: *estado libre*, holl.: *Vrijstaat*) egykor – számos egyéb jelentése mellett – a köztársaság „szégyenlős” formája volt. A kifejezésnek legalább hét jellegzetes jelentése mutatható ki különböző kontextusokban. (a) Amikor az angol nyelvben 1646-ban, illetőleg a németben 1731-ben először felbukkant, egy független politikai közösségre utaltak vele. Ebben az értelemben használták a szót már a Cromwell uralma előtti Angliára az 1640-es években, vagyis mielőtt 1649-ben áttértek a *Commonwealth of Englandre*, majd ilyen értelemben tekintették szabadállamnak Svájcot is, már a XVIII–XIX. században.⁴⁰ (b) A „függetlenség” gondolatához később a szó „nem-monarchikus” jelentése is társult, de amíg a republikanizmus nem terjedt el szélesebb körben, a függetlenség nem jelentett automatikusan köztársaságot is. (c) A szabadállam a XIX–XX. század folyamán, főleg a német történelemben és nyelvhasználatban, a köztársaság szinonimája lett, s több esetben annak óvatoskodó vagy szégyenlős változata volt. A weimari köztársaság tagállamai – kettő kivételével – azért lettek szabadállamok,⁴¹ mert a politikusoknak e név használatával könnyebb volt elfogadtatni a köztársasági államformát. A Németországi Szövetségi Köztársaság tagállamai közül jelenleg három szabadállam létezik: a közismert Bajorország mellett – melynek ilyen neve (*Freistaat Bayern*) 1945 után is megmaradt – ezzel az elnevezéssel fejezte ki a föderalizmus iránti hajlandóságot az 1990 utáni években Szászország (*Freistaat Sachsen*) és Thüringia (*Freistaat Thüringen*). A köztársaságra utaló jelentéssel értelmezték a szót az angol uralom alól ön-

⁴⁰ Részletesen lásd erről Peltonen, Markku: *The Political Thought of the English Free State, 1649–1653*. Cambridge, Cambridge University Press, 2022. 13–68.; Kelsey Sean: *Inventing a Republic. The Political Culture of the English Commonwealth, 1649–1653*. Manchester, Manchester University Press, 1997. és Siedel, Wilhelm: *Geschichte der Deutschen Staatsverfassung bis zur Begründung des constitutionellen Staats*. 3 kötet, Halle, Verlag der Buchandlung des Waisenhauses, 1879. 1. kötet, különösen 1–11. („Historische Bedeutung und Dauer des Freistaats”).

⁴¹ Így Coburg, Waldeck-Pyrmont, Mecklenburg-Schwerin, Mecklenburg-Strelitz, Anhalt, Brunswick, Hessen, Oldenburg, Lippe, Schaumburg-Lippe és Poroszország (1918 után mind „Freistaat” volt, különböző ideig), illetve Württemberg (1945-ben két hónapig), valamint Baden, illetőleg Südbaden (ugyancsak 1945-től) ugyanilyen okból és ilyen értelemben volt szabad állam. A két kivétel: a Badeni Nagyhercegségből (*Großherzogtum Baden*) Badeni Köztársaság (*Republik Baden*) lett, a Hesseni Nagyhercegségből (*Großherzogtum Hessen*) pedig Hesseni Néppállam (*Volksstaat Hessen*).

magukat felszabadító írek is; vö. Ír Szabad Állam, 1922–1937. (d) A XIX. század második felében továbbá alkalmasint e kifejezéssel utaltak valamely állam politikai irányvonalára. Ez a jelentés főleg az Amerikai Egyesült Államok egyes tagállamai esetén volt jellemző a rabszolgasághoz való viszony kifejezéseként; lásd Kansas és Maryland hivatalos nevét, az utóbbi esetben a polgárháború idején. (e) Ugyanebben az időben a terminus felbukkant nemzetközi kontextusban is, a nemzetközi hatalmi viszonyoktól való függetlenségre utalva. Ilyen volt például *Oranje Vrijstaat* (magyarul olykor: Búr Szuverén Köztársaság, 1854–1902; ezt a hagyományt folytatja Dél-Afrikán belül egy 1994-től máig létező tartományi elnevezés), valamint Kongó Szabad Állam, 1885 és 1908 között. Ez a jelentés korábban sem volt teljesen ismeretlen, például Costa Rica Szabad Állam esetén, mely a XIX. század első felében, 1847-ig (az első Costa Rica-i Köztársaság kikiáltásáig) létezett, de később is előfordult. E tekintetben említésre érdemes még Puerto Rico spanyol neve 1952-től mindmáig: *Estado Libre Asociado de Puerto Rico*, bár angolul ezt az államot az „államközösség” szóval nevezik meg: *Commonwealth of Puerto Rico*. (f) A kifejezés, főleg a nemzetközi hatalmi rendszer töredezettsége idején jelölhet speciális politikai egységeket is. Ilyen volt például a Fiumei Szabad Állam 1918 és 1920 között, hivatalosan 1924-ig, Trieszt (valójában „szabad terület” 1947-től ugyancsak néhány évig), Kamcsatka 1921/22-ben, Csukcsföld vagy Csukotka 1923-ban, de ugyanezt az elvet alkalmazták Libanon határán egy független ütközőzóna megnevezéseként is, 1979-től 1984-ig. (g) Végül, a kifejezés használható metaforikus értelemben, amint az a görög Ikária (*Icaria*, 1912), vagy az amerikai Galveston (1920) esetében⁴² történt.

Az első főcsoport ötödik (E.) alcsoportjába sorolható 23 állam esetében az állam hosszú alakos neve úgy jeleníti meg az államformát – egy esetben királyságot, a többiben köztársaságot –, hogy utal bizonyos vallási szempontokra (4 esetben az „iszlámra”, 1 esetben a vallásalapító „hásimita” leszármazottjaira), megemlíti valamilyen kizáró vagy éppen befogadó értelmű etnikai elemet („arab”, „plurinacionális”), avagy deklaráál egy politikai értéket. Ezek a nevek nem az adott állam azonosítását szolgálják, hanem politikai rendjének legitimitását próbálják erősíteni.

Az állam nevében megjelenő politikai elemnek egyébként három jellegzetes változata van: az,

(a) amikor egy vagy két hagyományos kategóriával szubsztantíve minősítik a politikai közösségre utaló államformát, például „népi”, „demokratikus”, „népi demokratikus” vagy „szocialista”;

⁴² Lásd ezekről – egyebek mellett – Papalas, Anthony J.: *Rebels and Radicals. Icaria 1600–2000*. Wauconda, IL, Bolchazy-Carducci, 2005. 112–117. és McComb, David G.: *Galveston. A history*. Austin, University of Texas Press, 1986.

(b) amikor formálisan jellemzik azt; például „függetlennek” vagy „szövetkezeti- nek” („kooperatívnak”) mondják, jelentsen ez utóbbi bármit is, valamint az,

(c) amikor történeti kontextusban értelmezik és minősíti, például „keletinek” vagy „bolivárinak” nevezik az államot.

II. A második fő típusba 25 állam sorolható: az a 3 eset (II/A), amelyek esetén az országot nevezik meg az állam hosszú alakos neve alapján,⁴³ valamint az a 22 eset (II/B), amikor a dolog pont fordítva áll: az államot is az országnevén révén nevezik meg.

A II/A esetben sorolt államoknál a hosszú alakos államnév nagy valószínűség szerint utal az államformára; a II/B csoportba tartozóknál pedig az államforma jelzésére biztosan nem számíthatunk. Magyarország 2012 óta tartozik ebbe az utóbbi csoportba. Ezzel szemben a Cseh Köztársaság korábban (annak ellenére is, hogy magyar nyelvben volt hivatalos országneve) a II/A csoportba tartozott, mert cseh nyelven és a fontosabb világnyelveken nem volt hivatalosan elfogadott rövid országneve. Ez a helyzet azonban 2016-ban megváltozott és Csehország átkerült az I. csoportba.⁴⁴ Az államnév kialakításának módja e csoportban is különös – részben az államformával összefüggő, részben attól független – következtetések levonására ad alkalmat, amennyiben figyelembe vesszük a névválasztás lehetséges társadalmi-politikai hátterét.⁴⁵ Az esetek egyik csoportjában az elnevezés a felszabadult gyarmatok angol eredetű és jellegű politikai kultúrájával hozható kapcsolatba (12 állam neve tartozik ide, de ezek nem függenek össze az államformával). Egy másik csoportban – ahol a névválasztás az államforma kérdéseivel is összefügg – 10 állam található. Ezek közül 8 (vagy 9)⁴⁶ egykori szocialista állam, illetőleg egykori szovjet tagállam, amelyek feltűnő módon vagy Közép-Kelet-Európában (Bosznia-Hercegovina, Ma-

⁴³ A táblázatban jelzett két példa mellett a harmadik eset az Egyesült Arab Emírátságok. Vitatható, hogy esetleg idesorolható-e az Amerikai Egyesült Államok, amennyiben annak országneve esetleg nem a köznyelvi „Egyesült Államok”, „Amerikai” nélkül, hanem az amerikai kormányzatok által hivatalosan használt „Amerikai Egyesült Államok”.

⁴⁴ A Cseh Köztársaságnak 2016-ig nem volt elfogadott angol országneve; ezért addig idetartozott; azóta azonban – miközben a teljesalakos államneve továbbra is Czech Republic – rövid alakos formában angolul *Czechiának* nevezik. A Csehország hivatalos és egyéb neveiről – Čechy, Česko, Czechia, Bohemia, Böhmen – lásd Takács Péter: *A rózsza neve: Magyar Köztársaság. Az államok nevééről és a magyar állam átnevezéséről*. Budapest, Gondolat, 2015. 16., 64–69., 119. és 130., további szakirodalommal. Csehország 2016 utáni nevééről lásd Takács, Péter: On the Names of States. Naming System of States Based on the Country Names and on the Public Law Components of State Titles. *German Law Journal*. 21. köt. 2020/6. sz. (1257–1282) 1273.

⁴⁵ Lásd ezekről Takács, P.: On the Names of States... *id. kiad.* (2020), 1281.

⁴⁶ E csoportba bizonyos megszorításokkal felvehető volna még Lengyelország is, melynek alkotmányos neve *Rzeczpospolita Polska*, ami jelenleg Lengyel Köztársaságként fordítandó, de a *rzeczpospolita* eredetileg a választott királysággal kiegészülő nemesi nemzeti közösséget jelentett, az államközösség értelmében, amit később, nevezetesen a XVII–XVIII. században a monarchiára is alkalmazták, s a szó csak a XX. század első fele óta jelent köztársaságot.

gyarország, Montenegró, Románia és Ukrajna), vagy az egykori Szovjetunió déli határvidékén (azon kívül: Mongólia, vagy belül: Grúzia, Örményország, Türkmenisztán) található. Ezek esetén a névrendszer ilyen alakulása elsősorban politikai összefüggésekkel magyarázható, ideértve a köztársasági államforma államnévbeli „szégyellős elhallgatását” is, például Magyarország esetében.⁴⁷ Az államforma szégyellős elhallgatása ritkán (és ugyancsak speciális okokból) nemcsak köztársaságok, hanem monarchiák esetén is előfordul: ezt történhetett például Japán esetén, mely ezen alcsoport 10. tagja. Ez állam ugyanis az 1867-től 1945-ig viselt Japán Császárság (más változat szerint a Nagy Japán Császárság: *Dai Nippon Teikoku*, 大日本帝國) nevet az 1946. évi alkotmányban „Japán”-ra változtatta. Ezzel az alkotmányozó, bárki is volt az valóságosan, csendesesen megkerülte, és így elhallgatta, hogy a japán császár, Hirohito (Sóva) milyen szerepet játszott a második világháborúban, de ennek ellenére 1945 után is trónján maradt.

III. Végül, a *harmadik* csoportba a politikailag tartósan megosztott országok töredékes névrendszere került. Ezek hosszú alakos neve jelzi az államformát (a két Kongó és a két Korea esetén), de nincs egységes országnevük; vagy épp ellenkezőleg: országnevet használnak (Írország), és tulajdonképpen nincs (végleges) hosszú alakos nevük. Írország (gael nyelven *Éire*) államformája ugyan köztársaság, de a népszavazással elfogadott, s az Ír Szabad Állam 1922-es alkotmányát hatályon kívül helyező 1937-es alkotmány 4. cikkelye azt nem ennek révén nevezi meg. Az állam alkotmányos neve „*Éire*, or, in the English language, *Ireland*.”⁴⁸ Az Oireactas által elfogadott 1948. évi „Ír Köztársaság törvény”, ami 1949 húsvét hétfőjén, az ún. húsvéti felkelés 30. évfordulóján lépett hatályba, úgy fogalmazott, hogy „It is hereby declared that the description of the State shall be the Republic of Ireland” (2 cikk). Az angol nyelvben oly sok mindent kifejezni és sejtetni is tudó *shall be* (lesz, legyen) segédige szerkezetnek történeti és politikai okai vannak: a húsvéti felkelés óta sok ír úgy gondolja, hogy az „Ír Köztársaság” elnevezés annak az államnak jár majd, amely az egész ír szigetet egyesíti.⁴⁹ A fenti harmadik csoportba sorolható öt névhez tehát nyilvánvalóan három olyan, politikailag tartósan megosztott ország tartozik (Íror-

⁴⁷ Magyarország 2011/12-es névváltoztatása vonatkozásában lásd Takács Péter: Renaming States – A Case Study: Changing the Name of the Hungarian State in 2011. Its Background, Reasons, and Aftermath. *International Journal for the Semiotics of Law – Revue internationale de sémiotique juridique*. 2020. 33. 899–927.

⁴⁸ Az *Éire*-nek az angol *Ireland*-ra re való fordítását illetően érdekes adalékok találhatók a Nagypénteki Egyezmény ratifikálásával kapcsolatos Lordok Háza-vitában (House of Lords Debates. 1998. vol. 593, col. 1188).

⁴⁹ Vö. Szente Zoltán: Az európai parlamentarizmus a két világháború között. In: Mezey Barna – Szente Zoltán: *Európai parlamentarizmus- és alkotmánytörténet*. Budapest, Osiris Kiadó, 2003. 388–389. Lásd még D. Tóth Balázs: Ír Köztársaság. In: *Európai kormányformák rendszertana*. Szerk.: Chronowski Nóra – Drinóczi Tímea. Budapest, Hvg-Orac, 2007. 193–194. Az ír állam nevééről részlete-

szág, Kongó, Korea), amelyek egységessé válását – Írország kivételével – a mai viszonyok között általában nem tekintik belátható időn belül lehetséges fejleménynek, de egységesíthetőségük reménye még nem veszett el. Az, hogy valami belátható időn belül nem lehetséges, nem jelenti azt, hogy egyáltalán nem volna az. Németország és a német államok példája legalábbis, melyek 1990-ig ugyancsak ebbe a csoportba tartoztak, azt mutatja, hogy az ilyen remények előbb-utóbb megvalósulhatnak. S ha ez történik, ezt az államok neve is tükrözni fogja.

ÁLLAMNÉV ÉS ÁLLAMFORMA A MAGYAR TÖRTÉNELEMBEN ♦ Az államnév és az államforma beszédes kapcsolata az elmúlt évszázad magyar történelmében is kimutatható, amennyiben a válságok, háborús összeomlások és forradalmak, illetőleg az azokat kísérő rendszerváltozások szinte mindig az államforma, s ezzel együtt a hosszú alakos államnév megváltozásával jártak. Jól szemlélteti ezt a 3. sz. ábra.

	1918 előtt	1918	1919	1920/21	1946	1949	1989	2011
ÁLLAMFORMA	monarchia	köztársaság	tanácsköztársaság	monarchia (pro forma)	köztársaság	tanács-/népköztársaság	köztársaság	köztársaság (pro forma)
ÁLLAMNÉV	(változtos nevek, minthogy nem létezett a ma ismert névrészim)	Magyar Népköztársaság	Magyarországi Szocialista Szövetséges Tanácsköztársaság	Magyar Királyság (informálisan: Magyarország)	Magyar Köztársaság	Magyar Népköztársaság	Magyar Köztársaság	Magyarország
ORSZÁGNÉV	Magyarország	Magyarország	Magyarország	Magyarország	Magyarország	Magyarország	Magyarország	Magyarország

3. sz. ábra: A magyar állam államformáinak és elnevezésének változásai az elmúlt évszázadban

E tekintetben a 2011-es Alaptörvény fordulatot jelentett, mert az államformát nem jelölő országnévet tette a hosszú alakos államnév helyébe, s ezzel a magyar állam alkotmányos neve – a „Magyarország” országnév mellett – „Magyarország” lett, miközben államformája hivatalosan, pro forma, köztársaság maradt. Azt, hogy ez nem

sebben lásd Daly, Mary E.: The Irish Free State / Éire / Republic of Ireland / Ireland: 'A Country by Any Other Name'? *Journal of British Studies*. 2007/1. 72–90.

egy szokványos átnevezés volt, hiszen a nevet valójában a névrezsim⁵⁰ módosításával változtatta meg, a 3. sz. ábra egyértelművé teszi (lásd a két nyilat); arra pedig, hogy a változás – mint az állam „nem-köztársasági” átnevezése – tudatos politikai irányváltást jelzett, az alkotmányozást közvetlenül kísérő jogszabály-változásokból lehetett következtetni; lásd például a 2011. évi CCI. törvényt, a 322/2011. (XII. 27.) Korm. rendeletet stb.

A változásokkal kapcsolatos szokásos kérdésekre – hogyan, milyen keretek között zajlott az átnevezés?, mivel indokolták hivatalosan?, megfelelt-e ez a valóságnak?, ha nem, végül is mi volt a változás valódi indoka?, mennyi időbe telt, amíg a társadalmilag tényleges (nem hivatalos) nyelvhasználatban, ideértve a nemzetközi kommunikációt is, valóságossá és visszavonhatatlanná vált? – terjedelmi okokból nem térhetek ki itt. Az ezekkel kapcsolatos álláspontomat másutt⁵¹ részleteztem.

2. AZ ÁLLAMOK FŐBB FORMÁI: „-ARCHIÁK”, „-KRÁCIÁK”, „-IZMUSOK”

A LEGGYAKORIBB FELOSZTÁSOK: AZ ÖT JELLEGZETES ÁLLAMFORMA ♦ Az, hogy milyen államformákat különböztetünk meg, attól a fogalmi rendszertől függ, amelybe a fent meghatározott államforma-kategóriát belehelyezzük. A legjellegzetesebb államformákat vagy egy kételemű (*dichotóm*) vagy egy háromelemű (*trichotóm*) rendszer elemeiként szokás meghatározni és értelmezni. Ezen az alapon 5 fő államformát különböztethetünk meg, megjegyezve, hogy a két rendszer egyik közösnek tűnő eleme, a monarchia, többnyire (bár nem minden elemében) eltérő jelentéssel bír a két rendszerben. A trichotóm rendszer továbbá több elméletben, például az arisztotelészi alapú rendszertanokban, valójában 2x3, azaz hat elemből áll, mert a sztageirai filozófus a három alapformát axiológiai okokból megduplázta, illetve még többől, amennyiben az egyes elemeket variálta is.

A trichotóm felosztás a régebbi, gyakorlatilag ókori eredetű. Hérodotosztól eredeztethető, bár legismertebb változatát Arisztotelész ún. hatos rendszere jelentette. Régisége ellenére még a XX. és XXI. században is akadnak képviselői. A dichotóm rendszer a kora újkorban született, kialakítását rendszerint Niccolò Machiavelli el-

⁵⁰ A névrezsim (névrendszer) a név egyes elemeinek struktúrája a különböző nyelvekben, kultúrákban és jogrendszerekben. Személyek esetén például a családnév és a keresztnév sorrendje, valamint az egyéb névfajták – atyai név, anyai név, generációs név stb. – alkalmazása és a teljes néven belüli helye tartozik ide, az egyik vagy másik elem elhagyhatóságára vagy rövidíthetőségére vonatkozó szabályokkal. A személyek névrendszeréről lásd Lawson, Edwin D. et al.: *Personal Naming System. The Oxford Handbook of Names and Naming*. Szerk.: Hough, Carole. Oxford, Oxford University Press, 2016. 169–198. Az államok névrendszeréről tudomásom szerint nincs összefoglaló áttekintés; annak én is csak egyes kérdéseit érintettem különböző írásaiban.

⁵¹ Lásd erről Takács Péter: *Renaming States... id. kiad.* (2020) 899–927.

méletéhez kötik, s bár csak később terjedt el, a másiknál ma már jóval szélesebb körben elfogadott.

A trichotóm felosztás három fő államformája – többnyire – a *monarchia*, az *arisztokrácia* és a *demokrácia*. Ezek már az ókori elméletekben kiegészülnek e három forma negatív, „megromlott” – arisztotelészi kifejezéssel: „elkorcsosult” vagy elfajult – változataival: a leggyakrabban a *zsarnoksággal* (tűrannisszal) mint a monarchia megromlott formájával, az *oligarchiával* mint az arisztokrácia csupán vagyoni kiemelkedésre épülő rossz párjával, valamint az egykor rossz formának tekintett demokrácia még rosszabb variánsával: az *ochlokráciával* (csőcselék-uralommal), illetve feljavított változatával: a *politeával* (középosztály-uralommal). A trichotóm felosztásba számos más különleges államforma is beilleszthető – ilyen például a *szünarchia*, a *demarchia* (lásd alább) és így tovább –, ami e rendszer szinte végtelen gazdagságához vezet. A triász, melyben formális jellege ellenére több érdemi, politikai alakzatra utaló tartalmi elem is kifejezhető, manapság kevesebb elemzésben használják, a duális rendszert pedig, mely magas szinten formalizálható, többen.

A dichotóm felosztás két fő államformája a *monarchia* és a *köztársaság*. Ez a rendszer arra ösztönzi a gondolkodást, hogy lehetőleg ne adjon helyet az átmeneti, vegyes vagy köztes formáknak; ilyenek azonban – mint a későbbiekben látható lesz – kivételesen itt is lehetségesek.

A két rendszert – a rendszer gazdagságának szemléltetése végett néhány, de távolról sem az összes különleges államforma felsorolásával – a 4. sz. ábra mutatja be.

4. sz. ábra: Az államformák hagyományos felosztása a trichotóm és a dichotóm rendszerben⁵²

⁵² Megjegyzés: a hármás felosztás második sora, az előzővel együtt, az arisztotelészi „hatos rendszert” szemlélteti, bár abban a *politeiának* a *demokrácia* helyén kellene állnia, és megfordítva: a *demok-*

Az, hogy a két felosztás különböző szempontokat vesz alapul, már a monarchia szó többség, de legalábbis kettős jelentéséből is nyilvánvaló. Ott, ahol a hatalom gyakorlásában részt vevők köre számít, a monarchia fő jellemzője, hogy „egy személy uralma”, vagyis *monokrácia*; ahol pedig a tartalmi kérdések a fontosak, ott fő jellemzője – Platón fordulatával élve –, hogy az a „legkiválóbb férfiú uralma”.

E kettősséget sem az ógörög, sem a latin terminológia nem jelezte, s ennek volt némi szerepe abban, hogy az itt említett fogalmi distinkció az elmélettörténetben ritkán kerül elő. A görögök saját királyaikat – azaz a műkénei *wanaxok* (palotaurak) bukása után felemelkedett faluközösségi, vagyis paraszt vezetőiket – βασιλειοσναк (bazileiosznak, uralkodónak, királynak) mondták. A *monarchia* görög eredetű, de ellatinosított szó: a *mono* (μόνο: egyedüli) abban vagy az erőre utaló *kráciával*, vagy az uralomra utaló *archóval* társul. Az, hogy a monokrácia és a monarchia között nem szokás elvi alapon különbséget tenni, azért van, mert az elméletek művelői már régen sem voltak mindig következetesek: a nyelv – bár sok segítséget nyújt a fogalmak elemzéséhez – néha csak elmosódott körvonalakkal követi a valóságot. A régi idők monarchiáját ugyanakkor az uralom jellegére és módszereire figyelemmel nevezhetjük autokráciának vagy despotizmusnak is, és mondhatjuk azt, amit Lord Bolingbroke mondott, hogy „az abszolút monarchia zsarnokág, az abszolút demokrácia azonban egyszerre zsarnokság és anarchia”.⁵³ Hasonlóan fogta fel azt Kant is *Az örök békében*, amire még visszatérek.

Akik az államformák rendszerét a Mengyelejev-táblázathoz hasonlóan képzelik el, ahol bizonyos elemek helye üresen maradhat, mert azok helyén egész biztosan megtalálható lesz majd valami, ha felfedezik, azok minden ponton megpróbálják kitölteni az „üres helyeket”. A monokráciát például majdnem ilyen alapon egészítették ki olykor a *pleokráciával*, vagyis a többek uralmával, és a *polikráciával*, a sokaság-uralommal, vagy *pleonarchiával*.⁵⁴

ráciának a politeia helyén. Ettől az első sor szemléltető jellegének általánosabb érvényűsége érdekében tértem itt el.

⁵³ Bolingbroke, Henry St. John, Viscount: *Dissertation upon Parties* (1733/34). Megjelent Bolingbroke: *Political Writings*. Szerk.: Armitage, David. Cambridge, Cambridge University Press, 1997. 127. Lásd még erről Richter, Melvin: *The History of Political and Social Concepts. A Critical Introduction*. Oxford, Oxford University Press, 1995. 149.

⁵⁴ Vö. Brinkmann, Karl: *Verfassungslehre*. München, R. Oldenbourg, 1994, aki az „egy – néhány (több) – sok” mentén gondolkodva a *monokrácia*, *pleokrácia* és *polikrácia* között tett különbséget. A *pleokráciához* hasonló értelemben használta a *pleonarchia* kategóriáját a mára már csaknem elfeledett diplomata-jogász, Friedrich Heinrich Geffcken (1830–1896). Lásd Geffcken, F. H.: *Das Gesamtinteresse als Grundlage des Staats- und Völkerrechts. Prolegomena eines Systems*. Lipcse, A Deichert'sche Verlagsbuchandlung Nachf. (Georg Böhme), 1908. Ezen a vonalon haladva, de a dolgokat leegyszerűsítve Günter Dürig *monokratikus* és *demokratikus* rendszereket különböztetett meg; lásd Dürig, G.: *Staatsformen*. In: *Handwörterbuch der Sozialwissenschaften*. Stuttgart, G. Fischer – Tübingen, Mohr, 1956–1965. 1968. 9. kötet, 742–752.

A kategóriarendszer egyes értelmezései, jelzői vagy kiegészítései természetesen helyt adhatnak más szempontoknak is; például a hatalmi rend létrejöttének (örökletes és választott monarchia), megalapozási módjának (patrimoniális vagy patriarchális monarchia), céljának (vö. arisztokrácia vs. oligarchia) és így tovább. Ha ezek az egyéb szempontok értékelő jellegűek, akkor – amint az Arisztotelész elméletében látható – a hármass felosztás egyszerűen megduplázható és lényegében hat államformáról beszélhetünk. Így mindegyik közérdeket szolgáló „jó” államformának meglesz a maga „rossz”, magánérdeket szolgáló megfelelője: *monarchia–tűrannisz*, *arisztokrácia–oligarchia*, *politeia–demokrácia*. Értékszempontok elvileg a kettős felosztásba is bevezethetők, de az egyes „jó” államformáknak itt nem feleltethető meg egy konkrét „rossz”; nem mondható például, hogy a „diktatúra” vagy az „autokrácia” a „monarchia” rossz változata stb. A duális felosztás rendszerinti alapja az, hogy ki, milyen jogi alapon, meddig és milyen felelősséggel áll az állam élén. A monarchiában ez az a személy, aki örökölte pozícióját (tipikus eset: örökletes királyság) vagy megválasztották (választási monarchia), a köztársaságban pedig az, akit államelnöknek megválasztottak vagy hatalmi harcok során azzá vált, esetleg az maradt. Előfordulhat az is, amint a hármass felosztás ábrájának utolsó sora mutatja (monarchia, monokrácia), hogy keverednek az egyes szempontok a két rendszer között.

A triász hívei minden államformát három tiszta típusra, esetleg azok kombinációira igyekeznek visszavezetni, a duális felosztás elkötelezettjei pedig minden államformát két fő csoportba sorolnak be. Egyszerű kifejezésekkel: az előbbieket azt mondják, hogy az államformák a hatalom gyakorlóinak száma szerint különböznek, bár figyelembe vehetünk érdemi szempontokat is, az utóbbiak úgy vélik, az államforma annak a függvénye, hogy mi van az állam élén álló személyek fején: kalap vagy korona.⁵⁵ Úgy tűnhet, hogy ez utóbbi esetben nem lesznek kombinációk, hisz milyen dolog jönne ki abból, mondhatja bárki, ha kombináljuk a kalapot és koronát! Talán kalapkorona? Ne ítéljünk azonban elhamarkodottan: az államok világa, miként az élet, tele van meglepetésekkel! Rögtön itt van Nagy Frigyes aforisztikus gondolata: „a korona – fogalmazott – végül is egy olyan kalap, amelyen átesik az eső.”⁵⁶

⁵⁵ A szépen alliteráló fordulatot (*kalap vagy korona*) Szentpéteri Richard disszertációjából kölcsönöztem, és két recsegő rendszertani kategóriával (*triász, duális felosztás*) fizettem értük; vö. az *Államfőváltás az alkotmányos demokráciában* című értekezését, Budapest, ELTE ÁJK, Kézirat, Állam- és Jogtudományi Doktori Iskola honlapja, 2017. 16.

⁵⁶ Az anekdotikus mondás pontos forrása és szabatos eredeti szövege ma már nem állapítható meg; hitelességét azonban emiatt nem szokás megkérdőjelezni. Többféleképpen is idézik. Például így: „Eine Krone ist lediglich ein Hut, in den es hineinregnet”, vagy így: „»Was ist im Grunde eine Krone?« pflegte er zu sagen, »doch nur ein Hut, in den es oben hineinregnet«”. Az utóbbit lásd Frank, B.: *Tage des Königs* (1924). Potsdam, Klaus-D. Becker, 2016. 57. A gondolat megőrzése és elterjesztése érdekében valószínűleg Bruno Frank költő, drámaíró és dramaturg tett a legtöbbet, aki számos alkalommal utalt rá.

A KÉTFÉLE TIPOLÓGIA ELTERJEDTSÉGE ♦ A trichotóm rendszert, vagyis a hármas tipológiát – ideértve az ebből kialakított ún. hatos rendszert is – az ó- és középkor szinte minden jelentős gondolkodója alkalmazta: így Hérodotosz, Platón,⁵⁷ Arisztotelész, Polübiosz, Cicero, Aquinói Szent Tamás és Páduai Marsilius. Eszerint osztották fel az államokat az újkor első évszázadainak klasszikus teoretikusai is: Jean Bodin, Thomas Hobbes, Hugo Grotius, John Locke, Jean-Jacques Rousseau, Johann H. G. Justi és Immanuel Kant is. A XIX–XX. században viszont ez a tipológia lassanként háttérbe szorult, sőt csaknem teljesen eltűnt, amennyiben csupán a nagyon hagyománytisztelő, a kevésbé jelentős, a többnyire tankönyveket író, vagy a különleges megközelítéseket kedvelő szerzők alkalmazták, mint amilyen például Friedrich Ch. Dahlmann, Wilhelm Roscher vagy Max von Seydel,⁵⁸ az elmúlt évszázadban pedig Max Imboden, Franz Schmidt, Carl Schmitt, Karl Brinkmann vagy Reinhold Zippelius⁵⁹ volt.

A trichotóm rendszer XIX. századi háttérbe szorulásának egyértelmű jele volt, hogy egyesek az *államformaként* felfogott elemeket elkezdték keverni a történeti vagy koncepcionális *államtípus*ként értelmezhetőekkel. A legismertebb ilyen szerző Robert von Mohl volt, aki – a modern jogállamok előtti időkre nézve – patriarchális és patrimonális államokat, valamint teokráciákat különböztetett meg (az első kettő ma történeti államtípus, a harmadik elsősorban államformaként ismert). Ugyanígy járt el Karl Theodor Welcker is, aki szerint az államformák kultúrtörténeti korszakokként váltakoznak: az „erősebb jogát” érvényesítő korban a zsarnokság, az isten-

⁵⁷ Platón természetesen nem három államformát különböztetett meg, és nem is hatot; különböző műveiben különböző felosztásokkal élt. Leggyakrabban négy államformáról és öt – mai fogalommal – „politikai rezsimről” beszélt (arisztokrácia, timokrácia, demokrácia, oligarchia, valamint türannisz), amelyeket egyes helyeken megtoldott a „filozófus király” monarchiájával. Felosztásai azonban azok alapja szerint e hagyományba tartoznak, mert tartalmilag ezekhez igazodnak.

⁵⁸ Lásd Dahlmann, Friedrich Christoph: *Die Politik. Auf den Grund und das Mass der gegebenen Zustände zuruckgeführt* (1835). Frankfurt am Main, Shurkamp, 1968. Roscher, Wilhelm: *Naturgeschichte der Monarchie, Aristokratie, Demokratie* (1892-ben *Politik, geschichtliche Naturlehre der Monarchie, Aristokratie und Demokratie* címen), Padeborn, Salzwasser, 1933. Seydel, Max von: *Grundzüge einer allgemeinen Staatslehre* (1873). Frankfurt am Main, A. Metzner, Hamburger Öffentlich-rechtliche Nebenstunden, 1967.

⁵⁹ Lásd Imboden, Max: *Die Staatsformen. Versuch einer psychologischen Deutung staatsrechtlicher Dogmen*. Basel- Stuttgart, Helbing & Lichtenhahn, 1959. Schmidt, Franz: *Republiken*. M. Gladbach, Volksvereins-Verlag, Staatsbürger-Bibliothek, 1912. Zippelius, R.: *id. mű* (1969/¹⁴2003). A hagyománytisztelő kivételek mellett külön kiemelem Carl Schmitt elméletét, mint ami kombinálja a hármas és a kettős felosztást. A jogállami alkotmány szerinte „ideiglenesen” átveszi a monarchia, az arisztokrácia és a demokrácia formáit, mint „politikai formaelveket (*politische Formprinzipien*) és elemeket”. Ezzel egyidejűleg mégis úgy vélte, hogy az államforma-különbséget két formatív elv (*Gestaltungsprinzipien*) – az azonosság (*Identität*) és képviselő, reprezentáció (*Repräsentation*) – határozza meg, s minden politikai egység ezek megvalósulása révén nyeri el konkrét formáját. Vö. Schmitt, C.: *id. mű* (1928/³1954) 200–208.

hit korszakában a teokrácia, az észjog korszakában pedig a jogállam a jellegzetes államforma.

A három fő formát (monarchia, arisztokrácia, demokrácia) néhányan már a modern klasszikusok körében kiegészítették egy negyedikkel: Spinoza, majd később Bluntschli például a teokráciával, Montesquieu pedig a zsarnoksággal. Mások a rendhagyónak tűnő elemekre tekintettek úgy, mint amelyek a triász részei. K. T. Welcker például a fentieket, Arnold Hermann Ludwig Heeren a köztársaságot, autokráciát és despotizmust,⁶⁰ Rudolf Kjellén pedig a monokráciát, az alkotmányos államot (konstitucionalizmust) és a demokráciát különböztetett meg.⁶¹

A dichotóm rendszer – melynek nemcsak első, de sokáig leghatásosabb megfogalmazását többnyire⁶² Machiavellihez kötik – lényegében a XVII–XIX. században terjedt el, és a XX. századra szorította teljesen háttérbe a trichotóm felosztásokat. Az államok monarchikus és köztársasági formák szerinti tipológiáját tartotta helyesnek az államtan számos művelője és sok alkotmányjogász: Carl Ludwig von Haller, Anton Menger, Carl Walther, Georg Jellinek, Edmund Bernatzik, Gottfried Salomon, Otto Koellreutter, Adolf Julius Merkl és Hans Nawiaszky is.⁶³ E két kategória ugyanis olyan közjogi kereteket jelentett, amelyekben sokféle politikai tartalom helyet kaphatott. A duális rendszer terjedésének svungja olyan határozott volt, hogy a XX. században – bár a hármas osztályozással is kísérletezgettek még – ennek mintájára épült ki az államok politikai alapú duális osztályozása: a demokrácia–diktatúra, illetőleg (ahogy újabban használják) a demokrácia–autokrácia felosztás.

A kételemű felosztásra való – nem kivételek nélküli, mégis jellegzetes – áttérést néha úgy értékelik, hogy az államforma mint közjogi konstrukció tartalmilag kiüresedett. Ezt azonban nem árt fenntartással fogadni, s helyesebb úgy értelmezni, hogy

⁶⁰ Heeren, Arnold H. L.: *Handbuch des Geschichte des europäischen Staatensystems und seiner Colonies*. Göttingen, J. F. Römer, 1809, ³1819. 826–827., angolul Heeren, Arnold H. L.: *Manual of the History of the Political System of Europe and its Colonies*. 2 kötet, Oxford, Talboys, 1834. 2. kötet, 404.

⁶¹ Lásd Kjellén, Rudolf: Versuch eines natürlichen Systems der Staatsformen. *Zeitschrift für Politik*. 8. kötet, 1915. 427–451.

⁶² Lásd azonban Josef Isensee véleményét is, aki szerint a monarchia–köztársaság felosztás nem Machiavellitől származik, hanem azt először az itáliai humanista festő-építész és filozófus-költő, Leon Battista Alberti (1404–1472) fogalmazta meg mintegy fél évszázaddal korábban. Vö. Isensee, J.: Republik. Sinnpotential eines Begriffs. *Juristenzeitung*. 36. évf. 1981. (1–8.) 4.

⁶³ Haller, Karl Ludwig von: *Restauration der Staatslehre*. 6 kötet. Winterthur, 1816–1834; Walther, Carl: *Das Staatshaupt in den Republiken*. Breslau, Abhandlungen aus dem Staats- und Verwaltungsrecht mit Einschluss des Kolonialrechts, 14, 1907; Jellinek, G.: *i. m.* (1900) 661–736.; Bernatzik, Edmund: *Republik und Monarchie*. Tübingen, J.C.B. Mohr (Paul Siebeck), 1892, ²1919; Salomon, Gottfried (1947 után: Salomon-Delatour): *Allgemeine Staatslehre*. Berlin-Bécs, Spaeth & Linde, 1931; Koellreutter, Otto: *Grundriß der allgemeinen Staatslehre*. 1936, és Koellreutter, Otto: *Staatslehre im Umriss*. Göttingen, Göttinger Verlagsanstalt, 1955. Mengerről lásd Schöpfer, Gerald: *Anton Mengers Staatslehre*. Bécs, Verband der Wiss. Gesellschaft, Dissertationen der Universität Graz, Bd. 19., 1973.

a közjogi szerkezetként felfogott államforma mögül előbb-utóbb előtűnnek, vagy legalábbis kikiváncokznak azok a tartalmi elemek, amelyeket a (rendszerint) jogi pozitivizmusra épített államforma-konstrukció elfedni, a politikai alakzatként értelmezett államforma-fogalom pedig megmutatni igyekszik.

Az öt fő államforma (monarchia, arisztokrácia és demokrácia, illetőleg a monokráciaként felfogott monarchia és köztársaság) egyikét-másikat olykor tudatosan kombinálják egymással, *vegyes* kategóriákat létrehozva belőlük. Ilyenek jönnek létre akkor is, amikor az államformákat minősítő jelzőkkel látják el, és a jelzőt a másik felosztási rendszerből veszik, vagy ugyanabból, de egy másik formához tartozó vagy arra utaló jelentésben. Például demokratikus köztársaságról vagy arisztokratikus monarchiáról beszélnek. E kissé már önmagukban is csalóka kifejezések még rejtélyesebbek lesznek, ha az így képzett *vegyes* kategóriákat „kormányformának” mondják, ami olykor ugyancsak előfordul. Sok esetben nehéz, bár érdekes „szellemi játék” annak kibogozása, hogy egy adott elméletben a szóban forgó kategória államforma, államtípus, vagy államformának tűnő kormányforma-e. Ilyenek például az alkotmányos monarchia, az arisztokratikus köztársaság, a választási vagy örökletes monarchia és így tovább. E ponton érdemes figyelni az alkotmányos és a parlamentáris monarchia kifejezések használatára, hiszen az előbbi egy jelzővel minősített államforma, az utóbbi pedig az alkotmányjogi konvenciók szerint egy sajátos kormányforma. Ugyancsak figyelemre méltó, hogy azok a késő-marxista vagy a marxizmus által befolyásolt szerzők, akik őrzik az államtípus-államforma-államrendszer klasszifikációs hagyományt, de alkalmazni kívánják a kormányforma kategóriáját is (s ebben gyakran átvéve a nem-marxista alkotmányjogi rendszerezést), milyen intenzív kísérleteket tesznek a rendszerükben „helyét kereső” államforma-kategória tartalommal való kitöltésére.

TOVÁBBI ÁLLAMFORMÁK ♦ Az államhatalom alanyainak mennyiségi meghatározottsága és gyakorlásának minősége alapján további államformákat is megkülönböztethetünk.

Az uralom alanyainak számára tekintettel kialakított monarchia mint *monokrácia* (egy személy uralma) mellett a hatalomgyakorlók számát alapul véve olyan különleges, s ezért rendszerint kivételes (alkalmasint államtípusként értett) államformákat alakíthatunk ki, mint

a) a *diarchia* (duarchia, duumvitárus): két személy uralma, ideértve a formalizált kettős kormányzást és informális kettős uralmakat, valamint a különböző társfelelemléseket és kettős királyságokat is,

b) a *triarchia* (három személy uralma), mint amilyen például a római köztársaság végéről ismert két római *triumvirátus*,⁶⁴ vagy a kereszties lovagok mára már csaknem elfeledett ún. *egyharmados bárósága*,⁶⁵

c) a *pentarchia*, az öt ősi, még az apostolok által alapított (vagyis az alexandriai, az antiochiai, a jeruzsálemi, a konstantinápolyi és a római) keresztény patriarchátusnak a IV. században indult és Jusztiniánusz császár idejére véglegesült, sőt, egy novella formájában még jogalkotási megerősítést is kapott együttműködése,⁶⁶ illetőleg

d) a *decemvirátus* („tíz fős testület” uralma), a különböző funkciókat ellátó, elvileg jogalkotó, gyakorlatilag inkább „törvényösszeíró”, sokszor ítélkező és szakrális tevékenységet is végző testületi uralom, melynek a római történelem során több változata is létezett, s első formáiban – főleg komplex feladatai⁶⁷ miatt – sok jó, a későbbiekben inkább sok rossz emléket hagyott maga után.

⁶⁴ Bár a triumvirátust mindenki ismerni véli, aki a szokásos gimnáziumi képzésen átesett, bonyolult közjogi státusza miatt nem árt utalni a formális jogi minőségére is. „A triumvirátus – fogalmazott Hamza Gábor – eredetileg egy rendkívüli, azonban Róma jogszerű alkotmányos rendjével összhangban álló, három személy alkotta magistratus megjelölésére szolgáló fogalom”; vö. Hamza Gábor: Cicero és az ókori állambölcselet. *Acta Facultatis Politico-iuridicae Universitatis Scientiarum Budapestensis de Rolando Eötvös Nominatae*. 35. kötet, 1996. (9–44) 11. Ezt azért fontos így kiemelni, mert a triumvirek hatalomkoncentrációjában állapodtak meg, sőt, lényegében az állam meghódítására szövetkeztek. Senatusi felhatalmazás ugyanakkor csak a második (i.e. 43) triumvirátust erősítette meg, így ez – amint Hamza Gábor kiemelte – mintegy „hivatalos” magistratus volt.

⁶⁵ Az „egyharmados bárók” uralma jellemezte *Triarchia Negropontét*. Ez a Bizánci Birodalomnak a negyedik kereszties hadjáratot követő felosztása után a mai görög Évia (hagyományosan: Euboia, a régi velenceiek számára: Negroponte) szigeten létrejött ún. kereszties állam volt, mely kb. 1204 és 1470 között létezett. Három báróságra osztották (Khalkisz, Karysztosz és Oreosz), eleinte három „egyharmados” bárónak nevezett longobárd nemes irányítása mellett, mígnem 1390 körül a Velencei Köztársaság fennhatósága alá került, majd 1470-ben az oszmán birodalom része lett, és megszűnt. A triarchia kifejezést valószínűleg John Bagnell Bury vezette be a három *terzieri* (kb. „egyharmados”) báró uralmára; vö. Bury, John Bagnell: *The Lombards and Venetians in Euboia (1205–1303)* [1–3 rész]. *The Journal of Hellenic Studies*. 7–9. évf. 1886–1888. (309–352., 194–213. és 91–117.) 1. rész, 314.

⁶⁶ A sztenderd egyháztörténeti forrásokon kívül lásd erről (főleg IX. századi keleti egyházi utóélet kontextusában) Herrin, Judith: *Margins and Metropolis. Authority across the Byzantine Empire*. Princeton University Press, 2013. különösen 239–266., valamint (a nemzetközi jog története vonatkozásában) Petkoff, Peter: *The Byzantine Commonwealth and the Emerging Features of Law of Nation in the First Millennium*. In: *Christianity and International Law. An Introduction*. Szerk.: Slotte, P. és Haskell, J. D. Cambridge, Cambridge University Press, 2021. (17–41.) különösen 18–24.

⁶⁷ A *decemvirek* legmaradandóbb alkotása alighanem az volt, hogy a hagyomány szerint ők állították össze a XII. táblás törvényeket. Keletkezéséről Ferenci Endre: *Vom Urprung der decemviri stlitibus iudicandis*. *Zeitschrift der Savigny Stiftung. Romanistische Abteilung*. 89. évf. 1972. 338–344. Az ún. Szibilla-könyvekkel kapcsolatos funkcióikról (*decemviri sacris faciundis*) lásd Orlin, Eric M.: *Temples, Religion, and Politics in the Roman Republic*. Leiden, Brill, 2002. 76–114. Bírói funkcióikról lásd Zlinszky, János: *Állam és jog az ősi Rómában*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1997. különösen 143. Tartós uralmi rendszerként, s ebben az értelemben államformaként írja le működésüket Hogg, Daniel: *Decemvirate*. In: *The Encyclopedia of Ancient History*. Chichester, Wiley-Blackwell, 2012. 2013. 4. kötet. Online: onlinelibrary.wiley.com.

Az utolsó kettőből már az ilyen egyszerű felsorolást látva is arra következtethetünk, hogy ezen az úton nem bővíthető teljesen szabadon az államformák száma. Van azonban két eseti kivétel, amelyek akár ebben a keretben is komolyan vehetők, s azokhoz elméleti megfontolások alapján két különleges további forma is társítható. Ezért az uralom alanyainak száma és hatalomgyakorlás minősége alapján – a fentebb említett *szünarchián*⁶⁸ túl – a történelmi reálfolyamatok és a valóságosan létezett uralmi formák szintjén államformának tekinthető

a) a *tetrarchia* (négyes uralom) és

b) a *heptarchia* („hetek királysága”),

valamint – elsősorban teoretikus megfontolások alapján – az elméleti kategóriaként kigondolt

a) *poliarchia* mint a több, pontosabban sokközpontú politikai rend és

b) a *demarchia* mint az általános szabályok alapján korlátozott többségi hatalom is.

Ez utóbbiak – a demokráciával együtt – elvileg politikai alakzatként felfogott államformák körébe sorolhatók, itteni említésüket az indokolja, hogy azokban a hatalomgyakorlók száma „sokaságként” is meghatározható.

A *heptarchia* bizonyos régebbi, gyakorlatilag XIX. századi történetírói konvenciók alapján tekinthető kivételnek az államforma mint uralmi forma pusztán számszerű meghatározásának sekélyessége alól. A Brit-szigetek egymással társult hét önálló királyságát (Essex, Wessex, Sussex, Kent, East Anglia, Mercia, Northumbria) azok uralkodói – egy állítólag közöttük lévő megegyezés alapján – egymásra tekintettel kormányozták 450 és 850 között. Ismeretes, hogy ebből a heptarchiából alakult ki később Anglia.⁶⁹

Ugyanilyen konvenció alapján tekintik olykor – és nyilvánvalóan némi fogalomalkotó hevülettel – önálló állam- vagy legalábbis hatalmi formának a római négyes uralmat, a *tetrarchiát* is.⁷⁰ Ez a Római Birodalom III. századi válságát oldotta meg, amikor Diocletianus – amellett, hogy dominátusszá alakította a korábbi principátust

⁶⁸ A *szünarchia* (*synarchia*; kb. együttes uralom) a hatalomgyakorlás alanyaira is és módszereire is figyelemmel lévő politikai forma, amelyet néhányan a római kori Spárta államformájának tekintenek. A szünarchiában egy olyan gerúzia gyakorolta a hatalmat, amelynek tagjai nem a halálukig hivatalban maradó „vének”, hanem az évente megválasztott idős tisztviselők voltak. Szakirodalomként lásd Kennell, Nigel M.: *The Spartan Synarchia*. *Phoenix* [Kanada]. 46. évf. 1992/4. sz. 342–351. és Bradford, A.S.: *The Synarchia of Roman Sparta*. *Chiron* [De Gruyter]. 10. évf. 1980. 413–425.

⁶⁹ Lásd erről Hamilton, Leveson Russell: *The Saxon Kings of the Heptarchy and Monarchy of England*. Longmans, Green & Company, 1868. és Browne, G. F.: *The Conversion of the Heptarchy* (1896). Reprint: Whitefish, Mt., Kessinger Publishing, 2007.

⁷⁰ A terminust a XIX. századi klasszikus ókortudósok, például Theodor Mommsen és mások még nem használták; azt Otto Seeck történész terjesztette el az előző századfordulón. Vö. Leadbetter, William Lewis: *Galerius and the Will of Diocletian*. London, Routledge, 2009. 3–5. A római *tertrarchiára* – melyhez egyébként Leadbetter szerint történetileg a kettős uralmon, a diarchián át vezetett az út – gyakran „diocletianusi tetrarchiaként” utalnak, hisz az ókorban léteztek más „négyes uralmak” is. Ilyen volt a „heródesi tetrarchia” az időszámítás kezdete körül néhány évig, mielőtt Júdea, Szamária és

– maga mellé vette Maximianust mint társcaeszárt (285), majd mindketten egy-egy *augustust*, vagyis *caesarként* is működni képes helyettest neveztek ki maguk mellé (293), külön uralmi területekkel. Nagy egyetértésben kiépített és gyakorolt uralmuk kb. 305-ig tartott. Igaz, hogy a négy vezető nem volt teljesen egyenrangú, ám még így is figyelemre méltó, hogy a tetrarchák uralma – mivel a változás közigazgatási és katonai reformokkal is társult – nem vezetett a birodalom felbomlásához.⁷¹

A *poliarchiát* az amerikai politológus, Robert Alan Dahl „találta ki” és vezette be a politikatudományi szakirodalomba a XX. század derekán.⁷² Mivel a fogalomalkotás egy valós problémára reagált, az új kategória széles körben elterjedt, és a demokrácia pluralista formájaként, sőt egyik ideális típusaként általánosan elfogadottá vált. Azokat a rendszereket sorolják ide, amelyekben a választások során már az intézményrendszer alapján is esély van arra, hogy valamely újonnan szerveződő csoport új alternatívát illesszen be a meglévő politikai tagoltságból származó alternatívák közé. Feltételezve, hogy az ilyen rendszerekben a kialakult hatalmak demokratikus módra korlátozottak és a politikai részvétel magas, feltételezhető, hogy egy poliarchiában a kisebbségek is képesek érvényesíteni akarataikat valamilyen mértékben. A poliarchia – melynek ellentéte a zárt hegemonia – egyfelől a többségi elvet, másfelől a választási lehetőségek nyitottságának elvét egyesíti. Ha a hegemonikus rendszerek csupán liberalizálódnak, azaz növelik a versengés lehetőségét, az önmagában csak „versengő oligarchiát” eredményez, ha pedig csupán demokratizálódnak, vagyis a részvétel elvét terjesztik ki, és egyre több személyt vonnak be a döntésekbe, az populáris (újabb kifejezéssel: populist) hegemoniához vezet. A kategória elméleti sikere azon alapult, hogy egy poliarchia egyszerre képes helyt adni a demokrácia (*többség bevonása*) és a versengés (*szabadság bővítése*) szempontjainak.

Az abban rejlő teoretikus megfontolás miatt itt említhető a kevésbé elterjedt (gyakorlatilag alig ismert), de elméletileg értelmes kategória, a *demarchia* is. Ezt az oszt-rák-brit közgazdász és politikai filozófus, Friedrich August von Hayek elevenítette

Edóm, valamint néhány más nyugat-levanti terület római provincia lett. Utal erre az Újszövetség is, amely Heródes Antipaszt „negyedes fejedelemként” említi (vö. Mt, 14:1).

⁷¹ A római tetrarchiáról lásd Corcoran, Simon: *The Empire of the Tetrarchs. Imperial Pronouncements and Government, AD 284–324*. Oxford, Oxford University Press, 1996, átdolgozva: Clarendon Press, 2000.

⁷² A modell már az 1950-es években készen állt; lásd Dahl, Robert A.: *A Preface to Democratic Theory*. Chicago, University of Chicago Press. 1956, új kiadásban: 2006. E modellt megalkotója később számos ponton továbbfejlesztett és finomította; vö. Dahl, Robert A.: *Polyarchy: participation and opposition*. New Haven, Yale University Press, 1971 és *Dilemmas of Pluralist Democracy. Autonomy vs. Control*. New Haven, Yale University Press, 1982. Hazai összefoglalásként, kitérve a rendszer a szavazás előtti, a szavazáskori, szavazás utáni és a szavazások közötti követelményeire is lásd Szabó Miklós: *Hatalommegosztás és pluralizmus*. In: *Államelmélet. Előadások az államelmélet és az állambölcselet köréből*. Szerk.: Takács Péter. Miskolc, Bíbor Kiadó, 1997. 187–205.

fel egy ógörög uralmi konstrukció alapján.⁷³ Arra utalt vele, hogy nem helyes, ha egy demokráciában a többségnek, pusztán azért, mert többség, abszolút, mindenre kiterjedő hatalma van, s ezt úgy lehet megakadályozni, hangsúlyozta, ha bizonyos kérdéseket kivesznek a többség döntési kompetenciájából. Abban, hogy e fogalom nem terjedt el, a legnagyobb szerepet valószínűleg az játszotta, hogy a kifejezni kívánt tartalom már benne volt az „alkotmányos demokrácia” intézményi megoldásaiban. Az alkotmányos demokráciának ugyanis nem az a minősítő ismérve, hogy egy alkotmány szabályozza a demokratikus eljárásokat, vagy a demokrácia követelménye megjelenik az alkotmányban is, hanem az, hogy abban bizonyos, elsősorban az alapvető emberi jogokkal kapcsolatos szabályok nem a többségi döntés függvényében léteznek.⁷⁴ A demarchia tehát alkotmányos demokrácia, melynek elvi alapjait két egyenrangú általános elv – a többség elve (*demokrácia*) és a jogok védelmének elve (*alkotmányosság*) – együttes érvényesítése adja. Ennek jelentősége és mechanizmusa egy Benjamin Franklinnak tulajdonított (ám általa feltehetőleg sehol sem leírt) aforizmát parafrázálva és módosítva érzékeltethető. Eszerint amíg egy háromfős demokráciában két farkas és egy bárány szavazással is eldöntheti, hogy mi legyen a vacsora, addig az alkotmányos demokrácia esetén a báránynak módja van azt mondani, hogy bizonyos kérdésekről, melyek a farkasok és bárányok legalapvetőbb jogait érintik, nem lehet szavazni, mert ki vannak véve a többségi (demokratikus) elv hatálya alól.

A hérodotoszi elvből, vagyis az „egyvalaki”, „néhányak” és „mindenki” uralmának mennyiségi szempontjából indulnak ki, vagy így is értelmezhetők, de az uralom pozitív vagy negatív módon értékelt minőségét veszik alapul az alábbi, elsősorban politikai alakzatként felfogható államformák és olykor államformaként (is) kezelt államtípusok:

– az egyeduralkodó formák körében – a monarchia és a monokrácia mellett⁷⁵ – a despotizmus, a diktatúra és az autokrácia;

– a valamilyen szempontból kiválóak uralkodóként felfogott arisztokrácia mellett az oligarchia (mint a vagyonosok uralma, és annak modern értelemben vett változatai: így a szultanisztikus oligarchia és hasonlók), továbbá a politikai befolyást a

⁷³ Hayek, Friedrich August: *Law, Legislation and Liberty*. 3 kötet [1. kötet: *Rules and Order*. 1973; 2. kötet: *The Mirage of Social Justice*. 1976; 3. kötet: *The Political Order of a Free People*. 1979] London – Chicago, Routledge & Kegan Paul – University of Chicago Press, 1973–1979.; lásd különösen 3. kötet, 390.

⁷⁴ Az alkotmányos demokráciáról lásd Petrétai József: *Az alkotmányos demokrácia alapintézményei*. Budapest – Pécs, Dialóg-Campus, 2009.

⁷⁵ Monoteizmus esetén elvileg idesorolható volna a *teokrácia* legerjedtebb jelentése is; ez azonban – mint a IV. részben látni fogjuk – mára ezen államformának már pusztán az egyik értelmezési módja lett.

birtokolt vagyon nagyságához vagy a harci erényekhez kötő timokrácia, illetőleg a katonai-rendőri uralomra utaló sztratókrácia és militokrácia;

– a különböző „kráciák” és „archiák” mintájára a modern gondolkodásban kialakított, régies hangzású, de jellegzetesen újkori politikai rendszer- és államformakategóriák, mint például a bürokrácia, a gerontokrácia, a jurisztokrácia, az ideokrácia, a maffiokrácia, a kleptokrácia, a pártokrácia, a technokrácia, a plutokrácia és hasonlók;

– a demokrácia, és annak egyfelől ókori relevanciával bíró módosulásai: így az ochlokrácia (csőcselékuralom)⁷⁶ és a politeia (az arisztotelészi értelemben vett közeposztály-uralom), másfelől a démosz uralmának modern „értelmezési” változatai: (a) az alkotmányos demokrácia és ennek a hazai szakirodalomban gyakori (nem túl szerencsés) terminológiai variánsa, a liberális demokrácia, valamint (b) a reprezentatív, képviseleti demokrácia, esetleg a polgári demokrácia

és így tovább. Ezek egy részét alább részletesebben tárgyalom.

METAFORIKUS ÉRTELEMBEN VETT ÁLLAMFORMÁK ♦ Az államformák mint kormányzati formák elemzésében különleges megközelítést alkalmazott a romániai zsidó kulturális gyökerekkel bíró angol történész-politológus, Samuel E. Finer, aki a történelem tényeinek rendezésére irányuló elméleti absztrakció lehetősége végett foglalkozott a kérdéssel. Az egyetemes történelem egészére vonatkoztatva, de nyilvánvalóan az európai történelem viszonyaiból kiindulva ő négy hatalmi tényezőt vett alapul – ezek: „palota” (értsd: világi uralkodó, monarcha), „egyház”, „nemesség” és „fórum” (a demokratikusan megszerveződő nép) –, s az ezekre épülő az uralmi rendszereket tekintette tiszta típusoknak. A négy tiszta forma mellett megkülönböztetett hat vegyes uralmi formát is: nevezetesen a „palota/egyház”, a „palota/nemesség”, a „palota/fórum”, a „fórum/nemesség”, „fórum/egyház” és az „egyház/nemesség” kombinációját.⁷⁷ Azt a kérdést, hogy mennyire hasznosak, főleg pedig, hogy mennyire elevenek ezek a kormányzati-uralmi formák, a történészek fogják eldönteni, Finer egyik jogos módszertani igényének azonban valószínűleg már ebben a vázlatosan jelzett formában képesek voltak eleget tenni. Ez az igény abban állt, hogy a kormányzati rendszereket nem izolálva, hanem gazdasági, technológiai, földrajzi,

⁷⁶ A többségi vélemény szerint ochlokrácia csak az ókorban létezett; vannak azonban, akik másként gondolják. Schvarcz Gyula például „firenzei csőcselékuralomról” is beszél (vö. *A két utóbbi évtized államformatani irodalmának kritikai méltatásához*. Budapest, MTA, Értekezések a társadalmi tudományok köréből, 1887. 46.), egy francia jogtörténész pedig – nem kevés politikai részrehajlással – a XVIII. és XIX. századi francia forradalmakig vezeti el a fogalom történetét, amikor a jakubinusoknak és a Párizsi Kommün munkásainak az uralmát is e fogalommal hozza kapcsolatba. Lásd Ferreira, Oscar: „La démocratie dans toute sa pureté”. Une longue histoire de la sortie en politique du concept d’ochlocratie (1780–1880). *Revue de la Recherche Juridique – Droit prospectif*. 2013. No. 147. 605–648.

⁷⁷ Finer, Samuel Edward: *The History of Government. From Earliest Times*. Oxford, Oxford University Press, 1997. 1. kötet, 37.

jogi, kulturális környezetükkel együtt, működésükben kell elemezni. Az ilyen útkeresés úgy tekinthető, mint az államforma két fő – jogi formaként és a politikai alakzatként való – felfogása szükösségével kapcsolatos kritika, s a valóság komplexitását elismerő gesztus. Bár nem mindig megismerési célból születtek, ilyen gesztusoknak tekinthetők a fő államformák minősítő jelzői és címek szerinti specifikációi is.

ÁLLAMFORMA-VARIÁCIÓK – MINŐSÍTŐ JELZŐK ÉS CÍMEK SZERINT ♦ A szakirodalomban az államformákon belüli további osztályokat mind a kettős, mind a hármas felosztás esetén szokásosan a kormányformák szerint alakítják ki, ezek „előtt”, vagy ezektől függetlenül azonban számos más belső csoport is létezik, és létrehozható.

Ezeket, főként, amikor az államok önmagukat azonosítják, gyakran minősítő jelzők révén képzik. A köztársaságok esetén ilyen például a *demokratikus*, a *népi*-, a *szocialista*, az *arab* vagy az *iszlám* köztársaság, de idesorolható a *szövetségi* köztársaság fogalma is. Külső azonosítás esetén, vagyis amikor nem az államok minősítik önmagukat, hanem az elemzők, gyakran ún. vegyes formák állnak elő, mint például „arisztokratikus köztársaság” vagy „demokratikus monarchia” stb. Ezek nagy részének az a funkciója, hogy az államforma, vagy a látszólagos államforma-meghatározás szintjén is megjelenítsék, s ezáltal megerősítsék az adott állam politikai irányvonalát, esetleg uralkodó ideológiáját. S mivel az ideológia tartalma sokszor csalóka, e jelzőket a kritikusok ironikusan csak „fosztóképzőnek” mondják. A II. világháború utáni politikatörténetben például valóban azt látjuk, hogy ha egy államot *népköztársaságnak* neveznek, akkor ott nagy valószínűség szerint nem számíthatunk népuralomra, s legfeljebb – igazolva ezzel Thomas Mann gondolatát: az emberek bizonyos nagyobb csoportját akkor nevezik népnek, ha fel akarják őket használni valamire – legitimációs szempontból hivatkozni rá.

A köztársasághoz társított „*nép*”-képző ma már ritka; önállóan csak Kínát minősíti, miközben korábban számos – bár nem mindegyik – közép-európai szocialista állam használta (Albánia, Bulgária, Lengyelország, Magyarország, Ukrajna, Jugoszlávia 1963-ig, Románia 1965-ig), és előfordult néhány távoli szovjet-barát állam nevében is, mint amilyen Mongólia, Kambodzsa 1979 és 1989 között, valamint Jemen 1970-ig és Benin 1991-ig volt. Az ideológia redundancia szintjén a „*nép*”-képzőt részben pótolhatják más jelzők, szerkezetek és megoldások is: így a „*népi demokratikus*” (Laosz és az egyik Korea), a „*demokratikus népi*” (Algéria), az egyszerűen csak „*demokratikus*” (Etiópia, São Tomé és Príncipe, Kelet-Timor, Nepál, az egyik Kongó), vagy még egyszerűbben csupán „*népi*” (Banglades). Érdekes ugyanakkor, hogy a 2010-es évtized második felében létrejött három kelet-ukrajnai szakadár állam (a Donyecki, a Harkovi és a Luhanszki Népköztársaság), melyeket Oroszország e sorok írása idején próbál annektálni, már az Ukrajnától való elszakadásuk kezdetén a népköztársasági elnevezést és „államformát” választotta. Ez nem egyszerűen az Ukrajnával szembeni elköteleződés jele, hiszen annak nevében nem szerepel

még a köztársasági államforma sem, hanem több ennél: utalás az e régióban létezett hagyományra, amelyet a Szovjet-Oroszország által legyőzött Ukrajna Népköztársaság (1918–1920, emigrációban 1920–1992), illetve a Fehérorosz Népköztársaság (1918–1919, emigrációban 1919– ?) képviselt. Ennek részleteire az V. részben térek ki.

A köztársasághoz társított *szocialista* jelzőt korábban sok állam (Szovjetunió, NDK, Csehszlovákia 1948-tól, Jugoszlávia 1963-tól, Románia 1965-től) használta államforma-megjelölésre is, a kommunizmus és a szocializmus mint államszervezési elv történelmi bukása óta azonban ez kivételszámba megy. Kivételként lásd Vietnám (Szocialista Köztársaság) és az egykori Ceylon, azaz Sri Lanka (Demokratikus Szocialista Köztársaság) nevét.

Ennél informatívabb a köztársasághoz társított *iszlám* jelző (Afganisztán, Irán, Mauritánia, Pakisztán esetén), bár nem mondhatjuk, hogy aki az állam politikai jellegét az iszlámmal összefüggésben akarná meghatározni, annak e négy államon kívül nem kellene keresgélnie. S végül ugyanígy: bizonyos etnikai jelzők – vö. *arab* köztársaság (Egyiptom, Szíria) – azért nem informatívak, mert nem kizárólag egy államformához kötődnek, hiszen ismerünk így minősített, vagyis „arabnak” mondott monarchiákat is (Szaúd-Arábia, Egyesült Arab Emírségek).

A monarchiakon belül, a kormányformák vagy más fontos tényezők alapján képzett alcsoportok mellett, különböző címekből kialakított *minősítő jelzőkkel* elvileg ugyancsak kialakíthatók különböző csoportok. Ezek persze – túl azon, hogy meglehetősen ritkák, régiesek vagy nagyon egyediek – az államformát vagy az államok másféle érdemi specifikációját illetően nem különösebben informatívak, miközben történelmi és kultúrtörténeti értelemben érdekesek lehetnek. Az európai monarchiákhoz kötődő jelzők leggyakrabban a kereszténységgel és a katolikus, egy esetben az anglikán egyházzal való viszonytal kapcsolatosak, mint például a

- Rex Apostolicus, a
- Rex Christianissimus, a
- Rex Fidelissimus és a
- Defensor Fidei.

E minősítések közül nálunk az *apostoli* a legismertebb, ami egyes magyar királyok címe volt, később azonban egyenesen a Magyar Királyság jelzője lett.⁷⁸ A történeti legendák szintjén arra volt vezethető vissza, hogy a magyar koronát adó Szilveszter pápa – a Hartvik-legenda szerint legalábbis, s annak okán, hogy a kereszténység útjára vezette népét – „apostolnak” nevezte a később szentté is avatott I. Istvánt. (A kifejezés jól jött azoknak az utódoknak, akik István királyt mint „Krisztus apos-

⁷⁸ Részletesebben lásd Anisics Miksa Oszkár: *Az apostoli királyság eszméje világtörténelmi megvilágításban*. Kassa, Szent Erzsébet Nyomda, 1912. kül. 33–42. és Tusor Péter: *Katolikus király apostoli jogai? A magyar királyi főkegyúri jog, 1417–1918*. *Aetas*. 34. évf 2019 /3. 109–121.

tolát” kontrasztba kívánták állítani Attilával, mint „Isten ostorával”).⁷⁹ A XII. század elején keletkezett Hartvik-legendá⁸⁰ a XIII. század elején, III. Ince pápa rendelkezése folytán „hivatalossá” vált ugyan, de a metafora elfelejtődött, s csak a XVI–XVII. századtól bukkant fel újra. Megtalálható Werbőczynél (1517/1565), ahol bizonyos utalásokban a magyar királyok főkegyúri jogának alátámasztására szolgált.⁸¹ Használatának jogát több vegyes házi uralkodó szerette volna elismertetni a pápával, de sikertelenül. A jelző fontosságát jól kifejezi, hogy a Habsburg-házból származó I. Lipót, aki 1657-ben lett magyar király, egy esztergomi érsekhez írott levelében, 1701-ben használta, amivel azt fejezte ki, hogy Szent István örökösének tartja magát, s (főleg) hogy korlátlan főkegyúri joggal rendelkezik. Ebben az összefüggésben használta Mária Terézia is, sőt, ő rá tudta venni XIV. Benedek pápát (aki ekkortájt adott hasonló címet a „legnyugodtabbnak” mondott Braganza-házból származó V. János portugál királynak), hogy „ismerje el” a magyar királyok apostoli jelzőjét. Bár ez megtörtént, a *rex apostolicus Hungariae* cím használatát csak az új pápa, XIII. Kelemen adományozta a magyar uralkodóknak trónra lépésének első évében, 1758-ban. A cím így nem kötődött a koronázáshoz: apostoli királynak tekintette magát a magyarok számára „kalapos”, II. József, valamint Ferenc József már 1867 előtt is. Utoljára a Habsburg-Lotaringiai házból származó IV. Károly hangsúlyozta, hogy ilyen címmel is rendelkezik, vagyis a legitimációs motívumot, mely a Szent István-i örökség kiemelése mellett ekkor már a katolikus egyházhoz kötődést is kifejezte, még a XX. században is hatékonynak tartották.⁸²

Hasonló, többnyire pápai bullákban vagy más módon adományozott címeket és címekké váló jelzőket más uralkodók is használhattak. Ilyen volt például a „legkeresztényibb király” (*Rex Christianissimus, Roi Très-chrétien*), ami a francia uralkodók gyakori címe volt 1380 után; a „leghűségesebb felség” (*Sua Majestade Fidelíssima*), illetve a „leghűségesebb” király (*Rex Fidelissimus*, port.: *Rei Fidelíssimo*), ami a portugál uralkodóknak járt 1748-tól 1910-ig; és a „legkatolikusabb” király (*Rex Catholicissimus*) titulus is, amit spanyol uralkodók kaphattak 1493 után.⁸³ Bizonyos értelemben idesorolható az angol parlament által adományozott „Hit Védelmezője”

⁷⁹ Lásd Szabados György: Párhuzamos gondolatok Attiláról, Szent Istvánról *Aetas*. 19. évf. 2004/2. 130–139.

⁸⁰ Szent István király legendája Hartvik püspöktől, *idézett kiadás* (1983). 34–53.

⁸¹ Werbőczy István: *Tripartitum. Nemes Magyarország szokásjogának Hármaskönyve* (latinul 1517, magyarul 1565 Weres Balázs fordításában, később számos fordításban és kiadásban). A jelzett utalásokat lásd például I. rész 3. cím, 3. §; 11. cím, 3. §. (utalva az egyházak főpapságára és javadalmaira); 84. cím 1. §; II. rész 6. cím 4. § és így tovább.

⁸² Lásd ehhez Képes György: IV. Károly magyar királyi címei, történeti áttekintésben. In: *Fogadd a koronát...? Ünnepek és válság, hagyományok és reformkonceptiók*. Szerk.: Glässer Norbert et al. Szeged, Néprajzi és Kulturális Antropológiai Tanszék, 2021. 19–39. kül. 47–48.

⁸³ Lásd ezekről – egyebek mellett – Anisics M. O.: *i.m.* (1912) 43–52.; Krynen, Jacques: „Rex Christianissimus”. A medieval theme at the roots of French absolutism. *History and Anthropology*. 4

(*Defensor Fidei* vagy *Defender of the Faith*)⁸⁴ cím is, ami VIII. Henrik óta használatos, és több finoman kigondolt, már-már kimódolt alternatívája létezik (például a *Protector and Defender of the Christian Faith*). Ehhez hasonló több más monarcha esetén is ismert: így használta azt III. Sobieski János lengyel király, akit *Obrońca Wiary*-nak (a hit védelmezőjének) tekintettek, és jelenleg is használja Salman bin Abdulaziz, Szaud-Arábia uralkodója, értelemszerűen az iszlám vonatkozásában

Különbözik ettől az az eset, amikor egy monarchia jelzője a dinasztia alapítójának vagy az alapító családjának a megnevezésével áll kapcsolatban. Jordánia egyedi jelzője például, mely az állam nevében is szerepel, a „hásimita királyság”. Ez persze legfeljebb az uralkodó származásáról mond valamit, az állam formájáról vagy az államformákon belüli hovatarozásáról azonban nem. E jelző annyiban más, mint a fenti címek, hogy a királyi családra utal, s ezzel a trónbetöltés személyi körét szabja meg: hásimita az, aki a 464 és 497 között élt Hāshim ibn Abd al-Manāf leszármazottja, mint például Mohamed próféta, aki az ő unokája volt. Így aki ma Hásimita, az végső soron Mohamed próféta családjából származik.⁸⁵

Az ilyen jelzők az államot *dinasztikus monarchiává* teszik, s ez – bizonyos további feltételek mellett – az uralom módjára is kihat; például befolyásolja az állam identitásának kiépítését és védelmét, valamint a politikai lojalitás kialakulását és megítélését. Jól példázza ezt Ausztria és Magyarország kapcsolata már 1867 előtt, de különösen azután. Ausztria ugyanis dinasztikus monarchia volt, s ennek keretei között (bizonyos értelemben) szövetségi állam, Magyarország ezzel szemben sokáig választási monarchia és – nem számítva a Horvátországhoz való viszonyát, mellyel 1102-től 1918-ig perszonálunióban volt – unitárius jellegű. Nem véletlen, hogy a születő nemzetiségi mozgalmak máshogy, másfajta követelésekkel viszonyultak e két államhoz, s azok is más és más attitűdökkel a nemzetiségekhez, bár ennek az 1918/20-as végeredményt illetően (vö. Saint-Germain/Trianon) nem volt nagy jelentősége, ha csak az új határokon túl maradt nemzettársakhoz való viszonyt nem számítjuk ide. Abban viszont, hogy az osztrák nemzet és nemzetállam viszonylag későn, gyorsan és „olajozottan” született meg, e dinasztikus múltnak is volt némi szerepe.

Amíg tehát a köztársaságot minősítő jelzők – demokratikus, népi, szocialista, iszlám – ideológiai szempontból akár nem túl informatív rendszertani csoportképzés

évf. 1989. 79–96.; The „rex fidelissimus”. Spanish-French rivalry in the reign of Alfonso XI of Castile (1312–1350). *Legal History Review* [Brill]. 73. 2005/1. 93–110.

⁸⁴ A walesi herceg 1994-ben kijelentette, hogy a latin *Fidei Defensor* terminust ő szívesebben értelmi úg, hogy az uralkodó *Defender of Faith*, s nem *Defender of the Faith*. Károly ezzel nem nyelvészkedett, hanem az állam és egyház viszonyát illetően fogalmazott meg egy fontos distinkciót. Lásd erről Iprgrave, Michael: *Fidei Defensor Revisited. Church and State in a Religiously Plural Society*. In: *The Challenge of Religious Discrimination at the Dawn of the New Millennium*. Szerk.: Ghanea, Nazila. Springer, 2004. 207–222.

⁸⁵ A közel-keleti és észak-afrikai arab monarchiákról lásd *Vererbte Macht. Monarchien und Dynastien in der arabischen Welt*. Szerk. Hartmut Fähndrich. Frankfurt am Main – New York, Campus, 2005.

alapjai lehetnek, addig a monarchiát minősítő jelzők annyira egyediek, hogy nincs ilyen szerepük. E jelzők viszonylagos ritkaságát a monarchia esetén az ilyen uralmak, országok, államok jellegének a történelemből előtűnő változatossága ellenpontozza, amelynek része az élükön álló személyek címeinek és megnevezéseinek az egyes népek kulturális hagyományaihoz ágyazódó sokfélesége, valamint hatalmi, nemzetközi, protokoll-, és másféle rangsorba állíthatósága. Az államok jellege vonatkozásában e változatos kategóriák között olyanokat találunk, mint

- a *császárság*, valamint annak az európai kereszténység történeti viszonyai között kialakult „párja”, a *pápaság*,
- a *királyság* és annak regionális-vallási-kulturális okokból módosult formája: a *cárság*,⁸⁶ illetőleg a különböző vallásokhoz kötődő változatai: *sahság* („nagykirályság”)⁸⁷ és *szultanátus*,⁸⁸
- a *fejedelemség*, *hercegség* és annak változatai: fő- és nagyhercegség, választófejedelemség, társfejedelemség⁸⁹ stb.,

⁸⁶ A *cár* címet először a Bizánci Birodalom szomszédságában megerősödött, sőt Kelet-Európa leg-erősebb államává vált, bolgár kaganátus vezetője, I. (Nagy) Simeon (863–927) vette fel 913-ban, majd 1346-ban a szerb királyok közül István Dusán, a „hatalmas” lett cár, aztán az orosz uralkodók koronáztatták magukat cárnak, közülük is legelőször Rettegett Iván, 1547-ben. A szó a latin *caesar* változata (rövidítése), ezért a cárt a „császár” pandanjának tekintik (az orosz trónörökös ismert neve: *cezarevics*, mközben az orosz cároknak alávetett keleti, például a grúziai cárok örököse a *cárevics*), az valójában a nyugat-európai értelemben vett „király” (szuverén uralkodó) szláv megfelelője volt. Az orosz cárok 1721-től a „minden oroszok császára” (*Imperator Rosszjszkij*) címet is viselték, de a cári címet tekintették főcímüknek. Ezt 1917-ig teheték meg.

⁸⁷ A *sah* (شاه; šāh) az iráni síita iszlám állam uralkodója a XVI. századtól mintegy kétszáz évig, majd a modern XX. századi Iránban, 1925 és 1979 között. Az elnevezés perzsa gyökerekre utal; a szó újperzsa nyelven királyt jelent, eredeti változatai azonban a *királyok királyára*, vagy az *urak urára*, tehát egy *nagykirályra* utaltak. Ezért az iráni sah kb. „császári pozícióban lévő uralkodónak” (volt) tekintethető.

⁸⁸ Szultanátus a középkorban – egyebek mellett – az Oszmán Birodalom államformája volt. E címet először I. Oszmán turkoman bej vette fel 1299-ben, e birodalom utolsó szultánja pedig VI. Mehmed volt, akit 1922-ben – a Török Köztársaság létrehozásához vezető folyamat részeként – lemondattak trónjáról. Szultanátusok másutt is léteztek, így például a XII–XVI. századi Egyiptomban, a XIII–XVI. századi Indiában (Delhi Szultanátus) stb. Jelenleg létező változatai: Omán, Brunei, valamint Malajzia 13 tagállama közül 9 állam. A belső viszonyokban olykor szultánnak tekintik Szaud-Arábia királyait is.

⁸⁹ A fejedelemség és a hercegség – bár a protokollban és a heraldikában szigorúan különbséget tesznek közöttük – államformaként gyakran egymás szinonimái. Andorrát (*Principat d'Andorra*) például olykor Andorrai Fejedelemségnek, máskor Andorrai Hercegségnek nevezik; Liechtenstein (*Fürstentum Liechtenstein*) pedig rendszerint Liechtensteini Fejedelemség, olykor azonban Liechtensteini Hercegség. Nincs ilyen elnevezésbeli ambivalencia Monacói Hercegség (*Principauté de Monaco*) és a Luxemburgi Nagyhercegség (*Grand Duché de Luxembourg*, *Großherzogtum Luxemburg*) esetében. A nagyherceg (*magnus dux*) a király és a herceg közötti rang (gyakori volt a Mediciek körében és az orosz cári családokban), a *főherceg* pedig a Habsburg család egyes tagjainak a címe volt. A fejedelem (*princeps, dux*) jelentheti a tényleges és független uralkodót általában, a nem megkoronázott uralkodót, de (és történetileg rendszerint) a valamilyen hűbéri viszonyban álló, majd később önállósodó uralkodót is (például Moszkvai Nagyfejedelem, Erdélyi Fejedelem, Moldvai Fejedelem stb.). A nagyfejedelem (*Grosfürst*, megasz archon: megasz arkhón) a középkorban a hercegnél alacsonyabb rangot jelen-

- a fentiek hozzávetőleges megfelelői a muzulmán világban: a *kalifátus*,⁹⁰ az *emirátus* (emírség)⁹¹ és a *sejkség*,⁹²
 - a *kaganátus* vagy kánság⁹³
- és így tovább.

Ezek közül a rendszerezésben konstitutív jelentősége elsősorban a császárság–királyság terminusoknak volt, amennyiben jelentős szerepet játszottak egyfelől az *ország* és *birodalom* fogalmak megkülönböztetésben (lásd erről később), másfelől abban, hogy először a francia király és német-római császár vonatkozásában kialakult, majd elterjedt a szuverenitás fogalma, mely a „szuverén”, „nem-szuverén”, illetőleg „fél-szuverén” államok csoportjának kialakulásához vezetett. Mára azonban – miután a császárság csak egy országban (Japán) maradt meg, ott is többé-kevésbé formális-fiktív módon, tradicionális jelentéssel – ez is elveszett. Ebben szerepe volt annak is, hogy a gyarmati uralom kiépítésével sokszor együtt járó politikai kalandorkodásnak és az abban olykor megnyilvánuló szeszélynek (vö. Mexikó I. és II. császársága, 1822–1823 és 1863–1867), valamint a bonyolult etnikai viszonyokat a legendák legitimációs célú használata segítségével elfedő törekvéseknek (vö. Akszúmi Királyság – Etióp Császárság) ma már – bár másfajta hatása lehet – nincs államformaképző ereje.

Az uralkodói és a „megbízott uralkodói” címek, titulusok és a megszólításokba is átfolyó megnevezések – a „bántól” a „pasán” át a „sógunig, illetőleg a „szentatyától” a „fenségen” át a „fényességesig” – még ennél is változatosabbak, s olyan sok fajtájuk létezik, hogy azokat itt még csak felsorolni sem lehet. Ugyanígy: monarchia esetén, ahol az államforma és az uralkodó között közvetlen személyes kapcsolat van, a minősítő jelzők között jelentősége lehet egy király „szent” jelzőjének is, főleg ha valaki, mint például a magyar I. István vagy a francia IX. Lajos uralkodói tevékenysége okán kapta meg azt.⁹⁴ Ezekhez azonban nem szoktunk általánosító kategóriákat rendelni, mert úgy ítéljük meg, hogy e címek és jelzők, akármennyire is befolyásolják

tett. Közismert, hogy II. (Bíborbanszületett) Konstantinos bizánci császár a *De administrando imperio* (A birodalom kormányzásáról) című munkájának 40. fejezetében ezt a kifejezést alkalmazta Árpád fejedelemre. Mária Terézia az erdélyi fejedelemséget 1765-ben nagyfejedelmi rangra emelte.

⁹⁰ A kalifa elvileg az iszlám világ legfőbb vallási vezetője, akinek befolyásához a gyakorlatban olykor világi főhatalom is társult. Ekkor uralmát kalifátusnak nevezik. Ilyen volt például a közel-keleti és észak-afrikai területekre kiterjedő Abbászida Kalifátus (VIII–XIII. század), az Ibériai félszigeten létezett Córdobai Kalifátus (756–1031) és az Egyiptom területén létezett Fátimida Kalifátus (969–1171).

⁹¹ Jelenleg létező változatai: Kuvait, Katar és az Egyesült Arab Emírátság hét emírsége: Abu-Dzabi, Dubaj, Adzsmán, Sardzsza, Rász el-Hajma, Fudzsejira, Umm el-Kaivein.

⁹² A arab *sejk* („öreg”) szó tapasztalt, bölcs törzsfőt jelent. Régebben vallási vezető is volt (például valamely mecseté), ma egyes államokban hagyományörző uralkodói cím.

⁹³ A kaganátus egymással törzsi szövetségben álló nomád vagy letelepedett, de ősi viszonyaik között népek fejedelemsége, élén a gyakran függő kagánnal (kánnal).

⁹⁴ A „szentkirályokról” és a szent uralkodókról lásd Klaniczay Gábor: *Az uralkodók szentsége a középkorban*. Budapest, Balassi Kiadó, 2000., Szent István vonatkozásában elsősorban 122–133.

az uralom módját, legitimációját vagy utólagos értékelését, nem hatnak ki az államformák elméletére.

3. A KORMÁNYZÁS FORMÁI: KORMÁNYFORMÁK, KORMÁNYZATI RENDSZEREK

KORMÁNYZÁS ÉS KORMÁNYZATISÁG ♦ Ha az államforma az uralom alanyaival és annak megformált-intézményesült rendjével függ össze, akkor a kormányforma a hatalomgyakorlás módjával áll kapcsolatban. E kategóriát eredetileg, Jean Bodin korában, a *ki uralkodik?* kérdésétől megkülönböztetett *hogyan uralkodik?* kérdésre adott válaszok alapján alakították ki. A kifejezés sokáig meghatározott uralmi *módszerekre* utalt; például úgy értették, hogy valaki törvényesen vagy önkényesen uralkodik-e, milyen eszközöket alkalmaz és így tovább. Az alkotmányos rendszerek kiépülése során és után, vagyis a XIX. századtól a kormányforma a kormányzás jogi feltételrendszerét, hatalomtechnikai eszközrendszerét és politikai környezetét jelöli. E változás következtében sokan ma már nem is a kormányforma-fogalmat használják, hanem kormányrendszerről vagy kormányzati rendszerről, esetleg a kormányzati hatalom gyakorlásának *modelljeiről* beszélnek. E kifejezéseken a kormányzásban részt vevő főbb szervek – a kormány, a törvényhozó szerv, valamint az államfő stb. – *állandósult* *struktúráját* értik, annak politikai vonatkozásaival együtt.

A kormányzás meghatározása látszólag egyszerű. Nem látszólag, vagyis érdemben távolról sem az. Egyrészt azért, mert „kormányozni” nemcsak államokat szoktak, hanem sok minden mást is: a családfő a családot, a gazda vagy megbízottja a gazdaságot, a „jószágkormányzó” (gazdatiszt, intéző, kasznár) az uradalmat, a szülő a gyermekeit, sőt, a fegyelmezett ember még önmagát is. Az állam kormányzásának gondolata – amint az Michel Foucault sajátos tartalommal, tudniillik a „kormányzatiság” vagy „kormányozhatóság” (*gouvernementalité*) fogalmát elemezve⁹⁵ megmutatta – a XVI. században jelent meg a politikai irodalomban, amikor is a fejedelem már nemcsak uralta az államot („uralkodott” vagy Foucault elmélete szerint „pásztorokodott”: pásztorként terelgetve nyáját), de meghatározott célok felé irányította,

⁹⁵ Lásd Foucault, Michel: *A „kormányozhatóság”*. Ford.: Romhányi Török Gábor. In: Foucault, M.: *A fantasztikus könyvtár. Válogatott tanulmányok, előadások és interjúk*. Budapest, Pallas Stúdió-Attraktor, 1998. 106–123. Más fordításban: *„Kormány-fővel” gondolkodni*. Ford.: Kicsák Lóránt. In: Foucault, M.: *Nyelv a végtelenhez*. Debrecen, Latin Betűk, 2000. 287–305. Mint látható, meglehetősen nehéz pontos magyar kifejezéssel visszaadni a fogalmat. Eredetileg lásd Foucault, Michael: *La gouvernementalité* (1978). In: Foucault, M.: *Dits et écrits*. Párizs, Gallimard, 1994. 3. kötet, 635–657. Foucault gyakran idézte Guillaume de La-Perriere: *Le miroir politique* (Lyon, Bonhomme, 1555) című könyvét, ami a kormányzás különféle módjait mutatja be, s magát a tevékenységet így határozza meg: „A kormányzás a dolgok helyes elrendezése, amelyeket el kell juttatnunk a megfelelő végkifejletig.”

azaz „kormányozta” is. Az állam kormányzottá tétele szorosan összekapcsolódott egy új tudásforma, a kormányzás-tudás megjelenésével. A *gouvernementalité* koncepciója nem állítja egymással szembe a politikát és a tudást, hanem „politikai tudásról” beszél.

A kormányzást másrészt azért nehéz definiálni, mert jellemzői csakis környezete – egyfelől a törvényhozás, sőt újabban az alkotmányozás, másfelől az igazgatás, egy harmadik szempont felől pedig az állam egységének megteremtése-megjelenítése – kontextusában tárhatók fel. E környezeti tényezők minden eleme kapcsán kiderülhet, hogy szinte észrevétlenül mennek át a másikba: például a kormányzás a köz-igazgatásba, az alkotmányozás a kormányzásba és így tovább. Márpedig ha maga a kormányzati tevékenység ilyen képlékeny, akkor ez a flexibilitás az azt végző szervek világában is megjelenik: nemcsak a kormány kormányoz, hanem e tevékenységben sok más állami szervnek is szerepe van. Sőt, akár az is előfordulhat, hogy valahol nincs is a szó szoros – vagy inkább úgy mondom: európai – értelmében vett kormány (mint például az Egyesült Államokban), mégis kormányoznak valahogyan, történelmi távlatokban tulajdonképpen nem is rosszul. Ilyen körülmények között nem csoda, ha már az is viták tárgya, hogy a kormányon kívül mely szervek vesznek részt a kormányzati tevékenységben.

A kormányzás viszonylag általános – részben közeli, részben távolabbi – *célok meghatározása* egy államilag szervezett nép számára, jogállamban az alkotmány keretein belül, valamint a nép e célok irányában történő *vezetése és irányítása*. Ebben az értelemben – az alkotmányozás, a törvényhozás és a törvénykezés mellett – az *állami akarat* kialakításának része, és annak érvényesítése is. A modern alkotmányos államban a kormányzóknak a célokat az *alkotmányos keretek között* kell kialakítaniuk, és jogszerű eszközökkel érvényesíthető módon kell végrehajtaniuk. A célok azonban nincsenek beleírva az alkotmányba és a jogba, vagyis aki kormányoz, annak a kormányzati célok kijelölésakor nem az alkotmányból kell azokat „kiolvasnia” – szemben például a bíróval, aki egy-egy ítélet meghozatalakor jó esetben felüti a büntető vagy a polgári törvénykönyvet, és „onnan olvassa ki” ítéletének döntő elemeit.⁹⁶ Ezzel szemben az, aki kormányoz, a jogi feltételek és a politikai lehetőségek között szabadon határozhatja meg a célokat is, és az eszközöket is. Ez – bár az „állami főhatalom” gyakorlásának csak egy része – igen nagy hatalom, ezért is törekednek az ezt lehetővé tévő pozícióra oly sokan és oly nagy vehemenciával. A célokat ugyanakkor nem elég megállapítani, azokat érvényre is kell juttatni – gyakran jogi eszközökkel és egy jogrendszer feltételei között. Ebben az értelemben a kormányzás a végrehajtó hatalom része.

⁹⁶ E megkülönböztetés alapjaként lásd Tamás András: *Állam- és jogelmélet*. Budapest, Unió, 1998. 220–226. Mindennek történeti kérdéseiről lásd *Alkotmány, kormányzás, bíráskodás az újkori Európában*. Szerk.: Rácz Lajos. Budapest, Új Ember Kiadó, 2008.

Maga a kormányzati tevékenység igen *komplex* dolog. Van benne jogalkotás (részben törvényhozás, elsősorban azonban rendeletalkotás), annak előkészítése (törvény-előkészítés), politikai irányítás (programalkotás, tárgyalások és egyeztetések, szónoklatok, pohárköszöntők, éwertékelő beszédek és iránymutatások), valamint a közvélemény befolyásolása: lapalapítás és interjúadás, döntések igazolása, propaganda, médiapolitika és információáramoltatás, tényfeltárások, igazságok drámai felszínre hozatala és persze kisebb-nagyobb hazudozások is. A kormányzás mint tevékenység ezeken túl személyi döntések sora: mint amilyen a kinevezések és felmentések, pozícióba való beiktatások és nyugdíjazások, sőt, idetartoznak bizonyos „operatív műveletek” is, mint például pénz utalványozása különböző bankszámlákra és hasonlók. Nos, e bonyolult tevékenységeket nyilvánvalóan csak többféle szerv képes ellátni.

Ezek kapcsán két elhatárolásra utalok. Az egyik: a többségi akarat megfogalmazása és érvényesítése a mai államokban nyilvánvalóan a parlamentek s ezek döntéseinek farvizén a kormányok feladata. Ám, hogy a többség ne követhessen el jogsértéseket, akaratát – alkotmányos demokráciát feltételezve – alkotmányos keretek közé kell szorítani. Ezt leggyakrabban alkotmánybíróságok és hasonló bírói szervek végzik. Az ún. jurisztokrácia fogalmának kidolgozói az alkotmánybíróságokat is a kormányzás részének tekintik, sőt erre önálló (bár valamilyen értelemben „kevert”)⁹⁷ kormányformát is alapoznak. Annak megállapítását persze, hogy egy kormány az alkotmány alapján mit *nem* tehet meg, mert az jogsértés volna, azok tekintik kormányzásnak, akik szerint az alkotmánybíróságok ezt nem alapjogi kérdésként, hanem politikai irányvonalak függvényében ítélik meg, vagy akik kételkednek a többség jogainak az egyéni jogok védelmére tekintettel lévő korlátozhatóságában.⁹⁸ A másik: mivel a kormányzati döntéseket leggyakrabban a közigazgatás révén hajtják végre, fontos kérdés, hogy miként határolható el a kormányzás a közigazgatástól. Általában azt lehet mondani, hogy amíg az előbbi inkább *elvi* jelentőségű és hosszabb távra szóló döntések meghozatalát jelenti, addig az utóbbi az aktuális ügyekre vonatkozik. Aki *kormányoz*, az a közösségi tevékenységnek *irányt ad*, aki viszont *igazgat*, az végrehajt, s a részletekben *foganatosítja* az általánosan meghatározott szempontokat. Vagyis a kormányzás és igazgatás elhatárolhatósága viszonylagos és

⁹⁷ Hazai szakirodalmunkban lásd erről Pokol Béla: A jurisztokratikus kormányforma és szerkezeti kérdése. *Pázmány Law Working Papers*. 2016. 8. sz. 1–12., valamint *A jurisztokratikus állam*. Budapest, Dialóg Campus, 2017. Arról, hogy ez egy ún. „kevert forma”, amely „más kormányformákkal való együttműködésben” létezik, jelentsen ez bármit is, lásd az *utóbbi művet* (2017), 83–98., különösen 97.

⁹⁸ Különös megkerülése e problémának, amikor az alkotmánybíróság „kormányzati tevékenységét” – az ismert kelsen-i fordulat („negatív törvényhozás”) módosításával – „negatív kormányzásnak” mondják; vö. Petrétei József – Tilk Péter – Veress Emőd: idézett A kormányzati rendszerekről. In: Európai kormányformák rendszertana, *id. kiad.* (2007), 22.

ezért nézőpont-függő: „az alispán állásából – fogalmazott Kuncz Ignác 120 éve – a főszolgabíró adminisztrálja [igazgatja] a járását, de az alattas [alárendelt] községi előljárók álláspontjából nézve kormányozza azt”⁹⁹

ÁLLAMFORMA ÉS KORMÁNYFORMA ♦ Az államforma és kormányforma látszólag egyszerű, valójában azonban nagyon is bonyolult viszonyát¹⁰⁰ illetően két álláspont létezik: az egyik szerint a kormányforma az államformán belüli altípusokra utal, a másik szerint – s e sorok írója szerint ez a helyesebb – a kormányforma az államformáktól (részben) függetlenül kialakítható kategória, melyben ez utóbbinak csak másodlagos jelentősége van. A kormányforma egyes vonatkozásokban az államformánál kevesebbet mond az állami főhatalom gyakorlásáról, más vonatkozásokban pedig többet. A kormányforma-meghatározások egyik jellegzetes iránya a kormányzásban részt vevő fő szervek *jogilag rögzített* viszonyát veszi alapul, a másik pedig a kormányzás *politikai intézményrendszerét*, ideértve a politikai felelősség, valamint hatalomegység és a hatalommegosztás egyes kérdéseit is. Az előbbi jelentés a szervek viszonyára mindenféle *politikai* meghatározottságtól függetlenül utal, az utóbbi pedig pont az ilyen tartalmi elemek felé mutat, bár azokat is jogilag akarja megragadni.¹⁰¹

Az alkotmányjogi szakirodalomban újabban – amint azt például nálunk Petrétai József, Sente Zoltán és mások írásai példázzák¹⁰² – mindkét jelentéssel számolnak, s megpróbálják mind a kettőt figyelembe venni. Ezt azonban csak addig tehetik, amíg a kategória jelentésbeli bizonytalanságai valamilyen módon, például a jogi megfogalmazások kételyt nem tűrő egyértelműsége révén eltüntethetők. Másként fogalmazva: amíg a fogalom szemantikai peremén felfoszló jelentésbeli szálak elvarrha-

⁹⁹ Kuncz Ignác: *A nemzetállam tankönyve* [1888]. Kolozsvár, Stein, ²1900. 268–269.

¹⁰⁰ Lásd e tekintetben például Szentpéteri Nagy Richard: Állam- és kormányformák: a fogalomhasználat nehézségei. *Parlamentí Szemle*. 2. évf. 2017/1. sz. 27–45.

¹⁰¹ A kormányzás fő jellemzőjét Szigeti Péter e *kettős jellegben* mutatja ki: a kormányzás „egyik rejtélye” annak *politikai* természete – hangsúlyozza –, aminek megragadása politológiai (s nem alkotmányjogi) kérdés, a másik pedig jogi alapja: „a kormányzás nem független az érvényes jogtól: ha az lenne pusztán parancsolgatásból állna.” Szigeti Péter: A kormányzás mint társadalmi tevékenység – szaktudományok és totalitásszemlélet. In: *Norma és valóság. Válogatott tanulmányok a jogelmélet, az alkotmányjog és a politikaelmélet köréből*. Győr, Universitas-Győr, 2006. 330–350. Egy további rejtély a kormányzás „megszüntethetetlen informalitása”: a kormányzati tevékenység rendszerint „utólag kutatható, érzékelhető kormányfők emlékiratainak tanulmányozásán keresztül...”; *ugyanott*, 331.

¹⁰² Lásd Petrétai J. – Tilk P. – Veress E.: *i. m.* (2007), 9–37.; Sente Zoltán: Kormányformák. In: Mezey Barna – Sente Zoltán: *Európai parlamentarizmus- és alkotmánytörténet*. Budapest, Osiris Kiadó, 2003. 516–558, különösen 517. A régebbi hazai irodalomból lásd még Cservák Csaba: Milyen a magyar kormányzati rendszer? A kormányforma fejlődése és problémái. *Jogelméleti Szemle*. 2001/4. sz., az újabb elemzések köréből pedig Szentpéteri Nagy Richárd: Kormányzati rendszerek. In: *Bevezetés a politológiába*. Szerk.: Egedy Gergely. Budapest, NKE, 2013. 95–104.

tók. Ennél fogva azt, hogy mi a kormányforma (kormányzati rendszer), és milyen fajtái vannak, egy szakmai közösség *konszenzusa* határozza meg.

„Kormányforma alatt – hangzik egy jellegzetes jogászi álláspont – a törvényhozó és a végrehajtó hatalom viszonyának főbb formáit, típusait, vagy tágabban a kormányzati hatalom gyakorlásának modelljeit értjük.”¹⁰³ E jogilag meggyőző álláspont kapcsán nem-jogi szempontból több kérdést is felvethetünk.

Az egyik, hogy a törvényhozó és a végrehajtó hatalom viszonyát lehetséges-e a hatalommegosztás fogalmi rendjétől függetlenül értelmezni. S ha nem, megkérdeshető az is, hogy a hatalommegosztás gondolata miért csak a „végrehajtásra” terjed ki? Amikor a kormányzati rendszerbe sorolható „fő szerveket” számba vesszük, felvethető (legyen e kérdés bármily költői is), hogy az alkotmánybíróságok vajon nem részei-e a kormányzásnak, amikor kijelölik, hogy mit *nem* tehetnek meg a kormányok az alkotmány alapján. Akik a *jurisztokrácia* fogalmát használhatónak tekintik, azok a bíróságokat és alkotmánybíróságokat is bevonják a „kormányzati szervek” körébe. Az az álláspont, hogy a jurisztokrácia egy új kormányforma, de legalábbis ilyen szempontból is megvizsgálandó, ezért – és az e kötet más helyein kifejtett kritikám ellenére – még akkor is megfontolandónak tűnik, ha a jogászok (bírók, alkotmánybírók) részéről csak a kormányzás *kereteinek* kijelöléséről van szó, ami az alkotmányos demokráciának mint állam*típus*nak a természetes velejárója. Sőt, megfontolandó akkor is, ha a szóban forgó elmélet politikai érvelése (például a demokrácia-deficitet illetően) törékeny,¹⁰⁴ politikai ízű szociológiai kiegészítései – „alkotmányoligarchia”, „alkotmány-oktrojálás” stb. – tárgyyszerűtlenek, államformai szempontból pedig irrelevánsak.

Egy másik kérdés: helyes-e „végrehajtó hatalomnak” mondani a rendszer *legaktívabb* elemét, tudniillik a kormányt, vagy azt, aki kormányoz? E kérdéssel csak azt hangsúlyozom: a kormányzás és a parlament viszonyának elemzése során lehet ugyan keverni a fogalmi-jelentésbeli síkokat (például az „alkot-végrehajt”, aktív-

¹⁰³ Sente Zoltán: *i. m.* (2003) 517. és *Európai alkotmány- és parlamentarizmustörténet*. Budapest, Osiris Kiadó, 2006. 587.

¹⁰⁴ Egyik fő tétele például a bírói/alkotmánybírói pozíció angolszász világban és elméletekben sokasosan hangsúlyozott demokrácia-deficitjének mintáját követi, ami könnyen cáfolható. Ime: „Amíg nem történik tudatos szakítás az államhatalom néptől eredésének demokratikus legitimációjával – olvashatjuk –, addig az alkotmánybírák állami főhatalma csak a közvetlen nép általi választáson nyugvó más közjogi szereplők főhatalmával együtt lehet formálisan is intézményesítve. Ez pedig lehetséges a parlamenti főhatalom visszaszorítása melletti félparlamentáris többségi kormányával együttlésként, vagy a már fél-prezidencializmussal eleve visszaszorított parlamenti kormányhatalommal és államfői hatalommal együttkormányzásként. A fenti elemzésekben mindvégig ezt tartottam szem előtt”; vö. Pokol B.: *id. mű* (2017), 12. A cáfolat az, hogy a „nép által választott parlament által választott alkotmánybíró” legitimációs hiánya rousseau-iánus gondolat, ami nem egyeztethető össze a képviseleti demokráciával.

passzív”, „erősebb–gyengébb”¹⁰⁵ kategóriákkal), de nem szabad megfeledkezni arról, hogy az egyik alapkérdés mindig a ki ellenőríz kit és hogyan. S aki „erősebb”, azt ellenőrzi-e.

S végül egy harmadik: ha a fogalom tartalmát bizonytalanná tévő tényezőket a jogi megközelítés magabiztosságával zárjuk ki, amint az megszokott, használható lesz-e a kormányforma-fogalom a diktatúrák, a tekintélyelvű és totalitárius államok leírására? Kormányozzák-e a diktatúrák népet, vagy csak parancsolgatnak neki?

Az ilyen és efféle bizonytalanságok mentén felfoszló tartalom a különböző elemzések során sokféle lehetőséget biztosít. Figyeljük meg például a következő eszmefuttatást! „A kormányformában – fogalmazott az egyébként tehetséges Concha-epigon, Rusznák Rezső – hármass viszonyt látunk, amelyet összefog az állam irányát, célját, feladatait magában foglaló eszme közössége, az állam alapjellegének megfelelő akaratelhatározás és elvek megvalósításának a konkrét feladata. A kormányforma ontológikus reláció az abban fungáló szervek és a szervekben képviselt elemek között, mégpedig a három fő szervnek megfelelő hármass irányban... A reláció ontológikus jellege onnan ered – olvashatjuk, ha eddig még nem csuktuk volna be a könyvet –, hogy ezen elemek realiter állandóan változnak, miután a perszonalifikáló szubsztanciák, egyedek is változnak és váltakoznak... Ha a három főszervet egyenként vizsgáljuk, azt találjuk, hogy a bennük rejlő imponderábilis erő teremti meg a kormányformák típusait...”¹⁰⁶ és így tovább és így tovább. Az imponderábilis – jegyzem meg a régimódi verbalitás világától eddig magukat távol tartó olvasónak – „meg- és lemérhetetlent, végtelenül finomat” jelent, vagyis az adott kontextusban tulajdonképpen semmit.

A bonyolult okfejtés vége aztán az lett, hogy Rusznák az „amerikai prezideniális kormányzati rendszer” mellett az „olasz diktatoriális kormányzatot” tekintette sajátos kormányformának. Ezzel pusztán a kormányforma jelentésében meglévő kísértésnek engedett. (Ez olyan hiba, amit néhányan ma is elkövetnek, bár más formában.) Ám nem tartom kizártnak, hogy ezt azért tette, mert így nem kellett kimondania, hogy a képviseleti demokrácia a parlament révén formálódik meg, a parlamentarizmus pedig, mely az európai államok egy részének kormányzásában az ő korában is fontos szerepet játszott, a demokrácia egyik szervezeti formája lehet, a demokrácia és a diktatúra pedig a politikai rendszerekké szerveződő modern államok két eltérő, egymással szembeállítható típusa. Ez „kategoriális hiba” volt, mellyel – akarta, nem akarta – elkendőzte annak a rendszernek a jellegét, melyben történetesen élt, s ahol a parlamentarizmussal ugyancsak voltak bajok.

¹⁰⁵ Például: „A XIX. században a legislativa volt, a XX. században az exekutiva lett az erősebb”; vö. Magyary Zoltán: Küzdelem a haladásért. In: *Diagnózis és terápia. Magyary Zoltán társadalomszervező tevékenysége. Szöveggyűjtemény.* Szerk.: Andrassy Mária. Budapest, Országos Közművelődési Központ, 1986. 2. kötet. 69.

¹⁰⁶ Rusznák Rezső *A kormányformák értelme és tartalma.* Budapest, Pfeifer, 1928.28–29.

A Rusznák féle álfilozofálgatás helyett egyszerűbb azt mondani, hogy „a kormányzást végző központi állami szervek közötti viszony... alapján a modern alkotmányos demokráciákban parlamentáris és prezidenciális [kormányzati] rendszereket szokás megkülönböztetni”.¹⁰⁷ Vagyis az, hogy mi a kormányrendszer és milyeneket különböztetnek meg, alkotmánytani *konvenció* kérdése. Ez egyenes beszéd. A kategória bizonytalanságai miatt természetesen a mai alkotmányjogászok is belemennek olykor teoretikus kalandokba,¹⁰⁸ melyekből igen nehéz sértetlenül kikeveredni, ezeket azonban itt nem követhetem.

A KORMÁNYFORMÁK KÉT FŐ FAJTÁJA – AMI HÁROM? VAGY INKÁBB NÉGY? ♦ Az imént említett bizonytalanságok egy további nehézséggel is kiegészíthetők. Miután az oly problémás jelentésű „végrehajtó hatalom” szervezete sok országban – az államfő és a kormány vonatkozásában – „megosztottá” vált, a kormányforma elvi-strukturális és a gyakorlati kérdésként is megközelíthető.

A kormányzásban részt vevő főbb szervek viszonya kapcsán *elvileg* három lehetőség adódik:

(a) a parlament dominanciája a kormánnyal és esetleg az államfővel szemben,

(b) az államfő dominanciája a parlamenttel szemben, amikor is az államfő és a kormány között szoros szervezeti kapcsolat, együttműködés, esetleg átfedés van, valamint

(c) a kormány dominanciája a parlamenttel és esetleg az államfővel szemben.

A *gyakorlatban* ezzel szemben azt látjuk, hogy két „tisztá” rendszer alakult ki:

(A) a parlament dominanciáján alapuló *parlamentáris* és

(B) az államfő dominanciáján alapuló *prezidenciális* kormányzás.

A harmadik elvi lehetőség, tudniillik a kormány parlamenttel szembeni dominanciája – a demokratikus legitimitáció korában és viszonyai között („rendes”, polgári kormányformaként) legalábbis – a gyakorlatban nem valósul meg, bár sokan sok mindent megtettek ennek érdekében. Ezért egy harmadik lehetőséget – jelezve, hogy az (a)–(A) és a (b)–(B) kapcsolattal szemben a (c) és (C) között nincs tartalmi összefüggés – a gyakorlati államéletben az ún. speciális megoldások jelenthetnek, ahová az alkotmányjogi szakirodalom – mivel e tekintetben nem tartotta fontosnak az egységes konvenció kialakítását – két szisztémát is besorol. Ilyen

¹⁰⁷ Petrétai J. – Tilk P. – Veress E.: *id. mű* (2007), id. kiad. 21.

¹⁰⁸ Például maga Petrétai is, amikor megkülönbözteti a kormányzati rendszer „legszűkebb értelmét” (ami „a kormányzást végző központi állami szervek rendszere, illetőleg a köztük lévő sajátos kapcsolatrendszer”), annak „szűk értelmét” (ami az államrendszer azon része, amely „a politikai-állami irányítási feladatokat végzi”, s így a „kormányzás mint tevékenység intézményi elemeit, eljárás módját és az ezeket elsődlegesen meghatározó elemeket foglalja magában”), valamint leírják azt „tág értelemben” is. Vö. *ugyanott*, 11.

(C/1) az ún. félprezidenciális-félparlamentális és

(C/2) a kollegiális kormányforma.

Az a fenti általános megállapítás, miszerint a demokratikus legitimáció kora nem kedvez a kormány parlamenttel szembeni dominanciájának, több vonatkozásban is finomhangolást kíván. Mindenekelőtt: a „kormány parlamenttel szembeni dominanciájának” önálló (polgári) kormányzati modellben való gyakorlati meg nem valósulása nem jelenti azt, hogy ne a kormányok lennének szinte mindenütt a rendszerek legaktívabb elemei. Másrészt a „demokratikus legitimáció kora” és az „alkotmányos demokrácia rendszere” nem ugyanazt jelenti. Ezt azért kell külön hangsúlyozni, hogy helyes rendszertani besorolást találjunk az olyan jelenségek számára, mint például a „kancellári kormányzás”, vagy a parlamentáris rendszeren belüli ún. „prezidencializálódás”. Végül, lehetetlen nem észrevenni, hogy korunk szakirodalmában – a politikai rend jellegétől függetlenül is – formálódóban van egy ilyen lehetőség gyakorlati megvalósulásának általános elméleti előkészítése. Az ún. *governance*-elméletek ugyanis – alkalmasint a „jó kormányzás” elméletébe burkol(ó)va – az államhatalmi ágak megosztása „előtti” állapotból kiindulva ezt az utat egyengetik. Például azzal, hogy intézményileg nem határolják el a szabály alkotásának, alkalmazásának és érvényesítésének a szervezeteit, amint az a hatalommegosztás első komoly formája, az államhatalmi ágak megosztása elméleteiben evidencia volt, és mindmáig az maradt. Ezek a szabályalkotás és szabályérvényesítés egységére épülő, tehát akár „(poszt)-modernizált kameralisztikának” is nevezhető tanok ugyanakkor elméletileg meglehetősen erőtlenek, s képviselőinek hangja csupán korunk útkereső jellegével járó bizonytalanságok miatt hallatszik messzire.

A SZOKÁSOS POLGÁRI KORMÁNYFORMÁK ♦ A kormányzati hatalom gyakorlásának a polgári államokban kialakult és azok peremvidékén is elterjedt modelljeire, illetőleg tipológiájára visszatérve a következő főbb kormányformákat szokták megkülönböztetni.

A mai államéletben leggyakoribb a *parlamentáris* kormányzati rendszer, noha számos kihívás érte. Jellegzetes példája Nagy-Britannia, de ilyen rendszer alakult ki Németországban, Norvégiában, az 1990 utáni Magyarországon, valamint Japánban, Indiában, Ausztráliában és Új-Zélandon is. A példálózó felsorolás jelzi, hogy e rendszer összefér mind a monarchikus, mind a köztársasági államformával; gyakori elnevezései: parlamentáris monarchia és parlamentáris köztársaság. Európában ez a jellegzetes kormányforma: A másik főtípus a *prezidenciális* kormányzás; ennek klasszikus esete az Amerikai Egyesült Államok, és ilyen rendszer létezik számos közép- és dél-amerikai államban is, például Brazíliában, Mexikóban és Chilében. Európában – bár korábban más államok is kísérletezgettek vele – csak Cipruson létezik, ott is sajátos szabályok mellett. A prezidenciális rendszernek, nyilvánvaló okokból, nincs monarchikus változata; ez a kormányforma csak köztársaságban lé-

tezik. A *speciális* megoldások legismertebb esete – speciálisnak tekintve a köztest is – az 1958-ban kialakított francia ún. *félelnöki* rendszer, valamint az 1874-től létező svájci ún. *kollegiális* kormányforma. Ezt foglalja össze az 5. ábra.

5. ábra: A polgári államok hagyományos kormányzati rendszerei

A parlamentáris rendszer egyik fő jellemzője, hogy a végrehajtó hatalom élén egy határozott körvonalakkal rendelkező kollektív szerv, a kormány áll, amely a kollegialitás elve szerint működik: a kormánytagok a döntéseket azok megszűletése után egységesen képviselik. A döntésekért a kormány felelősséggel tartozik a parlamentnek; e felelősség lehet kollektív, de lehet az egyes miniszterek egyéni politikai felelőssége, illetve a kormány vezetőjének felelőssége is. A rendszer alapja az, hogy a kormányzás a *parlament* többség kormány iránti *bizalmán* alapul, aminek megadására, megvonására vagy vizsgálatára számos közjogi intézmény alakult ki; például bizalmatlansági indítvány, bizalmi szavazás stb. Az ilyen rendszerben az államfői és a kormányfői tisztség elkülönül, és két személy tölti be azokat. A parlamentáris rendszerek némileg tompítják a hatalmi ágak konzekvens elválasztásának következményeit, és gyakorlati logikájuk inkább a kormány–ellenzék sémát követi. A végrehajtó hatalom ugyanakkor – különösen a II. világháború utáni fejlődésükben – megoszlik (*duális*) az államfő és a kormány között, s ezért az államfő politikailag semleges, kiegyensúlyozó szerepre törekedhet.

A prezidenciális kormányzati rendszert ezzel szemben az jellemzi, hogy a kormányzati (végrehajtó) hatalom feje az államfő, akit *közvetlenül* választanak, ezért megbízatása nem a parlament bizalmától függ. A végrehajtó hatalom nem „duális”, hanem egységes, s a hatalmi ágak megosztásának logikája következetesebben érvényesíthető. A közvetlen választás révén az elnöknek – ahogy mondani szokták – „önálló legitimitációja” van, s így nagyobb lesz cselekvési szabadsága is, noha ez sosem terjed ki a parlament feloszlásának jogára. Szabadabbak a parlamenti frak-

ciók is, mert nem nehezedik rájuk a kormányzás közvetlen terhe, és nincs szükség frakciófegyelemre. A kormányzás élén álló elnököt a parlamenti többség nem korlátozza, de nem is védi, s az ilyen rendszerben akár az is előfordulhat, hogy az elnök pártállása nem egyezik meg a parlamenti többségével. A parlament ugyanakkor egy speciális eljárással (az ún. *impeachment* révén) jogilag felelősségre vonhatja az elnököt. E rendszerben a kormány, ha egyáltalán van ilyen szerv, nem rendelkezik határozott szervezeti körvonalakkal, s a legtöbb esetben nem tekinthető kollektív szervnek. A két kormányzati rendszer „tisztá formában” nagyon ritkán valósul meg, s a valóságos kormányformák valahol a kettő között találhatók, azok elemeit vegyítve. „Voltaképpen majdnem mindegyik állam kormányzati rendszerére igaz – fogalmazott Sente Zoltán –, hogy valamilyen mértékben vegyíti a két fő kormányforma egyes jellemzőit. Tiszta formában általában már a XIX. században is csak az amerikai elnöki rendszert, illetve a brit parlamentarizmust állították egymással szembe.”¹⁰⁹

Az átmeneti rendszerek jellegzetesebb példája az, amit *félprezidenciálisnak* (félelnökinek) neveznek. Nevezhetjük *félparlamentárisnak* is, attól függően, hogy melyik oldal felől nézünk rá, illetőleg hogy az a két rendszer közül melyik felé tekintget. Alapjai mindazonáltal a parlamentáris rendszerben gyökereznek. Akárhogy is nevezik, a lényeg az, hogy a parlamentáris és a prezidenciális kormányformák között található, valahol félúton. Alapesete Franciaország 1958 utáni kormányzata, de régebben ilyen volt Finnországban is, s bizonyos értelemben ezt a modellt vetítette előre már az 1919-es weimari alkotmány és az egykori Csehszlovák Köztársaság alkotmánya is. Elvileg a mai orosz alkotmány is ehhez hasonlít, de az államfő ott olyan sok jogosítvánnyal rendelkezik, hogy az már a prezidenciális rendszerhez közelít, sőt már el is jutott oda, feltéve hogy a kialakult helyzetet az alkotmányos demokráciákra kialakított kategóriákban akarjuk leírni.

A félprezidenciális rendszerben is a nép választja mind a parlamentet, mind az államfőt (elnököt), a két szerv között azonban a kormányfő (miniszterelnök) szoros kapcsolatot teremt. Őt az államfő nevezi ki és bocsáthatja el, de megbízatása a parlament bizalmától is függ, amely bármikor leválthatja. A parlamentáris kormányzattal szemben ugyanakkor az elnöknek jelentős végrehajtó hatalmi jogosítványai is vannak, amit a kormánnyal együttműködve gyakorol, vagyis a végrehajtó hatalomban az elnök osztozik a kormánnyal. Az „osztozkodás” persze csak képletes kifejezés, hisz a rendszer középpontjában az „erős elnök” áll, aki irányítja a végrehajtó hatalmat. Az eredeti francia rendszerben lehetséges az is, hogy az elnök és a parlamenti többség pártállása különbözik; ez a *cohabitation*, a „politikai együttélés”, ami persze ritka és sosem tart sokáig. Az 1990 körüli kelet-, közép- és délkelet-európai rend-

¹⁰⁹ Sente Zoltán: Kormányformák. *id. hely*, 551. A két fő rendszer leírását, melyre az összegzés megfogalmazásakor támaszkodtam, lásd *ugyanott*: 531–540. és 548–549., a vegyes és átmeneti rendszerekről 540–548.

szervváltozások során sok államban – így mindenekelőtt a volt Szovjetunió utódállamaiban és Romániában¹¹⁰ – ezt a rendszert vezették be, természetesen számos eltéréssel. Lengyelországban ugyancsak kísérleteztek vele, de aztán 1997-ben áttértek a parlamentarizmusra. Olykor, például Horvátországban vagy Szerbiában, bevezették, de csak ideig-óráig tudták fenntartani, vagy meg kellett tapasztalniuk, amint az Szlovákiában történt, hogy a rendszer „erős emberét” nem választották újra. Kelet-Európában viszont meghonosodott.¹¹¹

S végül, mint említettem, lehetségesek teljesen speciális vagy különleges esetek is, amelyek egyikét *kollegiális* (direktoriális) kormányrendszernek nevezik. Jellegzetes példája Svájc, de más államokban is létezett ilyen, például Uruguayban 1917 és 1938 között. A svájci rendszer lényege: úgy vegyíti a két rendszer – a parlamentáris és a prezidenciális – egyes elemeit, hogy a végeredmény nem hasonlít egyikre sem. A kormány (Szövetségi Tanács) itt *kollegiális* jellegű szerv: tagjai együttesen végzik a feladataikat, közösen döntenek, döntéseiket közösen képviselik és közösen vállalják a felelősséget érte. A kormánynak nincs állandó elnöke; tagjai éves rotációs rendszerben látják el a miniszterelnöki feladatokat – ezért van az, hogy még a politika iránt érdeklődők és az ilyen kérdésekben jártasak körében is kevesen akadnak, akik meg tudnák mondani, hogy aktuálisan ki is Svájc miniszterelnöke. Az éppen kormányelnök tag egyben ellátja a szövetségi államelnök feladatait is – ezért aztán előbb említett csoportok tagjai névről rendszerint őt sem ismerik. A parlamentáris rendszerből származik, hogy a kormányt a parlament választja, a prezidenciálisból pedig az, hogy hivatali ideje alatt nem mozdíthatja el, tehát a végrehajtó hatalom politikailag nem felelős a törvényhozó szervvel szemben. Ehhez jön még a rendszeres „nagykoalíció”, ami mindkét rendszertől különbözik, s lényegében a hagyományon alapul: a hétagú kormány tagjait meghatározott – és viszonylag állandó – arányok szerint választják ki a pártok képviselői köréből. Ez azt jelenti, hogy Svájcban nincs a szó klasszikus értelmében vett parlamenti ellenzék. Ettől persze politikai rendszer még demokrácia, s a demokrácia mint olyan ott is csak két tudóval tud lélegezni.

¹¹⁰ Lásd erről (a rendszert félparlamentarizmusnak nevezve) Veress Emőd: Elnök és kormány viszonya Romániában: a félparlamentarizmus gyakorlata. *Magyar Kisebbség. Nemzetpolitikai Szemle.* 10. évf. 39–40. 2006/1–2. sz. 299–311. uő: *Államfő és kormány a hatalommegosztás rendszerében. A magyar parlamentarizmus és a román félparlamentarizmus.* Pécs, PhD-értekezés, Kézirat (egyetemi honlap), 2005.

¹¹¹ Az alkotmánytani közhiedelemmel szemben – mutatott rá Szentpéteri Nagy Richárd – „Közép-Európában (illetve a tágabb Köztes-Európában) a parlamentáris hagyományok, a közjogi politikai tradíciók, valamint kulturális okok és különös módon a közvetlen államfőválasztás intézménye miatt a térség számos komoly kísérlete ellenére csak néhány esetben és csak néhány évre sikerült meghonosítani a félelnöki szisztémát, de Kelet-Európában a rendszer szinte adta magát. ... a balti államok kivételével a volt Szovjetunió valamennyi utódállama, a térség összes országa egyértelműen és szinte alternatíva nélkül erre az útra lépett” (leszámítva a rövid ideig tartó ukrán parlamentáris kísérletet)”. Vö. Szentpéteri Nagy Richárd: *Bérc. Avagy a joguralom útjai.* Budapest, Noran Libro, 2017. 423–424.

A KORMÁNYZATI RENDSZEREK TOVÁBBI JELLEMZŐI – DUVERGER ELMÉLETE ♦ A parlament vagy az államfő dominanciáján alapuló kormányzati rendszerek megkülönböztetése mellett a polgári kormányzati rendszerek egyéb módokon is jellemezhetőek. E tekintetben a legnagyobb hatást az ellentmondásos politikai pályát befutott francia jogász-szociológus, Maurice Duverger elmélete gyakorolta. Hatása annak tudható be, hogy elsőként adott választ a fenti kérdésre: alkalmazhatók-e más körülmények között a nyugati demokráciák gyakorlatából kinőtt kategóriák? S tette ezt úgy, hogy szem előtt tartotta azt a XX. század legfontosabb változását is: a közjogi rendszernek egy szélesebb környezetbe, a politikai rendszerbe történő beágyazódását, és az annak központi elemét jelentő pártrendszerek megjelenését. Evidenciának tartotta, hogy a modern fejlődés a kormányformák terén is megváltoztatta a régi sémákat, ezért hagyományos és modern tipológiákat különböztetett meg.

A hagyományos tipológia alapja Duverger szerint a törvényhozó és végrehajtó funkció megkülönböztetése. Ezen az alapon a kormányzati rendszerek között aszerint tehetünk különbséget, hogy az a hatalmi ágak

- (a) keveredésén,
- (b) elválasztásán vagy
- (c) együttműködésén alapul-e.

Az első esetben, ami valójában hatalom-koncentrációt jelent, az államban vagy egyetlen szerv létezik, számos funkcióval, vagy több, de e szervek egymás alá- és fölé vannak rendelve, s a fölérendeltnek „mindig igaza van”. Az előző változat ritka jelenség, s szinte elképzelni is nehéz; a szóban forgó elmélet szerint ilyen például a francia *ancien régime* uralkodója, aki mindent csinál: törvényt hoz, végrehajt, igazgat, ítélkezik és így tovább. Az utóbbi eset példája Duverger-nél a totalitárius államok államszervezete: „a fasiszta Olaszország Képviselőháza és a nemzetiszocialista Reichstag semmilyen függetlenséget sem élvezett az olasz, illetve a német kormányfővel szemben.”¹¹² Az ilyen rendszerekben a gyakorlatban tipikus módon a kormány javára alakul ki a hatalomkoncentráció; jellegzetes formájuk ezéért

- (a/1) az abszolút monarchia és
- (a/2) a diktatúra.

A második esetben a törvényhozó és végrehajtó funkciót a lehető legteljesebb mértékben különböző szervekre bízják. Idesorolható

- (b/1) a korlátozott monarchia, valamint
- (b/2) a prezidenciális rendszer, vagyis az amerikai modell.

A előbbi az a fajta rendszer, amely a régi abszolút monarchiák parlamentáris rendszerekké való átalakulása során jött létre, de csak addig a pontig, amíg a parla-

¹¹² Lásd Duverger, Maurice: Állam és kormányzat. A kormányzat felépítése. Ford.: Tattay Szilárd. In: *Államtan. Írások a XX. század általános államtudománya köréből*. Szerk.: Takács Péter. Budapest, Szent István Társulat, 2003. 421.

mentek előjogai nem növekedtek olyan mértékben, hogy létrejöjjön a „hatalmi ágak együttműködésének” rendszere, vagyis a modern parlamentáris rendszer. „A prezidenciális rendszert két alapvonás jellemzi: egyrészt az, hogy az államfőt a nemzet választja, s nem a parlament jelöli ki; másrészt pedig hogy a parlament sem az elnököt, sem az általa kiválasztott minisztereket nem buktathatja meg úgy, hogy »nem szavaz nekik bizalmat«. Ez a rendszer roppant nagy hatalmat biztosít az elnöknek, ezért csak ott működik megbízhatóan, így az Amerikai Egyesült Államokban, ahol az állam föderális felépítése ellensúlyozza az elnök ilyen hatalmát. Ilyen rendszer létezik sok közép- és dél-amerikai országban is. „Latin-Amerikában [azonban], ahol a politikai rendszerek általában az Egyesült Államokét utánozzák, a prezidenciális rendszer többnyire eltorzul: az elnök befolyása alatt tartja a parlamentet és ez részleges diktatúrához vezet.”¹¹³

A harmadik esetben, ami hatalmi ágak együttműködését jelenti, a „végrehajtó hatalom” két elemre: egy államfőre és egy kormányra (kabinetre) oszlik, s az utóbbi a parlamentnek felelős. A rendszer lényege a minisztereknek a *parlament előtti felelőssége*; ezért is mondjuk, hogy az ilyen rendszerek a „parlamentáris rendszerek”. Ezekben – mivel az egyes szervek nem specializálódnak szigorúan saját funkcióikra, s a közös cselekvésüknek is megvannak a területei – a hatalmi ágakat nem szigetelik el szigorúan egymástól, azok kölcsönösen együttműködnek és kölcsönösen befolyásolhatják egymást. Idetartoznak

(c/1) a klasszikus,

(c/2) az orléans-i típusú és

(c/3) a kiegyensúlyozatlan

parlamentáris rendszerek. A klasszikus parlamentáris rendszert Duverger szerint a végrehajtó hatalom imént jelzett dualizmusa, az államfői tisztség eljelentéktelenedése,¹¹⁴ valamint a kabinet és a parlament hatalma közötti egyensúly jellemzi. Az orléans-i típusú rendszernek, mely átmenetet képez a korlátozott monarchia és a klasszikus parlamentarizmus között, az a sajátossága, hogy abban az államfő nem jelentéktelenedik el teljesen. Ezt eredetileg a „polgárkirály”, Orléans-i Lajos Fülöp rendszerét (1830–1848) meghatározó François P. G. Guizot alakította ki; elnevezése is az orléans-i dinasztiára utal. Guizot tézise az volt, hogy „a trón nem fotel”, azaz az uralkodónak, aki egyben államfő is, részt kell vennie a kormányzati munkában, szolgálnia kell a közt. Ez a követelmény – jegyzem meg – szemben áll a király „uralkodik, de nem kormányoz” elvével (amire később térek vissza). Ilyen típusú kormányzat volt továbbá Duverger szerint a weimari korszak német parla-

¹¹³ Ugyanott, 424–425.

¹¹⁴ Az államfő „eljelentéktelenedése” azt jelenti, hogy ebben a rendszerben az államfőnek nincs politikai szerepe, vagy csak annyi, hogy ő választja ki a miniszterelnököt, ám ezt csak meglehetősen kötött szabályok szerint teheti, s a parlamenti többséghez van kötve.

mentarizmusa 1919 és 1933 között, valamint ezt élesztette újjá az ún. gaulle-ista parlamentarizmus Franciaországban 1958 után, amikor az 1958. évi francia alkotmány megerősítette a köztársasági elnök pozícióját. Ezt a fentebbi tipológia vegyes, félpreszidenciális rendszernek minősítette. Végül, ebbe a csoportba tartoznak ezeken kívül azok a kiegyensúlyozatlan parlamentáris rendszerek is, amelyekben a parlament és a kormány egyensúlya még megvan, de vagy a kormány, vagy a parlament javára billen el. Az előbbire példa lehet Nagy-Britannia, ahol a miniszterelnöknek egészen a legutóbbi időkig nem kellett attól tartania, hogy a képviselők megbuktatják, s ezért itt nem voltak szokásos értelemben vett (a szokásos módon lezajló) kormányváltások, bár másfélék még lehetnek. Az ilyen rendszerben „a miniszterek politikai felelőssége ugyanúgy kiment a szokásból, mint ahogy a korona hatalma is elenyészett”.¹¹⁵ Az utóbbi példája a francia III. és IV. köztársaság, s bizonyos fokig minden kontinentális nyugat-európai ország, ahol a szokásos körülmények között egyetlen párt sem szerezheti meg egyedül a parlamenti többséget, ezért a kormánynak koalícióra kell támaszkodnia és konszenzusokra kell törekednie.

A fentieket összefoglalva – és a hagyományos közjogi kereteket alapul véve – tehát a kormányzati rendszereknek három jellegzetes típusa alakult ki, amit a 6. ábra mutat.

A HATALMI ÁGAK		
KEVEREDÉSE <i>(azaz a hatalom-koncentráció) alapján</i>	ELVÁLASZTÁSA <i>(azaz szeparációja, megosztása) alapján</i>	EGYÜTTMŰKÖDÉSE <i>(azaz kooperációja) alapján</i>
1. abszolút monarchia és 2. <i>(hagyományos) diktatúra</i>	1. korlátozott monarchia és 2. prezidenciális rendszer – <i>Amerikai Egyesült Államok</i> – <i>latin-amerikai államok</i>	1. klasszikus parlamentáris rendszer 2. orléans-i típusú parlamentáris rendszer – <i>Lajos Fülöp rendszere (1830–48)</i> – <i>a weimari Németország (1919–33)</i> – <i>francia V. Köztársaság (1958-tól)</i> 3. kiegyensúlyozatlan parlamentáris rendszer – <i>a kormány javára elbillenő rendszer például Nagy-Britannia</i> – <i>a parlament javára elbillenő rendszer európai kontinentális országok</i>

6. ábra: A kormányzati rendszerek tipológiája Maurice Duverger elméletében

¹¹⁵ Duverger: *id. mű*, 429.

A kormányzati rendszerek e tipológiája részben a régin alapul, de kiegészíthető a politikai pártok, illetőleg a pártrendszerek szerepével. Ezen az alapon – sok más elemzőhöz hasonlóan – Duverger is az egypártrendszerek és többpártrendszerek között húzott határvonalat, de technikai okokból a kormányzati rendszereket

(d) centralizált (a magyar terminológiában talán így mondanánk: koncentrált) és
(e) plurális rendszereknek nevezte.

Az előbbieket vagy

teljesen vagy

félig centralizáltak.

A teljesen centralizált rendszer tulajdonképpen a kommunista és a fasiszta országokra jellemző monolitikus egypártrendszer. „Az egyetlen párt, amit Lenin és Mussolini talált fel, a XX. század nagy újítása a kormányzati rendszerek terén.” Az egypártrendszer gyökeresen megváltoztatja a választások jellegét (a választás a kormányzó személyek demokratikus megválogatása helyett az előterjesztett jelöltek „plebiszcitárius jóváhagyása”), és radikálisan átalakítja a kormányzati rendszert is. A változás lényege: ha egy országban csak egyetlen párt létezik, az abszolút hatalomkoncentrációt von maga után e párt javára. Ezt a hatalomkoncentrációt néha a hivatalos alkotmány is deklarálja, míg máskor az alkotmány, épp ellenkezőleg, el kívánja leplezni a valós helyzetet és a hatalommegosztásról beszél. Ez azonban csak paraván: valójában minden jog a kormány kezében összpontosul, mely a párt segítségével tartja befolyása alatt a parlamentet, ami egy ilyen helyzetben nyilvánvalóan csak látszat-parlament. „A koncentráció lényegében nem is a kormány, hanem a párt érdekét szolgálja. Minden állami szerv – a miniszterek, az államfő, a parlament, a közigazgatási tisztviselők – csupán a cselekvés eszközei, melyeken keresztül magának a pártnak az akarata fejeződik ki. A miniszterek valódi hatalma például nem annyira miniszteri funkciójukból következik, mint inkább abból, hogy milyen tagjai a pártnak.”¹¹⁶

A félig centralizált rendszer átmenetet jelent az egy- és többpártrendszerek között. Ilyen a rugalmas szerkezetű egypártrendszer és a domináns pártrendszer. Az előbbiben, mely ritkábban fordul elő, megengedik olyan „irányzatok” és „frakciók” kialakulását, amelyek a hivatalos politika különböző árnyalataihoz kötődőket tömörítik. Az utóbbiban több egymástól különböző párt létezik egymás mellett, de az egyik annival erősebb a többinél, hogy egyedül kormányoz, és elsősorú többséggel rendelkezik a parlamentben. A valóságban tehát minden hatalom e párt kezében összpontosul, és nem kell attól tartania, mint a plurális rendszerekben, hogy a következő választásokon elveszíti azt. Mindennek ellenére az ellenzék (többé-kevésbé szabadon) indulhat a választásokon, felszólalhat (többé-kevésbé diszkrétan) a par-

¹¹⁶ Ugyanott, 432.

lamentben, és rendelkezik (rendszerint korlátozott mértékben) bizonyos politikai szabadságjogokkal.

A plurális rendszerek fő jellemzője, hogy több, de legalább két párt verseng a hatalomért, s ha azt elnyeri, közülük egyik sem nyomja el a többit annyira, hogy az egyetlen pártra emlékeztető „abszolút dominanciát” gyakoroljon felettük. E rendszereken belül létezik aztán a klasszikus tipológia két fő kategóriája: a prezidenciális és a parlamentáris kormányzat. A plurális rendszerek egyébként részben a pártok száma (kétpártrendszer, sokpártrendszer), részben azok rendszere (merev és rugalmas kétpártrendszer),¹¹⁷ részben pedig a kormányzás közjogi formái (prezidenciális és parlamentáris kormányzat) szerint különböznek. Ezen az alapon Duverger szerint a plurális rendszereknek három jellegzetes típusa alakul ki:

- (a) a prezidenciális,
- (b) a kétpárti parlamentáris és
- (c) a sokpárti parlamentáris rendszerek.

A prezidenciális rendszerek rugalmas kétpártrendszerre vagy sokpártrendszerre épülnek. Ilyen rendszer létezik az Egyesült Államokban és Latin-Amerika államaiban, s mindkét esetben, a többség esetleges gyengesége ellenére is szilárd, és viszonylag erős kormányzatot biztosít.

A kétpárti parlamentáris rendszerek az angol modell alapján épülnek fel. Idetartozik nyilvánvalóan Nagy-Britannia és az egykori brit gyarmatok. „A kétpártrendszer alapjaiban változtatja meg a fentebb leírt parlamentáris rendszer klasszikus arculatát. Azt eredményezi – olvashatjuk –, hogy minden hatalom a miniszterelnök, a többségi párt vezetője kezében összpontosul. A törvényhozó és a végrehajtó hatalom közötti, a parlamentáris rendszerből fakadó hivatalos kapcsolatok mögött egy sokkalta erősebb kötelék jelenik meg: a többségi párt. Az ezáltal biztosított kohézió a kormány és a parlament között annál is inkább abszolút, mert a rendszer mechanizmus garantálja, hogy politikai összetételük mindig egybeessen. Így a klasszikus elméleti írók által leírt „kiegyensúlyozott” együttműködés helyébe, mely valójában egy konkrét parlamentáris rendszerben sem létezik, egyre inkább a hatalmi ágak keveredése lép.” Egyetértve egy régi szerző megjegyzésével, a francia Duverger is úgy látja, hogy az angoloknál „a hatalom előbb a koronáról a parlamentre, majd a par-

¹¹⁷ A merev és rugalmas, vagy pszeudo-kétpártrendszer tulajdonképpen Nagy-Britannia és az Egyesült Államok összehasonlításán alapul. „A londoni parlamentben – olvashatjuk – mindkét párt homogén csoportot képez, amelyen belül a politikailag fontos szavazásokon minden képviselő ugyanúgy szavaz: akik e tekintetben megsértik a párt utasításait, azokat kizárják... A miniszterelnök (a többségi párt vezetője) biztos lehet többsége tagjainak engedelmességében, s hogy ez a többség az egész törvényhozási ciklus során követi, hacsak nem tör ki válság a párton belül, melynek következtében a következő választásokon eltávolítják a hatalomból. Ezzel szemben a washingtoni Kongresszusban minden szenátor és képviselő saját személyes preferenciái szerint szavaz, anélkül, hogy pártjával egyeztetett volna... Valójában minden probléma kapcsán eltérő többség és ellenzék alakul ki, mely független a pártok szerinti megosztástól.” *Ugyanott*, 435.

lamentről a kormányra szállt át”, a fejlődés második fázisát pedig a merev kétpárt-rendszer mechanizmusa jelentette.¹¹⁸

Végül, a sokpárti parlamentáris rendszerek Nyugat-Európa kontinentális részében (leszámítva a Német Szövetségi Köztársaságot, amely inkább az előző kategóriába sorolható) és Japánban terjedtek el. „Az összes plurális rendszer közül ezek működnek a legrosszabbul. Természetüknél fogva a kormányok még akkor is instabilak és gyengék, ha egy heterogén koalíción alapuló többséget tudhatnak maguk mögött, mely bármikor felbomolhat. Nem képesek arra, hogy »a váltakozó többségek« művészetével éljenek, miként a prezidenciális rendszerben, mert a koalíció, amihez hűtlenek, újjáalakulva könnyen ellenük fordulhat és megdöntheti őket. Alapvető és mindennapi törekvésük tehát, hogy megőrizték hatalmukat: így inkább a parlamenti intrikákkal törődnek, mintsem a közvéleménnyel. Ez a politikai „befelé fordultság” valószínűleg a legsúlyosabb hiányosságuk.”¹¹⁹

Összefoglalva és a totalitárius, illetőleg autoriter politikai rendszerre vonatkozóan kiegészítve, az eddigieket a „modern tipológiát” a 7. ábra mutatja.

teljesen vagy félig CENTRALIZÁLT		A			PLURÁLIS
		<i>illetőleg</i>			
KORMÁNYZATI RENDSZER MÖGÖTT SAJÁTOS PÁRTRENDSZER ÁLL, ami vagy					
<i>monolitikus</i> EGYPÁRT- RENDSZER	<i>rugalmas</i>	<i>domináns</i> TÖBBPÁRT- RENDSZER	<i>merev</i> KÉTPÁRT- RENDSZER	<i>rugalmas</i>	<i>(közelebből nem meghatározott)</i> SOKPÁRT- RENDSZER
amelynek			amelyen		
TOTALITÁRIUS	<i>vagy</i>	AUTORITER	kétpárti PARLA- MENTÁRIS	PREZI- DENCIÁLIS	sokpárti PARLA- MENTÁRIS
politikai rendszerre jellemző kormánya van.			kormányzati rendszer alapul.		

7. ábra: A kormányzati rendszerek modern tipológiája a pártok rendszerével
Duverger elméletében

¹¹⁸ Ugyanott.

¹¹⁹ Ugyanott, 438. Továbbá: „A rendszer mindazonáltal jobban működik Észak-Európa kis országaiban (Skandinávia és a Benelux-államok), mint Franciaországban, Olaszországban vagy Japánban. Valószínűleg azért, mert a politikai problémák itt sokkal egyszerűbbek és könnyebben megoldhatók. Meg azért is, mert a pártfegyelem itt nagyobb: a többséget létrehozó szövetségek így koherensebbek és szilárdabbak.”

Duverger elméletét azért mutattam be ilyen részletesen, hogy érzékeltessem: a kormányzati rendszereknek a XX. század második felében zajlott – viszonylag jelentős, de alapkérdéseket nem megváltoztató – átalakulása során az egyik legfőbb tényező a pártrendszer és a kormányzati rendszer összekapcsolódása volt. (A politológusok bizonyára kiegészítenék ezt a kormányrendszer és a választási rendszer összekapcsolódását tárgyaló ún. „Duverger-törvénnyel” is, ennek külön tárgyalására azonban nincs itt hely.)¹²⁰ A részletezéssel másrészt azt akartam megmutatni, hogy a kormányzati rendszerek közjogi intézményesülése során a „nyugati demokráciákban” is kialakulnak ugyan látszatok, de az azok mögötti valóság a közjogi konstrukció fenntartása mellett is feltárható. Ezzel szemben az államok bizonyos fajtái esetén – ezek Közép-, Kelet- és Dél-Európában találhatóak – van egy határ, ahol a közjogászok csak annyit tudnak mondani: „monolitikus”, „totalitárius”, „autoriter” és hasonlók. Vagyis elsősorban politikai s nem közjogi kategóriákkal tudják leírni a kormányzatot. E határ túloldalán Patyomkin-falvak építői és arculat-tervezők (spin doktorok) formálják a kormányzatot, aminek elemzéséhez a közjogászok mellett, sőt olykor helyett politikatudósok, médiaelemzők és társadalompszichológusok keltenek.

KITÉRŐ: A „JÓ KORMÁNYZÁS” ♦ A „jó kormányzás” nem kormányforma ugyan, hanem egy sajátos politikai irányvonal, de közvetve lehetnek tipológiai következményei is, ezért néhány gondolat erejéig kitérek rá.

A kifejezés a Világbank ösztönzésére született 1989/90 körül azzal összefüggésben, hogy a fejlesztésre kijelölt afrikai, dél-amerikai és ázsiai államoknak milyen feltételekkel adják oda a fejlettebb régiók államainak költségvetéséből és bankjaiból származó pénzügyi forrásokat. A feltétel nyilvánvalóan az volt, hogy a pénzt nem szabad értelmetlen beruházásokra elherdálni („elégetni”, ahogy mostanában nálunk mondják), hadurakra és oligarchákra bízni, fegyver-, kábítószer- vagy szexrabszolga-kereskedelembé fektetni és így tovább. Vagyis azzal a feltétellel szabad odaadni, hogy a támogatott államokban a kormányok kormányozzanak jól. Hát persze, hiszen mindig, mindenki jól akar kormányozni! – mondhatnánk. Ám a bankemberek és igényeik elméleti alátámasztói ekkor azt értették ezen, hogy az ilyen államokban legyenek „hatékony közszolgáltatások”, legyen „felelős bírósági rendszer” és a közösség irányában elszámoltatható igazgatás. E követelményeket –

¹²⁰ Pusztán annyit jelzek itt, hogy az általa megállapított fő szabályok a következők: „Az egyszerű többségi [választási] rendszernek a pártrendszerre nézve legfontosabb hatása, hogy kedvező a kétpártrendszer kialakulása, illetve fennmaradása számára. Az arányos választási rendszer (és a kétfordulós egyéni kerületi rendszer) pedig kedvező a sokpártrendszer számára. Végül pedig az abszolút többségi, kétfordulós választási rendszerek az olyan sokpártrendszer kialakulását segítik elő, amelynek pártjai szövetségekre tömörülnek.” Vö. Enyedi Zsolt – Körösenyi András: *i. m.* (2001/04) 17.5. Ezek közül főleg az elsőt szokták Duverger-törvényként említeni.

melyek első ránézésre is a „modern nyugati állam” részleges esszenciái – átvette a Nemzetközi Valutaalap, sőt még a Brit Nemzetközösség is.¹²¹ Az 1990-es és a 2000-es években általános elméletet fabrikáltak az alapkoncepció köré, ami meglehetősen elasztikusra sikeredett.¹²²

Először kialakították kritériumait (megfogalmazva: a jó kormányzáshoz a közszektor hatékony működtetésére, számonkérhetőségre, a jogi keretek biztosítására, átláthatóságra és információáramlásra van szükség),¹²³ majd lettek irányzatai (például megvizsgálták, hogy milyen is a jó kormányzás mint liberális keretek közötti pénzköltés¹²⁴ és így tovább), míg végül az alapgondolat bekerült a 1995–2005 közötti időszak nemzetközi kapcsolatrendszerének imamáiba, ahol aztán az e kapcsolatrendszert uraló erők szája íze szerint alakították. Észrevették például, hogy az addigi elméletek nem mondtak semmit a *demokráciáról* – így kiegészítették vele.¹²⁵ Észrevették azt is, hogy megfeledkeztek benne a *közigazgatásról* – így hát kiterjesztették arra is.¹²⁶ Majd észrevették, hogy nem tárgyalták az *emberi jogok* kérdését

¹²¹ A fogalom megjelenéséhez lásd a *Sub-Saharan Africa: from crisis to sustainable growth. A long-term perspective study* (Washington, 1989) című banki tanulmányt. A Világbank későbbi álláspontját illetően lásd Kaufmann, Daniel – Kraay, Aart: *Growth Without Governance*. Washington, World Bank Policy Research Working Paper No. 2928. A Nemzetközi Valutaalap álláspontjához: *The IMF's Approach to Promoting Good Governance and Combating Corruption. A Guide*. Washington, International Monetary Fund. 2005., a Brit Nemzetközösség általi átvételét illetően lásd Agere, Sam: *Promoting good governance. Principles, Practices and Perspectives*. London, Commonwealth Secretariat, Managing the Public Service: Strategies for Improvement Series, 11, 2000.

¹²² Az elméletek általános áttekintése Poluha, Eva – Rosendahl, Mona: *Contesting „Good” Governance. Crosscultural Perspectives on Representation, Accountability and Public Space*. London, Routledge. 2002; Al-Rodhan, Nayef R. F.: *Sustainable History and the Dignity of Man. A Philosophy of History and Civilisational Triumph*. Genova, Lit, Geneva Centre for Security Policy Series, 2009; Rotberg, Robert: *Good Governance. Means, Performance and Results. Governance. An International Journal of Policy, Administration, and Institutions*. 27. évf. 2014/3. sz. 511–518. A hazai szakirodalomból lásd Friwaldszky János: *Jó kormányzás és helyes közpolitika-alkotás. Jogelméleti Szemle*. 2010/4. sz. Itt jegyzem meg, hogy a *jó kormányzás* tana ismereteim szerint nincs érdemi összefüggésben a *jó államról* alkotott elgondolásokkal, bár sokan szeretnék, s néhányan ezt állítják.

¹²³ Lásd *Governance – the World Bank's experience. Development in practice*. Washington, D.C., The World Bank, 1994.

¹²⁴ Williams, David – Young, Tom: *Governance, the World Bank and Liberal Theory. Political Theory*. 42. évf. 1994/1. sz. 84–100.

¹²⁵ A normatív követelmények szintjén ezzel megjelent a kormányzásban való *állampolgári részvétel* elve. Ennek tudományos megalapozásaként és értelmezéseként lásd Abrahamsen, Rita: *Disciplining Democracy. Development Discourses and Good Governance in Africa*. London – New York, Zed Books, 2000. A hazai szakirodalomból lásd G. Fodor Gábor – Stumpf István: A „jó kormányzás” két értelme. *Avagy a demokratikus kormányzás programja és feltételei. Nemzeti Érték*. 1. évf. 2007/3. sz. 76–95.

¹²⁶ Ez lett a „jó közigazgatás” tana. Lásd erről Váczi Péter: *A jó közigazgatási eljáráshoz való alapjog és annak összetevői*. Budapest, – Pécs, Dialóg Campus Kiadó, 2013. és A jó közigazgatási eljárás és alapelvei. In: *Hatékony közszolgálat és jó közigazgatás – nemzetközi és európai dimenziók*. Szerk.: Kaiser Tamás. Budapest, NKE, 2014. 129–151. Lásd ugyanakkor Balázs István: A „jó közigazgatás” illúziójáról. In: *Közjog és jogállam*. Szerk.: Csefkó Ferenc. Pécs, PTE ÁJK, 2016. 31–43.

– így aztán kitértek ezekre is,¹²⁷ s mindezt lehetne folytatni, egészen a „jó egészségügy”, „jó oktatás” vagy éppen a „jó tűzoltás” koncepciójáig. A nap végén aztán nemzetközi és európai szintű dokumentumokba foglalták: az Európa Tanács állam- és kormányfőinek 2005-ös varsói találkozóján részt vevő vezető politikusok például kinyilvánították, hogy „a demokrácia és a jó kormányzás minden szinten elengedhetetlen a konfliktusok megakadályozásához, a stabilitás előmozdításához, a gazdasági és társadalmi fejlődés lehetővé tételéhez, s így az olyan fenntartható közösségek létrehozatalához, ahol az emberek ma és a jövőben élni és dolgozni akarnak”. E szép szavakat mások megismételték egy 2007-es konferencián Valenciában, s még ma is ezt ismételnék, ha nem jön a 2008-a gazdasági világválság, és ugyanúgy lehetett volna konferenciázni tovább, mint addig.

A „jó kormányzás” mint a nyugati alkotmányos demokráciák intézményrendszeréből és a mögöttük álló társadalmakból absztrahált, s a fejlődő világ elé mintaként állított általános politikai irányvonal elmélete részben már a 2008-as válság előtt is háttérbe szorult, s némileg átalakult. A fogalom révén a sejtelmesen hangzó, tartalmilag ugyancsak elasztikus közigazgatási modelleket („New Public Management”, „neoweberianus állam” stb.) tesztelték, melynek során – fenntartva az alapirányzat kissé ezoterikus jellegét – teret nyert a jó kormányzás (*good governance*) és a jó kormányzat (*good government*, jelentése itt kb. erős állam) fogalmi megkülönböztetése is.¹²⁸ E megkülönböztetés nemritkán oda futott ki, hogy a jó kormányzás a miniszterek számának csökkentésével is képes erősíteni az államot, amikor pedig bekövetkezik a szokásos végeredmény: a miniszterek és államtitkárok számának tényleges növekedése, akkor mindenki új modellt – ahogy mondani szokták: új „paradigmára” – vált. Továbbá: az elmélet és a gyakorlat, illetőleg a tudomány és ideológia közötti határvidéken zajló régebbi okoskodásokat úgy tíz éve felváltották az empirikus kutatásokra épülő vizsgálatok,¹²⁹ melyek elméleti szempontból annyira iránymutatók és megbízhatók, amennyire az ilyen empirikus vizsgálatok szoktak és tudnak lenni.

¹²⁷ Lásd például *Human Rights and Good Governance. Building Bridges*. Szerk.: Sano, Hans-Otto – Alfredsson, Gudmundur – Clapp, Robin. Hága, Martinus Nijhoff Publishers, 2002; Antal Szerletics: *The Role of Good Governance Practices in the Protection of Fundamental Rights. Pro Publico Bono Online*. Támp Special [BCE]. 2011.

¹²⁸ Lásd Lynn, Laurence: *What Is a Neo-Weberian State? Reflections on a Concept and its Implications*, valamint Drechsler, Wolfgang – Kattel, Rainer: *Towards the Neo-Weberian State? Perhaps, but Certainly Adieu, NPM! The NISPACE Journal of Public Administration and Policy* [Pozsony]. 1. évf. 2008/09. 2. sz. 1–6. és 95–100. és G. Fodor Gábor – Stumpf István: *Neoweberianus állam és jó kormányzás. Nemzeti Érték*. 2. évf. 2008/7. 5–23.

¹²⁹ Lásd például *Good Government. The Relevance of Political Science*. Szerk.: Holmberg, Sören – Rothstein, Bo. Chaltenham, Edward Elgar, 2012. E kötet szerzői „jó kormányzat” címszó alatt az állami tevékenység különböző formáit vizsgálják meglehetősen elegendő témakörökben: a demokráciától (105–129) a boldogságon (317–331.) és a korrupció elkerülésén (191–209. és 230–249.) át a vizsgálatásig (303–316.). A kormányzás minőségének mérhetőségét lásd *ugyanott*, 13–39. Lásd még *A jó kor-*

EGY KÉNYES MEGKÜLÖNBÖZTETÉS: „URALKODIK, DE NEM KORMÁNYOZ”. MI AZ? ♦ Egy megjegyzés erejéig kitérek itt a monarchikus országok uralkodóinak szerepére, aminek a kormányzás vonatkozásában általánosabb tipológiai jelentősége is lehet. A kormányzati rendszerek elvi és praktikus megkülönböztetésének *aszimetriája* háttérben gyakran két tényező áll: az egyik az államhatalmi ágak elválasztása és a hatalommegosztás klasszikus rendszerével kapcsolatos eltérő felfogások, a másik, hogy a monarchikus országokban az uralkodó, vagyis az államfő milyen mértékben vesz részt a kormányzásban. Ez utóbbi néha klasszifikációs kalamajkát okoz.

Az uralkodónak a kormányzásban játszott szerepét bizonyos feltételek mellett a „király uralkodik, de nem kormányoz” – *rex regnat sed non gubernat* – formulával szokták kifejezni. Az elegáns stílusra törekvők ezt franciául szeretik idézni: *le roi régne et ne gouverne pas*, pedig az valójában lengyel eredetű: először a „lengyel Periklész”,¹³⁰ Zamojszki János XVI. századi királyi kancellár, főbíró és hadvezér fogalmazta meg. Tette ezt azért, hogy igazolja roppant nagy hatalmát, melynél fogva még a királyi rendeletek is csak az ő pecsétjével ellátva voltak érvényesek. A franciás stílus annyiban mégis jogos, hogy a mondás a XIX. századi Franciaországból terjedt el, Adolphe Thiers nyomán. Az angolok szerint a *sovereign who reigns but does not rule* kifejezés francia eredetű ugyan, de a történész, Thomas Macaulay terjesztette el.¹³¹ A XIX. század első felében persze a francia kiindulópont valószínűbb. Thiers – aki támogatta Lajos Fülöp trónra kerülését (1830), ám az elbocsátotta őt (1836) miniszteri állásából – e formulával az alkotmányos monarchia egyik jellemzőjét kívánta érzékeltetni. S mivel az adott korban a monarchiának ez a fajtája volt a közjogi fejlődés fő iránya, a formula szinte szállóigeként járta be Európát. „Uralkodjatok, de ne kormányozzatok!” – vágta oda a polgári erők a királyoknak. Később az uralkodó pozíciójának ilyen felfogásával hozták összefüggésbe az *alkotmányos* és a *parlamentáris* monarchia közötti megkülönböztetést. A közbeszédben ezt sokszor nem teszik meg, például amikor Nagy-Britannia kormányzati rendszerét valamilyen reflektálatlan

mányásról. *Elmélet es kihívások*. Szerk.: Szigeti Szabolcs – Frivaldszky Janos. Budapest, Faludi Ferenc Akademia – LHarmattan, 2012.

¹³⁰ Az elnevezésről lásd Hüppe, Siegfried: *A lengyel alkotmány története*. Ford.: Szathmáry György. Budapest, MTA, 1894. 31. Zamojszki – írja Hüppe – tudta, hogy „miként lehet mások felett azáltal uralkodni, hogy magát azoknak aláveti, és miként kell egy mozgalmat azáltal vezetni, hogy az ember annak az élére áll”; vö. *ugyanott*.

¹³¹ Az angol politológus-történész, Vernon Bogdanor szerint a terminust (*la monarchie constitutionnelle* és *un roi constitutionnel*) először egy bizonyos W. Dupré könyvében jelent meg 1801-ben, majd Macaulay *History of England* című könyve alapján terjedt el. Lásd Bogdanor, V.: *The Monarchy and the Constitution. Parliamentary Affairs*. 49. évf. 1996/3. sz. (407–422) 407. ami szemelvény a szerző *The Monarchy and the Constitution* című (Oxford, Oxford University Press, 1995) könyvéből. Macaulay öt kötetes könyve, mely III. (Orániai) Vilmos haláláig, 1702-ig követi az angol történelmet, először 1848-ban jelent meg, s valóban beszél beszél „kiegyensúlyozott alkotmányról”, „alkotmányos státuszra korlátozott monarchiáról”, de arról is, hogy a korlátozott monarchiában „az uralkodó nem cselekedhetett a nemzet képviselőinek jóváhagyása nélkül”.

hagyomány alapján „alkotmányos monarchiának” mondják. Az efféle „nyelvi botlásokat” persze a konvenciókat követő alkotmányjogi diskurzusban sosem felejtik el kijavítani, tudniillik arra figyelmeztetve, hogy az valójában „parlamentáris monarchia”. Megjegyzem azonban, hogy az elszólás nem teljesen véletlen, bár a mögöttes álláspontot inkább csak megérteni, s nem védeni lehet.

Az alkotmányos monarchiát történelmileg az abszolút monarchia visszaszorításaként szokták értelmezni. Az abszolút monarchia azt jelenti, hogy az uralkodó – szemben a rendi monarchiával – a rendi országgyűlés nélkül kormányoz, és így (tekintettel arra is, hogy állandó hadseregre és hivatali szervezetre támaszkodik) ellenőrizetlen hatalommal rendelkezik. Az alkotmányos monarchia ezzel szemben arra utal, hogy az uralkodónak számos közjogi jogosítványa és viszonylag komoly politikai szerepe van, ideértve a kormány irányvonalának meghatározását is, de tevékenysége alkotmányos keretek között zajlik és a jog révén korlátozott. Ilyennek indult az újkori brit állam is az 1660-as években, ám igen hamar átalakult parlamentáris monarchiává, amely – mint láttuk – olyan kormányzati rendszer, amelyben valamilyen mértékben a parlament dominál a kormány felett és ellenőrzi azt. Mint közismert, ennek az a történelmileg esetleges tény volt a közvetlen oka, hogy az 1714 és 1727 között uralkodó I. György – aki I. (Stuart) Jakab dédunokájaként a ma Németországhoz tartozó Hannover nevét viselő uralkodói házból került a brit trónra – nem tudott angolul, nem vett részt a kormány ülésein, s ezért nem gyakorolta az őt megillető jogosítványokat. Ez kétszáz évvel ezelőtt történt, de állandósult, s lényegében azóta is így működik, miközben persze az angol kormányzati rendszer parlamentáris monarchiává változott. Az alkotmányos monarchia jellegzetes korai formája az 1791. évi alkotmány alapján kialakítani kívánt francia vagy az 1848. évi III. (áprilisi) törvénycikk alapján kialakult magyar kormányzati rendszer volt. A szakirodalomban alkalmasint felvetik, hogy ezeket a régi vagy klasszikus alkotmányos monarchiákat meg kell különböztetni a modern, vagy „későinek” mondott alkotmányos monarchiáktól, melyek jellegzetes példájaként a Német Császárságot (1871–1918)¹³² és az Osztrák–Magyar Monarchiát (1867–1918)¹³³ említik. A meg-

¹³² Lásd erről Jefferies, Matthew: *Contesting the German Empire, 1871–1918*. Malden, Mass., Blackwell, 2008.; Cholet, Julia: *Der Etat des Deutschen Reiches in der Bismarckzeit*. Berlin, Berliner Wissenschafts-Verlag, 2012.; Németh István: *A német császárság 1871–1918. Összegzés és dokumentumok*. Budapest, L'Harmattan, 2009.

¹³³ Az utóbbiról lásd Concha Győző: *A parlamenti kormányrendszer Magyarországon. Budapesti Szemle*. 153. kötet, 1913/433.; Romsics Ignác: *Másfél évszázad magyar miniszterelnökei, másfél évszázad magyar kormányformája*. In: *Magyar kormányprogramok 1867–2002*. 1. kötet. 1867–1944. Budapest, Magyar Hivatalos Közlönykiadó, 2004.; Szente Zoltán: *Kormányforma és parlamentáris kormányzás a XIX. századi európai és a dualizmus kori magyar közjogban* [MTA Doktori értekezés]. Budapest, Kézirat (MTA-honlap) 2010, valamint *Kormányzás a dualizmus korában*. Budapest, Atlantisz Kiadó, 2011.

különböztetés igénye jogos, ám alapja nem mindig egyértelmű. Beszédes viszont, hogy többnyire az államfő pozíciójával és szerepével kapcsolatos.¹³⁴

A XIX. században a parlamentarizmusnak két fő koncepciója volt. Az egyikben – mint láttuk – „munkára akarták fogni az uralkodót”, vagy legalábbis elismerték az arra vonatkozó jogát, hogy saját személyi akaratát bizonyos formák között érvényesítse a politikában. „A trón nem fotel” – hangsúlyozta Guizot. A másikban azt szerették volna elérni, hogy az uralkodó ne csináljon semmit: „uralkodjon, de ne kormányozzon!” – mondta Thiers.¹³⁵ A végeredmény mindkét esetben az uralkodó személyes kormányzásának visszaszorulása, majd megszűnése lett, ami a végrehajtó hatalomnak az uralkodói hatalomtól való elválását és önállósulását jelentette. Így aztán az európai parlamentáris rendszerekben a végrehajtó hatalom gyakorlásának legfőbb szerve a XIX. század folyamán mindenütt a kormány lett.

Akik azonban Nagy-Britannia kormányzatát nem parlamentáris, hanem alkotmányos monarchiának mondják, azok nem a fenti történeti-kormányzástani, hanem egy politikai-elvi szempontot vesznek alapul. A fentebb többször hivatkozott Alfred Katz például a monarchiának csak két fajtája – abszolút és alkotmányos – között tesz különbséget, s a másodikat osztja fel „rendi” és „parlamentáris” monarchiára.¹³⁶

Az uralkodó hagyományos kormányzati szerepe az európai alkotmányos és parlamentáris rendszerekben egyaránt visszaszorult, s a kormány vagy annak tagjai régóta saját politikai irányt követnek. „Az alkotmányos és a parlamentáris monarchia között épp az volt a különbség, hogy amíg az előzőben »a korona s a parlament közötti harmónia mindkét részről szabad akaraton alapszik«, addig a parlamentarizmusban a koronának akarnia kell, amit a parlament akar” – hangsúlyozta Sente Zoltán, Max von Seydelt idézve. „A parlamentáris monarchiában tehát a király és a miniszterek közti viszony épp a fordítottja annak, mint ami az alkotmányos királyságban van, mert amíg az utóbbiban »az államfő [uralkodó] dönt, de azzal a feltétellel, hogy a miniszterek ellenjegyzését megkapja; a parlamentáris monarchiában ellenben az utóbbiak döntenek, de kell, hogy az előbbi aláírását megnyerjék«. Ez azonban hosszú folyamat eredménye volt – a parlamentáris kormányzás korai éveiben... az uralkodók gyakran sérelmezték még, ha a kormány nélkülük hozta

¹³⁴ Arról, hogy az Osztrák–Magyar Monarchiában az uralkodó kormányzati jogai következtében a király egyéniségének és személyiségének is jelentősége volt, lásd Rácz Lajos: *Rex et Regnum. Tanulmányok a magyar politikai gondolkodás és kormányzás köréből*. Budapest, Gondolat Kiadó, Florilegium, 2016. 283–284.

¹³⁵ Mégér egy utalást annak jelzése, hogy Guizot és Thiers nemcsak kortársak és közéleti pályatársak voltak, de privát életükben mindketten – ezen a téren is számottevő életművet alkotva és nagy hatást gyakorolva – történészként tevékenykedtek. „Párhuzamos életrajzuk” egy apró morzsája, hogy a Magyar Tudományos Akadémia mindkettőt tiszteletbeli taggá választotta.

¹³⁶ Katz, Alfred: *i. m.*, ugyanott.

meg lényeges döntéseit, s gyakran a hagyományoknak megfelelően szó szerint vették azt a mindenhol meglévő alkotmányos konvenciót vagy írott alkotmányos szabályt, amely szerint a miniszterek kinevezése kizárólag a király jogkörébe tartozik. Később azonban az európai parlamentáris államokban az uralkodók teljesen vagy nagyobb részt kiszorultak a hatalomból, s joggal merülhetett fel az a többek által feltett kérdés, hogy tulajdonképp mi marad meg az uralkodásból, ha a kormányzást levonják belőle.”¹³⁷

Nyilvánvalóan nem sok, sőt, alig valami! A kormányzás nélküli uralkodás a merő reprezentáción túl szinte semmit nem jelent – mondhatnánk. De nem mondjuk, mert a XX. század második felében kialakult ún. média-monarchiákra¹³⁸ gondolva nem szoktunk feltenni ilyen kérdéseket. Tudjuk, hogy az ilyen államokban az uralkodóknak nagyon is sok dolga van: jótékonykodnak, védik a természetet, és ha szükséges, elsimítják a királyi család tagjainak botrányait. Az efféle dolgokat részletesen és szépen be lehet mutatni a színes magazinokban és televíziókban. Vagyis a monarchikus világ, a *royalty* létének, fenségének, érzületének a modern médiával együttműködő megtermelése – az „alattvalók” ilyen termékek általi elfogyasztásával együtt – szerves része a mai parlamentáris monarchiák életének. A mai monarchák nem kormányoznak, hanem – néhány renitens, jellemzően korrupt király kivételével – az adott rendszer legitimitációján dolgoznak.

A KORMÁNY TÍPUSA ÉS A KORMÁNYZÁS STÍLUSA ♦ A II. világháború utáni Nyugat-Európában és az ahhoz társuló fejlett világban a parlamentarizmus vált uralkodó kormányformává. E rendszert összességében az jellemzi, hogy

- (a) a kormány megbízatása a parlament bizalmától függ, de
- (b) politikai ellenőrzést gyakorol az őt támogató parlamenti többség felett,
- (c) az államfő politikailag valamilyen mértékben kiegyensúlyozó szerepet lát el,
- (d) a „végrehajtó hatalom” jogai megoszlanak az államfő és a kormány között (duális végrehajtó hatalom), és
- (e) a pártok a kormánypolitikát támogató és ellenző pártokra oszlanak, a rendszer mégis azok együttműködésére épül („a demokrácia két tüdővel lélegzik, a többség és az ellenzék tüdejével – hangzik az olasz Salvatore Valitutti szájhagyomány útján továbbhagyományozódó gondolata).

¹³⁷ Szente Zoltán: *i. m.* (2010) 106., hivatkozva Seydel, Max von: *Staatsrechtliche und politische Abhandlungen*. I. Akademische Verlagsbuchhandlung von J. C. B. Mohr, Freiburg i. B. und Leipzig, 1893. 12. és Esmein, Adhémar: *Éléments de droit constitutionnel français et comparé*. Párizs, Sirey, 1906. 123.

¹³⁸ A *média-monarchia*, részben a kifejezés polemikus jellege, miatt természetesen csak hozzávetőleges pontosságú kifejezés. Arról, hogy mit is érthetünk alatta, és miként helyezhetjük el azt a monarchiák történetében, lásd Blain, Neil – O'Donnell, Hugh: *Media, Monarchy and Power*. Bristol – Portland, Or., Intellect Books, 2003. különösen 11–35. és 179–192.

A parlamentáris kormányformán belül az alkotmányjogi szakirodalom további altípusokat különböztet meg – például brit kabinetrendszer, többpárti koalíciós kormányzás, német kancellárdemokrácia és így tovább¹³⁹ – ezeket azonban itt nem részletezem.

A szó szűkebb értelmében vett kormány hosszabb történeti periódusban, tulajdonképpen az elmúlt két évszázadban

(a) vagy monokratikus (például amikor e feladatot a király, a köztársasági elnök, vagy egy diktátor látta el),

(b) vagy kollegiális (két személy által alkotott),

(c) vagy bizottsági (néhány tagból álló, direktoriális) jellegű volt,

(d) vagy pedig – s a mai viszonyok szempontjából ez bizonyult meghatározónak – két elvet kombinált, azaz duális jellegű volt.

A direktoriális kormányzás különleges régi változata a *poliszinódia*, vagyis az olyan rendszer, amelyben a kormányzati feladatokat több, egy-egy funkcióra szakosodott és egymással pro forma egyenlő bizottságból, azaz „direktóriumból” álló szerv között osztják fel. E rendszer – melyet sajátos történelmi körülmények között szoktak választani – a bizottságok versengése vagy más okok miatt csak átmeneti jellegű. Ez eredetileg a francia történelem egy rövid korszakára szabott kormányzati rendszer volt 1715 és 1718 között, amikor is nem a miniszterek kormányoztak, hanem – mindegyikük helyén külön-külön – különböző bizottságok. Ezt XIV. Lajos halála után azért alakították ki, hogy felszámolják a Napkirály miniszterei és más főhivatalnokai által koncentrált nagy adminisztratív hatalmat, vagy ahogy akkor mondták: a „miniszteriális despotizmust”. Bár még könyvet is írtak róla,¹⁴⁰ kormányzati rendszerként – mivel nem felelt meg a kor igényeinek – igen hamar megszűnt. A fogalmat később minden olyan esetre alkalmazták, amikor bizottságok révén kormányoznak. Duverger ilyennek minősítette a francia forradalom alatt, a Konvent idején kialakult kormányzást, amikor is a kormány lényegében két bizottságból (Közjóléti Bizottság, Közbiztonsági Bizottság) állt. Viszonylagos ritkaságát belső logikája szerinti gyengesége is magyarázza. Az ilyen rendszer ugyanis könnyen felbomlik: úgy szokták fellazítani, majd felbomlasztani, hogy megsokszorozzák a bizottságok számát, amivel meggyengítik hatalmukat. A fogalmat – bár kormányzás területéről eltűnt – újabban nemzetközi igazgatás viszonyai között használják, s a „nemzetek feletti poliszinódiát” (*supranational polysynodie*) az államok és a nemzetközi szervezetek vagy azok különböző bizottságai közötti együttműködés párhu-

¹³⁹ Lásd ezekről részletesen Szente: *i. m.*, 595–605.

¹⁴⁰ Lásd Charles-Irénée Castel, abbé de Saint-Pierre: *Discours sur la polysynodie*. Amsterdam, Villards & Changuion, 1719.

zamosságokat elkerülő formájának tekintik, amikor is egy „vegyes bizottság” lát el koordinációs feladatokat.¹⁴¹

A „dualitás” a kormányzati szerkezet esetén azt jelenti, hogy kombinálják a monokratikus és a direktoriális rendszert. Vagyis ilyenkor egy személy (később sok helyen így nevezik: miniszterelnök) és egy kisebb bizottság (későbbi nevén: kabinet, kormány, minisztertanács) kormányoz valamilyen szerkezeti kombinációban.

A duális szerkezet különböző kombinációit, ha állandósul, néhányan *kormánytípus*nak nevezik. Ezek – például Giovanni Sartori szerint – annak alapján térnek el egymástól, hogy a kormányhoz való viszonyban a miniszterelnök

(a) első „az egyenlők között”, amint az a legtöbb államban megfigyelhető,

(b) első „az egyenlőtlenek között”, mint például a német kancellár, vagy

(c) első „az egyenlőtlenek fölött” mint például az angol miniszterelnök.¹⁴²

Ezek a modellek – egyebek mellett – abban térnek el, hogy a kormány feje mennyire szabad minisztereinek megválasztásában és irányításában vagy „fegyelmzésében”, a miniszterek a parlament előtt vagy a kormányfő irányában felelősek-e, s hogy ha létezik ún. konstruktív bizalmatlansági indítvány, akkor annak mi a funkciója.

Akik nem az állandósult struktúrákat, hanem a kormányzás stílusát tarják szem előtt, azok – ugyancsak a kormányfő politikai befolyása és közjogi pozíciója körül forogva, de a politikai rendszer egészének összefüggésében – ún. *kabinetkormányzásról*, *miniszterelnöki kormányzásról*, *kancellári típusú kormányzásról* (esetleg megcifrázva: *kancellárdemokráciáról*), valamint a kormányzás *prezidencializálódásáról* beszélnek.¹⁴³ Ezek kormányzati stílusok, részben tendenciák és trendek, melyekkel kapcsolatban a jól képzett, okos embereknek mindig eszükbe jut valami bölcs dolog, s ami eszükbe jut, azt tanácsként is meg tudják fogalmazni.¹⁴⁴ Ezek azért érdekesek,

¹⁴¹ Savino, Mario: Linkages between global regimes and interactions with civil society. *Research Handbook on Global Administrative Law*. Szerk.: Sabino Cassese. Cheltenham, Edward Elgar Publishing, 2016. 137–140.

¹⁴² Lásd Sartori, Giovanni: *Összehasonlító alkotmánymérnökség. A kormányzati rendszerek struktúrái, ösztönzői, teljesítményei*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 2003. 127. Lásd továbbá Szalai András: *Kormánytípus Magyarországon, avagy a Sartori modell felülvizsgálata. Kodifikáció és Közigazgatás*. 3. évf. 2014/1. sz. 42–47., ahol a szerző e felülvizsgálat során az „első az egyenlők fölött” kategóriát javasolja bevezetni, hogy aztán eljusson a „perszonalizált miniszterelnöki kormánytípushoz”.

¹⁴³ Lásd ezekről – egyebek mellett – Kukorelli István: *Melyik kormányforma veszélyesebb az Elbától keletre? Politikatudományi Szemle* 1. évf. 1992/2. sz. 161–167. és uő: *A mai magyar kormányforma. Rubicon*. 1997/8. sz.: *Államformák* (<http://www.rubicon.hu>); továbbá Müller György: *Magyar kormányzati viszonyok*. Budapest–Pécs, Dialóg–Campus Kiadó, 2011., uő: *Az Alaptörvény utáni kormányzati viszonyokról. Közjogi Szemle*. 4. évf. 2011/2. sz. 28–32. és *A miniszterelnöki kormányról. Jogelméleti Szemle*. 2012/4. sz. 1–8.

¹⁴⁴ Lásd például Sárközy Tamásnak a 2010-es rendszerváltás idején meg-megtorpanva, de egyébként viszonylag rendszeresen közzétett kormányzástani és azzal összefüggő műveit: *Kormányzás, civil társadalom, jog*. Budapest, Kossuth Kiadó, 2004; *Államszervezetünk potenciazavarai. A betegség okai, a beteg állapota, a gyógyulás útjai*. Budapest, HVG-Orac Kiadó, 2006; *Magyarország kormányzása*

mert „cseppben a tenger” módjára a közjogi konstrukciók mögött is megmutatják a politikai rendszer jellegét.

Különösen a „kormányzás prezidencializálódása” érdekes fogalom,¹⁴⁵ mert a parlamentarizmus viszonyai között tulajdonképpen *contradictio in adjectio*,¹⁴⁶ általános tendenciaként mégis létezik. Sőt úgy tűnik, hogy szinte feltartóztathatatlanul tör előre. Ha a közeljövőben sikerrel jár, és közjogi intézményi megoldásai állandósulnak, akár a parlamentáris kormányzás új típusa is válhat belőle. E jelenleg csak metaforikus értelemben vett kifejezéssel a politológusok valami fontos változásra utalnak, ami kapcsolatban áll a politikai pártok átalakulásával – így társadalmi kapcsolataik fellazulásával, a kiterjedt személyes hatalommal rendelkező pártvezérek megjelenésével és az ún. kartellpártok kialakulásával – is,¹⁴⁷ valamint azzal, hogy a választókat már nem egy párt szervezete mobilizálja, hanem a *spin doktorok* által irányított média, s teszi ezt azért, hogy eldöntsenek egy perszonalizálódott választási versenyt.¹⁴⁸ E versenyben már nem is pártokról, s különösen nem programjaikról esik szó, hanem karakteres személyiséggel bíró kormányfőjelöltekről, szinte ugyanúgy, ahogyan az amerikai elnökválasztásokon.

Amikor a „prezidencializálódást” valamelyik 1990 utáni közép-kelet-európai állam kormányzati rendszerének leírására, illetve tendenciáinak előrejelzésére alkal-

1978–2012. A szoft diktatúra kormányzásától az újkapitalista konfliktusos demokrácia kormányzásán át a fülkeforradalom vezérdemokráciájának kormányzásáig. Budapest, Park Könyvkiadó, 2012; Kétharmados túláskormányzás. Avagy Gólerős csatár a mély talajú pályán. Budapest, Park Könyvkiadó, 2014; Kormányzástan. Adalékok a viszonylag jó kormányzáshoz. Budapest, HVG-Orac Kiadó, 2017; Illiberális kormányzás a liberális Európai Unióban. Politikailag igen sikeres túlhajtott plebejus kormányzás. A harmadik Orbán-kormány, 2014–2018. Budapest, Park Könyvkiadó, 2019.

¹⁴⁵ Lásd Körösenyi András: Parlamentáris vagy „elnöki” kormányzás? *Századvég*. Új folyam. 6. évf. 2001. 20. sz. 3–38. és ehhez Enyedi Zsolt: Prezidencializálódás Magyarországon és Nagy-Britanniában. Hozzászólás Körösenyi András tanulmányához. *Századvég*. Új folyam. 6. évf. 2001. 22. sz. 127–134. Továbbá Poguntke Thomas – Webb, Paul: The Presidentialization of Politics. A Framework for Analysis. In: *The Presidentialization of Politics. A Comparative Study of Modern Democracies*. Szerk.: Poguntke Thomas – Webb, Paul. Oxford, Oxford University Press, 2005. 1–25. és Passarelli, Gianluca: *The Presidentialization of Political Parties. Organizations, Institutions and Leaders*. Palgrave Macmillan, 2017. A „demokráciák prezidencializálódásáról” lásd Rosanvallon, Pierre: *Le Bon Gouvernement*. Párizs, Le Seuil, 2015. 111–183. Lásd még Mandák Fanni: *Az olasz politikai rendszer prezidencializációjának intézményesülése a végrehajtott hatalom szintjén*. Budapest, NKE KTK, 2014.

¹⁴⁶ Vö. Giovanni Sartori: Neither presidentialism nor parliamentarism. In: *The Failure of Presidential Democracy*. Szerk.: Linz, Juan – Valenzuela, Arturo. Baltimore, Johns Hopkins University Press, 2004. 106–118.

¹⁴⁷ Katz, Richard S. – Mair, Peter: A pártszervezet változó modelljei és a pártdemokrácia. *Politikatudományi Szemle*. 10. évf. 2001/3. sz. 131–156., valamint Katz, Richard S.: *Party Governments*. Berlin, Walter de Gruyter, 1987.

¹⁴⁸ „A politika perszonalizálódása – mutatott rá Körösenyi András (*i. m.*, 2001) – szorosan összefügg annak mediatisálásával. A mediatisált politika korszakában a választásokon már nem egyszerűen pártok állnak egymással szemben..., hanem rivális pártvezérek, egyértelműen azonosítható kormányfőjelöltek. ... A média a választási versenyt a »lőverseny« terminusaiban kezdi értelmezni.”

mazzák, vagy e régió szerzője esetleg „csak úgy általában” említeti,¹⁴⁹ akkor célszerű legalábbis résen lenni – kettős értelemben is. Ha a szerzőnek igaza van, azért, ha meg nincs igaza, akkor azért. Általában véve ugyanis jogos lehet a gyanú, hogy a szó e történeti-regionális kontextusban valójában a demokratikus intézményi rend felszámolására irányuló folyamat fedőneve. A gyanú azonban nem mindig, vagy (a jevéri osztoztatással kapcsolatos régi vicchez hasonlóan) nem mindig „úgy” áll meg, ahogy első ránézésre gondolják. Amit Magyarország vonatkozásában például még néhány éve is a kormányzás prezidencialisálódásának mondtak, valójában alighanem egy másik – ugyancsak veszélyes és sajnálatos – politikai folyamat téves diagnózisa volt.¹⁵⁰ A jelenség persze sok más államban ettől függetlenül még valós folyamat lehet.

S hogy „a politika” vagy „a kormányzás” prezidencialisálódása a demokratikus intézményi rend felszámolására irányuló törekvés fedőneve-e, az annak alapján dönthető el, vajon a folyamatot kiegészítik-e az átalakuló kormányzás ellenőrzésének újabb és megbízhatóbb eszközei, melyek ellensúlyozni képesek a koncentráltabb hatalmat. Egy dologban ugyanis biztosak lehetünk: amint a kormányzott emberek nem angyalok (hisz ha azok volnának, nem kellene politikai keretek között és állami eszközökkel kormányozni őket), úgy kormányzók sem azok,¹⁵¹ s ha a „prezidencialisálódás” vagy más hasonló tendencia nagyobb hatalmat ad a kezükbe, úgy ellenőrzésükre is nagyobb szükség lehet.

¹⁴⁹ Lásd például Vadál Ildikó: A kancellári kormányzati rendszertől a félprezidenciális kormányzás felé. *Új Magyar Közigazgatás*. 2010/8. sz. 38–52., Mandák Fanni: *A politika prezidencialisációja – Magyarország, Olaszország*. Budapest, [NKE], PhD-értekezés, Kézirat (egyetemi honlap), 2014.

¹⁵⁰ Hasznos szempontokat felvetve komplex módon elemezte a „magyar kormányzati rendszert” e tekintetben Szentpéteri Nagy Richárd. Azt állította, 2017-ben, hogy az nem hasonlít a kelet-európai fél-prezidenciális megoldásokra, és nem is prezidencialisálódik. Magyarország jellemző kormányformája ekkor szerinte a számos egyedi jellemzővel rendelkező „posztkommunista parlamentarizmus” volt, kváziparlamentáris díszlettel, mely „miniszterelnöki vezető szereppel valósítja meg a posztkommunista maffiaállam gyakorlatát”; *i. m.* (2017), 468., s általában 454–473. Kormányzati rendszerünk „különös vegyület[e] – írta – magyar találmány, a magyar szellem terméke, csakúgy, mint a magyar választási rendszer vagy a bűvös kocka” (*ugyanott*). Olyannyira egyedi – teszem hozzá –, hogy ezek szerint semmilyen típusba nem sorolható be. Stílusa, persze, azért van neki.

¹⁵¹ A szövegezés James Madison aforizmaszerű gondolatára utal: „Ha az emberek angyalok volnának, nem kellene kormányozni őket. S ha az embereket angyalok kormányoznák, a kormányzatot sem belülről, sem kívülről nem kellene ellenőrizni.” Hamilton, Alexander – Madison, James – Jay, John: *A föderalista. Értekezések az amerikai kormányról*. Budapest, Európa Kiadó, 1998. 382.

4. A POLITIKAI-JOGI RENDSZEREZŐ KATEGÓRIÁK (ÚJJÁ)SZÜLETÉSE A XVIII–XIX. SZÁZADBAN

XVIII–XIX. SZÁZADI TENDENCIÁK ♦ Az államok főbb fajtáit jelző hagyományos államformák rendszere a XVIII és XIX. században jelentősen átrendeződött. Használatban maradtak ugyan a korábbi kategóriák, de – a formális-jogi osztályozások ellensúlyaként – elkezdtek terjedni a különböző értéktartalmakat kifejező felosztások is. A változás háttérében a modern európai kultúra új értékei – a szabadság, egy újfajta egyenlőség, az egyéni autonómia – álltak. Szinte mindegyik új klasszifikációs megoldás politikai tartalmú volt, még akkor is, ha néhány a jog eszméjét állította középpontba. Az új fejlemények közül több az állam és jog megváltozott viszonyát vette alapul. Három fontos változásra utalok.

A legfontosabb új fejlemény a despotizmus kategóriája volt. Bár ezt olykor már Jean Bodin is használta, valójában csak Montesquieu adott neki súlyt, és terjesztette el szélesebb körben. Száz évvel később, a XIX. században az abszolutizmus, majd még később a diktatúra kategóriái léptek a helyére. Ugyanilyen jellegű változást jelentett a jogállam és a rendőrállam, valamint az autokrácia, a XX. században pedig a tekintélyuralmi állam, vagy az autoriter rezsim megjelenése és önálló típusként való térnyerése is. Egy másik nagy változás, abban állt, hogy kialakult és széles körben használatba jött az államtípus fogalma. Ezt – amint azt a III. részben külön is bemutatom – leggyakrabban az államok főbb történeti, alkalmasint pedig koncepcionális fajtáinak jellemzésére használták. A harmadik fő trend a jog eszméjének önálló klasszifikációs tényezőként való megjelenése volt. A szakirodalomban az így kialakított típusokat olykor jogtani osztályozásnak mondják, de egy futó pillantás is elég annak megállapításához, hogy valójában ezek is politikai kategóriák. Tudniillik annyiban, hogy fő kérdésük az államnak a joghoz és az alkotmányhoz való viszonya, valamint az állami tevékenység jog általi korlátozhatósága volt. E tekintetben a legnagyobb karriert az alkotmányos állam és a jogállam, illetőleg a joguralom kategóriái futották be.

EGY RÉGI-ÚJ KATEGÓRIA: A DESPOTIZMUS ♦ A despotizmus, vagyis a zsarnokság – régies magyar kifejezéssel: kényuralom, némileg módosult-kevert jelentéssel: önkényuralom – egy modernizált régi kategória. A despota (δεσπότης, deszpótész, kb. úr, a ház ura) mind az eredeti, mind a mai szóhasználatban a korlátok nélküli, tehát abszolút, alkalmasint önkényes, sőt kegyetlen hatalmát jelöli. Ha a zsarnok egy személy, a despotizmus közel áll az autokráciához, ha több, akkor az oligarchiához, de mindkét esetben kiegészül valamilyen *személyes* rosszal: egy igazolatlan uralmi vágy hatalmi eszközöket felhasználó kiélésével, vagy más erkölcsi romlottsággal. A szó ókori eredetű, de használták a középkorban is, és az újkorban is; Thomas Paine például a monarchiára alkalmazta, a kor francia nyelvhasználá-

tában szokásos módon metaforikusan utalgatva ezzel a zsarnokság szimbólumára, a Bastille-ra is.¹⁵² A kifejezést az államok klasszifikációja során olykor még ma is használják, főleg ha nincs szükség a rend struktúrájának leírására vagy jellegének megjelölésére – például bizonyos ókori kérdések¹⁵³ vagy az orosz önkényuralom általános tárgyalásakor,¹⁵⁴ a hierarchikus intézmények bírálatakor,¹⁵⁵ vagy a gazdasági elmaradottságot a társadalmi erők centralizálásával elérni kívánó „majdnem fejlesztő államok” elemzésekor.¹⁵⁶

A szónak az európai kultúrában mindig volt valamennyi – olykor sok, máskor kevesebb – pejoratív mellékjelentése, már önmagában is. Keleten, például Bizáncban azonban ez nem volt jellemző, sőt ott uralkodói címként is használták. Ebben a jelentésében van magyar vonatkozása is. Az első középkori despota ugyanis III. Béla királyunk volt – igaz nem Magyarországon. Mint ismeretes, I. Mánuel Komnénosz bizánci császár megállapodott a későbbi III. Béla apjával, III. Istvánnal, hogy Bélát Konstantinápolyba küldik tanulni, ahol majd feleségül veszi Mánuel lányát, és – mivel Mánuel Komnénosznak nem volt törvényes fia – ő öröklí a császári címet. Az örökbefogadás egy sajátos, középkori változata volt ez, hatalmi elemekkel vegyítve. Görög nevet adtak neki, és egy új udvari címet kreáltak számára: Bélából Alexiosz deszpotész lett. Mint ilyen, a bizánci udvar hierarchiájában ő állt a második helyen. Egykori kiváló bizantinológusunk, Moravcsik Gyula szerint a deszpotész a magyar *úr* szó tükörfordítása volt;¹⁵⁷ ezt azonban más kiváló bizantinológusok nem erősítették meg.

¹⁵² Vö. Paine, Thomas: *Az ember jogai*. Ford. Pap Mária. Budapest, Osiris Kiadó, 1995. például 21–22. A Bastille szimbolikus szerepéről lásd Lüsebrink, Hans-Jürgen – Reichardt, Rolf: *The Bastille. A History of a Symbol of Despotism and Freedom*. Durham, Duke University Press, 1997.

¹⁵³ Az ókori zsarnokságok egy mai szemmel fontos jellemzőjéről, a hazugságokról vö. *Private and Public Lies. The Discourse of Despotism and Deceit in the Graeco-Roman World*. Szerk.: Turner, A. J. – Vervaet, F. J. – Chong-Gossard, J. H. K. Leiden – Boston, Brill, 2010.

¹⁵⁴ Az orosz önkényuralomra vonatkozó példákat lásd az autokráciánál. Az „orosz despotizmus” közhelyéről lásd még Poe, Marshall Tillbrook: „*Russian Despotism*”. *The Origins and Dissemination of an Early Modern Commonplace*. Berkeley, University of California, 1993.

¹⁵⁵ A hierarchikus intézmények általános bírálatát illetően erre a műre gondoltam: Cheever, George Barrell: *The Hierarchical Despotism. Lectures on the Mixture of Civil and Ecclesiastical Power in the Governments of the Middle Ages, in Illustration of the Nature and Progress of Despotism in the Romish Church*. New York, Saxton & Miles, 1844., ami lényegében a római katolikus egyház középkorban kiépült struktúrájának általános bírálatát, a keletkezésének idejére jellemző kortünetekkel.

¹⁵⁶ A gazdasági összefüggésekből eredő despotizmusról vö. Stanziani, Alessandro: *After Oriental Despotism. Eurasian Growth in a Global Perspective*. London, Bloomsbury, 2014. különösen 7–16. és 107–116. Közismért régi példa ugyanebben a gondolati rányban Karl Wittfogel „hidraulikus társadalmakról” szóló műve; vö. Wittfogel, Karl A.: *Oriental Despotism. A Comparative Study of Total Power*. New Haven, Yale University Press, 1957, 1976.

¹⁵⁷ Moravcsik Gyula: *Byzantium and the Magyars*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1970. 89. és 93. Lásd még ehhez Klaniczay Gábor: *Az uralkodók szentsége a középkorban. Magyar dinasztikus szentkultuszok és európai modellek*. Budapest, Balassi 2000. 159. E kérdéssel itt hely hiányában nem foglalkozhatok.

Mégér egy percet az arra való utalás, hogy az újkori európai szerzők, például Jean Bodin, majd később Charles-Louis Montesquieu és mások miért a despotizmus szót elevenítették fel az ógörög nyelvből, s nem a türanniszt.¹⁵⁸ A görögöknek ugyanis – amint a 8. számú ábra mutatja – az önkényes és zsarnoki rendszerekre két kifejezésük volt: a *sajat körükben* kialakult zsarnokságot türannisznak nevezték, a körülötük élő barbár népek, elsősorban a perzsák köréből ismert pedig despotizmusnak.

8. ábra: A zsarnoki rendszerek leírására használt ókori eredetű kategóriák.

Úgy gondolták: amíg a türannosz eredetileg szabad emberek felett uralkodik, azaz és úgy, hogy maga alá rendeli őket, addig a despota a szolgálékú emberek felett gyakorol hatalmat. Amikor Montesquieu a despotizmust állította államformata középpontjába, e régi konnotációt is a modern fogalom részévé tette. Ezt a társadalom-lélektani szálát vette fel csaknem száz év múltán Alexis de Tocqueville is, amikor meghatározta a terjedőfélben lévő államforma és politikai rendszer, a demokrácia legkritikusabb elemét. Amerikai tapasztalatai nyomán ezt abban látta, hogy bizonyos feltételek, például a kisebbségvédelmi intézmények nélkül a demokrácia a többség zsarnokságát jelentheti.¹⁵⁹ Montesquieu-höz képest a különbség csak annyi volt, hogy Tocqueville nem a szolgálékú, hanem a közvélemény által befolyásolt, vagyis a „kívülről vezérelt” emberekről¹⁶⁰ beszélt. Ma már tudjuk: tűnjék bármily különösnek is, de e két csoport tagjai – nevezetesen a szolgaság által megnyomorított gondolkodású (*szolgálékú*) és a szabad, ám a tömegmédiával irányított (*manipulált*) emberek – nagyon hasonlítanak egymáshoz.

A bizánci és a magyar politikai kultúra néhány középkori történeti vonatkozásáról lásd még Komáromi László: A bizánci kultúra egyes elemei és közvetítő tényezői a középkori Magyarországon. *Iustum Aequum Salutare*. 3. évf. 2007/1. sz. 215–228.

¹⁵⁸ Vö. Montesquieu, Charles, Louis: *A törvények szelleméről* (1748). Ford.: Csécsy Imre és Sebestyén Pál. Budapest, Osiris Kiadó, 2000. különösen 67., 78., 119, 198., 205., 318., 330. és 454. Lásd még e kérdésről Richter, Melvin: A despotizmus fogalma és a *l'abus des mots*. In: *Fogalomtörténet Koschelleck után. A politikai nyelv kutatásának kortárs módszertana és gyakorlata*. Szerk. Molnár A. K. – Nagy Á. – Pap M. Budapest, NKE, 2016. 137–151.

¹⁵⁹ Tocqueville, Alexis de: *Az amerikai demokrácia*. Ford.: Ádám P. et al. Budapest, Európa, 1993. 360–369 (a többség zsarnoksága) és 369–371. (ennek hatása az amerikai nemzeti jellemére).

¹⁶⁰ A kívülről irányítotttság (és irányíthatóság) mint személyiségkérdésről – ugyancsak amerikai kontextusban – lásd Riesman, David – (Glazer, N. – Dennery, R.): *A magányos tömeg. The Lonely Crowd* (1950). Ford.: Kemény István. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1973., különösen 233–324. (politikai vonatkozások).

A despotizmus mint zsarnokság-jelölő fogalom a modern nyelvekben a XX. századra annyira elterjedt, hogy a türannisz újbóli használata rendszerint valamilyen figyelem-felhívást – elmélettörténeti keretbe csomagolt elvi vitát,¹⁶¹ értékfilozófiai alapú politikai probléma-felvetést,¹⁶² vagy érzelmi nyomatékok¹⁶³ – jelez.

MONTESQUIEU ÉS KORMÁNYZAT „VEZÉRELVEI” ♦ *A törvények szelleméről* című művében Montesquieu a kormányzatok három jellegzetes fajtáját különböztette meg: a köztársaságot (mely vagy arisztokrácia vagy demokrácia), a monarchiát és az önkényuralmat. Leírásai szerint az önkényuralom és a monarchia abban hasonlít, hogy mindkét esetben „egy személy kormányoz”, ám abban különbözik, hogy amíg a monarchiában az uralkodó akaratát „közbenső, alárendelt és függő hatalmak” érvényesítik, akik egyben korlátozzák is ezt az akaratot, addig az önkényuralomban – fogalmazott Rousseau-t megelőlegezve – az uralkodó „minden, a többi ember pedig semmi”, mert nincs, aki korlátozza a hatalmát. Ez azért van így, mert itt mindenkit a felettesétől, végső soron pedig a zsarnoktól való félelem mozgat, így nincs senki és semmi, aki, vagy ami megfékezze az akaratát. Ebben az értelemben a zsarnokság a kormányzás elfajulása.

A despotizmus szó felelevenítésével Montesquieu arra utalt, hogy az állami és kormányzati rendszereknek sajátos *társadalom-lélektani* feltételei is vannak. Ez egyesek számára azt is jelenthette, és jelenti ma is, hogy aki fölött egy másik ember zsarnokoskodik, az maga is tehet róla, magának is köszönheti, vagy még drámaiban fogalmazva: megérdemli. A dolog persze távolról sem ilyen egyszerű, s Montesquieu sokkal mélyebb gondolkodó volt annál, semhogy egy fontos szociálpszichológiai összefüggést egy ilyen egyszerű tételre egyszerűsített volna le. Egy elméletileg cizellált rendszerben inkább azt állította, hogy minden kormányzati rendszernek sajátos törvényei vannak, azoknak leírható a saját „természeté”, s mindegyiket bizonyos vezérelvek mozgatják. A törvények nem mások, mint a kormányzati rendsze-

¹⁶¹ Lásd Leo Strauss Xenophón-elemzését (*On Tyranny*, eredetileg 1948, átdolgozva 1961-től) és a francia filozófus, Alexandre Kojève ezzel kapcsolatos észrevételeit (*L'Action politique des philosophes. Critique*, 1950. 6. 46–55. és 138–155., később kissé átdolgozva: *Tyrannie et sagesse*, angolul: *Tyranny and Wisdom*). E vitát a következő kiadvány ismerteti: Strauss, L.: *On Tyranny. Corrected and Expanded Edition, Including the Strauss-Kojève Correspondence*. Chicago, University of Chicago Press, 2013. A vita elemzése: *Philosophy, History, and Tyranny. Reexamining the Debate between Leo Strauss and Alexandre Kojève*. Szerk.: Burns, Timothy – Frost, Bryan-Paul. Albany, N.Y., State University of New York, 2016.

¹⁶² Vö. Schmitt, Carl: *Die Tyrannei der Werte* (1967, ²1979). Berlin, Duncker und Humblot, ³2011.

¹⁶³ A szónak ezt a figyelemfelhívó-nyomatékosító jellegét aknázza ki a közép-európai történelmet jól ismerő amerikai történész, Timothy D. Snyder, amikor az újjászülető modern diktatúrák és zsarnokságok vonatkozásában és a nyugati demokráciák védelmében pamfletszerű egyszerűséggel megfogalmazta „éberségi tanácsait”. Vö. Snyder, Timothy: *On Tyranny. Twenty Lessons from the Twentieth Century*. New York, Tim Duggan Books, 2017.

rek felépülésének főbb szabályai; azok természete az, ami olyanná teszi őket, amilyenek; a vezérelvek pedig azok a dolgok (az el nem fajult szisztémákban: etikai elvek), amik működésre készítetik az egyes rendszereket. E három tényező között egyfajta hierarchia is van: a törvényeknek meg kell felelniük a kormányzás természetének, ez utóbbi pedig olyan, amit annak vezérelvei sugallnak. A vezérelvek – mint társadalom-lélektani és erkölcsi tényezők – részben, például a zsarnokság esetében a rendszer mozgatói, részben, így a köztársaság és a monarchia esetén a hatalomgyakorlás korlátai.¹⁶⁴ Elgondolását a 9. ábra szemlélteti.

	SZABÁLYOS, TÖRVÉNYES URALOM			„ELFAJZOTT” URALOM
	(egy)	(néhány)	(sok)	(egy)
hányan uralkodnak? →		KÖZTÁRSASÁG		ZSARNOKSÁG
	MONARCHIA	ARISZTOKRÁCIA	DEMOKRÁCIA	
a kormányzat törvényei	(...)	(...)	(...)	(...)
a kormányzás vezérelvei	L'HONNEUR: BECSÜLET /TISZTELET	LA MODÉRATION: MÉRSÉKLET	LA VERTU: ERÉNY	LA CRAINTE: FÉLELEM
az állam mérete	közepes méretű államok	kis kiterjedésű államok és városállamok		birodalmak

9. ábra: Az államformák tipológiája Montesquieu elméletében

A köztársaság vezérelve demokrácia esetén az erény. A demokráciában ugyanis – hangsúlyozta – a törvények nem tudják féken tartani a népet, hiszen a nép alkotja őket, a hatalom gyakorlóinak megfékezése tehát valamiféle erkölcsi elvet igényel. Ugyanez a helyzet a köztársaság másik formája, az arisztokrácia esetén is, aminek vezérelve a mérséklet. E vezérelv szükségességét Montesquieu a következő logikával indokolta: egy arisztokráciában a népet féken tartják azok a törvények, amelyeket a nemesek alkotnak – de kérdés, hogy mi tartja féken a nemeseket? A válasz egyszerű: az erényen alapuló mérséklet. A monarchia vezérelve a *l'honneur*, amit magyarul mondhatunk tisztetnek és megtiszteltetésnek (megbecsülésnek, becsületnek) is.¹⁶⁵ Funkciója az előbbi esetben az autoritás megerősítése, az utóbbiban pedig a köztár-

¹⁶⁴ A vezérelvek jellegéről és jelentőségéről megfogalmazott klasszikus szövegeket lásd Montesquieu, Ch.-L.: A törvények szelleméről. *id. kiad.* 71–79., 84., 100., 115., 120. 131–143. és 194–196.

¹⁶⁵ Schvarz Gyula szerint amikor Montesquieu főműve első tíz könyvét írta, még egészen biztosan nem tanulmányozta az angol monarchiát, az ottani parlamentarizmust és a miniszteri felelősséget („Anglia alkotmányát Montesquieu a II. könyvben nemcsak hogy még nem ismeri, de egyszerűen megveti”). Ha így van, ez az oka annak is, hogy túl közel hozta egymáshoz a despotizmust és a monarchiát, amit aztán e bonyolult jelentésű *l'honneur*rel kellett feloldania. Lásd Schvarz Gyula: *Montesquieu*

sasági vezérelvhez hasonló. A zsarnokág vezérelve a félelem. Itt ez az engedelmesség forrása, és ez az, ami letöri a bátorságot is. A bátorság letérése mellett a félelem-keltés azért is része minden zsarnokságnak, mert abban olyan alattvalókra van szükség, akik nem becsülik magukat.¹⁶⁶ A zsarnokok ennek elérése végett gyakran az alattvalók emberi méltóságát sértik meg. Ezt azért teszik, mert így rombolják le az önbecsülésüket, hisz az „olyan emberek – jegyezte meg egy helyen –, akik sokra tudják becsülni magukat, könnyen forradalmat csinálnak.” Mindebből az tűnik ki, hogy a francia arisztokrata nemcsak kiváló jogtudós és történelemfilozófus volt, hanem jó emberismerő is.

AZ ABSZOLUTIZMUS ♦ A despotizmus mellett az elmúlt két évszázad másik régi-új kategóriája az államok klasszifikációja terén az *abszolút* jelzővel áll kapcsolatban. Az európai államfejlődés során létrejött állam egy meghatározott alakját egyesek – szemantikailag fésületlen módon – abszolút államnak, mások abszolútizmusnak, esetleg feudális abszolútizmusnak nevezik. A fésületlenség abban áll, hogy az első változat („abszolút állam”) jelentése egy kicsit homályos, a másodiké („abszolútizmus”) meghatározatlan, amikor pedig egy szokásos jelzővel közelebről meghatározzák („feudális abszolútizmus”), akkor azt a feudalizmushoz, ezáltal pedig a középkorhoz kötik, ami hiba,¹⁶⁷ hiszen az abszolútizmus lényegében a modern állam első történeti formája volt, mely történelmileg a feudalizmus ellenében hatott.

Az elnevezés eredete néhány dolgot talán megmagyaráz: az abszolút a középkori gondolkodók által is gyakran hivatkozott római jogi maximából ered. *Princeps legibus solutus est* – hangzott Ulpianus tétele.¹⁶⁸ Ezt az oly sok közjogi fikciót tartalmazó középkori gondolkodásban úgy értelmezték, hogy az uralkodó akarata törvény, részben meg úgy, hogy az uralkodó „el van oldva a jogtól”, azaz fel van oldozva a törvények alól. Az utóbbin később, az újkori jogpozitivizmus szellemében azt is értették, hogy az uralkodó mint jogalkotó (*rex = lex*) a jog felett áll; őt tehát nem kötik a törvények.¹⁶⁹ Az abszolút jelzőt – például a *potestas absoluta* (abszolút hatalom) kifejezésben – használták a késő középkorban és a kora újkorban is, ráadásul nem is

elmélete a monarchiai államformáról a „L'esprit des lois” első tíz könyvében és az európai alkotmányfejlődés. Budapest, MTA, Értekezések a társadalomtudomány köréből, 1885.

¹⁶⁶ Montesquieu, Ch-L.: A törvények szelleméről. *id. kiad.* 56–100.

¹⁶⁷ „Az abszolútizmust »feudális képletként« értelmezni teljességgel félrevezető... A feudalizmus ugyanis... éppen a szuverenitás és az állam fogalmának, illetve az állam realitásának a szöges ellentéte volt, míg az abszolút monarchia története éppen ezekről szól!” Vö. Sashalmi Endre: *i. m.* (2015) 210.

¹⁶⁸ *Digesta*, 1. 3. 31. (a pinceps fel van oldva a törvények alól) – gyakran együtt idézve az D. 1.4. 1. alatti maximával: *Quod principi placuit, legis habet vigorem* (ami a pincepsnek tetszik, az törvényerővel bír).

¹⁶⁹ A maxima accursiusi értelmezéséről és annak a modern állam kialakulásában játszott szerepéről lásd Tierney, Brian: „The prince is not bound by the laws”. Accursius and the origins of the modern state. *Comparative Studies in Society and History*. 5. évf. 1963/4. sz. 378–400.

negatív mellékjelentéssel. Ismeretes például, hogy Jean Bodin már a XVI. században így definiálta a szuverenitást: „egy állam állandó és abszolút hatalma”, mely a törvények előírására és a parancsolásra vonatkozik, külön kihangsúlyozva, hogy ha a hatalom csak ideiglenes, akkor annak birtokosa „mégsem nevezhető szuverén uralkodónak”.¹⁷⁰ A XVII–XVIII. században a jelzőt csaknem elfelejtették, amikor pedig a XIX. században egy jellegzetes állami struktúra leírásaként újjáéledt, rögtön negatív mellékjelentést kapott. Ez 1823-ban történt, amikor is a spanyol király visszavonta a rákényszerített alkotmányt, és elkezdte üldözni annak híveit; a spanyol liberálisok „abszolutizmust” kiáltottak, mint később még oly sokszor. Nem sokkal ezután a franciák is ezzel a szóval írták le saját monarchiájukat, amikor kritizálni akarták, s az új „-izmus” igen hamar elterjedt mind a közbeszédben, mind a tudományos leírásokban.

Az abszolutizmus tehát eredetileg kritikai fogalom volt, a későbbi történeti elemzésekben pedig visszatekintő-leíró kategória lett, amit utólag alkalmaztak egy hosszú korszak, a XVI–XVIII. század államaira. A régebbi történetírás XIV. és XV. Lajos Franciaországát tekintette az abszolutizmus mintaországának, az utóbbi évtizedekben azonban ez az álláspont megkérdőjeleződött. Egyes történészek II. Fülöp spanyolországi uralmát, mások Dániának az 1665-ös Kongelov (*Királyi törvény*) által rögzített, eredetileg politikai konszenzuson alapuló s lényegében 1849-ig fennállott állami berendezkedését tekintik mintaértékű abszolutizmusnak. A francia abszolutizmus sokak szerint már IV. Henrik és XIII. Lajos uralkodása, illetőleg Richelieu és Mazarin politikai befolyása idején kiépült, az angol pedig a Stuartok korára tehető.¹⁷¹

Hosszú fennállására tekintettel az abszolutizmusnak különböző korszakait, s ezáltal részben fajtáit szokás megkülönböztetni. Az első a vallásháborúk idejére esett, amikor is a szuverén hatalom pozíciójába kerülő erős állam békét teremtett az egymást hitbéli meggyőződésük miatt üldöző és gyilkoló alattvalói között. Egy régi német közgazdász-történész, Wilhelm Roscher némi eufemizmussal ezt az időszakot a konfesszionális abszolutizmus korának nevezte.¹⁷² A mai diskurzusban a vallási jelző talán kifejezőbb, hiszen az uralkodók ekkor (olyan eszközökkel persze, amilyenekkel tudtak) vallási békét teremtettek, és itt-ott államegyházakat alapítottak. A második szakasz az államépítés korszaka volt, a szakirodalomban ezt udvari vagy klasszikus

¹⁷⁰ Bodin, J.: Az államról. *id. kiad.* (1987) 75.

¹⁷¹ Lásd ezekről *Az abszolút monarchia*. Szerk.: Képes György. Budapest, Gondolat Kiadó, Jogtörténeti Értekezések, 41. 2011. (a dán abszolutizmusról vö. Képes György: A dán példa: abszolutizmus az elmélettől a gyakorlatig, *ugyanott*, 136–168.), továbbá Anderson, Perry: *Az abszolutista állam. id. kiad.*; a közép-európai vonatkozásokról Wilson, Peter: *Absolutism in Central Europe*. London, Routledge, 2002. Lásd még Rácz Lajos: Államstruktúra és kormányzás a feudális abszolutizmusban. *Jogtudományi Közlöny*. 1987/9. sz. 505–510.

¹⁷² Vö. Roscher, Wilhelm: Umriss zur Naturlehre der drei Staatsformen. *Allgemeine Zeitschrift für Geschichte*. 7. évf. 1847. 451., idézi és elemzi Sellin, Volker: *Politik und Gesellschaft. Abhandlungen zur europäischen Geschichte*. Berlin, Walter de Gruyter, 2014. 61–69. különösen 65.

abszolutizmusnak nevezik; a harmadikat pedig minden osztályozásban felvilágosultnak mondják. E harmadik korszak ismert példái Nagy Frigyes Poroszországa, II. József Habsburg Birodalma (bár a birodalom részét képező Magyarországról nézve – s főleg Mária Terézia politikájára tekintettel – ez máshogy is értelmezhető), Nagy Katalin Oroszországa, és számos kisebb uralkodó kisebb országocskája, például Lipót Toszkánája, Tanucci Nápolya, Pombal Portugáliája és így tovább.

Az „abszolutizmus” szó jelenleg egyszerre történelmi korszakjelző és analitikus struktúrajelző kategória; az előbbi értelemben az abszolút monarchiákra utal, az utóbbiban – amennyiben nem történetileg értik – egy közelebről meg nem határozott hatalmi szerkezetre, amiben keverednek az autokrácia és a diktatúra elemei.

Történelmi értelemben az európai monarchiák olyan korszakát jelöli, amelyben az uralkodó a hatalom adott korban teljesnek mondható eszközrendszerével rendelkezett, ám korlátozatlanak nem volt tekinthető. Amint azt az utóbbi évek több történésze, a hazai szakirodalomban például Sashalmi Endre kimutatta, az abszolút uralkodó független volt minden más belső hatalomtól, és jogi felhatalmazással bírt arra, hogy „a saját jogán” mindent megtegyen a közjó érdekében, de hatalmának voltak jogi korlátai. Egyes vélemények szerint korabeli mércével mérve az abszolút monarchiák már-már alkotmányos államnak is tekinthetők – abban az értelemben legalábbis, hogy az uralkodók számára a hatalom teljessége nem jelentette az önkény lehetőségét. Egy abszolút uralkodónak figyelembe kellett vennie az „isten jog” és a természetjog előírásait, sőt az adókivetés során az ésszerűségi szempontokat, a szokásokat és a régi hagyományokat is. E keretek között azonban akaratát képes volt az állam egész területén érvényesíteni. Ezt egy sajátos közjogi struktúra tette lehetővé, amit néhányan – az újabb hazai jogtörténeti szakirodalomban (Georg Jellinek elméletére utalva) Stipta István – hatalomegységként jellemeznek.¹⁷³ Való igaz: az abszolút monarchiában a három klasszikus állami funkció (törvényhozás, végrehajtás, ítélkezés) végső soron a király kezében összpontosult. Ezzel az uralkodó számára – tekintettel a tőle függő bürokráciára, ítélkezési szervezetre és állandó hadseregére, valamint az általa kivetett adókra – adott volt az a lehetőség, hogy az állam egész területén érvényesítse akaratát.

Az abszolút monarchiák elméleti igazolása és általános politikai legitimitációja igen változatos volt. Az igazolás három modelljét, vagy inkább irányát különböztethetjük meg. A francia Jacques-Bénigne Bossuet, ismertebb nevén Bossuet abbé az *isten akarat* jelentőségét hangsúlyozta,¹⁷⁴ Robert Filmer a *patriarchális*, s ebben

¹⁷³ Stipta István: Az abszolutizmus és a felvilágosult abszolutizmus államszervezeti jellegzetessége. In: Az abszolút monarchia. *id. kiad.* 106–127.

¹⁷⁴ Lásd Bossuet, Jacques-Bénigne: *Politique tirée des propres paroles de l'Écriture Sainte* (1679). Párizs, Pierre Cot, 1709., angolul: *Politics Drawn from the Very Words of Holy Scripture*. Cambridge, Cambridge University Press 1990., magyarul részlete: *Politika a Szentírás szavai szerint*. In: *Abszolutizmus és isteni jogalap. Szöveggyűjtemény*. Szerk.: Kiss G. – Radó B. – Sashalmi E. Ford.: Kiss Gergely

a minőségükben tradicionális struktúráknak és a hódításnak az uralomra gyakorolt hatását emelte ki,¹⁷⁵ James Stuart, a későbbi I. Jakab a „szabad király és a természetes alattvaló közötti kölcsönös és viszonos kötelesség” szerepét, azaz egyfajta *társadalmi szerződés* lehetőségét¹⁷⁶ vetette fel.

FELVILÁGOSULT ABSZOLUTIZMUS ♦ Az abszolutizmus sajátos válfaját, egyes országokban sajátos korszakát jelentette a felvilágosult abszolutizmus. Ez a „rendes” abszolutizmushoz hasonlóan, de tudatos döntések alapján kialakítva tulajdonképpen a *modernizáló*, vagy ahogy manapság mondják: a *fejlesztő* állam egy sajátos, korai formája volt. Az állam mind gazdasági-pénzügyi, mind igazgatási és irányítási, mind pedig szociális értelemben tudatosan felvállalta a társadalom korszerűsítésének feladatát. Az ipar fejlesztése, a kereskedelem támogatása, a hatékony közigazgatás kiépítése ugyanúgy állami feladattá vált, mint a népjólét, a népegészségügy vagy a népoktatás.

A felvilágosult abszolutista államok egyik sajátossága, hogy – mivel a modernizálás és fejlesztés a hagyományos hatalmak ellenállásába ütközött – minduntalan konfliktusba kerültek a korábbi partikuláris és rendi struktúrákkal, s ha tudták, felszámolták azokat. Egyes államtörténészek, például Fritz Hartung ezt a sajátosságukat tekintették jellegadó ismérveknek.¹⁷⁷ A partikuláris-rendi struktúrák ellenében ezek az

et al. Budapest, *Historia Ecclesiastica Hungarica – Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia* Munkaközösség, 2006. 87–112. és Sashalmi Endre: Abszolutizmus és isteni jogalap. In: Abszolutizmus és isteni jogalap. *id. kiad.* 11–38.

¹⁷⁵ Lásd ehhez Filmer, Sir Robert: *Patriarcha; or the Natural Power of Kings* (1614/42 k.) London, R. Chiswel, W. Hensman, M. Gilliflower, and G. Wells, 1685., magyarul: *Patriarcha és egyéb írások*. Ford.: Nagy Levente. Kolozsvár, Polis, 2003. Továbbá Kontler László: *Az állam rejtelmek*. Budapest, Atlantisz, 1997. 91–110., Nagy Levente: Sir Robert Filmer és a patriarchalizmus szerepe a 17. századi angol politikai gondolkodásban. *Politikatudományi Szemle*. 11. évf. 2002/3–4. sz. 229–237. és Rigó Balázs: Robert Filmer és a patriarchális államelmélet. *Jogi Tanulmányok*. 10. köt. 2016. 275–284.

¹⁷⁶ A kontraktuális alapú legitimitációhoz lásd James Stuart (I. Jakab): *The True Lawe of free Monarchies: Or, The Reciproock and Mutuall Dutie Betwixt a free King, and his naturall Subiectes* (1598) és Βασιλικὸν Δῶρον (Basilikon doron; 1603); mindkettő korszerű angol kiadásban: *The True Law of Free Monarchies: And, Basilikon Doron*. Toronto, Centre for Reformation and Renaissance Studies, 1996; magyarul: A szabad monarchiák igazi törvénye. Avagy kölcsönös és viszonos kötelesség egy szabad király és természetes alattvaló között. Ford.: Radó Bálint. In: *Abszolutizmus és isteni jogalap*. Szerk.: Kiss G. – Radó B. – Sashalmi E. Ford.: Kiss Gergely et al. Budapest, Magyar Egyháztörténeti Enciklopédiai Munkaközösség, 2006. 39–72. és *Basilikon Doron. Az angliai első Jakab királynak fia tanításáért irt királyi ajándék*. Ford.: Szepsi Korocz György. Oppenheim, 1612., részlete: *Magyar gondolkodók 17. század*. Szerk.: Tarnóc Márton. Budapest, Szépirodalmi Kiadó, 1979. 50–69. Lásd még ehhez Vincze, Hanna Orsolya: *The Politics of Translation and Transmission. Basilikon Doron in Hungarian Political Thought*. Cambridge, Cambridge Scholars Publishing, 2012.

¹⁷⁷ Hartung, Fritz: *Staatsbildende Kräfte der Neuzeit*. Berlin, Duncker und Humblot, 1961. Lásd még ehhez Stipta István, *i. m.*, és Kosári Domokos: Felvilágosult abszolutizmus – felvilágosult rendiség. *Történelmi Szemle*. 19. évf. 1976/4. sz. 675–720., valamint Kosáry Domokos: A felvilágosodás változa-

államok deklarálták a törvény előtti egyenlőséget, szakképzett hivatalnokokra bízta a közigazgatást, racionalizálták az igazságszolgáltatást, humanizálták a büntetőjogot, előkészítették a modern kodifikációt és így tovább. Mivel abszolutizmusok voltak – vagyis olyan rendszerek, amelyekben az uralkodói hatalomnak nem egy másik hatalom, hanem „csak” a természetjog szabott határt –, nem nyújtottak garanciát a jószándékú zsarnoksággal szemben: a nemes célok elérése érdekében gyakran meglepően nemtelen eszközöket alkalmaztak, s a haladó szellemű reformokat nemritkán zsarnoki módon kívánták bevezetni. Voltaire egyik fordulatát felhasználva az ilyen államokat ezért olykor „felvilágosult despotizmusnak”¹⁷⁸ is nevezték.

E rendszerekben – miként az ezekhez hasonlóknak ma is – a nemes célokat a nép iránti elkötelezettséggel támasztották alá, a nemtelen eszközök alkalmazását pedig a nép habitusára, jellemére vagy szellemi színvonalára tett kritikai elgondolásokkal igazolták. E kétarcúság politikai következményét jól kifejezte II. József híres maximuma: „Mindent a népért, semmit a nép által”. Ennek következtében a legitimációs mechanizmus is különbözött a klasszikus abszolutizmusétól: a felvilágosult abszolutizmusban az uralkodó – bár öröklés révén került pozíciójába – képességeivel és tevékenységével igyekezett igazolni hatalmát. Ahogy a porosz Nagy Frigyes, majd az ő nyomdokain haladva a mi „kalapos királyunk” szeretne mondogatni: a király az állam első szolgálója. Ez legitimációs szlogennek nem volt rossz, de azért volt benne egy kis túlzás.

A „JÓ KORMÁNYZÁS” ANNO: KAMERALISZTIKA ♦ Az abszolút állam igazi tudománya a kameralisztika volt. Tipológiai jelentősége annyiban van, hogy ennek keretében született a *rendészeti állam* fogalma, amit – hogy helyesen vagy helytelenül, azt most hagyjuk – később (és visszatekintve is) *rendőrállamnak* mondtak.

tai. In: *Magyarország története tíz kötetben*. Szerk.: Ember Győző. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1989. 1125–1207.

¹⁷⁸ Vö. Voltaire: *Filozófiai ábécé* (1764). Ford.: Gyergyai Albert és Réz Pál. Budapest, Európa, 1983. 246–247. Lásd még ehhez Ludassy Mária: *Miért Voltaire? Világosság*. 28. évf. 1987/8–9. sz. 474–486. és Andrews, Stuart: *Enlightened despotism*. London, Longmans, 1967. A felvilágosult abszolutizmusról általánosabb kontextusban lásd Wilson, P.: *i. m.*, 108–120., Scott, Hamish M.: *Enlightened absolutism*. Ann Arbor, University of Michigan Press, 1990., *Josephinismus als Aufklärer Absolutismus*. Szerk.: Reinalter, Helmut. Bécs, Böhlau, 2008., Reinalter, Helmut: *Der aufgeklärte Absolutismus. Geschichte und Perspektiven der Forschung*. In: *Der aufgeklärte Absolutismus im europäischen Vergleich*. Szerk.: Reinalter, Helmut – Klüeting, Harm. Bécs, Böhlau Verlag Wien, 2002. 11–20. A magyar vonatkozásokat lásd – egyebek mellett – H. Balázs Éva: *Hungary and the Habsburgs, 1765–1800. An Experiment in Enlightened Absolutism*. Budapest, CEU Press, 1997., Fazakas István: *Vallás- és neveléspolitikai Erdélyben a felvilágosult abszolutizmus korában*. Budapest, Pallas-Akadémia, 2003., Hajdú Lajos: *A közjő szolgálatában. A jozefinizmus igazgatási és jogi reformjairól*. Budapest, Magvető, Nemzet és emlékezet, 1983.; Sajó András: *A filozófusok törvényhozója és a törvényhozók filozófiája. Felvilágosodás és jog. Világosság*. 28. évf. 1987/8–9. sz. 515–523.

A kameralisztika vagy kamaratudomány (*Kameralwissenschaft*) a XVII–XVIII. század új államtudományainak egyikeként az ún. rendészettudomány (*Polizey-wissenschaft*) kiterjesztése volt, mely elsősorban a felvilágosult abszolútizmushoz kötődött.¹⁷⁹ Háromféle ismeretkört ölelt fel: a mai fogalmaink szerinti közigazgatási ismereteket, amit a gyakorlati gazdálkodással összefüggő gazdaságtani és pénzügyi kérdésekkel egészítettek ki. Az ennek keretében született művek a középkori „fejedelmi tükrök” helyébe lépő ún. *Hausvaterliteratur* körébe tartoztak, melyek gyakorlati kormányzati tanácsokkal látták el a családfő mintájára elgondolt uralkodókat. A kameralisták az igazgatás elméletét a kor domináns gazdaságelméleti háttere előtt, a merkantilizmust követve adták elő különböző egyetemeken. Van olyan szakirodalmi nézet, miszerint a kameralisztika lényegében „a merkantilizmus német változata” volt.¹⁸⁰ A két dolog ilyen összekapcsolása annyiban indokolt, hogy lényege szerint mindkettő – amint azt Gustav von Schmoller a Nagy Frigyes gazdaságpolitikájáról és a merkantilizmusról írott munkájában (érdemben a skót Adam Smith elgondolásával vitázva) megjegyezte – az *államépítés tana* volt. Schmoller szerint a merkantilizmus nem egyszerű gazdasági elmélet, hanem az erős és egységes állam, az abszolútizmus létrejöttét előmozdító gazdasági és politikai tan volt. Ez a régi nézet valószínűleg ma is megállja a helyét.

A kameralisták sokan voltak – csupán a legjelentősebbeket említve Johann Heinrich G. Justi, Karl Gottlob Beck, Christian Ulrich Detlev Eggers, Joseph Süß Oppenheimer,¹⁸¹ Josef Ignac Buček, Simon Rottmanner és Joseph F. von Sonnenfels, magyar vonatkozásban Sonnenfels tanítványa, Barits Béla (Adalbert), továbbá Markovics Pál, Reviczky József, Sax Mihály, Tipula Péter, jóval később pedig Karvasy Ágoston – és tegyük hozzá: a korabeli célok szempontjából éppen elegendő. Azért fo-

¹⁷⁹ E kapcsolatról lásd Fuhrmann, Martin – Klippel, Diethelm: *Der Staat und die Staatstheorie des aufgeklärten Absolutismus*. In: *Der aufgeklärte Absolutismus im europäischen Vergleich. id. kiad.* (2002), 223–244. Lásd még Szántay Antal: *Justi és Beck. Kormányzati teóriák II. József környezetében. Történelmi Szemle.* 36. évf. 1994/1. sz. 54–59. és Koi Gyula: *A közigazgatás-tudományi nézetek fejlődése. Külföldi hatások a magyar közigazgatási jog és közigazgatástan művelésében a kameralisztika időszakától a Magyar-iskola koráig.* Budapest, Nemzeti Közszerkesztési és Tankönyvkiadó, 2014. kül. 46–67. A magyar kameralisztikáról lásd Szaniszló József: *A kameralisztika kora.* In: Szaniszló József: *a közigazgatás-tudomány oktatásának és tanszékeinek története az ELTE Jog- és Államtudományi Karán 1777–1977 között* I. ELTE ÁJK Államigazgatási Jogi Tanszék, Budapest, 1977. 1–66.

¹⁸⁰ Vö. Wakefield, Andre: *Cameralism. A German Alternative to Mercantilism.* In: *Mercantilism Reimagined. Political Economy in Early Modern Britain and its Empire.* Szerk.: Stern, Philip J. – Wennerlind, Carl. Oxford, Oxford University Press, 2013. 134–151. E nézetet – a kameralizmus teoretikus arculatát fenntartva – az újabb irodalomban vitatja Ere Nokkala, vö. Nokkala, E.: *From Natural Law to Political Economy: J. H. G. von Justi on State, Commerce and International Order.* Bécs, LIT Verlag, 2019.

¹⁸¹ Joseph Süß Oppenheimerről lásd Vadas András: *Joseph Süß Oppenheimer pere és kivégzése. Rubicon.* 24. évf. 2013/4. sz. (www.rubicon.hu), valamint irodalmi feldolgozásként Feuchtwanger, Lion: *Jud Süß.* Ford.: Tandori Dezső. Budapest, Ulpius-ház, 2007.

galmazok így, mert a kameralizmus egyfajta birodalmi ideológia is volt, mely nálunk – az európai birodalmak megrendülésének és a létért való küzdelmének idején – a Habsburg politikai egység mellé gazdasági egységet is teremteni akart. A kameralisták már a XVIII. században hálózatszerű kapcsolatokat kiépítve lepték el Közép-Európa udvarait és egyetemeit: adtak praktikus tanácsokat az uralkodóknak, és vettek részt irányító módon a kor állami tisztviselői karának szelekciójában.

Közülük nálunk leginkább a bécsi egyetemen tanító Joseph F. von Sonnenfels, Mária Terézia „udvari jogászat” ismerik.¹⁸² Az osztrákok szeretik őt, kis túlzással, Ausztria Montesquieu-jének nevezni. Ez annyiban jogos jellemzés, hogy Sonnenfels az „osztrák felvilágosodás hírnöke” volt, akit a bécsiek itt nem részletezendő okok miatt eleinte idegennek érezttek, később azonban tiszteltek, és tiszteletük jeléül szobrot emeltek neki. Elméletének essenciája az volt, hogy az államnak – célja szerint – a közjólét biztosítására kell törekednie, s ennek érdekében hatalmának ellenállhatatlannak kell lennie, a polgárok pedig feltétlen engedelmességgel tartoznak iránta. E sajátos államcél-meghatározásból az is következett, hogy Sonnenfels szerint a közigazgatásnak „joga van azt mondani: dolgozz, hogy magad gondoskodj létfenntartásodról”, ám annak, aki nem képes dolgozni, „joga van az államtól azt követelni: add meg nekem létfenntartásom lehetőségét, hiszen én nem tudok gondoskodni róla.”¹⁸³ Az államnak tehát egyfelől biztosítania kell polgárai megélhetését, másfelől viszont munkára is kötelezheti és munkára nevelheti őket – ha máshogy nem, hát dolgházak és javítóintézetek felállításával és működtetésével.

Az állam Sonnenfels felfogásában mindent megtesz a népesség számának gyarapítása érdekében, intézkedik az addig nem nagyon létezett rendszeres népszámlálásokról, segíti az ipari fejlődést, korszerűsíti az utakat, kórházakat hoz létre és tart fenn, szabályozza a folyókat, növeli bevételeit és terjeszti a technikai újításokat. E törekvései előmozdítása érdekében persze mindent ellenőrizhet, ami területén történik, és ami – ahogy fogalmazott – a „nyilvánosság jellegével felruházható”. Vagyis cenzúrázhatja az újságokat, a színházakat és a könyvnyomtatást, megtilthatja a koldulást, megvizsgálhatja, hogy a szülők helyesen nevelik-e gyermekei-

¹⁸² Sonnenfelsről lásd H. Balázs Éva: Sonnenfels professzor. In: *Magyarország története. 1686–1790.* Szerk.: Ember Győző – Heckenast Gusztáv. Budapest, Akadémiai Kiadó, Magyarország története tíz kötetben 4/1–2, 1989. 880., Kontler László: Polizey and Patriotism. Joseph von Sonnenfels and the Legitimacy of the Enlightened Monarchy of the Habsburgs in the Gaze of Eighteenth-Century State Sciences. In: *Monarchism and Absolutism in Early Modern Europe.* Szerk.: Cuttica, Cesare – Burgess, Glenn. London, Pickering and Chatto, 2012. 75–90., Kökényesi Zsolt: Kiváltságosok az állam és a közjó szolgálatában. Joseph von Sonnenfels nemesség koncepciójáról. *Aetas.* 28. évf. 2013/3. sz. 60–91., Kapronczay Katalin: Kameralizmus, felvilágosodott abszolútizmus, orvosi rendészet. Joseph von Sonnenfels államigazgatási modelljének egészségpolitikai vonatkozásai a 18. századi Habsburg Birodalomban. *Lege Artis Medicinae.* 8. évf. 1998/5. sz. 384–388.

¹⁸³ Sonnenfels, J.: *Grundsätze der Polizey- Handlung- und Finanzwissenschaften* (1765). Bécs, 1804–1805. idézi: H. Balázs Éva: Sonnenfels professzor. *id. kiad.* ugyanott.

ket, erkölcsrendészeti bizottságokat állíthat fel, ellenőrizheti a kereskedelmet, sőt a luxusfogyasztást is.

A kameralisztika többek szerint valójában nem általános tudomány, de még csak nem is tudomány volt, hanem gyakorlati célú és tapasztalati jellegű ismeretek halmaza. Ezt a kortársak is tudták. Egy Maria Machievel álnéven író szerző *Az igazi kameralista* című könyvében már a saját korukban kifigurázta őket: „a kameralizmus semmi más – fogalmazott –, mint a kamara annyi pénzzel és értékkel való feltöltésének tudománya, amennyit az úr szükségletei megkövetelnek. A kameralista tehát az a személy, aki megoldja ezeket a beszerzéseket a kamara számára.”¹⁸⁴ Vagyis a kameralizmus nem más, mint az állami hivatalnok speciális tudása, melynek egyik eleme az úr kiszolgálása (jövedelemszerzés, a tartós rend biztosítása) és neki való engedelmesség. Erre utal az is, hogy amikor Bécsben felállították a *Polizey und Kameralwissenschaft* oktatására szolgáló tanszéket, ennek elsajátítását az állam azzal ösztönözte, hogy azt mondta: „Akik az előadásokat látogatják, s az ismeretekben jó előmenetelre tesznek szert, mások előtt kerülnek hivatali alkalmazásra.”¹⁸⁵ A monopolizált államtudományi oktatás mai magyar híveinek tehát volt kitől tanulniuk.

A kameralisztikát később, a XIX. században sokan bírálták. Mintegy száz évvel Sonnenfels működése után a marxistává lett Friedrich Engels (akiről persze nem mondható el, hogy túlbecsülte volna a fegyelmezett állami tevékenység jelentőségét, hisz végtére is forradalmár volt) így jellemezte azt: ez az ismeretkör – írta – „mindenféle furcsaságokból álló és eklektikus közgazdasági lével feleresztett kása, amit az államvizsgára készülő államhivatalnokoknak hasznos volt tudniok”.¹⁸⁶ Aki felütött már valamilyen régi, kameralisztikai tárgyú könyvet, az biztosan nem tartja teljesen helytelennek ezt a jellemzést. S azt is láthatja, hogy a kameralisztika ennek ellenére a modern közigazgatástan előzményének tekinthető, hiszen ezernyi módon igazodott a modern állam rendészeti, igazgatási és felügyeleti feladataihoz. Ha pedig valaki úgy gondolná, hogy a mai közigazgatás-tudományban, különösen pedig a közigazgatási jog különös részi tankönyveiben is van valami „kásaszerű”, vagyis egy nagy adag eklektika, annak azt mondhatjuk: ez részben e tudomány szóban forgó előzményének, részben a modern államok által felvállalt szerteágazó feladatoknak köszönhető. Akárhogy is értékeljük a kameralisztika tudományos státuszát és minőségét, kétségtelen, hogy jelentős szerepe volt a modern állam hivatalnoki karának képzésében.

¹⁸⁴ Lásd Machiavel, Maria: *Der vollkommene Kameraliste*. Frankfurt–Lipcse, k.n., 1764., idézi Wakefield, Andre: *The Disordered Police State. German Cameralism as Science and Practice*. Chicago, University of Chicago Press, 2009.

¹⁸⁵ Vö. H. Balázs Éva: *i. m.*, ugyanott.

¹⁸⁶ Engels, Friedrich: Marx Károly „A politikai gazdaságtan bírálatához” c. művéről (1859). In: Engels, F.: *Marx Károlyról. Engels, Lafargue, Liebknecht és mások emlékezései, cikkei, levelei*. Budapest, Szikra, 1950. 71.

RENDESZETI ÁLLAM – RENDŐRÁLLAM ♦ A kameralisták eszményi állama – utalva az eredeti kifejezésre, a *polizey* fogalmára – a rendészeti állam (*polizey-Staat*) volt. E kifejezést az utókor, mely mindig alakítgatja-formálja a történelmet, szívesen érti úgy, hogy rendőrállam. Pedig a két dolog különbözik.

A rendészeti állam lényegében felügyeleti vagy felügyelő állam: olyan, amely a vízrendésztől az erkölcsrendészig minden felett gyámkodik, mindent ellenőriz, mindent igazgat, s az igazgatás során előírásokat, vagyis általános szabályokat is alkot. Egy rendészeti államnak jogilag mindenre volt hatásköre, azaz omnikompetens volt, hatalmi vonatkozásban pedig – elvileg – mindenhatónak, omnipotensnek tekintette önmagát, s ezt azért tehette, mert maga teremtette meg a tevékenységére vonatkozó szabályokat. Az az átfogó értelem, amelyet a kameralisztika az igazgatásnak tulajdonított, csak a törvényhozás és végrehajtás elválasztását kívánó tanok elterjedése, vagyis az államhatalmi ágak elválasztására vonatkozó elméletek térhódítása után, Közép-Európában tehát a XIX. században szűnt meg.

A kameralisztika irodalmában alakult ki a rendőrállam történetileg első felfogása, s a fogalom jelentésének első rétege. A rendészet itt megfogalmazott értelmét (vö. erkölcsrendészet, vízrendészet, kereskedelmi felügyelet stb.) az államtudományi diskurzus mindmáig megőrizte, és azóta újakkal egészítette ki: idegenrendészet, élelmiszer-felügyelet, energiafelügyelet, sajtórendészet, médiaigazgatás stb. Vagyis rendőrállam az, amely kontrollálja a társadalmi együttműködés különböző területeit, „felügyelőként” szakpolitikákat dolgoz ki és érvényesít, s az egy-egy területhez igazodó szakértelemre hivatkozva ebbe nem enged beleszólni senkinek.¹⁸⁷ Rajta tartja kezét és szemét a társadalom ütőerén, ezért lesz belőle a rend őrsége. Innen ered a rendőrállam-fogalom azon (történetileg második, mert később megfogalmazott) jelentése is, hogy az államban bizonyos intézményeket „felülről” lehet ugyan orientálni, de kellő szakértelem hiányában ellenőrizni már nem, kontrollálni pedig – hatalommegosztás hiányában – sehonnan nem lehet. Ez az ára annak, hogy jelentős intézményi reformokat hajtsanak végre „a jog révén”,¹⁸⁸ pontosabban egy olyan jog révén, amelynek megalkotása és alkalmazása során a hatalmi ágak elválasztása még nem működött. Ezt a jelentést egészítette ki, illetőleg tette konkréttá később,

¹⁸⁷ Rövid, bár pontatlan meghatározásaként lásd ehhez egy rendészettudományi lexikon „rendőr-állam” szócikkét; *Rendészettudományi Szaklexikon*. Főszerk.: Boda József. Budapest, Dialóg Campus [NKE] 2019. 484.: „Rendőrállam: a modern rendészet kialakulása előtti időszakra jellemző helyzet, ill. állapot, amelyben az uralkodó gondoskodik alattvalóiról, és a polgárok minden viszonyát szabályozza”. A pontatlanságot, de legalábbis a félreérthető jelleget sokak számára feltehetőleg a „modern rendészet” fogalma fedi el.

¹⁸⁸ Raeff, Marc: *The Well-ordered Police State. Social and Institutional Change through Law in the Germanies and Russia 1600–1800*. New Haven. Yale University Press 1983. (Részletes tartalmi kivonata németül is, vö. Raeff, Marc: *Der wohlgeordnete Polizeistaat der im Europa des 17. und 18. Jahrhunderts. Versuch eines vergleichende Ansatzes*. In: *Absolutismus*. Szerk.: Hinrich, Ernst. Frankfurt am Main, Shurkamp, 1986. 310–343.)

többször a XIX. század folyamán az az értelmezés, mely szerint a rendőrállam olyan államot jelent, amelyben a titkosrendőrség a besúgók révén szerzett információk birtokában szinte korlátlan hatalmat gyakorol a társadalmi élet egy-egy területe felett. Amikor pedig a XIX. századi liberalizmus fellázadt ez ellen, akkor nemcsak a rendőrség titkos információgyűjtésre épülő hatalmának leépítésére törekedett, hanem ezek mögül – a társadalmi autonómiák jelentős bővítésével párhuzamosan – „kitessékelte” a fogalomból a szakpolitikákat és szakfelügyeletet is. A XX. században aztán a rendőrség ezért némi kárpoztást kapott, hogy annak fejében dolgozza ki a modern rendészet követelményeit és elméletét.¹⁸⁹

A szakpolitikai tudás igénye, sokszor ténye, illetőleg a túlzottan nagy, nemritkán informális, sőt titkos eszközökkel biztosított befolyás feszültsége mindmáig jellemzi a rendőrségről való gondolkodást. A totalitárius államok idején egy időre minden a visszájára fordult,¹⁹⁰ hogy aztán a II. világháború után (a nyugati világban legalábbis) a rendőrséget is demokratikus kontroll alá helyezték.¹⁹¹ Így jött létre a XX. század második felére Nyugat-Európában az a rendőrség, amelyet a „közbiztonság” megteremtésének területére szorítottak, és amelynek tevékenységét a törvényes működés érdekében az igazságszolgáltatás ellenőrzi, a „helyes irányba” pedig az igazgatási politikai fórumok állítják be. Mivel – szemben a „közbiztonsággal”, melynek megteremtése és fenntartása a rendőrség fő feladata lett – a „közrend” (s ennek részeként a közerkölcs) értéktelített, világnézettől vagy a helyesnek gondolt erkölcsi rend tartalmától függő fogalom, ezen a terepen a modern rendőrségek rendszerint csak félszegen vagy ellentmondásokba bonyolódva mozognak. Akárhogy is mozognak azonban, a „rendőrállam” mint az egész államra vonatkoztatott vagy annak legfőbb jellemzőjét adó fogalom mára a múlt részévé vált. A közép- és kelet-európai társadalmakban mindazonáltal ezek a tendenciák kevésbé voltak láthatók és érezhetőek, hiszen a rendőrség itt sok mindent megőrzött a régi tradíciókból – ideértve a titkosrendőri szellemet is.

¹⁸⁹ Az újabb hazai szakirodalomból lásd ezzel kapcsolatban Finszter Géza: *A rendészet elmélete*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó–Kerszöv–OKKRI, 2003, *Értekezések a rendészetéről*. Szerk.: Korinek László. Budapest, NKE, 2014. és Finszter Géza: *Rendészettan*. Budapest, Dialóg Campus Kiadó [NKE], 2018. A rendészet történetéről lásd Sallai János: *A rendészet és tudományának kezdetei nyugat-európában*. In: *Csoportosulás, lázadás és a társadalom terrorizálása*. Szerk.: Jámbor O. I. – Tárján G. G. Budapest, Rendőrség Tudományos Tanácsa, 2019. 7–27.

¹⁹⁰ Schaefer, Gert: *Politische Gewalt: Rechtsstaat, Polizeistaat, Nationalsozialismus*. In: Schaefer, G.: *Gewalt und Politik. Studien zu Nationalsozialismus und totaler Herrschaft*. Szerk.: Schyga, Peter. Baden-Baden, Nomos, 2014. 315–333.

¹⁹¹ Lásd erről tankönyvszerűen fegyelmezett alapos elemzésként Chapman, Brian: *Police State*. London, Macmillan: International Higher Education, 1971. (eredetileg Pall Mall Press, 1970, később németül: *Der Polizeistaat*. München, List Taschenbücher, 1972.) különösen 33–80.

5. RÉGI-ÚJ ELEMELK A HAGYOMÁNYOS KLASSZIFIKÁCIÓS RENDBEN (XX–XXI. SZÁZAD)

ÚJBOR ÚJ TÖMLŐBEN, DE A RÉGI POLCOKON ♦ Az eddig elmondottakból egyértelmű, de külön is kiemelem itt, hogy az államok rendszerezésére szolgáló kategóriák struktúrájában és az erre vonatkozó elméletekben – a tipológiájukra irányulóktól némileg különböző módon – roppant erősen érvényesült a tradíció. Az új típusokat is figyelembe vevő tipológia időről-időre megújul; a rendszerezés szerkezeti keretei pedig lassan, mindig csak kis mértékben és lépésről-lépésre változnak. Az új típus-jelző kategóriák mögött persze mindig ott áll egy-két régebbi, amit átértelmeznek, és új tartalommal töltenek meg, de amiben valamilyen mértékben a régebbi tartalom is tovább él. Mivel azonban a tipológia és rendszerezés végső soron kéz a kézben jár, gyakran arra számíthatunk, hogy az egyik megújulása magával hozza a másik átalakulását. Ez azonban nem mindig van így, mert az új fogalmak beleilleszkednek a régi szerkezetbe, vagy legalábbis rendjük strukturálisan megfeleltethető annak. Ez a szerkezet nyilván befolyásolja jelentésüket is, ezért az egyes kategóriák jelentésének meghatározásakor még azt a helyet is figyelembe kell vennünk, amit azok e rendszerben elfoglalnak. Példa: amint a hagyományos rendszerzésekben a monarchiának volt két jelentése, az újban az autokráciának lesz az, ami attól is függ, hogy azt egy triász fokozatokat tartalmazó elemeként (a demokrácia és diktatúra közötti átmenetként) értjük-e, vagy egy duális fogalompár egyik elemét jelentő gyűjtőfogalomnak tartjuk.

A témakör egészére vonatkozó fő megállapításom az, hogy a több évszázados, hagyományosan közjoginak mondott osztályozó kategóriákat az elmúlt évszázadban – de amint azt az előző fejezetben láttuk: egy két-háromszáz éves folyamat lezárásaként – az államról való elméleti gondolkodásban felváltották a politikai alapú vagy ilyen jellegű kategóriák. A „politika” itt nem az érdekek kifejeződése, érvényesítése vagy tükre, hanem az érdektörekvéseknek irányt adó általános eszmék és értékek megjelenítője. E megállapításnak része az is, hogy az új kategóriák rendszere a fenti összefüggés miatt strukturálisan többé-kevésbé megfeleltethető az előbbieik között kialakult rendnek. A típus-jelző kategóriák újak (például „jóléti állam”, „alkotmányos demokrácia”, „tekintélyuralmi állam”, „totalitárius állam” stb.), s ebben az értelemben – utalva a bibliai példabeszédre¹⁹² – az újbor új tömlőbe került, de azok rendszere a régi maradt, vagyis az új tömlők ugyanabban a rendben kerültek a pince polcaira, ahogyan a régiek. Ezt a megfeleltethetőséget, vagy inkább átfordíthatóságot szemlélteti a 10. számú ábra.

A „megfeleltetés” annak kimondását jelenti, hogy – példának okáért – a köztársaság–monarchia páros mai helyére az államok demokrácia–diktatúra, vagy a demok-

¹⁹² Vö. „És senki sem tölti az újbort régi tömlőkbe, hiszen az újbor szétszakítja a tömlőket, a bor kiömlik, és a tömlők is tönkremennek. Hanem az újbort új tömlőbe kell tölteni.” *Lukács* 5:37–39.

rácia–autokrácia-alapú felosztása kerül, a demokrácia–arisztokrácia–monarchia mai formája pedig a demokrácia–autokrácia–diktatúra, vagy az alkotmányos demokrácia–tekintélyuralmi állam–totalitárius állam triászja lesz. Amint az ábrán látható, az itt szóba jövő kategóriák az államformatant átvezetik az államtípusok elméletébe. Ebben az értelemben az már e kötet következő részébe tartozna; itteni tárgyalása a rendszerezés folyamatosságát és az újnak a régiből való kifejlődését szemlélteti.

10. ábra: Az államok hagyományos és modern rendszerezésének hozzávetőleges megfeleltetése¹⁹³

¹⁹³Néhány szakirodalmi utalás a modern tipológiához. (1.) A jogállam–rendőrállam fogalompár szinte uralja a jogállammal kapcsolatos XIX. századi magyar államelméleti szakirodalmat, ami felte-

A két rendszer között – azok szerkezeti megfeleltethetősége ellenére – természetesen komoly tartalmi különbségek is vannak. Így a modern hármas felosztás – az ókorival ellentétben – értékelési fokozatokat is jelez, a duális kategóriák szerinti mai felosztások két kategóriája pedig – a kora újkorival szemben, ahol ezek megfelelői mára pusztán „technikai” különbségeket jeleznek és legfeljebb legitimációs jelentőségük van – egymás axiológiailag értelmezhető ellentétei.

KIEGÉSZÍTŐ MEGJEGYZÉSEK A TÁBLÁZATOS ÖSSZEFOGLALÁSHOZ ♦ A fenti megjegyzésen túl a 10. ábra tartalma a következő három kiegészítés kontextusában értelmezendő.

1. A „további változatok” természetesen mindkét rendszerben szinte vég nélkül szaporíthatók; különösen, ha az előbbibe bevezetjük a *hibrid rezsím* fogalmát,¹⁹⁴ és azt belsőleg tagoljuk, vagy kiemeljük valamely konkrét változatát. A tekintélyuralmi állam nyilvánvalóan ilyen hibrid rezsím, miként a „választási autokrácia” is az, s bár ezt nem szokták így mondani, ebben a rendszerben tulajdonképpen a XX. századi Nyugat-Európa legnagyobb vállalkozása, a szociális-jóléti állam is tekinthető „köztes”, „vegyes” vagy „hibrid” megoldásnak a szabad piaci rendhez igazodó, csak negatív funkciókat felvállaló minimális állam és a társadalmi életet teljesen államosító totalitárius állam tervutasításos gazdasági rendszere között. A maga módján köztes rendszer az „illiberális demokrácia”¹⁹⁵ is, már ha valaki elfogadja egyik változatának

hetőleg Robert von Mohl elméleti befolyásának következménye. Lásd erről Szabadfalvi József: „A jogállam a jogeszmé megvalósítását célzó intézmény”. Adalékok a magyar jogállamfogalom kialakulásához. *Jog. Állam. Politika.* 12. évf. 2020/4. sz. 32–57. Bár fogalompár hangzása régies, azt a mai hazai jogtudományi szakirodalomban is használják; lásd például Holé Katalin: *Europol és jogállam. Biztonságunk ára.* Budapest, Magyar Közlöny Lap- és Könyvkiadó, 2008. passim. (2.) *A jogállam – diktatúra* fogalompár egyik első, karakteres értelmezését lásd Heller, Hermann: *Jogállam vagy diktatúra?* [1929]. Ford.: Szilágyi Péter. In: *Joguralom és jogállam. Antológia a Rule of Law és a Rechtsstaat irodalmának köréből.* Szerk.: Takács Péter. Budapest, ELTE ÁJK Tempus (Osiris Kiadó), Jogfilozófiák, 1995. 62–74. Egy ettől független mai használati módját lásd Kahler Frigyes: *Jogállam és diktatúra.* Budapest, Kairosz, 2007. (3.) *A mérsékelt állam – totalitárius állam* fogalompár mai használatát a hazai szakirodalomban lásd például *Államelmélet. A mérsékelt állam eszméje és elemei.* 2 kötet. Szerk.: Bódig Máttyás – Györfi Tamás. Miskolc, Bíbor Kiadó, Prudentia Iuris, 2002. passim.

¹⁹⁴ A hazai szakirodalomból lásd például Bozóki András – Hegedűs Dániel: A kívülről korlátozott hibrid rendszer. Az Orbán-rezsím a rendszertipológia tükrében. *Politikatudományi Szemle.* 26. évf. 2017/2 sz. (7–32.) különösen 15. és 17., ahol az is látszik, hogy egy köztes kategórián belül az altípusok „szaporítása” sok esetben a két oldalról, ez esetben a demokrácia és diktatúra felől oda bevont-begyűjtögetett kategóriákkal történik. Hasonlóképpen, és ugyancsak gondolatgazdagon, sőt azt is jelezve, hogy e köztes kategóriák (hibrid rezsím, választási autokrácia stb.) fogalmi nehézségei a „két oldal”, a demokrácia és diktatúra elemzési problémáit is beviszik erre a területre, lásd Gyulai Attila – Stein-Zalai Juliane: Hibrid rezsimek és a szürke zóna. Új válaszok a politikai rezsimek rendszertanának örök kérdéseire. *Metszetek.* 5. évf. 2016/2. sz. 42–59.

¹⁹⁵ A kifejezés egy lehetséges értelmezéséről vö. Zárug Péter Farkas: *Leviatán ébredése, avagy illeberális-e a magyar demokrácia?* Budapest, L'Harmattan, 2015. kül. 127–153. és 197–201.; alkotmányjogi

nem il-, hanem lényegében antiliberalis önmeghatározását, a kifejezés második tagjának korlátozott értelmezhetőségével kapcsolatos kételyt pedig félreteszi.

2. A második fejezetben bemutatott és az itt áttekintett rendszer között fontos különbséget jelent az is, hogy a „további változatok” között az előbbiben nem, az utóbbiban viszont találunk az államok *gazdasági* funkciói alapján meghatározott típusokat is. Ilyenekre („fejlesztő állam” stb.) majd a III. részben is utalok. Ezekhez itt azt teszem hozzá, hogy e körbe tartozik a szabadpiaci rendszerhez igazodó „minimális állam”, a nemzeti összterméket politikai döntések s nem piaci mechanizmusok útján újraelosztó „redisztributív állam” legismertebb változatát jelentő „szociális-jóléti állam” és a tervutasításos gazdálkodást folytató, többnyire totalitárius formát öltő államok sora is. Ha ezt az államelméleti gondolkodás ökonomizálódása következményének tartanánk, ami nem volna tévedés, akkor azt is ki kellene mondanunk, hogy az állam társadalomhoz való viszonya, szocializáltsága, ugyancsak típusképző lehet. Ezt szemlélteti az ábra következő sora, de ez a szempont jelenik meg néhány „demokrácia–diktatúra” felosztásban, például Norberto Bobbioéban is,¹⁹⁶ amire itt csak utalni lehet.

3. Mégér egy bekezdést a ma már (ezzel a klasszikus jelentéssel) ritkán használt *szocializált állam* kifejezés értelmezése is. Különösen azért, mert sokakat talán a jóléti állam régi német elnevezésére, a „szociális államra”, másokat meg – Közép-Kelet-Európában legalábbis – a „szocialista államra” emlékeztet. Nos, e kategória nem ezekkel áll kapcsolatban, hanem eredetileg, például Jacob Burckhardt elméletében, a magánrendelkezésnek széles lehetőségeket biztosító liberális jogállam negatív kontrasztja volt, mely korlátozta a magánautonómiát és az egyéni szabadságot.¹⁹⁷ Később pozitív jelentést vett fel, s a szabadpiaci körülmények között értékromboló magántulajdont a közösség iránti elkötelezettségek alapján korlátozni képes állam elnevezése lett. A „szocializált állam” e régi elképzelése a XX. században két irányban fejlődött tovább. Az egyik „szocialista állam” fogalma volt, melynek a marxista társadalomelméleten, később a marxista–leninista ideológián belüli (a „kommunizmus” stáció-

vonatkozásairól „a Sein és a Sollen szellemében” Stumpf István: *Erős állam – alkotmányos korlátok*. Budapest, Századvég, 2014. és *Alkotmányos hatalomgyakorlás és alkotmányos identitás*. Budapest, Gondolat Kiadó, 2020; Halmai Gábor: *Illiberalism in East-Central Europe. EUI Working Paper. Law*. 2019/05. sz. 1–29. és *Illiberal Constitutionalism in Poland and Hungary. The Deterioration of Democracy, misuse of Human Rights and Abuse of the Rule of Law*. Szerk.: Drinóczi Tímea és Bien-Kacala, Agnes. Abingdon, Routledge, 2020. Taylor & Francis, 2021.

¹⁹⁶ Vö. Bobbio, Norberto: *Democracy and Dictatorship: The Nature and Limits of State Power*. Ford.: Peter Kennealy. Cambridge, Polity Press, 1989. Eredetileg: *Stato, governo, società*. Torino, Giulio Einaudi, 1980. 3–6.

¹⁹⁷ Burckhardt, Jacob: *Világtörténelmi elméletek. Bevezetés a történelem tanulmányozásába*. Ford.: Báthori Csaba és Hidas Zoltán. Budapest, Atlantisz, 2001. különösen 52–60. és 100–154. Burckhardt elméletéhez lásd még Sigurdson, Richard Franklin: *Jacob Burckhardt's Social and Political Thought*. Toronto, University of Toronto Press, 2004, a most említett összefüggésben 74.

jához való történelmi eljutás emeltyűjeként szolgáló) funkciója közismert. Az ezzel összefüggő jelentés a kelet-európai történelmi fejlődés tényeinek hatására mára annyira ráégett a fogalomra, hogy az azt – a hatalomgyakorlás alanyai okán és a pejoratív mellékjelentés fokozása végett – „kommunista államnak” mondó kritikusok sem tudták, s persze nem is akarták leválasztani róla. A kifejezés másik, nálunk kevésbé ismert jelentése a XX. század közepének a nemzeti szocializmussal ambivalens viszonyban lévő nyugat-európai szocialista gondolkodói körében a belga Henri de Man¹⁹⁸ és mások kezdeményezésére terjedt el. Eszerint a „szocialista állam” a magántulajdonon alapuló, de azt a szövetkezeti tulajdon révén vagy más módon társadalmisító, ugyanakkor a lehető legkisebb mértékű politikai újraelosztást megvalósító államot is jelentett. Vagyis olyat, amely a javakat nem államosítja, pusztán kollektív ellenőrzést kíván gyakorolni (az állam révén) a gazdasági élet felett.

A most felvillantott tipológia kategóriáinak részletes elemzésére terjedelmi okok miatt nincs itt mód; azok bemutatása egyébként is a XX. és XXI. századi államok életét feldolgozó önálló államelmélet kifejtését igényelné. A mai hazai tudományos diskurzusban betöltött szerepe miatt kitérek viszont röviden a duális felosztás egyik gyűjtőfogalmának, a demokrácia általános ellenfogalmának a megváltozására. Arra, hogy a „diktatúra” funkcióját az utóbbi évtizedekben a legtöbb diskurzusban átvette az „autokrácia”: amíg a demokráciákkal korábban a diktatúrákat állították szembe, addig újabban az autokráciát. Mintha minden autokrácia lenne, ami nem demokrácia!

*

A DIKTATÚRA ♦ Egy jellegzetes meghatározás szerint a diktatúra „az államhatalom jogi korlátozásoktól mentes gyakorlása, azon célból, hogy megoldjanak egy kivételes állapotot, különösen háborús helyzetet vagy felkelést”.¹⁹⁹ A definíálás különleges módja ez, amikor a meghatározásban szerepet kap a jelenség célja is (vö. „hogyan megoldjanak egy kivételes állapotot”), tehát a definíció egyben legitimációs célokat

¹⁹⁸ A különös életpályát bejárta és ellentmondásos nézeteket valló belga szocialista, Henri de Man elméletéről lásd erről Philip, André: *Henri de Man et la crise doctrinale du socialisme*. Párizs, J. Gamber, 1928., valamint Sternhell, Zeev: *Neither Right Nor Left. Fascist Ideology in France*. (eredetileg franciául: *Ni droit ni gauche. L'Idéologie fasciste en France*. Párizs, Seuil, 1983.) Ford.: D. Maisel. Princeton, Princeton University Press, 1995. különösen a „The Idealist Revision of Marxism. The Ethical Socialism of Henri De Man” fejezetet, 119–141. Ez azért is érdekes megközelítés, mert az etikai szocializmus más képviselői, így például az angol Richard H. Tawney, az egyenlőséggel kapcsolatba hozott erkölcsi eszményt az 1920-as években nem az állam révén tartották megvalósíthatónak (noha, ami Tawney-t illeti, nem zárkózott el attól, hogy az I. világháború után részt vegyen egyes angol „államosítási testületekben”).

¹⁹⁹ Schmitt, Carl: Diktatur. In: *Staatslexikon im Auftrage der Görresgesellschaft*. Szerk. Hermann Sacher. Freiburg im Breisgau, Herder & Co. G.M.B.H. Verlagsbuchhandlung, 1931. (1448–1453) 1448. Carl Schmitt részletes álláspontját lásd Schmitt–Dorotić, Carl: *Die Diktatur. Von den Anfängen des modernen Souveränitätsgedankens bis zum proletarischen Klassenkampf*. München–Lipce, Duncker und Humblot, 1921. új kiadása: 1994., angolul: *Dictatorship*. Cambridge, Polity Press, 2014.

szolgál.²⁰⁰ Aki így fogalmaz, az implicite feltételezi a normális állapot gondolatát, amennyiben a diktatúrát mint a jogi korlátozások felfüggesztését és a normalitáshoz való visszatérés feltételeként fogja fel.

Ez egyezik az ókori római felfogással. Innen jön az is, hogy a diktatúrát sokan átmenetinek vagy ideiglenesnek gondolták és gondolják, s az átmeneti jelleget az intézmény római előzményeire utalva próbálják igazolni. A politikai gyakorlat azonban gyakran rácafol az ilyen feltételezésekre, mert rendszerint azt látjuk, hogy ha valahol diktatúra alakul ki, annak gyakorlói azt állandósítani törekuszenek. A Cincinnatusra utaló legenda szép, s ha esetleg igaz is, a modern viszonyok között elképzelhetetlen.²⁰¹ A rendszer állandósítása vagy sikerül (egy időre) vagy nem – de végül mindig kiderül: a diktatúrák ugyanolyan mulandók, mind bármely emberi dolog. Vagyis előbb-utóbb mindegyik megbukik, ám ez az elnyomottak szempontjából sokszor fájdalmasan későn, azaz inkább „utóbb” következik be. Olykor az is megtörténik, hogy az egyik fajta diktatúrát egy másikfajta elnyomás követi, amire a diktátor ellen fellépők sosem számítanak.

A tényleges mai gyakorlatnak és a ma általában elfogadott, demokratikus axiómáknak ezért inkább az a funkcionális definíció felel meg, amely szerint a diktatúra olyan hatalmi rendszer, amely egyetlen intézményben összpontosítja a különböző állami és egyéb hatalmakat. Ebben a meghatározásban nincs „válságmenedzselés”, viszont kétségtelenül az a baj vele, hogy a diktatúra így *intézménynek*, vagyis állami szervek személyektől független, állandósult kapcsolatrendszerének, gyakorlatnak, normák és szerepek rendszerének tűnik, miközben nem (csak) az. A diktatúra a legtöbb esetben egy személy, a diktátor körül létrejött és a hozzákötődő személyes kapcsolatrendszer vagy hálózat (is), melyet hasznélvezői intézményesíteni törekuszenek, bár ez hosszú távra szólóan ritkán sikerül nekik. Ennek folyamánya, hogy az ilyen rendszerek sokszor utódlási problémákkal küszködnek: ha a diktátor nem tudja örökletessé tenni a hatalmát, és kiesik az uralmi viszonyrendszerből (meghal, megőrül, lelövik stb.), a diktatórikus rend egésze meginog.

A KATEGÓRIA TÖRTÉNETÉNEK VÁZLATA ♦ Mindenki tudja, hogy a diktatúra jelensége és a neve is római eredetű. Ennek egy sajátos olvasata az, hogy nem ógörög.

²⁰⁰ Az I. világháború alatti és a két világháború közötti német, francia, angol, illetőleg amerikai „válságmenedzselés” és az ókori diktatúra-fogalom kapcsolatáról (német vonatkozásban, kitérve a weimari alkotmány 48. cikkelyével kapcsolatos kérdésekre is) lásd Rossiter, Clinton L.: *Constitutional Dictatorship. Crisis Government in the Modern Democracies*. Princeton, Princeton University Press, 1948., reprint Routledge, 2017.

²⁰¹ Ennek ellenére alkalmilag reális lehetőségként tekintenek rá; a modern politikai személyiségtipológiákban például még a legújabb időkben is aktualizálták. Vö. Brzezinski, Z. – Huntington, S. P.: Cincinnatus and Apparatchik. *World Politics*. 15. évf. 1963. 52–78. Tekintve a kor ideológiailag terhelt jellegét, talán mondani sem kell, hogy mely modern nemzetek politikus-személyiségeit szemléltetik a szerzők a két idealizáltan leírt karakterrel.

Van ugyanis némi jelentősége annak, hogy a rómaiak sok mindent átvettek a görög gondolkodásból, de a nyers erőre, vagyis az erőszakra támaszkodó s a szükség által igazolt hatalom rendszerére új fogalmat vezettek be: azt, akit vészhelyzetben teljhatalommal ruháztak föl, saját kategóriájukkal nevezték meg. A római diktátor eredetileg *magister populi*, az egész felfegyverzett római nép „ura”, azaz a hadsereg parancsnoka volt, aki a szenátustól olyan ideiglenes – a feladat megoldására, de legfeljebb hat hónapra szóló – felhatalmazást kapott, mely meghaladta a rendes hivatalnokok hatáskörét. A *dictator* tehát sokáig *magistratus extraordinarius* volt. Hatalmát a rómaiak rendkívülinek, de alkotmányosnak tartották. „Ennek ellenére – jegyzi meg Pókecz Kovács Attila – Róma története során számos olyan személyiség akadt, akik hatalmuk alkotmányellenességét leplezve nevezték magukat *dictator*nak”.²⁰²

A legismertebb diktátor az ősi római családból származó Lucius Quinctius Cincinnatus volt, aki először i. e. 463-ban, másodszor i. e. 458-ban kapott rendkívüli hatalmat. A Livius által ránk hagyományozott történet szerint a szenátus küldöttei munkája közben találták meg a földeken, s „az eke szarva mellől” (*ab aratro*) hívták el diktátornak a város védelme céljából. A régi jó erkölcsöket dicsérő legenda része az is, hogy miután elvégezte feladatát, a hat hónapos határidő előtt letette tisztségét és visszatért a gazdálkodáshoz, vagyis „az eke szarvához”, ahogy szeretik mondani.²⁰³ Ismert diktátor volt még – már csak Rembrandt festménye²⁰⁴ okán is – Quintus

²⁰² Pókecz Kovács Attila: *i.m.* (2014), 86. A római diktatúráról mint „hivatalról” lásd még Kunkel, Wolfgang – Wittmann, Roland: *Staatsordnung und Staatspraxis der römischen Republik*. 2. fő rész: Die Magistratur. München, C. H. Beck, 1995. 665–710. A római diktatúrának egyébként két nagy korszaka különböztethető meg. Az elsőben –, ami csaknem háromszáz évig tartott (kb. 501-től 216-ig, vagyis az utolsó ún. *rei gerundae causa* megválasztott diktátorig) – a diktatúra az imént jellemzett rendkívüli hivatal volt a vészhelyzetek megoldására. A második korszakban –, ami csaknem két évszázadot tett ki – egy rendkívüli hivatal elfajult formájának volt tekinthető; s ebben a korban társult hozzá a korlátok nélküli, önkényeskedő teljhatalom gondolata. A II. századtól már nem is diktátort választottak, hanem a szenátus egy rendkívüli törvénnyel (*senatus consultum ultimum*) felhatalmazta a két konzult bármely, Róma védelme érdekében szükségesnek ítélt intézkedés megtételére. Az intézményt formálisan a *lex Antonia de dictatura tollenda* (44) szüntette meg. Politika- és államtörténeti kuriózum, hogy a diktatúra intézménye a római időkben eleinte „demokratizálódott”. Ez azzal kezdődött, hogy néptribunusok vétőjoga egy idő után kiterjedt a diktátor hatalmára is, majd azzal folytatódott (356), hogy plebejüst is diktátorra választhattak, végül az ún. *comitiák* választották a diktátort (217).

²⁰³ Vö. Titus Livius: *A római nép története a város alapításától*. Ford.: Kis Ferencné. Budapest, Európa Könyvkiadó, 1982. I. kötet 3. könyv, 26. és köv. Cincinnatusról lásd Hillyard, Michael J.: *Cincinnatus and the Citizen-Servant Ideal. The Roman Legend's Life, Times, and Legacy*. Bloomington, Ind., Xlibris, 2001.

²⁰⁴ Rembrandt festménye (*Quintus Fabius Maximus meglátogatja fiát a suessai táborban*, 1654) arról vált nevezetessé, hogy a II. világháború idején, vélhetően 1941-ben ellopták Jugoszlávia egykori királya, II. Karađorđević Péter gyűjteményéből, s azóta sem került elő. A történelmi és művészettörténeti legendák (Tito ajándéka stb.) különös „egybejátszásáról” lásd Todorovic, Jelena: *The Painting and its Histories. The Curious Incident of Rembrandt's Painting Quintus Fabius Maximus*. In: *Regimes of Invisibility in Contemporary Art, Theory and Culture*. Szerk.: Gržinić, Marina – Stojnić, Aneta – Šuvaković, Miško. Palgrave, 2017. 159–168.

Fabius Maximus, aki a hivatalba lépésével kapcsolatos szabálytalanság ellenére is (ti. Hannibál 217-es betörése miatt őt nem a consulok, hanem a nép választotta meg, így valójában prodiktátor volt) közmegegyezésre látta el feladatát.

Az első diktátorok köztiszteletben álló személyek voltak, s hivataluk letétele után is azok maradtak. A későbbiek már kevésbé álltak ilyen jó hírben, és – mint késői követőik – gyakran pusztán azért hivatkoztak vészhelyzetre, hogy teljhatalmat kapjanak. Néhányan diktatúrának tekintik Marius konzulátusait is; különösen a hatodikot és hetediket (100 és 87/86), bár ő a fent jelzett okoknál fogva nem viselte a címet. A leghírhedtebb diktátor i. e. Sulla volt, aki 82-ben bevezette a rettegett proskripció intézményét, sőt visszaható hatállyal legalizálta vagyoneklobzási döntéseit. Sulla idejében reformálták meg a hivatalt, eltörölve időbeli korlátozását is. „A gyakorlatban Sulla diktatúrája egy tisztán monarchikus berendezkedés volt köztársasági formaságok közé helyezve.”²⁰⁵ Utána már csak Julius Caesar volt *dictator*, aki először, i. e. 48-ban meghatározatlan időre, majd i. e. 46-ban tíz évre nevezte ki magát. Ennek végét, mint tudjuk, nem élte meg – idejekorán megmutatva a diktátorok sorának egyik lehetséges változatát. A római császárok egyébként nem használták e titulust, egyfelől azért, mert köztársasági intézménynek tartották, másfelől azért, hogy ne háramoljon rájuk az a szégyen, ami Marius, Sulla és Caesar miatt e hivatalhoz tapadt.

A római közjog szerint diktátorokat meghatározott okokból lehetett megbízni. A leggyakoribb egy „elvégzendő feladat” megoldása volt (*rei gerundae causa*), mely rendszerint bizonyos katonai cselekmények elvégzésében állt. Néhány diktátor feladata a „zavargások elfojtásában” (*seditionis sedandae et rei gerundae causa*), míg másoké bizonyos közjogi feladatok megoldásában, például valamilyen választás lebonyolításában (*comitorium habendorum causa*), vagy vallási cselekmény elvégzésében (*clavi figendi causa*) állt. Az imént említett Sulla formálisan azért lett diktátor, hogy törvényeket hozzon és alkotmányt adjon a városnak (*legibus faciendis et rei publicae constituendae causa*). A római intézmény lényege a teljhatalom (*summa potestas*) volt, ám – az utolsó diktátorokat leszámítva – ez nem jelentett egyben zsarnokságot is.

A kifejezést a római császárkortól kezdve nem használták, s csak a XIX–XX. században elevenítették fel. A fogalom újjáélesztésében nagy szerepe volt a latin-amerikai spanyol politikai kultúrának és nyelvhasználatnak. A venezuelai Simón Bolívar három évig volt „Peru diktátora”.²⁰⁶ Paraguay létrejöttékor, egy rövid junta-időszak után az országot a függetlenségi harcok hőse, José Gaspar Rodríguez de Francia írá-

²⁰⁵ Pókecz Kovács A.: *i.m.* (2014), 116.

²⁰⁶ A XIX. századi latin-amerikai diktatúrákról lásd Soifer, Hillel David: *State Building in Latin America*. Cambridge, Cambridge University Press 2015 (országokénti bontásban is). A *caudillo* („erős ember”) politikai kultúrájáról, főleg Argentína és Peru vonatkozásában lásd (elsősorban Stepan Ruderer és Monica Ricketts tanulmányaival) *Dictatorship in the Nineteenth Century. Conceptualisations, Experiences, Transfers*. Szerk.: Moisés Prieto. London, Routledge, 2021. A *caudillismó*ról mint politikai beál-

nyította, először konzulként, majd diktátorként, végül „örökös diktátorként”. A diktatúra szónak a XIX. században alapvetően még nem volt pejoratív mellékjelentése. Ezt a kiterjedt, erőszakot is alkalmazó, de nem rosszálló értelemben felfogott jelentést vette át Karl Marx, először egy 1853-as levelében, később elméleti munkáiban is, aki azt a „proletárdiktatúrává” alakította. Ennek nem tulajdonított negatív jelentést, miként ebben az időben még mások sem, miközben a diktatúra általa címkézett és elemzett másik változatához, a bonapartizmushoz negatív értékítéletet társított. Garibaldi, akit Marx nagyra tartott, Szicíliában diktátorként vette át a hatalmat 1860-ban, s demokratikus, népi vagy inkább „népszerű” (mai kifejezéssel talán így is mondhatnánk: populista) diktatúrát tervezgetett.²⁰⁷ Ezt az erőszak szempontjából semleges, sőt társadalomfilozófiai értelemben pozitív jelentést a marxista hagyományon belül – M. A. Bakunyin korai és K. J. Kautsky érett kritikája²⁰⁸ ellenére – sokáig megőrizték; például még Lenin is inkább a demokrácia és diktatúra szerves kapcsolatáról értekezett, semmint a bármelyik problémáiról.

A fogalmat használta az 1918. július 10-én elfogadott első szovjet-orosz alkotmány is, amikor az új állam jellegét a preambulumban a szovjethatalom által irányított proletárdiktatúráként határozta meg.²⁰⁹ A diktatúra és a demokrácia viszonyával kapcsolatban folytatott korai szovjet viták – a közvetlenség (képviselő-nélküliség) és politikai azonosság fogalmainak felhasználásával – megpróbálták megalapozni a „demokratikus diktatúra” fogalmát is, ez azonban, bármit is értettek egyesek, így V. I. Lenin e különös kifejezésen, nem terjedt el széles körben. A „proletárdiktatúra” az 1936-os alkotmányba már nem került bele – ami mintegy azt is jelezte, hogy Sztálin ideológusai megpróbálták elrejteni a szocializmus diktatórikus jellegét (az ideológiában azt felváltotta az állam „össznépi-egyetemes” jellege),²¹⁰ s tették ezt egy olyan

lítódásról lásd Hamill, Hugh M.: *Caudillos. Dictators in Spanish America*. Norman, Univ. of Oklahoma Press, 1992. különösen 99–203.

²⁰⁷ Lásd Draper, Hal: *Karl Marx's Theory of Revolution*. New York, New York University Press, 1986. 3. kötet: *The Dictatorship of the Proletariat*. New York, Monthly Review Press, 1986. 89.

²⁰⁸ Lásd Bakunyin, M. A.: *Államiság és anarchia. Két párt harca a Nemzetközi Munkásszövetségben*. Ford.: Gereben Ágnes. Budapest, Gondolat Kiadó, 1984. és Kautsky Károly: *A proletárság diktatúrája*. Ford.: Schöner Dezső. Budapest, Népszava, Munkáskönyvtár, 1919.

²⁰⁹ *Az októberi dekrétumok és az első szovjet alkotmány*. Szerk.: Kovács István. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1980. 220. Az Orosz Szocialista Föderatív Szovjet-Köztársaság alkotmányának tervezetét egyébként 1918 októberében közölte az *Esztendő* című folyóirat is, Tábori Kornél fordításában (1918/október, 152–159.) Eszerint az alkotmány „alapföladata a mostani időben az, hogy a városi és falusi proletariátus és a legszegényebb paraszt nép diktatúráját megszervezze. A célja ennek az, hogy teljesen leverje a bourgeoisiet, hogy lehetetlenné tegye egyik embernek a másik által való kizsákmányolását, és hogy bevezesse azt a szocializmust, amelyben sem osztályokra való tagozódás, sem államhatalom nincs”.

²¹⁰ E váltásnak az állam jellegéről alkotott ideológiai tantételekkel kapcsolatos részleteiről lásd Samu Mihály: *Az állam és a jog a szocializmus és a kommunizmus építésének időszakában*. Budapest, k.n. [TIT] 1963.

évtizedben, amikor a diktatúra kezdett rosszul csengő kifejezéssé válni. A fasiszta és a nemzetiszocialista mozgalmak képviselői a sztálini korszak ideológusaival szemben alkalmasint elfogadták, ha rendszerüket diktatúrának nevezték. Bár Hitler sosem vállalta fel a „diktátor” minősítést, Mussolini szívesen pózolt római diktátorként (is); s a hatalmi szimbolika terén mind a német, mind az olasz fasizmus szeretete feleleveníteni a római jelképeket, ideértve a diktatúrára utalókat is.²¹¹ A II. világháború után – összefüggésben a jobboldali totalitárius rendszerek összeomlásával is – a diktatúrának kizárólag negatív mellékjelentése lett. Ez már Charlie Chaplin híres filmjének, *A diktátornak* (*The Great Dictator*, 1940) a forgatása idején is látható volt; annak címe és a műfaja ugyanis azt jelezte: ha valamit ki lehet nevetni, attól előbb-utóbb meg is lehet szabadulni. Sok országban persze erre még várni kellett egy kicsit, amit más műalkotások szemléltettek.²¹²

DIKTATÚRÁK ÉS DIKTÁTOROK ♦ A diktatúra mint klasszifikációs kategória elterjedésében nagy szerepe volt annak, hogy a totalitárius rendszereket – főleg a publicisztikában, de olykor a tudományos elméletekben is – annak ellenére is diktatúráknak mondják, hogy az élükön álló vezetők többségének egyedi címe volt: Führer, duce, cadillo, conducător, nemzetvezető stb. Ez a szóhasználat azt sugallja, hogy manapság – a magyarul beszélők körén kívül – szinte mindenki diktátornak nevezhető, aki korlátozatlan, vagy egyszerűen csak a szokásosnál nagyobb és ellenőrizetlen, esetleg nem ellensúlyozott hatalommal rendelkezik. Az ellenőrizetlen hatalom szimbolikus megtestesítője sokak szemében a titkosrendőrség, ezért azokat az államokat – a hétköznapiakat eluráló félelem miatt – eleve diktatúrának minősítik, ahol titkosrendőröknek a szokásosnál nagyobb befolyása van.²¹³ A totalitárius diktatúrák vezetői mellett sokszor diktátornak mondják az autoriter rezsim vezetőkét is. Például Józef Piłsudski marsallt, aki az 1926-os puccs után kilenc évig tartó egyeduralmat alakított ki Lengyelországban. Ezzel szemben Magyarországon Horthy Miklósról még azok sem használják e kifejezést, akik rendszerének autoriter vonásait hangsúlyozzák. Ennek oka az a magyar nyelvhasználati hagyomány, hogy nálunk a legutóbb-

²¹¹ Lásd erről az *Art and Power: Europe under the Dictators 1930–1945* című kötet (Szerk.: Ades, Dawn. London, Thames & Hudson – Hayward Gallery, 1995. Stuttgart, Oktagon, 1995.) különböző tanulmányait, például: Benton, Tim: Rome reclaims its empire, 120–129. Lásd még ehhez Fogu, Claudio: *The Historic Imaginary. Politics of History in Fascist Italy*. Toronto, University of Toronto Press, 2003. Mussoliniról mint diktátorról lásd – egyebek mellett – Bosworth, R. J. B.: Benito Mussolini: Dictator. *Historically Speaking* [Johns Hopkins University Press] 4. évf. 2003/5. sz. 7–9.

²¹² Az újabb szépirodalomból lásd Salman Rushdie: *Szégyen* (Shame, 1983; magyarul: Budapest, Ulpius-ház, 2007. ford.: Falvy Mihály) című regényét és a szomáliai Nuruddin Farah trilógiáját: *Variations on the Theme of an African Dictatorship* (Variációk egy afrikai diktatúra témájára, 1979, 1981, 1983).

²¹³ Lásd Bramstedt, E. K.: *Dictatorship and Political Police. The Technique of Control by Fear*. London, Kegan Paul, 1945, újranyomva: Routledge, 1998.

bi időig csak a kommunisták uralmát szokás „diktatúrának” mondani. Kun Bélát vagy Rákosi Mátyást például sokan könnyen „lediktátorozzák”; Horthy Miklós esetén azonban szinte mindenki vonakodik e szóhasználatától. Ehhez hasonlóan többen manapság is furcsának, mi több, zavarba ejtőnek tartják, amikor a publicisztikában, sőt, újabban egy-két tudományos írásban is egyesek – politikailag felhevülve vagy némi tétovasággal, esetleg utólagos megrebbenéssel, de szinte mindig visszaigazolást vagy a politikai megerősítést várva – a 2010 után kibontakozó új magyar politikai rendszert diktatúraként, az annak élén álló politikust pedig diktátorként nevezik meg. Ehhez most csak annyit: a szokásosnál vagy az adott történelmi kontextusban helyesnek tartottnál nagyobb hatalommal rendelkező állami vezetők „lediktátorozása” nem unikális dolog, és néha többet mond a minősítőről vagy a minősítés kontextusáról, mint arról, akit minősítenek. Egyes történettudományi elemzésben visszamenőlegesen diktátornak minősítették már – példának okáért – Cromwellt és Napóleont, XIV. Lajost, Nagy Frigyeszt és Bismarckot is.²¹⁴

A magyar szóhasználat e szociolingvisztikai furcsasága mögött az az ellentmondás húzódik meg, hogy közgondolkodásunk reflektálatlansága okán sokan elfogadhatónak tartják a gondolatot, miszerint nemcsak a diktatúrák élén állnak diktátorok, hanem másként minősíthető rendszerek élén is. Ezt egy további ellentmondás egészíti ki: az, hogy a hagyományos elmélet – amint azt Giovanni Sartori megjegyezte – „csakis a »diktátor-személyről«, s nem a »diktatúra-intézményről« szól”, a diktatúra mint állam- vagy kormányforma pedig kidolgozatlan. A diktatúra általános elmélete – melyben a legjelentősebb teljesítmény mindmáig Carl Schmitt diktatúráról szóló 1921-es munkája – Sartori vitathatatlan értékelése szerint „mára rendkívüli módon elöregedett”.²¹⁵

Összességében tehát Sartorival egyetértve azt kell mondanunk, hogy korszerű diktatúraelmélet nem létezik, és – figyelve a nem-demokratikus rendszerek tipológiai felparcellálásának tendenciáit – ilyen várhatóan a közeljövőben sem születik. Pedig „igény lenne rá!” – tehetjük hozzá ironikusan, az ismert vicc fordulatával élve.²¹⁶ Ha körbenézünk a világban, ma is igen sok diktatúrát és diktátort láthatunk. Európában például, hogy ne menjünk túl messzire, rendszerint diktatúrának mondják Fehéroroszország jelenlegi, 1994 után kiépült rendszerét. Egy kicsit távolabbra néz-

²¹⁴ Lásd Ashley, Maurice: *Oliver Cromwell. The Conservative Dictator*. London, Cape, 1937., *Encyclopedia of Modern Dictators. From Napoleon to the Present*. Szerk.: Coppa, Frank J. New York, Peter Lang, 2006. különösen 205–209. (Napóleonnól); Bramstedt, E. K. *i.m.*, 7–34. (Napoleon), Woloch, Isser: *Napoleon and His Collaborators. The Making of a Dictatorship*. W. W. Norton, 2002. és Steinberg, Jonathan: *Bismarck. A Life*. Oxford, Oxford University Press, 2012. 467.

²¹⁵ Sartori, Giovanni: A diktatúra. Az *Elementi di teoria politica* (Bologna, Il Mulino, 1987) részlete. Ford. Soltész Erzsébet. Kézirat, é.n. [2004]. 51–87.

²¹⁶ Kissé publicisztikai jellegű leírásként lásd Dobson, William J.: *Diktatúra 2.0. A 21. századi zsarnokok természetrajza*. Budapest, HVG könyvek, 2014.

ve diktátoroknak nevezik a XX. század első harmadában szovjeturalom alá került, s így szovjetköztársasággá alakított, a század végén pedig formálisan önállóvá vált öt közép-ázsiai állam uralom (lényegben egykori kánság)²¹⁷ – Kazahsztán, Kirgizisztán, Üzbegisztán, Tádzsikisztán, Türkmenisztán²¹⁸ – első embereit is. Latin-Amerikában, Afrikában és Ázsiában oly sok és sokféle diktatúra létezik, hogy azon kell csodálkoznunk, milyen kevés általános-összegző elemzés születik e rendszerekről.²¹⁹

A DIKTATÚRÁK JELEI ♦ A korszerű átfogó diktatúraelmélet hiányának egyik következménye, hogy a modern diktatúrákról összefoglalóan csak nagyon általános megállapításokat tehetünk. Például: legáltalánosabb jellemzőjük, hogy az államok esetén szokásos, de felfokozott erejű vagy mennyiségű kényszerítő eszköz alkalmazásával gyakorolják a hatalmat, és korlátozzák a polgári szabadságjogokat. Felfüggesztik vagy korlátozzák például a gyülekezési jogot, az egyesülési szabadságot és a szólás-szabadságot. Korlátozzák a sajtót, de a modern, rendszerint képmutató rendszerekben ezt nem cenzúrával, hanem öncenzúrával érik el. A nyilvánosság korlátozásának általános célja az, hogy a különböző kérdéseket ne lehessen megvitatni: „a diktatúra a vita ellentéte” – fogalmazott már Carl Schmitt.²²⁰ Nála a diktatúra a decizionizmus megnyilvánulása: vannak helyzetek – hangsúlyozta –, amikor minden vita értelmetlen, mert az „életben maradás”, vagy egyszerűen csak a siker érdekében dönteni kell, s nem vitatkozni. S valóban: társadalom-lélektani közhely, hogy a diktátorok szeretnek dönteni, és nem szeretnek vitatkozni

A döntések hatékonyságát szolgálja az állam átalakított intézményrendszere is: a legegyszerűbb diktatúrák is a hatalom egységére törekszenek, ami az államhatalmi ágak elválasztásának megszüntetésével jár. Diktatúrákban nemritkán visszaható hatállyal hoznak vagy alkalmaznak törvényeket, visszaveszik az állam jogál-

²¹⁷ A kánság (*kaganátus*) a törzsszövetségi elemeket őrző középkori türk, mongol stb. egyeduralmi rendszer modernizált változata, amely egy-egy nagyhatalom politikai expanziója által rá kiterjesztett európai eredetű politikai formák (elnök, miniszterelnök stb.) máza mögött is megőrzi korábbi, gyakran „ősinek” mondott, s ezzel megváltoztathatatlanként beállított sajátosságait, például a kultikus tiszteletet övezett vezető kiemelt és formális korlátok nélküli pozícióját.

²¹⁸ Politikai jellemzőik rövid, a történeti kérdésekre is kiterjedő összefoglalását lásd Hiro, Dilip: *Inside Central Asia. A Political and Cultural History of Uzbekistan, Turkmenistan, Kazakhstan, Kyrgyzstan, Tajikistan, Turkey, and Iran*. London, Duckworth, 2009.

²¹⁹ Az empirikus elemeket igényes elméleti megközelítésekkel vegyítő politikaelméleti szakirodalomban ma is kitar a diktatúra mint elemzési tárgy mellett Barbara Geddes. Különböző művei közül lásd elsősorban Geddes, B. – Wright, J. – Frantz, E.: *How Dictatorships Work. Power, Personalization, and Collapse*. Cambridge, Cambridge University Press 2018. Lásd még Ezrow, N. M. – Frantz, E.: *Understanding Authoritarian Regimes and Their Leaders*. New York, Continuum, 2011., mely – címével ellentétben – nemcsak az autoriter rezsimeket, hanem az egyéb diktatúrák fogalmi kérdéseit is elemzi a különböző kontinenseken.

²²⁰ Schmitt, Carl: *Politikai teológia*. Ford.: Paczolay Péter. Budapest, ELTE ÁJK Tempus, 1992. IV. fejezet.

lami jellegét, ha volt neki, s a – kivételes vagy különleges állapotra, rendkívüli vagy veszélyhelyzetre (régebben: ostrom- vagy hadiállapotra) stb. jellemző – rendkívüli eszközöket preferálják. Az államszervezet szintjén a diktatúra, sőt már a felé való elmozdulás egyértelmű jele az államhatalmi ágak formális vagy informális (a szervezeti rendben nem látszó, de a személyközi-pártpolitikai viszonyok révén megvalósított) egységesítése. Az ilyen rendszerekben mindig centralizált, sőt a körülmények szabta igényekhez képest túlcentralizált irányítási, kinevezési, ellenőrzési rendet vezetnek be. A centralizációt a döntési rendszer rejtett szabályai egészítik ki: egy diktatúrában sosem lehet pontosan tudni, hogy ki, hol (mely szinten), és milyen szabályok alapján hozta a döntéseket. Ennek ellenpontja, hogy a diktatúrák szívesen oldják meg az egyes állami feladatokat komisszárokkal (például elnöki, kormány-, miniszteri stb. megbízottakkal) – ami a döntési rend egyértelműségét sugallja, ám a komisszárok a megmondható, hogy amikor ők döntenek, hány olyan szempontot kell figyelembe venniük, amelyek kinevezőik környezetéből származnak. A diktatúrák privilégiumokkal bátyázzák körül a hivatalnoki kart, s igen gyakran kitüntetett pozícióba helyezik a hadsereget és a rendőrséget, az újabb időkben pedig azok kombinációját, a terrorelhárítási célokkal igazolt „harmadik típusú” fegyveres erőket, az ún. kommandós egységeket is. Céljaikat ugyanakkor olykor nem fegyverekkel, hanem speciális vizsgálóbizottságokkal, spin-doktorokkal és az adóellenőrök számának szaporításával oldják meg. A döntési rendszer centralizációjával a diktatúrák az állam hatékony működtetését ígérik, amit persze csak a saját hatalmi érdekeiket előmozdítva tudnak teljesíteni, rendszerint ideig-óráig.

A diktatúra legfőbb jele egyébként nem egyszerűen a viták elfojtásával előálló *csend*, amit „rendnek” neveznek, vagy a kikényszerített nyugalom, amit „társadalmi békének” mondanak, hanem az, hogy hajlandók ezért bármilyen árat megfizetni. Az ár sokszor, és végső soron – főleg régében – mások élete vagy testük bántalmazása, esetleg az ezzel való fenyegetés, ami félelmet kelt az alattvalókban. Az újabbakban csak ritkán kínoznak, s inkább *szelektív repressziót* alakítanak ki: alkalmilag, például választások előtt az ellenzék veszélyesebb szereplőit „kivonják a forgalomból”, a konszenzusra hajlókat befűzik az állami érdekek rendszerébe, és társutassá teszik, a „nagyhangúakat” elszigetelik, s megakadályozzák, hogy szabadon terjesszék gondolataikat, és általában minden „gyanús alaknak” lehallgatják a telefonját, és ellenőrzik az adóbevallását, a bankszámláival együtt. Ezek az eszközök természetesen koronként, az uralomtechnikai adottságok függvényében és a diktatúrák fajtái szerint különböznek.

A DIKTATÚRÁK FŐBB FAJTÁI ♦ Az elmúlt másfél-két évszázad során a diktatúrának igen sok változata alakult ki, s ha korszerű diktatúraelmélet nem is született, a diktatúrák fajtáit a szakirodalom kellő mélységben feltárta. A kényszerítő erők intenzitása és kiterjedésének mértéke alapján például – Ferdinand A. Hermens német-ame-

rikai politológus elgondolásai alapján – sokan meg szoktak különböztetni autoriter és totalitárius diktatúrákat.²²¹ Ez nagyon általános különbségtétel, s ezért e tipológia első elemét többen – így a marxista politikai aktivista és munkajogász, később politológus Franz Leopold Neumann – tovább differenciálták: egyszerű, cezarisztikus és totalitárius diktatúrákat különböztetve meg.²²² A francia Maurice Duverger, az olasz Giovanni Sartori és mások további típusokat alakítottak ki,²²³ s a diktatúráknak lassan már sokkal több fajtáját ismerjük, mint a „rendes” államoknak. Ilyenek így a katonai diktatúra, cézárizmus és bonapartizmus, a diktablanda és ditablanda, a forradalmi, proletár- és „szociológiai” diktatúra, végül a komisszárius és szuverén diktatúra.

Az ún. egyszerű diktatúra legsajátosabb esete a *katonai* diktatúra, mely Közép- és Dél-Amerikában gyakori, de nem ismeretlen Európa déli régiójában, és más kontinenseken sem,²²⁴ s alkalmasint ott is felbukkan, ahol senki sem számít rá (például Lengyelországban 1981–1983 között). A katonai diktatúra egyik gyakori formális jellemzője a testületi jelleg, tudniillik hogy a hatalmat egy magas rangú katonatisztekkel álló bizottság gyakorolja, amit a dél-amerikai gyakorlatra utalva már másutt is *juntának* neveznek.²²⁵ A latin-amerikai katonai diktatúrák egyik legfőbb nem-formális sajátossága az, hogy a hadseregnek nemcsak uralmi, hanem szociális funkciója is van: szerepet játszik a népoktatásban, az egészségügyben, a társadalmi mobilitás előmozdításában és így tovább. Tág értelemben ennek része volt az is, például, hogy Argentínában a peróni diktatúra ikonikus alakja, Eva Duarte de Perón, közismertebb nevén: Evita, nemcsak „first lady”, majd informális államelnök volt,

²²¹ Lásd Hermens, Ferdinand Aloys: *Demokratie oder Anarchie?* Frankfurt, A. Metzner, 1951, Opladen, Westdeutscher Verlag, ²1968, valamint *Von der Diktatur zur Demokratie, das Beispiel Spaniens und Portugals*. Berlin, Duncker und Humblot, 1976.

²²² Neumann, Franz Leopold: *The Democratic and the Authoritarian State. Essays in Political and Legal Theory*. New York, Free Press, 1957.

²²³ Duverger, Maurice: *De la dictature*. Párizs, Julliard, 1961. Sartori, Giovanni: *Democrazia e Definizioni*. Bologna, Il Mulino, 1957. és *The Theory of Democracy Revisited*. 2. kötet. Chatham, N.J., Chatham House Publishers, 1987.

²²⁴ Jellegzetesen katonai diktatúra volt, például Argentína 1976 és 1983, Chile 1973 és 1990, Bolivia 1970 és 1971, illetve 1980 és 1982, Brazília 1930 és 1969, valamint Peru 1968 és 1980 között. Európában Görögország és Portugália szenvedett ilyen rendszerektől 1967 és 1974, illetőleg 1974 és 1976 között. A katonai diktatúra Thaiföldön menetrendszerűen felbukkant (1932–1973, 1976–1980, 1991–1992 és 2006–2008 között), de megjelent Nigériában (1966–1979 és 1983–1998), valamint Egyiptomban is (2011–2012).

²²⁵ A *junta* kb. tanácskozó bizottságot, közös testületet jelent, de ennek alapján utal a főtisztekből álló testület által irányított kormányzatra is. A testület tagjai között hierarchia van, s könnyen megállapítható, hogy ki is a „főnök”, vagyis ki az igazi diktátor. Néha felvetik, hogy a testületi jelleg néhány további speciális jellemzőhöz is vezet (például lassabb döntéshozatal, személytelenség), ám az ún. testületi kormányzás más eseteihez – így például a triumvirátushoz vagy a direktóriumhoz – képest nincs benne semmi különös, minthogy a bizottsági jelleg sokszor csak az egyszemélyi uralom elleplezésére szolgál.

hanem csodált celebritás, a tömegek által követett minta és – az Argentin Kongresszus által adományozott cím szerint – „a nemzet lelki vezére” is.

Nem feltétlenül katonai diktatúra az ún. *pretoriánus* uralom, bár ebben is katonák játsszák a főszerepet.²²⁶ A pretoriánus rendszer kifejezés olyan modern berendezkedésre utal, amelyben a katonák közvetlenül alakítják és döntő módon befolyásolják politikát, a hadsereg pedig már-már független politikai erőként jelenik meg. Erre főleg akkor kerül sor, ha a fragmentált politikai elitet csak a megfélemlítés eszközeivel lehet egységesíteni. Az ilyen rendszer a hadsereg politikai aktivizálódásának végeredménye, de önmagában még nem katonai diktatúra, főleg az európai hagyományok között nem az, hiszen a katonatisztek, ha kellően okosak és érzékelik a politikai kultúra következményeit, rendszerint maguktól is tudják, hogy hol húzódnak befolyásuk határai. Vonatkozik ez az autoriter vezetők által védelmi és egyéb célokból létrehozott különleges rendőri, gyakran terrorelhárításnak nevezett, vagy legalábbis így indokolt erőkre is, amelyeket státuszuk miatt a publicisztikában olykor „pretoriánus csapatnak” neveznek, mert a „kommandót” nem tekintik kellően elégán kifejezésnek.

A *cezárizmus* általában a válságba került köztársasági politikai rendszer, konkrétan pedig a formálódó modern parlamentáris demokrácia bajainak orvoslását ígérő, rendszerint manipulált tömegtámogatással, olykor katonai erővel bevezetett, illetőleg fenntartott modern diktatúra. Az elnevezés, mely nyilván Julius Caesarra utal, a gyakran archaizáló XIX. századi francia és német történelemre utalva született Max Weber írásaiban.²²⁷ E rendszerben a tömegtársadalmak polgárának jogegyenlőség és demokrácia iránti vágyára alapozzák az államot, ám a polgárok politikai szabadságjogait előbb-utóbb mindig korlátozzák. A cezarisztikus diktatúrában a diktátort sokan, néha tömegek támogatják. III. Napóleon például a Napóleon-legendától ittas, az általános szavazati joggal rendelkező francia nép választotta meg köztársasági elnöknek, amit aztán ő – mint a modern politika egyik első ügyeskedő alakja – államsínnel császársággá alakított át. A diktátort támogató tömegek alkalmasint városi lumpencsoportok voltak, akiknek „se házuk, se hazájuk, se hitük, se elveik”, máskor tradicionális-konzervatív értékvilágú vidéki parasztok, akik azt szeretik, ha mindig minden „rendben van” körülöttük, és mindig minden a régiiben marad. Az előbbieket különböző félkatonai szervezeteket, ún. mobil gárdákat alakítottak, hogy kontrollálják a városi életet, az utóbbiak pedig manipulált népszavazásokon leadott szavazataikkal siettek a diktátor segítségére. Az ilyen rendszerben ugyanis a diktátor sokszor

²²⁶ A kifejezés a római császár legmegbízhatóbb harcosait tömörítő pretoriánus gárdára utal, mellyel Augustus és más császárok saját hatalmukat akarták biztosítani a provinciák katonai parancsnokaival szemben. A katonák azonban átvették az irányítást és maguk választották meg az uralkodókat. Ilyesmik alkalmasint előfordult a török szultán udvarában is.

²²⁷ Lásd erről Baehr, Peter: *Caesarism, Charisma and Fate. Historical Sources and Modern Resonances in the Work of Max Weber*. New Brunswick, N.J., Transaction Publishers, 2008. különösen 32–48.

könnyen megválaszolható kérdéseket tesz fel népének, vagy más módon „konzultál” vele, a nép pedig szinte észre sem veszi, hogy egy legitimációs játék része lesz. E vonása miatt nevezik ezt a rendszert néha népszavazásos diktatúrának is.

Karl Marx egy klasszikusnak mondható elemzésének²²⁸ hatására e rendszert *bonapartizmus*nak is nevezik, ma már nem csak a marxista szakirodalomban.²²⁹ A bonapartizmus olyan „abszolút monarchia”, amely katona-császár államfővel, erős végrehajtó hatalommal és centralizált közigazgatással rendelkezik. E fogalom fő hangsúlya azon van, hogy az osztályerőviszonyok bizonyos állása mellett a politikai hatalom a társadalmi osztályoktól független, önálló életre kelhet. Egyes marxisták a későbbi történelmi fejleményekre is használták e kifejezést, bonapartizmusnak nevezve, nyilvánvalóan tévesen, a hitleri nemzetiszocializmus rendszerét, sőt egyesek, például Lev D. Trockij, a szovjetrendszer marxi tanokra alapozott kritikájának keretében a sztálini szovjeturalmat is.

A diktatúrák e két fajtáját többen – a jelentősebb marxista gondolkodók közül például Antonio Gramsci,²³⁰ a nem-marxista irodalomban pedig az ultrakonzervatív Ludwig von Gerlach (politikus, bíró és újságíró) és Max Weber – határozotlan megkülönböztették. Weber például Bismarckot is cezarista, de nem bonapartista diktátornak tekintette.²³¹ A különbségek megfogalmazói azt hangsúlyozzák, hogy bár mindkét rendszer a nép politikai „éretlenségén” alapult, abban mégiscsak eltérnek egymástól, hogy a bonapartizmus inkább erőszakos, a cezarizmus inkább békés-polgári eszközökre támaszkodik. Eszerint, például Weber felfogásában, az utóbbi egy parlamenti rendszeren belül, polgári kormányzatként is elképzelhető. Természetesen csak akkor – teszem hozzá – ha az azzal együtt járó populizmust és demagógiát, mely a parlamentben könnyen felüti fejét és a diktatúrának is gyakori kísérője, szakszerű hivatalnoki kar ellensúlyozza.

Sajátos diktatúra a *diktablanda* és a *dítabranda*. E kifejezéseket a spanyolok, a portugálok és a különböző közép- és dél-amerikai népek alkalmazzák saját, szerintük még éppen elviselhető diktatúrákra. Mindkettő sajátos vegyületszó. Az előbbi a spanyol *dictadura* (diktatúra) és a *blanda* (lágú, puha, gyenge) keveréke, az utóbbi pedig az előbbi portugál megfelelője, amit ugyanúgy alakítottak ki, mint a spanyolok. Olyan mérsékelt diktatúrákra utalnak vele, amelyekben a korábbiakhoz

²²⁸ Marx, Karl: *Louis Bonaparte Brumaire tizenhatalmadikája* [1851]. Budapest, Kossuth, Marxizmus-Leninizmus Klasszikusainak Kiskönyvtára, 1975.

²²⁹ Lásd *Dictatorship in History and Theory. Bonapartism, Caesarism, and Totalitarianism*. Szerk.: Baehr, Peter – Richter, Melvin. Washington, German Historical Institute – Cambridge University Press 2004.

²³⁰ Lásd erről Antonini, Francesca: *Caesarism and Bonapartism in Gramsci. Hegemony and the Crisis of Modernity*. Leiden, Brill, 2020, fogalomtörténet: 1–10. és 61–72., történelmi vonatkozások: 126–205.

²³¹ Vö. *From Max Weber. Essays in Sociology* (szövegek angol nyelven). Szerk.: Gerth, H. H. és Mills, C. Wright. Milton Park, Routledge, 1970 (eredetileg: 1948, később 2005), 33–35. és Baehr, P.: *i.m.* (2008), 62–68.

képest enyhébb intézkedéseket alkalmaznak, vagy amelyben elismernek bizonyos nem-politikai szabadságjogokat. Körülbelül úgy, ahogy a magyar értelmiségiek a késői Kádár-korszak rendszerét egy időben „puha diktatúrának” mondták,²³² sőt szerették „pongyola diktatúrának” nevezni, ami kevésbé az alkalmazott eszközök jellegére, mint inkább annak szervezetlenségére, vagyis rendetlenségére utalt. A diktablanda klasszikus példája Lázaro Cárdenas del Río tábornok 1934 és 1940 közötti elnöksége Mexikóban, aki államosította az olajipart, földreformot vezetett be, és egy „forradalmi párt” élén szocialista jellegű autoriter rendszert épített ki, amelyben ügyesen kombinálta az erőszak és jótékonykodás eszközeit. Puritán politikai stílusa és szociális reformjai miatt nagy népszerűsége tett szert, s bár személyében hamar megbukott, rendszere sokáig fennmaradt.²³³ Olykor diktablandának mondják – megtévesztő módon, mert jelentősen enyhítve ezzel azok kegyetlenségét – a spanyol Francisco Franco 1939 és 1975 közötti uralmát, valamint a chilei Augusto Pinochet 1973 és 1990 között katonai diktatúráját is, az utóbbi esetben különösen annak a második felét. A *ditabrandát* elsősorban Brazíliára alkalmazták, ahol 1964 és 1985 között egy gyakran polgári köntösben megjelenő katonai junta kormányzott autoriter eszközökkel (az ellenzék jogainak korlátozásával, a sajtószabadság felszámolásával, a művészek, értelmiségiek és újságírók elleni titkosszolgálati eszközöket is alkalmazó fellépésekkel), ideértve a kínzásokat is. Ennek az időszaknak a közepére, az 1970-es évekre esett a brazíliai „gazdasági csoda”, amit a propaganda eszközeivel a kormány még fel is nagyított, azt hangsúlyozva: az ellenzékiek pufogása ellenére Brazília „jobban teljesít”, mint korábban, s „előre megy, nem hátra”. A gazdasági prosperitás és diktatúra egybeesése – mint mindig – néhány elemző számára kiváló alkalmat jelentett annak megtárgyalására is, hogy ezek szükségszerűen vagy véletlenül függenek-e össze.²³⁴ A dél-amerikaiak egyébként más vonatkozásban is kedvelik

²³² A puhaságnak a spanyolban szexualitással összefüggő többletjelentése is van. A spanyolok először Dámaso Berenguer y Fusté rövid 1930/31-es miniszterelnökségét tekintették diktablandának, aki az igazi diktátornak tartott, de lemondásra kényszerült Primo de Riverát követte. Hivatalba lépve Berenguer – az akkor még trónon lévő XIII. Alfonz akaratával egyezően – bejelentette, hogy enyhíti, sőt visszavonja elődje egyes intézkedéseit; ezért rendszerét a nép „puha diktatúrának” mondta, őt magát pedig *Parum Mentulanak* nevezte. Lemondása után őt hadügyminisztere követte, majd – miután a király elmenekült Spanyolországból és kikiáltották a köztársaságot – Berenguert bebörtönözték. A *Parum Mentula* jelentése egyébként a finomabb nyelvhasználatban kb. Kis Kakas, amit a nyersebb beszélők talán így mondanának: Kis Pöcs. (A *mentula* egyébként már a neolatin reneszánsz költészetben is az obszenitás elrejtését célozta; ezért használta például a mi Janus Pannoniusunk is, s alkalmas volt a cenzúra megtévesztésére.) Az ilyen elnevezést valószínűleg az ösztönözte, hogy a „blanda” a *dictadurá*-ban szereplő „dura” (jelentése: kemény) szót helyettesíti.

²³³ Lásd részletesebben *Dictablanda. Politics, Work, and Culture in Mexico, 1938–1968*. Szerk.: Gillingham, Paul – Smith, Benjamin T. Duke University Press, 2014. különösen 1–69.

²³⁴ A brazil *dictablandáról* lásd Skidmore, Thomas E.: *The Politics of Military Rule in Brazil 1964–1985*. Oxford, Oxford University Press, 1988. különösen 3–17. és 303–310.; Klein, Herbert S. – Luna, Francisco Vidal: *Brazil, 1964–1985: The Military Regimes of Latin America in the Cold War*. New Ha-

az átmenetekre utaló, köztes és alapjában véve flexibilis jelentésű elnevezéseket. Egy másik spanyol vegyülékszó a *democradura*.²³⁵ Ezen a demokrácia és a diktatúra speciális keverékét értik, ami mérsékelt autoriter rendnek, vagy – mai kifejezéssel – afféle illiberális demokráciának mondható.

Már a fentiekből is látható, hogy a diktatúrák elemzői körében sok vegyes, olykor bizonytalan és homályos vagy sematikus kategória is közkezen forog. Ezekre azért érdemes odafigyelni, mert ha az osztályozó skatulyák esetleg tévesek vagy félrevezetők is, valamilyen más szempontból azért még tanulságosak lehetnek. Három ilyenre utalok itt: a forradalmi, a proletár- és az ún. szociológiai diktatúrára.

Az egyes rendszerek explicit vagy rejtett céljait figyelembe véve meg szoktak különböztetni forradalmi és ellenforradalmi (a forradalom által felforgatott viszonyokat helyreállító, reakciós) diktatúrákat. A forradalmi diktatúra legismertebb esete a jakobinus és a kommunista diktatúra; Franciaországban 1793/94-ben, Magyarországon 1919-ben; de a szakirodalomban beszélnek a fehérgárdista tábornokok diktatúráiról is, például Szovjet-Oroszország vonatkozásában 1917 és 1920/21 között.²³⁶ Kérdés persze, hogy egy befejezetlen vagy lezáratlan forradalomban, illetőleg más okból ideiglenes hatalmi rendszerben lehet-e oly módon állandósítani az elnyomás eszközeit, hogy az diktatúrának legyen nevezhető. A terror ugyanis, bár emberileg vagy politikailag lehet éppen olyan rossz, önmagában nem feltétlenül diktatúra – még akkor sem, ha a diktátorok gyakran terrorisztikus eszközöket is alkalmaznak. Mindebből – a fenti összefüggést (miszerint a diktátorok nemcsak a diktatúrák élén állnak) kiegészítve – arra következtethetünk, hogy a diktatúrák élén nem mindig diktátorok állnak. Ezt erősíti az is, ha elfogadjuk a forradalmihoz hasonló *fejlesztő diktatúra* kategóriáját, aminek példaként a szakértők Kemal Atatürk Törökországot jelölik meg. Ám ha ezt tesszük, tudnunk kell azt is, hogy az erőskezű vezető, a felvilágosult despota, egy terrorisztikus forradalmi rendszer irányítója és a diktátor még akkor sem ugyanaz, ha a politikai harcok során gyakran az előbbieket is diktátornak mondják.

Tisztafogalom a *proletárdiktatúra* is, s figyelembe véve ideológiai eredetét, ez nem is csoda. Mint említettem, a kifejezést Karl Marx használta először egy 1853-ban írott magánlevélben, később a publikált politikai elemzéseiben is. A fogalommal az 1848-as párizsi forradalom tapasztalatára reagált, utólag: arra, hogy a szocialista

ven, Yale University Press, 2017; általános jelleggel: Dávila, Jerry: *Dictatorship in South America*. Chichester, Wiley-Blackwell, 2013. 20–54. (a gazdasági sikerekről) és 137–155. (a későbbi gazdasági visszaeséséről).

²³⁵ Ennek irodalmából lásd McGee, Douglas A.: *From Demos to Democradura: Fujimorismo and Democracy in Peru*. h. n., UMI, 2002; Mimiko, N. Oluwafemi: *Democradura. Essays on Nigeria's Limited Democracy*. Durham, Carolina Academic Press, 2017.

²³⁶ Lásd erről Halász Iván: *A tábornokok diktatúrái – a diktatúrák tábornokai. Fehérgárdista rezsimek az oroszországi polgárháborúban*. Budapest, Magyar Ruszisztikai Intézet, 2005.

politikások, például Louis Blanc hatalmat kaptak ugyan az akkor születő államszervezetben, mégsem tudták megvalósítani programjukat. Az új szóval alighanem azt akarta kifejezésre juttatni, hogy az általa preferált proletárforradalom során nem elég elfoglalni a polgári állam pozícióit, hanem a régi államapparátust „szétzúzva” új hatalmi rendszert kell kiépíteni. A proletárdiktatúra így – mivel a diktatúrafogalomnak ebben az időben még nem volt a maihoz hasonló pejoratív mellékjelentése – eredetileg csupán az osztályuralom új alanyára, és kérlelhetetlen jellegére, nem pedig annak erőszakos-véres módszereire utalt. A következő két-három évtized során, s elsősorban az 1871-es Párizsi Kommün tapasztalatainak általánosításakor e kifejezés is a hatalomgyakorlás „diktatórikus” eszközeire utaló tartalommal telítődött – már Marx szóhasználatában is. Ez került át aztán a marxista irodalomba, amelyben a proletárdiktatúra egy ideig megőrizte kettős jelentését, s a marxizmuson belül minden jelentős szerző politikai koncepciójának és erkölcsi érzékének megfelelően választott a két jelentés között. F. Engels és G. V. Plehanov a későbbi fejleményekkel kapcsolatos „boldog tudatlanságban”, Karl Kautsky a formálódó szociáldemokrácia demokratikus attitűdjei alapján, Nyikolaj I. Buharin harcos bolsevikként, V. I. Lenin pedig a demokrácia és diktatúra fogalmi ellentétet kiaknázva és kihasználva.²³⁷

Végül megemlíthető a *technikai* és *szociológiai* diktatúrák között Maurice Duverger által tett megkülönböztetés.²³⁸ Az előbbieket Duverger szerint a legitimitációt nélkülöző rendszerek, az utóbbiak pedig valamilyen igazolt gazdasági vagy társadalmi igényt elégítenek ki. E szerencsétlen terminológia – amint azt Giovanni Sartori kimutatta²³⁹ – legnagyobb hibája az, hogy igazolhatónak tüntet fel olyasmit, ami az esetek legnagyobb részében igazolhatatlan. Helyesebb talán azt mondani: Duverger kategóriái szabályt próbáltak felállítani valami olyasmire, amire nincs szabály, mert nem lehet rá szabályt alkotni. Akik elfogadják a gondolatot, hogy létezik ún. *államrezon*, azok rendszerint úgy vélik: akadhat olyan helyzet, amelyben egy-egy diktatúra alkalmilag igazolható, mert az állam megmaradásának érdeke a jog és/vagy az erkölcsök megsértését igényli. Ez veszélyes gondolat, hiszen megnyugtató módon csak annyit mondhatunk: *általában* véve akadnak ilyen helyzetek, ám azt soha senki

²³⁷ Lásd ezzel a problémával kapcsolatban Plehanov, Georgij Valentyinovics: *Szocializmus és anarchizmus*. Budapest, Népolvasótár, 1897., Kautsky, Karl: *Demokratie oder Diktatur*. Berlin, P. Cassirer, 1918 (angolul *The Dictatorship of the Proletariat*. Ford.: J. Stenning. Manchester, National Labour Press, 1919), *A demokráciától az állami rabszolgaságig. Vita Trockijjal*. Budapest, Népszava, 1922., Buharin, Ny. I.: *Az imperializmus diktatúrájától a proletárdiktatúráig*. Ford.: Rajczy Rezső. Budapest, Magyarországi Szocialista Párt, 1919. A fogalom későbbi jelentéseit illetően lásd Szabó Miklós: *A jó kommunista szilárdan együtt ingadozik a Párttal*. Szeged, JatePress, 2014, Révész Béla: *A proletárdiktatúra ideológiai funkciójának kriminalizálása: ideológia, politika, jog Magyarországon az ötvenes években. Acta Universitatis Szegediensis de Attila József Nominatae*. 1997. 52. kötet.

²³⁸ Duverger, Maurice: *De la dictature*. Párizs, René Juillard, 1961.

²³⁹ Sartori, Giovanni: *A diktatúra. Az Elementi di teoria politica* (Bologna, Il Mulino, 1987) részlete, 51–87. Ford.: Soltész Erzsébet. Kézirat, é.n. [2004].

nem tudja vitathatatlan módon megmondani, hogy *konkrétan* ez vagy az a helyzet ilyen-e. Ilyenkor az államrezon azt sugallja, hogy az államférfinak ezt meg lehet, sőt meg kell tennie, a diktátor pedig habozás nélkül meg is teszi. Az, hogy konkrétan nem lehet megmondani, hogy melyek is ezek az esetek, illetve hogy egy konkrét helyzet ezek közé tartozik-e, azért van, mert az az állam megmaradásának gyakorlati kritériumait semmiféle elv vagy szabály alapján nem lehet megállapítani. Aki ezt nem fogadja el, s valamilyen szabály felállítására, vagy egy mindent megmagyarázó elmélet kialakítására számít, az olyasmit vár az elmélettől, amit az nem tud teljesíteni. Ez akkor is így van, ha minden diktátor arra hivatkozik, hogy ő csak az államot akarta megmenteni.

A diktatúra mindmáig legjelentősebb teoretikusa, Carl Schmitt *komisszárius* (megbízotti) és a forradalmi célokat követő *szuverén* diktatúrát különböztetett meg.²⁴⁰ Bár az előzőt Jean Bodin szövegeire vezette vissza, tartalmilag mindkét kategória Schmitt újítása volt. A komisszárius diktatúra esetén a diktátor – állítólag – egy létező, de válságos helyzetbe került rendet véd meg, vagy ha az már megbomlott, próbál helyreállítani,²⁴¹ az ókori római köztársaság „romlatlan”, idealizált módon elgondolt diktatúráinak mintájára. A szuverén diktátor ezzel szemben új rendet hoz létre, s ezt nem saját autoritása alapján, hanem a nép nevében teszi.²⁴² Ennek alapján ez a diktatúra Schmitt fogalomrendszerében demokratikus intézmény – tudniillik abban az értelemben, hogy egy kivételes helyzetben megalkotott demokratikus alkotmány alapozza meg. Ilyen diktatúrát próbált bevezetni szerinte az angol Oliver Cromwell a lordprotektorátus idején, s ilyen volt a francia forradalom alatt a nemzeti konvent uralma is.²⁴³ E gondolattal Schmitt a diktatúraelemzés egy új irányát nyitotta meg, amennyiben a fogalmat az egyedi intézkedések szintjéről áttolta a normaalkotás, sőt az alkotmányozás síkjára.

Ugyanezt a problémát vetette fel az institucionalizmust megalapozó francia jogász-szociológus, Maurice Hauriou is, aki konventdiktatúrának (*dictature conventionnelle*) nevezte az alkotmányozó gyűlés hatalmát. A szakirodalomban ebben az összefüggésben alkalmasint használják az alkotmányos diktatúra (*dictature constitutionnelle*) kifejezést²⁴⁴ is. Hauriou kiindulópontja az volt, hogy az alkotmányozó nemzetgyűlés hatásköre nincs körülhatárolva, e szervnek tulajdonképpen nincs is

²⁴⁰ Schmitt-Dorotíć, C.: *i.m.* (1921), angol kiadás: *i.m.* (2014) 1–19. és 112–131.

²⁴¹ *Ugyanott*, 113 – 116 és 132–147.

²⁴² *Ugyanott*, 129–130.

²⁴³ *Ugyanott*, 113 – 116 és 132–147.

²⁴⁴ Sartori, G.: *id. mű* (2004: A diktatúra), ugyanott. Lásd továbbá Goupy, Marie: *L'essor de la théorie juridico-politique sur l'état d'exception dans l'entre-deux guerres en France et en Allemagne: une genèse de l'état d'exception comme enjeu pour la démocratie*. Disszertáció, ENA, 2012, valamint Foulquier, Norbert: Maurice Hauriou, constitutionnaliste (1856–1929). In: *Juspoliticum*. (<http://www.juspoliticum.com/Maurice-Hauriou.html>).

„hatásköre”, mert hatalma nem írható le jogilag szabályozott hatalomként (hatáskörként). Az ilyen szerv egy pillanatra minden hatalmat egyesít, ideértve a szokásos törvényhozó és végrehajtó hatalmi ágakét is. Az alkotmányozó nemzetgyűlés hatalma azért nem írható le hatáskörként, mert – ún. rendszerváltó alkotmányozás esetén legalábbis – nem köti az előző alkotmány. S ha nem köti, akkor hatalma korlátlan. Forradalmi alkotmányozás esetén ezt ma sem vitatják. Mindebből persze arra kellene következtetnünk, hogy példának okáért Németországban ugyanolyan diktatúrát jelentett a weimari alkotmányozók hatalma, mint Hitleré, ez utóbbi pedig ugyanolyan, mint a Bonni Alaptörvény megszövegezőié. Ám azt a gondolatot, ami ehhez az abszurd következtetéshez vezetne, nyilvánvalóan nem lehetne komolyan venni. A probléma ilyen kifuttatására azonban nincs is szükség. Hauriou ugyanis csupán annyit állított, hogy a diktatúra összpontosított és koncentrált hatalom, mely nemcsak egy személyben, de egy (alkotmányozó) testületben is kifejeződhet. Eddig ez nem kifogásolható. S ha ehhez hozzáesszük, hogy a testület nála intézmény, mely egyebek mellett jogi szabályozást feltételez, akkor egészen más eredményre is juthatunk. Arra, hogy az összpontosítás e feltétel mellett – szemben a személy által gyakorolt diktatúrával (mely nem lehet intézmény) – nem jelenti a hatalmak összeolvasztását is. S ebben az esetben Hauriou felvetését inkább gondolatébresztőnek, semmint abszurdnak találjuk. Igaz, e distinkcióval az jár együtt, hogy az alkotmányozó nemzetgyűlés korlátlan hatalmára csak akkor használhatjuk a „diktatúra” szót, ha tevékenysége az államhatalmi ágak összeolvasztására irányul. Ám ha erre irányul, és ezen az úton tesz is lépéseket, akkor az konventdiktatúrának nevezhető. Azok a hazai politikai elemzők, tudós jogászok és publicisták, vagy legalábbis egy részük, akiket politikai intuíciójuk, elkötelezettségük és szenvedélyeik arra ösztönöztek, hogy a 2010-es években kialakult magyar viszonyokat – a hazai nyelvhasználati szokások ellenére – valahogyan diktatúraként jellemezzék,²⁴⁵ valószínűleg ebből az általános összefüggésből sejtettek meg valamit.

*

A DIKTATÚRA ÉS AUTOKRÁCIA „HELYCSERÉJE” ♦ Amint azt a 10. sz. ábra táblázatos összegzése jelzi, a nem-demokratikus rendszerek gyűjtőfogalma az elmúlt évtizedek során megváltozott, és e pozícióban az autokrácia felváltotta a diktatúrát.

Bár ilyen gyűjtőfogalmi funkcióban az alkalmilag már száz évvel ezelőtt is előfordult,²⁴⁶ más jelentéssel ismert volt az 1945 előtti magyar politikaelméleti

²⁴⁵ Lásd például Vörös Imre: *Államcsínytevők*. Budapest, Noran-Libro, 2021. *passim*.

²⁴⁶ Lásd például Heaps, William James: *Autocracy vs. Democracy*. New York – Washington, Neale Publishing Company, 1918., aminek érdekessége, hogy nem Oroszországot, hanem Poroszországot tekint az autokrácia történelmi otthonának.

gondolkodásban,²⁴⁷ és használták az 1950-es évek amerikai totalitarizmuselméletekben²⁴⁸ is, szélesebb körben az autokrácia terminus csak az 1980-as években terjedt el. Erre főleg három területen került sor: az orosz történelem amerikai elemzőinek írásaiban,²⁴⁹ egyes közel- és távol-keleti, valamint afrikai egyeduralmak politikai leírásakor,²⁵⁰ valamint bizonyos angol nyelvű általános államelméleti elemzésekben.²⁵¹

Politikaelméleti nyelvhasználatban a döntő áttörést alighanem a *public choice* elméletét népszerűsítő jogász-közgazdász, Gordon Tullock *Autokrácia* című könyvének megjelenése jelezte.²⁵² Ebben a számos fogalmi tisztázatlansága ellenére is nagy hatású műben Tullock lényegében egyenlőségjelet tett a diktatúra és az autokrácia közé. Már az első oldalon így fogalmazott: „a világ legtöbb kormányzata ilyen vagy olyan diktatúra... Ezeket »autokráciának«, s nem »diktatúrának« nevezem, mert tárgyalni kívánom a királyságokat és a birodalmakat is.” Mivel pedig – fokozta a fogalmi zűrzavart – „az örökletes uralkodó és diktátor között a valóságos kormányzatok szintjén nincs is olyan nagy különbség”, „az »autokrácia« szó mindkettőre kiterjed.”²⁵³ Akármilyen átgondolatlan is Tullock fogalomhasználata, tény, hogy az

²⁴⁷ Vö. Ottlik László: *A politikai rendszerek története. Középkor és újkor a világháborúig*. Budapest, Magyar Szemle Társaság, 1940. 36., ahol Ottlik autokráciák, arisztokráciák és demokráciák között tett különbséget. Lásd még ehhez Pető Zoltán: Ottlik László és a politikai rendszerek tipológiája. In: Ottlik László: *Válogatott írások*. Szerk.: Molnár Attila Károly. Budapest, Századvég Kiadó, 2020. 7–45. Ottlik államforma-elméletéről részletesebben lásd Szabadfalvi József: *Demokrácia – parlamentarizmus – diktatúra*. Ottlik László 1929–1935 közötti politikatudományi nézeteinek rekonstrukciója. *Politikatudományi Szemle*. 2018/2. sz. 123–144.

²⁴⁸ Vö. Friedrich, Carl Joachim – Brzezinski, Zbigniew: *Totalitarian Dictatorship and Autocracy*. Cambridge, Ma., Harvard University Press, 1956, ²1965; Leonard Schapiro: *The Origin of the Communist Autocracy. Political Opposition in the Soviet State*. London, Bell and Sons – LSE, 1956, ²1977, Macmillan, 1987.

²⁴⁹ Oroszország történetének 1980-as évekbeli szakirodalmából (az autokrácia szóhasználattal összefüggésben) lásd Yanov, Alexander: *The Origins of Autocracy. Ivan the Terrible in Russian History*. Berkeley, University of California Press, 1981; McDaniel, Tim: *Autocracy, Capitalism, and Revolution in Russia*. Berkeley, University of California Press, 1988, Gustave Alef: *i. m.* (1986).

²⁵⁰ Lásd például Ladjevardi, Habib: *Labor Unions and Autocracy in Iran*. Syracuse University Press, 1985; Waruhiu, S. N.: *From Autocracy to Democracy in Kenya*. [szerzői magánkiadás], 1994; Dardess, John W.: *Confucianism and Autocracy. Professional Elites in the Founding of the Ming Dynasty*. Berkeley, University of California Press, 1983.

²⁵¹ Lásd e tekintetben például Madariaga, Isabel de: *Autocracy and Sovereignty. Canadian-American Slavic Studies*. 16. évf. 1982. 369–387. Érdemes megjegyezni, hogy Isabel de Madariaga (egyébként Leonard Schapiro felesége) az orosz történelem kiváló ismerője, s e munkájában amellet érvelt, hogy *szamogyersavnijt* tévesen fordítják angolra autokráciaként, mert a szó helyesen szuverenitást jelent. Ez utóbbi ugyanis szerinte azt a jelentésnyilatlatot is kifejezi, ahogyan az oroszok önmagukat látták, és ahogyan a Nyugat látta Oroszországot.

²⁵² Tullock, Gordon: *Autocracy*. Berlin, Springer Science+Business, 1987.

²⁵³ *Ugyanott*, 1.

elmúlt néhány évtizedben az autokrácia a nem-demokratikus államok és politikai rendszerek gyűjtőfogalma lett.²⁵⁴

E cserének bizonyára több oka volt. Ezek egyike, hogy a diktatúrával szemben az autokrácia (néhány 1950-es években kiadott könyvet leszámítva) nem vagy nem feltétlenül utal a totalitárius rendszerekre is, tehát szélesebb körben akkor jött-jöhetett használatba, amikor az európai totalitárius államok már elgyengülőben és eltűnőben voltak, majd véglegesen eltűntek. Egy másik, Európán kívüli ok az lehetett, hogy az „autokrácia” szélesebb jelentéssel használható kategória: egy olyan világban, amelyben a lehető legváltozatosabb elnyomó rendszerek léteznek, ideértve az autoriter rendszereket is, több és többféle rezsimre lehet vele utalni, mint a diktatúrával. A diktatúra közvetlen erőszak-alkalmazásra vagy az azzal való folyamatos fenyegetettségre (is) utal, míg az autokrácia, miközben „benne van” az erőszakos uralom eleme is, rafináltabb hatalomgyakorlást sejtet. Az előbbiben a hatalom kiszolgálói az uralom kialakítása és fenntartása érdekében az elnyomottak testét bántják, ütnek és megfélemlítenek, az utóbbiban elsősorban becsapják őket, a zsebükben turkálnak és lehallgatják a telefonjaikat. A diktatúrának csupán egyik strukturális lehetősége a piramis jellegű forma, de elképzelhető más alakzatokban is, az autokrácia ezzel szemben olyan uralmi rendszert sejtet, ahol (a költővel szólva) „mindenki szem a láncban”, tehát elsődlegesen folyamatos, piramis jellegű alá-fölrendeltségi viszonyokban létezik. Akit ebben a rendszerben elnyomnak, az maga is elnyom másokat, így az elnyomók és az elnyomottak között nincsenek határozott kontúrok; szemben a diktatúrákkal, ahol ezt, legalábbis elvileg és alkalmilag, fel lehet tételezni. (Ezért nem volt véletlen az, hogy 1990 utáni Magyarországon a régi-új elit sok tagja könnyen „lediktatúrázta” a korábbi rendszert, hiszen ezzel e kontúros választóvonal létét sugallta – annak hallgatólagos feltételezésével együtt, hogy ő a jó oldalon állt.)

AZ AUTOKRÁCIA ♦ Mint a legtöbb osztályozó kategória, ez a kifejezés is régi, s már csak ezért is sokrétű jelentéssel bír. A szó ógörög eredetűnek tűnik, de nem az – valójában a bizánci időkben keletkezett,²⁵⁵ mint ógörög elemekből képzett szó: az

²⁵⁴ A hatalmas szakirodalomból jellegzetes példaként, 141 állam négy évtizedet átfogó konkrét besorolásaival, lásd Przeworski, A. et al: *Classifying Political Regimes. Studies in Comparative International Development*. 31. évf. 1996/2. sz. 3–36.

²⁵⁵ Schvarcz Gyula „az antik zamatú, byzanti, tehát e részben ugyancsak classikus műszónak” nevezi, s a Bluntschliával szembeni szenvedélyes kritikája részeként megjegyzi, hogy a svájci jogász a „hibás szófaragványa”, az „*Absolutie*” helyett használhatta volna a korlátlan monarchia megjelölésére az autokratóriát is, s egy rövid jegyzetben kitér az autokráciára is. Vö. Schvarcz Gy.: *Államformatani...*, idézett mű (1887), id. kiadás, 73–74. Az autokratória [kb. birodalom] aztán – tudhatjuk meg egy másik művéből – értelmezése szerint az „örökösédési uralom”, amely lehet monarchikus és poliarchikus, ez utóbbi esetben *δυναστεία* (dünasztéia). Vö. Schvarcz Gyula: *A politika elemei*. 1–3. és 5. füzet. Budapest, Aigner, 1881–1883. 341. és (ebből szemelvény) *Schvarcz Gyula [válogatás műveiből]*. Szerk.: Miru György. Budapest, Új Mandátum Könyvkiadó, Magyar Panteon, 2000. 173.

αὐτόρ (autós: ön-, maga, neki) és a κράτος összetétele. Eredetileg a bizánci császárra utalt, aki autokrata (αὐτοκράτωρ: autokrátór) volt. Az *autokrátór* cím keletkezése a consuli tisztség megszűnésével állt kapcsolatban, s a latin imperátor megfelelője volt, azzal a különbséggel, hogy csak a katonai hatalomra utalt, amit azonban teljesnek és feltétlennek tartottak. Flavius Belisarius, vagyis Belizár, a consulként is működött híres hadvezér például *stratégos autokrator* volt.²⁵⁶ Az elnevezés kialakulását részben Bizánc ún. társcsászári intézménye magyarázza; amikor ugyanis az kialakult, akkor a két császár közül csak az első volt korlátlan úr, minden kötöttség nélküli hatalom birtokosa, ám nem viselt megkülönböztető jelzéseket. Ezt a császárt ezért a bizánciak *autokrátór*nak mondták, amit talán főcsászárra lehetne fordítani, bár ez ugyanolyan falsul hangzana, mint az „alkirály” szavunk, ezért jobb megtartani az eredetit.

Az autokrata közvetlen jelentése, a későbbiek fényében ez volna: egyvalaki, aki „maga által” uralkodik. Mivel azonban ennek semmi értelme nem lenne, egy konvencionális tartalom kapcsolódott hozzá. Eszerint az autokrácia – már amennyiben nem valamilyen mellékjelentéssel használják – általában az akár önkényesen is gyakorolható „egyeduralomra”, az autokrata pedig az „egyszemélyi uralom” alanyára utal. Érthetjük úgy is, hogy az az egyvalaki nem Isten akaratából, és nem is a nép vagy másvalaki megbízásából, hanem „önmaga erejéből” lett uralkodó, vagy ha más megbízásából lett is az, a „maga erejéből” maradt a pozíciójában. Így már van értelme: a szó így a saját erőből létrehozott, önállóan megalapozott és/vagy az önállóan gyakorolt egyszemélyi hatalmat jelzi. Ez utóbbi elem miatt jelentésének az önkényesség is része lett: mivel az autokratának nem kellett bevonnia másokat a kormányzásba, ezért uralma könnyen önkényessé, esetleg despotikussá²⁵⁷ is válhatott, s rendszerint azzá is vált. E jelentések hosszú idő alatt váltak a fogalom részeivé.

Az elmúlt évszázadok során az autokráciának három jellegzetes felfogása és elmélete alakult ki, s az azokban kifejtett tartalom mintegy rárétegződött a szó alapjelentésére. Vagyis mai jelentése a lehető legkülönbözőbb, esetlegesen kiválasztott mármár szabadon variálható elemeket tartalmaz. Ennek vélhetően ugyancsak szerepe volt széles körű elterjedésében és a diktatúrát felváltó gyűjtőfogalommal válásában. A jellegzetes felfogások a következők.

1. Az autokrácia először is az autokratikus államra utal. E kifejezést az államtani irodalomban elsőként a göttingeni államtudományi iskolához tartozó német történész, Arnold Hermann Ludwig Heeren használta az 1800-as évek elején. Azokra az államokra utalt vele, amelyekben a kormány nem csupán végrehajtja az általános

²⁵⁶ Vö. Kruse, Marion: *The Politics of Roman Memory. From the Fall of the Western Empire to the Age of Justinian*. Philadelphia, Penns., University of Pennsylvania Press, 2019. 102–147. különösen 137–142.

²⁵⁷ Amint a II. rész 4. fejezetében jeleztem, az *autokrátór* eredetileg is különbözött a *deszpótésztól*, s e külön jelentése később is megmaradt.

akaratot, hanem meg is fogalmazza, tehát ki is fejezi. Különböző történeti műveiben, de különösen az európai államok és gyarmataik történetéről írott kézikönyvekben²⁵⁸ Heeren despotizmusokat, köztársaságokat és autokráciákat különböztetett meg. Azt állította, hogy az államoknak vannak olyan fajtái, ahol az uralkodó nem Istentől, s nem is a néptől származtatja a hatalmát (az előbbi nála a despotizmus, az utóbbi a köztársaság), hanem saját maga alapozza meg (értsd: saját magára vonatkoztatva igazolja), és a lehetőségekhez képest egyedül gyakorolja. Ezek az autokráciák. Ugyanitt szembeállította az „alkotmányos monarchiát” és az „autokratikus monarchiát” is,²⁵⁹ mondván, hogy az előbbiben a döntéseket egy képviseleti testület hozza, melynek eljárása nyilvános és szabályok szerinti, míg az utóbbiban nincs képviseleti testület és nyilvános döntéshozatali eljárás. Ez a jelentés tehát jelentősen eltér a bizánci jelentéstől. Az autokratikus állam a hatalomgyakorlás technikáit illetően Heerennél közel állt a zsarnoksághoz, sőt – amennyiben az általános akarat nemcsak a közügyekre, hanem a polgárok magánügyeire is kiterjedt – szerinte azzá is alakult át. Ez már a terminus második fő jelentése felé mutat.

2. Miután használatba jött, a szóhoz, másodsor, az önkény gondolata, vagy legalábbis annak lehetősége társult, amit – az alkotmányosság eszméjének terjedése idején – rögtön az alkotmányos korlátok nélküli hatalomgyakorlásként értelmeztek. A terminussal a XIX. században az „önkényurakra”, és rendszerükre: az önkényuralomra is utaltak. Ilyen értelemben a „Habsburg abszolutizmus” mellett a „Habsburg önkényuralom” kifejezés a magyar történelem egy korszakára (1849/53) vonatkozóan teljesen bevett. Az abszolút monarchiákra alkalmazva a terminust, ahhoz gyakran hozzágondolták az isteni kiválasztottságot, az Isten általi felhatalmazottságot vagy szentesítést is. E jellemzők miatt e kifejezéseket használták már a XVIII–XIX. században az orosz állam leírására, illetőleg az orosz uralkodó megjelölésére – olykor maguk az oroszok is. Az uralkodói hatalmat megjelölő orosz szó (самодержец, *szamogyerzsec*, kb. egyeduralkodó) – amint arra több mai történész, a hazai szakirodalomban például Sashalmi Endre rámutatott²⁶⁰ – a görög αὐτοκράτωρ (*autokrátor*) tükörfordítása. A bizánci császár egyik titulását először a cári címet még nem használó moszkvai nagyfejedelem, „minden oroszok ura”, III. Iván vette fel, de a fenti jelentés csak később kapcsolódott hozzá. A bizánci befolyástól megszabaduló orosz államban a *szamogyerzsec* nem az uralkodó és az alattvalók viszonyára vonatkozott, hanem az uralkodói hatalom forrását jelölte: olyan uralkodót illetett meg, akit köz-

²⁵⁸ Heeren, A. H. L.: *Handbuch des Geschichte des europäischen Staatensystems und seiner Colonies*. Göttingen, J. F. Römer, 1809, ³1819. A mű – a korban még nem jellemző módon – igen hamar megjelent angolul is. Lásd *Manual of the History of the Political System of Europe and its Colonies*. 2 kötet, Oxford, Talboys, 1834.

²⁵⁹ *Ugyanott*, (a német kiadásban) 826–827., illetőleg (az angol kiadásban) 2. kötet, 404.

²⁶⁰ Sashalmi Endre: Autokrácia, abszolutizmus, isteni jogalap. A 16–17. századi moszkvai hatalmi ideológia fő jellemzői és tipológiája. *Aetas*. 13. évf. 1998/1. sz. (www.aetas.hu).

vetlenül Isten hatalmazott fel az uralkodásra. Ebben az értelemben az autokrata szuverén volt.²⁶¹ Az orosz uralkodók másik címe a *государ* (*goszudar*: kb. korlátlan úr, fejedelem) volt, főleg a társadalom nem szabad elemei számára. Mint sokak számára ismert, a *государство*, *goszudarsztvo* mai jelentése: állam, állami, állapot. E két jelentéselem a XVIII–XIX. századra összeolvadt: I. Miklós egy 1832-es rendelete szerint „orosz császár” (*imperator Rosszijszkij*) volt, tehát a cárt autokratikus és korlátlan uralkodónak (*goszudar szamogyerzsavnij i nyeogranyicsennij*) tekintették. Legfelső hatalmának nemcsak félelemből, hanem lelkiismeretből is engedelmeskedni kellett, mert „azt maga Isten parancsolta”.²⁶² Ezek után érthető, ha az amerikai történész, Gustave Alef a „moszkovita autokrácia” eredetéről írott munkájában így határozta meg az autokráciát: „Az autokrácia olyan autoritás, amely mentes az alkotmányos vagy hagyományos korlátozásoktól. Általában az isteni szentesítés igénye kíséri”.²⁶³ Az erre épülő közjogi rend Oroszországban lényegében 1917-ig állt fenn.

3. Az autokrácia harmadik – a korábbiakhoz képest újszerű – jellegzetes jelentése a XX. században Hans Kelsen műveiben jelent meg. Általános államtanában Kelsen az állami és politikai rendszerek két fő formáját különböztette meg: a demokráciát és az autokráciát.²⁶⁴ E két államformát egy idealizált skála végpontjain gondolta el: úgy, hogy a valóságos államok vagy az egyikhez, vagy a másikhoz kerülnek közel. Alapgondolata az volt, hogy az állami rend mint jogrend lényegében „kényszerrend”, s mint ilyen elvileg és általában a szabadság ellentéte. „A szabadság eszméje” – fogalmazott egy helyütt²⁶⁵ – „minden állam negációja.” Ennek alapján az államformaképzést meghatározó fő kérdést Kelsen abban látta, hogy a rendnek alávétettek részesülnek-e a rendet létrehozó norma megalkotásának lehetőségében. Demokrácián olyan rendszert értett, ahol azok alkotják meg a kényszerítő normákat, akik e normáknak alá vannak vetve, s ebben az értelemben mindenki részt vehet a normaalkotásban. Ennek ellenpontja az autokrácia, ahol a normáknak alávétettek teljesen ki vannak zárva a rend megalkotásából, mert az egyetlen ember dolga és joga, aki viszont nincs alávétve e rendnek. A valóságos államok a kettő közötti skálán állnak valahol, tehát lehetnek többé vagy kevésbé demokratikusak, illetve autokratikusak. E megközelítésben nem az az érdekes, hogy a két kategória formálissá vált, vagy hogy mindennek csak annyi köze volt az addigi fogalmi hagyományhoz hogy az au-

²⁶¹ Vö. Madariaga, Isabel de: *Autocracy and Sovereignty. Canadian-American Slavic Studies*. 16. évf. 1982. 369–387.

²⁶² Vö. Sashalmi Endre, *i. m.* (1998), ugyanott.

²⁶³ Alef, Gustave: *The Origins of Muscovite Autocracy. The Age of Ivan III.* Wiesbaden, Harrassowitz, 1986. 10., idézi Sashalmi Endre, *i. m.*, ugyanott.

²⁶⁴ Kelsen, Hans: *Allgemeine Staatslehre*. Berlin, J. Springer, 1925. 320–326. Lásd még Kelsen, Hans: *Grundriß einer allgemeinen Theorie des Staates*, 1926, magyarul: *Az államelmélet alapvonalai*. Ford.: Moór Gyula. Szeged, Városi Nyomda és Könyvkiadó Rt., 1927, Miskolc, Bibor, 1997. 93–95.

²⁶⁵ Az államelmélet alapvonalai, *id. kiad.* 93. E kis kötet mögött álló vaskos alapmű, az *Allgemeine Staatslehre* e problémát bonyolultabban közelíti meg; vö. *id. kiad.* 320–322.

tokráciát monokráciaként értelmezte, hanem az, hogy Kelsen, aki politikai értékeit illetően liberális és demokrata volt, szükségszerűen összekapcsolódónak tüntette fel a szabadság (liberalizmus) és a többségi uralom (demokratizmus) – fogalmilag nem szükségszerűen összekapcsolódó²⁶⁶ – szempontjait. Az autokrácia számára olyan államforma volt, amely mind a kettőt tagadta.

4. Mindezek mellett a legutóbbi évek részben nemzetközi, de főleg hazai szakirodalmában az autokrácia kategóriáját egy negyedik jelentésben látjuk használatba jönni. Meghonosodásának módja és útjai talán megérne egy külön vizsgálatot, hiszen – számomra legalábbis így tűnik – szinte minden előzmény nélkül pottyant a politika- és államtudomány világába. Ám akárhogy is terjedt el, többen – például Kornai János,²⁶⁷ Kis János²⁶⁸ és mások²⁶⁹ – autokráciaként határozzák meg a 2010-ben kialakult magyar államot és politikai rendszert. S amikor ezt teszik, a kifejezést nem a fenti három jelentés egyikben használják, hanem egy negyedikben: vagy a nem-demokratikus rendszerek gyűjtőfogalmaként, vagy úgy, és ez a gyakoribb, hogy valójában a tekintélyuralmi államokra és az autoriter rezsimekre utalnak vele.

EGY PÉLDA ♦ Az elméletek természetesen ezernyi részlet szerint változnak, ezért egyet kiválasztva mutatom meg a fent jelzett hazai kategória-használatot; példaként Kornai János már 2011-ben kialakult, majd 2016-ban tovább részletezett terminológiáját választva. Ezt megvizsgálva azt látjuk, hogy három rendszer általa adott összehasonlításakor az autokráciák sajátosságait lényegében az alább tekintélyuralmiként jellemzett állam, illetve autoriter politikai rendszer sajátosságai szerint adta meg, néhány kisebb, e kontextusban nem jelentős eltéréssel. A 11. ábrán jelzett módon fogalmazott.

²⁶⁶ Az, hogy a liberalizmus nem szükségképpen demokratikus, a demokrácia pedig nem feltétlenül liberális, a mai antiliberális közgondolkodás viszonyai között széles körben ismert. E történelmileg kontingens viszonyról és annak helyi értékéről, illetőleg változtathatóságáról lásd Takács Péter: A liberalizmus és a liberális állam eszméje. In: *Államelmélet, I.* Szerk.: Takács Péter. Budapest, Szent István Társulat, 2007. 256–258.

²⁶⁷ Kornai János: Mit jelent és nem jelent a rendszerváltás. *Kritika*. 26. évf. 1997/8. sz. 2–8. és Kornai János: Még egyszer a „rendszerparadigmáról”. Tisztázás és kiegészítések a poszt szocialista régió tapasztalatainak fényében. *Közgazdasági Szemle*. 63. évf. 2016/október, 1074–1119.

²⁶⁸ Lásd Kis János: Demokráciából autokráciába. A rendszertipológia és az átmenet dinamikája. *Politikatudományi Szemle*. 28. évf. 2019/1. sz. 45–74.

²⁶⁹ Lásd például Salát Orsolya: A jogásznemzet esete az autokráciával. *Fundamentum*. 22. évf. 2018/2–3. sz. 45–46., Antal Attila: Az autokrácia nem lehet sem legitím, sem pedig legális. *Fundamentum*. 23. évf. 2019/1–2. sz. 66–68., Unger Anna: A választás mint rendszerkarakterisztikus intézmény. *Fundamentum*. 22. évf. 2018/2–3. sz. 2018/2, 5–16. és uő: A hibrid rezsím fogságában. Rendszertipológia, választások és a demokratizáció esélyei. *Fundamentum*. 26. évf. 2022/1–2. sz. 23–35.

II. rész ♦ Az államforma és az arra épülő rendszerezések átalakulása

„Sorsz.	Demokrácia	Autokrácia	Diktatúra
Elsődleges jellemzők			
1.	A kormány békés, civilizált procedúrával leváltható	A kormány békés, civilizált procedúrával nem váltható le	A kormány békés, civilizált procedúrával nem váltható le
2.	Szilárdak azok az intézmények, amelyek együttesen garantálják a leválthatóságot	Csak formálisan léteznek, vagy gyengék azok az intézmények, amelyek együttesen garantálnák a leválthatóságot	Nem léteznek azok az intézmények, amelyek lehetővé tennék/garantálnák a leválthatóságot
3.	Van legális parlamenti ellenzék; a választásokon több párt indul	Van legális parlamenti ellenzék; a választásokon több párt indul	Nincs legális parlamenti ellenzék; a választásokon egy párt indul
4.	Nincs terror (tömeges kényszermunkatáborok és kivégzések)	Nincs terror (tömeges kényszermunkatáborok és kivégzések), de szórányosan felhasználnak különböző eszközöket a politikai ellenfelekkel szemben (hamis indokolással börtönbüntetés, esetleg politikai gyilkosság)	Terror van (tömeges kényszermunkatáborok és kivégzések)
Másodlagos jellemzők			
5.	A parlamenti ellenzékkel szemben nem alkalmaznak represszív eszközöket	A parlamenti ellenzékkel szemben alkalmaznak represszív eszközöket	Nincs parlamenti ellenzék
6.	Aktívak és függetlenek a „fékek és ellensúlyok” intézményei	Gyengék és nem függetlenek a „fékek és ellensúlyok” szerepére hivatott intézmények	Nem működnek olyan intézmények, amelyeket a „fékek és ellensúlyok” szerepére hoztak volna létre
7.	Aránylag kevés az uralkodó politikai csoport által kinevezett tisztségviselő	Szinte minden fontos tisztségre az uralkodó csoport a saját embereit nevezi ki	Minden fontos tisztségre az uralkodó csoport a saját embereit nevezi ki
8.	A kormánnyal szembeni civil ellenállásnak nincs törvényi korlátja, a civil szféra erős	A kormánnyal szembeni civil ellenállásnak nincs törvényi korlátja, de a civil szféra gyenge	A kormánnyal szembeni civil ellenállást a törvény tiltja
9.	Sokféle formában és releváns mértékben részt vesznek az érintettek és azok szervezetei a döntések előkészítésében (érdemleges participáció)	A participáció jogi keretei léteznek, de gyakorlatilag nem érvényesülnek	A participációt még formálisan sem írják elő
10.	A sajtószabadságot a törvény garantálja, és valóban érvényesül	A sajtószabadságot jogi és gazdasági eszközökkel korlátozzák	Nincs sajtószabadság.”

11. ábra: A demokrácia, az autokrácia és a diktatúra összehasonlítása

Kornai János elméletében²⁷⁰

²⁷⁰ A táblázatban idézett szöveg forrása Kornai János: Még egyszer a „rendszerparadigmáról”. Tisztázás és kiegészítések a posztoszocialista régió tapasztalatainak fényében. *Közgazdasági Szemle*. 63. évf.,

Amint látható, Kornainál az autokrácia: valójában autoriter rendszer. De hát miért baj az – kérdezhetjük –, ha valaki „x”-nek mondja az „y”-t, ám azt többé-kevésbé pontosan írja le? S ha ennek az „x”-nek a jelentése a fenti három „x”-értelmezés egyikére sem emlékeztet, miért ne lehetne ez egy negyedik, mely azokkal egyenlő értékű?

Nos, e szóhasználat nem egyszerűen kategóriahiba; számomra legalábbis úgy tűnik, hogy e „többé-kevésbé pontos” elemzés mögött a politikáról és államról való gondolkodás regionális reflexei sejlenek fel,²⁷¹ melyek azt mutatják: ez az elemzés csakis Közép-Európában születhetett.

Vegyük észre ugyanis, hogy a fenti táblázatban – az előbbi szóhasználatnál maradván – nemcsak az „y” nincs helyesen azonosítva, de a „p” sem „s”! A „demokrácia” itt nem „alkotmányos demokrácia”, amennyiben az összefoglalás sehol sem utal arra, hogy annak – miként a hagyományos nyugati demokráciaértelmezésekben – egyik fő hangsúlya bizonyos alapvető jogok elismerésének és értelmezésének a többségi döntés alól való kivétele. E jogok kérdése valószínűleg a „terror van” – „nincs terror” sorba értődött bele, ám ez a középső oszlopban problémásan vérszegény: az „x”-ben nincs terror, de azért „szórványosan” mégis csak van valami baj. Az alapvető jogok (például az információhoz való hozzáférés vagy a szavazati jogegyenlőség) korlátozása, hiánya vagy sérelme e rendszerek jellegzetes, s még akkor sem csak nem szórványosan előforduló atipikus eleme, ha a politikailag beszédképtelen tömegek ezt nem teszik szóvá, mert e jogoknak számukra szubjektíve nincs valódi értéke.

A hagyományos alkotmányos demokráciafelfogás másik megszokott eleme, a demokrácia pluralista jellege jelen van a kritériumok között (vö. a kormány leválthatósága, az ellenzék szabadsága stb.), de úgy tűnik, mintha itt is hiányozna valami. Nevezetesen a kormánypárttal egyet nem értő és az ezt a politikai beszéd szintjén kifejezni képes ellenzéki csoportok „legális és illegális”, vagy az orosz szóhasználat alapján „belső és külső” ellenzékre való kettéosztása, ami az autoriter rendszerek jellegzetes vonása. Az autokráciában elnyomják-korlátozzák az ellenzékét, ha van ilyen, az autoriter rezsimekben pedig megosztják, s csak az egyik felét nyomják el,

2016/október (1074–1119) 1090. (a belső jelölések – keretezések – hozzáadásával). Ez a fogalomhasználat Kornainál már 2011-ben kialakult. Egy publicisztikában így fogalmazott: az „a politikai formáció, amelyben élünk, autokrácia” – fogalmazott; vö. Kornai János Számvetés. *Népszabadság*, 2011. január 6. Melléklet.

²⁷¹ A fogalmazásmód arra utal, vagy inkább azt sejteti (mert ennek bizonyítására nincs itt hely), hogy a kategóriahiba a közép-európai politikai gondolkodás regionális reflexeinek következménye. Hasonló összefüggést vehető észre egyébként Ottlik László háromnegyed évszázaddal ezelőtti elméletében. Az autokráciát ő „legitimációs értelemben” fogta fel, az államformát úgy értve, hogy ki(k)nek a nevében („kikre hivatkozva”) kormányozzák az államot. Ha egy személynek a nevében, az autokrácia, ha a „legjobbak” nevében, az arisztokrácia, ha pedig a „nagy tömegnek mint szuverénnek” a nevében, az demokrácia – hangsúlyozta. Vö. Ottlik L.: *i.m.* (1940), ugyanott. Ezt azért mondom kategória-hibának is, mert a legitimációs szempont eszerint nem kiegészíti, hanem feülírja a tárgyi vonatkozást.

a másikat, a kormányzó pártokkal együttműködő „saját ellenzékét” pedig, ha nem lenne, akár elő is állítják.

S bár egy komoly tudóssal szemben zavarba ejtő ilyesmit megállapítani, de ki kell mondani, hogy a fenti rendszerben van egy harmadik identifikációs probléma is, vagyis a „d” sem „d” igazán. A „diktatúra” ugyanis itt nem egy konkrét politikai rendszer modellszerű megjelölése, és nem is általános gyűjtőfogalom, hanem az egykori kelet-, közép- és dél-európai országokban szárba szökkenő totalitárius rend egyszerűsített leírása. Vagyis a táblázatban leírt „d” valójában „t”.

Összességében Kornai fokozatokat tartalmazó tipológiaalkotása kifogásolhatatlan és számos ponton követhető, de – a korai volta miatt többek által elnézhetőnek tekintett – pontatlanságai óvatosságra intenek. Főleg, mert ezek – mind fentebb neveztem – „regionális reflexek”. A regionális az, hogy e kis elemzésben semmi sem (teljesen) az, aminek látszik – amint ez Közép-Kelet-Európában lenni szokott. Összességében mindhárom jelenségről homályos, sőt pontatlan képet kapunk, s azután ezeket hasonlíthatjuk össze. S ezzel mintha *A varázshegy* mottóként idézett párbeszédének tanulsága elevenedne meg, a kontextus miatt persze módosult formában: „az ellenség” azért félelmetes, mert ismeretlen, hisz az uralom kezdete, ideértve a dolog gondolati megragadását is, a rend és a pontos áttekintés.

III. RÉSZ

AZ ÁLLAMTÍPUS ÉS A MODERN ÁLLAM PROBLÉMÁJA

A legutóbbi évszázad új államtipusai

„A modern állam lényege, hogy az általános legyen kapcsolatos a különösség teljes szabadságával és az egyének jólétével, hogy tehát a család és a polgári társadalom érdekének állam-má kell magát összefognia, hogy azonban a cél általánossága nem haladhat tovább a különösség tudása és akarása nélkül; a különösségnek meg kell tartania a jogát.”

*G. W. F. Hegel **

A fent említett két klasszifikációs hagyomány közül a másodikban az államtípus kategóriáját tekintjük az osztályozás alapjának. Mint jeleztem, ennek két változata van. Az egyikben az államtípus az államforma fölé van helyezve, mint annak főfogalma (klasszikus példa erre: a jogállam lehet monarchia és köztársaság is), de a rendszer megáll az altípusok konvencionális megoldásainál, például a kormányformánál, s képviselői az első-második, illetőleg a második-harmadik szint viszonyát nem egy egységes gondolati rend szerint képzelik el, sőt közelebbről meg sem határozzák. A másikban a történeti fejlődésre tekintettel meghatározott elvont államtípus-fogalmat – a hagyományos állam- és kormányformák rendszerén keresztül – közvetlen kapcsolatba kívánják hozni egy konkrét állam konkrét rendjével, a történeti tények azonban gyakran megcáfolják az így kialakított egységes belső gondolati hierarchia kategóriáit.

* Hegel G. W. F.: *A jogfilozófia alapvonalai. A természetjog és államtudomány vázlatja* [1820]. Ford.: Szemere Samu. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1971. 260. § 269.

1. AZ ÁLLAMTÍPUS MINT AZ ÁLLAMELMÉLETI RENDSZEREZÉS ALAPKATEGÓRIÁJA

AZ ÁLLAMFORMA: ÁLLAMTÍPUS ♦ Az államtípus fogalmát a XVIII–XIX. századig nem nagyon használták, s csak azt követően terjedt el széles körben, bár korántsem általánosan. Főleg az államelmélet terén alkalmazzák; az alkotmányjogban nem élnek vele, már ami a történeti államtípusokat illeti. A másik csoportba, az ún. koncepcionális államtípusok közé sorolható kategóriák, mint például a jogállam, előfordulnak azon a területen is. Másfelől a szakirodalomban államformának nevezett jelenségek bizonyos feltételek mellett – például az arisztotelészi elmélet ún. „alkotmányai” értelmében – végső soron államtípusnak is tekinthetők. A régi hagyománynak ma is vannak követői: sok szerző úgy tipizál, hogy vagy nem használ, vagy nem jelöl meg típusfogalmat. Számukra az államformák mint az állameszme megvalósulásának különböző módjai egyben az államok típusai is. Ebben az értelemben fogalmaztam néhány helyen úgy, hogy az államforma és az államtípus főbb körvonalakban megfeleltethető egymásnak. Az államtípus-fogalom ugyanakkor elsősorban nem e minőségek jelzésére szolgál; azért alakították ki, hogy megragadhasák vele a történelmi fejlődés egy-egy korszakának vagy irányának lényegi jellemzőit az állam tekintetében. Mivel a fogalom mögött társadalmi és történeti értelemben felfogott tények álltak, az államtípus az ezt figyelembe vevő államelmélet jellegzetes kategóriája lett. Később aztán a tipizálási kedv kiterjedt az államok nem-történelmileg értelmezett koncepcionális kérdéseire is.

MILYEN TÍPUS AZ ÁLLAMTÍPUS? ♦ Mint utaltam rá, az államtípus jelenthet valóságos és ideális típust. Az utóbbi itt eszményi típusként értendő, vagyis – példának okáért – mondhatjuk azt, hogy Morus Tamás az *Utópiában*¹ az agrárius közösségiség (kommunizmus) viszonyaira szabott legjobb államot írta le, azaz egy sajátos ideális államtípust gondolt el. Akármit is gondoljuk az utópiák államtudományi státuszáról,² Morus elgondolását valószínűleg minden esetben államtípusnak fogjuk tekinteni.

Valóságos vagy reális típusként az államtípus-kategóriát kétféle értelemben használjuk. Az egyikkel – s ez a leggyümölcsözőbb alkalmazása – az államok történeti jellemzőit vesszük számba, ténylegesen lezajlott folyamatokra rámutatva és azokat a

¹ Morus Tamás: *Utópia*. Ford.: Kardos Tibor. Budapest, Franklin, 1943.

² Az utópiák státuszával kapcsolatban –, hogy csak három olyan elgondolást említsek, amelyek röpké másfél évtized alatt születtek egy közép-európai kis országban, egy utópikusnak az adott időben egyáltalán nem nevezhető korban – lásd például Mannheim, Károly: *Ideológia és utópia* (1929). Budapest, Atlantisz Kiadó, 1996., Horváth Barna: Az utópia értelme. *Emlékkönyv Kolosváry Bálint dr. jogtanári működésének negyvenedik évfordulójára*. Budapest, Grill, 1939. 211–223. és Moór Gyula: Morus (bevezető tanulmány Morus imént hivatkozott művéhez; *idézett mű* (1943), 5–65., küll. 32–65.

kategorizálással is értékelve, a másikkal pedig valamilyen eszmei szempontot emelünk ki, melynek nyilvánvalóan valóság fedezete is van, de az állam egy lehetséges értelmezését vagy tendenciáját akarjuk megmutatni vele. Mindkét esetben valami *lényegit* akarunk mondani az adott csoportba sorolható államokról, s természetesen mindkét esetben a történelmileg létezett társadalomról, jogról és politikáról – azaz valóságos dolgokról – is beszélünk.

A történeti típusok esetén ez magától értetődő, de így van az eszmei-konceptcionális típusok esetében is. Az eszmei ugyanis nem olyan fogalom, ami – Hegel kifejezésével – a „levegőben lóg”: ami az állameszmére tekintettel típusnak nevezhető, az valamilyen értelemben társadalmi, jogi és politikai is. Az állameszme (*Staatsidee*) közvetlenül kantianus filozófiában gyökerező kifejezés,³ melyben az állam valamely fogalma és valamely cél- vagy értékvonatkozása kombinálódik, de valódi értelme – s erre utaltam a hegeli kiegészítéssel – csak társadalmi-történelmi kontextusban mutatkozik meg.

Amikor történeti típusokat képzünk, tudatosan vagy reflektálatlanul, de elkerülhetetlenül alkalmazunk, vagy kialakítunk eszmei-konceptcionális típusokat is. S megfordítva is: amikor ilyeneket alakítunk ki, lehetetlen – tudatosan vagy mit sem tudva róla – nem történelmi sajátosságokban is gondolkodni. E tétel bizonyítása végett először felsorolok itt néhány gyakori történeti és eszmei államtípust, s azokból látható lesz, hogy az előbbiek csak az utóbbiak keretében nyernek meghatározást, majd néhány eszmei típusnál megmutatom a történeti szemlélet megkerülhetetlen jelenlétét.

Történeti államtípus – jellegzetesen – a keleti despotizmus rendszere (ókori birodalom), az antik polisz (ókori városállam), a középkori *regnum* (hűbéri-rendi állam), a modern állam (polgári állam, területi állam), a nemzetállam, totalitárius állam, szociális-jóléti állam és így tovább. Ezek mindig ún. *lényegtípusok* is, melyek tartalmi elemei a mögöttes történelemfelfogás és történelemfilozófia függvényei. A példaként felsoroltak között az ókori római állam azért nem szerepel külön típusként, mert lényegi jellemzői alapján és történelemfilozófiai értelemben az „antik polisz” vagy az „ókori város” típusába sorolható, mint területileg kiterjedt, majd világbirodalomná nőtt városállam. A kedvező földrajzi fekvésük okán vagy más okból a középkorban is viruló, majd polgári kultúrával kifejlesztő városállamok (Firenze, Velence stb.) ebben a rendszerezésben azért nem önálló típusok, mert történelmi szempontból nem jellegzetesek.

³ A jogeszméhez (*Rechtsidee*) hasonlóan, melynek antinómiáiról az újkantianus jogfilozófus, Gustav Radbruch értekezett; vö. Radbruch, G.: A jogeszme antinómiái. In: *Jog és filozófia*. Szerk.: Varga Csaba. Budapest, Szent István Társulat 2001. 161–170. Lásd még Krabbe, Hugo: *De moderne Staatsidee*. 's-Gravenhage, Martinus Nijhoff, 1915.

Izgalmas történelemfilozófiai kérdés, ahol a válasz politikai értékválasztást is kifejez, hogy a kommunista pártok által vezetett ún. „szocialista államot” önálló államtípusnak, vagy egy másik típus alesténeke tekintjük-e. Az, hogy alább nem szerepel önálló típusként, jelzi a kérdésben való álláspontomat. Még fogósabb kérdés, hogy a XX. század történelmileg új államtípusai – a totalitárius, a tekintélyuralmi és a szociális-jóléti állam – vajon a modern polgári állam altípusai-e vagy önálló típusok. A szemléltetést célzó 12. ábrát úgy alakítottam ki, hogy ebben a kérdésben mind a két értelmezést megengedje.

FŐBB TÖRTÉNETI ÁLLAMTÍPUSOK	FŐBB KONCEPCIONÁLIS TÍPUSOK
<i>egy mögöttes történelemfelfogás és történelemfilozófia függvényében (egy adott elméletre jellemzően)⁴</i>	<i>egy mögöttes államelmélet függvényében (az adott elméletre jellemző példákkal,⁵ ez esetben dualizmusok szerint)</i>
KELETI DESPOTIZMUS <i>(ókori birodalom)</i>	← HATALMI ÁLLAM (<i>Machtstaat</i>) –
ANTIK POLISZ <i>(városállam)</i>	↙ JOGÁLLAM (<i>Rechtsstaat</i>)
KÖZÉPKORI REGNUM <i>(hűbéri-rendi állam)</i>	IGAZGATÓ ÁLLAM <i>(Verwaltungsstaat)</i> – TÖRVÉNYÁLLAM (<i>Gesetzesstaat</i>)
MODERN ÁLLAM <i>(polgári állam)</i>	TOTÁLIS ÁLLAM (<i>totaler Staat</i>) – IRÁNYÍTÓ ÁLLAM (<i>Lenkerstaat</i>)
– NEMZETÁLLAM	RENDŐRÁLLAM (<i>Polizeistaat</i>) – ÉJELIŐRÁLLAM (<i>Wächterstaat</i>)
<i>XX. századi új típusok:</i>	KULTURÁLLAM (<i>Kulturstaat</i>) – JÓLÉTI ÁLLAM (<i>Wohlfahrstaat</i>)
– TOTALITÁRIUS ÁLLAM	
– TEKINTÉLYURALMI ÁLLAM	
– SZOCIÁLIS-JÓLÉTI ÁLLAM	

12. ábra: Történeti és eszmei államtípusok lehetséges példái két elmélet alapján

⁴ Részletesebben, bár a történész igényeket meg sem közelítő részletességgel jellemezve lásd például Takács Péter: *Államtan* [I]. *Két fejezet az állam általános elmélete köréből. A modern állam és elmélete.* Budapest, BCE, 2011. 164. (a „tekintélyuralmi állam” kategóriájával itt kiegészítve azt).

⁵ Petraschek, Karl: *Philosophie des Staates und des Völkerrechts.* Zürich–Lipscse, Verlag für Recht und Gesellschaft, 1938. 452–493. A példákat a szövegben jelzett kommentárok mellett mutatom fel itt. Az államelméleti szakirodalom ritkán tárgyalja ezt a kérdést önállóan. Ezért e típusokat vagy „összeszedeggetjük” (a véletlenszerűségek kockázata mellett összegyűjtjük) különböző szerzőktől (erre később adok példát), vagy egy olyan áttekintést választunk, ami komplex megoldást mutat. Itt az utóbbi mellett döntöttem, de megjegyzem, hogy az adott elméletnek csak a fő vonalait tartom alkalmazhatónak.

A 12. sz. ábra már sejteti, hogy az ókori birodalom, a városállam és az abból kinőtt római *impérium*, valamint a középkori *regnum* csak a hatalmi állam értelmében tekinthetők államnak. Ugyanígy: balgaság lenne a jogállam bármilyen jelét keresni az ókori Mezopotámiában vagy a középkori Frank Birodalomban. Másfelől viszont a modern állam – miközben másodlagos értelemben hatalmi állam is, tudniillik annyiban, amennyiben állam elképzelhetetlen hatalom nélkül – lényegi minőségét annak köszönheti, hogy sajátos viszonyban van a joggal és annak eszméjével. S ha a modern államnak sok fajtája ténylegesen nem is jogállam, potenciálisan – amint azt a 4. fejezetben kifejtem – mégis a joggal összefüggő jegyekre vagy azok hiányára tekintettel határozható meg.

A duális párokban mozgó típusokhoz három megjegyzés: (a) a második párt: „igazgató állam – törvény[hozó] állam”) Karl Petraschek elméletében Carl Schmitt inspirálhatta, (b) a harmadikat és negyediket (totális állam – irányító állam, rendőrállam – éjjeliőrállam) a liberális szerzők egészen másként látták, amikor rendőrállam és jogállam, vagy jogállam és totalitárius állam tettek különbséget, s végül (c) az ötödik pár: „kulturális állam – jóléti állam” mára teljesen ezoterikussá vált; talán már eredetileg sem volt széles körben érthető. A mű utolsó dualizmusát – „vezérállam (*Führerstaat*) és vezetett állam (*Geführtenstaat*)” – a szerző alighanem a „barna sarok” követelményének eleget téve írta művébe, úgyhogy azt itt nem is emeltem be a táblázatba. Petraschek koncepcionális típusaiból, aminek rendszerét itt végül is csupán szemléltetésre használtam, valójában csak a „hatalmi állam – jogállam” dualizmust tartom folytathatónak.

HATALMI ÁLLAM – JOGÁLLAM ♦ Később részletesen kifejtem, hogy bizonyos értelemben minden állam hatalmi állam, még a modern állam is; a modern állam ugyanakkor jogállam is, amennyiben – amint később fogalmazok – ebben a hatalom a joguralom perspektíváját és lehetőségét hordozó pozitív viszonyban áll a joggal, s nem kárhoztatja azt eszközszerepre.

A „hatalmi állam” kifejezésnek így két jelentése is lehet. E kifejezés egyrészt és általában az újkor előtti államokra utal, amelyekbe még a legerőtlenebb jogállami program sincs bekódolva, tehát ahol kizárólag vagy elsősorban a hatalom integrálja a társadalmat, bár bizonyos funkciók teljesítéséhez törvényekre, szokásokra, kultúrára vagy vallásra is támaszkodik. Másrészt e kifejezéssel azokra a modern államokra is utalhatunk, amelyekben e hatalmi tényező erősebb a „kelléténél”, vagy talán helyesebb így fogalmazni: ahol a jogi-társadalmi tényező nem elég erős ahhoz, hogy megvédje magát a hatalom jogtól idegen, vagy egyenesen jogtalan törekvéseivel szemben. Ilyen értelmezés esetén a hatalmi államnak nem feltétlenül a jogállam az ellentéte; az lehet – főleg a XX. századi gondolkodásban – a jóléti állam ellentéte is.⁶

⁶ Ez a különös dichotómia (*hatalmi állam – jóléti állam*) sok korai szociáldemokrata államelméletben megtalálható; lásd például Ágoston Péter: *A mi útjaink (Magyarország jövője)*. Nagyvárad, Nagy-

Vannak olyan, rendszerint történetinek gondolt államtípusok, ilyen például a nemzetállam, amelyek kapcsolódhatnak a hatalmi és a jogállam fogalmához is, de egy másfajta államfogalom esetén önálló eszmei államtípusként is kifejthetők.

A jogállamnak, illetőleg a jogállamiságnak ugyancsak két jelentése is van. Egyrészt azokra a ténylegesen létezett vagy létező, a nyugati fejlődésben létrejött konkrét államokra utal, amelyek esetén a jog a hatalom egyenrangú párja, kiegészítése, sőt – a sajátos államszerkezet (vö. államhatalmi ágak megosztása) okán – kontrollja, ahol tehát a jog uralkodik a hatalmi relációk felett. Másrészt – a modern állam esetében – az állam a jog perspektívájába ágyazottan létezik, és tendenciaszerűen azt a lehetőséget hordozza, hogy jogállammá legyen. A modern állam, mint később kitérünk rá, csak ilyen perspektívából gondolható el egyáltalán, nyers hatalomként nem létezhet. Ebben az értelemben mondható, hogy a jog uralma, vagyis a jogállamiság a modern, XIX–XX. századi nyugat-európai államfejlődés eredménye, terméke és sokak szemében jótéménye. Nyugathoz kötöttsége természetesen nem változtathatatlan sorsszerűség: a II. világháború utáni korszakban több mediterrán és északi állam is az így felfogott „Nyugat” része lett: például Olaszország és Finnország, majd Spanyolország, 1990 után pedig (a tőlünk nemcsak északra, de keletre is található) Észtország. Itt vethető fel a kérdés, hogy hazánk ebben az értelemben a „Nyugat” részévé vált-e, válhat-e, azaz jogállam-e, különös tekintettel az Európai Unió és Magyarország jogállamisággal kapcsolatos vitájára. S ha nem az, vagy nem teljes mértékben az, mit is kellene tennie, hogy azzá váljon, már ha azzá akar, és miért.

Az elmúlt három-négy évben az Európai Unió politikájának egyik korábban ismeretlen eleme, hogy az állam jogállami jellegének megvalósulásától tette függővé Magyarország és Lengyelország pénzügyi támogatását és másfajta finanszírozását.⁷ Az ezzel kapcsolatos követelményeket mint az uniót megalapozó értékeket, illetőleg elveket az Európai Unióról szóló ún. lisszaboni szerződés (2007/09) fogalmazta meg kötelező jelleggel.⁸ Az Unió több döntéshozó fóruma 2020/21-ben úgy ítélte meg, hogy a magyar és a lengyel állam – nyilvánvalóan, bár kimondatlanul a tekintélyuralmi (autoriter) irányba történt fejlődésük következtében – nem teljesíti ezeket a követelményeket, ezért több területen vizsgálatokat és eljárásokat indított a jogállamisággal és az emberi jogok érvényesítésével kapcsolatos aggályok megállapítása,

váradai Társadalomtudományi Társaság, 1916. különösen 71–91. A jóléti államok azok – írta Ágoston keresetlen egyszerűséggel 1916-ban –, amelyekben „az állami hatalom legfőbb gondja a nép jóléte, de nem hatalmi terjeszkedésének biztosítására, hanem a nép jóléte mint cél érdekében.” *Ugyanott*, 73.

⁷ Az Európai Unió és Magyarország közötti konfliktusról és annak egy kompromisszumos megoldási javaslatáról lásd Sárközy Tamás: A vitatott jogállam. *Magyar Jog* I. rész: Jogállamiság problémái a tömegtársadalomban. 2019/6. szám, , 335–344., II. rész: A magyar, illetve az uniós jogállami konfliktus feloldásának lehetőségéről. 2019/7–8. szám, 389–398.

⁸ Lásd erről Herbert Küpper: A jogállam követelményei az Európai Unióban és Magyarország Alaptörvénye. *JURA*. 2011/2. szám, 93–107. (Az EU szerződés magyar fordítása szövegének és a kötelező erőnek az összefüggését lásd *ugyanott*.)

illetőleg orvoslása érdekében. Ezek a területek Magyarország esetében a jogalkotási folyamat kiszámíthatóságával, az igazságszolgáltatás függetlenségével, az egyetemek (vagyonkezelő alapítványok működésével összefüggő) autonómiájával, a korrupció elleni fellépéssel és a közbeszerzésekkel, a menekültek és menedékkérők jogaival, valamint a szexuális orientációjukat illetően kisebbségi emberek jogaival kapcsolatosak. Az ezzel kapcsolatos viták és egyeztetések e sorok írásakor is tartanak.

A társadalmi és politikai értelemben keserűnek minősíthető vita a tudományos elméletek szintjén két ponton is pozitív következményekkel járt. Az egyik az Európai Unió által kötelezően tiszteletben tartandó tagállami vagy nemzeti alkotmányos identitás elméletének kidolgozása,⁹ aminek alapján egyes tagállamok a kivétel lehetőségére számítottak, bár sok esetben hiába, a kötelező értékek, illetőleg elvek érvényesítése alól. A másik a jogállam jelentésének, így az elmúlt kétszáz év során megfigyelhető jelentésváltozásainak és jelentésbővüléseinek áttekintése, ideértve kritériumainak újragondolását is. Ez utóbbi jelenleg is zajlik, s – ahogy mondani szokták – önálló összegző monográfiát érdemelne; itt még a lehetséges alapgondolatnak is csak futó összegzése adható meg. Nos, bármerre is tendáljanak a jövőben a magyar állam jogállami jellegével kapcsolatos jelenlegi polémiák, egy ilyen összefoglalásban én a következőket emelném ki.

(a) Hangsúlyoznám például, hogy a jogállam első elméleteit – amint arra e kötetben itt-ott még kitérek – Immanuel Kant követői, a német liberális államelmélet képviselői dolgozták ki a XIX. század első felében – az akkori idők államhatalmának is ellenszegülve, s nem kevés személyes áldozattal¹⁰ hitelesítve elgondolásaik komolyságát és eszményeik őszinteségét, aminek alapján nem csoda, hogy ezekben az első elképzeléseiben nagy szerepet kaptak a szabadságjogok biztosítékai és a hatalommal való visszaélést megakadályozó garanciák.

(b) Hangsúlyoznám azt is, hogy az első német elméletekkel szinte egy időben megszülettek az emberi jogok deklarációjára és más francia intézményi megoldá-

⁹Lásd ezzel kapcsolatban Orbán Endre: *Alkotmányos identitás az Európai Unióban*. Budapest, [MTA] TK JTI, 2020. (további szakirodalommal), Stumpf István: *Alkotmányos hatalomgyakorlás és alkotmányos identitás*. Budapest, Gondolat, 2021., valamint a *Jog Állam Politika* című folyóirat 2022-es különszámának Smuk Péter, Stumpf István és Váczi Péter, valamint Borbély Boglárka, Erdős Csaba, G. Karácsony Gergely, Knapp László és Ósze Áron tollából származó tanulmányait.

¹⁰E gondolkodók, többségükben egyetemi professzorok elhallgattatása végett a hatóságok cenzúrázták könyveiket, betiltották folyóirataikat, néhányukat eszméik miatt elbocsátották az állásukból, titkosrendőrökkel figyeltették őket, sőt nézeteik hangoztatása miatt egyeseket be is börtönöztek. Karl Theodor Welcker például – akit gondolatai miatt többször is felfüggesztettek heidelbergi egyetemi állásából – 1856-ban Magyarországra utazott, mert szerzőket akart toborozni a *Staatswörterbuch* második kiadásához, a titkosrendőrség ide is követte őt. Annak feljegyzéseiről tudjuk, hogy Budán járt és Eötvös Józseffel találkozott, akit szeretett volna megnyerni ügyének. Ezzel azonban nem az ilyen feljegyzések tudománytörténeti hasznossága mellett érvelek, hanem azt próbálom érzékeltetni: az adott körülmények között e gondolkodók természetesen köteleződtek el a szabadság értékei mellett.

sokra épülő alkotmányosságtanok, valamint az egyéni szabadság és biztonság bírói biztosításával kapcsolatos angol elméletek is; vagyis hogy a jogállamiság gondolatának az elmúlt kétszáz év folyamán kialakultak a nagy nemzeti kultúrák szerinti variánsai: a *Rechtsstaatlichkeit*ot kiegészítette a *constitutionnalisme* és a *rule of law*, valamint ezek praxisa és elmélete.¹¹

(c) Nem feledkeznek meg arról sem, hogy a fogalom az elmúlt kétszáz év során tartalmilag sokszor átalakult és mindig bővült,¹² például egyes elméletekben és alkotmányokban szociális elemekkel (vö. „szociális jogállam”),¹³ másutt egy-egy kiemelt politikai eszményhez társulva (vö. „demokratikus jogállam”),¹⁴ olykor a tautológiáig is elmenve (vö. „alkotmányos jogállam”); s inkorporálására számos politikai irányzat kísérletet tett ugyan, de sokszor sikertelenül (lásd például a „szocialista jogállam”,¹⁵ a „nemzeti jogállam”,¹⁶ sőt, ijesztő módon a „nemzetiszocialista jogállam”¹⁷ kategóriáit).

(d) Kiemelném azt is, hogy az elmúlt fél évszázad során az általános percepció részévé vált a jogállamfogalom jelentéseinek – főleg a globalizált diskurzusban meg-

¹¹ Szigeti Péter – Takács Péter: *A jogállamiság jogelmélete*. Budapest, Napvilág, 1998., ²2004., valamint *Hatalommegosztás és jogállamiság*. Szerk.: Mezey Barna. Budapest, Osiris 1998.

¹² Lásd erről Tóth J. Zoltán: A jogállamiság tartalma. *Jogtudományi Közlöny*. 2019/5. sz. 197–212. A korábbi hazai szakirodalomból: Sztodolnik László: A jogállam eszméjének színeváltozásai. *ELTE ÁJK Actái*, 1963/1. sz. 143–163.; Péteri Zoltán: Új törekvések a jogállam-eszme körül. *Jogtudományi Közlöny*. 1973/6. sz. 309–316. A változások tekintetében lásd még a következő két gyűjtemény írásait: a *Joguralom és jogállam. Antológia a Rule of Law és a Rechtsstaat irodalmának köréből*. Szerk.: Takács Péter. Budapest, ELTE ÁJK, 1995. és *Recrafting the Rule of Law. The Limits of Legal Order*. Szerk.: Dyzenhaus, David. Oxford–Portland, Org., Hart, 1999. Lásd továbbá Györfi Tamás és Jakab András: Jogállamiság. In: *Az Alkotmány kommentárja*. Szerk.: Jakab András. Budapest, Századvég, 2009. 155–210., Chronowski Nóra: Jogállamiság. Gondolatok a magyar és az európai uniós jogfejlődésről. *Pro publico bono. Magyar Közigazgatás*. 2016/4. sz. 32–42, a magyar elméletek vonatkozásában Szabadfalvi József: „A jogállam a jogszeme megvalósítását célzó intézmény” *Jogállam-koncepciók Magyarországon a 20. század közepéig*. Budapest, Gondolat, 2023.

¹³ A fogalmat illetően lásd Heller, Hermann: Jogállam vagy diktatúra. *idézett kiadás (1929/1995)*. Lásd még a Bonni Alaptörvény *Szozialstaatsprinzip*nek mondott 20. szakaszát.

¹⁴ Tóth J. Zoltán: A demokrácia és a jogállamiság kapcsolata. *Jogtudományi Közlöny*, 2019/7–8. szám, 302–317. és *Demokrácia, jogállamiság és alkotmánybíráskodás*. Budapest, Patrocinium, 2020., Jakab András: Mit tehet az alkotmányjog a demokrácia és a jogállamiság eróziója ellen? A demokrácia és a jogállamiság védelmének elválaszthatatlanságáról. *Állam és Jogtudomány*. 61. évf. 2020/3. sz. 74–96.

¹⁵ Vö. Ficzer Lajos: Szocializmus és jogállamiság. *Jogtudományi Közlöny*. 1988/3. sz. 105–111.

¹⁶ Koellreuter, Otto: Der nationale Rechtsstaat. *Deutsche Juristen-Zeitung*. 38. évf. 1933. 517–524.

¹⁷ Koellreuter, Otto: Der nationalsozialistische Rechtsstaat. In: *Die Verwaltungsakademie. Ein Handbuch für den Beamten im nationalsozialistischen Staat*. Szerk.: Lammers, H. H. – Pfundtner, H. Berlin, Industrieverlag Spaeth & Linde, 1935. 1–15. (újraomva: Koellreuter, O.: *Deutsche Verfassungsrecht*. Berlin, Junker und Dünnhaupt, 1935.)

figyelhető – sokfélesége, rétegzettsége, olykor politikai kontextushoz kötöttsége és bizonyos mértékben változó jellege is,¹⁸

(e) ami azonban – a komplex jelentés, a tartalom alkalmi vitathatósága vagy az egyes elemek gyakori vitatottsága ellenére – (néhány szakirodalmi állásponttal szemben) nem tette alkalmatlanná a jogállamiság gondolatát arra, hogy a gyakorlatban az állam hatalmi jellegének mérséklése irányába hasson, az elméletben pedig a nyugati típusú államfejlődés elméleti megragadásának és az állam mint intézmény értékelésének¹⁹ eszköze legyen.

A jogállamiság olyan fogalom, amelyet – mint minden fontos államelméleti kategóriát (a szuverenitást, a legitimitást stb.) – egyaránt, bár nem egyszerre használhatunk mind leíró, mind normatív értelemben. Azért ilyen, mert egyszerre referál tényekre és eszményekre, az empirikus valóságra és az általános normákra. Amint leíró használata is csak annyiban válhat empirikus mércék és különböző indexek alapjává, amennyiben elfogadjuk, hogy az abban foglalt eszmények a gyakorlatban csak megközelíthetőek, de teljességgel sosem érhetőek el –, úgy normatív használatát annak ellenére sem kell, s egy emberibb világ reménye érdekében nem is szabad, bálványteremtésnek, „retorikai pufogásnak”, netán „zsarolásnak” tekinteni,²⁰ hogy a jogállamiság akarása mögött gyakran felfedezhetjük a természetjogias, de legalábbis az értékorientált jogi gondolkodás vagy a mérsékelt mércéit elfogadó politikai orientáció diszkrét jellemzőit. El kell fogadni azt is, hogy gondolati tendenciájában a jogállam-eszme olykor a szuverenitással ellentétes irányban hat – ez ugyanis bizonyos mértékben elkerülhetetlen: minél nyomatékosabban emeli ki valaki az állam vagy egy államszerv szuverenitását, annál halványabbra festi a jogállamiság színeit, s minél hangsúlyosabb egy diskurzusban a jogállamiság gondolata, annál inkább elcsendesednek benne a szuverenitás hangjai. Hiszen egy jogállam nem alkothat bármilyen jogot és nem alkalmazhatja azt akárhogy. Ez azonban – mint minden – mérték kérdése, s az államfejlődés ügyét a helyén kezelve nincs benne semmi olyasmi, amitől félni kellene.

Olykor nehéz elfogadni, hogy a „jogállamiság/joguralom/alkotmányosság” fogalma kulturális kontextusban értelmeződik, ideértve a jogi kultúrát is, s ezért nemzetenként és koronként bizonyos mértékben változhat, vagy legalábbis különböző változatai lehetségesek. Sokak számára emlékezetes, e kötet I. rész harmadik feje-

¹⁸Lásd erről Varga Csaba: *Jogállamiság – viták közegeiben*. Budapest, Ludovika Egyetemi Kiadó, 2022. és *Rule of Law. Contesting and Contested*. Budapest, Mádl Ferenc Institute of Comparative Law, 2021. kül. 266–281.

¹⁹Kochenov, Dimitry – Pech, Laurent: Monitoring and Enforcement of the Rule of Law in the EU. Rhetoric and Reality. *European Constitutional Law Review*. 11. évf. 2015/3. sz. 512–540. Jakab András: A jogállamiság mérése indexek segítségével. *Iustum Aequum Salutare*. 12. évf. 2016/2. sz. 187–211. és Hibrid rezsimből jogállamba. *SSRN-paper*. 2022. Febr. 1. 1–51.

²⁰Varga Csaba: Joguralom, jogállam – eszménységűtől a zsarolásig. *Iustum Aequum Salutare*. 16. évf. 2020/2. sz. 153–180.

zetében én is említettem, hogy az 1990-es években az igazságtétel problémája kapcsán a magyar jogi közgondolkodás és alkotmányjogi joggyakorlat az állandóság (kiszámíthatóság) és a jobbiztonság szempontját előbbre sorolta a visszaható hatályú büntetésnél, miközben a német jogi gondolkodás és jogi gyakorlat ugyanebben az időben az előbbivel szemben az utóbbit preferálta. Az adott időben mindkettő jogállam volt, de másként. E probléma – bár nincs itt hely kifejtteni – a visszaható hatályú jogalkotás és a visszamenőleges igazságszolgáltatás kérdésén fordul meg. A visszaható hatályú jogalkotás és a visszamenőleges büntetés ugyanis – amint azt a jogfilozófusoktól tudjuk – „gyűlöletes dolog”, de egy nép és annak bírósága rendkívüli helyzetekben dönthet úgy, hogy azt választja, mert azzal valami olyan értéket kíván szolgálni vagy előmozdítani, ami a jog ualmánál is fontosabb neki. Dönthet azonban úgy is, hogy a jobbiztonságot és a jog kiszámíthatóságát választva nem áldozza fel azt bizonytalanul megvalósítható értékek miatt.

A jogállamfogalom poliszémikus jellege és nemzeti jogi kultúrához kötöttsége mindazonáltal nem igazolja az azzal való ideológiai célú visszaéléseket – álljon az akár a jelenség relativizálásában vagy esetleges tartalommal való kitöltésében, akár pont fordítva: ijesztő bálványként való felmutatásában.²¹ Végül is a fogalom szabatos meghatározásának nehézségei ez esetben nemcsak a kultúrák és nézőpontok sokféleségéből, hanem a dolog természetéből fakadnak, azaz tárgyi bizonytalanságok. Ilyenkor módszertani szempontból Arisztotelész azon tanácsára hagyatkozhatunk, amit a *Nikomakhoszi etikában* hagyott az utókorra. Itt azt mondja, hogy a „közügyekre vonatkozó tudás” kérdéseiben nem lehet teljes fogalmi bizonyosságot elvárni. Ilyenkor „elegendő, ha előadásunk csupán annyira lesz világos, amennyire az előttünk fekvő tárgy jellegzetessége azt lehetővé teszi.” A „művelt embert” ugyanis – fogalmazott a sztageirai filozófus – „az jellemzi, hogy a tárgyalta kérdések neméhez igazodva csak olyan fokú szabatoságot vár el, amelyet a tárgy természete megenged.”²²

2. FŐBB TÖRTÉNETI ÉS KONCEPCIONÁLIS ÁLLAMTÍPUSOK

2/A. A történeti államtípusokról

A történeti értelemben vett államtípusok meghatározása magától értetődően a történészek feladata – hangzik sokak, közöttük a történészek magabiztos felütése. De honnan veszik a történelem specialistái azokat az eszméket és fogalmakat, amelyek

²¹ Varga Zs. András: *Eszményből bálvány? A joguralom dogmatikája*. Budapest, Századvég, 2015. Lásd ehhez még Varga Csaba: A joguralom és színeváltozásai idealizáció és ideokratikus nyomásgyakorlás között. *Pázmány Law Working Papers*. 2016/12. szám, 1–21.

²² Arisztotelész: *Nikomakhoszi etika*. Ford.: Szabó Miklós. Budapest, Magyar Helikon, 1971, Európa, 1987, 1997. 1094b.

alapján anyagukat elrendezik, s amelyek a saját anyagukból nem adódnak automatikusan? – kérdezheti a szkeptikus. Az állam specialistáitól! – mondhatná valaki, aki nem gondolt még arra, hogy ők meg történeti jártasság nélkül nem fognak eljutni azokhoz a kategóriákhoz, amelyek alapján az államokat típusok szerint elrendezik? E kérdések nem valamiféle kanti fakultás-vitára utalnak, hanem épp az ellenkezőjére: arra, hogy a történelem és az állam tudományai kölcsönösen egymásra vannak utalva, s ez gyakran paradoxonokkal terhelt kapcsolat. Ezek legismertebbike az államkeletkezés paradoxona: ahhoz, hogy megmondjuk: az állam mikor és hogyan keletkezett, először tudnunk kell, hogy mi keletkezett – ahhoz viszont, hogy tudjuk: egy dolog micsoda, ismernünk kell keletkezését és történetét.²³

TÖRTÉNETI ÁLLAMTÍPUSOK A KLASSZIKUS ÁLLAMTANBAN ♦ A problémakör rendszertani és tipológiai következményeinek személtetése végett először a XIX–XX. századi (általános) államelmélet néhány képviselőjének történeti jellegű tipológiájára utalok.

A klasszikus értelemben vett államtan művelőinek – Robert von Mohlnak és Karl Theodor Welckernek – a tipológiájáról már szoltam. Mohlnál a fejlődés menete ez: patriarchális állam – patrimoniális állam – teokrácia – jogállam,²⁴ Welckernél ez: zsarnokság – teokrácia – jogállam.²⁵ Itt csak azt teszem hozzá: lényegében mindketten keverték az államformaként és államtípusként értelmezhető kategóriákat, s „történeti államtípusaik” egy fogalmak szerint elrendezett történelem részei voltak. (A fogalmak szerint elrendezett történelem persze még távolról sem *Konzeptsgeschichte*, „fogalomtörténet”.) Welckernél például az államok fajtái az emberiség „gyermekkorát, ifjúkorát és férfikorát” átfogó, kulturális fokozatokhoz, s ezen keresztül a jog bizonyos fajtáihoz is igazodó fejlődés egyes állomásai voltak, a 13. ábrán jelzett szerint elgondolva.

²³ Egy ehhez hasonló paradoxont Pulszky Ágost államelméleti főművében is találunk: az állam történeti keletkezésének vizsgálatát – írta 1885-ben – „az államfogalom megállapítására vonatkozó törekvés” ösztönözte, s az ezzel kapcsolatos viták azért olyan hevesek, mert az egyes álláspontoknak „nagy horderejű gyakorlati következményeket” tulajdonítanak. Vö. Pulszky Ágost: *A jog és állambölcsészet aaptanai*. Budapest, Eggenberger, 1885. 175.

²⁴ Mohl, Robert von: *Die Polizei-Wissenschaft nach den Grundsätzen des Rechtsstaats*. 3 kötet. Tübingen, H. Laupp, 1832, ²1866; *Das Staatsrecht des Königreiches Württemberg*. 2 kötet. 1828, 1829–1831; *Allgemeine Polizei-Wissenschaftslehre*. 1848; *Enzyklopädie der Staatswissenschaften*. Tübingen, 1859, ²1872; magyarul: *Az államtudományok encyklopédiája*. Pest, Heckenast, ford.: Löw Tóbiás, 1866, ²1871.

²⁵ Welcker, Karl Theodor: *Die letzten Gründe von Rechte, Staat und Strafe philosophisch und nach den Gesetzen der merkwürdigsten Völker rechtshistorisch entwickelt* [Gießen, 1813], Aalen Stientzia Verlag, 1964. 15–25., 35., 77. Lásd még Welcker, Karl Theodor – Rotteck, Karl von: *Staatslexikon* [címlapján *Der Staats-Lexicon*] oder *Enzyklopädie der Staatswissenschaften*. 15 + 4 kötet. Altona, J. F. Hammerich, 1834–49; 12 kötet: Altona, ²1845–48; 14. kötet: Lipsce, ³1856–66.

	Az emberiség történelmi korszakai → └ A jog fejlettségi szintjei	„gyermekkor”	„ifjúkor”	„férfikor”
↑	III. kulturális fokozat: „észjog”			JOGÁLLAM
↑	II. kulturális fokozat: az „istenhit joga”		TEOKRÁCIA	
↑	I. kulturális fokozat: az „erősebb joga”	ZSARNOKSÁG		

13. ábra: Az államok fő fajtái Karl Theodor Welcker 1813-as elméletében²⁶

A „jogállam” (*Rechtsstaat*) tehát a szóban forgó korban egy történelmi fejlődés végén, annak mintegy eredményeként tűnt fel, rögtön ellentétbe is kerülve a valamilyen államcélelmélet alapján megállapított, tisztán koncepcionális államtípussal: Mohnál a „rendőrállammal” (*Polizeistaat*), másoknál – például az elveiért és nézeteiért börtönbüntetést is kiállt öliberális Sylvester Jordannál – az „erőszak-állammal” (*Gewaltstaat*).²⁷

A klasszikusok köréből történelmi típusok szerint is jellemezte az államokat Georg Jellinek, aki precízen s máig tartó hatással megkülönböztette azokat az államformáktól. Alapkonceptiója az volt, hogy az állam fogalmi elemei kultúránként eltérő módon fejeződnek ki, ezért az államok típusait az állami kötelek természeté és az egyén abban elfoglalt helyzete alapján kell megkülönböztetni. Erre tekintettel tett különbséget – a lényegében lineáris fejlődés elemeiként elgondolt – ókori keleti, hellén, római, középkori és modern államok között.²⁸

Az egyik legnagyobb hatású történelmi államtípus-elméletet Franz Oppenheimer német államszociológus-közgazdász dolgozta ki. Négy államtípus között tett különbséget. Az *állam* című könyvében azt fejtegette, hogy az általa vizsgált jelenség első kifejezett formáját a pásztor- és vadász népek által alapított, földtulajdonra alapozott, ún. naturális gazdálkodást folytató, decentralizált szerkezetű kezdetleges feudális állam jelentette. Ezt szerinte – bár ez ügyben nem kell feltétlenül elfogadnunk elméletét – tengeri népek esetén a hajózással foglalkozó nomádok által alapított, kereskedelmi tőkén alapuló és pénzgazdálkodásra épülő, centralizált tengeri állama követte, aminek azonban e népek körében nem volt folytatása. Oppenheimer

²⁶ A táblázat alapja Backes, Uwe: *i. m.* (2004), 212.

²⁷ Sylvester Jordan: *Versuche über allgemeines Staatsrecht*. 1928. 152. Idézi, Backes, Uwe: *Staatsformen im 19. Jahrhundert*. In: *Staatsformen. id. kiad.* (2004) 2004. 212–214. Ugyanott további szakirodalom.

²⁸ Lásd részletesen Jellinek, G.: *i. m.* (1900), 288–331. Elméletéről, államformatani részletekkel is, lásd Kersten, Jens: *Georg Jellinek und die klassische Staatslehre*. Tübingen, Mohr-Siebeck 2000; Jellinek, Georg: *Beiträge zu Leben und Werk*. Szerk.: Stanley L. Paulson. Tübingen, Mohr-Siebeck, 2000; *Die normative Kraft des Faktischen. Das Staatsverständnis Georg Jellineks*. Szerk.: Anter, Andreas. Baden-Baden, Nomos-Verlag, 2004.

szerint a kezdetleges feudális államot a szárazföldi népeknél a kifejlett hűbéri állam, végül pedig az alkotmányos állam követte, mely fejlett pénzgazdálkodáson alapult és egy adott területen politikai egységet teremtett. Ez utóbbit nem tartotta valami magasztos dolognak, mert lényegét valójában nem az alkotmányosság eszméjében, hanem a közigazgatás kiterjedtségében vélte felfedezni. Az alkotmányos állam lényege – írta – „alapjában még ugyanaz, mint a primitív rablóállamé vagy a kifejlett feudális államé, csak egy új elem járult hozzá, amelynek rendeltetése: az osztályok érdekharcában az államegység közérdekét képviselni, s ez a hivatalnoki rend”.²⁹ Oppenheimer e ma már naivnak tűnő tételéből arra következtethetünk, hogy az állam és jog viszonyát a miénktől lényegesen különböző módon fogta fel.

Összefügg ez azzal is, hogy társadalomelméletében elutasította a társadalmi szerződés tanát, s általában is a konszenzuselméleteket, a társadalmi fejlődés mozgatórugóit pedig inkább Ludwig Gumplowicznak a fajok harcára vonatkozó elmélete³⁰ által inspirálva gondolta el. Tette ezt annak ellenére, hogy piacpárti gazdaságtani nézetei ellenére liberális szocialistának tekintette magát, szimpatizált a születőfélben lévő kibucmozgalommal, s általában a közösségelvű és a demokratikus mozgalmakkal. Szóval, elméletében volt egy jó adag eklekticizmus, ami – mivel az eklektikus elmélet mindig többek figyelmét ragadja meg a homogénnél – bizonyára hozzájárult ahhoz, hogy saját korában széles körű nemzetközi hatást váltson ki. Kritikai szemlélete alapján Oppenheimer úgy látta, hogy az államfejlődés az ő idejében a „szociális állam” irányában halad; ennek lényegét azonban bővebben nem fejtette ki.

A „modern állam” kérdésére részletesen is visszatérek; azzal kapcsolatban itt csak Carl Schmitt elgondolására utalok. Ő az állam e típusát három történelmi stádium egyikeként, már-már egy dialektikus fejlődés részeként gondolta el: „A fejlődés – hangsúlyozta – a XVII. és XVIII. század abszolút államától (tézis) a liberális XIX. század semleges államán (antitézis) keresztül az állam és társadalom identitásának totális államához (szintézis)” vezet.³¹ Ez utóbbin – később még oly sok vitát kiváltó és sok félreértéshez vezető módon – a társadalom önszerveződését értette, vagyis egy olyan állapotot, amikor is a társadalom erői „önmagukat állammá integrálják”.

Hans Nawiaszky szerint történelmi szempontból hét államtípus különböztethető meg, bár ezeknek szerinte nem mindegyike létezett a társadalmi valóságban; vagyis azok is lehetnek történetiek, amelyek csak eszmékben jelennek meg. Ilyen a felvilágosult abszolutista állam, az értelmezése szerint az alkotmányosság eszméjéhez

²⁹ Oppenheimer, Franz: *Der Staat. Eine soziologische Studie*. Frankfurt am Main, Rütten & Loening Verlag, 1907, ³1929, Berlin, Libertad, 1990, magyarul: *Az állam*. Ford. Sebestyén Ede. Budapest, Révai, 1912. 195. Államelméletéről lásd Egedy Gergely: Oppenheimer az államról. *Pro Publico Bono Online*. Támop Speciál [ISSN 2062-9966]. 2011/1. 1-15.

³⁰ Gumplowicz, Ludwig: *Der Rassenkampf. Sociologische Untersuchungen*. Innsbruck, Wagner'sche Univ. Buchhandlung, ¹1883, ²1908, (közölve az először 1875-ben megjelent *Rasse und Staat*ot is) 1909.

³¹ Carl Schmitt: *Der Hüter der Verfassung*. Tübingen, J. C. B. Mohr (Paul Siebeck), 1931. 79.

is elvezető (egyébként az arisztokratikus liberalizmusra jellemző) óliberális állam, a „parlamentarista államelvet” kimunkáló demokratikus-liberális, és az azt leromboló bolsevik állam. Ilyen továbbá a végül is nem megvalósult, de a szociáldemokrácia eszméiben megjelent demokratikus szocialista állam, a nacionalista totális, valamint a katolikus egyház társadalmi tanítását megfogalmazó, pápai enciklikákban megjelenő hivatásrendi állam.³² Amint látható, a sor elején még az időbelileg egymásra következő, a végén pedig az időben és a fogalmi térben egymás mellett létező államokat találjuk.

Amint azt a fenti összefoglaló táblázat lábjegyzetében megadott írásomban jeleztem, álláspontom szerint a modern állam az újkori európai államfejlődésben alakult ki. Korábban úgy véltem, hogy első történelmi fajtája az abszolutizmus állama volt, amit a nyugat-európai fejlődésben a liberális, az intervenció és a jóléti-szociális, kelet-európai viszonyok között pedig a modernizáló (mai kifejezéssel: fejlesztő), valamint a totalitárius, majd a poszt-totalitárius korszak állama követett. A két új XX. századi államot, vagyis a totalitárius és a szociális-jóléti államot nem egyszerűen a polgári állam altípusaiként említettem, hanem a jellegzetes XX. századi államtípusoknak neveztem. Mint később látható lesz, a „modern állam” időbeli kereteire vonatkozó korábbi elgondolásomat egy fontos ponton módosítottam, néhány kérdésben finomítottam, de összességében tartom ma is. Mielőtt erre rátérek, más elméleteket ismertetek és elemzek.

TÖRTÉNETI ÁLLAMTÍPUSOK A MARXISTA ELMÉLETEKBEN ♦ A marxista, később neo-marxista és a „marxizáló” gondolkodók különös érzékenységgel fordultak a történelem felé, sajátos történeti államtípológiákat dolgozva ki. Mint más területeken, az államtípusokat illetően is megpróbálták kategoriókésen egységesek maradni, ez azonban csak részben sikerült, ami az irányzat széles körű elterjedtségére és ma már 180 éves történelmi ívére tekintettel nem is csoda. Alapgondolatuk az volt, s ma is az, hogy az államok történeti típusai a társadalmi berendezkedés jellege szerint határozhatók meg, s az „államtípus” kategóriája azon államok közös vonásait és általános sajátosságait fejezi ki, amelyek azonos társadalmi-gazdasági rendhez, vagy – a társadalmi formák marxi elméletének rekonstrukcióját a nemzetközi marxista tudományosság szempontjából is jelentős módon elvégző magyar tudós, Tőkei Ferenc kifejezését használva – azonos „társadalmi formációhoz” tartoznak. E formációkat a tulajdonviszonyok, a gazdálkodás rendje és társadalmi viszonyok változása alapján különböztették és különböztetik meg. Ez azt jelenti, hogy a marxista államtípusok

³²Lásd Nawiaszky, Hans: *Allgemeine Staatslehre* [1–4 rész, 5 kötetben]. [1. rész: *Grundlegung* (1945), 2. rész: *Staatsgesellschaftslehre* (1953, 1955), 3. rész: *Staatsrechtlehre* (1956), 4. rész: *Staatsideenlehre* (1958). Einsiedeln – Zürich – Köln, Benziger, 1945–1958, ²1958., különösen II/2. kötet (1955) 137–155.

alapját leggyakrabban (bár nem mindig) a – Marx elméletéig visszavezethető – termelési módok és a társadalmi-gazdasági rendszerek fogalmához lehorgonyzott történelmi korszakok jelentették.

Elméleti műveiben Karl Marx a társadalom megszerveződésének gazdasági-tulajdoni alapon kialakuló nagy és progresszív korszakaiként – utalva az ún. ázsiai termelési mód mint önálló típus lehetőségére is, de azt nem sorolva ide – az antik, a feudális és a tőkés termelési módokat jelölte meg.³³ A későbbi marxista szerzők államtípusai részben ezen alapultak, s ez esetben – a történelmi fejlődés alapján – ókori, középkori és újkori, valamint – Marx nézeteit extrapolálva – legújabb kori (ez esetben egyfelől imperialista, másfelől szocialista) államról beszéltek. A társadalmi osztályok viszonyára is utaló tulajdoni viszonyt kiindulópontnak tekintve ugyanakkor nemcsak a fentieket tekintették államtípusnak, hanem – főleg az ún. marxizmus-leninizmus keretében, közelebbről pedig az ún. szocialista államelméletben³⁴ – rabszolgatartó, feudális, tőkés és szocialista államtípusokat különböztettek meg. A Marx által megfogalmazott (tudományos), az (elméleti igényű) marxista és az (ideológiai jellegű) marxista-leninista kategóriák között már eleve volt némi aszinkron, néha nem is kevés, ami aztán további polémiákhoz vezetett.

A különböző kategóriák az irányzaton belüli viták, illetőleg a marxizmus ideológiai legitimációs célú felhasználása miatt sokszor módosultak. A rabszolgatartó állam fogalma például később antik államtípussá szelídült, amelyben az államnak nem az osztályjellegű uralmi (amint mondták: osztályelnyomó, tudniillik a rabszolgatartó vagy azt segítő), hanem az integrációs szerepe hangsúlyozódott. A feudális állam, elméletektől függően, hol hűbéri, hol rendi, hol hűbéri-rendi állam volt;

³³ Lásd Marx, Karl: *A politikai gazdaságtan bírálatához. Előszó*. Budapest, Kossuth Kiadó, Marx és Engels művei (a továbbiakban: MEM) 13. kötet, 7. Marx történelemmel és az ún. társadalmi formációkkal kapcsolatos nézeteit illetően lásd – egyebek mellett – *Gazdasági-filozófiai kéziratok 1844-ből*. Budapest, Kossuth, 1881, MEM 42.kötet; *A politikai gazdaságtan bírálatának alapvonalai*. [Grundrisse der Kritik der Politischen Ökonomie]. MEM 46/1-II. kötet, 1984, továbbá Karl Marx – Friedrich Engels: *A német ideológia*. MEM 3. kötet, valamint *A Kommunista Párt kiáltványa*. MEM 4. kötet, 1959. Az 1857/58-ban íródott, de szerzője által befejezetlenül hagyott (majd először 1939-ben megjelent) kézirat, a *Grundrisse* emberközpontú és humanista társadalomképe nagy szerepet játszott a marxizmus reneszánszának nevezett filozófiai-politikai mozgalomban, mely az 1960-as és 1970-es évek Magyarországon a szocializmus mint rendszer megreformálását célozta. A társadalmi formák marxista elméletének rekonstrukciójához lásd Tőkei Ferenc: *A társadalmi formák elméletéhez*. Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1971, Tőkei Ferenc: *A társadalmi formák marxista elméletének néhány kérdése*. Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1977.

³⁴ A marxista-leninista (egy pontosabb minősítés szerint inkább „szocialista”) államelméletet illetően a hazai szakirodalomból lásd például Antalffy György – Halász Pál: *Társadalom, állam, jog*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1963; Antalffy György – Samu Mihály – Sztóczky Mihály: *Állam- és jogelmélet*. Budapest, Tankönyvkiadó, 1970, 1973, 1985, 1987; az államformák leninista elméletét illetően lásd Halász Pál: *Az államformatan néhány elméleti kérdése*. Budapest, Tankönyvkiadó, Studia Iuridica Auctoritate Universitatis Pécs Publicata, 14, 1960.

Friedrich Engels később klasszikussá minősített államelméleti műve³⁵ alapján pedig – államkeletkezési és -fejlődési szempontból legalábbis – germán lett. Jelentős terminológiai átalakulással kellett szembenéznie az újkori tőkés állam típusának is, ami – ugyancsak elméletektől függően – hol polgári, hol burzsoá, hol pedig modern állam volt. Marx tanaival egyébként leginkább a polgári társadalom – politikai állam kategóriái voltak kompatibilisek – lévén, hogy e fogalmak részben valóban az ő elméletéből származtak –, bár ebben a formában nehezen voltak típusalkotásra felhasználhatók. Azt például, hogy egy modern polgári állam mitől tekinthető „politikai” államnak (s e kifejezésben a politikai jelző mire is utal), pontosan és egyértelműen kevés marxista határozta meg – ha ugyanis megteszi, akkor Hegel elméleténél kellett volna kikötnie.

Komoly elméleti vitákat két kérdésben figyelhettünk meg. Az egyiket az ázsiai termelési mód államának mint önálló típusnak a léte vagy nem léte, s létezésének elismerése esetén jellemzői, főleg pedig politikai-ideológiai következményei váltották ki. A másik azzal állt összefüggésben, hogy e tipológiában mi a szocialista állam státusza.

Ami az első problémakört illeti, a viták abból eredtek, hogy az ázsiai termelési mód fogalmát Marx nem használta, miközben a jelenséget ismerte és elemzéseiben utalásszerűen érintette is. Az ehhez kapcsolt államnak mint önálló típusnak azért volt jelentősége, mert a marxizmus szerint – melyet jelentős részben Engels alakított ki (részben Marx tanai alapján persze, ám részben azoktól függetlenül) – az állam elválaszthatatlanul összefüggött a magántulajdon kérdésével. Az állam a magántulajdon védelmére jött létre – hangsúlyozták a marxisták.³⁶ Később e gondolat az ún. szocialista államelmélet fő tétele lett – annak ellenére is, hogy a történeti tények nemcsak általában nem támasztották alá (amit e tanrendszer hívei saját kiindulópontjaik miatt nem fogadtak el), hanem még az ázsiai típusú fejlődésben sem (amit marxisták is láttak). Itt ugyanis a legfontosabb termelési eszköz, a föld nem magántulajdonban, hanem köztulajdonban volt és maradt, miközben léteztek államok. Engels – bár annak egyes részleteit a történeti kutatás már az ő korában is ismerte – az ázsiai államkeletkezési utat nem vizsgálta, mert azt akarta bizonyítani, hogy az állam „kivételesen minden tipikus időszakban az uralkodó osztály állama, és lényegében mindig az elnyomott és kizsákmányolt osztály leigázására szolgáló gépezet”. A későbbi marxista szakirodalom korrigálta ezt, és bevezette az ázsiai termelési

³⁵ Engels, Friedrich: *A család, a magántulajdon és az állam eredete*. MEM 21. kötet, valamint Budapest, Kossuth, 1970. és 1982.

³⁶ „[A]z állam abból a szükségletből keletkezett, hogy az osztályellentéteket kordában tartsa, de ugyanakkor ezen osztályok összeütkezésének közepette keletkezett, ezért – olvasható Engelsnél – az állam rendszerint a leghatalmasabb, gazdaságilag uralkodó osztály állama, s ez az osztály az állam révén politikailag is uralkodó osztállyá válik és ekképpen az elnyomott osztály féken tartásának és kizsákmányolásának új eszközeire tesz szert.” *Ugyanott* (1982), 190.

mód fogalmát,³⁷ majd az annak megfelelő államtípust. Az „ázsiai termelési mód” történelmi előfordulása a szóban forgó elméletek szerint nem korlátozódott Ázsiára: a valóban ázsiai klasszikus példák (Kína és India) mellett a fogalom jelentésteli módon alkalmazható volt egyes afrikai (Egyiptom), amerikai (aztékok és inkák), sőt európai (Mükéné) társadalmak leírására is.³⁸ Az ázsiai típusú társadalmak azonban, konstatálták e szerzők, nem a magántulajdonon alapulnak – s ezzel a marxizmuson belül is elismerték, hogy az állam kialakulása és léte nem feltétlenül kötődik a magántulajdonhoz, bár ahhoz különös módon továbbra is ragaszkodtak, hogy az a társadalom osztályokra szakadásával áll kapcsolatban.

A szóban forgó államtörténeti jelenséget, az ún. ázsiai államkeletkezést és fejlődést a marxizmuson kívül és annak peremvidékén – egyebek mellett – a „keleti despotizmus” kategóriájával írták le, ami a szovjet ideológia szempontjából nem járt szívderítő következményekkel. A német-amerikai sinológus, Karl A. Wittfogel egy nagy tudományos és politikai hatást kiváltott művében³⁹ ilyen keleti despotizmusként értelmezte az ún. hidraulikus társadalmakat, amelyeket az amerikai Julian Steward ún. öntözéses államra vonatkozó elméletére építve írt le. Azt állította, hogy a nagy öntözőrendszerek megépítéséhez és fenntartásához egy hatalmas és képzett bürokratikus szervezetre volt szükség, ami viszont, miután létrejött, munkára kényszerítette és – megakadályozva minden államellenes megmozdulást – elnyomta a népeiséget. Az ilyen állam Wittfogel szerint elkerülhetetlenül despotikus. Művének nagy hatása valószínűleg nemcsak e tételének, hanem annak is köszönhető volt, hogy a „keleti despotizmus” fogalmát – az 1920-as évekbeli személyes kommunista elkötelezettsége ellenére is – kapcsolatba hozta a Szovjetunióval, pontosabban arra is alkalmazta. Azt állította, hogy keleti gyökerei okán ez a modernitás peremén álló állam elkerülhetetlenül despotikussá válik, és a hagyományos ázsiai államoknál is elnyomóbb lesz.

A másik problémás kérdés a szocialista állam mint államtípus elméleti besorolása volt. A Kelet-Európában és az ahhoz tartozó ázsiai orosz területeken Lenin el-

³⁷ Az ázsiai termelési mód fogalmát Marx eredeti gondolatai alapján a magyar sinológus és filozófus, Tőkei Ferenc rekonstruálta, annak az állam szempontjából vett következményeit pedig a hazai szakirodalomban politológusok és jogászok – Ágh Attila, Szilágyi Péter, Wiener György – elemezték részletesen. Lásd Tőkei Ferenc: *Az ázsiai termelési mód a történelemben*. Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1982., Ágh Attila: *Az őstörténet aktualitása. A marxista őstörténet-elmélet fejlődéséhez*. Budapest, Kossuth Kiadó, 1973., uő: *Az óázsiai termelési mód Mezopotámiában. Világosság*. 1973/7. Melléklet; Szilágyi Péter: *Jogi alaptan*. Budapest, Osiris Kiadó, 1998, később Budapest, ELTE Eötvös Kiadó, 2014., Wiener György: *Közösségi és állami tulajdon az „ázsiai” termelési módban*. In: *Állandóság a változásban. T’ung-Pien. Tőkei Ferenc 70. születésnapjára*. Szerk.: Puskás Ildikó. Budapest, 2000. 125–160.

³⁸ Lásd *Az ázsiai termelési mód a történelemben*. Szerk.: Ecsedy Csaba. Budapest, Gondolat Könyvkiadó 1982.

³⁹ Wittfogel, Karl A.: *Oriental Despotism. A Comparative Study of Total Power*. New Haven, Yale University Press 1957.

gondolásai alapján a XX. században létrehozott, majd Sztálin politikája által meghatározott állam ugyanis abban az értelemben volt szocialista, vagy ahogy emiatt sokan nevezték: kommunista állam, hogy azt egy kommunista párt uralta. Ez az állam azonban nehezen, vagy egyáltalán nem volt összeegyeztethető a XIX. századi Karl Marx szocializmusról alkotott elképzeléseivel. Maga Marx megélte és elméletileg elemezte ugyan a szocialista állam megvalósítására vonatkozó első történelmi kísérletet, az 1871-es Párizsi Kommünt, ami azonban a Szovjetunióban szocialista állam név alatt – vagy egy másik kategória szerint: államszocializmusként – 1917 után létrejött, azt az ő nézetei alapján csak akkor lehetett szocialistának tekinteni, ha azokhoz valaki hozzáteszi a kelet-európaizált politikai marxizmus, vagyis a leninizmus kiegészítéseit. Az állami alapon és keretek között létrehozott államszocializmus ugyanis nemcsak a szocializmus más elméleti irányzataitól, például a fábianizmustól és egyéb változataitól, például a szociáldemokrata politikától különbözött, de – ha csak analitikusan s nem történelmi kontextusba helyezve értelmezzük – önmagában is meglehetősen ellentmondásos fogalom volt. A társadalmi egyenlőségét eszméjét egy lényegében hierarchikus, tehát egyenlőtlenségre épülő szervezet révén megvalósítani akarni ugyanis nem problémamentes vállalkozás. A meghökkenítő végeredmény az lett: egyesek tipológiai szinten is felvetették, hogy az államszocialista rendszer talán nem is szocialista, hanem – ahogy ők fogalmaztak – az államkapitalizmus egyik fajtája.⁴⁰ A fogalmi bizonytalanságok, mi több: összevisszaságok ellenére a marxista történelemszemlélet olyan jelentős hatást gyakorolt a hazai államelméleti és politikatudományi gondolkodásra, és annyira rányomta a bélyegét sok általános, történeti alapú tipológiára, hogy jelenléte hazai szakirodalmunkban még a 2010-es években is kimutatható volt.⁴¹

A történeti tipológia mellett, vagy annak kategóriái alatt a marxizmusban is találunk koncepcionális-fogalmi államtípusokat. Ilyenek voltak azok az államformák, amelyekre – látszólag időbeli korszakokat alkotva, lényegében azonban ideológiai ala-

⁴⁰ Egy jellegzetes, összefoglaló célú marxista álláspont a hazai szakirodalomban a következő volt. „Az államtípus – fogalmazott Szilágyi Péter – az azonos társadalmi formációhoz kapcsolódó és ezek társadalmi viszonyait kifejező, védő, szolgáló egyes államok – más szóval: államrendszerek – közös vonásait fejezi ki... Az államtípus fogalma tehát szorosan összefügg a társadalmi-gazdasági formáció kategóriájával, valamely társadalmi-gazdasági formációnak sajátos államtípus (és jogtípus) felel meg. Ez a megfelelés azonban nem teljes és nem föltétlen, mivel egyrészt nem minden társadalmi-gazdasági formációt kísér végig az állami szervezettség..., másrészt pedig a megfelelés mértéke többféleképpen is értelmezhető. Ennek megfelelően az államnak (és a jognak) legalább négy történeti típusát különböztetjük meg: az ázsiai, az antik, a feudális (hűbéri) és a modern államot. (A »legalább« megjegyzésünk elsősorban arra az itt nem részletezhető vitakérdésre vonatkozik, hogy vajon az államszocialista rendszer államai a modern államtípuson belüli sajátos államkapitalista változatot képviseltek-e, vagy pedig a tőkés és az államszocialista állam két önálló államtípust képez.)” Szilágyi Péter: *Jogi alaptan*. Budapest, Osiris Kiadó, 2003. 158.

⁴¹ Lásd például a következő helyen kifejtett 2013-as tipológiát: Bihari Mihály: *Politológia. A politika és a modern állam. Pártok és ideológiák*. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó, 2013. 445.

pon – az államtípusokat felosztották. A szocialista államon belül például a proletárdiktatúra és az ún. egyetemes össznépi állam.⁴² Ezekkel ugyanaz volt a baj, mint a történetileg felfogott államtípussal: a szavak köszönő viszonyban sem álltak a valósággal. Az előbbi, ha diktatúra is volt, éppúgy nem a proletárok diktatúráját jelentette, ahogy az utóbbi sem volt sem egyetemes, sem össznépi, jelentsenek e szavak bármit is. Ugyanígy: a szocialista állam szocialista jellege a sok, vitathatatlan szociális intézkedése ellenére is megkérdőjelezhető volt, és meg is kérdőjeleződött. E tekintetben konklúzióként annyit lehet mondani, hogy egy-egy kapitalistának mondott jóléti állam, például az így minősített Svéd Királyság a XX. század második felében többet tett a szocialista eszmék megvalósításáért, mint a szocialistának nevezett Lengyel, Bolgár vagy Albán Népköztársaság. Ilyen és hasonló nehézségekkel nem kell szembenézni, ha a „szocialista államot” nem egy átfogó, történeti korszakhoz kötött, de koncepcionálisan a marxizmus elméleti kritériumainak is megfelelő államtípusnak, hanem a totalitárius állam egyik változatának tekintjük. Bár ez sem teljesen problémamentes eljárás, az előbbinél szerintem mégis kevesebb gondot okoz.

ÁLLAMTÍPUS, ÁLLAMFORMA, ÁLLAMRENDSZER ♦ Itt utalok a fentebb, az I. rész 4. pontjában említett klasszifikációs hagyományok harmadik, 2/B. alatti változatára. A marxista társadalomfilozófiát alapul vevő, de sok ponton tartalmilag attól eltérő ún. szocialista államelmélet viszonylag széles körben elfogadott, majd egyes nem-marxista elméletekben a marxizmus visszaszorulása után is megőrzött hagyatéka három fogalom – egy kategoriális triász: az államtípus, államforma és államrendszer (újabb megfogalmazásokban: államrend) – gyakori alkalmazása az államok rendszerezése terén. Ezeket különböző absztrakciós szinteken gondolták, illetőleg gondolják el: az első az osztályozás általános, a második annak különös kategóriája, míg a harmadik az egyes államra utal, mint „tudományos elvonatkoztatásokat is magában foglaló, szellemileg újraalkotott konkrét kategória”. Fontos, dialektikus kiegészítése ennek, hogy az államformák a különös szinten, az államrendszerek pedig az egyedi szinten, konkrétan is tartalmazzák és megmutatják az államtípus általános jellemzőit, s megfordítva: az általánosban az egyedinek is felmutathatóknak kell lennie.⁴³

E kategóriákat azért használják még ma is sokan – tudatosan vagy öntudatlanul néhány nem marxista gondolkodó is –, mert a történeti és az analitikus szempont harmonikus összeegyeztetésének lehetőségét ígérte és ígéri. E hármas rendszerben az ezt elfogadó szerzők szerint a kategóriák extenziója is különbözik: egy államtípusba több államforma, egy államformába pedig több államrendszer tartozik. E fel-

⁴² Erről a hruscsovi idők szovjet ideológiájából származó két kategóriáról lásd Samu Mihály: *Az állam és a jog a szocializmus és a kommunizmus építésének időszakában*. Budapest, TIT, 1963. Később meglehetősen széles körben kísérletezettek még a szovjet típusú és népi demokratikus állam terminusokkal.

⁴³ Vö. Szilágyi Péter: *Jogi alaptan*. Budapest, Osiris Kiadó, 2003. 201–202.

osztásokban az államtípus történeti típus, tartalmi alapon meghatározva (például a középkori feudális állam, az újkori tőkés állam stb.), az államforma pedig az uralmi intézményrendszer valamilyen strukturális változata, amelyek az európai újkor elejéig, „nagy történelmi vonalakban” gondolkodva, elvileg jól összevethetőek. A fentebb említett kormányzati rendszerek (például parlamentáris monarchia, prezidenciális köztársaság) e rendszerezésben vagy államformának számítanak, vagy az államforma meghatározó elemei.

Az általános szintjén e szerzők az államtípus fő kérdésére (ki uralkodik?) sokszor nem az uralom alanyának megjelölésével válaszolnak, hanem a társadalmi gazdasági viszonyok tartalmi jellemzésével.⁴⁴ Eszerint a politikai és állami hatalmi kérdésekben a gazdasági viszonyok mint uralmi viszonyok a perdöntőek, ideértve az azok alapjául szolgáló tulajdoni viszonyokat is. Az egyes államtípusok meghatározásának legfőbb szempontja a régebbi gondolkodók szerint az állam osztálytartalma, az újabb – az osztályharc szempontjából elernyed – szerzőknél pedig az állam társadalmi szerepe.⁴⁵

A különös szintű kategóriák, vagyis az egyes államformák kialakításának szempontja a régebbi elméletek szerint a hatalom gyakorlásának módja, az újabban az államhatalom struktúrája. Így például – ez a legegyszerűbb eset – a feudális államtípuson belül a patrimonialis, a rendi és az abszolút monarchia számít államformának. Még szerencse, hogy ezek egymás után következnek. A polgári kor, vagyis a világtörténelmi értelemben felfogott európai eredetű kapitalizmus esetén az e kategoriális rendszert elfogadó szerzők már nincsenek ilyen könnyű helyzetben, mert államforma- és kormányforma-fogalmuk elkerülhetetlenül átfedi egymást, sőt az e kategoriális rendszert elfogadó szerzők a kormányforma fogalmát kénytelen-kelletlen mintegy beletolják az államformába.⁴⁶ Egy másik lehetőség az, hogy a „tőkés államtípus” államformáit a „közhatalom lehetséges struktúrái” alapján alakítsák ki.⁴⁷

⁴⁴ Az államtípus-kategória – fogalmazott például Szigeti Péter – „a legáltalánosabb összefüggések kifejezője, [mely] az államnak a társadalmi gazdasági környezete felőli jellemzését adja”. Szigeti Péter: *Az Alaptörvény karaktere államelméleti és alkotmányjogi aspektusból*. In: *Tanulmányok a 70 éves Bihari Mihály tiszteletére*. Szerk.: Szoboszlai-Kiss Katalin és Deli Gergely. Győr, Universitas Győr, 2013. 520.

⁴⁵ Szilágyi Péter szerint a történeti államtípusokat az állam „sajátos társadalmi rendeltetése és funkciója és ennek következményeként az államnak mint szervezetnek a társadalomtól való sajátos jellegű s mértékű elkülönülése, differenciálódása” alapján lehet kialakítani. Vö. Szilágyi Péter: *Az államok rendszerezése* [2011]. In: <http://www.szilagypeter.hu>, 6.

⁴⁶ Egy jellegzetes álláspont szerint, melynek problémáját az „államforma és államszerkezet” címszó alatt már jeleztem, „az államforma nem más, mint az államhatalom gyakorlásának módja... [s] két összetevője a kormányforma és az államszerkezet”. Visegrády Antal: *Államtan*. Budapest–Pécs, Dialóg Campus, 2004. 91.

⁴⁷ Ezzel a hazai szakirodalomban Szilágyi Péter kísérletezett, aki így *hatalommegosztó és hatalomkoncentráló* államformák (államtípusok altípusai) között tett különbséget. Az előbbi keretében *kiegyensúlyozott és aszimmetrikus hatalommegosztású* államformákhoz (államtípuson belüli altípusokhoz); az

A konkrét szintjét a szóban forgó felfogásokban az államrendszer vagy az államrend kategóriája jelenti, ami egy egyedi államra, például a 2013-as év Magyarorszá-
gára (magyar államára) utal, s annak – többnyire praktikus célokat szolgáló – le-
írását célozza. Ezt az államot a 2013-ban kialakult viszonyok között Szigeti Péter
például a következőképpen jellemezte. Az a „modern polgári” államtípusba tarto-
zik, államformája „parlamentáris köztársaság” (s ebben nem különbözik az 1990
és 2010 közötti államtól), az államrend szintjén azonban a „húsz éven át érvényes
hatalommegosztó jogállami konstrukciót” 2013-ra egy „új kurzus-építő guvernalis-
ta hatalmi állam váltotta fel”.⁴⁸ Amint látható, a hagyományos kormányforma-jel-
lemzés („parlamentáris köztársaság”) itt is az államforma-fogalom része lett, az ál-
lamrendszer kategóriája pedig annak a politikai elemnek a megjelenítésére szolgál,
ami az általános és különös szinten nem kapott helyet. Az értékalapú állásfoglalást
jelentő politikai elem tehát le lett nyomva az államrendszer fogalmába, ahol kevésbé
látszódik. Ennek az lett az ára, hogy a magyar állam 2013-as „államformája” – ezen
elemzés szerint legalábbis – nem különbözött az 1989 és 2010 közöttitől. Ez azon-
ban szerintem vitatható, mert a 2010 utáni magyar állam az államformája – mint
erre az V. részben utalok – nem tekinthető azonosnak a 2010 előttivel, amit itt azzal
a kissé homályos utalással tudnék nyomatékositani, hogy a félfordulat akkor is egy
fél fordulat, ha a felszínen nem tesznek mellé irányjelző táblát.

2/A. A koncepcionális államtipusokról

ÁLLAMKONCEPCIÓK – KONCEPCIONÁLIS ÁLLAMTÍPUSOK ♦ Mint utaltam rá, bizonyos
kategóriák valamilyen eszmei elemet emelnek ki az állam lényegi ismérveként, s azt
eszményként, vagyis normatív követelményként fogalmazzák meg (ilyen például az
állam joghoz kötöttségét hangsúlyozó jogállamiság), alkalmasint történeti kontex-
tusba is helyezve, mint például a szociális állam fogalma esetén gyakori. Máskor a
fogalomban egy eszmét mutatnak fel, esetleg annak ellentétével együtt, felkészülve a

utóbbi alapján *egyszemélyi*, valamilyen *koncentrált csoporthatalom* révén megvalósított, valamint egy
(közelebbről nem meghatározott) *demokratikus hatalomkoncentráció* alapján megvalósuló hatalom-
koncentráció államformákhoz, vagyis államtípuson belüli altípusokhoz jutott el. E kísérlet kétségtelen-
ül érdekes, bár az alapkoncepció szempontjából nem feltétlenül ígéretes. Az említett szerző ezt azzal
volt kénytelen konstatálni, hogy azt állította: az államformák, vagyis az államtípuson belüli altípusok
„vizsgálata során... háttérbe szorulnak az állam társadalmi szerepében megnyilvánuló különbségek”;
vö. Szilágyi Péter: *i. m.* (2011), 7. Ám ezzel – szerintem legalábbis – az államtípus-fogalmának lényeg-
gi eleméről mondott le, mivel így azt is állította: az egyes államformák (államtípuson belüli altípusok)
bármilyen államtípusba beilleszthetők, tehát nem is államtípuson belüli altípusok.

⁴⁸ Szigeti Péter: *i. m.* 533. (A *guvernalista* szó olyan kormányzati stílusra és rendre –, de nem kor-
mányformára – utal, amelyben a kormányzás hatékonysága érdekében elfogadott az alkotmányos in-
tézmények szerepének csökkentése is.)

duális fogalmi párokban vagy olykor skalárisan történő, s így fokozatokat is lehetővé tévő rendezésre. Ezeket nevezem az állam koncepcionális típusainak. Ilyen például (alfabetikus rendben sorra véve itt azokat) a

○ fejlesztő állam	○ liberális állam	○ rendőrállam
○ hálózati állam	○ minimális állam	○ szociális-jóléti állam
○ jogállam	○ nemzetállam	○ szocialista állam
○ kaszárnyaállam	○ országállam	○ területi állam
○ kooperatív állam	○ pártállam	○ városállam.

Ezek közül néhányat másutt tárgyalok, néhányra pedig itt térek ki röviden, csoportokba rendezve e fogalmakat.

LIBERÁLIS ÁLLAM, SZOCIALISTA ÁLLAM, NEMZETÁLLAM ♦ Koncepcionális államtípusoknak (is) lehet minősíteni a nagy eszmerendszerek – Eötvös József kifejezésével az „uralkodó eszmék” – normatív tartalma mentén kialakult, vagy tendenciájában azok irányába haladó állami berendezkedéseket. Ilyen például a liberális állam, a szocialista állam, a nemzetállam és egyes elméletek szerint a kommunista állam.⁴⁹ Mivel az uralkodó eszmék lényegében a francia forradalom jelszavát – szabadság, egyenlőség, testvériség – absztrahálták, e fogalmak nemcsak elméleti-leíró típusok, de megvalósításra ajánlott állameszmények is, melyek tartalma magába fogadhat a gyakorlatra orientálódó cselekvési programokat. Ez a kettősség (leíró elméleti tartalom és cselekvési program) nemcsak a jövő, de – legitimációs jelleggel – a múlt felé is érvényesül: lehetséges, sőt az esetek nagy részében elő is fordul, hogy ugyanaz a kifejezés egy meghatározott tartalommal történeti államtípusra utal, egy másik tartalommal pedig koncepcionálisra.

A „liberális állam” kifejezés például történetileg azokat a XIX. századi nyugat-európai és észak-amerikai államokat jelöli, amelyek a lehető legteljesebben végigvitték az állam és a társadalom elválasztását, s ennek keretében a lehető legkisebb mértékben avatkoztak a privátszférába, ideértve a magántulajdonon alapuló gazdasági rendet is. Ezek az államok azonban a XX. század folyamán átalakultak intervencióss, majd jóléti államokká. Ebben az értelemben a XIX. századi Nagy-Britannia liberális állam, a XX. századi azonban már szociális-jóléti jellegű. A kifejezés azonban használható koncepcionális típusként is; amikor is azokat az államokat jelöli, amelyek a szokásosnál vagy az átlagosnál nagyobb mértékben mérsékelik a jóléti állammal

⁴⁹ A szemfüles olvasó biztos észrevette, de külön is kiemelem, hogy a nagy eszmerendszerek vonatkozásában nem szokás „konzervatív államról” beszélni, legfeljebb azt mondjuk: valamely állam konzervatív politikát folytat vagy „konzervatív állameszmény” alapján működik. (Az állameszmény természetesen nem koncepcionális államtípus.) Ennek több oka van. Például az, hogy a konzervativizmus elsősorban „működési” elveket nyújt, s nem intézményeket dolgoz ki; lásd erről Takács Péter: Az „uralkodó eszmék”. In: Államelmélet, I. *id. kiad.* (2007). 229. s. köv.

együtt járó intervenció és redisztribúció mértékét, s a szociális problémák megoldását inkább a gazdasági fejlődésre és a társadalmi önszerveződéssel létrejött intézményekre bízják. Ebben az értelemben a XX. századi Nagy-Britannia is liberális állam (ti. liberális jóléti állam), holott az állami redisztribúció mértéke már itt is meghaladja a nemzeti össztermék egyharmadát. S mivel a liberális államok tevékenységük során kiemelt figyelmet fordítanak az egyéni jogokra, s arra is törekszenek, hogy a magánszférához kötődő egyéni autonómiák – különösen ott, ahol az értékpluralizmus kérdései vetődnek fel – még az állami kényszerhelyzetek viszonyai között is megőrződjenek,⁵⁰ liberális államnak tekinthető az az alkotmányos demokrácia is, amit nálunk sokan liberális demokráciának mondanak.

A fogalom ugyanilyen kettős jellege és többféle értelmezési lehetősége jellemzi az e csoportba sorolható többi államfogalmat is. A tartalmi diszkrepanciák néhány esetben – például a „szocialista állam” típusa esetén – olyan nagyok, hogy az egyik jelentés alapján meg lehet kérdőjelezni a másikat: ezt a lehetőséget aknáztam ki fentebb, mikor azt mondtam, hogy a kapitalistának mondott Svéd Királyság szocialistább, valójában: szociálisabb volt, mint az Albán Népköztársaság.

VÁROSÁLLAM, ORSZÁGÁLLAM, TERÜLETI ÁLLAM, BIRODALOM ♦ Koncepcionális jellegű, vagy legalábbis koncepciófüggő típusok azok az államtipusok is, amelyek az államfejlődés történeti értelmezését segítik. Ilyen például a városállam, az országállam, a területi állam és a birodalom. Az elsőt és a negyediket valójában államszerű képződménynek mondhatjuk,⁵¹ míg a középső kettő a tulajdonképpeni állam.

Az önálló államtypusként felfogott városállam az ókori görög poliszokat és Rómát jelenti, s ha figyelembe vesszük, hogy az előbbieknél kb. 5–600 egyedi esete, az utóbbinak pedig számos, egymástól jelentősen különböző időbeli – királyi, köztársasági, császári, világbirodalmi – változata volt,⁵² akkor valóban kijelenthető, hogy

⁵⁰ Az állami kényszerhelyzet fogalma arra utal, hogy jóléti államok szociális intézményhálózata által nyújtott szolgáltatások igénybevétele a modern társadalmakban sokak számára megkerülhetetlen. Emberek milliói, rendszerint anyagi okokból, még a fejlett és gazdag jóléti társadalmakban sem térhetnek ki az állami szolgáltatások igénybevétele elől: állami iskolákba kell járattatniuk gyermekeiket, állami kórházakban kell gyógyíttatniuk magukat és így tovább.

⁵¹ Ezzel a városállam szó családja voltára is utalok. A hagyomány szerint e szó úgy keletkezett, hogy a *πόλις* egy XIII. századi Arisztotelész-fordító, a flamand Willem van Moerbeke *civitasként* (városként) latinositotta, amit később *államként* is értettek, majd – hogy megkönnyítsék az olvasók dolgát – minden európai nyelvben egybe is írtak: *Stadtstaat*, *cité*, *city-state*, *città-stato*, *ciudad-estado* stb. E szóhasználat azt sugallta, hogy a *polisz* modern értelemben véve is *államnak* tekinthető (amit a később kifejtettek értelmében kétellyel is fogadhatunk).

⁵² Lásd ezzel kapcsolatban Fustel de Coulanges: *Az antik városállam. Tanulmány a görög és római vallásról, jogról és intézményekről*. Budapest, MTA, 1883. (Az *ókori község* címmel), és Budapest, ELTE Eötvös Kiadó, 2003. Továbbá Németh György: *A görög poliszvilág államai* és Földi András: *A római köztársaság államszervezete*. *Rubicon*. 7. évf. 1996/4–5. sz. 4–7. és 8–15. és uő: *Adalékok az állam fogalmának antik római gyökereihez*. In: *Ordo et connexio idearum. Ünnepi tanulmányok Takács Péter 65.*

a típus-alkotás feltétele az általánosítás. Idevehetjük még a kora újkori itáliai városállamokat is (Firenze, Velence, Róma stb.), megjegyezve azonban, hogy azokat nemcsak a politikai önállóság jellemezte, hanem a modern állam első formái is voltak.⁵³ A városok nemcsak a magaskultúra hordozói, de a politikai autonómiának is jellegzetes formái a történelemben. Bizonyos mértékig és bizonyos ideig nagyfokú, már-már államszerű önállóságot élvezetek a nemzetközi politika szélárnyékába került speciális állású, rendszerint nemzetközi igazgatás alá helyezett vagy más okból önállósult városok is: Berlin 1945-től 1990-ig, Jeruzsálem 1967 után kb. napjainkig,⁵⁴ régebben pedig Krakkó és Gdańsk (Danzig). Ugyanilyen történelmileg szélvédett helyeken fejlődtek hosszabb-rövidebb ideig a bérelt városok: Makaó, Hongkong, Kiao-chau, Port-Athur, Tiencsin és Porkkala. Bizonyos városoknak egy államon belül is lehet speciális állása, főként föderatív államok esetén (lásd Washington, D.C., Brasília D.F., illetőleg Berlin, Bréma és Hamburg), s ez is a szokásosnál nagyobb önállóság jele. Az autonómia és önmeghatározás szabadságának jelzésére a városállamiság – túl azon, hogy ma is léteznek „városnyi államok”⁵⁵ és „államnyi városok” (megapoliszok)⁵⁶

születésnapjára. Szerk.: Szigeti Péter. Győr – Budapest, Gondolat – SZ DFK 2020.124–136. Lásd még *Studies in the Ancient Greek Polis*. Szerk.: Hansen, Mogens Herman – Raafaub, Kurt A., valamint *More Studies in the Ancient Greek Polis*. Szerk.: Hansen, Mogens Herman. Mindkettő: Stuttgart, Franz Steiner, 1995. Dokumentumok, antik szövegrészletek: Rhodes, P. J.: *The Greek City States. A Source Book*. Cambridge, Cambridge University Press, 1986, 22007.

⁵³ Firenze például – Jakob Burckhardt szerint – „magas rendű politikai tudatossága” okán „megérdemli, hogy a világ első modern államának neveztessek”; vö. Burckhardt, J.: *reneszánsz Itáliában*. Budapest, Képzőművészeti Alap, é. n., 58.

⁵⁴ Jeruzsálem ilyen pozíciója megszűnőben van. Izrael megalakulásakor az új állam fővárosa Tel-Aviv volt; az állam törvényhozó testülete, felsőbb bíróságai, főbb hivatalai és hatóságai azonban 1967-es háború óta (amikor is Izrael visszaszerezte a város Jordánia által korábban elhódított részét) gyakorlatilag Jeruzsálemben működnek. Az 1980-as ún. „Jeruzsálem-törvény” alapján, ami a várost Izrael szét nem választható fővárosaként deklarálta, Izrael jogilag is ezt tekinti fővárosának. Az ENSZ és számos állam nem ismeri el a Jeruzsálem-törvényt, s követségeik más városokban vannak; az Egyesült Államok 2017-ben jelezte, hogy e helyzetet változtatni fog, s azóta formálisan változtatott is. Mint lenni szokott, ebben mások is követték. Komoly problémát jelez viszont, hogy a Palesztin Autonóm Hatóság is Jeruzsálemet, pontosabban annak keleti részét tekinti egy (leendő) palesztin állam jövőendő fővárosának.

⁵⁵ A mai városállamról, elsősorban Szingapúrról lásd Wasserman, Haley: *City-State in the Modern World. The Tale of Singaporean Exceptionalism. The McGill Journal of Political Studies*. 2012/4. sz. 82–99.

⁵⁶ A nagy népesség és a koncentrált erőforrások okán az ún. megapoliszok – például a harmincegynéhány milliós Tokió, Sanghaj, Jakarta, a huszonegynéhány milliós Szöul, Kanton, Peking, Manila, New York, Sencsen, Új Delhi, Mexikóváros, São Paulo, Lagosz, Bombay (Mumbai) és Kairó, hogy a tíz és húszmillió közötti lakosságszámúakat már ne is említsem – közjogi szempontból akkor is különleges kezelést igényelnek, ha pro forma nem szuverének, mint például Szingapúr. A megavárosok alkotmányjogi kérdéseiről lásd Hirschl, Ran: *City, State. Constitutionalism and the Megacity*. Oxford,

– mostanában inkább metaforikus⁵⁷ vagy filozófia- és kultúrtörténeti⁵⁸ értelemben alkalmas.

A városállam ellentéte egyes szerzők szerint a kiterjedt összefüggő területtel rendelkező területi állam (a német szakirodalomban: *Flächenstaat*), mint például Franciaország vagy Oroszország. A területi állam – mint a zárt területre (*territorium clausum*) épülő állam,⁵⁹ ami azáltal jött létre, hogy az uralkodók összevonták és lezárták a korábban gyakran szétszórta és nyitott területeiket – persze inkább a feudális állam ellentéte, amely állhatott szétszórta területekből is, és amelyben az állami funkciók a személyes függőségre épülő kapcsolatok (hűbéri hierarchia, majd rendiség) hálózatai mentén oszlottak szét a közösségben. Ha a görög poliszok „saját koruknak megfelelő” ellentétét keressük, azt inkább a hagyományos birodalomban találjuk meg.

A birodalom nagy területi kiterjedésű és nagy lélekszámú, történelmileg viszonylag tartós államszerű politikai keret, mely önállóságukat elveszített államokat vagy államisággal sosem rendelkező területeket és népeket fog össze. Amint Vergilius *Aeneis*ában Jupiter mondja: a birodalom: *imperium sine fine* – határok nélküli uralom.⁶⁰ Valójában persze van határa, de hogy mi van azok „mögött”, azt senki nem ismeri, aki benne él. Vagy ha igen, az nem tartozik az adott civilizációhoz. Ezt úgy is mondhatjuk, hogy a bennük élők számára a birodalmak, legalábbis a régiek, kiterjednek az egész „lakott és ismert világra”: az *oikoumenére*. A történelem során oly sok és sokféle birodalom létezett – csak néhány példát említve: akkád és asszír, babiloni és bizánci, mongol és méd, római és hellén, frank és francia, kínai és japán, Habsburg és német-római, spanyol és brit, szovjet és amerikai –, hogy a fogalomra nem könnyű olyan közös jellemzőket találni, ami valamennyire érvényes.

Aki mégis ilyesmiket keres, az először is sajátos ellentétpárokkal próbálkozik. Például ezt mondja: a birodalmak – már csak méretük okán is – társadalmilag és nyelvilag, kulturálisan és etnikailag heterogén jelenségek, amit egy erős „közös uralom”

Oxford University Press, 2020. különösen a szerző szokásosan eleven felvetéseivel: 173–232. (a város alkotmányjogi helyzetének újtagondolása).

⁵⁷ E metaforikus értelmezésre jó példa, amikor egyes szerzők – meglepve olvasóikat – Svájcot nevezik városállamnak. Vö. Jaeger, Franz: *Der City State – makroökonomisches Erfolgsmodell? & Schwarz, Gerhard: Die Schweiz als Stadt-Staat mitten in der EU. Eine Handvoll Betrachtungen zu Autonomie und Selbstbestimmung.* In: *Stadtstaat. Utopie oder realistisches Modell?* Szerk.: Hummler, Konrad – Jaeger, Franz. Zürich, NZZ Verlag, 2011. 75–95. E megközelítés háttere, hogy sok svájci város a közép-korban jelentős autonómiát élvezett.

⁵⁸ A város és a városállamiság politikafilozófiai hagyományairól lásd Hörcher, Ferenc: *The Political Philosophy of the European City. From Polis, through City-State, to Megalopolis?* London, Lexington Books, 2021. küll. 13–70. (érdekes művészet és kultúrtörténeti kitekintéssel: 229–255).

⁵⁹ A zárt és nyitott (több elemből álló, nem egybefüggő) terület – a *territorium clausum* és *non clausum* – államtani jelentőségéről lásd Krüger, Herbert: *Allgemeine Staatslehre.* Stuttgart, W. Kohlhammer, 1964, ²1966. 85–92. és 861–864.

⁶⁰ Vergilius: *Aeneis.* Ford.: Lakatos István. Budapest, Európa Könyvkiadó, 1962. 1. ének, 278–279.

csak homogenizáló politikával tud összetartani. Ez annyiban valóban igaz, hogy demokratikus birodalom még sosem létezett, márpedig a homogenizáció és az erőszakos politika nagyon összefügg, másfelől viszont – és ennyiben nem igaz – voltak multikulturális együttélést biztosító birodalmak is, ahol a rendezett és a kedvezményezettek számára előnyös együttélés egy toleráns vallás háttére előtt valósult meg. A birodalom politikailag a hatékony kormányzati centralizáció eszméjét sugallja, rendszerint monarchikus államformával, de legalábbis oligarchikus vezetéssel. Ugyanígy: a birodalmakban a sokféle nép és etnikum összekapcsolásából eredő autonómiák előbb-utóbb viszonylagossá válnak, sőt megszűnnek, s hegemonikus belső struktúrák alakulnak ki, a klasszikus esetekben kényszerítő politikai eszközök révén. Közismerten ilyen például az „oszd meg és uralkodj!” elve. A birodalmak civilizációs egységét gyakran valamilyen közös nyelv, ún. *lingua franca* teremti meg, amit az uralkodó csoport terjeszt el saját kultúrájával együtt. Így terjedt el Európában a latin, Közép- és Dél-Amerikában a spanyol, Indiában a hindi, a Közel-Keleten az arab, s a világ nagy részén az angol. A kultúra terjesztésének egy másik területe a vallás, az európai birodalmak esetén ez a keresztény vallás volt. Egy birodalom kiépítése mindig a konkvisztádorok, katonák, papok és üzletemberek együttműködését feltételezte. Területileg a birodalom lehet szétszórta, de lehet összefüggő is. Az előbbi jellegzetes esetei a modern gyarmatbirodalmak; például a spanyol vagy a brit birodalom. Az utóbbira minden ókori birodalom példát jelenthet, de jellegzetesen ilyen a római birodalom, majd annak 800 és 1806 közötti utódai.⁶¹

Volt szerző, például a skót származású amerikai Robert M. MacIver, aki a történelmileg értett, vagyis ókoriként felfogott városállammal a modern államot mint országállamot (*country state*) állította szembe. Ez a kifejezés azonban találó volta ellenére nem terjedt el; talán azért, mert megalkotója nem jelezte, hogy lényegében a formálódó modern államot értette alatta,⁶² vagy mert az országállam lényegében „az” államként is kezelhető.

⁶¹ Ennek esetén a változó elvezések – *sacrum Romanum imperium, imperio Romano-Germanici*, illetőleg ennek „szent” és német változata: *Heilige Römische Reich*, majd *Heiliges römisches Reich deutscher Nation* – részben annak a jelzései, hogy ez az állam mintegy amőbaszerűen változott, mígnem oda jutott, hogy Voltaire szarkasztikus kritikájának tárgya lehetett. Mint ismeretes, ez az elmés francia szerző a nemzetek erkölcséről és szelleméről, valamint a történelem főbb tényeiről szóló írásában úgy nyilatkozott, hogy ez az „agglomeráció”, melyet „Szent Római Birodalomnak” neveztek, s amely még „ma [azaz 1756-ban] is” annak nevezi önmagát, „nem volt sem szent, sem római, sem birodalom”. Lásd *Œuvres complètes de Voltaire*. 7. kötet: *Essai sur les moeurs et l'esprit des nations, et sur les principaux faits de l'histoire, depuis Charlemagne jusqu'à Louis XIII*. 70. fejezet: De l'empereur Charles IV. Párizs, Hachette, 1859. 416. Az persze nem említette, hogy ne lett volna német...

⁶² MacIver, Robert Morrison: *The Modern State*. Oxford, Oxford University Press, 1926., 1941., 1960; lásd különösen a IV. fejezetet, 115–171.

KONCEPCIONÁLIS TÍPUSOK A FUNKCIÓK ÉS ESZKÖZÖK ALAPJÁN ♦ A koncepcionális államtípusok egy lehetséges rendezőelve az állam funkcióiról, működési mechanizmusairól, és az eszményi célok elérése végett helyesnek gondolt eszközeiről alkotott elképzelés. E tekintetben olyan jellegzetes államtípusokkal találkozunk (a funkciók vonatkozásában), mint a minimális, a beavatkozó, a szociális és a fejlesztő állam, valamint (az alkalmazott eszközök vonatkozásában) olyanokkal, mint a kooperatív és a kaszárnyaállam, a pártállam és a hálózati állam. Ezek között is lehet találni történeti összefüggéseket is, sőt elemzésük történeti szempontból ígéretes igazán, de rendszerezésük inkább analitikus nézőpontot kíván, mely – például, de nem szükségszerűen – az emberi magatartások koordinálásának lehetséges módjait veszi alapul. E koncepcionális típusok ilyen jellegű tartalmi összefoglalása nem változtat azon, hogy – miközben itteni egymás mellé helyezésük kissé talán kavalkádszerűnek tűnik – történelmi jelentőségük igencsak különböző.

MINIMÁLIS, INTERVENCIÓS ÉS KOOPERATÍV ÁLLAM ♦ A minimális állam és Ferdinand Lassalle-tól származó előzménye, az éjjeliőrállam (*Nachtwächterstaat*) gazdaság- és társadalompolitikai értelemben Adam Smith, filozófiai értelemben pedig Wilhelm von Humboldt megfontolásait tükrözte.⁶³ Smith szerint a piac egy „láthatatlan kéz” révén hangolja össze az egyének tevékenységeit, Humboldtnál pedig a koordináció fő eszköze az egyének autonómiáját és szabad életét biztosító szabályrendszer. Mindketten azt állították: lehetséges, sőt helyes, ha az állam nem vállal fel pozitív funkciókat, s pusztán a jogok védelmére és a rend biztosítására szorítkozik. Néhány XX. századi elmélet, például Robert Nozick amerikai politikafilozófus libertarianizmusa ezt legitimációs szempontból egészítette ki, tudniillik azzal, hogy a szabadsággal összefüggő elvek alapján – szerinte – csakis ez az állam igazolható. Ez újszerű és konzekvens kiegészítése volt a régi elméleteknek, ami a neoliberalizmus más képviselőiről nem feltétlenül mondható el. Aki ugyanis – mint például a belga antropológus, Mathieu Hilgers – azt állította, hogy „a neoliberalizmus központi eleme az intézményi megközelítés”, az jócskán eltávolodott mind a minimális, mind

⁶³ Lassalle, Ferdinand: Über Verfassungswesen. Ein vortrag. [1862]. In: *Gesammelte Reden und Schriften*. Szerk.: Bernstein, Eduard. Berlin, 1919. 25–61. *Über Verfassungswesen. Zwei Vorträge und ein offenes Sendschreiben*. Berlin: 1862., Berlin, Vereinigung Internationaler Verlag-Anstalten, 1923., továbbá *Ferd.[inand] Lasalle's Reden und Schriften*. 2. kötet. Vorwärts (T. Glocke), 1892. 2. kötet, 45. Humboldt, Wilhelm von: *Ideen zu einem Versuch, die Grenzen der Wirksamkeit des Staats zu bestimmen* [1792, teljes szöveggel: 1851]. Stuttgart, Philipp Reclam, 1995. Humboldt, Wilhelm von: *Ideen zu einem Versuch, die Grenzen der Wirksamkeit des Staats zu bestimmen*. In: *Werke in fünf Bänden*. 1. kötet: *Schriften zur Anthropologie und Gesichte*. Szerk.: A. Flitner és K. Giel. Darmstadt, 1969; magyarul részlete: *Eszmék az állam hatásköre határainak megállapítására*. In: *Az egyetemes politikai gondolkodás története. Szöveggyűjtemény*. Szerk.: Paczolay P. – Szabó M. Budapest, Tankönyvkiadó, 1990. 1993. 271–283., angolul: *The Limits of State Action*. Indianapolis, Liberty Fund, 1993. 15., 16–37. különösen 15., 16. és 27–28.

a korlátozott állam koncepciójától. „A neoliberalizmus alapítói ugyanis – nézetkülönbségeik ellenére – abban egyetértettek, hogy a gazdaság függetlenségébe vetett hit volt a liberalizmus legnagyobb hibája, és egyben a gazdasági összeomlás első számú oka: a piaci rend nem természetes rend. Ezért tűnt elengedhetetlennek egy olyan politikai program kialakítása, amely elősegíti a spontán piaci rend kifejlődését.”⁶⁴

E megközelítés sok mindent megmagyaráz a neoliberalizmus rámenős természetéből is, s megmutatja a minimális állam fogalmának korlátait a gyakorlat alakítása terén. A gyakorlatot ugyanis az intervenció politikát folytató beavatkozó állam (a német szakirodalomban: *Interventionistaat*) képviselői voltak képesek alakítani; ám ezt önálló államfogalomként kevesen használták. Miután ugyanis kialakult, a gazdasági folyamatokba történő beavatkozás és az azzal együtt járó redisztribúció rögtön irányt is kapott: nem egyszerűen a válságoktól mentes gazdaság megteremtését célozta, pusztán gazdasági alapon a stabilitás érdekében, hanem rögtön (egy-két évtizeden belül) szociális célokat is szolgált. Ezért az ennek megfelelő állam nem a beavatkozó (*intervenció*), hanem a szociális-jóléti állam történeti típusaként vált ismertté, mely persze nyilvánvalóan intervenció állam is. Az ugyanakkor furcsának tűnhet, hogy az éjjeliórállam a történeti valóságban sosem létezett, csak orientációs modell volt, mégis önálló nevet kapott, miközben az intervenció állam nagyon is valóságos, mégsem jelent széles körben elfogadott külön államtípust.

Bonyolítja a helyzetet, hogy mindkettőnek megszülettek a mai – tartalmilag jelentősen módosult – változatai, párjai és mutációi is. Az egyik ilyen a német szakirodalomban elterjedt kooperatív állam. A kifejezés a széles körben ismert vezető jogász-köztisztviselőtől, Ernst-Hasso Rittertől származik, aki az állami szervek, konkrétan a német kormány és a Bundesbank között kialakult kényszermentes együttműködést általánosította államfogalommal. „A kooperatív állam olyan állam – fogalmazott Ritter –, amely céljai megvalósításához a társadalmi és gazdasági hatalom hordozóit használja fel, s közfeladatait éppen ezen hatalmhordozók társadalmasításával valósítja meg. A kooperatív állam nem a megkülönböztetés nélküli be nem avatkozás vagy a másikkal azonossá nem válás állapotban él együtt a kooperatív pluralizmus társadalmával, hanem átnyúlik a másik oldalra és azzal összekapcsolódik.”⁶⁵ Ezt később kiterjesztették a kooperatív közigazgatásra, a kormányzati irányításra, sőt a pártrendszerre is, azt feltételezve, de legalábbis sugallva, hogy ezen a területen is lehet konszenzusok és megegyezések révén célokat elérni.⁶⁶ A kooperatív államban,

⁶⁴ Hilgers, Mathieu: A neoliberális állam történetisége. *Fordulat. Társadalomelméleti folyóirat*. 4. évf. 2012/2. sz. 32–53., idézett szöveg 35. A legitimációs álláspontot illetően lásd Nozick, Robert: *Anarchy, State, Utopia*. New York, Basic Books, 1974. *passim*.

⁶⁵ Ritter, Ernst-Hasso: Der kooperative Staat. *Bemerkungen zum Verhältnis von Staat und Wirtschaft*. *Archiv des öffentlichen Rechts*. 104. évf. 1979. (389–415.) 409.

⁶⁶ Vö. Benz, Arthur: *Kooperative Verwaltung. Funktionen, Voraussetzung und Folgen*. Baden-Baden, Nomos, 1994., Benz, Arthur: *Kooperativer Staat? Gesellschaftliche Einflussnahme auf staatliche Ste-*

ahol a kormányzás a döntéseket megelőző együttműködési kapcsolatok kialakításában és fenntartásában áll, a tárgyalás gyakran fontosabb, mint a cselekvés – jegyezze meg a fogalom egyik bírálója. Másfelől viszont az állam a kívánatosként leírt együttműködés során – mivel már az együttműködési folyamat fenntartása is politikai sikernek számíthat – „hozzáalakítja magát” a társadalmi érdekekhez.

A fogalmat – mely a hatalmi állam koncepcióinak végét jelenti (mert azt sugallja, hogy az állam nem a kényszer lehetőségével, végső esetben kényszerrel, s nem is nem hatalmi döntésekkel, hanem együttműködések révén érheti el céljait) – nyilvánvalóan egy jó adag naivitás élteti, ami a gyakorlati politikai programmeghatározások velejárója. A kooperatív államban – fogalmazott például Rüdiger Voigt – „ott is, ahol az állami pozíció (alkotmány)jogilag teljes mértékben lehetővé tenné a közvetlen kormányzati felügyeletet és a címzetek követőkészsége legalábbis kikényszeríthető, lemondanak e jog gyakorlásáról, és az állami »kívánságokat« inkább önként – adott esetben alkudozások formájában zajló tárgyalások útján (»bargaining«) – teljesítik”. Ebből aztán, számára legalábbis, az következik, hogy ebben az államban „már nem a parlament mint a nép képviselője dönt a legfontosabb ügyekről, hanem tervezőbizottságok, együttműködési szervek és »kerekasztalok«”.⁶⁷ Ez tehát egy szép új világ szép új ígérete.

A FEJLESZTŐ ÁLLAM ♦ Az intervencióos állam mai pandanja a fejlesztő állam, amit különösen a közgazdasági szerzők tekintenek az államok önálló fajtájának. Azokra a gyorsan és sikeresen modernizálódó államokra utalnak vele, amelyekben a kormány tudatosan és aktívan, gazdasági eszközöket is mozgósítva előmozdította a fejlődést. A fejlesztő államot más kontextusban korábban modernizáló államnak neveztem, s az Osztrák–Magyar Monarchia idején létezett magyar államot tartottam az egyik jellegzetes példájának. Ez ugyanis a gazdasági folyamatokba való beavatkozás és magánvállalkozások segítése révén a Nyugathoz való felzárkózást kívánta előmozdítani, ahol (akkor még) éppenséggel nem avatkoztak be a gazdasági folyamatokba. A „fejlesztő állam” jelentése részben megegyezik e régi fogaloméval, a developmentalizmus és az autokratikus rendszerek gazdasági sikereik révén való legitimálhatóságának feltételezése révén azonban több is annál.

uerung. In: *Politische Beteiligung und Bürgerengagement in Deutschland. Möglichkeiten und Grenzen*. Szerk.: Klein, A. – Schmalz-Bruns, R. Bonn, Schriftenreihe 347, 1997. 404–447., Pöhlmann, Guido: *Kooperativer Staat und Parteiendemokratie*. Glienicke/Berlin – Madison, Wisc., Galda + Wilch, Staatlichkeit im Wandel, Bd. 5., 2007. 81–94.

⁶⁷ Lásd Voigt, Rüdiger: Der kooperative Staat. Auf der Suche nach einem neuen Steuerungsmodus. In: *Der kooperative Staat. Krisenbewältigung durch Verhaltung?* Szerk.: Voigt, Rüdiger. Baden-Baden, Nomos, 1995. (33–92.) 42. A meg nem valósult ígéreteket illetően lásd Ricz Judit: Egyiptom a múlt csapdájában: a fejlesztés-orientált megközelítés kudarca. *Műhelytanulmányok*. 114 [MTA KRT Kutatóközpont Világgazdasági Intézet, 2016] 1–62.

A fejlesztő állam fogalma az elméletképződés több stádiumán keresztül bontakozott ki. A kifejezetten a fejlődésre és a fejlesztésre koncentráló állami tevékenység első – még óvatos útkereséseket és határozott politikai víziót vegyítő – formái a XX. század derekán jelentek meg; például India első miniszterelnökének, Dzsaváharlál Nehrunak, valamint Brazília tragikus sorsú elnökének, Getúlio Vargasnak a politikájában. Mindketten kormányzati eszközökkel is támogatták országuk gazdasági fejlesztését, nem riadva vissza egyes állami monopóliumok kialakításától, bizonyos „stratégiai szektorok” (akkor még: nehézipar, vegyipar, autógyártás) állami támogatásától és a hazai ipart védő protekcionizmustól sem. Emellett megpróbálták meghonosítani – a kezdetekben még viszonylag kevés sikerrel egyébként – nemzetgazdasági tervezést, társadalompolitikájukban pedig sikeres lépéseket tettek nemzeti egység ideológiájának terjesztése érdekében. Állami eszközökkel történő gazdaságfejlesztő tevékenységük az 1945 és 1970 között elterjedt ún. *developmentalizmus* politikai-ideológiai, illetőleg gazdaságpolitikai irányzatának része volt.

E politikát, ha meg nem is alapozta (vagyis nem volt vele praktikus összefüggésben), de szervesen kiegészítette az ukrán születésű amerikai közgazdász, Alexander Gerschenkron elmélete. Az 1950-es években írott tanulmányaiban ő azt állította, hogy a gazdasági elmaradottság politikai feszültséget okoz, s az e feszültségre adott állami válasz a felzárkózási folyamat. A XIX. század folyamán, amit részletesebben tanulmányozott, a lemaradt államok felzárkózási folyamatában az egyik kulcsszeplő mindig az állam, a másik pedig a kockázatos hajlandó innovatív vállalkozó volt. Gerschenkron úgy látta: a felzárkózó gazdaság nem szükségszerűen megy végig ugyanazonokon a stádiumokon, mint amelyeken fejlettebb gazdaságú országok már végigmentek; másfelől viszont a fejlett „lemásolása” nem jelent felzárkózást, ahhoz ugyanis innovatív lépések kellenek. S végül mindezt azzal egészítette ki, hogy a felzárkózáshoz szükséges tőke a felzárkózási folyamatban is létrejöhet, ha e folyamatot megfelelően irányítják.⁶⁸

A fejlesztő állam fogalmának kialakulását nagyban előmozdította Chalmers Johnson, aki a háborús vereséget szenvedett, ám a II. világháború után gyorsan felépült, sőt virágzásnak indult japán gazdaságot elemezte.⁶⁹ A neoliberais közgazdá-

⁶⁸ Lásd például Gerschenkron, Alexander: *A gazdasági elmaradottság történelmi távlatból*. Budapest, Gondolat Kiadó, 1984. A témakörben lásd még – másfajta megközelítésben – Berend T. Iván és Ránki György: *Gazdaság és társadalom. Tanulmányok hazánk és Kelet-Európa XIX-XX. századi történetéről*. Budapest, Magvető, Elvek és utak, 1974.

⁶⁹ Johnson, Chalmers: *MITI and the Japanese Miracle. The Growth of Industrial Policy: 1925–1975*. Stanford, Cal., Stanford University Press, 1982. 273., 70., 305–317. (A MITI a gazdaság fejlesztésért felelős japán minisztérium, a Ministry of International Trade and Industry nevének rövidítése.) Johnson e művében még nem használta a fogalmat, de később elfogadta azt; lásd erről Johnson, C.: *The Developmental State: Odyssey of a Concept*. In: *The Developmental State*. Szerk.: Woo-Cumings, Meredith. Ithaca, Cornell University Press, 1999. 32–60. A kérdéstről lásd még Muraközy László: *A fejlesztő állam megszületése, virágzása és hanyatlása Japánban. Közgazdasági Szemle*. 62. évf., 2015/2. sz. 172–199.

szok kritikái mellett azt mutatta ki: a „japán csoda” alapja az volt, hogy bizonyos területeken az állam aktív szerepet vállalt a gazdaság dinamizálásában. A mások által végzett elemzések hasonló összefüggéseket találtak Dél-Korea, Tajvan és Szingapúr vonatkozásában. A fejlesztő állam fogalmát később – miután kellően elasztikussá tették – kiterjesztették (egyfelől) Kínára, a mai Indiára, Thaiföldre és Hong-Kongra, valamint (másfelől) Finnországra és Írországra is.⁷⁰ Az utóbbiak e típusba sorolhatóságát többen – és joggal – kétlik, részben demokratikus elkötelezettségük okán, ami nem feltétlenül jellemző az ázsiai fejlesztő államokra, részben pedig azért, mert a határozott és intenzív állami fejlesztéspolitika önmagában még nem jelenti egy állam e típusba való besorolhatóságát.

A fejlesztő államot az jellemzi, hogy a gazdasági érdekcsoportoktól jól elválasztott bürokrácia – részben a politikai elit más csoportjaival kötött csendes szövetség révén – viszonylag nagy autonómiát élvez a fejlesztési célok kijelölése és kivitelezése terén. Ezek az államok relatíve kis apparátussal működő, de erős államok; rendszerint nem demokratikusak vagy csak formálisan azok; a társadalmi békét biztosító konszenzust pedig többnyire a tradíciók és a sajátos szokásrendszer biztosítja. Tevékenységük fő iránya az, hogy befolyásolják a piaci folyamatokat, és például az árak eltérítése révén vagy más módokon bizonyos irányokba terelik a szűkösen rendelkezésre álló beruházási forrásokat. Támogatják a tőkefelhalmozást, akár a lakossági megtakarítások ösztönzésével is; bátorítják az innovációt, ösztönzik a beruházásokat és – mint az utóbbi években történt népszerűsítésük okán már mindenki tudja – nagy hangsúlyt fektetnek az emberi erőforrások képzésére, vagyis fejlesztik az oktatást. A szociális funkciók jelentős részét a vállalati szférára és a családokra terhelik, azzal azonban, hogy a növekedésből származó többletjavadat megosztják a társadalommal. Eszközeik közé tartozik még a politikai és a makrogazdasági stabilitás biztosítása; az előbbit nemritkán autoriter politikával, az utóbbit alacsony inflációval és költségvetési eladósodás elkerülésével érik el.⁷¹

A fogalomtörténetről (az ittenitől némileg eltérő részletekkel) lásd Ricz, Judit: A klasszikus fejlesztő állam megközelítés: egy letűnt világ nyomában. *Köz-Gazdaság*. 12 évf. 2017/2. 65–91.

⁷⁰ Minns, J.: Of Miracles and Models. The Rise and Decline of the Developmental State in South Korea. *Third World Quarterly*. 22. évf. 2001/6. 1025–1043. Székely-Doby András: A kínai fejlesztő állam kihívásai. *Közgazdasági Szemle*. 64. évf. 2017/6. sz. 630–649. Wade, Robert Hunter: Az állam visszatér. Leckék a kelet-ázsiai fejlődés fejezeteiből. In: *Globalizáció és fejlődés. Kritikai fejlődéstanulmányok szöveggyűjtemény*. Szerk.: Scheiring Gábor – Boda Zsolt. Budapest, Védegyelet – Új Mandátum Könyvkiadó, 2011. 382–398. Csáki György: A fejlesztő állam – új felfogásban. A fejlesztő állam az elmúlt másfél évtized nemzetközi irodalmában. In: *A látható kéz. A fejlesztő állam a globalizációban*. Szerk.: Csáki György. Budapest, Napvilág, 2009., Vigvári Gábor: *Globalizáció és fejlesztő állam. A nemzetközi rezsimek változásának hatása a fejlesztő államra* [PhD-értekezés]. Budapest, [BCE], Kézirat (egyetemi honlap), 2012; Williams, Michelle (szerk.): *The End of Developmental State*. New York, Routledge, 2014., Fikó László: *A fejlesztő állam fennmaradása a globalizációban* [PhD-értekezés]. Debrecen [DE], Kézirat (egyetemi honlap), 2016.

⁷¹ Lásd ezekről Vigvári Gábor: Változó szerepek. In: *A látható kéz* (2009). *id. kiad.* 130–137.

IGAZGATÓ (ADMINISZTRATÍV) ÁLLAM ♦ A fejlesztő állam tehát egy sajátos módon kormányzó és igazgató bürokratikus állam, a bürokrácián gazdaságszervezést értve itt. Nevezik olykor gazdaságszervező államnak is. Az állam hagyományos tevékenységeire figyelve olyan koncepcionális államtípusokat is létrehozhatunk, amelyek segítségével – a tartalmi irány megjelölése nélkül – jellemezhetünk egy-egy konkrét államot. Carl Schmitt például ilyen alapon – mint mondta: a legalitásrendszer felismerhetőbbé tétele végett – tett különbséget törvényhozó állam, igazságszolgáltató állam, kormányzó és igazgató állam között.⁷² Bár mindegyik államban mindegyik tevékenység megtalálható, valamelyik egy-egy konkrét államra jellemzőbb lehet. A most tárgyalt szempontból különösen az igazgató állam jöhet szóba, mely – mely tartós intézmények kialakítása helyett – eseti intézkedésekkel old meg problémákat. Az ilyen államot egyik szociológiai jellemzője alapján mondják bürokratikus vagy adminisztratív államnak is,⁷³ amivel az emberek közötti koordináció megteremtésének hivatali kereteit hangsúlyozzuk.

KASZÁRNYAÁLLAM ÉS PÁRTÁLLAM ♦ Már az „igazgató állam” is egy meghatározott elméletbe ágyazott, és annak tartalmától függő fogalom, de nem (volna) lehetetlen leválasztani a szóban forgó elméletéről. Vannak ugyanakkor olyan fogalmaink is, amelyek egy konkrét elmélet nélkül életképtelenek: jelentés nélküliek, üresek vagy zavarosak, egy normális diskurzusban használhatatlanok; ha pedig leválasztjuk őket az elméletéről, akkor egészen más jelleget öltenek magukra. Ilyen például a kaszárnyaállam, amelyről a szokásos – az eredeti elmélettől függetlenített – használatban úgy csorog az ideológia, mint (Radnótinál) alkonyatkor „a hegyről a hűvös éj”. Ugyanez mondható a pártállamról is. Ezekre csupán fontos módszertani tanulságaik miatt térek itt ki részletesebben.

A kaszárnyaállam önmagában az emberek közötti koordináció megteremtésének hatalmi pozícióból történt kialakítására utal, a modern hadsereg lakó- és kiképzőhelye, illetőleg az ott szokásos fegyelem alapján minősítve bizonyos államokat. A fogalom eredetileg az amerikai politikatudós, Harold Lasswell kifejezése volt, amit egy 1941-es szociológiai jellegű cikkében vezetett be – a jövőre nézve.⁷⁴ Annak a lehetőségét vetette fel vele, hogy egy közelgő korban, például egy (lehetséges) má-

⁷² Lásd Schmitt, Carl: *Legitimitás és legalitás*. Ford. Mulicza Katalin, Füzesi Péter, Holczer Márton, Szabó Béla. Máriabesnyő – Gödöllő, Attraktor, 2006. 20–21. Lásd még Schmitt, Carl: A fordulat a totális állam felé. In: Schmitt, C.: *A politikai fogalma... id. kiad.* (2002) 210–221.

⁷³ Lásd erről *The Max Planck Handbooks in European Public Law*. 1. kötet: *The Administrative State*. Szerk.: Cassese, Sabino – Bogdandy, Armin von – Huber, Peter. Oxford, Oxford University Press, 2017. Különösen tanulságos ebben Giovanni Biaggini írása: *Legal Conceptions of Staatshood*. In: *i. m.*, 559–578.

⁷⁴ „It was a »developmental construct«” – mondta később Lasswell, azt is érzékeltette ezzel, hogy nem is gondolt mindazon „tücskökre és bogarakra”, amit a fogalomnak mások tulajdonítottak. Az alapcikket lásd Lasswell, Harold D.: *The Garrison State*. *American Journal of Sociology*. 46. évf. 1941/4.

sodik japán–kínai háború során, esetleg után, az erőszak specialistáiból álló politikai-katonai elit különleges hatalomra tesz szert a társadalomban, felülkerekedve még a pártok és a piaci erők monopolistáin is. Maga az alapelgondolás végső soron Herbert Spencernek a modern társadalmak lehetséges militarizálásáról szóló naiv elképzelésére volt visszavezethető, mely szerint lehetséges, hogy a „hadsereg a mozgósított nemzet, a nemzet pedig tartalékos hadsereg” legyen.

Ebből a viszonylag egyszerű alapkoncepcióból aztán a tudomány és a tömegmédiák keresztútján álló boszorkánykonyhákban mindenféle gondolat előbújt. Sok politológus a totalitárius rendszerek belső világát, leggyakrabban az NDK-t minősítette vele, ahol csak engedelmeskedni lehet, mint egy kaszárnyában. Egyes történészek ezzel szemben a „kaszárnyaállamra” utalva a XIX. századi porosz hadseregről tettek különleges megállapításokat. Ez a hadsereg ugyanis az 1813-ban bevezetett általános hadkötelezettség okán létszámában is, jellegében is (például infrastruktúrájában: kaszárnyaival és „lakótelepeivel” stb.) elütött a korabeli hadseregektől, s a német egység létrejöttének módján keresztül rányomta bélyegét a német nemzetre. A hadsereg – mondták például különböző kontextusokban – a „nemzet iskolája” volt, a német nemzet pedig „a porosz kaszárnyában találta meg az egységét”.⁷⁵ Mint látható, sem az „endékás” totalitarizmuskép, sem a porosz militarizmus-elgondolás nincs összefüggésben Lasswell eredeti fogalmával. Vagyis – úgy tűnik – mindenki (majdnem) azt ért kaszárnyaállamon, amit akar, s ami tetszik neki és közönségének. A fogalom így jó példa annak megmutatására, hogy az eszmei államtípusok néha úgy hömpölyögnek tova a társadalomtudományok ideológiai kerítései körül, mint a füst Róma utcáin a *Sacco di Roma* idején.

Hasonló utat járt be a pártállam (*Parteienstaat*) kategóriája is, mely eredetileg nem volt ideológiailag terhelt fogalom, de később – legalábbis a magyar politikatudományban – azzá vált, amikor bonyolult államelméleti kategóriából a politikai rendszert minősítő egyszerű ideológiai elemként értelmezték. Koncepcióját eredetileg Gerhard Leibholz fejtette ki (valószínűleg a kifejezés is tőle származik), az alapokat még a weimari időkben rakva le, részben Carl Schmitt elméletére építve, de a részleteket csak 1945 után kidolgozva.⁷⁶

sz. 455–468., a későbbi reflexiókat Lasswell, Harold: *Essays on the Garrison State*. Szerk.: Stanley, Jay. New Brunswick, Transaction Publishers, 1977.

⁷⁵ Lásd Frevert, Ute: *Die kasernierte Nation. Militärdienst und Zivilgesellschaft in Deutschland*. München, C. H. Beck, 2001.

⁷⁶ Legátfogóbb kifejtését lásd Leibholz, Gerhard: *Strukturprobleme in der modernen Demokratie*. Karlsruhe, C. F. Müller, 1958. (ennek előzményeként *Das Wesen der Repräsentation unter besondere Rücksichtigung des Repräsentativsystem*. Berlin, 1929). Az NSZK vonatkozásában Leibholz, G.: *Der Parteienstaat des Bonner Grundgesetz*. *Deutsche Verwaltungsblatt*. 3. évf. 1951/2. sz. 99–117. Rövid összefoglalásként: *Der moderne Parteienstaat*. In: Leibholz, G.: *Verfassungsstaat – Verfassungsrecht*. Köln, Kohlhammer, 1973. 68–94. A fogalomról lásd még Hennis, Wilhelm: *Parteienstaat*. *Süddeutsche Zeitung*. 1985. november 12. Leibholz nézeteinek kritikáját Richard Saage fejtette ki: *Zum Begriff der*

A fogalom lényege azzal kapcsolatos, hogy az államfejlődés egy bizonyos pontján túl a nép a pártok közvetítésével vesz részt, és csakis így vehet részt az állami akarat kialakulásában. Ez attól függetlenül sem problémátlan dolog, hogy a pártok vajon közutalat részesei-e vagy sem. A pártokat Leibholz a társadalom olyan politikai csoportjaiként gondolta el, amelyek különböző társadalmi érdekeket fogalmazznak meg, ezért valójában a népet képviselik. Igen ám, de kérdés lehet, hogy ha a pártérdek: részérdek, akkor hogyan jön ki ebből az egész nép képviselete? Másrészt a pártok állam feletti uralma eredetileg nem közjogi eszközökkel valósult meg, ezért hatalmuk – Leibholz kifejezésével – „totális”. Fontos megjegyezni: a pártállam szorinte több párt hatalmát érvényesíti – azokét, amelyek képesek megformálni a választópolgárok akaratát, és – szemben az ún. egyesületi vagy a társulásokra épülő állammal (*Verbandestaat*)⁷⁷ – védettek attól, hogy valamely nagy érdek felforgassa, azaz hatalmába kerítse őket. A végeredmény az lett, s ez az alkotmányjogi fejlődés komoly újdonsága volt, hogy pártok teljesen alkotmányos jelenségek lettek, melyek a pártállamban beintegrálódnak az állam szervezetébe, és amelyeket a modern demokrácia működéséhez nélkülözhetetlenek minősítettek.

Ezen eszmetörténeti előzménnyel éles kontrasztban áll a pártállam fogalmának a magyar politikatudományi szakirodalomban uralkodó jelentése. Ez – ismereteim szerint – a közéleti-politikai vitákban alakult ki 1990 táján, s minden komolyabb társadalomfilozófiai vagy szociológiai megalapozást nélkülözött. A pártállam eszerint olyan politikai rendszer, amelyben egyetlen párt uralja az államot. Vagyis a pártállam egypárti politikai rendszert, s így egypártállamot jelent.⁷⁸ A fogalomnak a Leibholz-féle értelemben való használatára, s ezzel a tudományos renomé helyreállítására e területen Smuk Péter pártjogi elemzéséig,⁷⁹ azaz csaknem két évtizedet kellett várni.

Parteien und des Parlaments bei Carl Schmitt und Gerhard Leibholz. In: Saage, Richard: *Zurück zum starken Staat?* Frankfurt am Main, Shurkamp, 1983. 156–180. A fogalomról lásd még Walter, Franz: *Vom Milieu zum Parteienstaat. Lebenswelten, Leitfiguren und Politik im historischen Wandel*. Wiesbaden, VS Verlag für Sozialwissenschaften, 2010. 225–231.

⁷⁷ A szakirodalomban olykor megjegyzik, hogy a pártállam fogalmát 1945 után Leibholz egy azóta teljesen elfeledett írással vitázva fejtette ki, mely a *társulási állam* (társulásokra épülő állam) fogalmát használta; lásd Eschenburg, Theodor: *Herrschaft der Verbände?* Stuttgart, Deutsche Verlags-Anstalt, 1956. A részletek megítéléséhez figyelembe kell venni azt is, hogy e vitákra és a fogalom kifejtésére akkor került sor, amikor a Német Szövetségi Köztársaságban tisztázták a párfinanszírozás alapkérdéseit.

⁷⁸ Lásd például A. Gergely András: *A pártállam varázstanítása*. Budapest, MTA PTI, 1991; Csánádi Mária: *Honnan tovább? A pártállam és az átalakulás*. Budapest, T-Twins-KTI, 1995. és *Self-Consuming Evolutions. A Model on the Structure, Self-Reproduction, Self-Destruction and Transformation of Party-State Systems tested in Romania, Hungary and China*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 2006.; Csánádi Mária: A pártállamok összehasonlító modellje. *Politikatudományi Szemle*. 2005/1. 97–129. Bihari Mihály: *Politológia. id. kiad.* (2013), 374.

⁷⁹ Lásd Smuk Péter: *Magyar és európai pártjog*. Budapest, Gondolat Kiadó, 2018. passim.

HÁLÓZATI ÁLLAM ÉS INTERSZUBJEKTÍV ÁLLAM ♦ Amikor a kooperatív állam ígéretes elképzeléseibe beoltják a modern technológia terjedésével rendszerint együtt járó fogalmi útkeresést, reményeket és víziót, akkor a kritikai szemlélet számára igen tanulságos kvázi-utópikus fogalmakhoz jutunk.

Ezek egyike a hálózati állam, amelyben a hatalom hálózatszerűen, többnyire egy információs hálózat mentén oszlik meg az emberek között, s annak nem egy központja, hanem több csomópontja van. Az ilyen állam vagy az információs technológia hatásait elemző realista gondolkodó, Manuel Castells hálózati társadalmának része,⁸⁰ vagy pedig „praktikus álmodozók” jövőben megvalósulni remélt, bár közelebbről sosem meghatározott találmánya. Ez utóbbi vonatkozásban egyesek szerint már a mostani állam működésének (kisebb-nagyobb mértékű) digitalizálása – vagyis az ún. e-közigazgatás, sőt (egy különös kifejezést idézve) „az elektronikus államgyakorlat” abba való beépítése – révén létrejövő ún. „digitális állam” is hálózati állam. Egy praktikus álmodozó, a szociológus-filozófus Varga Csaba, például tizenegynéhány éve így fogalmazott: „az információs társadalom... új típusú államot hoz létre, avagy a digitális államot, amely a hálózati gazdaság és a hálózati társadalom mintájára – legalább részben – hálózati állam lesz.”⁸¹ E hálózati államban aztán – a várakozások szerint legalábbis – a kormánnyal egyenrangú szereplővé válik a helyi közigazgatás, amely az eddigi „alattvaló állampolgár” számára megteremtí a „résztevő állampolgári” lét lehetőségét. Ha jól értem, az idézett szerző szerint erre azért számíthatunk, mert „a digitális önkormányzás és a digitális polgár, az e-közigazgatás és az e-polgár egymást feltételezi, és közösen testesíti, vagy testesítheti meg az e-demokráciát, ami egyben részvételi demokrácia is.”⁸² Talán nem túlzás azt mondani, hogy mindez csupán játék a szavakkal. Vagy talán több is: szómágia.

Egy másik praktikus álmodozó, Horkay-Hörcher Ferenc szerint a hálózati állam valójában interszubsjektív állam, amely – „az arisztotelészi társiasság-, a foucault-i hatalom- és a habermasi kommunikatív racionalitás- és cselekvésemélet tanulságait

⁸⁰ Castells, Manuel: *A hálózati társadalom kialakulása. Az információ kora.* 1. kötet. Budapest, Gondolat Kiadó, 2005.: „A hálózat az információs korszak társadalmi struktúrája, amit az a tény köt össze, hogy minden, ami számít, a hálózatban, csere-áramlásokon keresztül történik. Vagyis ma lassan minden hálózatban termelődik újjá, a hatalom, a pénz, az összes információ és maga a társadalom is... Ez az Információ Korának új társadalmi szerkezete, melyet én hálózati társadalomnak nevezek.”

⁸¹ Varga Csaba: *Az állam és a közigazgatás új elmélete. Polgári Szemle.* 2. évf. 2006/3. sz. [<http://polgariszemle.hu>]. Ugyanott arról olvashatunk, hogy ez az új állam – „talán” – decentralizált lesz: a közeljövőben „nemcsak Európa fejlettebb államaiban, hanem Magyarországon is létrejön – az információs társadalomideológia szerinti – digitális állam, amely bizonyos értelemben már hálózati állam jelleget ölthet, és talán nem lesz a múlt századi értelemben vett, központosított csúcshatalmi intézmény.” *Ugyanott.*

⁸² *Ugyanott.* A „digitális állam” tíz évvel későbbi állapotáról, realistább hangnemben, lásd Sántha György: „Utazás a digitális állam körül” – e-közigazgatási úti beszámoló az elmúlt 10 évről. *Új Magyar Közigazgatás.* 8. évf. 2015/3. sz. 69–78.

is felhasználva”, állítólag – orvosolja a „korunkban domináns liberális államelmélet hibás antropológiai alapjait”. Ez a koncepció is kiszélesíti a politika fogalmát, és azt állítja, hogy amíg a totalitárius rendszerek „államosították a társadalmat”, addig ezek az újak társadalmasítják az államot, s ezért az interszubjektív államban „a politika művelőinek tábora kiszélesedik, és intézményrendszere is a (helyi és globális) társadalomnak a politika színterére való behatolását tükrözi – például a társadalmi szervezetekből összeálló második [parlamentari] kamara formájában.”⁸³

Az efféle utópiai legcsattanósabb bírálatát persze az idő adta meg: visszatekintve ugyanis azt látjuk, hogy ha a modern technológia fejlődéséből az elmúlt években valakinek haszna lett, az nem a helyi társadalom és nem az egyén volt, ahogy Varga állította, hanem a hagyományos, éppen létező állam. A fejlődés nem azzal haladta meg a foucault-i „felügyelő állam” eszméjét, hogy az államok most már nem figyelik meg polgáraikat, például térfigyelő kamerákkal, emailjeik világméretűvé tett szűrésével és mobiltelefonjaikra telepített lehallgatóberendezésekkel, hanem azzal, hogy mindezek mellett a szociális média különböző formáiban, például a Facebookon egymást figyelgető, sőt megfigyelő polgárok kommunikációjából is kiemelik a számukra hasznos információt, és hasznosítják azt.

EGYEDISÉG ÉS TÍPUSOS JELLEG ♦ Végül, pusztán a rend kedvéért megismétlem, hogy a koncepcionális államfogalom és a koncepcionális államtípus nem ugyanaz, amennyiben az előbbi a típusalkotás szándéka nélkül is megalkotható. A típusalkotásnak a koncepcionális államtípus területén is feltétele az általánosíthatóság és a fogalom kiterjeszthetősége. Azaz egy meghatározott jellemző kiemelésével, tűnjék az bármilyen fontosnak is valaki számára, csak megvalósítani gondolt állameszményt alkothatunk, de nem típust. Egyszerűbben: nem lehet (valóságos) típusnak tekinteni azt, amiből, legyen bár fontos vagy igen jellegzetes, de csak egy vagy néhány létezik, illetőleg létezhet. Erre két példát adok.

A német állam (*deutscher Staat*)⁸⁴ például még akkor sem tekinthető koncepcionális államtípusnak, ha van ilyen fogalom, és voltak idők, amikor „a németek” négy (Kelet- és Nyugat-Németország, Ausztria és Svájc), sőt több (vö. Liechtenstein, Luxemburg), a XIX. századra létrejött egységüket megelőzően pedig nagyon sok (317) államban éltek. A „német állam” kifejezés inkább a német egység és egy német nemzetállam megteremtésének szolgálatában állt, semmint önálló államtípus volt. Ugyanígy nem államtípus a zsidó állam (*Judenstaat*, *jewish state*) sem, még ha ilyen

⁸³ Horkay-Hörcher Ferenc: Az interszubjektív állam. Utópikus vázlat egy közösségelvű államtan lehetőségéről a globalizáció korában. In: Horkay-Hörcher F.: *Konzervativizmus, természetjog, rendszer-váltás. Politika- és jogfilozófiai tanulmányok*. Budapest, L'Harmattan Kiadó, 2008. 249–270.

⁸⁴ A szakirodalom számtalan megnyilvánulása közül lásd például Arndt, Adolf: *Der deutsche Staat als Rechtsproblem*. Berlin, Walter de Gruyter, Schriftenreihe der Juristischen Gesellschaft Berlin, 3, 1960.

fogalom is létezik, és volt is idő, amikor annak lehetőségét többen különbözőképpen gondolták végig,⁸⁵ vagy bizonyos, még ma is létező jelek (így a néha Zsidóországnak nevezett „autonóm terület” mementói: két város és mintegy 110 egyéb, olykor már lakatlan település az egykori Szovjetunió területén) valakiben esetleg ezt a benyomást keltenék. Ezen az sem változtat, hogy a mai Izrael „zsidó nemzetállamként” való azonosíthatósága elméleti nehézségeket vet fel, tekintettel arra is, hogy maga Izrael ma már nem vallási, hanem nemzeti-etnikai értelemben határozza meg önmagát.⁸⁶

Az állam egyik jellemzőjének, jelen esetben etnikai karakterének a megadása az egyes etnikumok, nemzetek vagy más módon meghatározott származásközösségek esetén tehát nem vezet önálló típus megalkothatóságához, bár ettől függetlenül még utalhat lényeges dolgokra, és lehet más fontos funkciója is. Motiválhat például cselekvést (ekkor állameszmény lesz, ami ugyancsak összefügg az államkoncepciókkal, de nem típus), és szolgálhat egy ironikus mosoly alapjaként is, mint amikor például arról hallunk, hogy a magyar köztársaságokat illetően milyen fontos megkülönböztetni a visegrádi székhelyű Dunai Magyar Köztársaságot az Alsórajnai Magyar Köztársaságtól.⁸⁷

Ugyanezen okokból nem tekinthető önálló típusnak a homo- és biszexuálisok, a transzneműek és a hozzájuk csatlakozó heteroszexuálisok számára kigondolt, mostanában ugyancsak megalapítani tervezett „meleg állam” (vagy inkább: meleg állam, *gay state*) sem,⁸⁸ melyet kitalálója ráadásul – nyilvánvalóan tévesen –

⁸⁵ Hirsch Móricz és Sonnenfeld Zsigmond például dél-amerikai, Herzl Tivadar pedig palesztinai újraelapítással gondolt el zsidó államot. Az előbbiről lásd Sonnenfeld Zsigmond: *Az argentinai zsidó földművelő gyarmatok*. I. Mauricio. II. Az enterriosi gyarmatok. III. Mosesville. *Izraelita Magyar Irodalmi Társaság Évkönyve*. 1. évf. 1895/1. sz. 22–34. Az utóbbi tervét felvázoló röpírat Herzl, Theodor: *A zsidó állam*. Budapest, Szülőföld Könyvkiadó, 2015 (eredetileg *Judenstaat*, Bécs, 1896. és *The Jewish State*, London, 1896).

⁸⁶ Amikor Izrael kormánya törvényjavaslatot fogadott el, miszerint Izrael „zsidó nemzetállam”, az eredetileg heves politikai viták tárgya lett, melyek során a javaslat már a Knesszethet való betérjesztése előtt elbukott. 2018-ban ugyanakkor más politikai körülmények miatt – és a tisztán zsidó telepek létrehozására vonatkozó terv elhagyásával – a Knesszet elfogadta azt; vö. Izrael Alaptörvénye: Izrael mint a zsidó nép nemzetállama. Eszerint „Izrael területe, melyen Izrael Államot alapították, a zsidó nép történelmi otthona” és „hazája, melyben kizárólagos természetes, kulturális, vallási és történelmi önrendelkezési joggal rendelkezik” (I. A–C. szakaszok).

⁸⁷ Vö. Örkény István: *Nézzünk bizakodva a jövőbe!* In: Örkény István: *Válogatott egyperces novellák*. Összeállította: Fráter Zoltán. k.n., Magyar Elektronikus Könyvtár, é.n. (<http://mek.niif.hu>).

⁸⁸ Garret, Graham: *Gay State. The Quest for an Independent Gay Nation-State and What it means to Conservatives and World's Religions*. New – Bloomington, iUniverse, 2010 (füzetként 2007), a probléma a társadalomelméleti megalapozásként lásd különösen 135–168. A homoszexualitás államelméleti összefüggéseiről egyébként az újabb szakirodalomban érdekes szempontokat fogalmaz meg például a következő kötet: *The Lesbian and Gay Movement and the State. Comparative Insights into a Transformed Relationship*. Szerk. Tremblay, Manon – Paternotte, David – Johnson, Carol. London, Routledge, 2011, ami – egyebek mellett – olyan hangzatos című és sokak számára csalogató témájú tanulmányokkal te-

nemzetállamként jellemzett. Azt persze nehéz lenne megmondani, hogy ha az ennek létrehozására irányuló koncepció nem tekinthető sem nemzetállamnak, amint azt szerzője állítja, sem pedig etnikai államnak, ami ugyancsak nyilvánvaló, akkor esetleges megalapítása esetén egy ilyen állam végül is melyik államtípusba lenne besorolható. Természetesen korai ezen gondolkodnunk, hiszen egy ilyen állam megalapítása nem tűnik reális lehetőségnek. Ha pedig „csak úgy”, elvileg kellene a dolgot mérlegelni, arra azt mondanám: valószínűleg abba a típusba tartozna, amit egyéb jellemzői alapján helyesnek tartanánk. Hiszen fő jellemzője, már ha létezhetne, nem az lenne, hogy melegek létesítették, hanem az, hogy miként rendeznék be.

3. AZ ÁLLAM KÉTFÉLE FELFOGÁSA ÉS ENNEK TIPOLÓGIAI KÖVETKEZMÉNYEI

Az államok jellemzése és rendszerezése során az egyik leggyakrabban használt kategória a modern állam fogalma. Néha idézőjelek között említik, szóban pedig különös nyomatékot adnak a kifejezésnek, ami azt sejteti, hogy az író vagy a beszélő szerint valami talán nincs rendben vele. Mint látni fogjuk, a helyzet pont ennek az ellenkezője. Az viszont igaz – s ez az idézőjelezgető bizonytalankodás oka –, hogy a terminus csak nehezen egyeztethető össze az uralkodó államfelfogással, és intuitíve úgy érezzük: inkább elleplez, semmint kifejez valamit. A különös szóhasználat elterjedésének bizonyára több oka volt. Ha eltekintünk az általános filozófiai, államszociológiai és a klasszikus politikatudományi elemzések hatásától,⁸⁹ s nem a hazai szóhasználatot tekintjük mérvadónak,⁹⁰ akkor azt mondhatjuk: a kifejezés elterjedtségének fő oka, hogy alkalmas volt az állam kétféle felfogása és két fogalma közötti feszültség feloldására. Ha ez igaz, akkor használatának még ma is ez az egyik fő indoka.

szi érdekessé magát, mint amelyik „a szuverenitás és a szexualitás” kapcsolatát tárgyalja posztkommunista kontextusban; vö. 119–134.

⁸⁹ Lásd Harold J. Laski, Michael Oakeshott és Robert M. MacIver – alább adatokkal is jelzett – műveit.

⁹⁰ A hazai szóhasználatban (az államelméletben és más szaktudományokban is, például a történelemtudományban), sokan a „modern” terminus ideológiai semlegesítő hatását aknázzák ki, és a modern állam kifejezést a „polgári”, „tőkés” vagy „burzsoá” állam fogalmának elkerülése végett használják. Kivételként lásd Szilágyi Péter: A modern állam történetisége, avagy történelmi lecke fiúknak – Feltevések, vázlatok, mozaikok. In: *Ünnepi tanulmányok a 65 éves Cs. Kiss Lajos tiszteletére. Ut vocatio scientia*. Szerk.: Pongrácz Alex. Budapest, Ludovika Egyetemi Kiadó, 2021. 495–511. Itt azt olvashatjuk, hogy a modern állam – struktúráját, társadalmi bázisát és társadalmi szerepét elemezve – „tőkés jellegű”, tehát kapitalista állam (vö. 500–501), bár azt nem tudjuk meg, hogy akkor mi szükség van a „modern” jelzőre, és miért is olyan fontos a szerzőnek, hogy épp e tárgyban adjon leckét konkrétan nem megnevezett „fiúknak”.

A KÉTFÉLE ÁLLAMFELFOGÁS ♦ Az újkori európai államnak és az intézményesült közhatalom korábbi formáinak viszonyát illetően az államelméleti szakirodalomban két jellegzetes, bár ritkán ütköztetett álláspont létezik.⁹¹

Az egyik szerint az újkor elején, ideértve az ún. kora újkornak mondott hosszú korszakot is, Európában létrejött közhatalmi szerveződés az államiság új típusa volt. Ez a közhatalom korábban kialakult, ugyancsak államnak tekinthető formáinak történelmi folytatása volt az újkori európai társadalomfejlődés viszonyai között. Ezen álláspont képviselői úgy vélik, hogy az első államok több ezer évvel ezelőtt, az ókori Közel-Keleten, Ázsia bizonyos térségeiben, illetőleg Észak-Afrikában jöttek létre, s a történelmi fejlődés későbbi korszakaiban – a hűbériség és rendiség idején, majd az újkorban – a mindenkor adott feltételek között folyamatosan átalakultak. Így felfogva az állam az emberek együttélésének a civilizációs fejlődés csaknem egészét, a hagyományos terminológia szerint a történelemnek az őstársadalmak felbomlását követő teljes korszakát végig kísérő formája.

A másik álláspont szerint a közhatalom államnak nevezhető formája az újkori fejlődés sajátossága, amely Európa különböző régióiban némileg eltérő módon a XV–XVII. század folyamán formálódott, majd az azt követőkben alakult ki végleges jelleggel. E nézet hívei úgy látják, hogy az újkor elején Európában létrejött, s történelmi léptékkal nézve ma is létező állam, melyet az európai nyelvek többsége a latin *status* szóból képzett főnevekkel jelöl, lényegesen különbözött, illetőleg különbözik – példának okáért – Mezopotámia városkirályságaitól, az egyiptomi, ázsiai vagy dél-amerikai despotikus *birodalmaktól*, az ókori görög *poliszoktól*, a poliszból világbirodalomná vált egykori római *impériumtól*, valamint a középkori hűbéri-rendi *regnumoktól*. A különbségek ezen álláspont képviselői szerint oly nagyok, hogy az „állam” szót, már ha ez nyelvileg lehetséges volna, az intézményesült közhatalom újkori fejlődés során létrejött formájára kell(enne) fenntartanunk, a korábbi jelenségeket pedig az eredeti kifejezésekkel – *polisz*, *imperium*, *regnum* stb. – lenne célszerű megjelölni, jelezve, hogy azok valójában nem államok.

⁹¹ Ezek létét már jeleztem, bár nem az itteni részletességgel fejtettem ki az *Államtan* [I]. *Két fejezet az állam általános elmélete köréből. A modern állam és elmélete* (Budapest, BCE, 2011) című munkámban, vö. 121–125. A kétféle felfogás természetesen megjelenik az állam fogalmával kapcsolatos elgondolásokban is, hiszen a két felfogás nyilvánvalóan két fogalomhoz vezet. Az államfogalom gazdag szakirodalmából lásd – például – Dowdall, H. C.: *The Word „State,” Law Quarterly Review.* 39. évf. 1923. 98–127.; d’Entreves, Alexander Passerin: *The Notion of the State. An Introduction to Political Theory.* Oxford, Clarendon, 1967; Harding, Alan: *The origins of the concept of the state. History of Political Thought.* 57. évf. 1994. A hazai szerzőktől vö. Paczolay Péter: *Az állam mint a politikaelmélet történeti problémája.* In: Gombos József: *Finnország politikatörténete, 1809–1917.* Szeged, JGyTE, 1994. 9–31., Földi András: *Status, res publica, ius publicum. Fogalomtörténeti észrevételek. Acta Facultatis Politico-Iuridicae Universitatis Scientiarum Budapestinensis De Rolando Eötvös Nominatae* 48. évf. 2011. 107–133. Terjedelmi okból az államfogalom kérdésével önállóan itt nem foglalkozok.

A szakirodalomban az első álláspont mondható többséginek. Ezt képviselte a XIX. század számos gondolkodója, ezen az alapon különböztette meg a történeti államtípusokat Georg Jellinek, a XX. század folyamán pedig ezen az állásponton volt, s ma is ezt vallja az államtan számos más művelője. A kortárs szakirodalomban ezen az alapon áll Roman Herzognak az ősi államok kérdéseit elemző munkája. E történetileg tág államfogalomra épülő koncepciót vallották és vallják sajátjuknak a marxista szerzők is. Hazai államelméleti szakirodalmunkban is ez az álláspont mondható általánosan elfogadottnak.⁹² Abból persze, hogy valamely nézet többségi, vagy azt sokan elfogadják, még nem következik, hogy helyes.

Egy lehetséges ellenérv például a következő. Az ilyen államfelfogás keretei között az államiság *lényegi* jellemzőit úgy kell megadni, hogy azok egyaránt vonatkozzanak az olyan, egymástól nagyon is különböző „államokra”, mint – példának okáért – III. Ramszesz Egyiptoma, Periklész Athénje, II. Richárd Angliája, Lorenzo de' Medici Firenzéje, a jacksoni Egyesült Államok, a sztálini Szovjetunó és a mitterrandi Franciaország. Ám ha e nagyon eltérő jelenségek közös jellemzőit akarjuk megadni, akkor azok roppant *általánosak* és *elvontak*, már-már semmitmondók lesznek. Például csak annyit mondhatunk, hogy az állam hatalmi jellegű intézmény, mely bizonyos érdekek érvényesítése mellett a különböző emberi csoportok közös ügyeit is szervezi. Ez – lényegre törően fogalmazva – nem sok. Ezt az eljárást követve ráadásul olyan pozíciót foglalunk el, amelyből szinte alig láthatók az újkori európai állam – egy másik fogalmi rendszerben a modern állam, a területi állam, a polgári állam, a nemzetállam, vagy amint a másik álláspont képviselői fogalmazzák: az állam – leg-sajátosabb vonásai.

A második álláspontot kevesebben támogatják, de körükben az államelméleti hagyomány mélyen gondolkodó és megbízható képviselőit találjuk. Egyikük, Max Weber például így fogalmazott: „mivel az állam teljes kibontakozása mindenképpen a modern időkre jellemző, az állam fogalmát ajánlatos az állam modern típusával összhangban... definiálni”.⁹³ Carl Schmitt még ennél is tovább menve azt hangsú-

⁹² Lásd Jellinek, G.: *i. m.* (1900), 287–331., Herzog, Roman: *Az ősi államok. A hatalomgyakorlás eredete és formái.* Ford.: Patay-Horváth András. Budaest, Corvina, 1991. Óvatos mértéktartással fejtezte ki e nézetet Felix Ermacora, számos megfogalmazásával azt sejtette, hogy ha az állam a premodern viszonyok között is létezik, azért az általános államtan a modern állam tudománya; lásd Ermacora, Felix: *Allgemeine Staatslehre. Vom Nationalstaat zum Weltsaat.* Bécs-Berlin, Duncker und Humblot, 1970. és *Grundriß einer Allgemeinen Staatslehre. Systemausgleich in der westlichen Industriegesellschaft.* Berlin, Duncker und Humblot, 1979. A marxista és a szocialista szerzőkhöz lásd Arzsanov, M. A. – Kecsekjan, Sz. F. – Manykovszkij, B. Sz. – Sztrógovics, M. Sz.: *Állam- és jogelmélet.* Budapest, Tankönyvkiadó, 1951.

⁹³ Weber, Max: *Gazdaság és társadalom. A megértő szociológia alapvonalai.* Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1992. 79.

lyozta, hogy az állam „egy történeti korszakhoz kötődő, konkrét fogalom”.⁹⁴ Monografikus igénnyel ezt az álláspontot a szakirodalomban Herbert Krüger fejtette ki,⁹⁵ aki az államtan történetét még véletlenül sem az ókorban, hanem az újkor elején kezdi. Határozott és meglehetősen karakteres megfogalmazásban foglal állást mellette Ernst-Wolfgang Böckenförde, aki ezt állítja: „az állam nem általános fogalom, hanem egy olyan politikai rendforma megjelölésére és jellemzésére szolgál, amely Európában a 13. századtól a 18. század végéig, részben a 19. század elején alakult ki az európai történelem szabta speciális előfeltételek és ösztönzések közepette, és amely azóta, némiképp függetlenül magától kialakulásának konkrét feltételeitől, az egész civilizált világra kiterjed”. Szerinte ez az álláspont nem kisebbségi vélemény, hanem olyannyira megbízható tétel, hogy „nemzedékünk számára a tudományos tudat biztos alapon nyugvó készletéhez tartozik”.⁹⁶

E történetileg szűkebb államfogalomról szintén nem mondható, hogy mentes volna a problémáktól. Miközben ugyanis lehetővé teszi az újkori európai állam mint modern állam jellemzőinek tartalmasabb leírását, azzal a problémával kell szembenéznie, hogy a nagyon általános és történetileg kézenfekvő jellemzőket, például az állam hatalmi jellegét igen könnyen alulértékeli.

EGY KÖZVETÍTŐ ÁLLÁSPONT ♦ A fentiek kapcsán úgy vélem, hogy mindkét álláspont csakis egy sajátos módszertani eljárással *kiegészítve* tartható, ami a történetileg tágabb fogalomra épülő nézetet a szűkebbre épülőhöz, ez utóbbit pedig az előbbihez közelíti.⁹⁷

A helyes elgondolás – mint oly sok esetben, itt is – valahol középen található, de nem „köztes” álláspont, és nem félúton vagy „közéúton” jár a két nézet között. E megfogalmazással arra utalok, hogy a második felfogás megalapozottabbnak tűnik, de csakis egy sajátos közvetítő szempont figyelembevételével tartható fenn. E szem-

⁹⁴ Schmitt, Carl: Staat als konkreter, an eine geschichtliche Epoche gebundener Begriff [1941]. In: uő: *Verfassungsrechtliche Aufsätze aus den Jahren 1924–1954*. Berlin, Duncker und Humblot, 1958, ³1985. 366–385.

⁹⁵ Krüger, Herbert: *Allgemeine Staatslehre*. Stuttgart, W. Kohlhammer, 1964, ²1966.

⁹⁶ Böckenförde, Ernst-Wolfgang: Az állam kialakulása mint a szekularizáció folyamata. In: Böckenförde, E-W: *Állami jog és erkölcsi rend*. Budapest, L'Harmattan, 2020. 10. (eredetileg: Die Entstehung des Staates als Vorgang der Säkularisation. In: *Staat, Gesellschaft, Freiheit. Studien zur Staatstheorie und zum Verfassungsrecht*. Frankfurt am Main, Shurkamp, 1976. 44). Arról, hogy ez a Böckenförde és nemzedéke számára „a tudományos tudat biztos alapon nyugvó készletéhez tartozó” gondolat az államelmélet terén nálunk az elmúlt két-három évtizedben éppen, hogy csak megjelent, lásd a szakasz elején hivatkozott szakirodalmat; arról pedig, hogy a történelem tudománya terén is csak felsejlett, vö. Makk Ferenc: A Szent István-i államról. *Acta Universitatis Szegediensis. Acta Historica*. 131. köt. 2010. 17–31.

⁹⁷ A fejezet e szakasza a téma kibontásában játszott szerepén túl egyben választ kíván adni az általam korábban kifejtett elméletet ért két (részben jogos) kritikára is. Vö. Balázs Zoltán: Az állam mint uralmi forma: a politikaelmélet nézőpontja. *Politikatudományi Szemle*. 28. évf. 2019/3. (7–28) 9–10. és Tóth J. Zoltán: *Állam- és Jogelmélet*. Budapest, Patrocinium Kiadó, 2019. 234. (1. j.).

pont révén az első egyes elemei is megőrizhetők. Ez esetben tehát az igazság úgy van a két szélső álláspont között, hogy tartalmilag magába építi a másodikként említett, fentebb történelmileg „szűknek” nevezett felfogást, de *perspektívaként* felveszi önmagába az első, történelmileg „tágabbnak” nevezett álláspont egyes elemeit is. Hogyan lehetséges ez? E közvetítő szempontot egy módszertani eljárás teszi lehetővé, mely nem más, mint a Ludwig Wittgenstein által családi hasonlóságnak (*family-resemblance*) nevezett jelenség államokra való alkalmazása.⁹⁸ A családi hasonlóság a hasonlóságok egyik formája, mely lényegében lánchasonlatot jelent.

Egy halmaz elemei kétféleképpen is hasonlíthatnak egymásra: szokványos módon és lánchasonlat-szerűen. A hasonlóság szokványos felfogása szerint egy (példának okáért) négy elemet tartalmazó halmazban az *a*, *b*, *c* és *d* elemek akkor hasonlóak, ha *mindegyikük* rendelkezik valamely *p*, vagy *p* és *q*, esetleg *p*, *q* és *t* minőséggel. Sokszor így hasonlítanak egymásra például az egyiptetűjű ikrek: mindegyiküknek *ugyanolyan* a szája (*p*), az orra (*q*) és a szeme (*t*) is. A fenti problémára vonatkoztatva ezt tükrözi az a megközelítés, amely *minden* államot hatalmi jellegű (*p*) intézménynek tekint, mely érdekeket érvényesít (*q*), és egy közösség *közös ügyeit* is szervezi (*t*). A hasonlóság lánchasonlat-szerű felfogása szerint egy halmaz elemei – miként egy családban a testvérek (akik nem egyiptetűjű ikrek) – a következőképpen is hasonlíthatnak egymásra. A halmaz két tagját (*a* és *b*) valamely *k* minőség jellemzi, és kapcsolja össze, két tagja (*b* és *c*) között egy *s* minőség jelent hasonlóságot, ismét másik két tag (*c* és *d*) pedig egy *z* minőségben osztozik.⁹⁹

A közhatalom intézményesült formáira vonatkoztatva ez azt jelenti, hogy Periklész Athénjét és Lorenzo Medici Firenzéjét valamely *k* vonás kapcsolja össze; az utóbbiban és II. Richárd Angliájában valamely *s* minőség lesz közös, a szóban forgó angol királyság és a jacksoni Amerika pedig egy *z* jellemző alapján hasonlít egymáshoz. Bonyolítja a helyzetet, ha a hasonlóság e fogalmát a közhatalom történelmileg létezett formáira alkalmazzuk. Ez a közvetítő nézetet a fentebb kisebbséginek nevezett álláspont felé közelítheti. Vagyis nem kizárt, hogy az államnak nevezett halmaz egyes elemei – tudniillik a főbb történeti államtípusok – közül kettő-kettő mindig hasonlít egymásra egy-egy vonatkozásban, de a halmazt egy történelmi idősíkon is elhelyezve annak elsőként és utolsóként létrejött elemei (például III. Ramszesz

⁹⁸ Wittgenstein, Ludwig: *Filozófiai vizsgálódások* [1953]. Ford.: Neumer Katalin. Budapest, Atlantisz, Mesteriskola, 1998. 67. §.

⁹⁹ A *családi hasonlóság* kifejezésben a *családi* jelző (Ludwig Wittgenstein nyomán, de szabadon példálózva) azt jelenti, hogy négy testvér a következőképpen is hasonlíthat egymáshoz: Annának és Hannának a szeme (*k*) hasonlít egymásra, de arcuk más vonásai nem nagyon, Hannának és Pankának ugyanolyan a szája (*s*), de másban nem hasonlítanak, Pankának és Blankának pedig szinte egyforma az orra (*z*), de szemük és szájuk már különbözik. Tehát a négy gyermek arcán nincs egy olyan vonás, amelyik *mindegyikükben* közös lenne, de ha rájuk nézünk, mégiscsak az lesz a benyomásunk, hogy testvéreket látunk, mert van bennük közös.

Egyiptoma és Mitterrand Franciaországa) már nem. Sőt, az is lehetséges, hogy annak időben egymást követő elemeit (így a középkori *regnumot* és az újkori *államot*) összehasonlítva inkább különbözőségeket, semmint hasonlóságot – pontosabban: az egyetlen hasonlóság mellett nagyon sok különbséget – találunk. Ezért fogalmaztam fentebb úgy, hogy a második nézet szerintem megalapozottabb, de csak azzal a kiegészítéssel, hogy a lánchasonlat első és utolsó elemében, s így az egész sorozatban legalább egy közös vonásnak is meg kell lennie. Az államnak nevezett jelenségek esetén ezt annak hatalmi jellegében igen könnyen meg is találjuk.

4. A MODERN ÁLLAM FOGALMA, KIALAKULÁSA ÉS FŐBB JELLEMZŐI

A MODERN ÁLLAM KIFEJEZÉS FUNKCIÓJA ♦ Amikor az újkori európai fejlődés során létrejött államot *modern államnak* mondjuk – szemben a feudális vagy az ókori, s általában a hagyomány elvére épülő politikai szerveződésekkel –, akkor ezzel azt állítjuk: a hatalmi jellegen túl vannak olyan sajátosságai, amelyek semmilyen más államtípusra nem jellemzőek. Ezek a modern társadalomfejlődés jellemzőiből következnek,¹⁰⁰ de hogy konkrétan miben is állnak, az csak külön elemzésben állapítható meg. A modern állam az újkori európai állam, ideértve természetesen annak azon állapotait is, ahogyan a gyarmati expanzió során az egész világon elterjedt, s hogy – mint a modernitásnak általában – lényege a folyamatos átalakulás és a körülményekhez igazodás. Akik valamilyen tartalmi elvre tekintettel akarják meghatározni, azok a modernitás egy-egy szerintük fontos jellemzője alapján nevezik el: polgári állam, tőkésállam, nemzetállam stb. Az általános elnevezés („modern”) – bár egyfajta tudományos konszenzus is létezik körülötte – kétségtelenül nem a legszerencsésebb. Részben, mert elfed fontos tartalmakat, részben pedig mert többet sugall annál, mint amit mondani tud. Ennek ellenére a „modern” jelző az elmúlt évtizedekben viharos gyorsasággal elterjedt – a társadalomra és az államra vonatkozóan egyaránt.

A kifejezés ugyanakkor a fentebbi, történelmileg szűkebb, alapjaiban tartalmasabb államfelfogás alapján önmagában *contradictio in adjectio*nak tűnik, hiszen így a ma ismert állam – ahogyan azt Böckenförde fent idézett megfogalmazása egyértel-

¹⁰⁰ A „modern társadalmak” jellemzőiről lásd például *The Formations of Modernity. Understanding Modern Societies*. Szerk.: Gieben, Bram – Hall, Stuart. Wiley, 1993. – Polity Press, 1997. (második fejezete a modern államról, David Held: *The Development of the Modern State*); továbbá Delanty, Gerald: *The Formations of European Modernity. A Historical and Political Sociology of Europe*. New York, Palgrave Macmillan, 2013.; *Modern Times. Reflections on a Century of English Modernity*. Szerk.: Nava, Mica – O’Shea, Alan. London, Routledge, 1996. A társadalmak szervezőelvének leírására használt „modern” szó szemantikai funkciói feltevésem szerint az államra alkalmazott jelző funkcióihoz hasonlóak; ennek itt elvégezhetetlen bizonyítása helyett csak futólag utalok Charlie Chaplin iker-filmjeire: a Modern időkre (*Modern Times*, 1936) és A diktátorra (*The Great Dictator*, 1940).

művé teszi – tulajdonképpen a modern kor, azaz az újkor intézménye. III. Ramszesz Egyiptoma nem állam abban az értelemben, ahogyan François Mitterrand Franciaországa az. Ám amikor az előbbi közhatalmi formáját is „államnak” mondjuk, akkor ezzel azt is elismerjük, hogy mindkét államfelfogásnak megvan a maga részizgagsága, bár az egyik álláspont a másiknál helyesebb. Elismerjük vele azt is, hogy az „állam” szó a fenti megszorítással – tudniillik a szó igen szűk, pusztán a hatalmi viszonyokra utaló tartalmával – használható az újkor előtti, ún. premodern intézményekre is, noha kétségtelen, hogy az „állam” szó valódi jelentése szerint csakis az újkori európai politikai képződmény tekinthető államnak. Ezt a komplex értelmet közvetíti – s bizonyos értelemben fedi el – a *modern állam* fogalma.

MI A MODERN? ♦ A *modern* sokjelentésű szó: van egy eltűnőfélben lévő *relatív* jelentése: „kurrens” és „mai korhoz illő”, valamint egy viszonylag állandó *abszolút* értelme: „nem régi”, „korszerű”, „fejlett”. Modern az – olvashatjuk ki Nádasy Ádám elemzéséből¹⁰¹ –, ami egyfelől mai, jelenlegi, másfelől az, ami korszerű és új.

A modernnek az „állam” szóval való összekapcsolása már csak azért is furcsa eredményre vezetett, mert az így jellemzett állam, a modern állam a legszerényebb becslések szerint is két- vagy háromszáz éves, s vannak, akik keletkezését még ennél is régebbi időkre teszik. Nem sokkal azután, hogy a XV–XVIII. században kialakult, az egész világon elterjedt: részben ezt a mintát követték az új államok alapítása során, részben ezt vitték át a gyarmatokra és külső birtokokra, sőt, ezt építették a gyarmatosítás elleni védekezés keretei között is. Ehhez a *világtörténeti értelemben* vett „modern állam”-fogalomhoz képest a kifejezésnek ráadásul vannak szűkebb és konkrétabb jelentései is. Ezek egyikét akkor használjuk, amikor arról beszélünk, hogy egy hatalmi versengésben lemaradt tradicionális államot, például a XIX. századi Japánt vagy Kemal Atatürk Törökországát modernizálták. Modern az, amit modernné tettek, vagyis *behozták lemaradását*, felszámolták nem túl előnyös tradícióit, és a többiek szintjére hozták „fel”. A szó egy harmadik jelentése akkor tűnik elő, amikor azt is mondjuk, például: egy infokommunikációs cég számítógépes technológiákkal modernizál egy minisztériumot, hogy az korszerűen működhessen, például kevesebb papírt használjon. A „maiság” mint időbeli viszonyfogalom az állam

¹⁰¹ Lásd Nádasy Ádám: A „modern” és a belőle képzett fogalmak jelentés- és használatörténete. *Rep-
lika*. 1998. 30. sz. 33–40. A *modern* szót – bár etimológiai alapja nyilvánvalóan latin (vö. *modo*: „az imént”, „kevészel ezelőtt”, „éppen most”, és *modus*: „mérték”, „határ”, „mód”, „eljárás”), s így eredete ókori – csak a korai középkor óta, kb. a VI. századtól használják valamilyen korszakra utaló értelemben. A klasszikus ókori latin szövegekben a *modernus* még nem fordult elő. A különböző nyelvekbe a XVI. század táján ment át, s vált jelzős szerkezetek alapjává. Mai, kontrasztos jelentéseivel a „modernitás” a XVII–XVIII. századtól bír – ekkortól kezdve erre hivatkozva a lehető legkülönbözőbb szerzők kommunikációs akadályok nélkül szembe állíthatják, például, „a régiak és a modernek szabadságát” (B. Constant), nevezhettek valakit „modern ízlés apostolának” (Fülep L.) vagy „prófététájának” (Karinthy F.) stb.

esetén ugyanúgy eltűnt a „modern” szó jelentése mögül, ahogyan a gazdaságban és a társalomban ez már régen megtörtént. Amikor például valaki kijelenti, hogy „Henry Ford modernizálta az autógyártást”, még véletlenül sem a mai robotteknológiára, hanem csak a futószalag-módszerre gondolunk. A modernizmus olykor valami elmaradottnak a korszerűsítését célozza (például a katolikus egyházban azt, hogy az idejétmúlt hittételeket összeegyeztessék a tudományos ismeretanyaggal), így a szónak van egy vallásfilozófiai jelentése is. Máskor az valaminek a problematikus, esetleg nem kívánatos továbbfejlődésére utal, ami azért nem kívánatos, mert a modernizáció során elveszhetnek a hagyományos értékek. A modernizmus ugyanakkor lehet a kívánatos, esetleg túlzott mértékű tradicionális történetiség ellentéte is. Ami a modernnél is modernebb, az „hiper-” vagy „szupermodern”.

S e meglehetősen kusza jelentések vázlatos áttekintésekor még nem is említettem a szó művészettörténeti és filozófiai használatát. Az előbbi eredetileg a XIX. század második feléhez kötődött. A képzőművészetben a „modern” az akadémizmusba hajló realizmus, valamint az elfáradt és nemritkán romantikába fulladt historizmus meghaladását, a lelki impressziók és expressziók megjelenítését, az irodalomban pedig *l'art pour l'art*, majd az avantgarde világát jelentette, kb. 1860 és 1970 között. Munkácsy festészete, szociografikus elkötelezettsége ellenére is régies, Ady költészete és Bartók zenéje viszont modern – szoktuk mondani. Ami 1970 után történt, az – ebből a szempontból legalábbis – már „modern utáni”, azaz posztmodern. A filozófiában a „modern filozófia” vagy René Descartes-tal kezdődik, vagy Kanttal és Hegellel, vagy pedig a XX. századi egzisztencializmussal (Heideggerrel és Sartre-ral), esetleg a hermeneutikával (Gadamerrel) és a nyelvfilozófiával (Wittgensteinel). Azaz: az újkor bármely nagy gondolkodójával. A közöttük lévő több száz év egyértelművé teszi: a „modern” egyfelől olyasmire utal, ami valami mással szemben áll, vagy ami valami mástól lényegesen különbözik (a Descartes-tal induló gondolkodás például az antik és középkori filozófiától), másfelől olyasmire is, amit sokan korszerűnek gondolnak, s ezért az napi aktualitásában divatosnak is mondható. Ami divatos, az egyébként modern, és viszont: ami „modern”, az – amint az a magyar módi, a francia *la mode*, a német *die Mode* szavak alapján is nyilvánvaló – divatos is lehet.

A „modern” jelző akkor terjedt el szélesebb körben, amikor a *történelemre* alkalmazták, és egy korszakra utaltak vele. A jelző elterjedése összefüggött az emberiség egyetlenes történetének három szakaszos felosztásával, pontosabban annak általános elterjedésével. Mint ismeretes ez az újkor elejének német filológusa és gimnáziumi rektora, Cristophorus Cellarius szorgos tankönyvírói munkálkodásához köthető. Cellarius (eredetileg: Keller) az itáliai humanista történétírók és filozófusok – mindegyik előtt Leonardo Bruni és Flavio Biondo – által a XIV–XV. században már használt, majd elfelejtett periodizációt elevenítette fel: a Krisztus születéséig (műve második kiadásában Nagy Konstantin koráig) tárgyalt eseményekről „antik történetek” (*Historia antiqui*; megj.: 1675 és 1685), a „Krisztus születése utáni” eseményekről pedig

„új történetek” (*Historia nova*, megj.: 1693, 1696) címen írt. A kettő közé eső köztes, vagy középső kort (*medium aevum*) pedig mint „barbár évszázadokat” egy harmadik kötetben (*Historia medii aevi*; megj.: 1688) tárgyalta. Az „ősinek” mondott ókor (*antikvitás*) és a saját kor (*újkor*) közé helyezett „középső kor” (*középkor*) reneszánsz gondolatát Cellarius annyiban módosította, hogy az újat korszerűnek, fejlettnak tüntette fel. Műveit nem sokkal később, 1702-ben *Historia Universalis* címen egy kötetben is közzétették,¹⁰² és különböző iskolákban tankönyvként használták, ami garancia volt a fogalom elterjedésére. Akkortól kezdve az újkor *modern kor* lett.

A MODERN ÁLLAM TERMINUS KELETKEZÉSE ÉS ELTERJEDÉSE ♦ Mintegy száz évvel Cellarius befolyásos művének megjelenése után a modern jelzőt az államra is alkalmazták. Ebben a kontextusban állítólag J. G. Fichte használta először,¹⁰³ bár nem túl gyakran. Az állam eszméjére vonatkoztatott modernitás gondolata G. W. F. Hegel számára is fontos volt, aki a jelenséget már ifjúkori alkotmánytani műveiben, tehát Fichtével csaknem egy időben elemezte, az ezzel kapcsolatos nézetét részletesen a *Jogfilozófiájában* fejtette ki.¹⁰⁴ Az új állam mindkettőjük számára a szekularizációs folyamatban jelentősen előrehaladt, elsősorban világi feladatokat igazgatási eszközökkel megoldó deszakralizált államot jelentett.

A XIX. században a kifejezés – ha nem is túl gyorsan, de – feltartóztathatatlanul elterjedt, s egy másik jelentéssel is kiegészült: Robert von Mohl számára a modern

¹⁰² Cellarius, Christoph: *Historia Universalis. Breviter AC Perspicue Exposita, in Antiquam, et Medii Aevi ac Novam Divisa, cum Notis Perpetuis*. 1. kiadás: 1702., 5. Kiadás (mely az interneten is hozzáférhető): Jéna, Bielckius, 1716, 8. kiadás: Jéna, Bielckius, 1730. stb. Cellariusról lásd még Fenske, Hans – Mertens, Dieter – Reinhard, Wolfgang – Rosen, Klaus: *Geschichte der politischen Ideen. Von der Antike bis zur Gegenwart*. Frankfurt am Main, Taschenbuch, 1997. 143.

¹⁰³ A szakirodalom szerint. A szkeptikus megfogalmazásnak („állítólag”) az az oka, hogy Fichte alkalmasint használta ugyan a fogalmat, de szerintem – miközben értette annak lényegét – ezt „óvatosan”, bizonyos fenntartások mellett tette, és ismeretem szerint érdemben sehol sem fejtette ki, hogy mit is értett azon. A *zárt kereskedelmi állam* című könyvében (*Der geschlossene Handelsstaat*. Tübingen, Cotta, 1800, magyarul *A tökéletes állam*. Budapest, Phönix, 1943) nem értekezett róla, a *Staatslehre*-ben (1813, új kiadása Lipcse, Felix Meiner, 1912) pedig csak két-három alkalommal említette. Egyik elemzője szerint ennek az volt az oka, hogy feltehetően külön szerette volna tartani egyfelől a „modern” világ, ember stb., másfelől az (akkor még) vallási tartalommal telített „új világ”, „új idők” és „új ember” fogalmát. Lásd erről Schneiderreit, Nele: *Der Diskurs der Moderne in F. G. Fichtes Staatslehre*. In: *Praktische Philosophie in Fichtes Spätwerk*. Szerk.: Zöller, G. – Manz, H. G. Amsterdam, Rodopi, Fichte-Studien 29, 2006. 139–148. különösen 141. Fichte elméletének elemzését lásd Nakhimovsky, Isaac: *The Closed Commercial State. Perpetual Peace and Commercial Society from Rousseau to Fichte*. Princeton, Princeton University Press, 2011. lásd különösen 74–76. és 106–127., a hazai szakirodalomban Felkai Gábor: *Fichte*. Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1988. különösen (egy „modernizációs kísérlet” elméletét is érintve) 122–132. és (Fichte szövegével) 272–287.

¹⁰⁴ Hegel G. W. F.: *Ifjúkori íráások. Válogatás*. Budapest, Gondolat Kiadó, 1982. és *A jogfilozófia alapvonalai. A természetjog és államtudomány vázlatja* [1820]. Ford.: Szemere Samu. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1971. 269–271.

állam az alkotmányos keretek között tevékenykedő, azaz *alkotmányos* államot jelentett. Ugyanilyen tartalommal használta azt a svájci Johann Caspar Bluntschli, amikor általános államtanát, államjogtanát és politikaelméletét a „modern államról szóló elméletként” tette közzé.¹⁰⁵ Georg Jellinek számára ez volt a történeti államtípusok legutolsó változata, amelynek az ő elméletében legalább öt olyan jellemzője van, melyek megkülönböztetik azt a korábbi államoktól. Így a modern államban (a) elválasztották egymástól az államot és az egyházat, (b) alkotmányosan-jogilag rendezik a *rex* és *regnum* közötti dualizmust, (c) jogilag szabályozzák az egyén államhoz való viszonyát, (d) megjelenik a reprezentáció, vagyis a képviselő eszméje, és (e) annak révén a demokrácia lehetősége is.¹⁰⁶ A XX. század első felében született írásokban – például Harold Laskinak az államon belüli autoritásról és szabadságról szóló könyveiben¹⁰⁷ – e jellemzők már természetesen és magától értetődően modernnek.

Ezzel szemben a modernitást kétellyel fogadó, pesszimizmusra hajló konzervatív gondolkodók – így a kultúrszociológus Alfred Weber és a történész és közigazgatási jogász, Otto Hintze – számára a modern állam nem tekinthető az európai fejlődés természetes fejleményének. A modern állam nem képvisel igazi értéket, s szerintük a történelem meghaladja, sőt a XX. században a nemzetállam révén már meg is haladta azt.¹⁰⁸ Ezekhez hasonló nézeteket a hazai szakirodalomban Pethő Sándor fogalmazott meg, részben Weber és Hintze fent hivatkozott műveinek áttekintése során, aki úgy vélte: „a »modern állam« kategóriája elméleti szempontból kiürült: nem alkalmas arra, hogy vele a minket körülvevő államok életének legtöbb jelenségét adekvát módon leírjuk”.¹⁰⁹ Mint az eddigiekből bizonyára kitűnt, nem osztom ezt az álláspontot, a későbbiekből pedig az is ki fog tűnni, hogy miért. Az értékfilozófiai kritikák megbízhatósága egyénként nyilván attól függ, hogy miféle konzervativizmust tartunk szem előtt, illetve, hogy milyen jellemzőket tulajdonítunk a modern állam fogalmának. A régebbi francia és német gondolkodókkal szemben például az

¹⁰⁵ Mohl, R.: *i. m.*-ek (1832, ²1866), (1828, 1829–1831), (1859, ²1872, 1866, ²1871). Bluntschli, J. C.: *Lehre vom Modernen Stat* [így!]. 1. kötet: *Allgemeine Statslehre*. 2. kötet: *Allgemeines Staatsrecht*. 3. kötet: *Politik*. Stuttgart, Cotta'schen Buchhandlung, 1875–1876.

¹⁰⁶ Jellinek, G.: *i. m.* (1900), 323–331.

¹⁰⁷ Laski, Harold J.: *Authority in the Modern State*. New Haven, Yale University Press 1919; Laski, Harold J.: *Liberty in the Modern State*. New York, Harper and Bross, 1930.

¹⁰⁸ Lásd e tekintetben Weber, Alfred: *Die Krise des modernen Staatsgedankens in Europa*. Berlin – Lipsce, Deutsche Verlags Anstalt, 1925., valamint Hintze, Otto: *Wesen und Wandlung des modernen Staates* (1931) és *Die Entstehung des modernen Staatslebens* (1932). In: uő: *Staat und Verfassung. Gesammelte Abhandlungen zur allgemeinen Verfassungsgeschichte*. Szerk.: Oesterreich, Gerhard. Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, (1962) ³1970. 470–496. és 497–502.

¹⁰⁹ Pethő Sándor: A modern európai állam születése és funkció váltásai. *Dél-kelet Európa – South-East Europe International Relations Quarterly* [Budapest], 1. évf. 2010/3. 4. sz. 1–9. és In: *Történelmet írunk. Tisztelgő kötet Ladányi Sándor 75. születésnapja alkalmából*. Szerk.: Horváth Erzsébet és Literáty Zoltán. Budapest, KGRE – L'Harmattan Kiadó, 2012. 321–331.

angol konzervatívok közül voltak olyanok, így például Michael Oakeshott,¹¹⁰ akik – bár a modernitás fejlődési irányát és az állam újraelosztó politikáját illetően ők is fenntartásokat fogalmaznak meg – nem voltak ennyire pesszimisták.

Azt, hogy bizonyos országok konzervatív gondolkodói számára e terminus technikus kb. száz éve hogyan és miért jelent meg kritikai kontextusban, jól érzékelteti (ha nem is magyarázza), hogy egy magyar recenzens „a modern állam válsága” kiemelt cím alatt mutatta be az általános választójog kiterjesztéséről szóló francia munkát.¹¹¹

Aki a konzervativizmus és modernitás ellentmondásának magyarázatát keresi, az – politikafilozófiai szinten – Oakeshott írásai mellett Molnár Tamás elméletében talál fogódzókat. Így a modernség két legfontosabb alapfogalmában: a demokráciában és ipari társadalomban, valamint a „megszerkesztett” (megkonstruált, megtervezett) társadalom eszméjében, a társadalmi szerződés gondolatában, a tömeg jelenségében, a kereszténységet pótolni képes új kohéziós elv hiánya körül, vagy „az ipari terjeszkedés és a liberális demokrácia megtörhetetlen kapcsolatában”, mint „a modernség működésének alapelvében és vallásában”, általában pedig a politikum és a szentség szétválasztottságában.¹¹²

E kritikák ellenére azonban a kifejezés mintegy másfél-két évszázad alatt széles körben elterjedt. A hazai szakirodalomban találkozunk vele történeti¹¹³ és jogtörténeti¹¹⁴ elemzésekben, van társadalomfilozófiai és társadalomelméleti értelmezése,¹¹⁵ ismert politikatudományi és államelméleti fogalomként,¹¹⁶ s a szakjogtudományi

¹¹⁰Lásd e tekintetben Michael Oakeshott írásait, különösen az – azonos című 1975-ös tanulmányának címe alatt – újjólag egybegyűjtve kiadott recenzióit és könyvszemléit. Oakeshott, Michael: *Vocabulary of a Modern European State. Essays and Reviews 1953–1988*. Szerk.: O’Sullivan, Luke. Exeter, Imprint-Academic, 2008.

¹¹¹Vö. B. A.: A modern állam válsága. *Erdélyi Múzeum*. 13. köt. 1896/2. szám 81–83. (Recenzió Charles Benoist: *De l’Organisation du Suffrage universel. La crise de l’état modern*. Párizs, 1895. című könyvéről)

¹¹²Lásd például Molnár Tamás: *A modernség politikai elvei*. Budapest, Európa Könyvkiadó, 1998. 6–7., 9–11. és 114–116.

¹¹³Lásd például Sashalmi Endre: A nyugat-európai államfejlődés vázlatja (1000–1700). II. rész: A modern állam kialakulása, 1450–1713. *Világtörténet*. 27. évf. 2005. ősz/tél, 3–28.; Katona András: Kora újkor (1492–1789). In: *Világtörténet*. Szerk.: Salamon Konrád. Budapest, Akadémiai Kiadó, Akadémiai Kézikönyvek, 2006. 519–731.

¹¹⁴Lásd Mezey Barna: A modern állam. *Rubicon*. 1997/8–9. sz. 14–16.; Hamza Gábor: A protestáns reform és a modern állam. *Jogtudományi Közlöny*. 63. évf. 2008/9. sz. 462–463. (hasonlóan: *ELTE Acta*. 30. kötet 1988. 209–211).

¹¹⁵E tekintetben lásd Pethő S.: *id. mű* (2010/12) ugyanott; Rózsa Erzsébet: Modern állam, hatalom, participáció – kortárs német elméleti viták tükrében. *Századvég*. 19. évf. 2014/71. sz. 171–176.; és Jenei György: A modern európai állam, állami szuverenitás, népszuverenitás. *Köz-Gazdaság*. 13. évf. 2018/4. sz. 124–137.

¹¹⁶Lásd Bihari Mihály: *Politológia. A politika és a modern állam. Pártok és ideológiák*. Budapest, Nemzedékek Tudása Tankönyvkiadó Zrt., 2013. 415–446.; Takács P.: *Államtan [I], idézet kiadás* (2011) 133–140. és Szilágyi Péter: *Jogi alaptan*. Budapest, ELTE Eötvös Kiadó, 2014. 85–96.

elemzésekben használják kézenfekvőnek gondolt, de reflektálatlan referencia-terminusként¹¹⁷ is. Ugyanilyen népszerű külföldön is. Annak ellenére is, hogy a *der moderne Staat* kifejezés ilyen magától értetődőségét a német szakirodalomban – miközben (mint fentebb megmutattam) a klasszikus német filozófiában keletkezett – néha megkérdőjelezzik.¹¹⁸ A fogalom ugyanis szinte mindig új erőre kap, és előbb-utóbb újra elemzések tárgya lesz, sőt, azok fókuszába kerül.¹¹⁹ Az angol szerzők körében a *modern state* az államszociológia jellegzetes kategóriája,¹²⁰ vagy a szokásos fogalmak szerinti középkori, illetőleg újkori történeti és elmélettörténeti elemzések keretfogalma.¹²¹ A *l'état moderne*-t a franciák főleg eszmetörténeti kontextusban használják.¹²² Az *estado moderno*nak a spanyolok¹²³ – a német és a magyar szakirodalomhoz hasonlóan – komplex jelentést tulajdonítanak.

4/A. A modern állam kialakulása

Bár a modern állam keletkezésének idejét, módját és menetét illetően vannak nézetkülönbségek, a legmegbízhatóbb értékelések szerint az állam e formája valamikor a XV. és a XVIII. között alakult ki, folyamatosan, a társadalmi gyakorlat alakítói számára már-már észrevétlenül. Nem véletlen tehát, hogy a jelenséget megnevező fogalom, a „modern állam” is e korszak folyamán, illetőleg végén keletkezett. A III. rész 2. fejezetben jelzett államkeletkezési paradoxon persze erre is áll: akkor tudjuk megmondani, hogy mikor és miként alakult ki, ha már tudjuk, hogy mi az – ah-

¹¹⁷ Lásd például Demjén Péter: Az új közigazgatási perrend, mint a modern állam eszköze. *Miskolci Jogi Szemle*. 15. évf. 2020/2. klsz. 20–31.

¹¹⁸ Lásd például Skalweit, Stephan: *Der „moderne Staat“. Ein historischer Begriff und seine Problematik*. Opladen, Westdeutscher Verlag, Rheinisch-Westfälische Akademie der Wissenschaften, Vorträge G 203, 1975. 5–46.

¹¹⁹ Lásd például Benz, Arthur: *Der moderne Staat. Grundlagen der politologischen Analyse*. München, Oldenburg, 2001, 2008. és Voigt, Rüdiger: *Der moderne Staat. Zur Genese des heutigen Staatsverständnisses*. Springer-Verlag, 2015., valamint (a modernséget elsősorban a demokrácia, a nacionalizmus és az antiszemitizmus eszmörténeti kontextusában értelmezve) Salzborn, Samuel: *The Modern State and its Enemies. Democracy, Nationalism and Antisemitism*. London, Anthem Press, 2020. A sor itt is hosszan folytatható volna.

¹²⁰ Vö. Pierson, Christopher: *The Modern State*. London, Routledge, 1996.

¹²¹ Vö. Nelson, Brian R.: *The Making of the Modern State. A Theoretical Evolution*. New York, Palgrave Macmillan, 2006; Cudworth, E. – Hall, T. – McGovern, John: *The Modern State. Theories and Ideologies*. Edinburgh, Edinburgh University Press, 2007.

¹²² Vö. Jouvenel, Bertrand de: *Les débuts de l'état moderne. Une histoire des idées politiques au XIXe siècle*. Párizs, Fayard, 1976. és Goyard-Fabre, Simone: *L'Etat moderne. Regards sur la pensée politique de l'Europe occidentale entre 1715 et 1848*. Párizs, Vrin, 2000.

¹²³ Lásd a Salvadó Albareda és Janué i Miret által szerkesztett kötetet: *El nacimiento y la construcción del estado moderno. Homenaje a Jaume Vicens Vives*. Szerk.: Albareda Salvadó, Joaquim – Janué i Miret, Marició. Valencia, Universitat de València, 2011.

hoz viszont, hogy tudjuk, micsoda, ismernünk kell kialakulását. E bonyolult kérdés megoldásához – számos lehetőség közül választva – a már hivatkozott Samuel E. Finer elemzését¹²⁴ hívom segítségül, akinek a modern állam mibenlétével kapcsolatos koncepciója különösen meggyőzőnek tűnik, bár alább néhány részletkérdésben ki is fogom egészíteni, sőt néhány másodlagos jelentőségű kérdésben módosítom is. A modern állam Finer szerint három vonatkozásban volt újszerű és eredeti a korábbiakhoz képest:

(a) egyrészt a *joghoz való viszonya* különbözött a korábbi hatalmi szerveződések joghoz való viszonyától,

(b) másrészt abban, hogy *változásra való képessége* minden korábbi berendezkedés ilyen képességét felülmúlta,

(c) harmadrészt pedig abban, hogy egy *államrendszer részeként* létezett.

A LEGFŐBB JELLEMZŐ: A HATALOM ÉS JOG SAJÁTOS VISZONYA ♦ Az első jellemzőt, az állam és jog korábban, illetve más társadalmakban ismeretlen viszonyát Finer nyolc tételben bontotta ki és részletezte. Mivel itt minden megfogalmazásbeli árnyalatnak jelentősége lehet, álláspontját részletesen idézem.

A modern államban – olvashatjuk kormányzattörténeti művében – „(1) a jogot különös, sőt mindenek fölött álló tiszteletben részesítették. A szokásjogot lépésről lépésre írott jogi gyűjteményekbe foglalták, ami nemcsak polgári jogi, hanem büntetőjogi és közigazgatási ügyekre is kiterjedt. Az egyének és a közhivatalok közötti hatalmi viszony jogi rendelkezéseken alapult és azok által volt meghatározott, néhány bevett jogi eljárás révén. (2) Az egyén nem pusztán alattvaló volt, hanem polgár a következő értelemben. Az athéni polgárság aktív és közvetlen részvételt jelentett a politikai döntésekben és a közigazgatásban, miközben a római polgárság aktív jogokat ruházott a hivatalnokokra. Az állampolgárság e formáit a francia forradalmárok *aktív* polgárságnak nevezték. Az újonnan születő európai államokban persze, 1500 körül, csak néhányan rendelkeztek aktív állampolgársággal, ám minden szabad ember hagyományosan örökölt jogokat élvezett, nevezetesen jogot az élethez, a szabadsághoz, s mindenekelőtt a tulajdonhoz. Ebben az értelemben nemcsak alattvalók voltak, azaz olyan tárgyak, amelyeket igazgatni kellett, hanem *passzív* polgárok is.

¹²⁴ Finer, Samuel Edward: *The History of Government. From Earliest Times*. Oxford, Oxford University Press, 1997. 3. kötet, 1298–1302. Finer nézeteit a hazai szakirodalomban részletesen elemzi, hasznosítja és ugyancsak továbbgondolja Sashalmi Endre is, akinek elméletére később térek ki. Az Oxfordban és Manchesterben tanító Samuel E. Finer immár klasszikus kormányzat-történeti munkája mellett érdemes itt legalább utalni testvérének, a chicagói egyetemen működött Herman Finernek a modern államról szóló könyvére is. Ez utóbbi elsősorban (a) a képviselőre, (b) a felelősségi kérdésekre és (c) a tartós intézményesülési folyamatokra koncentrált, ideértve a föderális és központi-helyi szerveződések is. Lásd Finer, H: *Theory of Paxis of Modern Government*. New York, Henry Holt, 1949., német fordításban *Der moderne Staat. Theorie und Praxis*. 1–3. kötet. Stuttgart, Ring Verlag, 1957.

(3) A felelősségre vonhatóság személyes volt; azaz a bűncselekményért járó büntetést csak maga a bűnös, nem pedig a családja vagy faluja, vagy (a normann Anglia egy rövid periódusát kivéve) a dézsmakör kaphatta. (4) Különleges tisztelet övezte a magántulajdon elvét. Ez az elv a *n'impose qui ne veut*¹²⁵ feudális jelszava alatt hosszú időn át ellenállt az uralkodók pénzügyi abszolútizmus iránti vágyának. (5) A joghoz kötöttség a magántulajdon tisztelete és a passzív állampolgárság együtt azt eredményezte, hogy az uralom bizonyos értelemben korlátozott volt. A kormánynak e korlátozottságát határozottan megerősítette két másik legalisztikus jellemző, nevezetesen (6) a közjog és a magánjog, a magántulajdon és az államhatalom, valamint az uralkodó magánszemélyének és a *respublicának* a megkülönböztetése – a *res publicáé*, amit absztrakt és személytelen nomokráciaként [joguralomként] kezdtek felfogni. E megkülönböztetést a római és bizánci birodalomban tették meg, ahol a *fiscus* [államkincstár] és a császár két különböző dolog volt, s az előbbi akkor is lehetett perelni, ha az utóbbi nem. E római megkülönböztetés a kontinentális Európában a római jog újjáéledésével visszatért. Anglia, mely idegenkedett a római jogtól, egy ún. *common law*-megkülönböztetést fejlesztett ki, a király mint természetes személy és a korona mint absztrakció között. Mivel mind a római jogi, mind a *common law*-beli szövegezés alátámasztására a természetes személyiség ellentétéként felfogott jogi személyiség fogalma szolgált, e megkülönböztetést sehol máshol nem ismerik. (7) Ennek kiegészítése volt az, hogy az egyének vagy a testületek úgy perelhettek a »korona« vagy az »állam« képviselőjét, mintha azok természetes személyek volnának, s ez a feudális gyakorlatnak betudhatóan azt jelentette, hogy a *per lis inter partes* zajlott [kb. a felek között maradt]. A szuverén hatalom hivatalnokai elleni, állítólagos károk miatti perindítás joga másutt ugyancsak ismeretlen volt, és megerősítette, hogy a szabad egyéni státusz polgári (bár passzív) és nem alattvalói volt. (8) Mindezen államok – a mintegy féltucatnyi városállamot és a svájci kantonokat leszámítva – 1500 körül monarchiák voltak (ideértve a fejedelemségeket is), és ezek uralkodói hevesen és kitartóan abszolút hatalomra törekedtek. 1660-ra legtöbbször el is érte ezt. A monarchiáknak az e korlátozások eltörlésére irányuló folyamatos erőfeszítései ellenére számos testület – melyeket a társadalom (az erős központi kormányzat korábbi korszakban jellemző, Ázsiában ismeretlen hiányának vagy gyengeségének betudhatóan) kialakított, például céhek, szövetségek, rendek és hasonlók, a katolikus egyházzal nem is beszélve – megtartotta a jogosítványait. E testületeknek hatalmas vagyonuk mellett átfogó hierarchiája és autoriter struktúrája volt, részletesen kidolgozott jogi és kormányzati megoldásokkal rendelkeztek, szilárdan befolyásuk alatt tartották a közemberek reményeit és félelmeit.

¹²⁵ Kb. nincs adózás a megadóztathatók hozzájárulása nélkül. Az elvre Alexis de Tocqueville is úgy hivatkozik *A régi rend és a forradalom* című könyvében (Budapest, Atlantisz, 1994. X. fejezet), mint ami a XIV. századi angol és francia társadalom bevett elve volt.

Határozottan le kell szögeznünk – zárja e tárgyú fejtegetéseit Finer –, hogy ezek az elvek sehol nem voltak teljes mértékben vagy gondosan bevezetve, s hogy sokukat inkább megsértésükben, semmint követésükben tisztelték. Ezek az elvek nem vezettek *Rechtsstaat*hoz vagy alkotmányos monarchiához – egyelőre. Nem voltak elégséges feltételei egy ilyen államformának, de talán szükségesek voltak hozzá. Mert bár e jellemzők közül néhány esetleg megtalálható volt más politikai közösségekben is e korban, valamennyit azonban együtt sehol máshol a világon nem találjuk.¹²⁶

E hosszú idézettel azt kívántam megmutatni, hogy a modern állam kialakulása szempontjából nem bizonyos szervezetek (például egy központi kancellári hivatal és hasonló) vagy szervezeti típusok (bürokrácia) léte a perdöntő, ahogyan sok jogász véli, és ahogy korábban magam is gondoltam, hanem a jog tisztelete és szelleme, illetőleg a közhatalom e szellemhez való viszonya. „A központi gondolat az, hogy a kormányzat egyénhez való viszonyát a jogra kell alapozni, hogy az egyének bizonyos velük született jogokkal rendelkeznek, s következésképpen e jogoktól csak tisztességes eljárás révén foszthatók meg – ezek jelezték a lényegi különbséget az újonnan született európai államok és az ázsiai államok között. Meglehetősen helytelen volna ez utóbbiakat jog nélkülinek tekinteni – távolról sem voltak azok, a jog részletesen szabályozta őket. A megalkotott joguk ugyanakkor egyszerűen büntetőjogi vagy közigazgatási volt. Téves lenne ezeket zsarnokiként megbélyegezni abban az értelemben, hogy az uralkodó önkényesen elvehette az alattvalók életét, szabadságát és tulajdonát, néhány azonban ilyen volt.”¹²⁷

Az államtudományi gondolkodás szinte egészen végigvonul az a feltételezés, hogy az állam „és” a jog az újkorban egymást kölcsönösen feltételező viszonyban volt, és van még ma is: kölcsönösen előfeltételezik és kölcsönösen meghatározzák egymást (például így: állam nincs jog nélkül, jog nincs állam nélkül, az állam alkotja a jogot, a jog szabja meg az állami működés kereteit stb.), s igazolhatóságuk is kölcsönös.¹²⁸ E viszonynak számos kombinációja alakult ki attól függően, hogy melyik – a valóságos vagy az eszményi – államról beszélünk-e, és melyik jogra – természetjogra vagy pozitív jogra – gondolunk, összességében azonban ennek az államnak a fő tendenciája, hogy jogi keretek között, a jogszerűség követelményeinek megfelelően működik. Az, hogy a közép- és kelet-európai totalitarizmusok egy ellentétes tendencia végpontján álltak, a Nyugat összfejlődése szempontjából nem perdöntő.

A modern állam alapvető, bár csak több évszázad távlatában érvényesülő tendenciája az, hogy amennyire csak lehetséges a jog uralma alá kerüljön, ezért – szemben

¹²⁶ Finer, S. E.: *i. m.* (1997), 3. kötet, 1298–1300. (az itt idézett szöveg nem tartalmazza a szerző bőszége lábjegyzeteit).

¹²⁷ *Ugyanott*, 1303.

¹²⁸ Vö. Tamás András: Állam és jog. In: *Államtan. Az állam általános elmélete. 1–2 kötet.* Szerk.: Takács Péter. Elektronikus tananyag. Digitális tankönyv kézírata. [Budapest], k.n., [kézirat]. 2005. 2. kötet. (elérhető: academia.edu).

a premodern államokkal és az ázsiai despotizmusokkal, amelyek tendenciája ezzel épp ellentétes, ezért *hatalmi* államként utalhatunk rájuk – valamilyen értelemben „jogállam” legyen.. A jogi keretek között működő államot egy idő után – amikor is észrevették az alkotmány kitüntetett lehetőségeit – *alkotmányos* államnak, a jogi keretek között működő közigazgatást pedig alkotmányos közigazgatásnak nevezték. Természetesen a modern európai államban is elkövettek és elkövetnek ma is számos jogtalanságot, kialakultak diktatúrák, megsértik az alkotmányt és így tovább – az a tény azonban, hogy ezt valami „rossznak”, „bűnnek”, „bűncselekménynek”, „eltusolandó vagy korrigálandó hibának” „az ezzel járó sérelmek és károk megtérítésére vonatkozó kötelezettség alapjának” tekintik, elismerik a jog kitüntetett szerepét. Ez utóbbi vonatkozást értette Finer azon a kissé szerencsétlen fordulaton, hogy sok jogi elvet „inkább megsértésükben, semmint követésükben tiszteltek”.

Az állam/hatalom és a jog ilyen kapcsolata mögött természetesen erkölcsi elvek is állnak, melyeket az erkölcsi tényként leírható társadalmi gyakorlat tart érvényben, már ahol érvényben tartja. Ezt itt nem részletezhetem, de egy Tocqueville-i gondolattal megmutatom jelentőségét. Alexis de Tocqueville ugyanis épp erre a gyakorlatra és ezekre az elvekre utalt a jog és a politika, s ezzel a jog és az állam kapcsolatát illetően egy másik kontextusban. Mai intellektuális ízlésünk szempontjából megfogalmazása talán kicsit patetikus, ez azonban nem változtat azon, hogy amit mond, helyes. „A jogok eszméje – fogalmazott – nem egyéb, mint az erény eszméje a politika világában. A jogok eszméjének segítségével határozzák meg az emberek, mi is a túlkapás meg a zsarnokság. Ennek az eszmének a fényében ki-ki függetlennek mutatkozhatott dölyfösség nélkül, és alávetettnek alantasság nélkül. Az erőszaknak engedelmeskedő ember meghajlik és lealacsonyul; ám amidőn aláveti magát a parancsolás jogának, amelyet embertársától elfogad, voltaképpen fölébe emelkedik annak, aki parancsokat ad neki. Erény nélkül nincsenek nagy emberek, a jogok tiszteletben tartása nélkül nincs társadalom, mert mi is valójában az ésszerű és értelmes lények egyesülése, amelyben az erő az egyetlen összekötő kapocs?”¹²⁹

A modern állam egyik fő sajátossága tehát az, hogy a hatalom a *joguralom perspektíváját és lehetőségét hordozó* pozitív viszonyban áll a joggal, s nem kárhoztatja azt eszközszerepre.¹³⁰

¹²⁹ Alexis de Tocqueville: *A demokrácia Amerikában. Válogatás* [1835–40]. Ford.: Frémer Jusztna et al. Budapest, Gondolat Kiadó, 1983. 205–206. Ugyanígy: „Nem... az engedelmesség megszokása alacsonyít le, hanem az olyan ... hatalomnak való engedelmeskedés, amelyet az ember bitorlottnak és elnyomónak tekint”; *ugyanott*, 21.

¹³⁰ A jog eszközszerepre kárhoztatása – mely ugyancsak önálló elemzést igényelne – vagy a modern európai állam hagyományát tagadó totalitarizmusok és alkalmi diktatúrák velejárója, vagy valamilyen társadalom-, állam, esetleg jogfejlődési diszfunkció. Lásd ezzel kapcsolatban Kulcsár Kálmán: *A jogfejlődés sajátosságai. A jog mint eszköz*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1984. és Varga Csaba: *A jog mint folyamat*. Budapest, Szent István Társulat, 2002. 106–110.

TOVÁBBI JELLEMZŐK ♦ Mind Finer értékelése szerint, mind az ő elméletétől függetlenül fontos vonás az állam mint politikai intézmény folyamatos változásra való képessége. Az európai történelem azt mutatja, hogy a kontinens rendje maga, s az egyes államok is, százévenként, újabban sűrűbben is elbizonytalanodnak, megtorpannak és válságba kerülnek, de valamilyen módon – rendszerint önmaguk megújításával – mindig kilábalnak abból. Az ázsiai fejlődés évszázadokig stagnálni képes közhatalmi intézményeket hozott létre. A gyarmatosítás előtti India a faluközösségi szinten évezredekig változatlan volt, legfeljebb a „politika felhőrégióiban” történtek változások; s ha az ókori Kínában esetleg fel is lázadtak valahol, a lázadás leverése után helyreállt ugyanaz a rend, s ugyanúgy ment minden tovább. Egy maroknyi egyiptológuson kívül valószínűleg az ókori Egyiptomot illetően senki sem tudja megmondani, hogy milyen lényeges különbségek voltak, ha egyáltalán voltak, az ó-, a közép- és az újbirodalom egyiptomi állama között, holott ezeknek ezer évnél is hosszabb a története. Ezzel szemben Európában mindig történt és történik valami, a kihívásokra kreatív módon válaszoltak/válaszolnak, s e modern társadalmak hozzáigazították saját rendjüket a változó feltételekhez. Ez a politikai szerkezet, a mögötte álló sajátos kulturális és hitrendszerrel együtt,¹³¹ tette lehetővé azt, amit modern államnak nevezünk.

Végül, a modern államnak nélkülözhetetlen és azt az államnak nevezett korábbi politikai intézményektől megkülönböztető fontos sajátossága, hogy csak *multum tantum*ként fogható fel. *Multum tantum* az, amiből nem tudunk elképzelni egyet; a fogalomhoz tartozik, hogy csak több, sok létezhet belőlük. Ez azt is jelenti: ami ilyen, az csak *rendszerben*, esetleg halmazban, annak egyik elemeként létezhet. (A fogalom szemléletes példája a jogszabály, ami ugyancsak *multum tantum*: nem tudjuk úgy elképzelni a jogot, hogy csupán egy szabályból áll; a „jogszabályból” fogalma szerint csak több lehet.)¹³² Ha az állam valami olyasmí, amiből csak több lehet, akkor ebből egyfelől az következik, hogy a „birodalom” – amint fentebb utaltam rá, és persze a fenti értelemben – nem állam, másfelől pedig az, hogy léteznie kell annak a rendszernek is, amelynek része. Ez a nemzetközi rendszer mint államrendszer, bizonyos

¹³¹ Finer álláspontját e tekintetben lásd *i. m.* (1997) 3. kötet, 1303–1303. Ami a közjogi szerkezetek mögött álló sajátos kulturális és hitrendszereket illeti, érdemes kiemelni a következőt. A tradicionális, nem-Európai társadalmak legelterjedtebb rendszerei, „az iszlám és a konfucianizmus egyaránt »zárt« rendszerek; hagyományaik egységesek, megszakíthatlanok és önmagukat erősítik”, s ezért ezek is évszázadokig változatlanok. Európában ezzel szemben „két ellenkulturális mozgalom” – a reneszánsz és a reformáció – „lerombolta annak a hitrendszernek [ti. a kereszténységnek] az egységét, amely alátámasztotta a középkori politikai és társadalmi struktúrákat”, s „ez a törés megnyitotta az utat az államról való teljesen új gondolkodásmód felé, miközben kiszabadította a természettudományt a vallás és az uralkodó vélemény béklyóiból. Az új államformákkal és az új technológiával megnyílt az út a nyugati gondolkodás, intézmények és társadalmi struktúrák azon napoktól egészen mostanáig tartó rendkívüli változása felé.” *Ugyanott*.

¹³² Vö. Somló Bódog *Jogbölcselet*. Budapest, Grill, 1920.; új kiadásban Miskolc, Bíbor, 1995.

értelemben a nemzetközi jog rendszere, melyről tehát nem véletlenül mondjuk azt, hogy a XVII. században keletkezett.

A nemzetközi rendszer érzékeltetéséhez újra Finert idézem: „Ázsiában az állam tradicionális formája a birodalom volt. Bár amikor ezek felbomlottak, létrejöttek országállamok, ez utóbbiak azonban előbb-vagy utóbb újra felolvadtak egy birodalomban... Nem így Európában, ahol a Római Birodalom közvetlen utódai átmeneti, barbár protoállamok voltak, melyek végül is bevonódtak a feudális rendszerbe. Az európai típusú feudalizmus transz-territoriális volt; nem ismert »nemzeti« határokat, hiszen a politikai hűséget az úr felé kellett tanúsítani, akármelyik országban is élt. Ugyanígy a katolikus egyház saját szavai szerint katolikus és egyetemes volt, s nem ismert, nem is akart ismerni „nemzeti” határokat (bár e fogalom létezett ebben az időben). Ezért Európa nem úgy gondolt magára, mint területi »Európára« (ahogy a görögök és a rómaiak gondolták rá), hanem mint a »kereszténységre«, egy egységes és megszakíthatatlan *oikumenére*, amely a pápa és a császár autoritásában jutott el a csúcsa. Az újjáalakított európai állam, mint minden korábbi állam, területének meghatározásán alapult, s minden ilyen állam uralkodói (saját szavaikkal jelezve megint) »saját uradalmuk császárai« akartak lenni. Az állam ezért »szuverén« államként keletkezett, amelynek uralkodója a területen élő teljes népesség ellenőrzéséhez ragaszkodott, és hajlandó volt arra, hogy – az ilyen jogok kölcsönös elismerése fejében – más uralkodók hasonló jogát is elismerje. Így, számos egymástól független szuverén állam keletkezett. ... Az európai állam tehát szuverén, területileg körülhatárolt politikai egység volt, mely más hasonló egységekkel állt szemben, mindegyik a többi fölé akart kerülni, de azt sosem érte el, annak a gyorsan kialakított képességének betudhatóan, hogy olyan kombinációkat alakítsanak ki, amelyek megakadályozták ezt.”¹³³

E kombinációk nem mások, mint az európai *hatalmi egyensúly rendszerei*, melynek technikáit az itáliai városállamok fejlesztették ki a XIV–XV. században, s első hatékony formája az ún. vesztfáliai rendszer volt. Az elmúlt csaknem négyszáz évre visszatekintve e rendszerek is folyamatosan változtak: a vesztfáliai (1648), illetőleg az azt kiegészítő-követő utrechtit (1713) a XIX. században felváltotta a szent szövetségi (1815), majd az annak a XX. században helyébe lépő versailles-i (1920), világviszonylatban egy washingtonival kiegészítve.¹³⁴ Ez utóbbit lényegében megerősítette és egy kétpólusú világhatalmi rendszerré szélesítette a jaltai

¹³³ Finer, S. E.: *i. m.* (1997), 3. kötet, 1305–1306.

¹³⁴ Lásd ezekről 1920-ig Osiander, Andreas: *The States System of Europe, 1640–1990. Peacemaking and the Conditions of International Stability.* New York, Clarendon Press, 1994., és Buzan, B. – Bullen, R.: *The Great Powers and the European State System 1815–1914.* London, Longmann, 2005. Az ilyen rendszerek történetét egy Európán kívüli „világrendszer” kontextusába ágyazza és 1250-ig vezeti vissza Abu-Lughod, Janet Lippman: *Before European Hegemony. The World System A.D. 1250–1350.* Oxford, Oxford University Press, 1989. Az államokat a nemzetközi jogi rendszerének tükrében mutatja be Fo-

(1945), amit aztán a helsinki konferencia (1975) is jóváhagyott, mígnem 1989/90 után ez is felbomlott. Ennek jele, hogy az 1917/22-ben létrejött Szovjetunió, majd az 1920 táján összetákoltt európai szövetségi államok – rendszerint véres, bár lokális háborúk során, ritkábban békésen – ripsz-ropsz felbomlottak. Erre a nemzetközi közösség csupán egy szerény mértékű visszarendeződéssel és egy mindeddig erőtlennek bizonyuló európai uniói segítségkéréssel válaszolt, úgyhogy e tekintetben – újabban a háborús agresszorok és csendestársaik, a zavarosban halászgató euroszeptikus kalandorok örömeire – immár másfél évtizede itt állunk Európa közepén, a legnagyobb bizonytalanságban.

MÁS ELMÉLETEK, EGYÉB JELLEMZŐK ♦ A modern állam keletkezéséről és jellegéről természetesen számos más elméletet is kifejtettek, melyek alapján a fentiek tovább árnyalhatók, sőt elmélyíthetők. Ezek az elméletek vagy annak kialakulási folyamatát és e folyamat időbeli ütemezését, vagy jellemzőit illetően térnek el a mintául választott koncepciótól. E kettő – egyfelől a keletkezés ideje és tempója, másfelől a jelenség kritériumai és jellemzői – a mondottak alapján szorosan összefügg. Minél absztraktabb terminusokban fogalmazzuk meg az állam, vagy a modern állam kritériumait, annál nagyobb történelmi pályáivet rajzolhatunk meg számára, s megfordítva: minél részletesebben specifikáljuk jellemzőit, annál rövidebb lesz az az időszak, ahová keletkezését datálnunk kell. A két szempontot, s így a történelmi és az analitikus megközelítést tehát össze kell hangolni, és meg kell találni kellő arányukat: azt, amikor a történelmi tényanyag alapján lehetséges a fogalmi differenciálás, illetőleg egy igényes és részletes fogalmi apparátus alátámasztható a korszak tényeivel.

Az összhang hiánya olykor a legkomolyabb erőfeszítéseket is ellehetetleníti. A jó példák előtt először két problematikus elemzésre utalok. Az egyik az amerikai társadalomtörténész és szociológus, Thomas Ertman elmélete, aki roppant széles körű államfogalmat használva már a XI. század előtt államkezdeményekről beszél, miközben fogalmi rendszere („patrimoniális alkotmányosság”, „részvételi jellegű igazgatás” stb.) egy évszázadokkal későbbi korból származik. A másik Andreas Osianderé, aki – épp ellenkezőleg: a nyugati civilizáció történetét a nemzetközi kapcsolatok történetébe ágyazva – a modern állam leszűkített fogalmát használja, s annak keletkezését az *ancien régime* utáni korszakra teszi: a XVIII. vége előtti politikai alakulatok így – amint fogalmazott – csupán „előfutárai” a modern államnak, s nem prototípusai.¹³⁵

carelli, Carlo: *International Law as Social Construct. The Struggle for Global Justice*. Oxford, Oxford University Press, 2012. 154–175.

¹³⁵ Ertman, Thomas: *Birth of the Leviathan. Building State and Regimes in Medieval and Early Modern Europe*. Cambridge, Cambridge University Press, 1997. Osiander, Andreas: *Before the State. Systemic Political Change in the West from the Greeks to the French Revolution*. Oxford, Oxford University Press, 2007. különösen 4.4.3. fejezet: 479–485. (Az állam szó használatáról és az etimológiai kérdések történelmi jelentőségéről ugyanott: I. 2–3.) Ertman koncepciójának ellentmondásairól részletesen lásd

Azon elméletek köréből, amelyek álláspontom szerint megtalálták a történeti és az analitikus megközelítés kellő arányát – s amelyek alapján a fentebb leírt folyamatok és összefüggések érdemi szempontokkal is kiegészíthetők – először Quentin Skinner teóriájára utalok. A politikai eszmetörténet ún. cambridge-i iskolájának teoretikusa szerint az állam egy személytelen jellegű – azaz konkrét személyekhez a hatalmi viszony egyik pólusán sem kötődő – jogi és alkotmányos rendként, a területiség és az általában vett állampolgári kötődés alapján, vagyis meghatározott személyi kör mentén definiálható, s így annak keletkezése – utalva Max Weber téziseire is – 1300 és 1600 közé tehető.¹³⁶ Skinner munkássága nyomán általánosan elfogadott, hogy az „állam” szó *használat*a, az állam *fogalma*, valamint annak *valósága* három összefüggő, de mégis különböző dolog, melyet az elemzőknek össze kell hangolnia. Sok esetben ez egy bűvös fogalom, a szuverenitás segítségével történik. Mások a felségjogok felvetődésének ideje jelent érzékelhető változást. A hazai jogtörténeti szakirodalomban egy ezzel kapcsolatos tanulmányában Mezey Barna úgy látta, hogy „a modern állam eszmei-gyakorlati kiépítése” a XIII. században kezdődött, mert „ekkor vált lehetővé a kontinens néhány országában, hogy az uralkodók fölvehessék a *felsőjogok* kérdését, a szétdarabolt közhatalom újraegyesítésének eszméjét. Ekkor indulhatott meg a küzdelem a király és a vazallus közötti magánjogi jellegű kötelékek felszámolásáért, a közjogiasult királyi hatalom megerősítéséért.”¹³⁷

A modern állam gyökereinek ilyen korai időkre való visszavezetése a történészek körében nem ritkaság. Régebben nagy hatással fejtett ki ún. intézmény-orientált, vagyis az állam mint intézmény állandóságát hangsúlyozó teóriát Joseph R. Strayer, amerikai középkortörténész. Egy ma már gyakran klasszikusként emlegetett munkájában 1100 és 1600 közé tette a modern állam kialakulási folyamatát, s ezen belül 1300 és 1450 közötti korszakra datálta azoknak a *tartós intézményeknek* a létrejöttét, amelyek Angliából és Franciaországból kiindulva később az egész kontinensen elterjedtek.¹³⁸ Martin van Creveld izraeli hadtörténész ugyancsak a XIV. századi tör-

Sashalmi Endre: *Az emberi testtől az óraműig. Az állam metaforái és formaváltozásai a nyugati keresztény kultúrkörben 1300–1800*. Pécs, Kronosz Kiadó, 2015. 243–258., Osiander elméletéről ugyanott: *i. m.* (2015) 8–9.

¹³⁶ Skinner, Quentin: A Genealogy of the Modern State. *Proceedings of the British Academy*. 2009. 162. 325–370., később némileg módosítva: The Sovereign State. A Genealogy. In: *Sovereignty in Fragments. The Past, Present and Future of a Contested Concept*. Szerk.: Kalmo, Hent – Skinner, Quentin. Cambridge, Cambridge University Press, 2010. 26–46. Lásd még *The Foundations of Modern Political Thought*. 2. kötet Cambridge, Cambridge University Press, 1978. 1. kötet X. A cambridge-i iskoláról (Skinner és mások írásaival) lásd *A koramodern politikai eszmetörténet cambridge-i látképe*. Szerk. Horkay Hörcher Ferenc. Pécs, Tanulmány Kiadó, 1997.

¹³⁷ Mezey Barna: A modern állam. *Rubicon*. 1997/8–9. sz. 14–16. Lásd még ehhez Mezey Barna – Szente Zoltán: *Európai alkotmány- és parlamentarizmus-történet*. Budapest, Osiris Kiadó, 2003.

¹³⁸ Strayer, Joseph R.: *On the Medieval Origins of the Modern State*. Princeton, Princeton Un. P. 1970., ²1998. (új kiadásban: 2005, 2016) (az 1970-es kiadásban) különösen 12. sköv., a tartós intézményeket illetően 110–111. Egy Strayer által inspirált, de sokféle komponenst kiemelő önálló hazai

zsi szerveződéseknel kezdte ugyan a maga történetét, de – egy „globális” (ti. nem európai) perspektívát pásztázva, s nemritkán politikai antropológiai szempontokat is követve – az állam mint intézmény kialakulását csak a XVII. század közepén látta konstatálhatónak.¹³⁹ Az elsősorban politikai esztétorténésznek tekinthető Brian Nelson, aki valójában nem is a történeti, hanem a fogalmi szálak iránt érdeklődött, a *szuverenitás* rendszerének kialakulásával hozta kapcsolatba a modern államot, s mivel e fogalom születése viszonylag jól datálható, úgy vélte: az új állam a XV–XVII. század között alakult ki.¹⁴⁰ A modern állam és a szuverenitás, vagy általános jelleggel: az állam és szuverenitás fogalmi összekapcsolása sok szerző számára olyan erősen fixálódott evidencia, hogy az – bár nem szükségszerűen, de esetleg – már-már eltompítja a történeti folyamatok iránti érzékenységet, s kizárólag a szuverenitás-fogalom kialakulásához köti az állam keletkezését, ami nyilván egyoldalúsággal jár.

Egy másik, ehhez hasonló mértékben elterjed jellemző a *központosítás*, s ennek megfelelően a modern állam és a centralizáció összekapcsolása. A történeti államszociológia képviselője, Gianfranco Poggi – a hűbériség, a rendiség és egyéb tényezők kontextusában vizsgálva a kérdést – a *központi igazgatás* kialakításának jelentőségét hangsúlyozta.¹⁴¹ Ezzel részben a hasonló irányban tájékozódó korábbi szerzők, például R. M. MacIver, részben a központi igazgatás mögötti társadalmi folyamatokat elemző kortársak, így Perry Anderson nézeteit erősítette.

Az állam *centralizált jellege* fontos szerepet játszik a történeti államszociológia másik képviselője, Michael Mann elméletében is, aki egy sajátos államelmélettel is megerősítette a társadalmi hatalom dinamikájáról alkotott elméleti konstrukcióját. Szerinte az állam a történelmi fejlődés kezdeteitől fogva létezik ugyan, az újkor egy bizonyos pontján létrejött centralizált állam azonban újszerű jelenség, mert – még az ipari fejlődés, vagyis a kapitalizmus korszaka előtt – a bürokratikus uralom révén *autonómiát* vívott ki magának a „polgári társadalom struktúrájával” szemben is, ezt követően pedig dominánssá vált annak irányában. Mann meglehetősen bonyolult – marxi és weberianus elemeket a modern funkcionalizmussal vegyítő – elméleti konstrukciója szerint a modern fejlődés az államhatalom két formája, a „despotikus” és az „infrastrukturális” államhatalom közül az utóbbi előretörését hozta. Az előbbi az állam azon képessége, amellyel állami elit a civil társadalom osztályainak elitjei fölé kerül, s amelynek birtokában egy uralkodó „bárkinek fejét veheti, aki kéz-

elemzésként lásd még Zsinka László: A modern állam középkori és kora újkori gyökerei. *Jog. Állam. Politika*. 14. évf. 2022/1. sz. 75–98.

¹³⁹ Crevel, Martin Van: *The Rise and Decline of the State*. Cambridge, Cambridge University Press, 1999.

¹⁴⁰ Nelson, Brian R.: *The Making of the Modern State. A Theoretical Evolution*. New York, Palgrave Macmillan, 2006. 13–31.

¹⁴¹ Poggi, Gianfranco: *The Development of the Modern State. A Sociological Introduction* (1978). Stanford, Stanford University Press, 1992.

nél van”, az utóbbi pedig az a lehetősége, hogy „logisztikai eszközök” – gazdasági erő, szolgáltatások, információk stb. révén – politikai döntéseket léptethet életbe a fennhatósága alatt álló egész területen, és ezzel „áthathatja a civil társadalmat”.¹⁴²

Mann bizonyos értelemben Charles Tilly nagy hatást kiváltott elméletével szembeni alternatívaként fogalmazta meg saját teóriáját. Tilly azt állította, hogy az újkori állam az *erőszak központosítása* révén állt elő. A némi túlzással „a XXI. századi szociológia alapító atyjának” nevezett társadalomtudós e régóta fejtegetett és eredetileg bonyolultan kifejtett tételét egy koncentráltan fogalmazó munkájában, sarkítva így fogalmazta meg: „a modern európai állam eredete a háborúban és a háborúra való előkészületekben áll”.¹⁴³ A háború – a külső ellenfelek és riválisok eltüntetése – persze az államok tevékenységének különböző formákat öltő fő irányai közül csak az egyik, de ez döntő módon képes meghatározni a többit. A másik három az állam önépítése, vagyis a belső ellenfelek és riválisok „eltüntetése”, a népességre leselkedő veszélyek elhárítása, vagyis védelmük biztosítása, és tevékenysége anyagi fedezetének előteremtés, így az adóztatás. Tilly szerint a nemzetállamok európai hálózatát is a háború szövögette, és a háborúra való készülődés formálta az államok belső struktúráját is. A bellicista nézet szerint „a háború államokat csinál, az államok meg háborút”.¹⁴⁴ Az érvelés logikai sémája ez: a háborúskodás költséges dolog, így a hadurak mindig hatékony eszközöket keresnek katonai potenciáljuk finanszírozásához, s ennek legfőbb módja, hogy fokozzák a befolyási területükön élő lakosság ellenőrzését. Eszerint a modern állam a kényszerítő jellegű adózási rendszerek kialakításával tette lehetővé a katonai erőfeszítések finanszírozását, aminek fejében viszont védelmet nyújtott más államok ugyanilyen irányú törekvéseivel szemben. A gondolati séma tehát meglehetősen egyszerű – kérdés, hogy megfelel-e a valóságos történelmi

¹⁴² Lásd ezekről először és vázlatosan Mann, Michael: *States, Ancient and Modern. European Journal of Sociology / Archives Européennes de Sociologie*. 18. évf. 1977/2. sz. 262–298., majd részletesen kifejtve Mann, Michael: *States, War and Capitalism*. Oxford, Blackwell, 1988.; magyarul egy fejezete: Az állam autonóm hatalmának eredete, mechanizmusai és következményei. *Regio*. 12. évf. 2001/4. sz. 33–33. Ugyanezt társadalomtörténeti kontextusba ágyazva, részletesen lásd Mann, Michael: *The Sources of Social Power*. 1. kötet: *A History of Power from the Beginning to AD 1760*. 2. kötet: *The Rise of Classes and Nation-States 1760–1914*. Cambridge, Cambridge University Press, 1986, ²2012.

¹⁴³ Tilly, Charles: *Coercion, Capital, and European States. AD 990–1990*. Wiley, 1993 és (javított kiadás, kelet-európai kérdéseket is tárgyaló új fejezettel) Cambridge, Mass., Blackwell, 1994. különösen 67–87. A szerző kezdeti álláspontjához lásd a *The Formation of National States in Western Europe* című kötetet (szerk.: Charles Tilly. Princeton, Princeton University Press, Studies in political development 8, 1975. 711), többek között S. E. Finer írásával (*State and Nation-Building in Europe: The Role of the Military*), és a szerkesztő két hosszú, kommentár jellegű tanulmányával: *Reflecions on the History of European State-Making (3–82.)* és *Western State-Making and Theories of Political Transformation (601–638)*. Lásd még Tilly, Charles: *War Making and State Making as Organized Crime*. In: *Bringing the State Back In*. Szerk.: Evans, P. B. – Rueschemeyer, D. – Skocpol, Th. Cambridge, Cambridge University Press, 1985. 169–191.

¹⁴⁴ Tilly, Charles: *i. m.* (1975) 42. és Tilly, Charles: *i. m.* (1985) 170.

folyamatoknak? Egy szokásosnál erősebb hangulatában Tilly egészen odáig ment, hogy – a legitim és az illegitim erőszak-alkalmazás közötti választóvonal elasztikus jellegére, sőt bizonytalan voltára utalva – azt állította: a háborúskodás és az államalkotás a szervezett bűnözéshez hasonlítható.¹⁴⁵

Az ugyancsak szociológiai államelméletet kifejtő Christopher Pierson szerint a modern állam legfontosabb sajátosságai a következők: az erőszak-alkalmazás eszközeinek kontrollja, territorialitás, szuverenitás, alkotmányosság, személytelen hatalmi rendszer (joguralom), legitimitás és állampolgárság. Ezekből, bár Pierson már nem próbálkozik történeti elemzésekkel, arra következtethetünk, hogy a modern állam kialakulását csakis a XVI–XIX. század közötti időszakra teszi.¹⁴⁶

Részben hasonló feltételezéssel élhetünk az Arthur Benz által kifejtett politikatudományi elemzés esetén is – azzal a lényeges különbséggel, hogy a modern állam általa megadott jellemzői körében (bürokratikus hatalom, képviselő, alkotmányosság, területiség stb.) – ő a szokásosnál nagyobb figyelmet szentelt a *funkciók és struktúrák* (intézmények) történelmi változásainak.¹⁴⁷ Különböző történelmi feldolgozásokat szintetizálva úgy látta, hogy a modern állam egy fokozatos fejlődés során alakult ki, s minden államfejlődési stádiumhoz meghatározott célok, azokhoz pedig sajátos intézmények kapcsolhatók. Elméletét a 14. ábra táblázata tekinti át összefoglalóan.

Az efféle összegzések természetesen csak tendenciákat jelölnek, nem konkrét történettudományi elemzések, bár ilyenekre támaszkodnak.

Végül, vannak szerzők,¹⁴⁸ akik a modern államot elsősorban a nemzetközi rend, így mindenekelőtt a *vesztfáliei rendszer*, majd annak – a globalizáció, a multikulturalizmus, sőt a kozmopolitizmus kontextusát is érintő – átalakulása nemzetközi feltételrendszerében vizsgálják.

¹⁴⁵ Tilly egyes téziseinek bírálatát – egyebek mellett – Anna Leander francia-svéd szociológus és politológus nyújtja. Lásd Leander, Anna: Wars and the Un-Making of States: Taking Tilly Seriously in the Contemporary World. In: *Copenhagen Peace Research. Conceptual Innovations and Contemporary Security Analysis*. Szerk.: Guzzini, Stefano – Jung, Dietrich. London, Routledge, 2004. 69–80. Tilly elméletének átfogó értékelését lásd a következő gyűjteményes kötetben: *Does War Make States? Investigations of Charles Tilly's Historical Sociology*. Szerk.: Kaspersen, Lars Bo – Strandsbjerg, Jeppe. Cambridge, Cambridge University Press, 2017., lásd különösen Thomas Ertman tanulmányát: 52–69.

¹⁴⁶ Pierson, Christopher: *The Modern State*. London, Routledge, 1996. különösen 8–31.

¹⁴⁷ Vö. Benz, Arthur: *i. m.*, 2. bőv. kiad.: München, De Gruyter Oldenbourg, 2008. 37. (A táblázatos összegzés alapjaként Benz a következő történettudományi művekre hivatkozik. Bartolini, S.: *Restructuring Europe. Centre Formation, Systembuilding, political Structuring between Nation-State and European Union*. Oxford, Oxford University Press, 2005. 56–115., Binder, L. et al: *Crises and Sequences in Political Development*. Princeton, Princeton University Press, 1971. 202. és Rokkan, Stein: *State Formation, Nation-Building and Mass Politics in Europe. The Theory of Stein Rokkan*. Szerk. P. Flora et al. Oxford, Oxford University Press, 1999. 131–134.)

¹⁴⁸ Benz, A.: *idézett mű* (2001/2008) 215–321. A folyamatos kifejlődés és az állam folyamatos átalakulásának elgondolásához lásd még Voigt, Rüdiger: *Des Staates neue Kleider. Entwicklungslinien moderner Staatlichkeit*. Baden-Baden, Nomos, 1993.

4. A modern állam fogalma, kialakulása és főbb jellemzői

FEJLŐDÉSI STÁDIUM	ELSŐDLEGES CÉL	ÚJ INTÉZMÉNYEK
hatalmi koncentráció	feudalizmustól az abszolutista államig <ul style="list-style-type: none"> ➢ az államhatalom koncentrációja egy-egy területen ➢ a béke biztosítása 	<ul style="list-style-type: none"> - rendi gyűlések - állandó hadsereg - közigazgatás - egységes jog - egységes pénzrendszer - egységes ítélkezés
társadalmi integráció	liberális alkotmányos állam <ul style="list-style-type: none"> ➢ az államhatalmak korlátozása 	<ul style="list-style-type: none"> - a parlament mint törvényhozó szerv - alkotmány - horizontális és/vagy vertikális hatalommegosztás - alapjogok
intézményi differenciálódás	nemzetállam <ul style="list-style-type: none"> ➢ minden polgár integrálása ➢ a polgárok egyenlősége 	<ul style="list-style-type: none"> - általános iskolalátogatási kötelezettség - általános (férfi) hadkötelezettség
	demokratikus jóléti állam <ul style="list-style-type: none"> ➢ a polgárok részvétele a közös ügyekben ➢ a szociális jogok biztosítása 	<ul style="list-style-type: none"> - általános választójog - politikai pártok és egyesületek - társadalombiztosítás - jóléti szolgáltatások

14. ábra: Fejlődési stádiumok, célok és intézmények a modern állam kifejlődése során Arthur Benz koncepciója szerint¹⁴⁹

A hazai történelmi szakirodalomban a kérdést legrészletesebben és más elméleteket is feldolgozva Sashalmi Endre tárgyalta, aki az államfogalmat illetően több munkájában¹⁵⁰ a területiség elvét, a személytelenség tényét, az intézmény belső hierarchiáját és külső autonómiáját, a joghoz való sajátos viszonyát, valamint – a középkori eszmetörténet, Anthony Black elméletére építve – néhány politikai tényező, így a legitimitáció szerepét hangsúlyozta. A legitimitáció – egy hatalmi intézményrendszernek és döntései elfogadásra méltó voltának felmutatása és igazolása – valóban az újkori politikai fejlődés egyik nívója, s azon tényezők egyike, amelyek fokozatosan, szinte észrevétlenül kibontakozva váltak az állam nélkülözhetetlen jellemzőivé. A modern állam kialakulását Sashalmi az 1450 és 1713 közötti időszakra teszi;¹⁵¹

¹⁴⁹ Zimmer, Matthias: *Moderne, Staat und Internationale Politik*. Wiesbaden, Verlag für Sozialwissenschaften, 2008.

¹⁵⁰ Sashalmi Endre: *A nyugat-európai államfejlődés vázlata (1000–1700)*. kh. n., Pannonica Kiadó, 2006. különösen 83–155. és Sashalmi Endre: *i. m.* (2015), különösen 155–241.

¹⁵¹ Az 1713. év az utrechti békére utal, amely sok szempontból, s különösen az európai hatalmi rendszer szempontjából szimbolikus korszakhatár: lezárta a spanyol örökösödési háborút (amivel véget vetett Spanyolország nagy hatalmi szerepének, vagy ami ugyanaz: lehetővé tette Anglia felemelkedését), kialakította Németalföld új politikai rendjét, megakadályozta Franciaország további terjeszkedését és így tovább. Szerepe volt annak a vesztfájlai elvnek a megerősítésében is, hogy a nemzetközi rendszer szereplői az államok, melyek egymással abban az értelemben mindenképpen egyenlők, hogy jogi formák keretében egyik sem diktálhat a másikkal.

álláspontja szerint a XII–XV. század folyamán megteremtődtek a modern államiság részfeltételei (hűbériség, korai rendiség, territorialitás, jogi eszmék, korporációk, rendi gyűlések stb.), hogy aztán kibontakozhasson a modern állam első fő formája, a dinasztikus állam (1470–1660). Ebben a különböző, „szétszórt” területi és politikai egységeket egy uralkodói család ereje és hatalma tette egy nagyobb egység részévé és tartotta össze, s azok egymástól különböző jellege később is megmaradt. A külföldi szakirodalomban ezeket az alakulatokat, melyeket Sashalmi mozaikszerű államnak nevez, olykor composite state-nek (összerakott államnak) mondják. A dinasztikus állam jellege plasztikusan azzal érzékeltethető, hogy „még a leginkább egységes angol monarchia esetében is helyesebb Tudor vagy Stuart államról beszélni, mint angol államról”, hiszen identitását inkább az uralkodó családi hovatarozása adta meg, semmint a népesség etnikai jellege. A dinasztikus állam korszakát ezen elmélet szerint a XVII. században a modern állam másik fő történelmi fajtája, a fiskális-katonai állam (1660–1713) váltotta fel. A fiskális jelleg az adóztatásra utal: arra, hogy a „földbirtok-jövedelmen alapuló állam” – amit néha így neveznek: domain-state – adóztató állammá (tax-state) vált.¹⁵² A fiskális-katonai állam már az abszolutizmus korszakába nyúlt bele.

Az abszolutizmus a maga sajátosan centralizált politikai struktúrájával, igazgatási apparátusával, hadseregével és ideológiájával más szerzőknél is a modern állam keletkezésének egyik legfontosabb vízváltója. A „feudális abszolutizmus” korszakhatárt jelző szerepe közismert a marxista történetírásban és az újabaloldalinak mondott történelemtudósok között is, miközben sok más elméleti irányzat is számol vele. Az abszolutizmust például Perry Anderson – az arról alkotott engelsi elképzeléstől nem teljesen függetlenül (miszerint az történelmi egyensúlyt jelent a feudális és a polgári erők között) – az uralkodó és a különböző társadalmi csoportok közötti szövetségként értékelte, s az elsők között emelte ki az államépítésben játszott jelentőségét.¹⁵³ Mint láttuk, az „abszolút állam” volt az állam első formája Carl Schmittnél is, ahonnan a tézis-antitézis-szintézis révén jutott el saját jelenkoráig.

Az abszolutizmusok európai régiók szerinti eltéréseit és ennek történelmi hátterét a korábbi hazai szakirodalomban Szűcs Jenő elemezte, aki az abszolutizmust a feudális társadalom gazdasági-társadalmi-demográfiai válságára adott újszerű politikai válasznak tekintette. A magyar társadalomtudományok számos területén egykor roppant nagy hatást gyakorló, nemzedékek gondolkodását befolyásoló, s nemzet-

¹⁵² Sashalmi Endre: *i. m.* (2015), 183. és 206. Megjegyzem: az adóztató állam (*Steuerstaats, tax state*) kifejezést az osztrák filozófus-szociológus, Rudolf Goldscheid alkotta meg egy Ausztria államadóságról folytatott vitában az 1920-as évek elején (vö. *Die Finanzkrise des Steuerstaats. Beiträge zur politischen Ökonomie der Staatsfinanzen*. Szerk.: Hickel, Rudolf. Frankfurt, Suhrkamp, 1976), amikor is azt állította, hogy az államadóság a tevékenységét az adóztatásra alapozó állam válságának jele, s ezért az államnak a saját tulajdonára kell alapoznia bevételeit.

¹⁵³ Anderson, Perry: *Az abszolutista állam* (1974). Budapest, Gondolat Kiadó, 1989.

közi jelentőségét illetően sem jelentéktelen összefoglaló írásában¹⁵⁴ Szűcs azt állította, hogy a feudalizmus válságát az államok Európa két szélén expanzióval oldották meg: Nyugaton a világ felfedezésével és gyarmatosításával, valamint az ezzel járó dinamizmussal, Keleten pedig „az orosz földek gyűjtögetésével” és egy nagyhatalmi-birodalmi szerep kiépítésével. Ezzel szemben Közép-Európa, melynek nem volt hová kitörnie, eleinte önálló megoldásokkal kísérletezgetett, de aztán a két expanzív régió közé szorult, s végül is azok jellegzetes vonásait váltogatta és vegyítette. Az elmélet nagy hatásának valószínűleg e tétel expresszív magyarázó ereje volt az egyik fő oka, hiszen sokan úgy gondolták, sőt gondolják ma is, hogy e sokjelentésű régió, a szimbolikus értelemben vett „Közép-Európa” végül is „Kelet és Nyugat” között vergődik. Szűcs Jenő megközelítése alapján továbbá evidens, bár ő maga ezt explicite nem fejtette ki, hogy az állam új formája – mely mára a világ országainak döntő többségében elterjedt – európai eredetű jelenség.

Itt utalok Wolfgang Reinhard munkájára, aki épp ezt a kontextust emelte elméletének központi tételévé. Ő a modern államot „európai export-terméknek” nevezte, mely a gyarmatosítás révén innen kiindulva – természetesen a hely és az idő követelményeihez igazodva s különböző mértékben módosulva – terjedt el a Földön. E folyamat, mely évszázadokig tartott, akár a „világ elállamisításaként” is felfogható.¹⁵⁵ Reinhard egyébként egy összefoglaló kis könyvecskében, melyben szerteágazó és részletes világtörténelmi elemzéseinek végeredményét összegezte,¹⁵⁶ a modern állam jellemzőit egy háromrétegű elgondolásban fogalmazta meg, mely nyolc tényezőre tért ki. Megközelítése, vázlatos volta ellenére is, továbbgondolásra érdemes. A hagyományos ún. formális állam-kritériumok (1–3: államterület, államnép és ál-

¹⁵⁴ Szűcs Jenő: *Vázlat Európa három történelmi régiójáról*. Budapest, Magvető, 1983 (eredetileg *Történelmi Szemle*, 1981). Itt jegyzem meg, hogy Szűcs Jenő elemzése az én államfejlődésről és modern állammról szóló korábbi elgondolásaimat is nagyban, talán a kelleténél is jobban befolyásolta; vö. Államtan [I]. *id. kiad.* (2011). Az elméletemet ért kisebb kritikákra (vö. Tóth J. Zoltán: *Állam- és jogelmélet*. Budapest, Patrocinium Kiadó, 2019. 234. és Tóth, J. Zoltán: *Szuverenitáselméletek a szuverenitás alanyáról*. In: *Szuverenitáskérdések. Elméletek, történetek*. Szerk.: Karácsony András. Budapest, Gondolat Kiadó, 2020. 28.) válaszként ugyancsak megjegyzem, hogy az itt kifejtettek fő hangsúlya és néhány tartalmi eleme eltér ugyan korábbi nézeteimtől, de azokkal nem összeegyeztethetetlen.

¹⁵⁵ Vö. *Verstaatlichung der Welt? Europäische Staatsmodelle und außereuropäische Machtprozesse*. Szerk.: Reinhard, Wolfgang – Muller-Luckner, Elisabeth. München, Oldenbourg, Schriften des Historischen Kollegs, Kolloquien 47, 1999.

¹⁵⁶ Reinhard, Wolfgang: *Geschichte des modernen Staates. Von den Anfängen bis zur Gegenwart*. München, Beck, 2007. Az ennek hátterét jelentő részletes történelmi elemzése Reinhard, Wolfgang: *Geschichte der Staatsgewalt. Eine vergleichende Verfassungsgeschichte Europas von den Anfängen bis zur Gegenwart*. München, Beck, 1999, 2002. és Reinhard, Wolfgang: *Die unterwerfung der Welt. Globalgeschichte der Europäischen expansion 1415–2015*. München, Beck, 2016. Meghatározott koncepció alapján összeállított gyűjteményes kötetekként lásd még *Power Elites and State Building (The Origin of Modern State in Europe in 13th – 18th centuries)*. Szerk.: Reinhard, Wolfgang. Oxford, Oxford University Press, 1996.

lamhatalom, illetőleg azok egysége) mellett önálló érdemi jellemzőkként határozta meg – nyilvánvalóan Max Weber elgondolását feltupírozva – a fizikai kényszer legitim alkalmazásának monopóliumát mind „befelé”, mind „kifelé” (4–5). Az előbbivel szervezeti szinten az igazságszolgáltatásra és a rendészetre utalt, az utóbbival pedig háborúindítás jogának monopolizálását ragadta meg, aminek egyébként Weber elméletéhez e kontextusban nem sok köze van ugyan, de érdekes elgondolás. Ezek mellett az újkori európai államfejlődés nélkülözhetetlen jellemzőjének tekintette a jogállamiságot és az alkotmányosságot, a nemzeti jelleget, valamint azt, hogy ez az állam elvileg és tendenciájában – akár a népszuverenitás elvére, akár az emberi jogokra való utalással – demokratikus (6–8: alkotmányos államiság, nemzetállamiság, demokrácia).¹⁵⁷ Az utóbbit illetően az esetleg túlzó következtetések levonása előtt ehhez azt teszem hozzá, hogy elemzéseinek és összegzésének megfogalmazásakor – miközben az intézményi demokrácia csupán néhány évtizede jellemezte a modern államokat – a nyugati típusú demokrácia is terjedni látszott, s e területen még csak halványan voltak láthatók a jelenlegi törésvonalak, a képviselői demokrácia problémái vagy a populista mozgalmak ereje. A Kelet és Nyugat közötti kontúrok terén Reinhard inkább a globális összefüggéseket érzékelte, olykor kifejezetten inspiratív módon.

4/B. A modern állam mint polgári állam és mint kényszermonopólium

A MODERN ÁLLAM KELETKEZÉSE ÉS JELLEMZŐI KÉT „NAGY” ELMÉLETBEN ♦ Azok a társadalmak egészéről átfogó módon beszélő, ezért olykor „nagyak” mondott – bár itt csak „kicsiben”: dióhéjban tárgyalható – elméletek, amelyek saját korukban újszerűen és egyedien ragadták meg a modernitás kérdését, az államra vonatkozóan is egyedi következtetésekre jutottak, és egyedi terminológiát vezettek be. Két ilyen elméletet emelek itt ki: azt, ami a modern államot a polgári, tőkés vagy „politikai” államként mutatja be, valamint azt, ami azt a legitim fizikai kényszer monopóliumával rendelkező intézménynek tekinti, és politikai üzemként írja le. Ezek tartalma, létrejötte, fejlődése és hatóköre igencsak eltér egymástól, nem is beszélve tudományos szerkezetükről és státuszukról, mégis vannak olyan jellemzőik, amelyek alapján a most elemzett kontextusban indokolt egymás mellett tárgyalni őket.

¹⁵⁷ Arról, hogy a demokrácia és az emberi jogok eszméje miként válik tendenciaszerűen az államfogalom részévé, példaként, lásd Craven, Matthew: Staatheod, Self-determination, and Recognition. In: *International Law*. Szerk.: Evans, Malcolm, D. Oxford, Oxford University Press, 2010. 203–251. különösen 237–239.

POLGÁRI ÁLLAM, TŐKÉSÁLLAM, „POLITIKAI ÁLLAM” ♦ A modern államot sokan a polgári társadalom¹⁵⁸ államának, azaz polgári államnak mondják, s akik e társadalom fő jellemzőjének a tőkés jellegű magántulajdont vagy a kapitalista gazdaságot tekintik, tőkés, kapitalista, vagy – amennyiben egy sajátos osztályelméletet is vallanak – burzsoá államnak nevezik. S mivel a polgári társadalom egyik fő jellemzője a közösségi és magánjellegű viszonyok megkülönböztetése az élet szinte minden területén, ezért bizonyos elméletekben elfogadottá vált a „polgári társadalom és politikai állam” fogalmi kettősségéről való beszéd.

E hagyomány a skót felvilágosodás egyes képviselőinek, így Adam Fergusonnak, Adam Smithnek és John Millarnak a „polgári társadalom” (*civil society*) fogalmát tisztázó elméleteivel kezdődött, a klasszikus német filozófia, mindenekelőtt Georg F. W. Hegel jog- és államfilozófiájával folytatódott, aki e társadalmat (*bürgerliche Gesellschaft*) közvetlen kapcsolatba hozta az állammal; s végül Karl Marx történelemfilozófiájában teljesedett ki, aki saját társadalomelméletének kontextusába helyezte azok gazdasági alapját és történelmi dinamikáját.¹⁵⁹ Ez utóbbi néhány összefüggése a marxizmussal kapcsolatos polémiák ellenére is széles körben elterjedt – azok körében is, akik nem tartoznak a marxista hagyományhoz, vagy szívesen bírálják annak egyik-másik tételét.

¹⁵⁸ A „polgári társadalom” kifejezés roppant sokféle értelemben használatos. Gyakran a gazdasági viszonyokhoz közvetlenül kötődő életszférák körét jelenti, máskor pedig úgy értelmezik, mint ami a társadalom nem-politikai területeit foglalja magában, mely egyes értelmezések szerint szemben áll az állammal, másokban kívül esik az élet közhatalom által befolyásolható területein. De jelenti ez a fogalom a szociológiai értelemben vett társadalmi szerkezetet, például az ellentétes érdekű osztályok és rétegek viszonyát, amennyiben az még nem kapott politikai kifejeződést, a társadalom politikamentes intézményeit, így az egyesületek, a közösségi célokért is tevékenykedő ún. non-profit szervezetek világát (civil társadalom), vagy a politizálással nem foglalkozó magánemberek körét. Olykor e fogalommal utalunk a magánjellegű szabadságok világára, és azokra a határookra is, amelyek az állami-politikai tevékenység korlátait jelentik, márha vannak ilyenek. Lásd ehhez Arato, A. – Cohen J.: *Civil Society and Political Theory*. Cambridge, Mass., MIT Press, Studies in contemporary German social thought, 1992; Keane, J.: *Democracy and Civil Society*. London, Verso, 1988; Seligman, Adam B.: *A civil társadalom eszméje*. Budapest, Kávé, 1997., valamint *Civil társadalom. Elmélet és gyakorlat*. Szerk.: Szabó Máté. Budapest, Rejtjel Kiadó, 2005.

¹⁵⁹ A skót felvilágosodás szerzői kapcsán lásd Ferguson, A.: *An Essay on the History of Civil Society*. Edinburgh–London, Kincaid & Bell – Millar & Caddel, 1767; mai kiadásban: Cambridge, Cambridge University Press, 1996. A magyar nyelven is megjelent írásokból lásd *A skót felvilágosodás. Morálfilozófiai szöveggyűjtemény*. Szerk.: Horkay Hörcher Ferenc. Budapest, Osiris Kiadó, 1996. Lásd továbbá Hegel G. W. F.: *A jogfilozófia alapvonalai. A természetjog és államtudomány vázlatja*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1971. Marx, Karl: *A hegeli jogfilozófia kritikájából. A hegeli államjog kritikája és A zsidókérdéshez*. Budapest, Kossuth, 1957. (MEM 1.) 349–377. Más szerzők műveiből szemelvények: *The Civil Society Reader*. Szerk.: Foley, Michael W – Hodgkinson, Virginia Ann. Hanover, NH, University Press of New England [for] Tufts University, 2003. Lásd még Farkas János László: *Civil, polgári, burzsoá*. In: *Virtuális egyetem Magyarországon*. Szerk.: Nyíri Kristóf. Budapest, Typotex, 2003. 377–388.

A polgári társadalom – mely a társadalomszerveződés egy sajátos módját jelenti – annyiban „modern” jelenség, hogy a középkori városi társadalmakból keletkezett és a gazdálkodás kapitalista rendszeréhez kötődik. A társadalmak időben változó jellegét hangsúlyozó skót gondolkodók például az újkor hajnalán azt állították, hogy a fejlődés négy, egymást követő – szerintük a létfenntartás sajátos módja szerint különböző – korszakában (vadászó, pásztorkodó, mezőgazdasági és kereskedői) a negyedik a polgári társadalom. Innen csak egy lépés volt annak megfogalmazása, hogy e fejlődés egyes korszakait, a gazdálkodás különös módján túl a tulajdon sajátos formája is jellemzi, s hogy a polgári társadalom alapja – amint arra a Hegel által kifejtetteket továbbgondolva Marx rámutatott – a polgári magántulajdon. Ennek legfőbb jellemzője – szemben az ókori vagy a középkori tulajdonformákkal –, hogy mentes a politikai feltételektől: a tulajdonosoknak, ahhoz, hogy tulajdonosok legyenek, nem feltétlenül kell valamely politikai közösséghez tartoznia. Ahhoz, hogy valaki magántulajdonos legyen, e szerint a kapitalizmus előtti társadalmakban egy politikai közösség, például egy polisz vagy valamely középkori rend tagjának kellett lennie. Ez az újkor elején a nyugati társadalmakban megszűnt: a polgárnak nem kellett közvetlenül politikai státusszal rendelkeznie vagy politikai tevékenységet folytatnia ahhoz, hogy tulajdona lehessen. Ennek indoka, hogy a polgári magántulajdonra épülő gazdasági rendszerben, közismert nevén a kapitalizmusban, a gazdálkodás alanyaira csak gazdasági kényszerek hatnak, s tipikus esetben – miközben persze a személytelen gazdasági kényszerektől nem menekülhet – személyesen senkit sem kényszerítenek arra, hogy valamit tegyen vagy ne tegyen, például hogy dolgozzon vagy ne. Az ilyen kényszerek legfeljebb egy személytelen gazdasági rend törvényszerűségei. A polgári magántulajdon – mely lehet igen változatos formát öltő tőketulajdon, lehet munkaerő-tulajdon, de megjelenhet a gazdaságilag értékesíthető javak más formájában, például tudásként vagy forgalomképes információként is – a piacgazdaságra épülő szabad piaci rendben szabadon értékesíthető, és a piaci rend jellegétől is függően értéket teremt. A polgári társadalmat, mivel tehát alapjainál a javak termelésének és elosztásának tőkés formái állnak, kapitalizmusnak¹⁶⁰ is mondják.

E több száz éve fennálló, folyamatosan változó társadalmi és politikai rendszert százak, sőt, ezek elemezték már, de még a legalapvetőbb kérdéseit illetően sem ala-

¹⁶⁰ Közismert, hogy a német *Kapital* (tőke) szó alapján megalkotott *kapitalizmus*-fogalmat egy francia szocialista, Louis Blanc használta először mai értelemben, 1850-ben, de a tudományos életben széles körben csak a XX. század elején terjedt el, elsősorban Werner Sombart átfogó elemzésének hatására. Vö. Sombart, W.: *Der moderne Kapitalismus. Historisch-systematische Darstellung des gesamteuropäischen Wirtschaftslebens von seinen Anfängen bis zur Gegenwart*. München, D&H, 1902, bővítve: 1916, harmadik kötete: 1927; angolul (rövidítve): *Economic Life in the Modern Age*. New Brunswick, Transaction, 2001. Kevésbé ismert, hogy Karl Marx műveiben – bár főművének címe (*Das Capital*, 1867, 1885) egyesek számára mást sugall – a kifejezés ritkán szerepel ebben az átfogó, egy társadalmi rendszerre utaló értelemben, s a kapitalizmus fogalmát a marxisták is csak a XX. században kezdték szélesebb körben használni.

kult ki átfogó egyetértés. Az elméleti viták részint keletkezésével,¹⁶¹ részint működés módjával kapcsolatosak, ideértve e működés gazdasági természetét,¹⁶² társadalmi és politikai következményeit, értékteremtő és értékromboló jellegét, valamint jelenlegi kiterjedtségét¹⁶³ is. Folyamatos viták tárgya persze jövőbeli lehetőségeinek megítélése is, amennyiben a fogalmat általában kiterjesztik (monopol-, majd állammonopolista kapitalizmus, államkapitalizmus, globális kapitalizmus), mert a tapasztalat szerint bizonyos formái, így elsősorban a bérmunkára épülő gazdaság a világ minden lakott kontinensén elterjedt, s miközben e formák jelentősen eltérnek egymástól, világszisztemre szerveződött.¹⁶⁴

Ezen elméleti kiindulópontok háttére előtt tűnik fel a három jelzett államfogalom. A *tőkésállam* a régi marxista ideológiában és az arra épülő kelet-európai szocialista

¹⁶¹ A kapitalizmus keletkezését illetően három eszmei-ideológiai szempontból is jellegzetes álláspont létezik: Karl Marx, Max Weber és Werner Sombart elméletei. Marx szerint az a „termelőknél és a termelési eszközöknél a történelmi elválasztási folyamata” – a skót Adam Smith kategóriáját használva: az „eredeti tőkefelhalmozás” – során, lényegében személytelen gazdasági folyamatok eredményeként alakult ki, „történelmi szükségszerűséggel”. Lásd Marx, Karl: *A tőke. A politikai gazdaságtan bírálata* (1867, 2. és 3. kötet: 1885, 1894, tervezett 4. kötet töredékei: *Értéktöbblet-elméletek*). Budapest, Kossuth, 1967. és 1976. (MEM 23. és MEM 26) 24. fejezet. Weber ezzel szemben úgy látta, hogy a modern kapitalizmus létrejöttében kulturális, vallási és politikai tényezők is szerepet játszottak: így a protestantizmus, s azon belül a kálvinista vallásérkölc, valamint a merkantilista gazdaságpolitika és a római jog recipiálása. Vö. Weber, Max: *A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme*. Budapest, Gondolat Kiadó, 1982. és uő *Gazdaságtörténet. Válogatott tanulmányok*. Budapest, KJK 1979., különösen 4. fejezet: „A modern kapitalizmus kialakulása”, 223–269., és 8. alfejezetének egyes részei: („A racionális állam”, 269–293. Végül, Sombart – később az antiszemita kapitalizmus-kritika által felhasznált – álláspontja szerint a kapitalizmust elsősorban a kereskedelmi tőke alakította ki, s e folyamatban döntő szerepük volt a kereskedelemhez értő, ilyen jellegű tőkét felhalmozó, a középkori céhekbe azonban sosem befogadott zsidó kereskedőknek. Lásd Sombart, Werner: *Die Juden und das Wirtschaftsleben*. Lipcse, Duncker und Humblot, 1911.

¹⁶² E tekintetben a kapitalizmust egyesek a profitra irányuló gazdálkodással, mások a piacgazdasággal és az árutermelő gazdálkodással, ezen belül pedig bérmunkával kapcsolják össze, amikor is a javakat mint árukat „árukból vásárolt javak” révén állítják elő, ideértve a munkaerőt is, és – az értéktöbblet-termelés gondolatának kiegészítésével – a kizsákmányolás sajátos módját látják benne. Ez utóbbi része az a marxisták által vallott, mások által kételyel fogadott gondolat, hogy a munkaerő-áru több értéket állít elő, mint amennyiért megveszik, s ezzel a gazdasági folyamatok társadalmi következményekhez vezetnek, melyek közül a kizsákmányolás a leghangúlyosabb. Lásd ezekről Szigeti Péter: *Kapitalizmus-fogalmak és a tőkés termelési mód elmélete*. Budapest, Eszmélet: Melléklet 115., 29. évf. 2017/3. sz. 1–57.

¹⁶³ Lásd ehhez Szigeti Péter: *K Világszisztemnézőben. Globális „szabad verseny” – a világgazdaság jelenlegi stádiuma*. Budapest, Napvilág Kiadó, 2005.

¹⁶⁴ Wallerstein, Immanuel: *Capitalism as an Essential Concept to understand Modernity. Capitalism. The Reemergence of a Historical Concept*. Szerk.: Kocka, Jürgen – Linden, Marcer van der. London, Bloomsbury, 2016. 187–205. Az „államkapitalizmus” (meglehetősen elentmondásos, sőt zavaros) fogalmához lásd Pollock, Friedrich: *Staatskapitalismus*. In: *Wirtschaft, Recht und Staat im Nationalsozialismus. Analysen des Instituts für Sozialforschung, 1939–1942*. Szerk. Dubiel, H. – Söllner, A. L. R. Frankfurt am Main, Europäische Verlagsanstalt, 1981. 11–128.

elméletekben, valamint a XX. századi ún. nyugati újmarxizmusban használt kifejezés, mely az államot fogalmilag és idődimenzióját illetően is a kapitalista társadalom valamely vagy minden (mindenekelőtt pedig az éppen aktuális) korszakához köti.¹⁶⁵ A jelzős szerkezet tartalmilag egy osztály, az ún. tőkésosztály érdekeinek politikai és jogi eszközökkel való érvényesítésére utal – amit persze meglehetősen nehéz összeegyeztetni a XX. század második felét jellemző nyugati alkotmányos demokráciák gyakorlatával. A marxisták szerint az ilyen állam vagy közvetlenül szolgálja a tőkés érdekeit, s ez esetben – a *Kommunista kiáltvány* kifejezését használva – az a „tőkés intézőbizottsága”, vagy közvetve, tudniillik azáltal, hogy a tőkés gazdálkodás jogi és politikai feltételeit biztosítja. Ez utóbbi esetben azok érdekeit szolgálja, akik az adott viszonyok között kedvezőbb helyzetben vannak; például tőke-, és nem munkaerő-tulajdonnal rendelkeznek, jobb piaci értékesülési esélyt ígérő, korszerűbb tudással bírnak és így tovább. Az előbbi esetben a tőkésállam lényege szerint – ahogy a marxisták régen mondták – osztálydiktatúra (amin alighanem azt értették, hogy szükséges esetben nem-demokratikus formát is öltő politikai osztályuralom), míg az utóbbiban politikai formáját illetően akár demokratikus is lehet. Így felfogva a kifejezés a marxista történelemfilozófia sodorvonalán értelmezhető, és csakis azon belül jelentéssel bíró történeti államtípust jelent.

A *polgári állam* – mely ma már a marxista hagyománytól függetlenül is széles körben használt terminus – egy korszakra, a polgári korra utaló kategória, amelyben nyilvánvalóan az állam is polgári jellegű. A polgári átalakulás során vagy polgári forradalmak után – mondják például ma már a középiskolai történelemórán – polgári államok jönnek létre. Hát ez természetes – gondolhatjuk –, miként az is, hogy az ilyen állam „modern”.¹⁶⁶ A „polgári” jelzőn államelméleti vonatkozásban két dolgot szokás érteni. Részben azt, hogy az állam nem lépi túl azokat a határokat, amelyeket az elsősorban a magántulajdonra épülő gazdasági és társadalmi rend kijelöl számára; például nem államosítja a gazdasági élet fontos szektorait, s ha redisztribúciós politikát folytat is, a nemzeti jövedelem nagyobb részét akkor is magán-

¹⁶⁵ Lásd e tekintetben Friedrich Engels késői műveit, például az ún. *Anti-Dühringet*, és rövidebb írásait (A Karl Marx sírjánál tartott gyászbeszéd tervezete és Karl Marx temetése; MEM 19. k.), valamint Vlagyimir Iljics Lenin szövegeit, mindenekelőtt az *Állam és forradalom* című vitairatot (Budapest, Kosuth, 1965. LÖM 33. k.). Ezek hatástörténetét illetően lásd Elbe, Ingo: Staat der Kapitalisten oder Staat des Kapitals? Rezeptionslinien von Engels' Staatsbegriff im 20. Jahrhundert. In: „...ins Museum der Altertümer.” *Staatstheorie und Staatskritik bei Friedrich Engels*. Szerk.: Salzborn, Samuel. Baden-Baden, Nomos, 2012. A magyar szakirodalomból lásd továbbá Szilágyi Péter: *Jogi alaptan*. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó, 1992. 104–117., a nyugati marxizmus képviselőitől Poulantzas, Nicos: *Staatstheorie*. Hamburg, VSA Verlag, 2002 (eredetileg Párizs, PUF, 1977) különösen 157–170.

¹⁶⁶ Érdekes csengése van például annak a szóhasználatnak, amikor egy *Polgári Szemle* című lap a modern (s nem a polgári) államokról szóló cikket jelentet meg, melyben az ún. klasszikus kapitalizmus korszaka „korlátok nélküli szabad versenyes piacgazdaságként” (s nem kapitalizmusként) jelenik meg; vö. Szaniszló Krisztián: A modern államok kialakulása. *Polgári Szemle*. 6. évf. 2010/4. sz.

tulajdonnak kedvező piaci folyamatok révén hagyja elosztani. Egy ilyen társadalmi és állami rendnek jellegzetes szerkezeti konstrukciói vannak, mint amilyen például a tulajdon és a politika, a gazdaság és az állam, a magánélet és a közélet, a magánjog és a közjog¹⁶⁷ szerepének, hatókörének és működési mechanizmusainak az elválasztása. Ezek mögött történelemfilozófiai értelemben a polgár (mint tulajdonos) és az állampolgár (mint jogok birtokosa) – másként: a *bourgeois* és a *citoyen* – elvi (akár ugyanazon személyen belüli) elválasztottsága áll, amiről a kategória használói szívesen megfeledeknek. A kifejezés másrészt arra utal, hogy az ilyen államban megvannak a nyugat-európai fejlődés újkori, azaz kapitalista korszakában kialakult intézményi megoldásai; így az államhatalmi ágak elválasztása, a független bírósági rendszer, képviselő és a parlamentarizmus, többpártrendszer és politikai váltógazdálkodás és így tovább.

Legbonyolultabb jelentéssel a harmadik említett fogalom, a *politikai állam* rendelkezik. Ezt rendszerint a polgári társadalom relációs fogalmaként használják, gyakran idézőjelek között, amivel annak speciális jellegét és kifejtetlen mellékjelentéseit érzékeltetik.¹⁶⁸ A „politikai állam” kifejezés pusztán arra utal, hogy a hegeli és marxizmus elmélet szerint a politikai funkciókat (irányítás, normaalkotás, jogérvényesítés stb.) – melyek a középkorban felfogásuk szerint mintegy „szétfolytak” a társadalomban, azaz a hűbéri hierarchia különböző pontjain jelentek meg, lokálisan szerveződtek és legfeljebb alkalmilag koncentráálódtak, például a rendek gyűlésein – a modern államban összevonták és egy egységes államszervezetben koncentrálták. A politikai funkciókat tehát a modern állam gyakorolja, a magántulajdonra épülő gazdaság és általában a polgári társadalom pedig mentesítve van e funkciók ellátásától. A tőkészek közvetlenül nem kormányoznak, mert lehetnek és vannak megbízottjaik. Így az ilyen rendszerben elválik egymástól a gazdasági uralom és a politikai hatalom.

E kategóriák azért is voltak egy időben nálunk, Magyarországon, főleg a marxista, illetőleg a marxista terminusokat alkalmazó társadalomtudományban és azok környékén igen népszerűek, mert a „polgári társadalom – politikai állam elválása” fogalom párral plasztikusan és lényegre törően lehetett leírni a XIX. századi, lényeg-

¹⁶⁷ Lásd erről (nem marxista aspektusból) néhány magyar jogász emlékezetes elemzéseit. Így Buza László: A közjog és a magánjog fogalmi elhatárolásának kérdése (előadás) és Moór Gyula: Az állam joga és a magánosok joga (reflexiók Búza László előadásához). *Az Erdélyi Múzeum-Egyesület Jog-, Közgazdaság- és Társadalomtudományi Szakosztályának Értekezései* [Kolozsvár] 1943. 2. sz. 3–19. és 29–40., Tomcsányi Mór: Közjog – magánjog. *Értekezések a Filozófiai és Társadalmi Tudományok Köréből*. 1944. 6/2. sz.; Jakab András: Közjog, magánjog, polgári jog- a dogmatikatörténet Próteuszi és az Ptk. tervezete. *Állam- és Jogtudomány*. 48. évf. 2007/1. 25., Nocht Tibor: A magánjog és a közjog viszonyáról az új Ptk. alapján is. *Jogtudományi Közlöny*. 71. évf. 2016/10. sz. 481–490.

¹⁶⁸ A témával kapcsolatos szakirodalomból lásd Papp Zsolt: Polgári társadalom és politikai állam. In: *Politika és politikatudomány*. Szerk.: Bihari Mihály. Budapest, Gondolat Kiadó, 1982. 188–222.; Szabó Máté: „Societas civilis” és „bürgerliche Gesellschaft”. A polgári társadalom és a politikai állam problémái a politikai gondolkodás történetében. *Magyar Filozófiai Szemle*. 24. évf. 1980/4. 447–472.

gében liberális közegben létezett nyugati-európai társadalmak és jogrendszerek fejlődésének legfőbb tendenciáit, ideértve a közjog és magánjog viszonyát, valamint a magánautonómia és a polgári jog jellemzőit is. Ott ugyanis az adott korban valóban elvált egymástól (bár sosem teljesen, de a lehető legnagyobb mértékben) a gazdaság és a politika, érvényesült a magánautonómia, virágzott a klasszikus civiljog, és az állam szabadon hagyta érvényesülni a gazdasági versenyt – a gyakori gazdasági válságok és szociális-erkölcsi fiaskók (például a gyermekmunka alkalmazása stb.) ellenére is. A fogalompár annak ellenére is tárgyyszerű leírása volt a nyugati történelmi tendenciáknak, hogy Közép- és Kelet-Európában – a modernizáló és fejlesztő államok világában – sosem vált el a nyugatihoz hasonló módon és mértékben a gazdaság és a politika, vagy a polgári társadalom és a politikai állam, s a XX. században a Nyugat is felszámolta ezt a nagymértékű elválasztottságot: megteremtve az intervenciót, majd szociális-jóléti államot, privatizálta a közjogot, és publicizálta, azaz közjogiasította a magánjogot.

A MODERN ÁLLAM ÉS A „LEGITIM FIZIKAI KÉNYSZER MONOPÓLIUMA” ♦ A fentiekől jelentősen eltérő módon és különböző végeredménnyel teoretizálta a modern államot Max Weber (akit az ideológiai folklórban egyébként alkalmasint a „burzsoázia Marxának” is neveztek). A modern államot ő egyfelől (az általa kidolgozott ún. megértő szociológia részeként) a racionalitással hozta kapcsolatba, másfelől (leíró szociológiájában) politikai üzemként definiálta. Elszórt megjegyzéseit „egybeolvasva”, elméletéből az állam úgy lép elénk, mint üzemként működő uralmi szervezet, mely egy adott területen érvényes igazgatási és jogrend keretei között politikai jellegű, e jelleget illetően azonban csak az alkalmazott eszközre, az erőszakra tekintettel meghatározható tevékenységet végez. E tekintetben leglényegesebb tulajdonsága az, hogy a legitim fizikai kényszer monopóliumával rendelkezik. „[A]z üzemként működő politikai intézményt – fogalmazott Weber – államnak nevezzük, ha és amennyiben igazgatási csoportja a rend érvényre juttatásában eredményesen alkalmazza a legitim fizikai kényszer monopóliumát”.¹⁶⁹

A modern állam mindenekelőtt racionális állam.¹⁷⁰ A racionalitás sokjelentésű szó: jelenti egy dolog, cselekvés vagy választás ésszerű, értelmes és célszerű voltát, de – főleg közigazdászok számára (márpedig Weber jogász-közigazdász képzettségű volt) – utal valaminek a következetességére, a józan gondolkodás alapján való ki-

¹⁶⁹ Weber: *Gazdaság és társadalom. id. kiad.* 78. A modern állam weberi koncepcióról áttekintő-összegző jelleggel lásd Anter, Andreas: *Max Weber's Theory of the Modern State. Origins, Structure and Significance.* Ford.: Keith Tribe. London, Palgrave Macmillan, 2014. (eredetileg németül: *Max Webers Theorie des modernen Staates. Herkunft, Struktur, Bedeutung.* Berlin, Duncker und Humblot, 1996).

¹⁷⁰ Ugyanott, 77–78. Lásd ezzel kapcsolatban még Weber, M.: *Állam, politika, tudomány. Tanulmányok.* Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1970. 368–461. és uő: *Gazdaságtörténet. Válogatott tanulmányok.* Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1979. 269–273.

számíthatóságára is, valamint – történelmi perspektívában – az ismeretekhez való viszonyra, s ebben a tekintetben a(z ő különös kifejezésével jelezve a dolgot) „világ varázslat alóli feloldására” is.¹⁷¹ Állam- és politikaelméletében a racionalitás több egymással összefüggő fogalom részeként is megjelent: így az uralom egyik ideáltípusaként (racionális uralomként, műveinek egyes helyein: racionális-legális uralomként) és a kiszámíthatóan működő modern állam¹⁷² jellemzőjeként.

A racionális uralom ideáltípusának az alapja szerinte az, hogy aki engedelmeskedik, az úgy gondolja: ezt nem egy személy, hanem egy személytelen, normatív rend irányában teszi. Mindig szívesebben engedelmeskedünk a jognak, mint egy konkrét személy parancsainak. Az ilyen uralom azonban nem az általában vett jogra épül, hanem az európai – megfogalmazásában: „a nyugati” – jogfejlődés során tendenciaszerűen előálló racionális jogra. A weberi jogszociológia egyik gyakran visszatérő dallama, hogy a modern európai jog formális-racionális jellegű.¹⁷³ Elmélete szerint minden uralmi típushoz kapcsolódik egy jellegzetes igazgatási szervezet – a racionális uralomhoz tartozó igazgatási apparátus a bürokratikus szervezet.

Működését illetően a racionális állam kiszámítható állam, melynek tevékenysége előre jelezhető. Azért az, mert egyfelől a racionális jogrendszeren, másfelől az ezt alkalmazni képes „szakigazgatásra kiképzett hivatalnokseregen”, vagyis a bürokrácián alapul. Igazgatási kara társadalomtörténeti értelemben a késő középkorra, illetőleg kora újkorra datált „politikai kisajátítási folyamat” során alakult ki, s az írni-olvasni tudó papokból, a humanista műveltségű irodalmárokból, az udvari nemességből, „a kisnemességet és a városi járadékos réteget átfogó, gentrynek nevezett patriciátusból”, valamint (elsősorban az európai kontinensen) az egyetemeket végzett jogászokból rekrutálódott.¹⁷⁴ Az állam kiszámítható működését – hangsúlyozta többször is – a kalkulálható jog tette lehetővé. A kalkulálható, működésében előre jelezhető jog kialakulása pedig a tőkés gazdálkodással függött össze: a kapitalizmusnak ugyan-

¹⁷¹ Lásd ezzel kapcsolatban Szelényi Iván: Varázstalanítás. Jegyzetek Max Weber modernitáselméletéhez. *Holmi*. 26. évf. 2014/11. sz. 1395–1405., Nagy Benedek: Racionalitás a közgazdaságtanban. In: *Tanulmányok Lengyel Imre professzor 60. születésnapja tiszteletére*. Szerk.: Lukovics Miklós. Szeged, SZTE Gazdaságtudományi Kar, 2014.131–142., Cs. Kiss Lajos: A világ varázstalanodása és az abszurd keletkezése. In: *Max Weber és a 20. század társadalomtudományi gondolkodása*. Budapest, Napvilág, Kiadó, 1999. 93–117.

¹⁷² Lásd például Weber, M.: Gazdaság és társadalom, *id. kiad.* IX. fejezet: Az uralom szociológiája. A racionális állam keletkezése, valamint A racionális állam s a modern politikai pártok és parlamentek. In: *Állam, politika, tudomány. id. kiad.* (1970), 368–405.

¹⁷³ A jogot Weber a *formális-materiális* és *racionális-irracionális* „tengelyek” mentén tartotta jellemezhetőnek, s – egyfelől a jogalkotást és a „jogtalálást”, másfelől a jogalkalmazást figyelembe véve – négy ideáltípust alkototta meg: a *formálisan racionális* és a *formálisan irracionális*, valamint a *materiálisan racionális* és a *materiálisan irracionális* jogot. Lásd erről Peschka Vilmos: *Max Weber jogszociológiája*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1979. és Szigeti Péter: Max Weber jogfejlődési magyarázata: a jog varázslat alóli felszabadulása. *Jogelméleti Szemle*. 2001/1. sz.

¹⁷⁴ A modern állam weberi archaeológiájáról lásd Anter, A.: *i.m.* (2014), 149–194.

is szerinte „olyan jogra van szüksége, melynek működése körülbelül ugyanúgy kiszámítható, mint egy gépé; rituális-vallásos és mágikus szempontok nem játszhatnak [benne] szerepet.” Ez azért van így – fejtegette –, mert „a modern tőkés üzem belsőleg elsősorban a kalkuláción alapul. Létezéséhez olyan igazságszolgáltatásra és igazgatásra van szüksége, amelynek működése legalábbis elvileg szilárd az egyetemes normák szerint, ugyanolyan racionálisan kiszámítható, ahogyan egy gép előrelátható teljesítményét számítjuk ki.” A kapitalizmus „nem törődhet bele abba, amit a népszerű szóhasználat »kádi-igazságszolgáltatásnak« nevez – amikor tudniillik a bíró aszerint oszt igazságot, hogy a konkrét esetben személy szerint mit érez helyesnek, vagy más irracionális jogszolgáltatási eszközökhöz és elvekhez igazodik, amivel pedig a múltban mindenütt találkozunk, keleten pedig még ma is.” Mivel a modern állam ilyen jogra épül, maga is kiszámítható. A kiszámítható jog viszonyai között ugyanis az állam tisztviselőinek tevékenységét többnyire előre „ki lehet kalkulálni” és előre lehet jelezni. Ahogy a mérnök feladata az, hogy a tervezés során kiszámítsa egy gép működését, a közgazdászé az, hogy kiszámítsa egy vállalkozás várható profitját, úgy a jogásznak valamely magatartás, esemény vagy döntés várható jogi következményét kell kikalkulálnia. A bíró például a modern jog keretei között működve – fogalmazott ironikusan – „többé-kevésbé paragrafus-automata, akibe fent bedobják az aktákat a költségekkel és illetékekkel, s lent kijön belőle az ítélet a többé-kevésbé helytálló indokolással; akinek működése tehát nagyjából kiszámítható...” A modern állam kialakulásának folyamata – állította – „párhuzamos azzal, ahogyan a tőkés üzem fejlődött ki az önálló termelők fokozatos kisajátítása révén.”

Ezért aztán elmélete alapján az is nyilvánvaló, hogy a modern állam értékelése elkerülhetetlenül és szinte szétválaszthatatlanul összefügg a modern kapitalizmus értékelésével,¹⁷⁵ amennyiben a két jelenség megítélésének valamennyire szinkronban, de legalábbis összhangban kell lennie egymással – bár kétségtelen, hogy mind a szinkronitásnak, mind az összhangnak számos olyan formája van, amiben valamilyen kontrapunktnek is helye lehet. Ennek idődimenzióját az általa kedvelt profetikus jóslatok nyelvén így fogalmazta meg: „a zárt nemzeti állam biztosítja a kapitalizmus fennmaradásának esélyeit; vagyis, amíg ez az állam át nem adja a helyét valamilyen világbirodalomnak, a kapitalizmus is fenn fog maradni”. Aki akár az egyik, akár a másik, esetleg mindkét jelenségnek inkább a fonákját érzi, semmint az előnyeit (s Weberhez hasonlóan nem szívesen gondol jelentős átalakulásuk lehetőségére), annak e gondolat mérlegeléskor az adhat némi vigaszt, hogy az ilyen és ehhez hasonló weberi proféciaik egy része elhamarkodottnak bizonyult. Voltak persze olyan proféciai is, amelyek „bejöttek” neki.

¹⁷⁵ A kapitalizmus vonatkozásában „modern” jelző arra utal, hogy Weber fogalomrendszere alapján az ókorban is létezett pénztőkén alapuló kapitalista gazdálkodás, a modern kapitalizmus azonban ettől mind gazdasági tartalmában, mind kulturálisan különbözött.

A weberi államfogalom legnagyobb hatást kiváltó eleme az állam politikai jellegének meghatározásával áll összefüggésben. A politikai jelleget előtte, illetőleg az ő korában igen gyakran vagy a társadalmi konfliktusokkal összefüggésben határozták meg, az állami funkció-területekhez kötötték, vagy valamilyen célra irányultságként fogták fel. Ezzel szemben ő azt hangsúlyozta, hogy „egy politikai szervezetet nem lehet – még az »államot« sem lehet – a szervezeti cselekvés *céljainak* megadásával definiálni”. Azért nem, mert – mint oly híresen mondta – „alig van olyan feladat, amelyet politikai szervezet ekkor vagy akkor ne próbált volna még megoldani, de olyan sincs, amelyről elmondhatnánk, hogy mindenkor jellemezte volna azokat a szervezeteket, amelyeket politikainak, ma államnak nevezünk, illetve amelyek történetileg a modern állam előfutárai voltak, s még kevésbé van olyan feladat, amelyről azt mondhatnánk, hogy mindig kizárólag ezeknek a szervezeteknek a feladatkörébe tartozott”.¹⁷⁶ E megállapítás második fordulata az államcélokról alkotott elméletek függvényében természetesen vitatható. A céloknak ráadásul az állam vonatkozásában jóval nagyobb szerepe lehet, mint azt Weber feltételezte; egyes gondolkodók, például Georg Jellinek az államot csakis céltani (teleológiai) alapon, az emberek céljára tekintettel gondolták pontosan meghatározhatónak. Ennek ellenére a weberi gondolat legalábbis elgondolkodtató. Az államcélokról szóló szokásos elméletekkel szemben ő úgy vélte, hogy „egy szervezet »politikai jellegét« csakis annak a – bizonyos körülmények között öncéllá terebélyesedő – *eszköznek* a segítségével lehet definiálni, amely ugyan nemcsak a politikai szervezet sajátja, de amely kétségkívül jellemző rá, és – mint a politikai szervezet lényegéhez tartozó – nélkülözhetetlen [létezéséhez]: tudniillik az erőszak eszközének segítségével”.¹⁷⁷ Az erőszak – tette hozzá – természetesen nem az állam szokásos vagy egyetlen eszköze, hanem a rá jellemző sajátos eszköz.

Az erőszak, sőt a jogszerűnek gondolt erőszak lehetősége a modern kor előtt nem csupán az államinak tekinthető jelenségeket jellemezte. Szerepet játszott a gazdálkodásban és az élet számos más területén is; a céhek elöljárói például „fenyítési joggal” rendelkeztek a szervezet bizonyos tagjai felett, jogosan alkalmazott erőszakot a családfő „háznépe” tagjaival szemben, sőt még az egyetemeknek is jogában állt, hogy szabadság-megvonással kényszerítsék hallgatóikat bizonyos szabályok betartására. A középkorban szinte mindenki alkalmazhatott erőszakot, aki fegyverviselési joggal rendelkezett. A modern állam sikeresen magához vonta az erőszak-alkalmazás jogát és monopolizálta azt. Általánosan elfogadottá vált, hogy a modern államban kizá-

¹⁷⁶ Ugyanígy: „A táplálékról való gondoskodástól a művészetpártolásig nincs olyan cél, amelyet politikai szervezetek alkalomadtán ne követtek volna. De olyan cél sincs – a személyes biztonság garantálásától a jogszolgáltatásig – amelyet minden politikai szervezet követett volna”. Lásd Max Weber: *Tanulmányok*. Budapest, Osiris Kiadó, 1998. 156–157. A „politikai” weberi értelmezéséről lásd Anter, A.: *i.m.* (2014), 39–45.

¹⁷⁷ *Ugyanott*.

ról az állam alkalmazhat jogosan erőszakot. Ez azt jelenti: társadalmi méretekben az állam rendelkezik a jogszerű (legális) fizikai kényszerítés monopóliumával. Az állam és a legitim fizikai kényszer monopóliumának e szoros kapcsolata a XX. század folyamán teljesen áthatotta az *alkotmányosság* eszméjét is, s elfogadottá vált, hogy politikai pártok nem alapíthatnak és nem tarthatnak fenn jogszerűen rohamcsapatokat, védelmi kommandókat, ilyen-olyan őrségeket vagy gárdákat (viseljenek bár fekete, szürke, barna vagy kék egyenruhát, szolgáljanak bármilyen érdekeket, vöröseket vagy másokat), s mivel azok nem állami szervek, jogszerűen nem alkalmazhatnak erőszakot. Ez arra a weberi tételre megy vissza, hogy a modern időkben „...az állam számít az erőszakhoz való »jog« egyedüli forrásának.”¹⁷⁸

Az állam weberi fogalma tehát, mint látható, nem utal arra, hogy a fizikai kényszer milyen feltételek megléte esetén tekinthető jogszerűnek. Pontosabban: amint az a legitimitásról adott magyarázatából tudható, e kérdést is a tényszerűségek alapján – az ún. értékmentes szociológia szempontjából (tartalmi értelemben vett normatív követelmények jelzése nélkül) – válaszolta meg. Egyszerűbben fogalmazva: szociológiai államfogalma nem adta meg azokat a kritériumokat, amelyek alapján az egyik ember egy másikkal szemben, vagy maga az állam polgáraival szemben jogszerűen erőszakot alkalmazhat. Feltehetőleg úgy vélte: e feltételeket egy értékek iránt elkötelezett jogi vagy politikai elmélet keretében lehet kidolgozni. Az előbbi, azaz egy erkölcsi rend érvényessége mellett elkötelezett jogelmélet például abból indulhat ki – teszem hozzá –, hogy az egyik ember másikkal szembeni erőszak-alkalmazását csakis jogainak védelme, vagy általánosabban: a jogok védelme igazolhatja. Az utóbbi a kényszeralkalmazás politikai erkölcsökben foglalt feltételeit keresi. Ez azt jelenti, hogy az állam Weber által fejtegetett szociológiai fogalma nem szükségképpen tartalmazott – tartsuk e tényt akár dicséretesnek, akár bírálandónak – etikai elemeket. Ez kétségtelenül korlátja, sőt, gyengéje is, ami bírálhatóvá teszi. Vagy inkább mondjuk úgy: ez az az ár, amit Weber az objektivitás látszata érdekében fizetett, s amit a weberiánus gondolkodók fizetnek ma is ezért a látszatért.

¹⁷⁸ Weber: Tanulmányok, *id. kiad.* 1998. 157. Nincs itt mód annak vizsgálatára, hogy milyen következményekkel jár az, amikor a neoliberais gazdaságpolitika következtében az egyre több területről visszavonuló állam lemond polgárainak és javaiknak a védelméről, s azt egyfelől a vagyonosok által fenntartható „magánhadseregeknek” („őrzővédő vállalkozásoknak” és hasonlóknak), másfelől a kerítésbe áramot vezető szerencsétlen szegény örülteknek engedi át. Jelzem azonban, Weber nem ezt az esetet teoretizálta. Ugyancsak nem érintettem itt, hogy miként tárgyalta a modern állam és a modern politika összefüggéseit (lásd erről a „A politika mint hivatás” című előadását), valamint a „racionális állam” összefüggését a modern politikai pártokkal és parlamentekkel. Ez utóbbiról lásd „A racionális állam s a modern politikai pártok és parlamentek” című szövegrészletét; Weber: Állam Politika Tudomány, *id. kiad.* (1970). 368–461.

4/C. A nemzetállam

A modern állam jellemzőinek kifejtésekor a sor végére hagytam azt a kézenfekvőnek tűnő magyarázatot, amely abból következik, hogy ez az állam, vagy legalábbis annak egy időben viszonylag jól meghatározható változata az elmúlt két és fél évszázadban nemzetállamként szerveződött meg. Ennek a széles körben elterjedt, egyértelműnek tűnő tételnek a jelentése és a modern állam szempontjából vett relevanciája távolról sem olyan egyértelmű, amint az első pillantásra tűnik.

NEMZET ÉS NEMZETÁLLAM ♦ A nemzetállam fogalmának értelmezéséhez mindenképp előtte a nemzetét és az etnikumét kell tisztázni, ami – ha lehetséges egyáltalán – önálló kötetet igényelne, majd a nacionalizmusét, ami további köteteket tenne ki, végül pedig az államét, amivel pedig egész könyvtárakat szoktak megtölteni. Mivel ez az út így nem járható, egy ilyen komplex kérdéskörben az előkérdések kapcsán csak inspiratív megjegyzéseket tehetünk.

A nemzet fogalmát már a középkori politikai gondolkodás is ismerte, amikor is a *natio* valakinek egy tartományhoz való kötődésére („tartományi nemzet”),¹⁷⁹ valamely rendhez való tartozásra („rendi nemzet”),¹⁸⁰ vagy egy szűkebb, jól körülírható származás-közösségre („nemzetség”) utalhatott.¹⁸¹ Szemléletesen összegezte e nemzetfelfogásokat a magyar történelem vonatkozásában Szűcs Jenő. „A középkori, sőt a XVIII. század előtti Magyarországon a »nemzet« háromféle fogalma (és valósága) élt egymás mellett. – írta – »Magyarnak« (*Hungarus*), fogalmilag tehát a *gens Hungarica* részének számított egyfelől mindenki, aki a *regnum Hungariae* alattvalója volt. Másfelől a szemlélet fogalmilag világosan elismerte mindazok külön identitását is, akik »nemzetük«, azaz eredetük szerint (*natione*), valamint nyelvükben és »szókásaikban« (*lingua et moribus*) csoportként elkülönültek; a szemlélettől tehát éppen

¹⁷⁹ Ez a nagyobb királyságok és a birodalom egyes tartományainak lakóit jelölte, például a bajorokat, katalánokat, normannokat, szászokat, kiegészítve a területileg értett *patriával*, mely a grófságok csoportjára, illetőleg a *terra*val (fr.: *pays*), ami a bizonyos tájakra utalt. A tartományi nemzet fogalma több helyütt – a középkori egyetemeken vagy az az egyházi zsinatokon – a szervezeti rendet meghatározó fogalom volt. Lásd ezzel kapcsolatban például Huizinga, Johann: *Patriotizmus, nacionalizmus*. Ford.: Szentkúty Pál. Budapest, Danubia, é.n., 25–27.

¹⁸⁰ E kifejezés gyakorlatilag a nemességet jelölte, mint – későbbi kifejezéssel – „politikai nemzetet”. A fogalommal lényegében egy privilegizált csoport összetartozására, *communitás*ára utaltak, melynek tagjai nemcsak feljebbvalóik iránt tartoztak engedelmességgel, de egymás iránt is hűséggel. A rendi nemzet elképzelésében – mint Szűcs Jenő kifejtette – a „lojalitás” és a „közösség” fogalmai egy társadalmi csoport politikai öntudatában egyesültek. Vö. Szűcs Jenő: *Nemzet és történelem*. Budapest, Gondolat Kiadó, 1981. 84–85.

¹⁸¹ A „nemzetség” – mint Szűcs Jenőtől tudjuk – a származásra, mai kifejezéssel családi eredetre utalt a „származék, ivadék, sarj, atyafiság, fajzat” értelemben. A Mitsoda nemzet vagy? kérdés példálá – amint azt Pápai Páriz Ferenc 1708-as szótára jelzi – azt jelentette: kiktől származol, miféle „szerzet” vagy, kinek a sarja vagy?

nem volt idegen az sem, amit ma etnikai identitásnak mondunk. Az igazi értéknek azonban az számított, ha valaki egy harmadikfajta »nemzethez« számított: a nem egyszerűen területi-alattvalói, nem is nyelvi-kulturális, hanem rendi-korporatív értelemben szerveződő *natio Hungarica* kereteibe. Ennek feltétele az ország privilegizált, »testületként« (*corpus*) felfogott és az országgyűlésben 'reprezentált' politikai közösségéhez (*communitas regni*) való tartozás volt, de éppen nem volt feltétele a nyelv. Legalábbis nemesi szinten tehát nagyon is a sok évszázados valóság szférájába tartozott egy többnyelvű rendi »államnemzet« léte. Egyébként a struktúra lényegéhez tartozott, hogy nem rejtett benne a döntés kényszere. Mindenki mintegy beleszületett a maga kettős vagy hármas »nemzeti« státusába, maguk a megosztott identitások pedig jól megfértek egymással.¹⁸²

A középkorból kilépve a fenti nemzetfelfogások gyökeresen megváltoztak: a *natio* ók mögött álló európai népek, népcsoportok és etnikumok modern, mai értelemben vett nemzetekké váltak. Ezt a három-négy évszázad alatt zajló változást a történészek különböző szakaszokra osztják; Romsics Ignác például kettőre. Így fogalmazott: „Az elsőt a laza kötődésű etnikai csoport vagy csoportok átalakulása jellemzi kulturálisan integrált etnikai közösséggé, a másodikat a kulturálisan már integrált etnikai közösség gazdasági, társadalmi és politikai érdekeinek megfogalmazása, politikai mobilizációja és végül különböző csoportjogok kivívása. A második szakasz folyamán, de legkésőbb annak végére az etnikai közösségből politikailag is tudatos integrált közösség, azaz nemzet/nemzetiség lesz. Az első szakasz tipikus céljai és eredményei a nyelvi és/vagy vallási egységesítés, továbbá a közös történelmi emlékezet megteremtése vagy standardizálása, amelyek a közösség kulturális azonosságának alapjai. Ez a szakasz általában a modernizáció kezdeti szakaszával esik egybe, és szorosan összefügg a helyi elit és az idegen hatalom, illetve a helyi elitek egymás közötti érdekkonfliktusával. A kulturális egységesítés ebből a szempontból nem más, mint a rivalizáló etnikai elitek bázissteremtésének kezdete. Ez a folyamat vezet aztán el a nemzetté válás második szakaszában a kulturálisan eltérő és magukat általában hátrányosan megkülönböztetettnek érző etnikai közösségek politikai jelleghű harcához a gazdasági erőforrások és az államhatalom megszerzéséért, vagy azok ellenőrzésének befolyásolásáért.”¹⁸³

Természetesen ennél bonyolultabb leírások és periodizációk is léteznek, az idézett gondolatmenet azonban jól rámutat a nacionalizmus mint államépítő mozgalom fontos sajátosságára: egyfelől a kulturális és a politikai aspektusok, másfelől az objektív és a szubjektív nemzetképző tényezők szoros, egymást feltételező és kiegészítő kapcsolatára. Az előbbi vonatkozásban arra, hogy a nemzeti elv kulturális és politi-

¹⁸² Szűcs Jenő: *A magyar nemzeti tudat kialakulása*. Budapest, Osiris Kiadó, 1981. 337.

¹⁸³ Romsics Ignác: *Nemzet, nemzetiség és állam. Kelet-Közép- és Délkelet-Európában a 19. és 20. században*. Budapest, Napvilág, Kiadó, 1998. 13–14.

kai formái nem e mozgalom mérsékelt vagy radikális voltával állnak kapcsolatban, mert hosszabb távon a nemzet körüli gondolkodásban a kulturálisat rendszerint politikailag, a politikát kulturálisan értelmezik. Vagyis a kultúra és a politika nem két dolog, hanem egy érem két oldala.¹⁸⁴ Szinte ugyanez mondható el az objektív és a szubjektív nemzetképző tényezőkről, s ezek sodorvonalán a tények és a tényekre vonatkozó gondolatok viszonyáról is.

A szakirodalomban általános az egyetértés, hogy a modern nemzet a történelmileg keletkezett tartós emberi közösségek egyik – sajátos tényezők által összekapcsolt és más közösségektől e tényezők révén megkülönböztethető – fő formája, ideértve (egyesek szerint konstitutív, mások szerint kiegészítő módon) e közösség tudatát is. Különböző tényezők formálják, ám ezeket – részben jellegük és lehetséges kombinációik, részben ellentmondásos hatásmechanizmusuk miatt – szinte lehetetlen taxatív vagy minden népre érvényes módon meghatározni. A legismertebb ilyen tényező például a közös nyelv. A magyarok a reformkor óta szeretik azt mondani, hogy „a nemzet lelke a nyelv” és „nyelvében él a nemzet”. A nyelv nemzetképző jellege vitathatatlan, hiszen a legtöbb esetben az nemcsak az etnikai reprodukciónak, de az etnikai önazonosság-tudat kifejezésének és fenntartásának is a legfontosabb eszköze.¹⁸⁵ Ha korlátozzák a nyelvhasználatot, azzal meggyengítik, s előbb-utóbb fel is számolhatják magát a nemzetet. Igen ám, de mit mondjunk a németül beszélő osztrákokról, az angolul beszélő amerikaiakról, s mi legyen a svájciakkal, akik németül, franciául vagy olaszul beszélnek, és mégis egységes nemzetnek tudhatják magukat? S mi legyen az írekkel, akik eredeti nyelvük csaknem teljes elvesztése után is megőrizték nemzeti azonosságukat?

Ugyanígy járunk az összes hasonló tényezővel: a közös őstől való származással,¹⁸⁶ a nép letelepedési területével mint közös lakóhellyel, a közös gazdasági érdekekkel, a közös kultúrával, vallással vagy annak fenntartó intézményével, valamely egyházzal, végül a közös történelemmel, az ahhoz társuló közös szokásokkal, hagyományokkal és így tovább. Ezek mindegyike jelentős szerepet játszik a népek nemzeté válásában, de ha túl komolyra vesszük szerepüket, akkor valamilyen paradox eredményhez jutunk. A történelem esetén például a következőképpen. A nemzet-

¹⁸⁴ E két fogalom néha látványosan egybecsúszik. Érzékletesen példázza ezt Concha Győzőnek a „magyar faj hegemoniája” melletti régimódi, hibás, sőt (mai viszonyok között már a saját talaján is) érvényét veszítő érvelése. „Minthogy tehát a magyar fajnak ép oly erős kulturái, mint politikai egyénisége van – fogalmazott –, mellyel a Kárpátok között sokkal jobban szolgálhatja az emberiség közös céljait, mint a vele élő szláv és román fajok, minthogy továbbá a magyar nemzet erkölcsi erejét a német fajnak nem sikerült megtörni, innen ered uralma, ebben gyökerezik fölénye, hegemoniája e hazában.” Concha Győző: A magyar faj hegemoniája. In: uő: *A konzervatív és liberális elv. Válogatott tanulmányok 1872–1927. Máriabesnyő–Gödöllő, Attraktor, 2005.* 109.

¹⁸⁵ Schöpflin György: *A modern nemzet. Máriabesnyő–Gödöllő, Attraktor, 2003.* 160.

¹⁸⁶ Lásd Maurenbrecher, Romeo: *Grundsätze des heutigen deutschen Staatsrechts. Systematisch entwickelt.* Frankfurt am Main, Franz Varrentrapp, 1845, ³1847. 24.

formálás mindig a múltból merít erőt, ám a történelmet a jelen szükségletei szerint értelmezi, sőt gyakran átértelmezi, ezért – fogalmazott Ernest Renan – „a felejtés, sőt... a történelmi tévedés a nemzetté válás lényeges összetevője”. Sőt: mivel a nemzeti történelem bizonyos elemei merő fikciók, „a történettudomány előrehaladása gyakran veszélyt jelent a nemzet számára.”¹⁸⁷

Ezek mellett olyan szubjektív tényezők formálhatják ezt a közösséget, mint az előbbi, „objektívnek” mondható tényezők feltételezése (a közös származás tudata vagy mítoszai, a közös történelem legendái és így tovább), és a nemzeti érzés,¹⁸⁸ mely a modernitás körülményei között magányossá vált embert egy valóságos vagy elképzelt¹⁸⁹ nagyobb közösséghez köti. Bizonyos felfogások szerint ez az érzés konstituálja a nemzetet magát. Renan szerint a nemzet valójában „szellemi alapelv”, melynek két eleme van. „Az első a múltban gyökerezik, a másik a jelenben. Az egyik: emlékek gazdag örökségének közös birtoklása, a másik: a jelenlegi megegyezés, vágy arra, hogy közösen éljünk, annak szándéka, hogy a továbbiakban is kamatoztassuk az osztatlanul kapott örökséget...” Ezen az alapon – hangsúlyozta a francia történész-filozófus és vallástörténész-teológus – a nemzet „egyetlen roppant szolidaritás, melynek lényeges alkotóelemét jelentik azok az áldozatok, amelyeket őseink hoztak, és azok amelyeket mi vagyunk készek a jövőben meghozni... Egy nemzet léte ... mindennapos népszavazás, mint ahogy az egyén léte az élet folytonos igenlése.”¹⁹⁰ Szép gondolat, ám a nemzetállam szempontjából csak annyiban hasznosítható is, amennyiben azt nem intézményként, hanem politikai elvként szeretnénk leírni – ami lehetséges, de a lehetséges jelentéseknek csupán egyik változata.

A nemzetállamhoz mint intézményhez a nemzeteket formáló objektív tényezőktől, például a nyelvtől vagy a gazdasági érdekközösségtől jutunk el. Az ilyen alapon elgondolt közösségek politikai keretként rendszerint nemzeti államokat hoznak létre. A nemzeti szellem „akkor nyilvánul [meg] – fogalmazott Kisztics Sándor a régi magyar államtudomány e két felfogás között egyensúlyozgató képviselője –, ha államot teremt, rendez be, és így nemzetről mint nem pusztán szellemisségről csak akkor lehet szó, ha államiságban nyilvánul meg... a népi szellem.”¹⁹¹ Bonyolult fejtegetéseinek végeredményeként Kisztics oda lyukadt ki, hogy az állam a nemzetnek „csak egyik megnyilvánulása” ugyan, „de konstitutív megnyilatkozása, mert nélküle

¹⁸⁷ Renan, E.: *i.m.*, 187.

¹⁸⁸ Eötvös József például már 1865-ben így fogalmazott: „a nemzet[iség] nem egyéb, mint azon összetartozás tudata, mely nagyszámú ember között – múltjuk emlékei, jelen helyzetök, s ami ezekből foly[ik] – érdekeik és érzelmeik közössége által támad... A nemzetiség érzete a népeknél ugyanaz, ami az egyeseknél a személyiség öntudata...” Eötvös József: *A nemzetiségi kérdés*. Pest, Ráth Mór, 1865. 9–10.

¹⁸⁹ A kifejezéssel kapcsolatban lásd Anderson, Benedict: *Elképzelt közösségek. Gondolatok a nacionalizmus eredetéről és elterjedéséről*. Ford.: Sonkoly Gábor. Budapest, L'Harmattan Kiadó, 2006.

¹⁹⁰ Renan, E.: *i.m.*, 185–186.

¹⁹¹ Kisztics Sándor: *Nemzet és állam a keletkezés, fejlődés, viszony szempontjából*. Budapest, Grill, 1914. 27–28.

a nemzet sem létezhet”.¹⁹² Ebben a kiélezettségében ez persze túlzás, sőt tévedés, hiszen még hosszú távon is létezhetnek államiség nélküli nemzetek; jelenleg például a baszkok (kb. 2 millióan), a katalánok (kb. 7–8 millióan), vagy a kurdok (mintegy 28–30 millióan) és a sor folytatható. Az azonban akár Kriszticsre utalva is kijelenthető, hogy a nemzeteket és nemzetállamokat építő-védő nacionalizmus ezt nem tartja természetesnek,¹⁹³ s úgy véli: a nemzet természetes közege az állam.

Ezek után már csak azt kell megállapítanunk, hogy ezeken az alapokon a nemzetállam fogalma esetén se számítsunk a fentieknél egyértelműbb tartalomra. S valóban azt látjuk, hogy az elmúlt száz év államelméleti gondolkodásában e fogalmat a megszokottnál is változatosabb jelentésben használják. A legjellegzetesebb szóhasználatok szerint a nemzetállam vagy

- (a) a területi állam,
- (b) a modern polgári állam,
- (c) legitimációs fókuszpont
- (d) az etnikailag homogén, illetőleg homogenizáló állam,
- (e) a nemzet és a nép egységét megvalósító politikai intézmény,
- (f) avagy ezek valamilyen kombinációja. Vegyük ezeket sorra!

A NEMZETÁLLAM: EGY TERÜLET NÉPÉNEK ÖNKORMÁNYZATA ♦ A nemzetállam kifejezéssel gyakran az államok egyik, világtörténeti értelemben vett típusára utalnak: ebben az általános értelemben ez az állam az újkori európai történelem politikai-közjogi formája, melyben bizonyos közösségek, a nemzetté váló, vagy az így elgondolt európai népek önmagukat kormányozzák. A mai szakirodalomban így értelmezi a fogalmat Pierre Manent; a nemzetállam szerinte a politikai formák, vagyis az emberek közötti politikai kapcsolatok „szerkezetének és rendezettségének” egyik fő típusa. E formák – hangsúlyozza – nem tesznek lehetővé végtelen variációkat, s alapjában véve három-négy fő típusuk van; ezek lényegében az állam világtörténeti típusai.¹⁹⁴

Az így felfogott állam a népek önkormányzásának, illetőleg mások általi kormányzásának olyan formáival állítható szembe, mint az ókori polisz, a hűbéri és rendi szerkezeteket összefogó regnum, vagy a bürokratikus úton igazgatott ókori közel-keleti, ázsiai, közép- és dél-amerikai despotikus birodalom. Korai változata a XVI–XVII. században alakult ki, tehát a nacionalizmus korszaka előtt, bár az euró-

¹⁹² *Ugyanott*, 261.

¹⁹³ Ernest Gellner úgy fogalmazott: „a nacionalizmus elsősorban politikai elv, mely szerint a politikai és a nemzeti egységeknek [*unit*] kongruensnek kell(ene) [*should*] lennie.” Gellner, Ernest: *Nations and Nationalism*. London, Blackwell, 1982, Ithaca, N.Y., Cornell University Press, 2008. 1. (alapfogalmak meghatározása: 1–7.)

¹⁹⁴ Manent, Pierre: *Politikai filozófia felnőtteknek. A demokratikus társadalom láttelele*. Ford.: Kende Péter. Budapest, Osiris Kiadó, 2003. 77–79.

pai népek nemzetekké formálódásának folyamatától nem függetlenül. Talán meglepő, de ebben a felfogásban Niccolò Machiavelli és Jean Bodin már ennek az államnak a teoretikusa volt. Machiavellinek az a cél lebegett szeme előtt, hogy Itália gyenge kis államocskái olyan egységes és erős állammá egyesüljenek, mint amilyen az ő korában Franciaország volt; Jean Bodinnek pedig – aki már nem birodalmi keretek között gondolkodott – szuverenitás-elméletében az volt a közvetett célja, hogy a francia király főhatalmát a német-római császár uralmától függetlenként alapozza meg. A nemzetállam jellemzőit maga Manent a modern állam fentebb tárgyalt vonására figyelve adta meg; például: területi és nem nemzeti alapon szerveződött, az állami funkciók jelentős részét a terület központjának tekintett pontban centralizálta, összegyűjtögte területét és határait lezárva *Flächenstaat*, de legalábbis *territorium clausum* lett stb.). A terület mint politikaformáló szempont már a korszak elején megjelent, például az állam lakosságának vallási megosztottságát elrendezni kívánó *cuius regio eius religio* elvben, ami nacionalista gyakorlatban nemzeti elvvé változott: *cuius regio eius lingua* elvé (akié a terület, az határozza meg a nyelvet). Ennek eredményeként sokan még ma is úgy vélik, hogy az állam egységének egyik legfontosabb feltétele a területi egység, s hogy a területi autonómia igénye szükségképpen elszakadási törekvéseket rejt.

De miért nevezhető ez az általános értelemben vett újkori állam nemzetállamnak, hiszen a nacionalizmus mint a nemzeti elvet középpontjába állító mozgalom e politikai forma négyszáz éves történetének csak a második felében jelent meg, és alakította át azt saját szája íze szerint? Nem kizárt, hogy a szóhasználatban és fogalomképzésben némi szerepet kapott a nemzet fogalmának történeti visszavetítése is; pusztán ezen az alapon azonban az nem terjedt volna el. Fontosabb ennél, hogy ennek az államnak jelentős szerepe volt a középkori etnikai sokféleség felszámolásában, és – eleinte az ún. népi protonacionalista¹⁹⁵ tendenciák megerősítése révén, később attól függetlenül, például proto-nemzetállamként¹⁹⁶ – a modern nemzetek egy bizonyos típusának, tudniillik az államnemeknek a megteremtésében is.

¹⁹⁵ A népi proto-nacionalizmus a „nacionalizmus korszaka” előtti nemzet-építést jelent; olyan, többnyire kulturális, kisebb részben vallási tényezőkön alapuló azonosságtudat kialakulását, amelyben még nem fogalmazódnak meg politikai célok. A közös nyelv például ilyenkor még csak az értelmiség kulturális ügye, de számukra már a nemzeti identitás alapja. Az ilyen folyamat hosszabb távon egy „tartós politikai entitáshoz”, vagyis egy „történelmi nemzethez” való tartozás tudatának kialakulásával zárul. Lásd erről Hobsbawm, Eric J.: *A nacionalizmus kétszáz éve. Előadások*. Ford. Baráth Katalin. Budapest, Maecenas, 1997. 100.

¹⁹⁶ A „proto-nemzetállam” fogalmát Andrew Orridge vezetett be a szakirodalomba, az ún. államnacionalizmus egyik első formáját értve alatta. Ilyennek tartotta például Angliát és Franciaországot, ahol az állam előbb jelent meg a nemzetnél és az állam alakította ki a nemzeti kereteket; lásd Orridge, A.: *Varieties of Nationalism*. In: *The Nation-State. The Formation of Modern Politics*. Szerk.: Leonard Tivey. Oxford, Robertson, 1981. 39–58., és uő: *Uneven development and nationalism* [1–2 rész]. *Political Studies*. 29. évf. 1981/1. és 2. sz. 1–15. és 181–90.

A NEMZETÁLLAM: MODERN POLGÁRI ÁLLAM ♦ A nemzetállam egy további, az előbbinél szűkebb jelentése a XVII–XVIII. században kibontakozó változásokhoz, nevezetesen a gazdálkodás kapitalista módjának terjedéséhez, és az ezt kísérő társadalmi, jogi és politikai viszonyok kialakulásához kapcsolódott. Ebben az értelemben a nemzetállam a modern polgári állam megfelelője. Az így felfogott nemzetállam is területi állam, bár annak csak egyik szűkebb aspektusa: a hangsúly ugyanis itt nem a területi körülhatároltságon van, hanem az e határok közötti gazdasági folyamaton, s azok jogi és politikai feltételein.

E felfogásnak adott hangot 1895-ben Max Weber, amikor így fogalmazott. „A nemzetállam ... az utolsó értékmérőnk az »államérdek« nemzetgazdasági szemlélete. Ez egy különös félreértéssel ellentétben számunkra nem »államsegély«-t jelent »önsegély« helyett, vagy a gazdasági élet állami szabályozását a gazdasági erők szabad játéka helyett. Ellenkezőleg, e kulcsszóval az a célunk, hogy előálljunk a követeléssel, miszerint a német gazdaságpolitika kérdéseiben – és többek között abban a kérdésben, hogy és miként tud beleavatkozni az állam a gazdasági életbe, vagy hogy és mikor kellene sokkal inkább a nemzet gazdasági erejét saját kiteljesedése céljából szabadon engednie, és ledönteni az előtte tornyosuló akadályokat – a végső és döntő szavazat minden egyes esetben nemzetünk gazdasági és politikai hatalmi érdekeit, valamint érdekeltjét, a német nemzetállamot illeti meg.”¹⁹⁷

A nemzeti állam jellemzőinek számbavételekor Jászi Oszkár, Webertől függetlenül, „a nemzeti fejlődési fokot legtökéletesebben kifejező” angol és francia állam nyomán, 1912-ben szinte minden ponton e modern polgári államot írta le. Ő így jellemezte a nemzetállamot. „(a) [M]indenekelőtt azt vesszük észre, hogy egy nagy kiterjedésű ... összefüggő földterülettel állunk szemben, melyen sok millió ember él egyetlen állami hatalom alatt. Egyetlen jogrend... szabályozza e nagy embertömeg életét, és sem tényleg, sem jogilag az egyetlen hadsereggel más nem rendelkezhetik, mint az, akit vagy akiket az alkotmány erre kijelöl... (b) Ez az egységes jogi és katonai szervezet a gazdasági egységen alapszik. A nagy területen belül – jelentéktelen csökevényektől eltekintve – az állam polgárainak teljesen szabad cseréje érvényesül, ami egyet jelent a vámsorompó hiányával, a pénz, a mérték, a súlyrendszer egységével. ... (c) A nemzeti állam a törvény előtti egyenlőség hitén alapszik, mely bár a gyakorlatban sokszor nem érvényesül, de nagyban és egészben a társadalmi munkamegosztásban ki-ki azt a szerepet választhatja, amit akar. Ehhez képest a munka a költözködés szabadságán és a szabad munkaszerződésen nyugszik... (d) A nemzeti államnak pontos tudomása van az őt alkotó egyesek személyi és gazdasági viszo-

¹⁹⁷ Weber, Max: *Der Nationalstaat und die Volkswirtschaftspolitik. Akademische Antrittsrede*. Freiburg (Breisgau) – Lipcse, J. C. B. Mohr, 1895. 19–20. Lásd még ehhez Weber, Max: A „nemzet”. In: *Gazdaság és Társadalom: a megértő szociológia alapvonalai*. 2/3. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1996. 27–31. E tétel antagonisztikus ellentétét Ernest Renan fogalmazta meg, akinek elméletére a legitimációs jelentésben vett nemzetállam kapcsán utalok.

nyairól (statisztika). ... (e) Az államnak és tagjainak ezen állandó és szoros kapcsolata csak egy rendkívül kifejtett közlekedés, hírszolgálat, és közvéleményt alkotó apparátus (főleg a sajtó) útján lehetséges. A mai nemzeti állam vasút, táviró, telefon, és könyvnyomtatás hiányában összeesnék... (f) A nemzeti állam a szabad csere és a tökéletesen keresztülvitt pénz- és hiteligazdaság állama... (g) Mindezek a jogi és gazdasági tények azt eredményezik, hogy a nemzeti állam egyre inkább egy oly kapcsolatot képez, amit az angol *commonwealth*-nek nevez. Egy oly ideológia alakul ki, mely az állam célját, hatáskörét, működését, az elvileg egyenlőknek tekintett egyes polgárok közös akaratából vezeti le a közérdek előmozdítására. Az ókori és középkori vallási, vagy dinasztikus elvekkel szemben úgy elméletben, mint gyakorlatban a nemzeti szolidaritás gondolata – a modern államok vallása – egyre teljesebben érvényesül. ... (h) Ezt a jogi, gazdasági és politikai egységet a közös, mindenütt egyforma irodalmi nyelv is kifejezi...”¹⁹⁸

E megközelítés annyiban következetes, hogy a kapitalista gazdaság a kezdeti „transznacionális” és a jelenlegi globalizációs korszak között ténylegesen az államhatárokkal körbekerített terekben fejlődött. Amíg a szabad kereskedelem elvét hangsúlyozó liberális politikai gazdaságtanban, például Adam Smith elméletében – még ha fő művének e szempontból megtévesztő címe¹⁹⁹ nem is ezt sugallta – a gazdálkodás alanyai az egyének, illetőleg azok vállalkozásai, addig a XIX. században megjelent nemzetgazdaságtan képviselői – Friedrich List vagy Kautz Gyula – szerint a nemzet érdekeit előmozdító állam aktív szerepet játszik a gazdasági fejlődésben. Például védővámokkal lezárhatja, s le is kell zárnia határait, nemzeti bankokat hoz létre, fejleszti és védi a hazai, értsd: nemzeti erőforrásokat, állami tulajdonban tart vagy abba vesz (nacionalizál) bizonyos javakat, gazdaságösztönző fiskális politikát folytat és így tovább. Az ilyen állam – ahogy már akkor mondták – a „nemzeti össztermék”, illetve a „nemzeti jövedelem” növelésére törekszik. Mivel a lényegében protekcionista gazdaságpolitika egybeesett a XIX. századi nemzetépítés korszakával, a XIX–XX. század fordulóján természetesnek tűnt a gondolat, hogy a nemzetállam a nemzetgazdaság politikai-jogi kerete, illetve feltétele.

A NEMZETÁLLAMISÁG MINT LEGITIMÁCIÓS FÓKUSZ ♦ A nemzetgazdaság politikai-jogi kereteként felfogott nemzetállam alapja, mint láttuk, egy olyan nemzet-fogalom, amelynek középpontjában a gazdasági érdek áll. Ezt metszette keresztbe Ernest Renan híres előadásának gúnyos-dörgegelmes, nyilvánvalóan a német gondolkodók

¹⁹⁸ Jászi Oszkár: *A nemzeti államok kialakulása és a nemzetiségi kérdés*. Budapest, Grill, 1912. (szemelvényekben: Budapest, Gondolat Kiadó, 1986.) 10–13. Elméletének értékeléséről lásd Litván György: *Jászi Oszkár*. Budapest, Osiris Kiadó, 2003.

¹⁹⁹ Smith, Adam *An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations*, azaz *Vizsgálódás a nemzetek gazdagsága természetéről és okairól*. A magyar kiadásokban különböző címeken.

ellen irányuló, de általában is érvényes felkiáltása: „egy *Zollverein* az nem haza”²⁰⁰. A nemzetállam eszerint több mint a pusztán gazdasági érdekek érvényesítésére szolgáló intézmény: az ilyen állam a *hazafiak* – az államterülethez mint a szülőföldhöz és a társaikhoz mint honfitársakhoz viszonyuló emberek – politikai életének kerete. Ha az ilyen állam eleget tesz a nemzeti elvből fakadó követelményeknek, bármik is legyenek azok, akkor pusztán ezen az alapon elismerésre méltó lesz: a paloták és a kunyhók lakói várhatóan egyaránt támogatják törekvéseit, küzdenek érte, örülnek sikereinek, és nagy valószínűséggel önként engedelmeskednek döntéseinek. A nemzetállamra történő hivatkozás az ún. szubjektív nemzetfelfogás esetén, amit Renan is képviselt, egy legitimációs elv kerete vagy fókuszpontja. Ez az elv, a korábbi évszázadokban uralkodó ún. dinasztikus és vallási legitimitást váltotta fel, melyeket utoljára a Bécsi Kongresszuson vettek figyelembe, amikor is többnyire a napóleoni háborúk előtt legitimnek tekintett uralkodóházak között osztották fel Európát. Az itt kialakított nemzetközi egyensúlyi rendszer azonban hamar megingott, többek között azért, mert a XIX. század elején – a modern nemzetek születésével párhuzamosan – általánossá vált a feltételezés, hogy a polgárnak elsősorban a nemzethez, s így a nemzeti elvet érvényesítő államhoz kell lojálisnak lennie.

A legitimációs keretként értelmezett nemzetállamiság a modern állam tevékenységét és jogrendjét számos ponton megváltoztatta. A büntetőjogban például a „felségsértés” szerepét ennek hatására vette át a „hazaárulás” tényállása, legfontosabb újítása mindazonáltal a nemzeti nyelv mint hivatalos nyelv (államnyelv) bevezetése, és – a legitimáció kérdésével csak részben összefüggő módon – a területi és vérségi elveket kombináló állampolgárság mint jogintézmény kialakítása az alattvaló státusz helyett.²⁰¹ A modern állam e két, korábban teljesen ismeretlen intézménye ugyanakkor meglehetősen kétélű fegyvernek bizonyult. Az államnyelvvvel mint hivatalos nyelvvel az lett a baj, hogy a közélet, főleg pedig a közoktatás nyelvkeként az etnokrácia megvalósításának elsődleges politikai eszköze lett. Ezt az tette lehetővé, hogy a nyelvnek – amint arra Schöpflin György rámutatott – „legalább két funkciója van: a nyelv a kommunikáció eszköze, amelyen keresztül az egyén az államhoz

²⁰⁰ Szövegkörnyezetével: „Az érzékenységek biztonnal erőteljes kapocs az ember között. De elégések-e az érdekek egy nemzet alakításához? Nem hiszem. Az érzékenységek kereskedelmi szerződésekhez vezet. A nemzet fogalmában azonban érzelmi vonatkozás is rejlik: lélek és test egyszerre; egy *Zollverein* nem haza.” Lásd Renan, Ernest: *Mi a nemzet? Esmék a politikában. A nacionalizmus*. Szerk.: Bretter Zoltán és Deák Ágnes. Pécs, Tanulmány Kiadó, 1995. 184. A nemzetállam legitimációs kérdéseiről lásd Walker Connor: *Nacionalizmus és politikai illegitimitás. Magyar Kisebbség*. 2005/1–2. sz. 232–263.

²⁰¹ A nemzeti elv és az állampolgárság viszonyáról lásd Brubaker, Rogers: *Citizenship and Nationhood in France and Germany*. Cambridge, Ma., Harvard University Press, 2001., Kisteleki Károly: *Az állampolgárság fogalmának és jogi szabályozásának fejlődése*. Budapest, Martin Opitz, 2011.; az államutódlás vonatkozásában Ganczer Mónika: *Állampolgárság és államutódlás*. Budapest, Dialóg Campus, 2013.

kapcsolódik; ugyanakkor ezzel párhuzamosan az etnikai reprodukció – az etnikai önazonosság-tudat kifejezésének és fenntartásának – egyik legfontosabb eszköze is”.²⁰² Különös, de mind a homogenizáló nacionalista kormánypolitika, mind pedig a polietnikus kisebbségi politika összemosza, sőt „egymásba tolja” e két funkciót. Az előbbi arra törekszik, hogy az államnelyvet a közösségi élet minden fórumára ráerőltesse, ideértve mindenekelőtt az iskolai oktatást (amivel a kisebbségek körében értelemszerűen meggyengíti az állam legitimitását, de növeli az asszimilációs nyomás erejét), míg az utóbbi arra, hogy a közösségi élet fórumain használt különböző nyelvekből a lehető legtöbbet hivatalos nyelvként ismertessen el (ami kommunikációs szempontból nyilvánvalóan kényelmetlenségekkel jár, s technikailag csak bizonyos határig lehetséges). A modern állampolgárság mint jogintézmény ugyanilyen bonyaldalmakat okozott, s okoz néha még ma is, mert kiderült, hogy – egyfelől a népesség természetes (önkéntes népmozgások eredményeként előálló) migrációja és keveredése, másfelől az államok határainak győztes és vesztes háborúk, illetőleg nagyhatalmi döntések eredményeként beálló változásai vagy az egyes nemzetekkel szembeni nacionalista kormányzati döntések (lakosságcsere, kitelepítés, áttelepítés, széttelepítés stb.) miatt – sok esetben eltér egymástól a politikai-jogi nemzethez tartozók, vagyis az államterülethez is kötött állampolgárok és az etnikai nemzet tagjainak a köre. Ez a kettős állampolgárság problémája, amelynek részletezésére itt nem térhetek ki

AZ ETNIKAILAG HOMOGEN/HOMOGENIZÁLÓ NEMZETÁLLAM ♦ A legismertebb értelmezés szerint a nemzetállam olyan államot jelent, amelyet egy nemzet alkot, s amelynek területén nem élnek más nemzetek. A nemzetté vált nép letelepedési területe és az állam területe eszerint egybeesik; az állam állampolgársága nemzetileg-etnikailag homogén. Ilyen állam természetesen nem létezik, vagy ha igen, olyan ritka, mint a fehér holló. Az ilyen értelmezés ugyanakkor azt is feltételezi, sőt, állítja, hogy az állam lehet nemzetépítő tényező, akár azon az áron is, hogy ez a másik oldalon nemzeteknek és etnikumoknak egy másik nemzetbe vagy etnikumba való beolvasztását, tehát részleges megszüntetését jelenti.

Az, hogy az etnikailag homogén nemzetállam lényegében nem létezik, nem jelenti, hogy emberek ne gondolnának rá valóságos államként, és ne tennének úgy, mintha létezne. Bizonyítja ezt, hogy az ilyen nemzetállam-felfogás a nacionalista ideológiák korának csúcspontján, vagyis a XIX. század végén és XX. század elején, igen elterjedt volt, s a gondolkodást olykor még ma is befolyásolja. Egy német gondolkodó, Ernst Hasse például 1905-ben – az akkor már több évtizede zajló nacionalista program delelőjén, s a nemzet, a terület és az állam triászának összekapcsolását célzó ideológiai folyamat tudományosnak tűnő összegzéseként – így fogalmazott: a

²⁰² Schöpflin György: *A modern nemzet*. Attraktor, Máriabesnyő–Gödöllő, 160.

nemzetállam olyan állam, „amelyben teljes megegyezés van az állam határai és azon nemzet letelepedési határai között, amely ezt az államot létrehozta”²⁰³

Bár ilyen teljes megegyezés, mint említettem, a valóságban jellegzetes esetekben sosem létezett, a nemzeti eszmét érvényre juttatni kívánó államok sok mindent megtettek érte: homogenzálták népességüket. Erőfeszítéseik ellenére azonban ez sosem sikerül(hetet)t nekik teljesen, így a tényekkel szembesülve az elméletek képviselőinek kellett finomítaniuk tételeiket. Ezt két irányban tették. Egyrészt az etnikai csoportok közötti uralmat és alávetettséget kifejező új terminusokat vezettek be, mint például a „kultúrfőlény”, „civilizációs hegemonia” vagy „uralkodó nép”. Másrészt a többség–kisebbség viszonyát alakították át a nacionalizmus igényei szerinti minőségjelző kifejezésekké: megkülönböztették például a nemzetet mint államot alkotni képes közösséget és a nemzetiséget mint államalkotó képességgel állítólag nem rendelkező közösséget. (A koncepció magyar képviselői ugyanilyen alapon különböztették meg egy időben a nemzetet és az etnikumot). Maga Hasse – aki eredeti foglalkozására nézve népesedéspolitikus és statisztikus volt, majd politikus lett – mindkét megoldást alkalmazta. Lehetséges – hangsúlyozta –, hogy a nemzetállamban több nép él együtt, de „az államterület lakosainak többségét” egy népnek kell alkotnia, melynek mint „uralkodó népnek” ráadásul „az államterület minden lehetséges pontján jelen kell lennie”, és a többenél „magasabb kultúrával kell rendelkeznie”. Egy nemzetállam továbbá „természetes politikai határokkal” rendelkezik, vagy képes, illetőleg képes volna ilyeneket kialakítani, vetette oda nyilvánvalóan a franciáknak, akikkel a németek ebben az időben mindig a határokon és a határok jellegén vitáztak; az „uralkodó nép” az állami ügyek vitelében „vezető szerepet” játszik, s „az állam össznépességének tömege” a gazdasági önállóság és a katonai függetlenség szempontjából „megfelelőnek mondható”.²⁰⁴ Az efféle okfejtések nyilvánvalóan a nemzeti, illetőleg etnikai alapú uralom, az etnokrácia szándékának vagy programjának a kifejeződései voltak.

A legtöbb így értelmzett nemzetállam megpróbálta és ma is megpróbálja asszimilálni a kisebbségeit; rosszabb esetben tudatosan és diszkriminatív jogi-politikai eszközökkel (például nyelvtörvényekkel, az oktatási vagy választási rendszer formálásával stb.), szerencsésebb esetben a társadalmi homogenizációs nyomás, például az olvasztótégely-doktrína stb. támogatásával. A domináns nemzet etnokratikus uralmának szándéka megjelenhet a többi nemzet, nép és nemzetiség teljes asszimilációjának, kulturális felszámolásának (etnocídium) vagy fizikai megsemmisítésé-

²⁰³ Hasse, Ernst: *Das deutsche Reich als Nationalstaat* [a *Deutsche Politik* részeként: Bd. *Heimatpolitik*, 1. Heft]. München, J. F. Lehmann, 1905. 14.

²⁰⁴ Ugyanott, 22. és *passim*. A „kultúrfőlényt” illetően lásd Kebersberg Kunó munkásságát, s ehhez Huszti József: *Gróf Klebelsberg Kunó életműve*. Budapest, MTA, 1942. 102. sk., 306., az „uralkodó nép” fogalmát a magyar államelméletben Kautz Gyula használta gyakran, vö. Kautz Gyula: *Politika vagy országászat*. Pest, Heckenast, 1862. 183–184.

nek (genocídium) szándékában. Az etnokratikus uralom kiépítésére való törekvés a fajelméletet elfogadó mozgalmakban volt a legerősebb, s ezért nem csoda, hogy az etnikai homogenitás gondolatát is a nemzetiszocialista államkoncepcióban vitték el legszélso pontjái: egészen addig, hogy a homogenitás – a társadalmi-politikai homogenitás egyéb dimenziókban való megteremtésének szándéka mellett – a „vér tisztaságának” kifejeződésévé és garanciájává, vagyis államcélává váljon.²⁰⁵ A homogenizáló államok ugyanakkor – néhány kivétellel, s az etnokratikus uralom kivitelezésének és fenntartásának biztosításán túl – nem alakítottak ki a tartós állami működést szolgáló jellegzetes, modern állami *intézményeket*. Döntéshozói csak *intézkedéseket* hoztak: lakosságcsereéről, kitelepítésről, deportálásról, koncentrálásról, megsemmisítésről döntöttek. Ezek az államok így „intézkedő államok”, s nem sajátos intézményeket kialakító államok voltak, s ahol még léteznek, ott ma is azok.

Történelmi bukása ellenére a nemzeti és az etnikai homogenitás képze a nemzetállam kérdéseinek elemzése során sokáig kísértett, és még ma is kísért. Ezt látjuk például, nyilvánvalóan a demokrácia viszonyai között és humánusabb lehetőségek mellett, amikor a különböző tudományok művelői a nemzetállamisághoz szükséges homogenitás mértékéről vitatkoznak. Georg Brunner például, aki a kisebbségi jogok kapcsán foglalkozott a kérdéssel, s úgy vélte, hogy a nemzetállamban a kisebbségek aránya a lakosság tíz százaléka alatt van, szemben az ún. nemzetiségi állammal, ahol ezt meghaladja. A közép- és délkelet-európai nemzetiségi viszonyokat vizsgáló történész, Romsics Ignác ezzel szemben azt állította, hogy e homogén nemzetállamok mellett a nem-homogén nemzetállam fogalma azokra az államokra is kiterjeszhető, ahol a kisebbségek aránya nem haladja meg a népesség egyharmadát; a többi államot szerinte nemzetiségi, amennyiben pedig több kisebbség él annak területén, soknemzetiségű államnak kellene neveznünk.²⁰⁶ Ugyanez a fogalmi bizonytalanság, illetőleg az azt a számok mágikus erejével kezelni célzó empirikus szemlélet²⁰⁷ fejeződik ki az

²⁰⁵ Lásd Sommermann, Karl-Peter: *Staatsziele und Staatszielbestimmungen*. Tübingen, Mohr Siebeck, Jus publicum 25, 1997. 149., utalva ezen állam legszélsőségesebb változata, a hitleri állam céljaira.

²⁰⁶ Romsics Ignác: *Nemzet, nemzetiség és állam Kelet-Közép- és Délkelet-Európában a 19. és 20. században*. Budapest, Napvilág Kiadó, 1998. 15. Brunner nézeteit lásd Brunner, Georg: *Nemzetiségi kérdés és kisebbségi konfliktusok Kelet-Európában*. Budapest, Teleki László Alapítvány, 1995.

²⁰⁷ Egy ennek kritikáján alapuló, de ugyanezen a vonalon haladó tipológiát illetően vö. Schönbaum Attila: *Nemzeti és etnikai kisebbségek parlamenti képviselete Európában – Egy dolgozat hipotézisei. Kisebbségkutatás*. 2008/1. sz. Ebben az írásban a következő felosztást találjuk. A *homogén* nemzetállam az, ahol a kisebbségek aránya nem éri a 10%-ot, és azok szétszórtan élnek, az államban nincs olyan területi-közigazgatási egység, ahol valamely kisebbség lokálisan többségben lenne. A *nemzetállam* az, ahol a kisebbségek aránya nem éri a 10%-ot, de van olyan területi-közigazgatási egység, ahol többségek vannak. A *nemzetiségi* állam az, ahol a kisebbségek aránya 10 és 25% között van; a *több*, illetve *soknemzetiségű* állam pedig az, ahol legalább két etnikai közösség él együtt s „a legnagyobb” számú közösség aránya nem haladja meg a lakosság 75 százalékát. Ilyen kritériumok alapján a szerző szerint Európában *homogén* nemzetállamok: Ausztria, Dánia, Görögország, Izland, Írország, Málta, Németország, Norvégia, Svédország és Portugália, illetőleg Albánia, Szlovénia, Lengyel-, Cseh- és

arra vonatkozó gyakori megjegyzésekben is, hogy a Föld vagy Európa államainak hány százaléka – öt, tíz, esetleg tizenöt – tekinthető „hagyományos értelemben vett” vagy „igazi” nemzetállamnak. „Az igazi nemzetállamokat valószínűleg a két kezükön megszámálhatjuk. Olyan államok világában élünk, melyek között csak néhány igazi nemzetállam akad, míg a többiek sikeres, többnemzetiségű vagy egy domináns nemzetet alapuló államok, amelyeket más nacionalizmusok kérdőjeleznek meg többé vagy kevésbé” – fogalmazott például J. J. Linz.²⁰⁸ Aki így fogalmaz, az kimondva vagy kimondatlanul az etnikailag homogén államot tekinti „igazi” nemzetállamnak.

De vajon – vethető fel – pusztán a *mértékeken* múlik-e az, hogy egy államot nemzetállamnak nevezünk-e? Nem a számokkal való játék-e ez? Bár az ilyen mértékek és arányok latolgatása a kisebbségi jogok vizsgálata vagy egy-egy empirikus-történeti elemzés szempontjából alkalmissá válhat, a „számokkal való játékból” a gyakorlati politikai életben olykor véresen komoly, akár az etnikai tisztogatásokig is elmenő „számháború” lesz. Ráadásul, államelméleti haszna is kérdéses, mert nem sok lényeges dolgot mond el a nemzetállam mint állam jellemzőiről. A nemzetállam hagyományos fogalmába kódolt problémák orvoslása végett ezért egyes elemzők, nézetem szerint helyesen, radikális megoldást választottak. Anthony D. Smith például így fogalmazott: „Ténylegesen a világ országainak csak kb. tíz százaléka nevezhető szigorú értelemben vett nemzetállamnak – vagyis olyan egységnek, ahol az állam területét és intézményeit egyetlen, etnikailag körülhatárolható és homogén kultúrával rendelkező nemzet tagjai foglalják el. Történelmi tévedés volt hatalmuk csúcán így nevezni egyes nyugati tengeri hatalmakat – nevezetesen Angliát és Franciaországot –, amelyek a homogén nemzetállam eszményeit előtérbe állították, miközben a belső politikai napirendet az etnikumnál kevésbé megosztó kérdések[kel] töltötték ki.”²⁰⁹

Összegezve: az etnikai homogenitásra utaló hagyományos fogalom államelméleti szempontból sok zavart okozott, a gyakorlati államéletben is érvényesítendő elvként

Magyarország; *nemzetállam*: Finnország, Franciaország, Hollandia és Olaszország; *nemzetiségi állam*: Egyesült Királyság, Románia, Szlovákia, Horvátország, Bulgária és Litvánia; *több-*, ill. *soknemzetiségű állam*: Belgium, Svájc, Spanyolország, Ciprus, valamint Bosznia-Hercegovina, Észtország, Lettország, Macedónia, Moldova, Montenegró és Szerbia. Meglehetősen különös csoportok! Már ezek a csoportok is nyilvánvalóvá teszik, s ezért talán nem kíván itt különösebb bizonyítást, hogy ezen az úton nem lehet tisztázni sem a nemzetállam, sem a homogén nemzetállam fogalmát.

²⁰⁸ Linz, Juan J.: Nemzetépítés és államépítés. *Magyar Kisebbség*. 7. évf. 2002/3. sz. (25. sz.) lásd <http://epa.oszk.hu> [020320.pdf].

²⁰⁹ Smith, Anthony D.: Nemzetállam. *Politikatudományi Enciklopédia*. Szerk. Bogdanor, Vernon. Budapest, Osiris Kiadó, 2001. 409. (kiemelés csak itt). Hasonlóképpen fogalmaz A. D. Smith számos más írásában is; lásd például *Nationalism and Modernism*. London, Routledge, 1998. különösen 81. Megjegyzem, hogy ez a nézőpont új aspektusokat nyit meg a homogenitás – heterogenitás és a demokrácia viszonyának megítélésükor; lásd erről Jakab, András: *European Constitutional Language*. Cambridge, Cambridge University Press 2016. 188–190.

való komolyan vétele pedig veszélyes következményekhez – erőszakos asszimilációhoz, etnikai tisztogatásokhoz, genocídiumokhoz – vezetett, és vezethet a jövőben is. Az így értelmezett „nemzetállam” kifejezés ugyanakkor nem tévedés vagy valami becsapós trükk: az etnikai homogenitás előmozdítása – a kulturális-nyelvi, a vallási és a szociális homogenitás előmozdításával együtt –, és lehetőségének valamilyen szintű valóra váltása a modern állam fejlődésének egyik tényleges tendenciája volt. Az, hogy e „valamilyen szintet” miként értékeljük, nézőpont függvénye. A nyelvi egység (nyelvi homogenitás) terén például több évszázad alatt kialakult annak minimuma, bár tény – amint azt Eugen Weber elemzése megmutatták – hogy a franciák nagy része a XIX. században még nem beszélte a hivatalos franciát,²¹⁰ s mint a statisztikákból tudjuk, a történeti Magyarországon a magyar anyanyelvűek lakosságon belüli aránya is csak 1910-re haladta meg az 50%-ot.

Vagyis a nemzetállamok bizonyos mértékig valóban homogenizálták a területükön élő népeket és nemzeteket. Ezért újabban „nemzetiesítő” (*nationalizing states*) vagy „nemzetépítő államoknak” (*nation-building states*) is nevezik őket.

Továbbá: a homogenizáló nemzetállam koncepcióját a II. világháború utáni nyugat-európai történelemben felváltotta a polietnikus vagy multietnikus politikát folytató nemzetállam,²¹¹ amely nem akarja egyneműsíteni polgárait, és amelyben demokratikus intézmények hangolják össze a különböző nemzetek és etnikumok viszonyát, ha nem is súrlódásmentessé, de lényegében békéssé téve kapcsolatukat. Az a kérdés, hogy a „multietnikus politikát folytató nemzetállam” vajon a nemzetállamnak egy olyan új formája-e, mint a homogenizáló változat, vagy valami más (például a multikulturalizmus előformája, s így a nemzetet túli állami alakzat), történelmileg még nem dőlt el.

ETHNOSZBÓL DÉMOSZ: A POLITIKAI ÉRTELEMBEN VETT NEMZETÁLLAM ♦ Végül, a nemzetállam igen gyakran az olyan államok megjelölésére szolgál, amely a nemzetté vált népek politikai intézménye. Így felfogva az az állam tekinthető nemzetállamnak, amely valamilyen politikai formában egyesíti a *nemzetet* és a *népet*, Emerich Francis találó kifejezésével: az *ethnoszt* és a *démoszt*.²¹²

²¹⁰ Weber, Eugen: *Peasants into Frenchmen. Modernization of Rural France 1890–1919*. 1976. Stanford, Stanford University Press, 67–94.

²¹¹ Lásd erről Kis János: A kisebbségi kérdés az új világrendben. *Beszélő*. 7 évf. 2002/4. szám, 34–48., Kymlicka, Will: Nacionalizmus, transznacionalizmus és posztacionalizmus. *Replika*. 2007/59. sz. 63–92., Gulyás Éva: A nemzetállam fogalmának változásai. *Jog. Állam. Politika*. 10. évf. 2018/2. szám, 59–86.

²¹² Francis, Emerich: *Ethnos und Demos. Soziologische Beiträge zur Volkstheorie*. Berlin, Duncker und Humblot, 1965. Elemzését lásd Lepsius, M. R.: „Ethnos” und „Demos”. Zur Anwendung zweier Kategorien von Emerich Francis auf das nationale Selbstverständnis der Bundesrepublik und auf die Europäische Einigung [“Ethnos” and „demos”]. *Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie*. 38. évf. 1986. 751–459.

De hát mit jelent a „nép”? Ez nem kevésbé komplex jelentésű szó, mint a nemzet. Ráadásul minden korra jellemző, hogy milyen tartalmat tulajdonít neki. A középkorban például e szó például egyszerre jelentett embertömeget (*multitudo hominum*), keresztény társadalmat (*populus Christianus*), alattvalókat (*populus regni*) és így tovább. Egy XIX. század derekán megjelent államtani munka tanulsága szerint²¹³ a „nép” először is bizonyos szembeállításokra utal: a privilégiumok nélküliekre, szemben a kiváltságokkal bíró nemességgel; a tulajdon nélküliekre (*le peuple*, proletariátus), szemben a vagyonos osztályokkal; vagy a politikai jogokkal rendelkező állampolgárokkal, szemben az ilyen jogokkal nem rendelkező alattvalókkal. A XIX század végén a szó jelentése diverzifikálódott, például az „állam népe” kifejezésben, az emberekre mint az állam élő szubsztrátumára vonatkozott, más államtani kifejezésekben a kormányzottakra, egyes igazgatási elgondolásokban a rendőri intézkedésekkel megfékezendő tömegre, a politikai pamfletekben pedig pejoratívan a „csőcselékre” utalt. Egyes későbbi elméletekben a szó a társadalom fejlődése során „természetes módon”, mintegy természettörvények eredményeként létrejött közösségre utalt, alkalmasint a társadalmi struktúra kontextusát megkerülő konnotációkkal; így a „vidékiekre”, szemben a városok urbánus „társadalmával”. Egyszer a politikai történések aktív alanyát, máskor meg passzív tárgyát jelölték vele; azt, amely például „felkel” valamely hatalom ellen, amelyet „elnyomnak” a saját urai vagy az idegenek és így tovább. A nacionalizmus képviselőinek tehát volt miből választani. Választottak is, gyakran tetszőlegesen, de a nemzettel összefüggő szakirodalomban az a jelentés lett az egyik legjellegzetesebb, mely szerint a „nép” az embereknek a történelem, a származás vagy a kultúra által összetartott, de a nemzetté még nem vált közössége, gyakran a nemzetté válás előtti korokra is utalva. Ezt használva például így beszélnek: a honfoglaló „magyar nép” bejött a Kárpát-medencébe, a „magyar nemzet” pedig a XVIII–XIX. században született. A nemzetállam-fogalom szempontjából azonban nemcsak annak volt jelentősége, hogy melyik jelentést választották, hanem annak is, hogy azt miként kapcsolták össze az állammal és milyen célokat kívántak vele előmozdítani. Ez utóbbi azért fontos, mert ez a „politikailag releváns fogalom” – amint azt Emerich Francis megállapította – „nem az elméleti megismerést szolgálja elsősorban, hanem a gyakorlati orientációt”.

S hogyan lett – hogyan lehet – az emberek bizonyos csoportjából, melyet *népnek* nevezünk, olyan csoport, amely már *nemzet*? A nép nemzetté való átlényegülési folyamatában az első intellektuális felvillantást Mirabeau és Sieyès vitája jelentette. E vita közvetlenül arra vonatkozott, hogy a harmadik rend 1789-ben vajon a népet képviseli-e, miként Mirabeau állította, vagy a nemzetet, amit Sieyès hangsúlyozott. Sieyès szerint a nép mint tömeg közvetlenül és szervezetlenül nem képes kinyilvánítani aka-

²¹³ Vö. Held, Joseph W.: *Staat und Gesellschaft vom Standpunkte der Geschichte der Menschheit und des Staats*. Lipsce, Brockhaus, 1861. 9–15.

ratát, ám a közös jog és az akaratát megfogalmazó, képviseleti alapon létrejött törvényhozás révén szervezett egésszé, társulássá válik. Vagyis a nemzet: a politikailag-államilag megszervezett és képviselt nép. Innen már csak egy lépés volt, hogy az 1789-es híres deklaráció kimondja: „minden szuverenitás elve lényegében a nemzetben lakozik”. A francia gondolkodásban így a „nép” a képviseleti állam révén „nemzetté” vált, s ezzel párhuzamosan a rousseau-i népszuverenitás helyét a nemzeti szuverenitás vette át, s – miként az a jelenleg hatályos alkotmányból is kitűnik („a nemzeti szuverenitás a népet illeti”) – abban kapott helyet az, ami népi. Ugyanakkor azonban a francia nemzetfogalom akaraton és választáson alapuló jellege következtében a „nemzetit” jelentős gondolkodók sosem fogták fel (organikus) „népiként”. Ez azért történt így, mert a franciák számára, különösen a forradalom után, nem valamilyen etnikai tényező, például a származás vagy a nyelv határozta meg a nemzeti hovatartozást, hanem az állampolgári státusz. Egy elzászi vagy gascogne-i azért tartotta magát franciának, mert ugyanazokkal – a forradalom során minden franciára demokratikusan kiterjesztett, de mindenkire egyénileg vonatkozó – az állampolgári jogokkal rendelkezett. A Dreyfus-ügy például, amelyben a vádlók és a bizonyítékok fabrikálói azt sugallták, hogy valaki zsidó származása miatt nem lehet „igazi francia”, azért kavart oly nagy belpolitikai vihart és azért osztotta meg a közéletet, mert – mint Eric Hobsbawm megjegyezte – e törekvésben sokan „a francia forradalom lényegének megsértését, a forradalom nemzet-meghatározásának kétségbevonását látták”.²¹⁴ Az államhatalom népi, ám a nemzeti eszme által közvetített eredetének következtében a francia filozófusok ma is kapcsolatba hozzák a nemzetet és a demokráciát.²¹⁵

Máshogy valósult meg a démosz és az ethnosz egyesítése a német gondolkodásban, ahol e folyamatot látszólag a két fogalom spontán azonosítása jellemezte. Ennek hátterében a történelmi tények szintjén számos esetlegesség állt (a *Reichgründung*: az 1871-es „birodalomalapítás” idején például az új Németország viszonya az Osztrák–Magyar Monarchia területén élő németekhez és így tovább), elméletileg azonban az ún. organikus nemzetfelfogással állt összefüggésben.

A német nacionalizmust a kezdetektől az organikus nemzetfelfogás jellemezte, melynek fő hangsúlya az volt, hogy egy közösség összetartozását elsősorban olyan „naturális” tényezők teremtik meg, mint a közös eredet, a közös vagy legalábbis a

²¹⁴ Hobsbawm, E.: i. m. 317.

²¹⁵ „A modern nemzet – mondja P. Manent – részben a demokratikus társadalomterv kifejeződése”, amennyiben mindkét fogalom arra utal, hogy egy közösség önmagát kormányozza. Ehhez egyébként Manent kissé túlzóan, de legalábbis vitára okot adó módon azt is hozzáteszi, hogy „a demokrácia mint rendszer elválaszthatatlan a nemzeti formától”. Vö. Manent, Pierre: i. m. 98–101. E vitathatóság elvi háttere mindazok számára könnyen belátható, akik az Európai Unió kapcsán „demokratikus defecitról” beszélnek, hisz ezzel azt feltételezik, hogy a demokrácia eszméje a nemzetállami keretek fölötti integráció(k)ra is alkalmazható. Lásd még ehhez Manent, Pierre: *Democracy Without Nations? The Fate of Self-government in Europe*. Wilmington, Del., Intercollegiate Studies Institute Books, 2007.

hasonló történelmi sors által formált nemzeti karakter, valamint a nyelv és az azon alapuló kultúra, ami egy közös szellemi szubsztanciát sejtet. Az így értelmezett közösség lényegileg zárt, hisz homogenitása nem történetileg létrejött, de szabadon alakítható politikai intézmények és jogi feltételek alapján, illetőleg mentén alakul ki, hanem azt bizonyos természet adta kötelékek, ennek szomorú végpontján „fajinak” mondott kötelékek teremtik meg. Ezen az alapon a nép az állam „szubsztanciájának”, a társadalomnak a szinonimája lett, mely akkor lesz nemzetté, ha megfelel bizonyos feltételeknek. E feltételek igen változatosak (magasabb lelki egység, kollektív erkölcsi személyiség és így tovább), de sosem szabatosan meghatározottak, és főleg: nem olyan jogi és politikai intézményekben tárgyasulnak, mint amilyen az állampolgári státusz vagy a képviselő, hanem olyanokban, mint például a népközösség (*Volksgemeinschaft*),²¹⁶ mely a néptársakat cselekvésre sarkallta. E gondolat kifejlődésének szomorú végállomását Hitler zavaros gondolatai és az arra épülő propaganda jelentették, melyekre itt aligha kell kitérni. Hiszen a fentiek csupán két lehetséges modelljét mutatták fel, s nem történelmi elemzését adták annak, hogy – lényegében a demokratikus eszmék térnyerésének idején – a *nép* (a démosz) a *nemzeti* (az etnosz) közvetítésével miként tehető a *nemzetállam* részévé.

5. NYUGATON A HELYZET MINDIG VÁLTOZIK: A LEGUTÓBBI SZÁZ ÉV ÚJ ÁLLAMTÍPUSAI

A XX. század – egy Eric Hobsbawm révén elterjedt közismert kifejezéssel élve – „rövid” volt ugyan, mert érdemben csak az I. világháború kitörésétől az ún. keleti tömb és Szovjetunió széthullásáig tartott, mégis ezernyi szélsőséget produkált.²¹⁷ Ennek az államok világában is megvolt a maga lenyomata, amennyiben az ekkor kifejlődött államok körében jócskán akadtak szélsőségesek és pusztítók. A XX. század új típusaiként három jellegzetes államot elemzek itt, melyek közül az egyik 1991 után is megmaradt, egy másik pedig a XXI. században újjáéledt, így azok közül kettő tekinthető századunk államainak is. A szóban forgó államtípusok:

²¹⁶ Lásd erről Steber, M. – Gotto, B.: *Volksgemeinschaft. Writing the Social History of the Nazi Regime*. In: *Visions of Community in Nazi Germany. Social Engineering and Private Lives*. Szerk.: Steber, M. – Gotto, B. Oxford, Oxford University Press, 2014. 1–28.

²¹⁷ Vö. Hobsbawm, E. J.: *A szélsőségek kora. A rövid 20. század története*. Ford.: Baráth Katalin. [h.n.]. Pannonica, 1998. (eredetileg: *The Age of Extremes. The Short Twentieth Century, 1914–1991*. London, Michael Joseph, 1994). Hobsbawm *A történelemről, a történetírásról* című könyvében (Buda-pest, Napvilág, 2006) utalt arra, hogy a „rövid huszadik század” kifejezést magyar barátjától, Berend T. Ivántól vette át.

(a) a totális állam, vagyis a totalitárius politikai rendszer államszerű intézmény-rendszere;²¹⁸

(b) a tekintélyuralmi állam, mely egy sokféle változatban létező, de lényegében autoriter, újabban illiberálisnak is mondott politikai rendszer közjogi kerete, valamint

(c) a polgári demokráciák II. világháború utáni változatához, az alkotmányos demokráciákhoz társult, sőt azokra épülő szociális-jóléti állam.

Ebből is látható, hogy a fejezet címében olvasható „Nyugat” nem szó szerint értendő; az Erich Maria Remarque regénycímét tagadva parafrázáló fordulat valójában „Európára”, vagyis a tágabb, esetleg globális értelemben vett „Nyugatra” utal, amelybe bizonyos vonatkozásban Közép- és Kelet-Európa is beletartozik. Az elmúlt száz évben a fenti három új típusba sorolhatókon kívül természetesen születtek másfajta államok is, melyekből önálló típusok alkothatók. Ilyen például az intervenció állam, a fejlesztő állam, a felszabadult gyarmatok modernista vázzal bíró állama, a totalitárius államok ázsiai mutációi így tovább. Ezekre vagy korábban utaltam, vagy később fogok – vagy nem jut rájuk helyem.

5/A. A totalitárius állam

Az államnak ez a korábban ismeretlen típusa – mely Kelet-, Közép- és Dél-Európában épült ki a XX. század első harmadában, majd terjeszkedett – lényegében egy igazi leviatán: politikai szörnyeteg, de legalábbis szörnyűség volt, ami emberek millióit pusztította el, kirobbantott két világháborút, s a másodikban győztes országban egy ideig még tovább létezett, sőt exportcikké vált. Legjellegzetesebb formája az olasz fasiszták állama, vagyis Mussolini Olaszországa (1922–1944/45), a német nemzeti-szocialisták állama, vagyis Hitler Németországa (1933–1945) és a szovjet kommunisták állama, vagyis Sztálin, s persze elődei és utódai Szovjetuniója (1917–1991). Idesorolhatók a volt szocialista országok (NDK, Lengyelország, Csehszlovákia, Románia, Jugoszlávia, Albánia, Bulgária) államai is. Magyarországon – ahol szeretjük azt mondani: „nekünk minden rosszból duplán, sőt triplán is kijut” – három tota-

²¹⁸ Ezek kapcsán olykor – elsősorban Franz Neumann egyik művére utalva (vö. Neumann, F.: *Behemoth. Struktur und Praxis des Nationalsozialismus 1933–1944*. Frankfurt am Main, Fischer-Taschenbuch, 2004., angolul: New York, Harper, 1966; eredetileg: 1942) – felvetik, hogy az itt szóba jövő náci rendszer valójában nem állam, hanem egyfajta „anti-állam”: *Un-Staat*. Lásd erről Balogh László Levente: Létezik-e totalitárius állam? Franz Neumann és Hannah Arendt az úgynevezett „totalitárius államról”. In: *Ut vocatio scientia. id. kiadás* (2021) 21–33. Mivel az efféle felvetések a „modern állam”-fogalom történetfilozófiai horizontjának perspektívájához vezetnek vissza (azaz azt is kielemezve tárgyalhatók, hogy a totalitarizmus vajon a modernitás korszakába tartozik-e „még”), e kérdést csak futólag érintem majd. A „totalitarizmus-jelenség államra vonatkoztatott értelmezésének” hasonló megfontolásokat követő, aggodalmaskodó bírálatát az elmúlt évtizedek hazai szakirodalmára vonatkozóan lásd Cs. Kiss Lajos: A totális állam elmélete és mítosza. *Világosság*. 51. évf. 2010/ősz. 19–40.

litárius rendszer létezett: egy hamvába holt baloldali: a Kun Béla-féle Tanácsköztársaság (1919), egy kibontakozó, de a világtörténelmi erők által elsodort jobboldali: Szálasi nyilaskereszteseinek uralma (1944) és egy teljes baloldali: Rákosi kommunistáinak és Kádár szocialistáinak berendezkedése (1949–1956/1990).²¹⁹

A TERMINOLÓGIÁRÓL ♦ A terminológia tisztázása nemcsak a szóhasználat különlegessége és bonyolult volta miatt szükséges, de bizonyos világnézeti érzékenységek okán is, hiszen a szavak nem „lehelletek”, ahogy a középkori nominalisták mondták, hanem nagy jelentőségű értékálláspontok kifejeződései.

Ami az előbbit illeti, ahhoz annyit: a „totalitárius” melléknév nem szinonimája a „totalitarizmus” főnévnek. Az utóbbi egy történelmi jelenség, illetőleg tendencia, politikai struktúra vagy folyamat. (A magyar beszélők valamilyen rosszul felfogott nyelvi komfort miatt ezt néha „totalitárianizmusnak” mondják.) Az előbbi egy politikai rendszer vagy uralmi forma minősége, illetőleg az abban gyakorolt hatalmi módszerek jellemzője, mint például az, hogy „parancsuralmi” vagy „diktatórikus”, illetőleg a totalitarizmushoz kapcsolódó gondolkodásmód. Ez angolul precízen kifejezhető (*totalitarian*), németül azonban, miközben a *totalitäre*-t is megértik, inkább körülírják, például így: *totaler Herrschaft*. Az olasz minta (vö. *stato totalitario*) alapján elterjedt „totális állam” (ném.: *totaler Staat*, ang.: *total state*) valójában „totalitárius állam” (ném. *totalitärer Staat*, ang.: *qualitatively total state*), a totalitarizmus értelmében vett állam, esetleg a totalitarizmus mint politikai rendszer állama.²²⁰

A *totalitarizmus* szó – bár az olasz fasiszta filozófusok és politikusok, valamint alkalmasint a német közjogászok korábban használták a *totális állam* kifejezést – szélesebb körben a II. világháború után terjedt el, azzal összefüggésben, hogy amerikai politikusok olyan fogalmat kerestek, amellyel egyszerre jelölhető meg a legyőzött náci Németország és az új ellenséggé vált bolsevik Szovjetunió politikai berendezkedése. Politológusaik ezt találták nekik. E kategóriának ezért eredetileg volt némi kellemetlen politikai stichje, ami az európai gondolkodók körében, főleg a balolda-

²¹⁹ A korszakolás és a besorolás – mint rendszerint – itt is gyakori viták tárgya. Egyes vélemények szerint a szovjet típusú totalitarizmus az 1920-as évek közepén épült ki, és 1956-ig, vagy (különösen három közép-európai országban) az 1960-as évekig tartott, amit egy poszttotalitárius (helyesebben persze: késő-totalitárius) kor követett. Ugyanígy: egyesek szerint Jugoszlávia szocialista állam volt, de nem volt totalitárius. Továbbá: sokak szerint bizonyos mai ázsiai, közel-keleti, sőt afrikai diktatúrák (Kína, Észak-Korea, korábban Vietnam, Kambodzsa, Irán, Irak) ugyancsak totaitárius államok. Sorolhatnám az ilyen és hasonló nehézségeket, de – miközben ezek kétségtelenül diszkutálható kérdések – nincs itt hely megvitatásukra. Talán elég annyit jelezni: a főszövegben felsorolt országok és említett évszámok megfontolt mérlegelés eredményei.

²²⁰ Tartalmilag szubtilis és nyelvileg is finom fejtegetések olvashatók e kérdésekről Anthony Court művében; vö. Court, A.: *Hannah Arendt's Response to the Crisis of her Times*. Amsterdam – Pretoria, Rozenberg Publisher – UNISA Press, 2008. különösen 10., 55–61., 69., 76., 86–90. és 94–97.

lon – a terminus (állítólagos) pontatlansága, (kétségtelen) értéktelítettsége, valamint (a fasizmust és a bolsevizmust egy kalap alá soroló) bizonytalan körvonalai miatt – a használhatóságával kapcsolatos kételyek megfogalmazására adott okot. Így azóta is jellegzetes terminológiai és persze „szavakon túli” probléma, hogy egy kategóriába sorolható-e egyáltalán a fasiszta-náci és a kommunista állam.

Ez az egyetemista vitakörök számára ideális témát jelentő örökzöld probléma²²¹ abban szokott kulminálni, egyfelől, hogy megállapítják a politikai intézmények szerkezetében kimutatható strukturális, valamint az állam propagandához való viszonyában és más módokon kifejeződő működési hasonlóságokat, másfelől pedig konstatálják, hogy a két rendszer eltérő társadalmi bázisra épült (vö. kis- és középpolgári csoportok, illetőleg munkások, parasztok s úgy általában a városi szegények), főleg pedig, hogy a fasizmust antiszemitizmus jellemezte, tehát faji alapon jelölte ki ellenségeit, a kommunizmus pedig osztályalapon tette ugyanezt. Az sem mellékes mindazonáltal, hogy amíg az előbbit egy általa (is) kezdeményezett expanzív háborúban legyőzték, s így államként egy pillanat alatt összeomlott, addig az utóbbi, ha nem is egyedül, de másokkal szövetségben győzni tudott, túlélte a szóban forgó háborút, sőt terjeszkedett, ám az azt követő időszakban gazdaságilag elerőtlenedett, kifulladt, vezetői pedig (hol békésen, hol felkelők fegyvereinek engedve) átadták helyüket más politikai erőknél.

Azt persze semmilyen módszerrel nem lehet összehasonlítani, hogy a két „iker-állam” közül – ahogy Hannah Arendt nyomán, és oly sok vitát kiváltva François Furet nevezte őket – melyik volt szörnyűsegebb. Pedig azok az elemzések, amelyek arra futnak ki, hogy melyiknek volt több vagy kevesebb áldozata emberi életekben és megnyomorított sorsokban számolva, rendszerint erre futnak ki.²²² Természetesen születnek ilyen összehasonlítások; sőt, a náci koncentrációs táborok és a szovjet

²²¹ Lásd erről például Baberowski, J. – Clark, K. et al: *Beyond Totalitarianism. Stalinism and Nazism Compared*. Szerk.: Geyer, M. és Fitzpatrick, S. Cambridge, Cambridge University Press, 2009. és Fulbrook, M. – Hellbeck, J.- et al: *Popular Opinion in Totalitarian Regimes. Fascism, Nazism, Communism*. Szerk.: Corner, Paul. Oxford, Oxford University Press., 2009., valamint – vélhetően további vitákat kiváltva – Furet, François és Nolte, Ernst: *Fascism and Communism*. Lincoln–London, University of Nebraska Press, 2004 (ami a *Fascisme et Communisme. Échange épistolaire avec l'historien allemand Ernst Nolte prolongeant la Historikerstreit* című mű angol fordítása). A fasizmus és a kommunizmus összevethetőségével és összehasonlíthatóságával kapcsolatban érdekes vita olvasható a *Rubicon* című folyóirat 2001. évi április-májusi számában is.

²²² Lásd e tekintetben (és nem kevés bizonytalansággal) Rummel, R. J.: *Democide. Nazi Genocide and Mass Murder*. London, Routledge, 2022. különösen 1. fejezet, valamint Courtois, Stéphane – Werth Nicolas – et al.: *A kommunizmus fekete könyve. Bűntény, terror, megtorlás*. Ford.: Benyhe János. Budapest, Napvilág, 2000. Ez ügyben megfontolandó Alain Besançon tézise (Besançon, A.: *Le malheur du siècle. Sur le communisme le nazisme et l'unicité de la Shoah*. Párizs, 1998., angolul: *A Century of Horrors. Communism, Nazism, and the Uniqueness of the Shoah*. Ford.: Hitchcock, R.C. – Hancock, N. H. Wilmington, ISI Books, 2007), mely szerint nem tudunk olyan ismérvet, amely alapján a népiirtások módozatait összevethetnénk, hiszen az a kérdés, hogy melyik halálnem a kegyetlenebb, végső soron

Gulág világát leíró-összevető műveknek már önálló elemzése is van,²²³ ezek mégis inkább az ismeretek elmélyítésének eszközeiként jöhetnek szóba, s nem azok értékeléseként. Az összehasonlító vitákból ugyanakkor az megállapítható, hogy a XX. században voltak olyan politikai rendszerek, amelyek keretében az állam bizonyos szervezetei bűnös szervezetté, vagy ahogy néha mondják: „bűnözővé” vált,²²⁴ amelyek felelősségét nemzetközi büntetőbíróóságokon kellett érvényesíteni, már ha ezt a nemzetközi rend és a katonai erőviszonyok lehetővé tették.

Ugyancsak terminológiai kérdésnek tűnik, bár messze több annál, hogy e rendszerek, főleg a terrorisztikus működést feladó országokban mikor értek véget, s mikor kezdődött a késő-totalitárius fejlődés (amit olykor, talán figyelmetlenségből, talán elméleti járatlanság miatt, poszt-totalitáriusnak mondanak). Az egyik fenti bekezdésbe zsúfolt évszámokkal ez ügyben is jeleztem álláspontomat. Végül, kérdéses lehet, hogy európai vagy globális jelenségnek tekintjük-e ezt az államot, tekintettel arra, hogy technikai értelemben más kontinenseken is léteztek ehhez hasonlóak, akár mert felhasználták az európai politikai innovációt, akár mert önállóan megszerezték az ehhez szükséges tudást. E sorok írója szerint a totalitárius politikai rendszer és annak állama egy jellegzetesen európai történeti helyzetre adott reakcióként született, a jellegzetesen európai értékek tagadása (így a személyiség semmibe vétele, a történelem nyitott horizontjának lezárása stb.) révén, s az ezeket történelmi léptékekkel nézve egyébként sem tisztelő vagy ilyen perspektívával nem rendelkező ázsiai, közép-amerikai és afrikai kultúrákban csak fenntartásokkal, vagy jobb híján használhatjuk e kifejezést. A publicisztika ugyanakkor az elmúlt években-évtizedekben ennek a szemléletnek pont az ellenkezőjét honosította meg, amikor sok „futottak még” diktátor szedett-vedett rendszerét is totalitarizmusnak nevezte.

A TOTÁLIS ÁLLAM ELEMZÉSÉNEK FŐBB IRÁNYAI ♦ A totalitarizmus és a totális állam szakirodalma ma már olyan gazdag, hogy az utóbbi időben már a témára vonatkozó elméletek történetét is írják, s nem csak magukat a jelenséget elemzik. Tipológiai vagy történeti szempontból nem felesleges számba venni, hogy az elmúlt száz évben milyen irányokban gondolkodtak, és miféle elméleteket alkottak e fájdalmasan különös jelenségről, melynek értelmezése még ma is kihívás az európai szellem számára. E tekintetben öt kutatási főirányt különböztethetünk meg:

eldönthetetlen. Ezért a XX. század tömeges népirtásai esetében a bűntettek összemérése nem megengedhető.

²²³ Toker, Leona: *Gulag Literature and the Literature of Nazi Camps. An Intercontextual Reading*. Bloomington, Ind., Indiana University Press, 2019.

²²⁴ E fogalomról és annak korlátairól lásd Gulyás Éva: Észrevételek az „állami bűncselekmény” (*state crime*) és a „bűnöző állam” fogalmához. *Jogelméleti Szemle*. 2019/1. 41–50., valamint Molina, Louis F.: Can State Commit Crime? The Limits of Formal International Law. In: *Controlling State Crime*. Szerk.: Ross, Jeffrey Ian. New Brunswick, NJ., Transaction Publishers, 2000. 349–388.

- (1) totális államok létrehozóinak „önértelmezéseit”,
- (2) a politikai rendszer intézményi struktúrájának leírásait,
- (3) e rendszereket az állam és társadalom közötti viszonyban értelmező, illetőleg,
- (4) fő jellemzőiket társadalom-lélektani elemzésekkel feltáró elméleteket, valamint

(5) a totalitarizmus expresszív-szimbolikus természetét történelemfilozófiai megközelítésben feltáró speciális elméletet.

(1) A totális állam első képviselőinek és kialakítóinak elméletei, elsősorban az olasz fasiszták és előfutáraik teóriáiból azok ideologikus volta miatt természetesen „gyököt kell vonni”, megfogalmazásaik azonban olykor, hogy úgy mondjam, „fején találták a szöveget”. A neohegelianus Giovanni Gentile például, akitől a „totális állam” kifejezés is ered,²²⁵ s aki később rövid ideig Mussolini minisztere volt, azt hangsúlyozta, hogy a „fasizmus számára minden lényegi az államban rejlik. Az államon kívül semmi emberi vagy szellemi nem létezik önmagában, s [ami azon kívül lenne, az] önállóan nem is rendelkezhetne semmiféle értékkel vagy jelentőséggel. A fasizmus ebben az értelemben totalitárius.”²²⁶ Az ilyen állam – hangsúlyozták az olasz fasiszták – mindenre kiterjed, az egész nép életének értelmet ad, s azon kívül nem létezhetnek sem egyének, sem csoportok. S mivel az értékek összefoglalása és egységesítése, teljes egészében képviseli a nemzetet, és mindenben kijelöli annak céljait.²²⁷

A német szerzők ebben az időben viszonylag ritkán használták a totális állam (*totaler Staat*) kifejezést. A kivételt Carl Schmitt és tanítványi köre, illetőleg szellemi környezete jelentette, ahol az 1920-as évek végén kísérletezgettek az olasz terminus német megfelelőjével,²²⁸ elsősorban a kaotikus weimari köztársaság elképzelt alter-

²²⁵ A „totális” jelző és „totalitás” főnév (teljes, összes, mindenre kiterjedő; teljesség, összesség) eredetileg a hegeli filozófia kategóriái, s az ezzel kapcsolatos fogalmakat az olasz neohégeliánus gondolkodók terjesztették el szélesebb körben. A „totalitárius politikai rendszer” kifejezés Giovanni Amendola antifasiszta újságírónak köszönhető, aki a születőfélben lévő új olasz kormányzati rendet 1923 májusában, kritikailag – megkülönböztetve azt a régi többségi és kisebbségi kormányzástól – *sistema totalitariának* nevezte. Az elkövetkező két évben a fasiszták pozitív jelentést adtak e szavaknak, s azokat Mussolini is használta: 1925-ben például „ádáz totalitárius akaratunkról” (*la nostra feroce volontà totalitaria*) beszélt. A korábban hegelianus, később etatistává vált Giovanni Gentile a szót 1925-ben összekapcsolta az állammal (*lo stato totalitario*), ami nagyon tetszett Mussolininek, s az általa alkotott politikai rendszert mindig szívesen nevezte totális állammak. Vö. Alpers, Benjamin Leontief: *Dictators, Democracy, and American Public Culture. Envisioning the Totalitarian Enemy, 1920s–1950s*. University of North Carolina Press, 2003. 60–62. A totális állam kifejezés filozófiai tartalmát Gentile és tanítványai – Armando Carlini és Ugo Spirito – fejtették ki különböző műveikben.

²²⁶ Gentile, Giovanni: *Fascismo (dottrina del)*. In: *Enciclopedia Italiana*, Róma, Istituto dell' Enciclopedia Italiana, 1932. XIV. kötet, 835. A hazai szakirodalomban idézi és elemzi Cs. Kiss Lajos: *Totalitárius uralom – totális állam*. In: *Államelmélet. Előadások...*, *id. kiad.* (1997) 141–150.

²²⁷ Vö. *ugyanott*.

²²⁸ Lásd például Ziegler, H.: *Autoritär Staat oder totaler Staat*. Tübingen, Mohr, 1931. és Forsthoff, Ernst: *Der totale Staat*. Hamburg, Hanseatische Verlagsanstalt, 1933, ²1934. E művében Forsthoff a vezérelvet megtestesítő államot tekintette totális állammak, s azt – Michael Stolleis értékelése szerint – egy

natívájára utalva. A kifejezés elnyerte a propagandista Joseph Goebbels tetszését, amennyiben egy 1933 őszi nyilatkozatban a nemzeti-szocialista forradalom célját úgy határozta meg, hogy az a totális állam megteremtése. Később azonban a kategória diszkreditálódott, valószínűleg azért, mert túl nagy hangsúlyt helyezett az államra, miközben a valódi hangsúlyok a párton voltak. Az ideológus Alfred Rosenberg például egy 1934-es cikkében, melyet a náci által olvasott *Népi Figyelő* (*Völkischer Beobachter*) című lapban jelentetett meg, eltanácsolta használatától a lap olvasóit.²²⁹ Maga Hitler ambivalens volt a kifejezés ideológiai értékét illetően, s ő maga nem használta – ami alighanem hozzájárult a terminológia ottani sikertelenségéhez.

A szovjet ideológiában ugyancsak nem jelent meg a terminus, bár a hrucsovi korszak propagandájába bevezetett, a proletárdiktatúrát állítólag követő, valójában elfedő kategória, az „egyetemes össznépi állam” kifejezett belőle valamit.

(2) A totalitárius politikai rend egyik legkorábbi, s talán mindmáig legnagyobb hatású elemzési iránya a rendszer intézményi struktúrájának leírása volt. Ezt először az amerikai Carl J. Friedrich és lengyel származású amerikai tanítványa, Zbigniew K. Brzeziński alkalmazták a *Totalitárius diktatúra és autokrácia* című könyvükben, 1956-ban.²³⁰ Ők azt a rendszert tekintették totalitáriusnak, ahol (a) egyetlen tömegpárt gyakorolja a hatalmat, melyet (b) jellemzően egyetlen személy vezet; ahol (c) kialakították a terrorisztikus rendőrségi-titkosrendőrségi ellenőrzés rendszerét, (d) monopolizálták a tömegkommunikációs eszközöket, (e) kizárólagos rendelkezési és ellenőrzési monopóliumot gyakorolnak az erőszak-alkalmazás eszközei felett; (f) egy mindenre kiterjedő ideológiát erőltetnek a társadalomra, s végül, amelynek (g) központilag vezérelt gazdasági rendszere van.

Ezen elemek együttes jelenléte egy monopolhelyzetben levő politikai párt, vagy inkább pártra emlékeztető szervezet számára lehetővé teszi céljai megvalósítását, akár terrorisztikus módon is. A Friedrich–Brzeziński szerzőpárostól származik két, ma már sokak által vallott gondolat. Az, amely szerint a totalitarizmus mint „egyedülálló jelenség” történetileg abból a nemzetközi és nemzeti káoszából keletkezett,

„konzervatív forradalom” nézőpontjából olyan autoriter államként gondolta el, amely (szerinte) képes összeegyeztetni a konzervativizmust és a modernitást; vö. Stolleis, M.: *History of Public Law in Germany 1914–1945*. Ford.: T. Dunlap. Oxford, Oxford University Press, 2004. 374. (Schmitt ezzel kapcsolatos műveit lásd alább.)

²²⁹ Vö. Alpers, B. L.: *i. m.*, 62–64.

²³⁰ Friedrich, Carl Joachim – Brzeziński, Zbigniew Kazimierz: *Totalitarian Dictatorship and Autocracy*. Cambridge, Mass., Harvard University Press, 1956., átdolgozott kiadása, mely csak C. Friedrich nézeteit tükrözi: New York, Praeger, 1966. Brzeziński később a fogalmat csak a Szovjetunióra tartotta alkalmazhatónak, a vezető pozíciókon belüli elitcserét és (a választásokat pótló) politikai mobilitást szolgáló „tisztogatást” tekintve a rendszer egyik központi elemének. Friedrich önálló nézeteit lásd Friedrich, C.: The evolving theory and practice of totalitarian regimes. In: *Totalitarianism in Perspective. Three Views* Szerk.: Friedrich, Carl – Curtis, Michael – Barber, Benjamin R. New York, Praeger, 1969. 123–164.

ami az I. világháború után jellemezte Európát az ipari társadalom viszonyainak megteremtése során. Továbbá, hogy e rendszerek kiépülését és konszolidációját – a fegyverek és a titkosszolgálati módszerek mellett – a modern technika által biztosított tömegkommunikációs eszközök, a rádió és a film tették lehetővé.

A totalitárius rend struktúra-elemzésének számos más változata is van; idesorolható Ernst Fraenkel ún. „kettős állam” (*dual state, Doppelstaat*) koncepciója és Hannah Arendtnek a „párhuzamos hatalmi struktúrákról” kifejtett elmélete is. Különös változata ennek az elemzési iránynak a „formátlanság tézise”, amire a régebbi szakirodalomban a német politikatudós és munkajogász, Franz Leopold Neumann,²³¹ újabban a szkeptikus hangvételű angol konzervatív szerző, Roger Scruton jelenthet példát. Továbbá: e megközelítés keretében a szerzők kiemelhettek egyes intézményeket is, ahogyan azt például Eugen Kogon tette, aki a buchenwaldi koncentrációs táborban eltöltött hat év után megírta, *Az SS-állam* című könyvében²³² a náci párt nem-állami fegyveres szervezetét, az SS-t tekintette az állam legfőbb intézményének. Ilyen jellegű elemzések természetesen születtek a szovjet KGB-ről is, az onnan olykor „kiugrott”, s ezért talán kevesebb személyes hitelességgel író egykori alkalmazottak tollából.²³³

Magyarországon a totalitarizmus intézményorientált strukturális elemzését Gombár Csaba és Bihari Mihály honosította meg az 1980-as évek végén, elsősorban politológiai és politikai szociológiai szempontokra mutatva rá.²³⁴

²³¹ Lásd Neumann, F. L.: *Behemoth. The Structure and Practice of National Socialism, 1933–1944*. New York, Harper, 1966 (eredetileg németül, 1942). Ebben a műben Neumann egyenesen állam-nélküliséget, pontosabban nem-államként (*UnStaat*) jellemezte a német államot, ahol káosz uralkodott és jognélküli állapot váltotta fel a törvényes rendet. Tézisét egy sajátos, marxista gondolatokat is felhasználó elitelméleti elemzéssel támasztotta alá. Művének címe Thomas Hobbes-ra, és az általa is metaforizált bibliai szörnyetegre utal (Jób, 40.15–41.36), melyet brutatitása és nyers ereje miatt az ember nem tud megfékezni. Neumann, aki a joguralom kérdéseiről írott disszertációjával Londonban szerzett tudományos fokozatot, a nemzetiszocialista uralmat a hatalmi csoportok közötti folyamatos harcra írta le, melyben az elit egyes csoportjait a munkások mozgalmá elleni gyűlölet egyesítette. Gazdag életművéből lásd még Neumann, F. L.: *Democratic and Authoritarian State*. New York, The Free Press, 1964. és *The Rule of Law. The Political Theory and the Legal System of Modern Society*. Oxford, Berg Publishing Co., 1984. (részlete magyarul is).

²³² Kogon, Eugen: *Der SS-staat. Das System der deutschen Konzentrationslager*. München, Alber, 1946, Stockholm, Bermann-Fischer, 1947., magyarul *Az SS-állam. A koncentrációs táborok rendszere*. Budapest, Coldwell, 2006.

²³³ Lásd például Andrew, Christopher – Mitrohin, Vaszilij: *A Mitrohin-archívum. A KGB otthon és nyugaton*. Budapest, Talentum Kiadó, 2000., korábbi Pacea, Ion Mihai: *Vörös Horizontok. Egy román kémfőnök vallomása*. Budapest, Áramlat, 1989, Szentendre, Erdélyi Szalon, 2022.

²³⁴ Gombár Csaba: *Politika-címszavakban. Elemi politikai fogalmak értelmezése*. Budapest, ELTE ÁJK, 1983. és *Államokönyv*. Budapest, Helikon, 1998. Bihari Mihály: *Politikai rendszer és demokrácia*. Budapest, ELTE, 1989, *Reform és demokrácia*. Budapest, Eötvös, 1990. és *Demokratikus út a szabadsághoz*. Budapest, Gondolat, 1990.

(3) A totalitarizmust többen az állam és társadalom közti sajátos viszonyban elemzik. Ebben a kontextusban a fogalom – többek között – a Carl Schmitt által meghonosított elmélet részeként értelmezhető. Schmitt elmélete nagy hatást gyakorolt ugyan, de – mivel a gyakorlati politikai élet sodrásában keletkezett²³⁵ – nem volt mentes az ellentmondásoktól, és gyakran rekonstrukciós nehézségeket gördít az utókor elé. A fogalmat részben történelmi, részben analitikus kontextusban fogta fel, és az európai államfejlődés utolsó stádiumának tekintette. A modern állam szerinte az abszolút állam kialakulásával kezdődött, amit a társadalom és állam megkülönböztetésén és elválasztásán alapuló liberális állam követett, s ebből alakult ki a totális állam, mely a társadalom és állam azonosságának elvén nyugszik. E történeti végeredményt analitikus szempontból úgy értette, hogy az állam a társadalom önszerveződésekként válik totálissá, vagyis a politikailag önszerveződő társadalom maga alakul át állammá. Ezzel kialakul a „mennyei értelemben” vett totális állam. A változás akkor válik „minőségivé”, amikor a társadalom háttérbe szorítja, majd felszámolja a liberális alkotmányosság intézményeit, például a parlamentáris demokráciát és a politikai pluralizmust. A minőségi értelemben vett totális állam tehát olyan állam, amely helyreállítja társadalom és állam elveszített azonosságát: ezt azonban nem „az állam társadalmasítása”, hanem „a társadalom elállamosítása” révén teszi. A totális állam továbbá e felfogásban olyan hatalmi állam, amely antiliberális és antipluralista politikát követ, s a társadalom és állam azonosságát a képviselet egy sajátos felfogásán alapuló intézmény, nevezetesen az ún. vezérdemokrácia révén biztosítja. Ez a liberális képviseleti demokrácia ellentéte, ám Carl Schmitt szerint „ez a valóban konzekvens demokrácia”, mert „a demokrácia helyes definíciójának” alapja a kormányzók és kormányzottak azonossága. (A konzekvens demokrácia ezért Schmittnél is diktatúra, ami azt jelenti, hogy a demokrácia és diktatúra nem egymás ellentétei, hisz az utóbbi is az identitás megteremtésére törekszik. A demokrácia és a diktatúra ilyen kapcsolatba állítása, mint már említettem, megjelent a bolsevik ideológiában is, a „totális állam” kérdésének teoretizálása nélkül.) A minőségi értelemben vett totális állam – fogalmazott Schmitt egy 1932-es előadásában – mely szüle-

²³⁵ A totális állam fogalmát Schmitt először – Ernst Jünger „totális mozgósítás” fogalmával kapcsolatba hozva – a *Der Hüter der Verfassung* (1929) című írásában említette (*Archiv des öffentlichen Rechts*. 55. évf. új folyam: 16. k. 1929/2. sz. 161–237. és Berlin, Duncker und Humblot, 2016), majd a Fordulat a totális állam felé (1932) és A totális állam továbbfejlődése Németországban (1933) című írásaiban elemezte. Ez utóbbiakat magyarul lásd Schmitt, Carl: *A politikai fogalma. Válogatott politika- és államelméleti tanulmányok*. Ford: Cs. Kiss Lajos. Budapest, Osiris – Pallas Stúdió – Attraktor, 2002. 210–221. és 221–226. Miután a kifejezés nem lett a náci beszéd része, kevesebbet használt, és önállóan nem elemzte; nemzetközi jogi vonatkozásban lásd azonban 1937-es cikkét is; Schmitt, C.: *Totaler Feind, totaler Krieg, totaler Staat. Völkerbund und Völkerrecht*. 4. évf. 1937. 139–145, (később: *Positionen und Begriffe im Kampf mit Weimar-Genf-Versailles, 1923–1939*. Hamburg, Hansaetische Verlagsanstalt, 1940. 234–240.).

tésének ő és nemzedéke a tanúja, olyan állam, amely „megtagadná, hogy tolerálja az állammal ellenséges mozgalmakat. A fasizmus jó példa erre.”²³⁶

(4) Külön csoportba sorolhatjuk azokat az elméleteket, amelyek a totalitarizmus jellemzőit társadalom-lélektani elemzések révén adják meg. Az ilyen teóriákat kialakító kutatók – akik többnyire a hitleri Németországból emigráltak a szabad világba, leggyakrabban az Egyesült Államokba, s ezért tanaik a szovjetrendszerre csak *mutatis mutandis* alkalmazhatók – nem azt kérdezték, hogy milyen az a hatalom, amelynek az egyén behódol, hanem azt, hogy milyen az az egyén, akiből a totalitárius rendszer híve, támogatója vagy behódolója lesz. A különböző elméletek gyökerét az a feltételezés jelentette, hogy egy sajátos személyiségtípus létrejötte döntő szerepet játszott a totális állam kialakulásában. Theodor Adorno és több munkatársa ezt nevezte *autoriter személyiségnek*,²³⁷ a kifejezésen a totalitárius rendszerekben jellegzetes személyiséget értve. Az ilyen személyiség képtelen önmaga megértő elfogadására, és másokhoz sem megértő módon közelít, értelmi-gondolati világa merev, érzelmeit elfojtja, ezért gyakran agresszív, előítéletek rabja, jellegzetes reakciója a felháborodás, a tiltás és a szabályozás. Ellentéte a demokratikus személyiség, akit önmaga énjének elfogadása, a másokkal szembeni tolerancia, a tárgyilagosság, s az érzelmi-gondolati világ és a gondolkodás flexibilitása jellemez. E tulajdonságokat egészíti ki a szeretetorientáció, vagy legalábbis az agresszivitás hiánya.

Ez a kutatási irány később a személyiségtípológiák kidolgozásában folytatódott; így például a német-angol Hans Jürgen Eysenk elméletében, aki a ma már széles körben ismert négy személyiségtípus – kolerikus, melankolikus, szangvinikus, flegmatikus – jellemzőit dolgozta ki. Ebbe az irányba sorolható az is, amikor az osztrák Wilhelm Reich (már korábban) a fasizmus tömegpszichológiáját tanulmányozta,²³⁸ s ez jelenik meg (később) Erich Fromm német pszichoanalitikus munkásságában is, aki humanista filozófiai kontextusban elemezte az ember szabadságtól való féltelmét és menekülését.²³⁹ Frommnál a szabadság az emberi természet egyik as-

²³⁶ Fraenkel, Ernst [Meierhenrich Jens előszavával]: *The Dual State. A Contribution to the Theory of Dictatorship*. Oxford, Oxford University Press, 2018. 61.

²³⁷ Lásd Adorno, Theodor W. – Frenkel-Brunswik, Else – et al: *The Authoritarian Personality. Studies in Prejudice*. Harper & Brothers, 1950., legutóbbi kiadása: 1993. Magyarul részlete Nevitt Sanford: *Az autoriter személyiség elmélete*. Ford.: Nagy Imre. Argyle, M. – et al: *Szociálpszichológia*. Szerk.: Hunyady György. Budapest, Gondolat Kiadó, 1973. 384–405.

²³⁸ Reich, Wilhelm: *The Mass Psychology of Fascism*. New York, Farrar, Straus and Giroux, 2013. (eredetileg: 1933), németül: *Massenpsychologie des Faschismus*. Köln, Verlag Kiepenheuer & Witsch, 1971.

²³⁹ Lásd elsősorban Fromm, Eric: *Menekülés a szabadság elől*. Ford. Bíró Dávid. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1993 (eredetileg 1941), *A rombolás anatómiája*. Ford. Dankó Zoltán és Csaba Ferenc. Budapest, Háttér, 2001 (eredetileg 1971) és *Utak egy egészséges társadalom felé. Szociálpszichológiai vizsgálódás*. Ford. Szalay Virág. Budapest, Napvilág, 2010. Műveinek összkiadása: *Fromm Gesamtausgabe*. 12 kötet. München, Deutsche Verlags-Anstalt und Deutscher Taschenbuch Verlag, 1980-tól, majd 1990–1999.

pektusa, amit vagy elfogadunk, vagy menekülünk előle. Korszakos jelentőségű gondolata, hogy a modern társadalmakra jellemző mechanikus komfortitással elveszítjük igazi énünket, és felcseréljük azt a társadalom által előnyben részesített „én”-re, amivel a választás terhét az egyénről áthelyezzük a társadalomra. Az „autoritarizmus” Fromm szerint azt jelentette: észrevétlenül hozzájárulunk ahhoz, hogy mások ellenőrizzenek bennünket, átengedve nekik választási szabadságunkat. Az ilyen személyiség – hangsúlyozta – romboló is lehet, amennyiben olyan pusztító lelki folyamatok színhelye, amelyekkel az ember megpróbál megsemmisíteni másokat vagy akár a világot is.²⁴⁰

(5) Végül, a totalitarizmus egyik legeredetibb és legtermékenyebb elemzési irányát Hannah Arendt képviselte, akinek elmélete – jelentősége, kidolgozottsága és inspiratív ereje révén – akár egy önálló kutatási irányként is felfogható, bár munkásságának (e tekintetben) kevés folytatója akadt. A *totalitarizmus gyökerei*²⁴¹ című művének, mely először 1951-ben jelent meg, egyik központi gondolata az, hogy a totalitárius állam lényegében terrorista állam. A terrorisztikus jelleget legtisztábban a koncentrációs tábor és a titkosrendőrség által felügyelt politikai börtön jelenítette meg. A totalitárius uralom igazi titka a koncentrációs tábor, amit e rendszerek „saját országuk lakosai elől éppúgy elrejtenek, mint bárki más elől.” A terror az „alacsonyabb rendű fajok” és a „halódó osztályok” kiirtását célozta, amit e rendszerek ideológiái a természeti és társadalmi törvények előírásaként, mintegy objektív szükségszerűségként határoztak meg. A koncentrációs táborokban és börtönökben – hangsúlyozta Arendt – pusztán e törvények végrehajtása zajlott. A táborok és politikai börtönök célja az emberek bizonyos faji vagy osztályalapon kiválasztott csoportjainak nyomtalan elpusztítása. „A totalitárius országokban a rendőrség által felügyelt börtönök a feledés üregei, amelyekbe az emberek véletlenül szédülnek bele, korábbi létezésüknek még olyan szokványos nyomait sem hagyva maguk után, mint a test vagy a sír. Az emberek eltüntetésének ehhez a legújabb módjához képest – olvashatjuk Arendtnél – valóban hatástalannak látszanak az olyan régimódi eljárások, mint a politikai vagy a közönséges gyilkosság. A gyilkos után holttest marad, és bár mindent elkövet, hogy eltüntesse a nyomokat, arra nem képes, hogy a környező világ emlékezetéből kitörölje az áldozat kilétét. A titkosrendőrség viszont bámulatra méltóan gondoskodik arról, hogy az áldozat valahai létezését is eltüntesse.”²⁴²

²⁴⁰ E kutatási iránynak ma is vannak folytatói; lásd például a *Psychoanalysis in the Age of Totalitarianism* című kötet (Szerk.: Matt Ffytche és Daniel Pick. London, Routledge, 2016) tanulmányait.

²⁴¹ Hannah Arendt: *A totalitarizmus gyökerei* (1951). Fordította: Berényi Gábor, Braun Róbert és mások. Budapest, Európa, 1992. Elméletéről lásd még *Fogódzó nélkül. Hannah Arendt olvasókönyv*. Szerk.: Balogh László Levente – Biró-Kaszás Éva. Pozsony, Kalligram, 2008. és Orlay Csaba: *Hannah Arendt politikai egzisztencializmusa*. Budapest, L'Harmattan, 2008.

²⁴² *Ugyanott*, 171.

Ebben az elméletben – mely szerint tehát a totális állam egyben genocídiumot elkövető pusztító állam²⁴³ is (ami az esetek döntő többségében igaz) – a totalitárius uralom szimbóluma olyan értelemben is a koncentrációs tábor, hogy az ott kialakított kegyetlen életmód sűrítetten fejezett ki mindent, amit e szörnyállamok tenni akartak polgáraikkal a drótkerítéseken kívül is. A kopaszra nyírt férfi és női fejek, az embereknek egy szám s nem a nevük alapján való azonosítása és a hasonlók arra utalnak, hogy ezek az államok el akarták tüntetni az emberi lényeknek az európai kulturális tradíció szerint talán legfontosabb tulajdonságát: a személyiségét (személy voltát). E táborokat – legalábbis eleinte – a politikai ellenfelek számára hozták létre büntető táboroként (Mauthausen, Dachau, Buchenwald stb.), de azokat igen hamar átalakították munkatáborokká, ahol az odakényszerített milliók munkaerejét hasznosították a háborús gazdaságban. Közülük többet (Auschwitz-Birkenau, Treblinka, Sobibór, Majdanek és így tovább) a náci rendszer vége felé megsemmisítő táborra alakították át, ahol ezek az államok ipari módszerekkel pusztították el a megsemmisítésre ítélt, faji, nemzeti és politikai alapon kiválasztott csoportokat, mások mellett kb. öt és félmillió zsidót.²⁴⁴ A holokausztnak a „haláltábor” volt a fő, bár távolról sem a kizárólagos színhelye. A száznál is több szovjet munkatáborban, melyekre az azok rendszerét irányító szervezet alapján „Gulag” névvel szoktak utalni, a munkakörülmények, az élelmezés- és az egészségügyi viszonyok miatt ugyancsak milliók semmisültek meg. Egyes becslések szerint 1937-ben 5 millióan éltek ilyen táborokban a Szovjetunióban. Itt elsősorban a szovjet rendszer ellenségeit, a kulákokat, később a hadifoglyokat és a külföldről elhurcoltakat gyűjtötték össze és dolgoztatták, s közöttük kb. 700 ezer magyart „koncentráltak” számos táborban. Olaszországban csak munkatáborok voltak, melyek jelentős részét még a rendszer összeomlása előtt bezárták. (Erre és néhány más vonására tekintettel Mussolini államát egyes elemzők²⁴⁵ nem totalitáriusnak,

²⁴³ A genocídium (népirtás) problémáját illetően lásd Jones, Adam: *Genocide. A Comprehensive Introduction*. London, Routledge – Taylor and Francis, 2006, ²2011. különösen 3–86. (The Origins of Genocide); *Encyclopedia of Genocide*. Szerk.: Charny, Israel W. Santa Barbara, Cal., ABC-Clio, 1999.; Gulyás Éva: A genocídium fogalmának változásai. *Régió*. 26. évf. 2018/3. sz. 5–61. A nemzetközi jogi vonatkozásokról vö. Schabas, William A.: *Genocide in International Law. The Crime of Crimes*. Cambridge, Cambridge University Press 2009. különösen 14–49. és Lamm Vanda: Genocídium – a nemzetközi jog és a büntetőjog határterülete. *Állam- és Jogtudomány*. 52. évf. 2011/4. sz. 457–476.

²⁴⁴ A hatalmas holokauszt-szakirodalomból lásd mindenelőtt Bauer, Yehuda: *A History of the Holocaust*. Danbury, Franklin Watts, 1982. és *Rethinking the Holocaust*. New Haven, Yale University Press, 2001; Aly, Götz: *Endlösung. Völkerverschiebung und der Mord an den europäischen Juden*. Frankfurt, Fischer, 1995., Karsai László: *Holokauszt*. h.n., Pannonica, 2001; Cohen, Asher: *Soá*. Budapest, Cserépfalvi, 1994; Komoróczy Géza: *Holocaust. A pernye beleég a bőrünkbe*. Budapest, Osiris, 2000; *Holokauszt: történelem és emlékezet*. Szerk.: Kovács Mónika. Budapest, Jaffa Kiadó, 2005; Lanzmann, Claude: *Soah*. Budapest, Kossuth, 1999. A magyarországi vészorszakról lásd Braham, Randolph L.: *A magyar holocaust*. Budapest, Gondolat Kiadó, 1988.

²⁴⁵ Lásd például Fisichella, Domenico: *A politikatudomány alapvonalai. Fogalmak, problémák, elméletek*. Ford.: Soltész Erzsébet, Miskolc, IC(P) Holding, 1994 (később Budapest, Osiris, 2000, 2004) 324.

hanem autoriternek tekintik, ami alighanem túl enyhe értékítéletekhez vezet.) Magyarországon – ahol oly sok minden mindig „egy kicsit másként van”, de azért mégis minden ugyanolyan – „koncentrációs táborokra emlékeztető intézmények” voltak: a nyilasok – a budapesti háborús káosz színhelyein túl – a (szó szoros értelmében persze koncentrációs tábornak nem tekinthető) sopronkőhidai fegyházban végeztek szinte „futószalagon” ellenfeikkel, vagy (Radnótival szólva) „szögesdróttal beszegett, vad tölgykerítés” mögött „rongyosan és kopaszon”, „rémhírek és férgék közt” dolgoztatták őket halálra. A kommunisták ugyanezt tették a recski kényszermunka-táborban. A totalitárius rendszerek által koncentrációs táborokban elpusztított emberek számát nem lehet pontosan meghatározni; a becslések 15 és 25 millió között mozognak. Mai fejjel ezt szinte még felfogni sem lehet.

Legfeljebb annyit állapíthatunk meg, hogy történelmi delelőjükön a totalitárius államok valóban terrorisztikus eszközöket alkalmaztak, ellenfeleik nyomtalanok gondolt elpusztítása és a többiek megfélemlítése végett, abban a hiszemben, amint ideológiájuk sugallta, hogy a történelem velük véget ér, s ők lesznek azok, akik lezárják a jövő horizontját.

E megközelítést használva ugyanakkor azt is meg kell állapítani, hogy a II. világháború után fennmaradt szovjet, sőt a más országokra is kiterjesztett totalitárius rendszerek 1956 után, de különösen az 1960-as években jelentősen megváltoztak. A változás lényege az volt, hogy a kialakított rend fennmaradását veszélyeztető politikai szabadságjogokat és a magántulajdonhoz való jogot továbbra sem ismerték el, de az emberi életek millióit nem pusztították el. Egy ideig a Szovjetunióban még szokásban volt a politikai ellenzék vezetőinek pszichiátriai kényszergyógykezelése, s a börtönökben később is voltak politikai okból elítélt foglyok (Magyarországon például 1989-ig), de koncentrációs táborok az 1960-as évektől e rendszerek megszűntéig nem léteztek. Az elméletben e változást sokan a totalitárius politikai rend „liberalizálódásaként” vagy „demokratizálásaként” írták le. Bár mindkét terminus helytelen, s e kontextusban sok félreértéshez vezetett, az utóbbi hitelét az erősítette, hogy ezek az államok világtörténeti értelemben modernizálták régiójuk gazdaságát, s az ehhez szükséges, gyakran kikényszerített társadalmi struktúra-változások során ekkor már szociális és kulturális szempontokat is érvényesítettek. Ennek során előmozdították a társadalmi egyenlőséget, szociálisan is homogenizálva a népességet, s ideológiájuk mellett terjesztették a klasszikus kultúrát is; például a legtöbb helyen felszámolták a társadalom nem jelentéktelen részét addig jellemző írástudatlanságot. Bár senki sem tervezte, de a késői totalitarizmus ezen éveit sok országban mintegy előkészítették az 1989/90-es rendszerváltozásokat.

Hasonló nézeteket fejtegetett az olasz történész Emilio Gentile is, vö. *Fascism in Italian Historiography. In Search of an Individual Historical Identity. Journal of Contemporary History.* 21. évf. 1986. 179–208.

TOVÁBBBI JELLEMZŐK ♦ Bármilyen széles spektrumon mozogjanak is a fenti, ma már klasszikusnak számító elméletek, a totalitarizmus államának számos további, más szerzők által kiemelt jellemzője is van, melyek a típus kialakítása szempontjából nem mellékesek. E jellemzőket csak vázlatosan foglalom itt össze, megjegyezve, hogy a téma hatalmas szakirodalommal rendelkezik, azon belüli irányzatokkal, rendszeres vitákkal, időről-időre újragondolt alapfogalmakkal, sőt, saját elmélettörténettel.²⁴⁶

Az egyik fő jellemző az állami szervezet és a pártstruktúra összekapcsolódása, vagyis az, hogy ezen államokban mint ún. pártállamokban centralizált egypártrendszerek alakultak ki, ahol az állampárt monopolisztikus hatalomra tett szert, és kizárólagos módon gyakorolta azt. Ebben az értelemben a „pártállam” olyan rendszer, ahol egy hatalomra került párt anélkül irányította az államhatalmat, hogy egy demokratikus intézményrendszer keretében bármely más politikai erő ellenőrizhette volna. Pontosabban gyakorolta azt, alkalmasint a közvetlen közjogi hatalomgyakorlásig is eljutva. A pártállam középponti eleme, az állampárt, külsőleg hasonlított ugyan a többpárti demokráciák pártjaira, valójában azonban pozíciója és szerepe okán csak a totalitárius rendszerekre jellemző vonásokkal rendelkezett.

Egy ilyen rendszerben párhuzamos hatalmi struktúrák léteztek – legalábbis abban az értelemben, hogy az állami struktúra és pártstruktúra egymással párhuzamosan épült fel: az államigazgatás minden egyes funkciójához, s így minden állami szervhez, hozzárendeltek egy pártszervet, és megfordítva, a párt minden szervezeti egysége mellett létrehozta egy állami szervet. A két rendszer viszonya sok ponton szabályozatlan volt, az állami és pártszervek döntési és egyéb hatáskörei pedig rendezetlenek, ami a késő totalitárius korszakban olykor együtt járt alkalmi vetélkedésükkel. E párhuzamos struktúrában a rendszer egyes szervei titokban gyakorolták a hatalmat, míg mások a nyilvános terekben mintegy reprezentálták azt, vagy inkább hamis díszletként, ún. Patyomkin-szervezetként elrejtették az előbbieket. Sőt, amint azt ugyancsak Hannah Arendttől tudjuk: minél titkosabban tevékenykedett valamely szervezet, annál nagyobb hatalma volt, és fordítva: minél inkább látható volt, annál szerényebb hatalmat gyakorolt. Egy totalitárius állam parlamentjének például, melynek a státuszát az alkotmány határozta meg, s ami az állam látható tereiben működött, kevesebb hatalma volt, mint a vezető politikai pártnak; ennek pedig, mely többé-kevésbé nyíltan tevékenykedett (például toborozta a tagjait), ke-

²⁴⁶ Lásd ezzel kapcsolatban – egyebek mellett – *Wege der Totalitarismusforschung*. Szerk.: Seidel, B. – Jenker, S. Darmstadt, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1968.; Bracher, Karl Dietrich: *The Disputed Concept of Totalitarianism*. In: *Totalitarianism Reconsidered*. Szerk.: Menze, Ernest A. Port Washington, N.Y., Kennikat Press, 1981. 11–33.; Wippermann, W.: *Totalitarismustheorien. Die Entwicklung der Diskussion von den Anfängen bis heute*. Darmstadt, Primus, 1997. Tomka Béla: *A totalitarizmus-elméletektől az „új társadalomtörténet”-ig*. *Aetas*. 1993/4. sz. 92–112. valamint *A totalitarizmus és a magyar filozófia. Tanulmányok*. Szerk.: Valastyán Tamás. Debrecen, Vulgo, 2005.

vesebb befolyása az állam és a politika fő folyamataira, mint a titkosrendőrségnek, ami viszont nem volt látható, de nagy hatalmat gyakorolt.

A totalitárius állam, amint azt Ernst Fraenkel a már klasszikusnak tekintett, sokak számára ma is inspiratív művében kimutatta, „kettős állam” volt.²⁴⁷ A hitleri német állam Fraenkel leírása szerint egyfelől *normatív* (normaalkotó és érvényesítő) állam volt, ami biztosította a társadalmi élet és a gazdálkodás folyamatosságát azon németek számára, akiket a náciizmus nem fenyegetett személyükben, másfelől, és az előbbivel egyidejűleg, *intézkedő-parancsoló* állam (*Massnahmenstaat*, prerogatív állam) is, mely jogi szankciókat és brutális erőszakot alkalmazott a kijelölt ellenségekkel szemben. Az előbbi a jog szerint működött és jogot érvényesített, s a legalizmus alapján akár ésszerű államnak volt tekinthető, amennyiben tevékenysége bizonyos határok között (csaknem) kiszámítható volt. Ám ez együtt élt egy olyan nem-liberális politikai rendszerrel, amely önkényesen működött, s ahol jogilag ellenőrizetlen hatalmat gyakoroltak. Az intézkedő állam bármikor beavatkozhatott a jogrendszer működésébe. Amíg a normatív államban hatályosak maradtak a hagyományos, polgári törvények, s az ezek alapján hozott bírósági ítéletek és közigazgatási aktusok, melyek például a magántulajdont védtek (kivéve a zsidóságét), addig az intézkedő-rendelező államban általában hiányoztak a normák. A két állam együttes létezése úgy is értelmezhető, hogy a legalizmust érvényre juttató jogrendszer bármikor a politikai autoritás, a „parancsoló állam” rendelkezésére állt, bár addig, amíg ez az autoritás nem élt hatalmával, többnyire hagyományos módon működött. A két állam közötti mozgást, vagyis az egyikről a másikra történő átmenetet a kivételes-, szükség- vagy másféle rendkívüli állapotokról szóló törvények és a politikai közigazgatást garantáló közigazgatási bíróságok biztosították.

A totalitárius államok nyilvánvalóan még akkor sem voltak demokratikusak, ha esetleg, mint például a szovjet ideológiában, így értelmezték önmagukat, vagy amint a náci gondolkodók, a vezér reprezentálta a népet. Önértelmezésükkel szemben azonban e rendszerek – amint azt a francia filozófus-szociológus, Raymond Aron kiemelte híres előadásaiban,²⁴⁸ amelyekben az alkotmányos-pluralista demokráciák

²⁴⁷ Fraenkel, Ernst: *The Dual State. A Contribution to the Theory of Dictatorship*. Octagon Books, 1969, németül: *Der Doppelstaat*. Europäische Verlagsanstalt, 1974, Hamburg, Brünneck, 2001 (eredetileg 1941). A kommunista rendszerről az adott korban nem írtak ilyen könyveket, de írhattak volna, minthogy mind a Szovjetunióban, mind Magyarországon a totalitarizmus idején kodifikálták a polgári jogot és a családjogot, ahol leginkább az állam normaalkotó és normaérvényesítő arca tűnt fel, mely teljes kontrasztban állt ugyanazon államnak a politika terén kirajzolódó másik arcával. A kettős állam és „kettős jog” koncepciójának egy meglepő, mi több: meghökkentő (szerintem vitatható) alkalmazását a négerekre vonatkozóan az ún. lincstörvény kontextusában lásd Tushnet, Mark: *The Dual State in the United States. The Case of Lynching and Legal Lynchings. Law & Ethics of Human Rights*. 16. évf. 2022/1. 41–60.

²⁴⁸ Aron, Raymond: *Démocratie et totalitarisme*, Párizs, 1965, magyarul *Demokrácia és totalitarizmus*. Ford.: Kende Péter. Budapest, L'Harmattan, 2005.

és a totalitárius rendszerek kifejezett ellentétéről beszélt – nem egyszerűen nem-demokratikusak, hanem antidemokratikusak. Ideológiai síkon felépíthetnek ugyan maguknak egy „párhuzamos valóságot”, melynek az „alkotmányos fikciók” is részei, a szavak hagyományos értelmében azonban a valóságban kifejezetten rombolják a demokratikus intézményeket és szellemet. Ezt azért is hangsúlyozta, mert ekkortájt voltak olyan gondolkodók, akik ennek szögesen ellentmondó nézeteket fejtegettek. Így például Jacob L. Talmon, aki totalitárius demokráciáról beszélt.²⁴⁹ Szerinte az ilyen rendszerekre jellemző totalitárius gondolkodás gyökerei Rousseau elméletéig vezethetők vissza: a baloldali totalitarizmus mögötti ideológia is azt hangsúlyozta, hogy a szabadság csak egy abszolút kollektív cél követése révén érhető el, s többek között ezért bukkant fel mindkettőben a politikai messianizmus is. Talmontól származott az a gondolat, hogy a sztálinizmus, mások szerint általánosabban a leninizmus is, a jakobinus hagyományokat folytatta, amennyiben egy radikális kis csoport, a modernitás politikai szerkezetének felhasználásával saját elképzeléseinek megvalósítása végett, erőszakos eszközökkel felforgathatja a társadalmat. Azt, hogy a totalitárius vezetőket jelentős tömegek támogatták, Talmon az ideológia többségre hivatkozó egalitarizmusával magyarázta, ami ugyancsak Rousseau-ig visszavezethető. Ebben az értelemben a totalitárius államokban is sikerrel hivatkoztak a demokráciára, legalábbis az ún. identitás- és a vezérdemokráciára.

Ezekben a vezetőt azonosítják a néppel, s azt nem választják, hanem – feltéve, hogy sikert arat, vagy ha ilyet felmutat – a győztes csaták után vezérként akklamálják.²⁵⁰ E rendszerek ún. karizmatikus legitimitációt²⁵¹ alkalmaztak: az állam vezetőit vezérként mutatták fel, akik valamilyen különleges képességgel, karizmával rendelkeztek, s ezért a tömegek által követhetők. A karizmát az akkor újnak számító tömegmédiák (fotó, film, majd televízió) mesterségesen alakították ki. S mivel a karizmát időről-időre meg kellett teremteni, a rendszer nélkülözhetetlen eleme

²⁴⁹ Talmon, Jacob Leib: *The Origins of Totalitarian Democracy*. London, Secker & Warburg, 1. kötet: 1952, 2. kötet: 1960.

²⁵⁰ A vezérdemokrácia általános kérdéseiről lásd Körösenyi András: *Vezér és demokrácia. Politikaelméleti tanulmányok*. Budapest, L'Harmattan, 2005., a témára vonatkozóan Cavalli, Luciano: *Charismatic Domination Totalitarian Dictatorship, and Plebiscitary Democracy in the Twentieth Century*. In: *Changing Conceptions of Leadership*. Szerk.: Graumann Carl F. – Moscovici, Serge. New York, Springer, 1986 (digitálisan: 2012). 5. fejezet.

²⁵¹ A kommunista államok vonatkozásában lásd erről Fehér Ferenc, Heller Ágnes és Georg Brunner írásait a *Political Legitimation in Communist States* című kötetben (Szerk.: Rigby, T. H. – Feher, Ferenc. London, Macmillan, 1982) 27–81; a karizmatikus vezető fasista rendszeren belüli szerepéről Roger Eatwell: *Fascism*. In: *Routledge International Handbook of Charisma*. Szerk.: Zúquete, José Pedro. Routledge, 2020. 7 fejezet; a karizma általános kérdéseiről *Charismatic Leadership and Social Movements. The Revolutionary Power of Ordinary Men and Women*. Szerk.: Jan Willem Stutje. Berghahn Books, 2012.

volt a propaganda is, a központból ellenőrzött média pedig propagandisztikusan működött.

A totalitárius ideológia szerint az ilyen rendszer nem hagyományos értelemben vett kormányzat, hanem egyfajta mozgalom, valójában pedig folyamatos mozgósítás volt, mely előrehaladása során mindig új és új, kiküszöbölendő akadályokba ütközött. Ezek legyőzése érdekében folyamatosan mozgósítania kellett a népet, a tömegeket, társadalmat, ami e rendszerek mögött tömegmozgalmat kreált, vagy legalábbis annak látszatát hozta létre.²⁵² Ez kampányokkal járt együtt, melyek skálája az ártatlannak tűnő, mert csak ingyenmunkát követelő fasiszta szombatokkal és kommunista vásárnapokkal kezdődött, de a baljóslatú könyvégetéseken át a nagyon is kártékony városi zavargásokig és politikai tisztogatásokig terjedt.

A most jellemzett államok gazdasági-modernizációs célokat is szolgáltak, s bizonyos értelemben modernizáló államok voltak. Mint ilyenek, céljaik eléréséhez bürokratikus apparátusokat építettek ki: a központi tervezés központi tervhivatalt igényelt, a nehézipar nehézipari, a könnyűipar könnyűipari, a kereskedelem megkereskedelmi minisztériumot, s akkor még nem is említettük a közlekedés, a mezőgazdaság vagy a posta és kommunikáció ügyeit, melyeket az ilyen államokban ugyancsak külön főhivatalok révén irányítottak. Az erőszakos szervezetek létszámának növelésén túl az állam jellege megkövetelte a gazdasági koordinációt szolgáló hivatalok folyamatos bővítését és egy kiterjedt ideológiai apparátus felállítását is, amit ugyancsak sajátos hivatalokba (tudományos és művészeti akadémiákba, speciális kutatóintézetekbe stb.) szerveztek. Az így felduzzadt hierarchikus apparátust, annak egy bizonyos szintje fölött nomenklatúrájának nevezték. A szó eredetileg a szocialista személyzeti politika, az ún. „káderpolitika” azon szabályait jelentette, amelyek meghatározták, hogy mely állami tisztségbe melyik pártszerv volt jogosult kinevezni valakit, és milyen feltételekkel, de a kifejezés később az állam így létrejött személyzetét, vagy „kádereit” is megnevezte, akiket a kinevezéssel adott személyes és érdekelemek igen erősen összetartottak. A montenegrói szerb Milován Gyilasz úgy írt róluk,²⁵³ mint egy oligarchisztikus, képmutató, élősdi és kizsákmányoló új uralkodó osztályról, a magyar Szelényi Iván és Konrád György pedig közösen írt könyvükben²⁵⁴ azt állították, hogy szocialista államban nem a munkásosztály, hanem az értelmiség tett szert osztályhatalomra.

²⁵²Lásd például Priestland, David: *Stalinism and the Politics of Mobilization*. Oxford. Oxford University Press, 2007.

²⁵³Gyilasz, Milován: *Az új osztály*. Ford.: Kovács János. Zürich, Europa, 1958., angolul: Đilas, Milovan: *The new class. An analysis of the communist system*. London, Allen and Unwin, 1966.

²⁵⁴Konrád György – Szelényi Iván: *Az értelmiség útja az osztályhatalomhoz*. Bern-Párizs, Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, 1978, később Budapest, Gondolat Kiadó, 1989.

TOTÁLIS ÁLLAM ÉS JOG ♦ A totalitarizmus joghoz való viszonya kifejezetten ambivalens volt, ami a rendszer lényegi jellemzőjéből következett. Egyfelől egyes célok elérésére és a rendszer legitimálására felhasználta a jogot, másfelől a hatalom sehol sem riadt vissza a jelentős jogsértésektől, vagy emberek millióinak jogfosztásától, mert tudta, hogy bizonyos célokat csak jog nélkül, sőt a jog ellenében tud elérni.

A jog legitimációs célú használatát jól szemlélteti, hogy a nácik formálisan sosem helyezték hatályon kívül a weimari alkotmányt, a bolsevikok pedig – eredeti ideológiai elgondolásaikkal szemben (melyben az „állam elhalását” egy jog nélküli társadalom víziója egészítette ki) 1918-ban és 1936-ban új alkotmányokat fogadtak el, hogy így is kifejezésre juttassák a hatalmi viszonyok átalakulását és stabilitását. Ezek az alkotmányok persze egy percig sem zavarták őket abban, hogy a legnagyobb törvénytelenéseket kövessék el. A joggal kapcsolatos ambivalencia egyik legfontosabb oka alighanem e rendszerek mozgalmi és – a kommunizmus esetében nyilvánvaló, a fasizmus esetén látens – forradalmi jellege volt. A jogszerűség ugyanis, hogy úgy mondjam, általában véve akadályozni szokta a forradalmat. A forradalmiságnak az felelt meg, ha az ítélkezést – egy szélsőségeig vitt célszerűség alapján – „társadalmi intézkedésként” fogják fel, amit kihirdetett és kiszámítható jogszabályok helyett a bírók ún. forradalmi jogtudatára (Szovjetunió), vagy jogszabályokat háttérbe szorító jogérzetére (Németország) alapozhattak.

A jog és forradalmiság egymásnak ellentmondó jellegét egyébként a szovjet jogi gondolkodásban korán észrevették. Jevgenyij B. Pasukanisz elmélete²⁵⁵ például már az 1920-as években marxista alapokon nyíltan kimondta, hogy – mivel a jog az arviszonyokat szabályozza, amelyek viszont a kapitalizmushoz kötődnek – a „szocialista jog” fogalmi ellentmondás. Abban a helyzetben, melyben az új állam vezetése mégiscsak fel kívánta használni a jogot bizonyos célokra, nem csoda, hogy egy ilyen elmélet megfogalmazója „beleszédült” a szovjet történelem egyik feledésre szánt „üregébe” (az 1930-as években koncepció per áldozata lett). A szovjet gyakorlat, mely eleinte a társadalom jog nélküli integrációját ígérte, a hatalmi viszonyok stabilizálása után számos ponton visszatért a társadalmi kapcsolatok viszonylag konzervatív jellegű jogi újraszabályozásához: polgári jogi és családjogi törvénykönyveket alkotott, megnehezítette a válást, jogilag tiltotta az abortuszt és homoszexualitást. A jog a totalitárius államban politikai tartalmakkal telítődött, sőt, amint a koncepciók per bizonyítják, közvetlen politikai célokat szolgált. Bizonyos jogintézményeket azért „a biztonság kedvéért” megszüntettek, és egyes jogelvek érvényességét felfüggesztették; a „nullum crimen sine lege” elvét például a Szovjetunióban csak 1958-ban állították vissza. Az így átalakított jog érvényesítéséhez viszont, másfelől, már elvi következe-

²⁵⁵ Lásd Pashukanis, E. B.: *The General Theory of Law & Marxism*. New Brunswick – London. Transaction Publishers, 2003. (eredetileg oroszul, 1924) és *Selected Writings on Marxism and Law*. Ford.: Peter B. Maggs. Szerk. Piers Beirne – Robert Sharle. London, Academic Press, 1980.

tességgel is lehetett ragaszkodni. Ennek elméleti indokait a meglehetősen gyanús, sőt romlott előéletű szovjet legfőbb ügyész, Andrej J. Visinszkij²⁵⁶ fejtette ki a „szocialista normativizmus” keretében. Ez a jogot kizárólag állami jogként fogta fel, az állami jogot pedig a legfelsőbb hatalmi szervek ellenállási lehetőségeket el nem ismerő akarátának tekintette.

Az ambivalencia abban is kifejeződött, hogy a jogalkotó gyakran deklaratív (eszeményi értékeket vagy célokat jelző) és instrumentális (a jogot bizonyos célok elérési eszközének tekintő) elemeket foglalt a törvényekbe. A joganyagban háttérbe szorultak a valóban normatív elemek, később jellemzővé vált a „túlszabályozás”, és elterjedtek az ún. pszeudo-jogszabályok, vagyis a főhatóságok jognak tekintett körlevelei és leiratai. A késő-totalitárius időkben a társadalmi-gazdasági élet viszonylagos normalizálódásával párhuzamosan konszolidálódtak bíróságok is, és a hatalmi döntésekkel összeegyeztethető területeken megerősödött a jog szabályozó jellege is.²⁵⁷

A KÉSŐI TOTALITARIZMUS ♦ A totalitárius államok vitatott megítélése olykor annak a következménye, hogy az 1960-as, 70-es és 80-as évekre eső ún. késő-totalitarizmus – amikor is megszűnt az állam terrorisztikus jellege, de megmaradt a politikai rendszer korábbi struktúrája – maga is ellentmondásos korszak volt. Értékelésekor – főleg Közép- és Kelet-Európa egyes országait illetően – még szinte ma is nehéz rendet tenni az „egyrészt-másrészt szempontok” bonyolult összevisszaságában.

Magyarországon például ezekben az évtizedekben a társadalom nem politizáló rétegeiben megteremtődött a jogbiztonság egy minimális szintje, és elismerést nyert néhány nem-politikai jellegű szabadságjog, így a korlátozott utazási szabadság. A „munkához való jog” gyakorlati megvalósításával, vagyis a szinte teljes foglalkoztatással, széles társadalmi rétegek életszínvonalának emelésével és a szociálpolitikai juttatások egy bizonyos körének biztosításával az alapjában véve bolsevik politikai rend, bár kommunisztikus vonásai (nagy politikai hierarchia, az elit által irányított állami tulajdonú gazdaság stb.) továbbra is megmaradtak, szocialista színezetet nyert. A politikai hatalom továbbá fokozatosan teret engedett egy minimális – s elsősorban gazdaságilag értelmezett – magánszférának, melybe gyakorlatilag nem avatkozott be, noha a beavatkozás lehetőségét fenntartotta magának. Lengyelországban e lehetőség 1981-ben szükségállapot formájában aktualizálódott. Magyarországon ezzel szemben a társadalom és a hatalmi elit között egy olyan „negatív konszenzus” jött létre, amelyben a politikai ügyekbe való bele nem szólásért a középosztályos gazdagodás lehetősége járt.

²⁵⁶ Számos magyarul is megjelent művéből lásd Visinszkij, A. J.: *A szovjet állam*. Budapest, Cserépfalvi Könyvkiadó, 1945; *Perbeszéd*. Budapest, Szikra, 1945; *A perbeli bizonyítás elmélete a szovjet jogban*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1952.

²⁵⁷ Lásd erről Fleck Zoltán: *Jogszolgáltató mechanizmusok az államszocializmusban. Totalitarizmus-elméletek és a magyarországi szocializmus*. Budapest, Napvilág, 2001.

A központilag irányított tervgazdaságban, több országban is megjelentek a piacgazdaság elemei, s teret kapott az egyéni gazdasági érdek is. Az állami redisztribúció mértéke csökkent, noha a nemzeti összterméknek a korszak utolsó éveiben is csak 39%-át osztották el piaci úton. A gazdaság és társadalom irányításában teret kapott a szakértő bürokrácia, melynek döntéseit már nemcsak politikai megfontolások, hanem szakmai szempontok is vezérelték. A rendszert azonban annak strukturális korlátai miatt ez sem tudta hatékonyan működtetni. Például nem volt képes az 1970-es és 80-as években zajló információtechnológiai forradalom eredményeinek adaptálására. A szakértők szerepének növekedése mögött az állt, hogy a hatalmi elit a korábbinál ritkábban és kisebb mértékben alkalmazta társadalomirányítás közvetlen, akkortájt kézi vezérlésűnek nevezett eszközeit (például a közvetlen utasításokat), s céljait normák révén kívánta elérni. Ez a társadalmi élet bizonyos szabályosságainak kialakulásával és (Václav Havel kifejezését használva)²⁵⁸ a hatalmi rend rutinizálódásával járt együtt.

Lényeges változás volt az is, hogy a monopolisztikus hatalomgyakorlás keretei között az egyes országok vezetésében különböző politikai alternatívákat képviselő erők jelentek meg. Amíg a totalitárius rendszerek korábban fizikailag is megsemmisítették az alternatív elképzelések képviselőit, addig ezek késői formái – amennyiben nem akarták megváltoztatni a rendszer alapjait – kényszerűen elismerték őket. Miként korábban, e rendszerekben ekkor sem létezett legális politikai ellenzék, s Lengyelországot kivéve a hatalommal szembeni számottevő társadalmi ellenállás sem, az uralkodó párton belül azonban különböző áramlatok kaptak helyet. Bizonyos társadalmi és politikai érdekek megfogalmazói, ha nem kérdőjelezték meg a társadalmi rend alapjait, eredményesen alkudozhattak a hatalmi elittel. A diktatórikus struktúrák mögött másfajta, e térségben korábban sem ismeretlen, például paternalistának, autokratának stb. nevezett uralmi viszonyok épültek ki, és keveredtek a még mindig létező totális állam intézményrendszerével. A szólás- és sajtószabadság ugyanakkor korlátozott volt, s a politikai nyilvánosság intézményrendszere sem működött. Az egyházaknak, a magánjellegű egyesületeknek és a különböző civil kezdeményezéseknek az állami és jogi korlátozások miatt továbbra sem volt számottevő szerepük. Az uralmi rend, miként korábban, teljesen atomizálta, s ezzel képtelenné tette a szervezett ellenállásra a társadalom tagjait. Részben ennek eredményeként az 1980-as években e társadalmak erkölcsi rendje jelentős mértékben meg bomlott.

Az 1980-as évtized folyamán ezen államok nagy része – a technológiai megújulásra való képtelenség, az elit hatalomvédő törekvései, a globalizálódó kapitalista világ-gazdaság törvényei és a nemzetközi pénzügyi rendszer sajátosságai következtében – jelentős mértékben eladósodott; a társadalmak részben gazdasági, részben politikai

²⁵⁸ Havel, Vaclav: *The Power of the Powerless*. In: *The Power of the Powerless. Citizens Against the State in Central-Eastern Europe*. Szerk.: John Keane. Armonk. New York, M. E. Sharpe, 1985. 17.

elégedetlenségéből következő ellenállása megnövekedett; s e rendszerek fenntartása a szétbomlás állapotába került Szovjetunió számára túl költségessé vált. Az 1989-es máltai csúcstalálkozón megpecsételődött az ún. jaltai rendszer sorsa, s a két világhatalom vezetői megállapodtak Németország egyesülésének lehetőségéről. 1989 és 1990 során e térség szinte minden államában jelentős történelmi fordulat következett be, ami a totalitarizmus végét jelentette; 1991-ben megszűnt a Szovjetunió.

1990 e régióban, így Magyarországon is, a remény éve: egy jobb és élhetőbb világ lehetőségének felcsillanása volt, amikor sokan – illúziók, félreértések és álmokat kergető új jelszavak kíséretében – úgy gondolták, hogy a totalitarizmus pokla és a késő-totalitárius korszak langyos vize után csak valami jobb jöhet.²⁵⁹ A bizakodás mögötti várakozások azonban – annak ellenére, hogy a következő korszakban számos közép-európai államban kialakultak az alkotmányos demokrácia főbb szerkezeti keretei – nem váltak valóra; részben, mert a formálisan „nyugatis” intézmények mögött már akkor makacs, „keleties” struktúrák húzódtak meg, amelyek több országban lassan erodáltak az új rendet is. Ez természetesen már egy másik lapra tartozik.

Annak megállapítására viszont még itt kell sort keríteni, hogy a történeti értelemben felfogott totalitárius állam nagy valószínűséggel még akkor sem tér vissza az európai társadalmak életébe, ha bizonyos országokban autoriter tendenciák szökentek szárba, vagy (másutt) elméleteket alkotnak a totalitarizmusról mint „kortárs jelenségről”. S itt nem a fent szándékosan alulhangsúlyozott ázsiai esetek elemzé-

²⁵⁹ E reményt és a mögötte meghúzódó félreértéseket, ha nem is túl árnyaltan, de lényegre törően világítja meg az a régi beszélgetés, ami 1990 táján zajlott egy budapesti egyetem előadótermében egy diáklány és a késő-totalitárius hatalommal szemben korábban némi ellenállást tanúsító oktató között (vö. Tamás Gáspár Miklós: Három könnyű darab. *Beszélő*, 4. évf. 1989. 10. szám, 9.). Az etikai tanulságokkal is szolgálni kívánó óra után, mely a „rossz hatalomnak” való ellenszegülés erkölcsi értékeit ecsegette, kritikai véleményében a hallgató így összegezte az 1990-es rendszerváltás lényegét:

– „Mit akar, tanár úr? Az erkölcsnek vége, most a való élettel kell szembenézni!”

A már-már jovialis öregúrrá váló oktató persze visszakérdezett:

– „És mondja, drágám, mi a való élet?”

Erre a diáklány udvariasan, de hetykén azt felelte:

– „Hát nem tetszik tudni? Pénz, hatalom és szex!”

E kis történet azért érdekes, mert rámutat egy gyakori tévedésre, és annak révén egy különös lélektani helyzetre. A diáklány ugyanis nem tudta, hisz fiatal kora okán nem tudhatta, hogy pénz, hatalom és szex, valamint az azokhoz társuló számos más „valóságos” dolog az 1990 előtti világban is létezett: a rendszerváltozás e javakat és a megszerzésükre vonatkozó esélyeket – az ő állításával szemben – nem meghozta, hanem csak újraosztotta. Akinek a jobbakból sok jutott, az elégedett lett, akinek pedig kevés, az elégedetlen. A többségnek persze nagyjából ugyanannyi jutott, ám egy kicsit más elosztásban, miközben a közjával kapcsolatban sok fontos dolog – mint oly sokszor e tájon – a szőnyeg alá került. E történet remélhetően érzékelteti 1990-es rendszerváltást követő poszt-totalitárius korszak kiindulópontjainak lélektani esszenciáját, melynek értékelkötelezett, de tudományos igényű leírását másutt kell megadni.

seire gondolok, hanem a mai nyugati társadalmaknak vagy azok egyes vonásainak e fogalmi keretben való értelmezéseire. Kettőt említek közülük.

Az egyik a modern kritikai gondolkodás szlovén fenegyereke, Slavoj Žižek különböző műveiből²⁶⁰ tűnik elő. Žižek szerint a totalitarizmus szó nemcsak a holokausztra, a Gulágra és a vallási fundamentalizmusra utal, hanem arra is, hogy az ilyen rendszer egy sajátos gondolkodásmódot alakít ki, mely „ontológiai értelemben lezárja az igazságot”. Ennek egy olyan világ a feltétele, ahol az „elfogadott igazságokat” lehetetlen megkérdőjelezni. Ilyen feltételek megteremtésére szerinte a liberáldemokratikus konszenzus is képes, és az is lehet totalitárius. Sőt, ennek egyik eleme, a „politikailag korrekt beszédmód” – állítja Žižek – a „modern totalitarizmus egyik formája”. E tétel a hagyomány szerint a totalitásfogalom mögött felhalmozódott intoleranciát és gondolatterroret terjeszti ki a kommunikációra, s bizonyos (részleges) fenomenológiai hasonlóságokat kihasználva azt állítja, hogy a nyugati alkotmányos demokráciákban, de főleg az amerikai egyetemek világában gyakran túlzásokba hajszolt politikai korrektség (vagy – teszem hozzá – mai kiegészítése: a *cancel culture*) olyan, mint amikor a totalitárius államokban elfojtották a szabad beszédet. E gondolat, mely mögött a gondolkodásmód és a politikai struktúra differenciálatlan kezelése áll, a minden és bármely állításnak azonos érvényt tulajdonító értékrelativista világunk egyik tétele, mely alighanem az „anything goes” jegyében született. Olyan, mint az, amit a „forradalmi konzervatívok” mai utódai, a militáns szélsőjobboldali ideológusok a „liberálfasizmusról” és a hasonló dolgokról szoktak mondani. Körülbelül ugyanannyira is kell komolyan venni, vagyis semennyire.

A másik különleges teória Sheldon Wollin „megfordított totalitarizmus”-elmélete.²⁶¹ Ő azt állítja, hogy az Amerikai Egyesült Államok fokozatosan illiberális demokráciává változik, s egy torzító tükörben, fordítottnan, már-már a náci Németországhoz és a sztálini Szovjetunióhoz hasonlít. E meghökkentő gondolatot megfogalmazója arra alapozta, hogy az amerikai demokrácia menedzselt demokráciává vált, ahol a kormányzat az általa kontrollálni képes választásokon nyeri el a felhatalmazását. A választások kontrollálása a médiának az ún. 9/11 utáni korszakra jellemző veszélyekre, például terrorveszélyre rámutató manipulálásában áll. Ezt egészíti ki a gazdasági vezetők politikai hatalmának kiterjesztése, amelynek eredményeként az állami szervek üzleti társaságok vagy bizonyos csoportok kiszolgálóivá válnak, vagy

²⁶⁰ Lásd például Žižek, Slavoj: *Did Somebody Say Totalitarianism? Five Interventions in the (Mis) Use of a Notion*. London, Verso, 2001. Totalitarizmus-elméletének általános elemzését lásd Kesel, Marc De: *Act without Denial*. Slavoj Žižek on Totalitarianism, Revolution and Political Act. *Studies in East European Thought* [Kluwer]. 56. kötet: 2004. 299–334. Filozófiájáról áttekintőleg vö. Kiss Lajos András: Slavoj Žižek. In: Žižek, S.: *A törekeny abszolútum*. Ford.: Hogyinszki É. – Molnár D. T. Budapest, Typotex, 2011. 281–305.

²⁶¹ Wollin, Sheldon: *Democracy Incorporated. Managed Democracy and the Specter of Inverted Totalitarianism*. Princeton, Princeton University Press, 2008.

az, hogy a magántársaságok befolyását egy idő után már nem is korrupciónak, hanem normális működési módnak tekintik. Ezen túl két másik fejlemény is totalitarizmusra emlékezteti a politológust: a társadalmi és állami, a gazdasági és politikai, az egyéni és közös, a publikus és privát közti határvonalak feloldódása, valamint az, hogy a média („propagandagépezet”) mindkét rendszer működésében döntő – az egyikben centralizált, a másikban koncentrált – szerepet játszik. A média által uralt rendszerben pedig a választók nem képesek érdemi hatást gyakorolni a kormányzatra és annak politikáira. Wollin fogalmilag nem túl szabatos, de nagyon is kritikus érvelése szerint a totális rendszereket jellemző mozgósítás és mozgalmi jelleg inverte az amerikai népesség szinte állandó politikai apátiája. Ezt – szerinte – az jelzi, hogy az egyedüli politikai tevékenység az amerikaiaknak a szavazás, ahol viszont kevesen vesznek részt, márpedig ez annak a jele, hogy feladták az arra vonatkozó reményüket, hogy a kormány segít majd nekik. Különös gondolatfutam! Amint e rövid összefoglalásból is látható, valójában Wollin elmélete sem a totalitarizmusról szól, hanem a modern amerikai demokráciáról, s mint ilyen – az olasz Umberto Eco, az amerikai Noam Chomsky, a francia Jacques Rancière és a francia-amerikai Loïc Wacquant elméleteivel együtt – a nagy ívű kortárs demokráciakritikák sorába tartozik. Semmi sem indokolja azonban, hogy egy egyre többet hibázó, de alapjában véve még mindig demokratikus rendet a „totalitarizmus” fogalmával savazva bíráljanak.

Összegezve tehát ezek a kortárs elméletek a mi korunkról beszélnek, melyben bizonyára sok probléma akad, de a valódi totalitarizmust és totális államot egész biztosan maga mögött hagyta.

5/B. A tekintélyuralmi (autoriter) állam

A XX. századi államfejlődés másik karakteres államtípusa a tekintélyuralmi állam, egy – későbbi elnevezése szerint – autoriter politikai rendszerrel együtt. Jelentőségét illetően nem hasonlítható ugyan sem a totalitárius, sem a szociális-jóléti államhoz, már csak azért sem, mert közéjük ékelődve, Kelet és Nyugat között keletkezett „valahol félúton”, s részben a globalizált értelemben vett Nyugat periferiáin létezik ma is. Pontosabban: új archetípusa a XXI. század elején a kelet-európai régióban éledt újjá, egészült ki, és onnan indult (metaforikus értelemben vett, de katonai jelentésben is felfogható) hódító útjára, vagy legalábbis tett szert világméretű ismertségre. E köztes státuszban²⁶² nem egyszerűen vegyítette és vegyíti

²⁶² A pozicionálás ehhez hasonló módját, a részleteket illetően nyilvánvalóan sok különbséggel, lásd Tóth G. A.: *id. mű* (2016) 5–18. és általános jelleggel Tóth Gábor Attila: Constitutional System Typology: Reflections on the Distinction Between Democracy and Non-Democracy. In: *Populismo, constitucionalismo populista, jurisdição populista e crise da democracia*. Szerk.: Branco, P. H. V. B. C. et al. Casa do Direito, Belo Horizonte MG. 2020. 310–341.

az átvett elemeket, hanem azokat mintegy „összedolgozva” önálló típust képez, s egyes esetei (mindaddig, amíg nem terjesztjük ki túl széles körre a fogalmat) többé-kevésbé egységes jellemzőkkel bírnak.

AZ IDESOROLT ÁLLAMOK KÖRE... ♦ Tekintélyuralmi államok – amit ma többnyire nem e régimódi kifejezéssel neveznek meg, hanem „autoriter államnak” mondanak – jellegzetes módon az 1920-as években alakultak ki a közép-kelet-európai régió országaiban, s első változatukban főleg itt, és a Nyugat más perifériáin léteztek a két világháború között.

Így lényegében e kategóriával minősíthető a magyar állam Horthy Miklós kormányzósága idején (1920–1944),²⁶³ Lengyelország Józef Piłsudski *de facto* diktátorsága alatt (1926–1935), valamint Románia állami berendezkedése, már II. Károly korporatista uralmának éveiben, de különösen azután, hogy felfüggesztette az alkotmányt, majd kinevezte Ion Antonescut (1930/38/40–1944). Nem volt más a helyzet a Jugoszláv Királyságban sem Karađorđević Sándor király diktatúrája idején (1929–1940), amely a legnehezebb időkben – a nagyhatalmak és szomszédai kis segítségével – egy (névében) Független Horvát Államra (1941–1945) és néhány más bábállamra hullott szét. Ez idő tájt tekintélyuralmi államok jöttek létre e régió északi peremén, a Baltikumban is: Észtországban Konstantin Päts (1934–1940), Lettországnak Kārlis A. Ulmanis (1934–1940), Litvániában Antanas Smetona (1926–1940) aktív közreműködésével. Az 1930-as években az autoriter uralom felbukkant Ausztriában, először Engelbert Dollfuß, majd Kurt A. Schuschnigg kancellársága idején (1933–1938). Ezeknek a rendszereknek a „nagy testvérek” egyike, a hitleri Németország és/vagy a sztálini Szovjetunió vetett véget: anchluss-szal, titkos paktumot követő hódítással, felszabadító háborúval és így tovább. A II. világháború idején a németek által „megtűrt” ún. Vichy-Franciaországban Philippe Pétain ugyancsak tekintélyuralmat alakított ki (1940–1944),²⁶⁴ ami addig tartott, amíg meg nem érkezett

²⁶³ Ezen állam jellegét illetően természetesen léteznek másféle – részben politikailag motivált, részben tudományosan megérvelt – álláspontok is, amelyekkel az itt és az V. rész 2. fejezetében kifejtetteken túl nincs itt hely vitázni. Érdekes viszont, hogy az alapkérdésre („Tekintélyuralmi volt-e a Horthy-fendszer?”) adott igenlő és tagadó válaszok mellett akad olyan álláspont is, amely szerint az ún. Bethlen-konzolidáció korszakában még nem, a Gömbös-, Imrédy- és Teleki-kormányok alatt, vagyis 1932-től azonban már (talán) igen. Lásd Boros Zsuzsanna: Autoriter típusú volt-e a Horthy-kori magyar politikai rendszer? Korabeli és mai nézőpontok. *Acta Facultatis Politico-iuridicae Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös nominatae*. 2006 [2007]. tomus XLIII. 99–130. Lásd ugyanakkor azt az elemzést is, amely Juan Linz kategóriái alapján mutatja be Bethlen-korszakot: Turbucz D.: A politikai rendszer jellege a Horthy-korszak első tíz évében. *Múltunk*. 52. 2007/4. sz. 228–254.

²⁶⁴ A Vichy-Franciaország új „Francia Államáról” lásd Paksy Máté: *A konstitucionalizmus archeológiája*. Budapest, Gondolat Kiadó, 2014. 236–237., 241–245. Az etatizmussal gyakran fölirtó modern francia politikai kultúrában az autoritarizmusnak komoly előzményei voltak: annak idő előtti, sőt egyenesen koraszülött formája a *boulangizmus* volt. A Georges Ernest Boulanger tábornokra utaló ún. Boulanger-jelenségről a hazai szakirodalomban lásd M. Szebeni Géza: Jobboldali radikalizmus az EU-

az amerikai hadsereg. Tekintélyelvű államok jöttek létre az Ibériai-félszigeten is – így Portugáliában (1932–1970/74) António de Oliveira Salazar, Spanyolországban (1939–1975/78) Francisco P. H. T. Franco teremtette meg –, sőt, itt átvészelték a II. világháború korszakát. Mint az évszámok jelzik, az alkotás csak néhány évvel élte túl az alkotót, vagyis a legfőbb vezető halála után pár évvel mindkettő összeomlott.

E két utóbbit kivéve a II. világháború után – minthogy a Szovjetunió a maga totalitárius államát, az Egyesült Államok pedig az alkotmányos demokráciát exportálta kisebb-nagyobb mértékben fazonírozva – a tekintélyuralmi államok egy időre eltűntek a történelem forgószínpadáról. Bár egy-egy elemzésben olykor felbukkan a gondolat, hogy a késő totalitárius rendszerek 1970-es években kialakult ún. „pongyola diktatúrái” vagy más változatai, így a kádári Magyarország,²⁶⁵ a titói Jugoszlávia, valamint az Edward Gierek-i Lengyelország valójában autoriter rendszerek voltak, ez azonban ezen államok intézményi struktúrája miatt, mely őrizte a totalitárius előzményeket, inkább félrevezető, semmint informatív.

Az viszont kijelenthető, hogy Kelet- és Közép-Kelet-Európa több országában ez az államtípus némileg módosult formában újra felbukkant a XXI. században. Így Oroszországban Vlagyimir V. Putyin építette ki 2000 után,²⁶⁶ Fehéroroszországban pedig Aljakszandr R. Lukaszenka 1994/2001-től.²⁶⁷ A különböző elnökök által különböző politikai irányokba vezetett Ukrajna esetében e kérdésben olyannyira eltérőek, sőt, zavarba ejtően sokfélék a vélemények, hogy itt nem bonyolódhatunk azok tisztázásába, talán elég annyit megjegyezni, hogy Volodimir O. Zelenszkij 2019-es elnökké választását megelőzően ezt az országot is gyakran ebbe az államtípusba sorolták.²⁶⁸ Idesorolható továbbá Magyarország Orbán Viktor miniszterelnöksége idején 2010-től²⁶⁹

ban. *Magyar Szemle*. 15. évf. 2006/5–6. sz. 108–127., és uő: A negyedik lovas. *Grotius*. [http://www.grotius.hu], valamint Hahner Péter: *Legújabb 100 történelmi tévhit*. Budapest, Animus, 2016. 66. fejezet.

²⁶⁵ Lásd például Csizmadia Ervin: *Két liberalizmus Magyarországon*. Budapest, Századvég, 1999. 14–15. és uő *A politika és az értelmiség. Pártok, agytrösztök, hálózatok*. Budapest, Századvég, 2003. 52–53. Lásd még a következő kötet (részben tudományos, részben publicisztikai jellegű) tanulmányait: Bíró-Nagy A. – Éber M. et al: *Kádártól Orbánig*. Budapest, Noran Libro, 2021.

²⁶⁶ A hatalmas szakirodalomból lásd például *Authoritarian Modernization in Russia. Ideas, Institutions, and Policies*. Szerk.: Vladimir Gel'man. London, Routledge, 2016.

²⁶⁷ Lásd *Postcommunist Belarus*. Szerk.: Stephen White – Elena Korosteleva – John Löwenhardt. Rowman & Littlefield, 2005.

²⁶⁸ Lásd például korábbról Prizel, Ilya: Ukraine between proto-democracy and „soft” authoritarianism. In: *Democratic Changes and Authoritarian Reactions in Russia, Ukraine, Belarus and Moldova*. Szerk.: Karen Dawisha és Bruce Parrott. Cambridge, Cambridge University Press 1997. 330–370. és Riabchuk, Mykola: *Gleichschaltung. Authoritarian Consolidation in Ukraine 2010–2012*. Kiev, K.I.S. 2012. Ez utóbbi lényegében publicisztika a Viktor Janukovics elnök alatti konszolidációról. Lásd még Hall, Stephen: *Tracing Authoritarian Learning in Belarus, Moldova, Russia and Ukraine*. London, University College, PhD-értekezés, 2020.

²⁶⁹ A hatalmas szakirodalomra később még visszatérek, itt csupán azt jegyzem meg, hogy az ismeretesebb elemzések köréből az első jelentősebb írás, mely e kategóriába sorolta Magyarországot, a 2014-es parlamenti választások után született; vö. Guriev, Sergei – Treisman, Daniel: *How Modern Dic-*

és Lengyelország Jarosław A. Kaczyński informális vezetése alatt 2015-től, mióta az általa vezetett párt megnyerte a választásokat.²⁷⁰ Magyarország esetében – miközben talán mondani sem kell, hogy ezt a helyzetértékelést sokan vitatják – érdekes kérdés, hogy Orbán Viktor államát összehasonlítják-e a hasonlóképpen nevesített korábbi magyar rendszerekkel: Kádár János, illetőleg Horthy Miklós uralmával, s ha igen, azt milyen alapon – például az állam szerkezetére, a magyar társadalom tradícióira vagy más tényezőkre hivatkozva – teszik.²⁷¹ Az 1990 körüli rendszerváltozások után, majd a következő évtizedben a délszláv és a balkáni államok is kísérletezgetnek a tekintélyuralom megújításával, de ott a hagyományos autoriter és az oda exportált, néha nemzetközi erővel fenntartott kezdeti demokratikus berendezkedés gyakran és hektikusan váltogatta egymást (például Észak-Macedóniában a N. Gruevszki és Z. Zaev közötti hatalmi váltás idején; 2016/17), s megítélésük is sokszor vitatott volt. Ennek ellenére abban csaknem általános az egyetértés, hogy a baloldali Milo Đukanović által vezetett Montenegrót 1990-től, valamint a jobboldali Alekszandar Vučić által vezetett Szerbiát 2012/14-től rendszerint így minősítik.

Manapság a fenti államokat és azok politikai rendszereit nem (a valamikor nálunk is viszonylag széles körben – Egyed István, Csekey István, valamint Ottlik László által már az 1930-as években – használt, s az ún. autoriter állam magyar megfelelőjeként értett) „tekintélyuralmi” kifejezéssel kategorizálják,²⁷² hanem Juan José Linz spanyol-amerikai politológus autoritarizmus-fogalmával írják le. Ezt a fogalmat Linz az 1960-as és 1970-es években Franco Spanyolországára vonatkozóan kezdeményezte, de szélesebb körben csak később terjedt el, és nyert kiterjesztett alkalmazást.²⁷³ (E két terminust itt lényegében egymás szinonimájaként, illetőleg az előbbit az utóbbi magyar megfelelőjeként használom.)

tators Survive. Cooptation, Censorship, Propaganda, and Repression. *CEPR Discussion Paper*. 2015. (DP10454).

²⁷⁰ Az itt is bőséges irdalomból példaként lásd Sadurski, Wojciech: *Poland's Constitutional Breakdown*. Oxford, Oxford University Press, 2019. és Drinóczi T. – Bien-Kacala, A. (szerk): *id. mű* (2021).

²⁷¹ Nem célom itt az ezzel kapcsolatos szakirodalom áttekintése, de utalok két álláspontra. Az egyik Wiener György elemzése (A 2009–2011. évi politikai rendszerváltásról. *Eszmélet*. 24. évf. 2012/93. sz. 25–52., és Orbán Viktor passzív forradalma. *Ezredvég*. 24. évf. 2014/6. sz. 105–118., 2014/7. sz. 84–98. és 25. évf. 2015/2. sz.), amely a 2010 utáni politikai rendszert „neohorthysta” berendezkedésnek tekinti. A másik Bozóki András megközelítése (Bozóki András: Horthy, Kádár, Orbán. Hundert Jahre Rätsel. *Europäische Rundschau*. 46. évf. 2018/4. sz. 25–35.), amely a három politikus és politikai rendszer általános, rövid összehasonlítását nyújtja, azok strukturális és működésbeli folyamatosságának kiemelésével.

²⁷² Lásd Egyed István: *Az új államrendszerek és a magyar alkotmány. Magyar Jogászegyleti Értekezések és Egyéb Tanulmányok*. 3. évf. 1933. klny., 1–22., Csekey István: *Tekintélyállam és a magyar alkotmány. Der autoritäre Staat. Jog*. 1936/6. 76–88. és Ottlik László: *Parlamentarizmus és diktatúra* (1–4). *Magyar Szemle*. 5. évf. 1932. XIV. kötet 4. sz. és XV. kötet 1–3. sz., 387–396., 97–104., 193–200. és 288–296.

²⁷³ Vö. Linz, Juan J.: *An Authoritarian Regime: The Case of Spain*. In: *Cleavages, Ideologies and Party Systems*. Szerk.: Eric Allard és Yrjo Littunen. Helsinki, Academic, 1964. és *An authoritarian regime:*

Linz szerint Franco rendszere nem totalitárius és nem is demokratikus volt, hanem autoriter: olyan, amely e kettő közé helyezhető egyedi jellegzetességekkel bír. Később kiterjesztette e fogalmat más politikai rendszerekre is, és ő dolgozta ki ezek első, általános elméletét. Azokat a rendszereket sorolta ide, amelyeket

(a) „korlátozott politikai pluralizmus” jellemez és

(b) ahol nem érvényesülhet a politikai felelősség, hiszen a hatalmat gyakorló csoportot választásokon nem lehet leváltani. Az ilyen rezsimek Linz szerint

(c) „fejlődésük bizonyos pontjait kivéve nem ismerik a kiterjedt és intenzív politikai mozgósításokat”,

(d) nincs bennük „részletesen kidolgozott, irányító ideológia”, de létezik egy „jellegzetes mentalitás”, ami az ideológia egyes funkcióit látja el;

(e) végül az ilyen országokban „egy vezér vagy alkalmilag egy kis csoport gyakorolja a hatalmat, formailag rosszul meghatározott, bár valójában meglehetősen jól előre jelezhető korlátok között”.²⁷⁴

Az autoritarizmus mint *terminus technicus* azok körében lett népszerű, többnyire már az 1990-es és 2000-es években, akik önálló közös kategóriát kerestek az országok két nagyon eltérő múlttal és kultúrával rendelkező csoportjára. Egyfelől az ún. poszt-totalitárius korszakban lévő, de az alkotmányos demokráciával megbarátkozni képtelen európai államok különböző változataira, másfelől a demokratikusnak ugyancsak nem mondható, de az elnyomás legdurvább, totalitárius eszközeivel nem élő Európán kívüli államokra.

Ez utóbbiakból olyan sok volt, s a konkrét példáknek egy közös fogalmi „nagykalapba” való bedobálásában az elemzők annyira hiperaktívak voltak, hogy a nap végén, azaz ma, az Európán kívüli államok számára szinte egy „nagykalapon belüli külön nagykalapot” lehetne itt fenntartani. Az elmúlt két-három évtizedben ugyanis egyes szerzők az autoriter államok közé sorolták a Közel-Kelet és Észak-Afrika hagyományos diktatúráit (például Bassár el-Aszad Szíriáját és a Hoszni Mubárak, majd az Abdel-Fattáh esz-Szíszi vezette Egyiptomot), mások a távol-keleti fejlesztő államok bizonyos változatait (például a Li Kuang-jao által vezetett Szingapúrt), ismét mások pedig a dél-amerikai populista diktatúrákat is (így Chávez Venezueláját, Bolsonaro Brazíliáját és a hasonlókat). S akkor még nem is említettem Törökországot,²⁷⁵

Spain. In: *Mass Politics. Studies in Political Sociology*. Szerk.: Allard Rokkan – Stein Rokkan. New York, Free Press, 1979. 251–275. Áttekintő-összefoglaló műként, későbbről, lásd Linz, Juan J.: *Totalitarian and Authoritarian Regimes*. London, Lynne Rienner, 2000. különösen 159–243.

²⁷⁴ Linz, J. J.: *i.m.* (1964) 255. és *i.m.* (2000) 159. (az utóbbi helyen a definiálás nehézségeire is utalva és az altípusok szükségességére rámutatva). Az ideológia és a mentalitás különbségeiről lásd *ugyanott*, 162.

²⁷⁵ Vö. Bakmer, O.: How Did We Get Here? Turkey’s Slow Shift to Authoritarianism. In: *Authoritarian Politics in Turkey. Elections, Resistance and the AKP*. Szerk.: Baser, Bahar és Ahmet E. Öztürk. London, I.B. Tauris, 2017. 21–45. és Babacan, Errol et al: *Regime Change in Turkey: Neoliberal Authoritarianism*,

a kaukázusi és a Kaszpi-tengeri térség államait (Örményországot és Azerbajdzsánt), valamint az öt modernizált közép-ázsiai kánságot,²⁷⁶ amelynek egyik-másikát, legtöbbször vagy mindegyikét az elemzők ugyancsak szívesen minősítik autoriternek. Természetesen nem maradt ki e csoportból Szaúd-Arábia és Bahrein, a Khomeini és Khomeini ajatollahok által irányított Irán, a Moammer Kadhafi által vezetett egykori Líbia, valamint – visszatekintve – az 1966 és 1973 közötti Argentína, az 1964 és 1985 közötti Brazília, az 1947 és 1980 közötti Taiwan és az 1962–2011 közötti Burma sem.

Amint e visszatekintő minősítés egyértelművé teszi, az „autoriter rezsim” kifejezés ezek közül több esetben a katonai, forradalmi vagy másféle diktatúrák eufemisztikus megnevezése, vagy (mint például a Dél-Afrikai Köztársaság 1994-ig tartó ilyen besorolása esetében) az egyéb gonoszságok miatt kijáró elmarasztalás volt. Az is gyakori, hogy a csak speciálisan kategorizálható Hszi Csin-ping vezette „kommunista Kínát” hol totalitárius, hol pedig (újabban) autoriter államnak nevezik, az utóbbi esetben a Mao Ce-tung féle „kommunista Kínával” való kontraszt kiemelése végett. A kapitalizálódó-modernizálódó Kína esetében egyébként egy amerikai politológus, Robert A. Scalapino már az 1980-as években bevezette a „soft-autoritarizmus” kategóriáját, amit aztán egy időre elfelejtettek, majd újra felfedeztek, és mostanában egyre többen hasznosítanak, más, sokszor európai országokra alkalmazva.

... ÉS E KÖR MEGÁLLAPÍTÁSÁNAK MÓDSZERE ♦ Általában azt lehet mondani, hogy az autoritarizmus ugyanolyan gyűjtőfogalom lett, mint amilyen valamikor a diktatúra volt, vagy amilyen manapság az autokrácia.²⁷⁷ A fogalom ilyen széles körű alkalmazása nyilvánvalóan olyan sok elméleti problémát vet fel, hogy azokat lehetetlen megoldani. Ha a fenti Európán kívüli országok valóban egy kategóriába volnának sorolhatók a közép-, kelet- és délkelet-európaiakkal, akkor annak nem lehetne értel-

Islamism and Hegemony. Milton Park, Routledge, 2021. (többnyire török szerzők által írt munka, mely az „autoriter liberális rezsim” fogalmát a gazdaságpolitikán túl is használja; vö. III.11. fejezet).

²⁷⁶ Aleprete, Michael E. et al: *International Dimensions of Authoritarian Persistence. Lessons from Post-Soviet States*. Szerk.: R. Vanderhill és M.I.E. Aleprete. Plymouth, Lexington Books, 2013.

²⁷⁷ Lásd például szakkönyvként Svoblik, Milan W.: *The Politics of Authoritarian Rule*. Cambridge, Cambridge University Press, 2012.; egyetemi tankönyvként Brooker, Paul: *Non-Democratic Regimes*. London, Macmillan IHE, 2013., Ismeretterjesztő jelleggel lásd még Ezrow, Natasha M. – Frantz, Erica: *Dictators and Dictatorships. Understanding Authoritarian Regimes and Their Leaders*. London, Bloomsbury Publishing, 2011 (ugyanezen szerzőktől amerikai tankönyvként: *The Politics of Dictatorship. Institutions and Outcomes in Authoritarian Regimes*. Boulder, Co., Lynne Rienner Publishers, 2011). A kérédről tankönyvszerűen alapos áttekintést nyújt Frantz, Erica: *Authoritarianism*. Oxford, Oxford University Press, 2018. Az ázsiai környezetre összpontosítva lásd Dukalskis, Alexander: *The Authoritarian Public Sphere. Legitimation and Autocratic Power in North Korea, Burma, and China*. London, Routledge, 2017.

mes jelentést adni. Erre a szakirodalom – mely az utóbbi egy-két évtizedben valamilyen rejtélyes ok miatt mintha óvakodna a diktatúrakategória használatától – azzal reagált, hogy a fogalom tartalmát különböző módszerekkel igyekezett s igyekszik ma is szűkíteni, átalakítani, főleg pedig specifikálni, ami persze azt is jelenti: felparcellázni.

A politológiában és a jogtudomány politikai rendszerekre irányuló területein e probléma megoldására olyan új kategóriák születtek, mint például a

- o hibrid rezsim,
- o (neo)liberális autoritarizmus vagy autoriter liberalizmus,
- o szultanizmus és neoszultanizmus,²⁷⁸
- o választási vagy/és versengő autoritarizmus,²⁷⁹
- o soft autoritarizmus,²⁸⁰
- o autokratikus legalizmus,
- o illiberális autoritarizmus, vagy általánosabban: illiberalizmus,
- o populista autoritarizmus, vagy populizmus, valamint
- o a tradicionális és a neoautoritarizmus

és hasonlók. Ezek közül a magyar tudományos diskurzusokban a hibrid rezsim²⁸¹ kategóriája terjedt el legszélesebb körben.

A fenti listához két kiegészítés. Az egyik: az autokratikus legalizmus²⁸² arra utal, hogy az alkotmányosság lebontása és a törvényesség felszámolása a formális alkotmányosság és a formális jogszerintiségként értett legalizmus révén is megvalósulhat, kb. úgy, ahogy a „visszaélészerű alkotmányosság” koncepciójának kidolgozója állítja. E kategóriát azért sorolom ide, mert képviselői „autokratikus” alatt feltehetőleg „autoriter” értenek, ahogy ez manapság széles körben szokás. A másik: a fogalmi ellentmondásnak tűnő „liberális autoritarizmus”²⁸³ a kategória használói szerint

²⁷⁸ Ezekkel kapcsolatban lásd IV. rész néhány utalását.

²⁷⁹ Vö. Schedler, Andreas: *Electoral Authoritarianism. The Dynamics of Unfree Competition*. Lynne Rienner Publishers, Incorporated, 2006.; Levitsky, Steven – Way, Lucan A.: *Competitive Authoritarianism. Hybrid Regimes after the Cold War*. New York, Cambridge, Cambridge University Press, 2010. (közép- és kelet-európai fókusszal); és Unger A.: *id. mű* (1918) 5–16. (A „választási autoritarizmus” a hazai szakirodalomban rendszerint „választási autokráciának” mondják.)

²⁸⁰ Lásd Fukuyama, Francis: *Asia's Soft Authoritarian Alternative*. *New Perspectives Quarterly*. 9. évf. 1992/2. sz. 60–64. (R. A. Scalapino elmélete vonatkozásában). Mai jelentéséről vö. Keane, John: 'Soft Authoritarianism'. *A New Face of Electoral Democracy? Shalini Randeria interjúja John Keane-nel* (Podcsat). Genf–Bécs, AHCD–IWM, 2020. (www.graduateinstitute.ch)

²⁸¹ Lásd erről *Hibrid rezsim*. *A politikatudomány X-aktái*. Szerk.: Böcskei Balázs és Szabó Andrea. Budapest, Napvilág, 2019.; Bozóki A. – Hegedűs D.: *i.m.* (2017) 7–32.; Gyulai A. – Stein-Zalai J.: *i.m.* (2016) 42–59.; Unger Anna: A hibrid rezsim fogságában. *Fundamentum*. 2022/1–2. sz. 23–35.; Gervasoni, Carlos: *Hybrid Regimes within Democracies. Fiscal Federalism and Subnational Rentier States*. Cambridge, Cambridge University Press, 2018. (Argentínára is kitekintve).

²⁸² Vö. Hugo, Javier Corrales: *Autocratic Legalism in Venezuela*. *Journal of Democracy*. 2015. 37–51.; Scheppele, Kim Lane: *Autocratic Legalism*. *The University of Chicago Law Review*. 85. évf. 2018/2. sz. 545–583. és Mészáros Gábor: *Az autokratikus legalizmus vége*. *Fundamentum*. 2021/1. sz. 55–61.

²⁸³ Lásd erről Somek, Alexander: *Authoritarian Liberalism*. *Austrian Law Journal*. 2. évf. 2015/1. sz. 67–87. és – egy régi, klasszikus elemzésként, jelezve, hogy sok esetben nem az elmúlt évek fejlemé-

értelemszerűen „autoriter liberalizmus”, vagy az is, ami elvileg ugyancsak fogalmi ellentmondásnak tűnik (amennyiben nem a régi „militáns liberalizmus” értelmében vesszük). Használói azt kívánják hangsúlyozni vele, nem ritkán az „erős állam” koncepciójának kíséretében, hogy a gazdasági szabad verseny és a költségvetési feyelem megvédése érdekében a képviseleti demokrácia alkotmányos formát öltött intézményrendszere is korlátozható. Az illusztrációk rendszerint a Nyugaton túlról – így egyes ázsiai vagy dél-amerikai országokból, így például a Salvador Allende utáni Chiléből – származnak.

Mivel e minősítő kategóriáknak nehéz vagy szinte lehetetlen megtalálni a közjogilag is intézményesült megfelelőit, az államok tipizálása terén e sok érdekes, bár egyesek számára talán ijesztő fogalomnak – az utolsót kivéve – nem volt nagy közvetlen hatása az államelméletben: a tekintélyuralmi vagy más néven autoriter állam ezek révén legfeljebb jelzőket kaphatott, de nem lettek önálló altípusváltozatai.

Az utoljára említett fogalom – az autoritarizmus – annyiban kivétel, amennyiben az államra vonatkoztatva úgy használható, hogy megfeleltethető nekik egy II. világháború előtti, tehát régi vagy tradicionális,²⁸⁴ tulajdonképpen tekintélyuralmi, és egy 2000 utáni, tehát mai,²⁸⁵ gyakran új- vagy neoautoriternek mondott állam. Ez sokak szemében azt jelenti, hogy a mai autoriter államok a két világháború közötti (jellegzetesen közép-európai) tekintélyuralmi államok modernizált vagy (Oroszországot illetően) új változatai, melyek új jellemzőik alapján XXI. századi korunkkal is kapcsolatba hozhatók.

A fentebb vázolt kategorizáló folyamatban két olyan minősítés akad, amelyek önálló jelentésük mellett az autoritarizmus fogalmához is kapcsolódnak, s az államokra vonatkoztatva önálló osztályozó kategóriaként is szóba jöttek.

nyeiről van szó – Heller, Hermann: Authoritarian Liberalism? *European Law Journal*. 21. évf. 2015/3. Sz.295–301. (eredetieg németül: *Die Neue Rundschau*, 44. évf. 1933. 289–298., később In: Heller, H.: *Gesammelte Schriften*. Leiden, A. W. Sijthoff, 1971. 2. kötet: 643–653). Gazdaságpolitikai vonatkozásban lásd Berberoglu, Berch: *The Global Rise of Authoritarianism in the 21st Century. Crisis of Neoliberal Globalization and the Nationalist Response*. Milton Park, Routledge, 2020.

²⁸⁴ Lásd M. Balázs Ágnes: The Traditional Authoritarianism of the Interwar Period (1920–1944). In: *Policy Agendas in Autocracy, and Hybrid Regimes. Comparative Studies of Political Agendas*. Szerk.: Sebők Miklós és Boda Zsolt. Cham, Palgrave Macmillan, 2021. 119–164.

²⁸⁵ Vö. *The New Authoritarianism*. 1. kötet: *A Risk Analysis of the US Alt-Right Phenomenon*. 2. kötet: *A Risk Analysis of the European Alt-Rights Phenomenon*. 3. kötet: *A Risk Analysis of the Corporat/Radical-Rights Axis*. Szerk.: Alan Waring. Stuttgart, [I]bidem-Verlag, 2019.

Az egyik a populista autoritarizmus,²⁸⁶ vagy az autoriter populizmus,²⁸⁷ melyből a populizmus-fogalom néha önállósodik, s az elemzésekben az mintegy abszorbeálja az állam autoriter jellegét. Egyes dél-amerikai országokra például már régóta elég csak annyit mondani, hogy ott az állam „populista”, s azt szinte mindenki úgy érti: autoriter jellegű.²⁸⁸ Ez azért lehet megtévesztő, mert a populizmusnak – túl azon, hogy inkább mozgalom, politizálási mód vagy érvelési paternek halmaza, semmint egységes intézményi *design* – nem minden változata antidemokratikus,²⁸⁹ ami persze nem jelenti azt is, hogy a (mai értelemben vett) populista alkotmányosságélgépzések,²⁹⁰ ne lennének egy-egy esetben, sokszor, vagy mindig²⁹¹ autoriter jellegűek.

A másik önállósodott minősítés az illiberalizmus. Ennek az államra vetített fogalma, az „illiberális állam” többek értelmezése szerint ugyanolyan vagy hasonló jelentéssel bír, mint az autoriter állam. Ha egy illiberális állam jogi, illetőleg alkotmányos formákba öntött csalással és átverésekkel kormányoz, ahogyan például azt Sajó András állítja a *Ruling by Cheating*²⁹² című könyvében, akkor – egy tekintélyvesztett korban legalábbis – a neoautoriter állam is ezt teszi, amikor a látszat kialakítása vagy fenntartása érdekében alkotmányos és jogi paravánokat épít maga köré. Az illiberalizmus ugyanakkor – szemben az autoritarizmussal – ambivalens viszonyban áll a demokráciával, különösen, ha szóba kerül az „illiberális demokrácia” (vagy inkább fogalmazzunk úgy: ha egy illiberális rendszerben valaki komolyan akarná venni a

²⁸⁶ Lásd például Scoones, Ian – Edelman, Marc et al: *Authoritarian Populism and the Rural World*. New York, Routledge, 2021. (amerikai, török, spanyol és orosz irányokkal); Norris, Pippa – Inglehart, Ronald: *Cultural Backlash. Trump, Brexit, and Authoritarian Populism*. Cambridge, Cambridge University Press 2019. Tang, Wenfang: *Populist Authoritarianism. Chinese Political Culture and Regime Sustainability*. New York, Oxford University Press, 2016. (elméleti megfontolások az utolsó, 9. fejezetben).

²⁸⁷ Példaként lásd Antal Attila: *The Rise of Hungarian Populism. State Autocracy and the Orbán Regime*. Brigley, Emerald Group Publishing, 2019. (lásd különösen az 1. fejezetet).

²⁸⁸ Például ebben a műven: Burki, Shahid Javed – Edwards, Sebastian: *Dismantling the Populist State. The Unfinished Revolution in Latin America and the Caribbean*. Washington, World Bank Publications, 1996.

²⁸⁹ Legalábbis ez az általánosan elfogadott vélemény. Lásd például Pappas, Takis: *Populist Democracies. Post-authoritarian Greece and post-communist Hungary. Government and Opposition*. 49. évf. 2014/1. 1–23. Ugyanígy: „Nem minden populista párt demokráciaidegen, és nem minden demokráciaidegen pártvezér populista. A görög Sziriza populista gazdasági programmal került kormányra, de végig megmaradt a demokrácia intézményi keretei között. Másfelől Orbán már akkor a Horthy-korszak autoriter parlamentarizmusának híve volt, amikor még nem szívott fel retorikájába populista elemeket”, vö. Kis J.: *i. m.* (2019), 74. (27.j.).

²⁹⁰ Lásd erről részletes további szakirodalmi utalásokkal kritikailag Sente Zoltán: *A populista alkotmányosság mítosza Magyarországon és Lengyelországban. Populista vagy tekintélyelvű alkotmányosság? Közjogi Szemle*. 15. évf. 2022/1. 11–26.

²⁹¹ Ezt az álláspontot lásd Halmái, Gábor: *Populism, Authoritarianism and Constitutionalism. German Law Journal*. 20. évf. 2019/3. sz. 296–313.

²⁹² Vö. Sajó András: *Ruling by Cheating. Governance in Illiberal Democracy*. Cambridge, Cambridge University Press 2021. különösen 56–91. és 300–322.

demokráciát), vagy ha az lesz a kérdés, hogy az kapcsolatba hozható-e a demokrácia hanyatlásával.²⁹³

A dolog természetesen felfogható máshogy is. Például úgy, ahogy az autoriter és az illiberális gyakorlatok különbségét és átfedő voltát a 15. ábra mutatja.

15. ábra: Autoriter és illiberális gyakorlatok viszonya egy elemzés szerint²⁹⁴

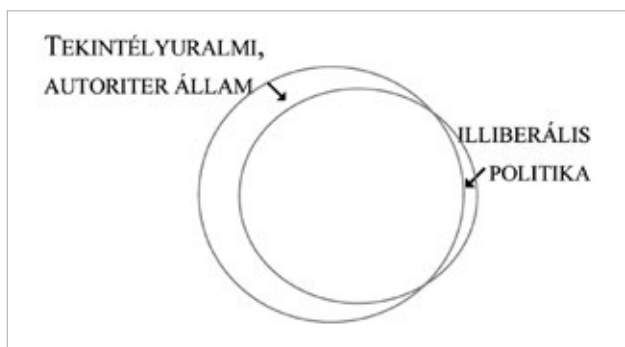
Ha azonban ezt a gyakorlatfelfogást alkalmaznánk az államra, az szerintem az autoriter állam félreértése volna. Az elemzés szerzője, Marlies Glasius szerint „az orosz kormányzat homoszexuálisokkal szembeni elnyomó intézkedései” például „illiberálisak, de nem autoriterek”²⁹⁵ Ám ilyen csak az állít, aki még nem gondolt arra, hogy az orosz kormányzat azért hozott elnyomó intézkedéseket a melegekkel szemben, mert úgy ítélte meg, hogy „ott és akkor” ezzel politikai támogatást s szükség esetén szavazatokat szerezhetett. Egy realista értelmezés szerint ezzel szemben az állam autoriter jellege messze szélesebb körre terjed ki, mint a felelősség eliminálása, bár ez utóbbi is beletartozik. Az állam szempontjából a fenti Venn-diagram két köre így valójában szinte teljesen egymásba csúszik, sőt, méreténél (fogalmi kiterjedtségénél) fogva az autoritarizmus köre mintegy abszorbeálhatja másikat. Ha – példának okáért – a parlamenti képviselők választásán vidéken csak nyíltan lehet szavazni (méltóság sérelme), az ugyanúgy autoriter s egyszersmind illiberális, mint az, hogy az a magyar állampolgár, aki Kolozsváron él, postára adhatja a szavazatát, aki pe-

²⁹³ Vö. Pap András László: *Democratic Decline in Hungary. Law and Society in an Illiberal Democracy*. New York–London, Routledge, 2017.

²⁹⁴ Glasius, Marlies: Illiberal Practices. In: *Routledge Handbook of Illiberalism*. Szerk.: Sajó András – Uitz Renáta – Stephen Holmes. New York – Abington, Routledge, 2021. (339–350) 343.

²⁹⁵ *Ugyanott*.

dig Londonban, az nem (jogegyenlőség sérelme). Az autoriter állam és az illiberális politikai gyakorlat tehát szinte teljesen átfedi egymást, viszonyuk vizuálisan inkább úgy ábrázolható, ahogy azt a 16. ábra mutatja:

16. sz. ábra: Az autoriter állam és az illiberalizmus mint politikai gyakorlat viszonya

Az ellenvetések és ellenpéldák hosszasan sorolhatók, de céloom itt nem egy konkrét elmélettel való vita. A példával inkább azt szerettem volna megmutatni, hogy az illiberalizmus-kérdés az államoknak az autoriter állam fogalmi körébe való besorolhatóságát illetően két fontos szempontot is felszínre hoz.

Az egyik: az eddig is magától értetődött, hogy a fent említett kb. tíz minősítő és két osztályozó kategóriával az elemzők egy ún. szürke zóna belső tagoltságát akarják kialakítani, és az adott rendszerek ottani mozgásának lehetséges irányait szeretnék feltérképezni, az azonban csak most lett nyilvánvaló, hogy egyáltalán nem mindegy, vajon e felparcellázni kívánt terület milyen pólusok között található. E szürke zónát ugyanis a régi vágású szerzők a demokrácia és diktatúra, a modernebbek az autokrácia és demokrácia (vagy alkotmányos demokrácia)²⁹⁶ között gondolják el, e sorok írója pedig államtípológiai értelemben az alkotmányos demokráciát kialakító, illetőleg megtartó jóléti állam és a totalitárius állam közé helyezte (jelezve, hogy e sor nem fejlődési trend). E területek szervező elvei döntő módon fogják meghatározni annak az államtípusnak a tartalmát, ami ezek közé esik. A másik: a tekintélyuralmi vagy autoriter állam jellemzése elképzelhetetlen anélkül, hogy röviden ne térnénk ki az autoritás-fogalom tartalmi elemeire, s ennek révén a típus elnevezésének kérdésére.

²⁹⁶ Lásd például Pap András: Constitutional Identity? The Hungarian Model of Illiberal Democracy. In: *A Quarter Century of Post-Communism Assessed* Szerk.: Fish, Steven M. Heidelberg, Springer, 2017. 161–186.

TEKINTÉLY ÉS AUTORITÁS (FOGALMI KÉRDÉSEK) ♦ Az államtípus elnevezésben szereplő „tekintély” és „autoritás” arra utal, hogy a társadalom politikai integrációja, illetőleg az államcélok megvalósítása során a hatalom archaikus jellegű tényezőinek, így az erőnek, az akaratnak és a fölérendeltségnek nagyobb szerepe van, mint a konszenzusnak és az önkéntes megegyezésen alapuló kooperációnak. Az autoriter állam inkább a hatalmi befolyás, a tekintély és a kényszer révén éri el céljait, semmint az együttműködésre építve koordinál. Inkább tiszteletre és engedelmességre tart igényt, semmint önkéntes kooperációra ösztönöz. Inkább centralizál, semmint decentralizál; s inkább az államhatalom kiterjesztése révén old meg problémákat, semmint a lokális szerveződéseknek segíti. S mivel ezt a modern államfejlődés meghatározott korszakában teszi, ezért – legalábbis látszat szerint – tekintettel van a polgári állam már létező intézményeire is.

Maga az autoritás ókori eredetű szó; a rómaiaknál (vö. lat. *auctor*, *auctoritas*) – amint az Hannah Arendt tanulmányából tudható²⁹⁷ – a múlt és hagyomány erejéből táplálkozó tekintélyre utalt; e gyökerekkel való kapcsolata mára szinte teljesen feledésbe merült. A fogalom későbbi, főleg a francia politikai kultúrába ágyazott XIX. századi fejlődése során felvett jelentéselemek mára ugyancsak elfelejtődtek. Az autoritás magyar megfelelője rendszerint a „tekintély”, a „hatalom” és a „jogszerű hatalom”, de az ezek egyikével sem azonos, bár mindegyikre utal.

Az autoritás azt jelenti, hogy valaki olyan helyzetben van s környezetével olyan a viszonya, hogy szavait különösebb indokolás és külön igazolás nélkül is érvényesnek tekintik. S ez akkor is igaz, ha e szavak általános normák vagy egyedi parancsok. Mondhatjuk úgy is: aki autoritással bír, annak akarati megnyilvánulásai mások számára külön egyedi indokolás nélkül is kötelező előírások. Szavainak érvényessége, beleértve azok kötelező voltát is, annak függvénye, hogy egy bizonyos beszélőtől erednek, akiről a címzett már korábban elismerte vagy kénytelen volt elismerni, hogy szavai megkülönböztetett figyelemre tarthatnak igényt. A beszélőnek tehát tekintélye van, s pusztán azért, mert bizonyos jellemzőkkel rendelkezik.²⁹⁸ A szavak megkülönböztetett figyelemre méltó voltának elismerése egyfajta „elfogadás”; ám nem feltétlenül „beleegyezés”.

²⁹⁷ Arendt, Hannah: Mi a tekintély? (eredetileg: *What is authority*, 1968). In: Arendt, H.: *Múlt és jövő között*. Ford.: Módos Magdolna. Budapest, Osiris – Readers International, 1995. (100–150.) különösen 101–107. és 131.

²⁹⁸ E felfogás kiindulópontként Richard B. Friedman elméletét veszi alapul; vö. Friedman, R. B.: *On the Concept of Authority in Political Philosophy*. In: *Concept in Social and Political Philosophy*. Szerk.: R. E. Flathman. New York, Macmillan, 1973. Részletesebben kifejtve lásd Takács P.: *Államtan* [II]. *id. kiad.* (2011) 139–144. A kérdéshez lásd még Green, Leslie: *The Authority of State*. Oxford, Clarendon Press, 1986. Az ittenitől eltérő felfogásként lásd Györfi Tamás – Hegyi Szabolcs: *Autoritás és legitimitás*. In: *A mérsékelt állam eszméje és elemei*. Szerk.: Bódig Mátyás és Györfi Tamás. Miskolc, Bíbor Kiadó, 2002. és Löffler Tibor: *Hatalom – autoritás – legitimitás. Elméletek és elméletkritika*. Szeged, JatePress, 2010.

Autoritás és hatalom ókor óta változó fogalmi viszonyához elég itt annyi, hogy a modern korban *létezhet* hatalom autoritás nélkül, és autoritás hatalom nélkül. Az autoritás nélküli hatalmi rend lehetősége azzal függ össze, hogy a modern társadalmakban – amint a konzervatív gondolkodók, néha kifejezetten fájdalmasan mondani szokták – lehanyaglott a tekintély, eltűnt a világból az autoritás, s mindenki „a maga urává” vált.²⁹⁹ Ennek bizonyos következményei kellő politikai érzéssel természetesen még orvosolhatók volnának, ám maga a jelenség mégsem az, mert az „autoritás eltűnése” pusztán felszíni kifejeződése és jele egy mélyebb és ennél is jelentősebb tendenciának: annak, hogy a modernitással eltűnik a világból az állandóság. Ahol minden folyamatosan változik, ott nagyon kevés olyan dolog marad, ami az állandóságot és a hagyományt képviselné. S az állandósággal eltűnik a szilárd értékrend által nyújtott biztonság érzése is. Ezt mindenki úgy éli meg, mint valami hiányt, a konzervatívok pedig egyenesen pótolni is szeretnék valamivel. Az erre irányuló törekvés, ha nem is mindig, de sokszor hatalmi eszközöket alkalmaz, és ahogy Hans-Georg Gadamer fogalmazott: „a vak engedelemre” nagyobb hangsúlyt fektet, mint az ész kritériumának alávethető, mindig megvitatható szempontokra. A vak engedelmesség azonban elvileg és ideális esetben nem tartozik az autoritás lényegéhez, sőt – mind Gadamer is mondta – „a valódi autoritás nem szorul rá, hogy autoriter módon lépjen fel”.³⁰⁰ Mindezt fogalmazhatjuk úgy is, hogy nem minden autoriter, ami erős autoritásra épül, és az autoritás sem mindig és nem feltétlenül autoriter, amikor elvileg az lehetne.

Az ilyen finom filozófiai distinkciók valóságos összefüggései egy-egy konkrét történelmi kontextusban jobban megvilágíthatók és szemléltethetők. Közismert például, hogy Franciaországban a II. világháború utáni alkotmányos reformot kivitelező és az erős nemzeti államot megteremtő Charles de Gaulle 1958 utáni rendszerét, a gaulle-izmust sokan autoriter rendszernek tartják.³⁰¹ Ez azonban nem a legszerencsésebb minősítés. A „Le Général”-ként (Tábornokként) ismert államférfi kétségtelesen nagyra értékelte a tekintélyt, gyakran a hatalom hangján beszélt, sőt személy szerint autoriter politikát folytatott, de távol állt attól, hogy autoriter államot építsen ki. Miközben többször megnyerte a választásokat (11 évig volt „kormányon”), új alkotmányt vezetett be, melynek alapján a nép közvetlen választáson köztársasá-

²⁹⁹ Lásd például Molnár T.: *i.m.* (1998), passim.

³⁰⁰ Gadamer, Hans-Georg: *Igazság és módszer*. Ford.: Bonyhai Gábor. Budapest, Gondolat Kiadó, 1984. (eredetileg: 1960.) 199–200. és 420.

³⁰¹ Lásd például Loewenstein, Karl: *Verfassungslehre*. Tübingen, Mohr Siebek, 42000. (a *Political Power and Governmental Process*. University of Chicago Press, 1957, német fordításaként) 430–442., Soós Eszter [Petronella]: Charles de Gaulle és a karizma mindennapivá válása. *Politikatudományi Tanulmányok*. Szerk.: Antal Attila. Budapest, k.n., 2012. 23–48. Lásd még a kérdésről Enyedi Zsolt – Körösenyi András: *Pártok és pártrendszerek*. Budapest, Osiris Kiadó, 2004. (a „Digitális tankönyvtár 2001” alapján: 9.3).

gi elnöknek választotta, irányításával Franciaország jólétben élő nagyhatalom lett, mégsem számolta fel a sajtószabadságot, a politikai pluralizmust és a konstitucionalizmust. Vagyis kijelenthető: komoly autoritást épített fel, rendszere mégsem lett autoriter. Vitathatatlanul tekintélye volt, melyet akart, csinált, s mellyel élt, de nem hozott létre tekintélyuralmi államot.³⁰²

KELETKEZÉS ♦ A tekintélyuralmi államok jellegét illetően sok mindent megmagyaráznak kialakulásuk történelmi körülményei is, bár ezekre csak vázlatosan utalhatok itt.

Amint a fenti példákból látható, ezen államok első formái az I. világháború utáni Közép-, Kelet- és Dél-Európa országaiban, illetőleg a Baltikumban – összességében tehát a Nyugat periferiáján – jöttek létre. Kialakulásuk azzal függött össze, hogy a XX. század elejére az általános választójog kiterjesztése s amögött a demokratizmus követelménye, de legalábbis igénye ezekben a régiókban is visszavonhatatlanná vált. A háborús időkben megerősödött baloldali radikális mozgalmak sikerei – túl azon, hogy polgári és szocialista forradalmakba torkolltak – további demokratizálódási hullámokat sejtettek: választójogot követeltek a nőknek, a közügyekbe való beleszólás jogát a szakszervezeteknek, fórumot és a szólás lehetőségét az ifúságnak s így tovább. Mindez – figyelemmel a század második évtizedének végét jellemző forradalmi hullámra, majd a nagy gazdasági világválságra – hosszabb távon megkérdőjelezte a politikai stabilitás és nyugalom lehetőségét. E társadalmak uralkodó csoportjai a stabilitás megteremtése érdekében az autoritáshoz fordultak, mely azáltal volt képes a hagyományos értelemben vett rendet biztosítani, hogy korlátozta a demokrácia további terjedését és a szabadságjogok további kiterjesztését. Ez persze az adott viszonyok között azt is jelentette: korlátozták a társadalmi kérdések megvitatásának és az érdemi politikai vitáknak helyt adó parlamentarizmust és az ehhez nélkülözhetetlen sajtónyilvánosságot is. Mivel a stabilitás és a rend az adott kor nemzetközi államközössége számára is fontos volt, az – néhány általános kritika ellenére – hallgatólagosan elfogadta, sőt anyagi eszközökkel, így népszövetségi kölcsönrel és más módokon támogatta, a szomszédos totalitárius államok egy része pedig kifejezetten szövetségeseinek tekintette ezen államokat.

E rendszerek létrejöttének második hulláma először Oroszországban jelent meg, egy ehhez strukturálisan nagyon hasonló korban, a 2000-es években. Felbukkanása nyilvánvalóan a Szovjetunió összeomlását és széthullását kísérő társadalmi és poli-

³⁰² Ennél némileg bonyolultabban, mégis hasonló eredménnyel magyarázható Donald Trump 2017 és 2021 közötti elnöksége, akinek a populizmusa mögött felsejlő, de legalábbis feltételezhető szándékok úgy értelmezhetők, hogy megváltoztatta ugyan a kormányzás politikai stílusát, de az amerikai állam intézményi struktúráját nem alakította át. Szerette volna, de nem tudta átalakítani – mondanák néhányan, talán okkal.

tikai sokkal függött össze. Egyrészt azzal, hogy az 1990-es években kiépült polgári társadalmi rend és az új orosz állam Borisz Jelcin elnöksége idején érdemben nem tudta integrálni azokat a nemzeti, politikai és kulturális egységeket, amelyeket azelőtt évtizedeken keresztül erővel tartottak egyben. Másrészt azzal, hogy viszonylag hamar kiderült: az új világ gazdasága, melyet az egykori állami tulajdont megszerző oligarchák uraltak, a globalizálódó világ gazdaságon belül versenyképtelen lett, otthon viszont hatékonyan tudta akadályozni az állami funkciók teljesülését. Harmadrészt megingott az ország nagyhatalmi szerepe is: a II. világháború egykor dicsőséges győztes hatalma már-már a világpolitika másodhegedűse lett. Mindez sokakat arra ösztönzött, hogy fogadjanak el egy olyan rendet, illetőleg vegyenek részt annak kiépítésében, amely „rendet vágott” az oligarchák között, megoldást ígért a mindennapi élet problémáira, s bár korlátozta a demokratikus és szabadságjogokat, viszonylagos biztonságot adott, és gyarapodást ígért. Akik pedig nem akarták ezt önként elfogadni, azokat „nógatták” egy kicsit: a koncentrált médiából rájuk ömlő propagandával irányították gondolkodásukat, a választási eredmények „korrekcióival” kiigazították döntéseiket, a politikai tér átstrukturálásával és más, a politikai gyilkosságokig és ellenzéki vezetők bebörtönzéséig is elmenő eszközökkel kijelölték lehetőségeiket.

Az új rendszerek kiépítése során Oroszországban, de Kelet- és Közép-Európa más államaiban, így Fehéroroszországban, Magyarországon, Szerbiában és másutt felhasználták a kommunista rendszer összeomlása során és után felerősödött nacionalizmusok következményeit is. Így például az általános ún. identitáspolitikai fordulat keretében a társadalmak jelentős része nem is elsősorban érdekeik érvényesítését várta el vezetőiktől, hanem azt, hogy azonosságtudatuknak megfelelő biztonságos környezetet teremtsenek számukra. Mindehhez egy világméretben is kibontakozó populista politikai trend teremtett tágabb környezetet, melynek egy ideig a nyugat-európai képviselői is sikereket értek el, ami sokak szemében a képviseleti demokráciák közeli végét valószínűsítette.

Magyarországon, miközben a nyugati mintakövetés keretében 1990-ben kialakított új piacgazdaság a mindennapokban milliók számára nem kínált a réginél kívánatosabb perspektívát (s így azt sem tudta elérni, hogy a társadalom többsége bizonyos jóléti előnyök reményénél értékesebbnek tekintse az abban biztosított jogokat), a már önmagában is nehézkesen, sőt, sok diszfunkcióval működő posztkommunista alkotmányos demokrácia 2002-től, majd 2006-tól folyamatos delegitimációs támadások alatt állt. A 2008-ban kezdődött, de évekig elhúzódó pénzügyi-gazdasági világválság aztán megpecsételte az 1990-ben kialakult rendszer sorsát, amennyiben az országgyűlési választásokon a szavazatok szűk többségével 2010-ben olyan politikai erőt juttatott alkotmányozó pozícióba, amely az autoritást többre értékelte a recseve-ropogva működő demokráciánál, és – az európai uniós csatlakozás keretében közvetlen külső környezetté vált országok anyagi támogatásával, illetőleg hallgató-

lagos hozzájárulásával – egy ún. lopakodó rendszerváltozás³⁰³ keretében néhány év alatt átalakította az államot.

Scheiring Gábor elemzése alapján – aki a hazai és nemzetközi szakirodalom alapos áttekintése mellett vizsgálta a kérdést – azt mondhatjuk, hogy a 2010-es fordulatban három tényező játszott döntő szerepet: a hazai politikai elitok „kínálata”, az általuk kínált javakra vonatkozó társadalmi „kereslet”, valamint a világgazdasági rendszer. E sok szempontból plauzibilis elmélet szerint az elitok különböző megfontolásokból el kívántak térni az alkotmányos demokratikus rendtől, és aláásták az úgynevezett (ám nem a legszerencsésebb módon elnevezett) „liberális konszenzust”. Ez Scheiring szerint a „kínálati oldalon”, mintegy „felülről” sértette a demokráciát, s lényegében – mint mondja – „normaszegés” volt. Az alkotmányos demokrácia szabályainak megszegése – értelmezem. A „keresleti oldalon”, vagyis a társadalom felől e demokráciát az állampolgári kultúra minősége gyengítette le, vagyis az, hogy sem Magyarország, sem a régió sok más országa nem tudott megküzdeni a politikai kultúra antiliberális deficitjének történelmi örökségével. Vagyis e régióban a társadalmak nem rendelkeznek azokkal a demokratikus értékekkel, beállítódásokkal, habitussal stb., amelyek az alkotmányos demokráciát is magába foglaló intézményrendszer fenntartásának és működtetésének a feltétele. A világgazdasági rendszernek pedig annyiban volt szerepe, hogy annak törvényszerűségei miatt nem volt sikeres a régió modernizációja, ami – a technokrata rendszerekkel együtt – az egyébként is depolitizált társadalom alkotmányos anómiájához vezetett.³⁰⁴

AZ ELEMZÉS NEHÉZSÉGEI ♦ A tekintélyuralmi állam és az autoriter politikai rendszer jellemzőinek megállapítása több okból is kihívást jelent az elemzők számára.

Az egyik az, hogy e jellemzés elkerülhetetlenül relatív és negatív fogalmakban mozog, márpedig azok könnyen a bizonytalanság vagy befejezetlenség látszatát kölcsönzik az elemzésnek. Az összehasonlításon alapuló relatív fogalmak miatt az elemzők kénytelenek fokozatokra utalni, ám azokat csak hozzávetőlegesen tudják meghatározni. Az ilyen államokban – mondják például – van ugyan politikai versengés, de az „korlátozott”; a kormányon lévő csoportoknak van ugyan ellenzéke, de az „gyenge”; miközben a pluralizmus „mérésékelt”; az ideológia „nem túl erős” és így tovább. Hogy az ellenzék „ilyen gyenge” és miért, a versengés „milyen mértékben

³⁰³ A fogalommal és a jelenséggel kapcsolatban lásd Salzborn, Samuel: *Schleichende Transformation zur Diktatur. Ungarns Abschied von der Demokratie. Kritische Justiz. Vierteljahresschrift für Recht und Politik.* 48. évf. 2015/1 sz. 71–82. és Varol, Ozan O.: *Stealth Authoritarianism.* *Iowa Law Review.* 100. évf. 2015.1673–1742.

³⁰⁴ Részletesebben s itt-ott az ittenitől némileg eltérő hangsúlyokkal (valamint a szerző új államtípus-kategóriájának plauzibilitását vitatva) lásd Scheiring Gábor: *Egy demokrácia halála. Az autoriter kapitalizmus és a felhalmozó állam felemelkedése Magyarországon.* Budapest, Napvilág Kiadó, 2019. 23–33.

korlátozott” és hogyan, a pluralizmus „mennyiben mérsékel” és miért, azt ilyenkor nem tudjuk meg.³⁰⁵ A negatív meghatározás azt jelenti, hogy ezeket az államokat elsősorban azzal lehet jellemezni, ami az egyik vagy a másik oldal felől szemlélve hiányzik belőlük. A negatív definíálás módszerét alkalmazta például a régi magyar jogi szakirodalomban Egyed István is, amikor az elsők egyikeként, 1935-ben leírta a jelenséget. A „tekintélyi kormányzatokkal” bíró államok – mondta – szakítottak „a liberális-demokratikus felfogással, a parlamentarizmussal, a pártok váltakozó uralmával, az osztályok szembeállításával, a koalíciós kormányzás rendszerével, az egyéni alapjogok túlzott hangoztatásával és a felelőtlen testületi intézkedéssel”.³⁰⁶ Manapság ugyanezt, relatív fogalomhasználattal vegyítve, így fogalmazzák: az ilyen rendszerekben még akkor sincs meg a valóban szabad választás lehetősége, ha a választók időről-időre szavaznak arról, hogy ki kerüljön kormányra, és lesz bennük valamilyen ellenzék is. Bár ezek nem szabad rendszerek – teszik hozzá –, ám nem a nyílt és tömeges erőszakon alapulnak: nem bőrtönöznek be vagy hurcolnak koncentrációs táborokba ezeket politikai nézeteik miatt, miközben persze kétségtelenül sokakat elnyomnak vagy korlátoznak valahogyan. Ugyanígy, negatív meghatározás ez is: az autoriter államokban a hatalmon lévők a monopolizált médián keresztül egyfelől sokak torkán lenyomják az uralmuk fenntartásához szükséges propaganda-tételeket, vagy a kommunikációs teret uralva hatékonyan megtiltják bizonyos témák megtárgyalását, ám nem tesznek kizárólagossá és uralkodóvá egyetlen ideológiát.

Nos, a sok negatív és relatív megfogalmazásnak az az oka, hogy ezeket az államokat egy ún. köztes térben kell specifikálni, de úgy, hogy mindkét „szomszédjuktól” (például alkotmányos demokrácia, totalitarizmus) elhatárolhatók legyenek, s esetleg ki lehessen bontani belső változataikat is.

Az elemzési nehézségek másik oka, hogy koncepcionális szinten kell eldönteni: az ilyen államokat vajon sajátos, önálló struktúráként vizsgáljuk-e, vagy több rendszerhez is társulni képes hatalomgyakorlási módszerek és technikák halmazaként, esetleg egy sajátos politikai stílusként elemezzük,³⁰⁷ netán egy szokássá vált politikusi viselkedést keressünk bennük. A különbséget Ch. de Gaulle vagy D. J. Trump fenti példája jól érzékelteti, s annak kapcsán jeleztem álláspontomat. Ehhez itt csak annyit teszek hozzá, hogy ez is egy sajátos paradoxonhoz vezet: ahhoz, hogy azonosítsuk a struktúrát, meg kell figyelni a módszereket és a stílust, s ahhoz, hogy megál-

³⁰⁵ Hasonló ehhez az a még manapság is széles körben használt fordulat, miszerint az ilyen államok választási rendszerében az egyik oldal felé „lejt a pálya!”, de hogy hány százalékos is az a lejtő, 1 vagy 71, arról nem sokat tudunk meg.

³⁰⁶ Egyed István: Az új államrendszerek és a magyar alkotmány. *Magyar Jogászegyleti Értekezések és egyéb tanulmányok* [Budapest] 3. évf. (1935) klny., 6.

³⁰⁷ Lásd például Glasius, Marlies: What authoritarianism is... and is not. A practice perspective. *International Affairs*. 94. évf. 2018/3. sz. 515–533., aki (szerintem tévesen) politikai stílusként jellemzi vizsgálatá tárgyát.

lapítsuk a módszereket és a stílust, ismerni kell a struktúrákat is. Ehhez jön még az a sokféleképpen megválasztott kérdés, hogy az új autoritarizmusban vitathatatlanul és látványosan szerepet játszó illiberalizmus³⁰⁸ és populizmus³⁰⁹ vajon konstitutív eleme, esetleg alapja-e az ilyen rendszereknek, vagy csupán származékos jellemzője, esetleg következménye. Fentebb ennek kapcsán is jeleztem és indokoltam a szerintem helyes választ.

Egy harmadik nehézség az állam és jog ezen rendszereket jellemző azon sajátosságából adódik, hogy nem lehet konzekvensen különválasztani az állami intézményeknek a jogi pozitivismus értelmében vett közjogi és politikai aspektusát, illetőleg a politikai rendszernek a közjogi dimenzióban megjelenő állami és jogi aspektusait. Ezért az ilyen államok a jogtudománynak a jogi pozitivismushoz kötődő módszereivel nem elemezhetők hatékonyan; a jogászai megközelítés keretei közötti vizsgálatukhoz a szociológiai elemekkel vegyített alkotmányjog,³¹⁰ azaz egyfajta szociokonstitucionalizmus, vagy a társadalmi-politikai elemeket a jogi fogalmakba inkorporáló jogszociológia³¹¹ nyújtja a leghatékonyabb eszközöket. A módszertani nehézségek ellenére, vagy talán épp ezért, az ilyen államok, főleg pedig politikai rendszereik jellemzésének széles körű szakirodalma van.

STRUKTURÁLIS ÉS FUNKCIONÁLIS JELLEMZŐK ♦ Mint említettem, ezek az államok az I. világháborút, illetve az azutáni forradalmakat követő történelmi helyzetben – a 2000 után megújult változataik pedig a kommunista rendszerek összeomlása után – stabilitást, nyugalmat és szilárd kormányzást (mai kifejezéssel: kormányozhatóságot) kívántak teremteni,³¹² a konfliktusok lehetséges elkerülésére, vagy legalábbis

³⁰⁸ Lásd ebben a kontextusban Antal A.: *i. m.* (2019) 3. rész; García, H. A. – Frankenberg, G.: *Authoritarian Structures and Trends in Consolidated Democracies*. In: *Routledge Handbook of Illiberalism*. *id. kiad.* (2021) 164–174.; Dimitrijevic, Nenad: *Illiberal Regim Types*. In: *ugyanott*, 121–141.

³⁰⁹ Lásd ebben a kontextusban Halmai, Gábor: *Populism or Authoritarianism? A Plaidoyer against Illiberal or Authoritarian Constitution*. In: *Constitutional Populism*. Szerk.: Krygier, M. – Czarnota, A. – Sadurski W. Cambridge, Cambridge University Press, 2022. 366–399., és Bugarič, Bojan: *Populist Constitutionalism – between Democracy and Authoritarianism*. *ugyanott* (2022), 27– 66. Lásd még Szente Z. – Gárdos-Orosz F.: *Constitutional Effect of Populism in EU Member States 2010–2020*. In: *Populism and Contemporary Democracy in Europe. Old Problems and New Challenges*. Szerk.: Andreu, J. M. C. – Simonelli, M. A. Kn. [Svájc], Springer, 2022. 113–136.

³¹⁰ Lásd például Jakab, András: *Informal Institutional Elements as Both Preconditions and Consequences of Effective Formal Legal Rules: The Failure of Constitutional Institution Building in Hungary*. *American Journal of Comparative Law*. 68. évf. 2020. 760–800., számos további szakirodalommal, és Sólyom P. – Kovács Á. – Györfi T. – et al: *A magyar alkotmánybírák ítélkezési gyakorlatának változásai az autokratikus fordulat idején – empirikus elemzés*. *Fundamentum*. 25. évf. 2021/1. különszám 75–92.

³¹¹ Lásd Fleck Zoltán: *Changes of the Judicial Structure in Hungary – Understanding the New Authoritarianism*. *Osteuropa-Recht*. 64. évf. 2018/4. sz. 583–599.

³¹² „A kormányznak helyre kell állítania az egész vonalon a tekintély elvét... Mert a tekintély elvétől függ a kormányzat nyugodt szilárdsága” – fogalmazott egy magyar miniszterelnök kb. két héttel hiva-

mérsékelésére törekedtek. S mivel a képviselő elvén alapuló polgári államban az érdekek állami szinten elsősorban a parlamentben jelennek meg és ütköznek össze, a tekintélyuralmi államok egyik legfőbb jellemzője a parlamentarizmus korlátozása lett.

A parlament mint intézmény természetesen továbbra is az állami élet látszólagos középpontjában maradt, hiszen annak felszámolása és egy másfajta szervvel történő helyettesítése, ami a totalitárius államot jellemzi, egészen más minőséget eredményezne. A tekintélyuralmi államok ezzel szemben a hagyományos polgári állam látszatát megtartva arra törekszenek, hogy a legfontosabb kérdések ne a parlamentben dőljenek el, vagy ha már azok egyikét-másikat ott is tárgyalják, azt legalább ne annak plenumán tegyék, s ha esetleg ez sem elkerülhető, akkor legalább ne kerüljön sor „acsarkodó” nyilvános vitákra. A parlamentarizmus korlátozásával együtt jár a kormány felelősségének csökkentése, esetleg eliminálása, a parlament elé kerülő ügyek tárgyi körének szűkítése, amit az alkalmi és részleges korporativizmus egészíthet ki.

Néhány példa. Lengyelországban például már az 1926-os alkotmány számos kérdésben megvonta a parlamenttől a kormány ellenőrzésének jogát, az 1935-ös pedig prezidenciális rendszert vezetett be, és az elnök fennhatósága alá helyezte a kormányt, a hadsereget, s bizonyos értelemben még a bíróságokat is. Litvániában az 1928-as alkotmányt nem egy alkotmányozó szerv, s nem is a parlament fogadta el, melyet egyébként Smetona elnök egy évvel azelőtt feloszlatozott, és 1936-ig nem írt ki választásokat, hanem az államfő és a kormány miniszterei hirdették ki. Spanyolországban Franco 1942-ben, a polgárháború kezdetének hatodik évfordulóján visszaállította ugyan a parlamentet, de a hatalommegosztás hiánya miatt az nem a spanyol nép befolyásának eszköze lett, hanem egyfajta korporációs nagytanács. Portugália 1933-as alkotmánya szerint a miniszterelnök – aki történetesen 1932-től 1968-ig töltötte be ezt a pozíciót – csak az államelnöknek volt felelős, s nem a parlamentnek. Ausztriában Dollfuß kancellár 1933-ban betiltotta a politikai pártokat, s miután az alkotmánybíróságot már évekkel azelőtt ellehetetlenítették, egy új, hivatásrendi alkotmányt oktrojált az államra, miközben egy önmagának adott felhatalmazás alapján szükségrendeletekkel kormányzott. Az ún. rendeleti kormányzás, melyre ezekben az államokban igen gyakran sor kerül, általában is a „parlamentarizmus logikájának” megfékezésére szokott irányulni.

A kormány parlament előtti felelősségének csökkentése ugyancsak sokféle módon kivitelezhető; teljes eliminálásának legbiztosabb eszköze mindazonáltal annak elérése, hogy mindig a kormányzó párt nyerje meg a soron következő választásokat, ami a „korlátozott pluralizmus”³¹³ viszonyai között nagy valószínűség szerint bekö-

talba lépése előtt a programbeszédében. Lásd *Bethlen István gróf beszédei és írásai*. Budapest, Genius, 1933. I. kötet, 155–156.

³¹³Linz, J. J.: *i.m.* (1964) 255. és *i.m.* (2000) 159

vetkezik. Ennek megteremtése rendszerint a média korlátozása és a propaganda kiépítése szintjén kezdődik, a politikai pártszerkezet manipulálása szintjén folytatódik (vagy fordítva), végül a kulturálisnak mondott hegemonia megteremtésével zárul. E három szint eszközzrendszere gyakran keveredik is: a legveszélyesebb pártokat és a sikeresnek tűnő ellenzéki vezetőket például gyakran a tömegmédia és a propaganda révén lehetetlenítik el, de e cél elérését segíthetik az állam pénzügyi ellenőrző szervei (például költségvetési vizsgálatok nyomán kiszabott alaptalan vagy diszkriminatív bírságokkal), rendészeti hatóságai (bizonyos személyek vegzálásával), sőt, igazságszolgáltatása és bíróságai is. Oroszországban például – miután külföldi ügynököknek minősítik, vagy más hamisságokkal vádolják – könnyen börtönbüntetésre ítélik az ellenzék esélyes vezetőit, ahogy legutóbb Alekszej A. Navalnijjal, korábban Mihail B. Hodorkovszkival tették.³¹⁴ Vagyis a sikerhez a pártokat nem mindig kell betiltani, elég megnehezíteni vagy lehetetlenné tenni a választásokon való indulásukat,³¹⁵ esetleg titkos alkukat³¹⁶ kell kötni velük, de meg is lehet bírságotlani néhányukat szabálytalan gazdálkodás miatt. S ha mindez kevés, informátorok megfizetésével vagy álellenzéki csoportok, ún. kamupártok létrehozásával, azaz zavarkeltéssel is meg lehet őket osztani, elérve, hogy ne tudjanak, sőt ne is akarjanak összefogni a kormányzó erők ellen.

A korlátozott pluralizmus tehát azt jelenti, hogy vagy nincsenek versenytársak, vagy ha vannak, azok esélytelenek, így semmilyen politikai erő nem képes rendszerkritikus új alternatívát beilleszteni a kormányzó erők által kínált lehetőségek közé. Ennek gyakori társadalom-lélektani következménye az, hogy a közéleti kérdésekhez és azok nyilvános megvitatásához a reményvesztettség érzése társul. A végeredmény egy sikeresen kiépített autoriter államban az, hogy – a totalitárius rendszerekkel

³¹⁴ Sokat mondó, hogy Hodorkovszki pere – más, politikai célokkal is rendelkező egykori „jelicini oligarchák” pereivel együtt vagy azok nélkül – ma már a világ „híres pereit” összefoglaló gyűjtemények bevett fejezete, Szókratész, Danton, Eichmann és mások társaságában. Lásd például Sakwa, Richard: *The Trials of Khodorkovky in Russia*. In: *Political Trials in Theory and History*. Szerk.: Meierhenrich, Jens – Devin O. Pendas. Cambridge, Cambridge University Press, 2017. 369–393.

³¹⁵ Lengyelországban az 1935-ös alkotmány és az azt kiegészítő választási szabályok szerint a képviselőjelöltek listáját csak az önkormányzat képviselőiből álló kerületi gyűlések készíthették el. Ezek a gyűlések viszont csak a belügyminiszter által kinevezett megbízott vezetése alatt tanácskozhattak. Ennek alapján a gyakorlatban a lengyel parlamentbe nem került be ellenzéki képviselő.

³¹⁶ Ezek talán legismertebbike a magyar Bethlen-Peyer paktum. Rövid történeti áttekintése Képes György: Száz éves a Bethlen–Peyer-paktum. A szociáldemokrata párt nagy visszatérése? *Jog. Történet*. Az MTA–ELTE Jogtörténeti Kutatócsoport (ELKH) blogja. 2021. december 20. (<https://mtajogtortenet.elte.hu>). A paktum lényege, hogy a „magyar királyi kormány” 1921 végén titokban megállapodott az akkor még illegális szociáldemokrata párt vezetőségével, hogy legalizálják a párt működését, és indulhatnak a parlamenti választásokon, ahol a helyek maximum 10%-át meg is szerezhetik, ha ennek fejében lemondanak a közalkalmazottak és bizonyos más foglalkozási csoportok tagjainak szervezéséről, politikájuk vidéki népszerűsítéséről, felhagynak a tömegsztrájkok szervezésével, nem terjesztenek köztársasági propagandát és nem bírálják a hivatalos külpolitikát.

szemben – megmaradnak a legális ellenzéki pártok, melyek – ahogy újabban nálunk mondják – „elbábozzák” szerepüket, de az állam normál üzemmódjában valójában egyiknek sincs érdemi esélye arra, hogy kormányra kerüljön. A kormányzó párt számára az ellenzék így szerény kontrollt jelenthet ugyan, de alternatívát nem. Ezt néha úgy mondják, hogy létezik parlament, de nem működik a „parlamentarizmus logikája”, ami igaz is, mert e logika – a parlamentnek felelős kormányzás mellett – a politikai váltógazdálkodásra épül. A radikálisnak minősített pártok illegálitásba kényszerítésére (betiltására) főleg a régi tekintélyuralmi államokban került sor; a mai viszonyok között a fentebb sorolt finomabb eszközökkel semlegesítik ezeket. Az ellenzék két csoportjának megkülönböztetése azonban ma is jellemző. Ami régen a „legális-illegális” kettősség volt, az ma (például az orosz politikai nyelvben) a „külső és belső ellenzék” megkülönböztetése: a belső vagy házi ellenzék az, aki nem fogja vagy nem tudja alapjaiban megváltoztatni a fennálló rendet, a „külső ellenzék” tagjai azonban felforgatók, idegen hatalmak ügynökei, hazaárulók stb., ezért – mind mondják – szabadságjogaikban korlátozhatók és hangadóik bebörtönözhetőek is.

A korlátozott pluralizmus megvalósításához alakítgatni, olykor egyenesen manipulálni kell a választójogot is, aminek ugyancsak széles eszköztára van. A skála egyik végén a választójog kiterjesztésének lassítása vagy akadályozása áll (például régen a nők esetén magasabb életkori határ előírásával), „közepén” az egyhelybenlakási, vagyoni vagy műveltségi cenzusok megemlése, a leadott szavazatok értékének (különböző regisztrációs listák és lajstromok alkalmazásával való) egyenlőtlen tétele, a levélsvavazás lehetőségének szelektív biztosítása és hasonlók találhatók, a másik végén pedig olyan eszközökkel találkozunk, mint a gerrymandering (a választókerületek határainak a kormányon lévők érdekeit szolgáló átrajzolása) és a szavazás titkosságára vonatkozó modern demokratikus elv törvényi szintű megsértése. Ezek vagy egy részük valamilyen kombinációját a szóban forgó országok csaknem mindegyikében alkalmazták és alkalmazzák ma is. Sokan úgy tudják, hogy a nyílt szavazás a két világháború közötti időszakban már afféle hungarikum volt, mert csak Magyarországon létezett (1938-ig). Ez azonban tévedés: ismerték és gyakorolták Portugáliában is, nemcsak az az államfő megválasztásakor, hanem az egyik parlamenti kamara tagjainak választása esetén is.³¹⁷ A titkosság megsértése manapság választási bűncselekménynek számít, de a fülkében lefényképezett szavazólapokról és más technikákról szóló pletykák azért időről-időre lábra szoktak kapni. A választójog formális manipulálásának legdurvább eszközeinek alkalmazásától ugyanakkor a neautoritárius rendszerek már csak azért is képesek tartózkodni, mert tudják: manipulálni a szavazatokat urnába bedobó kezeket (fejeket) is lehet.

³¹⁷ Lásd Salazar [A. O.]: *Békés forradalom*. Ford.: Lovass Gyula. Budapest, Athenaeum, 1940. és (Ottlik György bevezető tanulmányával) 1941. 40.

A tekintélyuralmi államokban a választások mindazonáltal mégiscsak fontos politikai események, már-már ünnepek. Ez azért van, mert itt is jelentős funkcióik vannak. Ez nem a szelekció, hanem az *akklamáció*: a pajzsra emelés, a sokaság tetszésének és örömének üdvivalgással való kinyilvánítása a győztes választás után, mely újabban a médiában zajló triumfálás részeként zajlik. A modern akklamáció a hatalmi hierarchia csúcán álló vezető közvetett vagy közvetlen megerősítése és pozíciója vitathatatlanságának felmutatása, vagyis legitimálása. A választás nem egyszerűen versengés, hanem a vezér és az általa képviselt politikai erők „népi támogatásának” a győzelem általi megerősítése. A szóban forgó országokban ezért hangsúlyozzák, hogy a választási győzelem „felhatalmazást ad” a cselekvésre, s a győztesek e jogi lehetőséget ilyenkor azért teszik – rendszerint a média révén – a nép gondolatkörében elevenné, hogy jelezzék: e lehetőséggel majd élnek is. A választás továbbá felhasználható a kormányzó párton belüli személyi változások igazolására is. Hiszen a kormányok az autoriter államokban is megtépázódhatnak, ha meg nem is bukhatnak, s az uralkodó párton belüli erőviszonyok változását ilyenkor lehet a legkönnyebben a kormányzati struktúra változásaiba átfordítani.

A képviseleti intézményeket a szóban forgó országokban gyakran korporatív elemekkel vegyítik. A két világháború között ilyenek voltak például a hivatásrendi, a szakmai és egyházi szempontokat érvényesítő felsőházak, később pedig az informális vagy formális érdekegyeztető fórumok. Az ilyen állam döntési központjai ennél jóval szűkebb személyi körre kiterjedő, formális és informális elemeket vegyítő, alakatlan, a nyilvánosságban nem megjelenő szervezetek. Sajátos esetekben, például a mai Lengyelországban, ennek legfontosabb központja nem is állami szerv, s aki dönt, nem visel ugyan állami hivatalt, de mások végrehajtják elhatározásait.

Az autoriter államok szinte minden területen az elődeiknél határozottabban központosítanak, s a parlament helyett többnyire az elnöki vagy más néven nevezett kormányzati központokban centralizálják és koncentrálnak a hatalmat. Az orosz autoriter állam kiépülését egy magyar elemző, Szilágyi Ákos például így írta le: „Putyin, hatalomra kerülve, fokozatosan – a nyílt konfrontáció lehetőség szerinti elkerülésével, jobbára tárgyalásos úton, konszenzusra törekedve – az összes független hatalmi központot ellenőrzése alá vonta, maga alá rendelte, ha pedig ez mégsem sikerült, akkor egyszerűen megtörte vagy felszámolta ezeket a független és ezért a monolitikus hatalomgyakorlásra nézve potenciálisan veszélyes politikai vagy üzleti erőközpontokat (például a választási törvény megváltoztatásával; új hatalmi szinteknek a föderatív struktúrába való beékelésével; csúcshatóságok létesítésével; támogatások, kedvezmények, jogosultságok megvonásával; végső esetben pedig az ügyészség mozgósításával, és a leginkább »renitens« oligarchák elrettentő célzatú

letartóztatásával, perbe fogásával, emigrációba kényszerítésével vagy börtönbe juttatásával.³¹⁸

A valóságos választási alternatívák hiánya következtében a tekintélyuralmi államoknak rendszerint még akkor is megkérdőjeleződik a demokratikus jellege, ha ők maguk – mint azt főleg a megújult változataik teszik – ezt állítják magukról, és azt a demokrácia valamilyen, például a vezérelvre épülő felfogása (vö. vezérdemokrácia)³¹⁹ alapján esetleg így is gondolják. Ahol vannak szavazások, de nincs érdemi választás, ott a demokrácia látszatát azért még meg lehet teremteni, például (gondosan megválasztott tematikájú) népszavazásokkal, népi vagy nemzeti konzultációkkal, és a vezető személyében megtestesülő, a média révén pedig explicitté tett és terjesztett népies vonások megfogalmazása után annak hangsúlyozásával, hogy a vezér „közülünk való”.

A autoriter államok többnyire antiliberális politikát folytatnak, amit „szeméremből” vagy megtevesztésből néha illiberálisnak (nem-liberálisnak) mondanak. Akárhogy is mondják azonban, a dolog azt jelenti, hogy erős bennük az ellenzékkel, a szabadelvű ellenzékkel és a kisebbségekkel szembeni intolerancia. Ez az emberi jogok és a polgári szabadságjogok kisebb-nagyobb mértékű korlátozásában vagy megsértésében is kifejezésre jut, ideértve a rendszerrel akárcsak a súrlódások szintjén is szembekerülő ún. civil jogvédők korlátozását, megfélemlítését, esetleg tevékenységük betiltását is. Az antiliberális társadalom- és jogpolitika ellenére az autoriter rendszerek nem vetik meg a neoliberaisnak mondott gazdaságpolitikát.

A polgári szabadságjogok korlátozása terén az egyik legsúlyosabb sérelem a sajtószabadságot éri: az ilyen rendszernek már a kiépítése is csak úgy lehetséges, ha korlátozzák a hírek és vélemények sajtó útján való szabad terjesztését. Ez rendszerint egy szelektív nyilvánosság létrehozásával történik (hiszen a hivatalos cenzúra az államok kiépítésének korában politikailag már snassz), ami olyan változatos technikákkal érhető el, mint egyes sajtótermékek „gleichschaltolása”, a médiahirdetések piacának kontrollja, a rádiófrekvenciák hatósági elosztása során érvényesített diszkrimináció és így tovább. A legmesszebbre e tekintetben is Oroszország ment, ahol a „korlátozás” a szabad média képviselőinek gyakori meggyilkolását is jelentette; a legismertebb eset Anna Politkovszkajáé,³²⁰ aki éppen más újságírók meggyilkolásá-

³¹⁸ Szilágyi Ákos: *Túlirányított demokrácia. Oroszlecke*. Pozsony, Kalligram, 2011. 225. A putyini rendszer későbbi fejlődéséről és dinamikájáról lásd Sz. Bíró Zoltán: *Putyin Oroszországa*. Budapest, Noran Libro, 2019.

³¹⁹ A vezérdemokráciáról általában lásd Körösi András: *Vezér és demokrácia, idézett kiadás* (2005), konkrétan és hazai vonatkozásokkal Körösi András: *Weber és az Orbán-rezsim. Pp. lebizciter vezérdemokrácia Magyarországon. Politikatudományi Szemle*. 2017/4. sz. 7–28.

³²⁰ Meggyilkolása előtt néhány héttel befejezett könyve – melyben lépésről-lépésre mutatta be a rendszer kiépítését, ideértve az ellenzéki politikusok megfélemlítését (megveretését), az oligarchák garázdálkodását és az ál-ellenzék létrehozását – nyugaton jelent meg. Magyarul lásd Politkovszkaja, Anna: *Orosz napló*. Ford.: Szieberth Ádám. Budapest, Athenaeum, 2018. Az orosz rendszer kiépíté-

ról írt egy könyvet, amikor 2006-ban moszkvai liftben lelőtték, mert nem tudták a kiépülő rendszerhez idomítani. A sajtó országonként változó mértékű korlátozásai általában a szólásszabadság biztosítása (s gyakran ennek a sajtószabadság „bizonyítékaként” való felmutatása) egészíti ki, amit csak háború esetén korlátoznak. Metaforikusan kifejezve: egy autoriter rendszerben ki lehet mondani bizonyos igazságokat, bár nem lehet azokat terjeszteni, s aki a rendszer alapvető érdekeit veszélyeztető igazságokat hangosan mond ki, sőt az adott lehetőségeken belül még terjeszteni is próbálja, annak nem attól kell félnie, hogy leverik a veséjét (miként egy „rendes” totalitarizmus klasszikus korszakában szokás), hanem attól, hogy lehallgatják a telefonját, és turkálni fognak bankszámlájában.

A szelektív nyilvánosságot és korlátozott sajtószabadságot a legtöbb ilyen államban egy hangos – és a modern elektronikus média korában költséges – propagandagépezet létrehozása és működtetése kíséri. A propaganda jelentőségét már a két világháború közötti rendszerek megfigyelői is felismerték. Ottlik László például a rá jellemző társadalom-lélektani érzékkel így írt róla: a propaganda „ereje nem abban van, hogy intelligens érvekkel meggyőz, hanem abban, hogy az ellenállást egyre fokozódó szuggesztíóval megtöri”. Ha valamit folyamatosan sulykolnak, akkor a megcélzott emberekben előbb-utóbb „megérlelődik a meggyőződés, hogy az ellenállás céltalan, és ezer indokot fog keresni arra, hogy »behódolását« saját lelkiismerete előtt igazolja”.³²¹ A propagandára többen megértően tekintenek, mondván: az autoriter államok ezzel ellensúlyozzák a fizikai erőszak-alkalmazás területén jellemző „visszafogottságukat”, ami megkülönbözteti őket a totális államoktól. A visszafogottság persze nem önkéntes, hanem inkább az ún. homlokzatépítés része. A szóban forgó államok ugyanis nem cserélik le a hagyományos polgári állami intézményrendszert, hanem afféle *façade*-ként: homlokzatként megtartják, mint ami jól elfedi a valóságos hatalmat és annak működési módját.

Az új, elsősorban a 2000 után autoriter irányba fordult államok esetén felvetődő vitatott kérdés, hogy szükségképpen oligarchikusak-e. A következő rész első fejezetében bizonyos fogalmi pontosítások mellett kifejtem, hogy ez gyakori, de nem szükségszerű. Vannak olyan autoriter államok, például Lengyelország, amelyek nem oligarchizálódtak lényeges mértékben. Az oligarchák persze sok autoriter rendszerben meghatározó tényezők, bár valójában – bár erről néha ők maguk sem tudnak – valójában strómanok, ami azt is jelenti, igen könnyen lecserélhetők. Akik ezt

seben nagy szerepet játszó politikai gyilkosságokról – egykori kémek és hírszerzők megmérgezéséről, maffiamódszerekkel történt kivégzésekről (ahová a szerző Politovszkaja esetét is sorolja; vö. 123–144.), oligarchák szállodai ablakon történő kidobálásáról, csecsen terroristák felhasználásáról és hasonlókról lásd Knight, Amy: *Orders to Kill. The Putin Regime and Political Murder*. New York, St. Martin Press, Thomas Dunne Books, 2017.

³²¹ Ottlik László: *Bevezetés a politikába* (eredileg Budapest, Királyi Magyar Nyomda, 1941.) részlete: *Politikatudományi Szemle*. 2002/1–2 sz. (301–311) 302.

nem veszik tudomásul, és esetleg önállóságra, netán politikai befolyásra akarnak szert tenni, azok könnyen szembekerülnek a politikával, és a tapasztalat szerint – amint annak az orosz Hodorkovszkij, a magyar Simicska Lajos és sokan mások a megmondhatóí – szinte mindig veszítenek. Az oligarchák többsége – Borisz Bere-zovszkij, Mihail Prohorov vagy Roman Abramovics – nagyon jól tudja, hogy milyen következménnyel jár az, hogy vagyona nem a szabad piacon keletkezett, hanem a politikai gyorsnászádok farvizén, s ezért engedelmeskedik. A szóban forgó országokban egyébként – már csak történeti okoknál fogva is – a szokásosnál jellegzetesen magasabb szintű a korrupció, amivel az érintett társadalmak szégyenlősen egyetértenek, mert nem tudják, hogy az (amint Karl Kraus fogalmazott) rosszabb, mint a prostitúció: amíg ugyanis az utóbbi csak egyvalaki erkölcsét veszélyezteti, addig az előbbi egy egész országét tönkreteszi. Szociológiai tény, hogy a korrupció együtt jár a nepotizmussal, és kontraszelekcióhoz vezet.

A kontraszelekció nemritkán a közélettel kapcsolatban kialakított hamis topozok elfogadásának kényszerű deklarációja révén zajlik. Ezek lehetnek jellegzetes gyűlölködés-szituációk (mai hazai példával éve migránsoszás, sorosozás, buzizás), melyeket a magyar társadalom vonatkozásában régebben a filozófus Hamvas Béla elemezgetett, vagy közéleti kommunikációt megalapozó „közösségi hazugságok”, amelyek működését Bibó István mutatta ki meggyőzően. „A kiegyezéssel, majd utóbb az ellenforradalmi magyar közéletben – fogalmazott Bibó a Horthy-korszak vonatkozásában – sem miniszter, sem községi jegyző, sem bankelnök, sem ipartestületi elnök, sem akadémiai elnök, sem tanfelügyelő nem lehetett olyan ember, aki döntő pillanatban nem volt hajlandó vagy nem volt képes egy rendeletben, egy fegyelmi határozatban vagy egy pohárköszöntőben magáévá tenni a közösségi hazugságoknak azt a rendszerét, melyen ez az egész közélet felépült. Lehet, hogy csak kis engedmény kellett hozzá, de már ez a kicsi is megindította a fordított kiválasztás [kontraszelekció] folyamatát, mert a legigazabb, legszenvedélyesebb és leglényeglátóbb emberek számára már ez is lehetetlenné tette, hogy hazugsághoz adjanak igaz erőket. Hosszú lejáratra pedig ez a fordított kiválasztás az egész közösség vezető rétegét kicserélte, s logikusan vezetett egész vezető rétegünk erkölcsi és értelmi lezüléséhez.”³²²

Minden oligarchához kiterjedt kliensi hálózat kapcsolódik, a legalitás és a jogszerűtlenség világa közötti átjárásokkal, s a különböző érdekcsoportok foglyul is ejthetik az államot (*state capture*), ami abban áll, hogy folyamatos befolyást szereznek a jogalkotásban, és informális, rejtett módszerekkel csak számukra megfelelő törvé-

³²²Bibó István: Eltorzult magyar alkat, zsákutcás magyar történelem. In: *Bibó István összegyűjtött munkái*. 4 kötet. Szerk.: Kemény István és Sárközi Mátyás. Bern, Európai Protestáns Szabadegyetem, 1981–1984. 1. kötet, (255–288) 277–78.

nyeket fogadtatnak el. Erre kivételesen a rendezetlen alkotmányos demokráciákban is sor kerülhet (mint például az 1970-es évek Olaszországában vagy a mai Dél-Afrikai Köztársaságban), de tipikus módon autoriter környezetben valósítható meg.

A tekintélyuralmi államok önmagukat alkotmányos rendszereknek tekintik, sőt elfogadják az alkotmányosság valamilyen eszméjét is. Az alkotmányos demokrácia modelljétől eltérően ugyanakkor előszeretettel használják a jogot, gyakran a büntetőjogot a hatalom tekintélyének védelmére. A joghoz való viszonyuk ugyanolyan ellentmondásos, mint a totalitárius rendszereké, bár e tekintetben kevesebb torzulást idéznek elő. A jogot politikai célok elérését segítő eszköznek tekintik, de nem veszik teljesen semmibe: amint az egyik elemző mondja, idegenkednek ugyan a joguralom (*rule of law*) követelményeitől, de „a jog révén” (*rule by law*), vagyis a jogot felhasználva szeretnek uralkodni. Ezzel persze belefutnak egy kellemetlen ellentmondásba is: a joguralom és a jogállamiság híveinek mutatják magukat, s ezért fenn kell tartaniuk a független bíróságok látszatát, amelyek – jogellenes eszközökkel történő meg- regulálásukig legalábbis – független bíróságként is viselkedhetnek. A jog és a hatalom ellentmondását az autoriter államokban különböző módszerekkel próbálják feloldani, mint például a speciális ügyekre szabott, személyükben jól szelektált bírókkal működő különbíróságok világa, a bírói kinevezések személyi kontrollja, sági és a bíróságok igazgatásának szoros felügyelete.

A tekintélyuralmi államokban a főhatalmat jelentő személyt vagy személyi kört mindig többféle társadalmi csoport támogatja, akikkel ők rugalmasan, időről-időre változóan és gyorsan kötnek szövetséget. A XX. század közepi Spanyolországban például a falangisták, a monarchisták és az egyházi vezetők voltak Franco leghűségesebb támogatói – egy meglehetősen heterogén társaság, akikkel a Caudillo külön-külön kötötte az alkukat és „csendes szövetségeket”, tehát módja volt arra is, hogy megossza őket. Efféle csendes szövetség volt a már említett magyar Bethlen–Peyerpaktum is. E különalkuk és csendes szövetségek már csak azért is könnyen megszervezhetők, mert az az autoriter államok – szemben a totalitáriusokkal – nem a folyamatos és aktív népi támogatásra, hanem csak a kialakított rend passzív elfogadására építenek.

Természetesen a fennálló rendet passzívan elfogadó attitűdöket is „elő kell állítani” és fenn kell tartani valahogyan, s ebben döntő szerepe van a társadalmi kérdések terén kialakuló közgondolkodásnak. A szakirodalmat gyakran megosztó kérdés, hogy e rendszereknek van-e egyáltalán egységes és domináns ideológiájuk? A problémát az veti fel, hogy egyfelől e rendszerek gyakran hasznosítják az érzelmi alapú nemzeti legitimációs mechanizmusokat, másfelől viszont az imént említett támogató szövetségek pragmatikus jellegűek (kölcsonös előnyökön nyugvók), ezért gyakran és gyorsan módosulnak. Ez utóbbi miatt úgy tűnhet, hogy az ilyen rendszereknek nincs uralkodó ideológiájuk. (Az ideológiamentes politikai szövetkezés szerepe miatt a régebbi szakirodalomban az autoriter állam kiépítésére irányu-

ló törekvéseket alkalmasint *boulangizmus*nak nevezték.)³²³ Akárhogy is foglaljunk azonban állást az ideológia kérdésében, annyi mindenképpen megállapítható, hogy az e rendszerek mögött álló csendes szövetséget könnyebb úgy nemzeti egységnek feltüntetni, ha a politikai rendet a nép és vezetője egybeolvadásaként gondolják el. „A vezetőnek a nép akaratát kell keresnie – mondta például Franco többször is, s ezt azért tehette, mert az ilyen államok a nép irányában gondoskodó (paternalista) rendszerként értelmezik önmagukat (hogy ne kelljen gyámkodó demokráciát mondaniuk). A tekintélyuralmi államok legitimitációjában nagy szerepe van a vezető személye iránti önkéntes lojalitásnak (főleg Linz kategóriái szerinti tradicionális autoritarizmus esetén), szemben a hivatalnoki és katonai változattal, ahol inkább bizonyos hivatalnoki körök pragmatikus szövetségére épülő engedelmisségi kötelezettségteremtés teremti meg a rendszer alapját. Ez utóbbira Putyin rendszere lehet példa, ahol a szilovikok³²⁴ természetesnek veszik a hatalmi eredményt hozó vezető iránti feltétlen engedelmisséget. Az autoriter rend a elfogadtatásában többen a populizmus szerepét hangsúlyozzák, ami persze nem ideológia, de döntő szerepe lehet a közgondolkodás elfogadó attitűdjeinek kalakításában.

Az új autoritarizmus abban is különbözik a régitől, hogy erőteljesebben érvényesül benne a populista legitimitáció, s ennek következtében könnyebben és szélesebb körben tud elfogadtatni megtévesztő látszatokat. Továbbá a réginél gyorsabban és rugalmasabban alkalmazkodik a környezeti feltételekhez, amiben a tömegmédiá mellett hatékonyan használja fel a szociális médiát. Ennek és más technológiáknak a következtében sokáig eredményesebb volt a kényszerítő és erőszakos politikai folyamatok színpalok mögé rejtésében is. Ideig-óráig könnyebben illeszkedett a globalizált nemzetközi rendszerbe, az e téren elért sikereit azonban e nemzetközi rendszernek a legutóbbi európai háborúval összefüggésben megfigyelhető sérülései egy pillanat alatt semmivé tették. S végül, mivel az autoritást egy olyan korban juttatja szóhoz, amelyben a modernitás ezernyi tényezője gyengíti és rombolja a tekintélyt, az ilyen államok egy-egy megoldása, különösen a vallással összefüggő ügyek és egyházpolitika terén, a felvilágosodás hagyományait őrző szemlélők számára kifejezetten anakronisztikusnak tűnik.

³²³ Boulanger-t az orléans-isták, a bonapartisták, a royalisták, sőt a baloldaliak is támogatták, tehát egy nagyon heterogén csoport állt mögötte, s nacionalista-populista felhangok mellett ő így is képes volt (rövid időre) tömegeket mozgósítani.

³²⁴ A szilovikok – kb. „erőemberek” (vö. or. сила: erő) – a rendvédelem, a honvédelem és a titkos információszerezés (titkosszolgálat) területén működő állami fegyveres testületek és szervezetek vezetői, akiknek döntő szerepe volt és van Putyin rendszerének kiépítésében, illetőleg fenntartásában. Lásd róluik Szilágyi Ákos: *id. mű* (2011) 214–225. (Sziloviki: „erő-emberek” az erőtlen államban).

5/C. A szociális-jóléti állam

ÁLTALÁBAN ♦ A XX. század harmadik új, jellegzetes államtípusa hosszú történelmi előzmények után a „nyugati országokban” alakult ki, ideértve az azok egykori észak- és közép-európai perifériáján lévő szomszédait; a II. világháború utáni évtizedekben élte virágkorát, s terjedt el szűk körben másutt is; így egyes távoli angol-szász országokban. Korlátozott formában megjelent Közép- és Kelet-Európában is, más államtípusok kiegészítéseként. Létrejött európai sikertörténetnek mondható: „Korábban soha nem történt még meg a történelemben – mondta róla egyik elemzője –, hogy ilyen sok ember, ilyen hosszú ideig, ennyire jól élt”.³²⁵ Ez a jellemzés még akkor is figyelemre méltó, ha tudjuk: a dolog lényege nem az, hogy a jóléti államokban mindenki „jól él”, hiszen itt is vannak szegények és elesettek, munkátlanok, tudatlanok és más szociális bajok miatt szenvedők. Az viszont igaz: ezek az államok korábban ismeretlen módon és mértékben gondoskodtak arról, hogy az általuk integrált társadalmak tagjai ne szenvedjenek sérelmet a tőkés piaccgazdasággal együtt járó bizonyos kockázatok, társadalmi veszélyek és sérelmek miatt, s ezzel történelmileg ismeretlen mértékben esélyeket biztosítanak számukra a jobb életre. Vagyis ez az állam emberek milliói számára minden korábbinál jobb életet teremtett, amivel nagyban hozzájárult ahhoz, hogy a szociális intézményrendszer mögötti közjogi rendszer, a II. világháború után stabilizálódott, vagy egyes országokban ekkor (esetleg újra) kialakított alkotmányos demokrácia fennmaradjon.

Az állam szociális-jóléti intézménnyé való átalakulása természetesen nem volt előzmény nélküli: ennek első kísérlete az 1880-as években a bismarcki Németországban zajlott, egyik prototípusa az 1930-as évektől kezdve formálódott Svédországban, egy sajátos kezdeményezése az amerikai New Deal része volt, Nagy-Britanniában pedig már a II. világháború alatt megtervezték, hogy majd azután megvalósíthatóak. Ezek az államok a háború utáni hosszú békeidőszakban szociális célok szolgálatába állították az eredetileg csak gazdasági szempontokat szolgáló intervenciós – a magángazdaságot politikai-jogi eszközökkel szabályozó-kiegyensúlyozó – politikájukat, s tartós jóléti intézményrendszerrel egészítették ki szervezetüket, az alkotmányos demokrácia valamilyen változatát. Ezzel helyrehozták a modern állam építőinek erkölcsi hitelét is, amennyiben nyilvánvalóvá tették, hogy a XX. századi Európa nem csupán szörnyállamokat képes kialakítani, hanem olyanokat is, amelyek a le-

³²⁵ E jellemzés kontextusa a következő. Az egykori brit miniszterelnök, Harold Macmillan megalapítását („országunkban a legtöbb embernek még soha nem volt ilyen jó dolga”) idézve Ralf Dahrendorf, német-angol társadalomtudós így fogalmazott: „Hogy boldogabbak vagyunk-e a szüleinknél vagy nagyszüleinknél, az más kérdés, de hogy az életszínvonalunk magasabb, mint korábban, ahhoz nem fér kétség”; vö. Dahrendorf, R.: *Egy új rend nyomában*. Budapest, Napvilág, 2004. 72. Másutt azt állította: „a jóléti állam... a legnagyobb haladás, amelyet a történelem eddig látott. Soha azelőtt nem volt ennyi embernek ilyen sok életésélye.”

hetőségekhez képest jó, de legalábbis a korábbiaknál élhetőbb életet biztosítanak. A nyugati világban az ilyen állam mára olyannyira az emberek életének természetes közegévé vált, hogy polgárai szinte észre sem veszik jótéteményeit. Szerepe és jelentősége sokak számára csak akkor tűnik fel, amikor valamilyen okból válságba kerül, és nem tudja azt adni, amit korábban nyújtott. Az elmúlt évtizedekben többen szívesen beszéltek ezen állam válságáról, visszaszorulásáról, sőt, egyesek egyenesen annak felszámolásáról is. Ennek ellenére azonban a modern nyugati állam jóléti irányba való elmozdulása alighanem irreverzibilis³²⁶ folyamat volt: bár ezen államoknak kétségtelenül vannak nehézségeik, válságtüneteik ellenére is visszavonhatatlanul hozzátartoznak a Nyugat politikai intézményrendszeréhez.

AZ ÁLLAM SZOCIÁLIS SZEREPÉNEK JELLEGZETES KATEGÓRIÁI ♦ Az állam nem munkaközvetítő iroda, nem kórházfenntartó pénzügyi alap s nem is valamilyen segélyfolyósító jótékonyági társaság, ám az újabb időkben mégis azt látjuk: szociális feladatokat felvállalva kórházakat és iskolákat tart fenn, illetőleg működtet, törődik a munkanélküliekkel, és segélyeket folyósít a rászorulóknak is. E korábban ismeretlen tevékenységek, melyek új erőforrások koncentrációját igényelték, nemcsak újfajta szerepfelfogást és politikákat, de részben új szervezetet is kívántak, és átalakították az állam elemzésére szolgáló fogalmak rendszerét is.

A jelenség elnevezése német és angol teoretikus gyökerekre megy vissza. A polgári boldogulásáról valamilyen szinten gondoskodó államot a régi német szakirodalomban egyesek jóléti államnak (*Wohlfahrtsstaat*) mondták, míg mások ugyanerre a jelenségre – utalva arra is, hogy az képes az ún. szociális kérdés megoldására – a szociális állam (*Sozialstaat*) elnevezést használták.³²⁷ Ezt később, az 1920-as években Hermann Heller, majd a ma is hatályos 1949-es bonni alaptörvény kapcsolatba hozta a jogállamiság eszméjével, az utóbbi esetben deklarálva, hogy a Német Szövetségi

³²⁶ Therborn, Göran – Roebroek, Joop: The Irreversible Welfare State. Its Recent Maturation, its Encounter with the Economic Crisis, and its Future Prospects. *International Journal of Health Services*. 16. évf. 1986/3. sz. 319–338. „Úgy véljük – fogalmazott Therborn és Roebroek –, hogy amíg a demokrácia fennmarad, a jóléti állam a fejlett kapitalista országok visszafordíthatatlan alapintézménye lesz.” E megfogalmazás logikája talán meg is fordítható: amíg a jóléti állam valamilyen ésszerű formája fennmarad, addig a Nyugat reménykedhet abban, hogy a képviseleti jellegű alkotmányos demokráciák is fennmaradnak.

³²⁷ A *Wohlfahrtsstaat* terminus – bár alkalmilag használták egyes XVIII. századi ókonzervatív szerzők is – a „katedraszocialista” közgazdásztól, Adolph Wagnertól származik, a *Sozialstaat* – „sozialen Staates” formában – a hégeliánus indíttatású liberálkonzervatív jogász-közgazdásztól, Lorenz von Steintől. Lásd Leisering, Lutz: Nation State and Social Policy. An Ideational and Political History (Introduction to the Book Series „German Social Policy”). In: Stolleis, Michael: *Origins of the German Welfare State. Social Policy in Germany to 1945*. 2. kötet. Ford.: Thomas Dunlap. Berlin–Heidelberg, Springer, 2013. 2–5. Történeti elemzésként vö. Metzler, Gabriele: *Der deutsche Sozialstaat. Vom bismarckschen Erfolgsmodell zum Pflegefall*. Stuttgart, Deutsche Verlags-Anstalt, 2003.

Köztársaság „szociális jogállam”.³²⁸ Bár e három kifejezés (jóléti állam, szociális állam, szociális jogállam) jelentése nagymértékben átfedi egymást, néhányan, például Franz-Xaver Kaufmann, tartalmi elemeik hangsúlybeli vagy annál lényegesebb különbségeiről is értekeznek.³²⁹

Az angolok ugyanezt a jelenséget immár csaknem száz éve jóléti államnak (*welfare state*) nevezik. Ennek eredetét illetően a tudományos folklór két történetet ismer. Az egyik szerint – mely a történész, Asa Briggs széles körben elterjedt megállapítására megy vissza – a kifejezést mai értelemben William Temple érsek használta először 1941-ben, amikor egy „nyelvi játékban” szembeállította a demokráciák jólét (*welfare*) iránti elkötelezettségét a diktatúrák „háborúskodó államával” (*warfare state*).³³⁰ Más források szerint ugyanakkor a kifejezés némileg korábban keletkezett; az angol társadalomtudósok ugyanis alkalmasint már az 1930-as években ezzel nevezték meg az új utakon járó svéd államot. Maguk a svédek egyébként jóléti államuk számára nem alkottak külön fogalmat; az állami gondoskodás jelenségével összefüggésben általában a *folkhemmet* (a nép otthona, a nép háza, népi otthon) kifejezést használták és használják ma is,³³¹ mellyel – a saját jóléti államukon túl – egyfelől újkori történelmük ún. szociáldemokrata korszakára, másfelől a kapitalizmus és a kommunizmus közötti svéd középútra is utalnak. A francia gondolkodók a szociális

³²⁸ Lásd Heller, H.: *i.m.* [1929]. *id. kiadás* (1995), 62–74. és Német Szövetségi Köztársaság alaptörvénye, 20. cikk (2) bekezdés és 28. cikk (1) bekezdés. A *sozialer Rechtsstaat* terminus Hermann Heller tanítványának, Carlo Schmidnek a javaslatára került az Alaptörvény szövegébe. Amikor egy ilyen komplex eszmét az alkotmányban deklarálnak, akkor az egész közjogi rendszerre kiható jelentésének kibontásakor előbb-utóbb megindulnak a viták. A szociális jogállam esetében erre az 1960-as években került sor. Lásd ezzel kapcsolatban egyfelől egyfelől Wolfgang Abendroth, másfelől Ernst Forsthoﬀ írásait: Demokratikus és szociális jogállam az NSZK alaptörvényében, és A szociális jogállam lényege és fogalma címen (ford.: Szilágyi Péter); mindkettő in: *Joguralom és jogállam. Antológia a Rule of Law és a Rechtsstaat irodalmának köréből*. Szerk.: Takács Péter. Budapest, Osiris, 1995. 175–194. és 195–218. Köztes álláspontként lásd Mössle, Wilhelm: A liberális államtól a szociális jogállamig (ford.: Ádám Antal), *ugyanott*, 167–174.

³²⁹ Lásd például Kaufmann, Franz-Xaver: *Herausforderungen des Sozialstaates*, Frankfurt am Main, Suhrkamp Verlag, 1997; *Die Entstehung sozialer Grundrechte und die wohlfahrtsstaatliche Entwicklung*. Paderborn. Schöningh, 2003; *Sozialpolitik und Sozialstaat. Soziologische Analysen*. Wiesbaden, Verlag für Sozialwissenschaften, 2005; *Varianten des Wohlfahrtsstaates. Der deutsche Sozialstaat im internationalen Vergleich*. Frankfurt am Main, Suhrkamp, 2003.

³³⁰ Briggs, Asa: The welfare state in historical perspective. In: uő: *The welfare state. Selected essays*. New York, Harper & Row, 1967, 25–45., magyarul A jóléti állam történeti prespektívában. In: *A jóléti állam*. Szerk.: Ferge Zsuzsa – Lévai Katalin. Budapest, T-Twins 1991. és Hilscher, 2004. 223–238.

³³¹ A jelenség norvég gyökeréről (*Folkhemmet*) és egyéb kérdéseiről lásd Götz, Norbert: The Modern Home Sweet Home. In: *The Swedish Success Story?* Szerk.: Kurt Almqvist – Kay Glans. Stockholm, Axel and Margaret Ax:son Johnson Foundation, 2004. 97–107. A *folkhem* egyébként a svéd települések azon házát jelentette, ahol a nép összejöheth, művelődhet, és igénybe vehet kulturális-oktatási szolgáltatásokat is, sőt ahol politizálhatnak is. Magyarul akár *községházának* is mondhatnánk, ha az nem jelentene már valami mást. Nem minden skandináv nép vette át e kifejezést; a dánoknál inkább a *velførdss-tatnak*, a finnknél pedig a *hyvinvointivaltionak* nevezik a jóléti államot.

szerepet vállaló államot gondoskodó államnak (*l'état providence*) nevezik, ami valamikor gondviselő államot jelentett. A kifejezést eredetileg a második Francia Császárságra használták, s volt némi szarkasztikus konnotációja is (ti. az „isteni gondviselésre” engedett következtetni), mára azonban e mellékjelentés eltűnt mögüle, s a gondviselés is inkább gondoskodást jelent.³³² Az olasz szóhasználatban a szociális állam (*stato sociale*), a spanyol nyelvben pedig a jóléti állam (*estado de bienestar*) kifejezések terjedtek el.

Nálunk, amikor a „szocialistának” mondott, sok tekintetben szociális szempontokat is érvényesítő, de lényegében egy kommunista párt által berendezett államot 1990-ben egy polgári állam váltotta fel, ennek ígért-remélt elkötelezettségét eleinte sokan a „szociális”, majd inkább „jóléti” jelzővel fejezték ki. Az 1989-es alkotmány-szöveg megfogalmazásakor felvetődött, hogy abban az új magyar államot, német mintára, „szociális jogállamként” kellene meghatározni; ezt azonban az ideológiai kérdések iránt akkor túl érzékeny alkotmányozók elvetették. Az 1989-es alkotmány szerint, melynek a preambuluma végül is a „szociális piacgazdaságra” utalt, a Magyar Köztársaság „független” és „demokratikus”, de nem szociális jogállam lett. Az utóbbit megismételte a 2011-es Alaptörvény is („Magyarország független, demokratikus jogállam”; Alapv. B. cikk), másutt kiegészítve ezt annak deklarálásával, hogy az új állam „arra törekszik”: „szociális intézmények és intézkedések rendszerével” vagy „a közösség számára hasznos tevékenységéhez igazod[va]” (azaz közmunka biztosítása révén) „minden állampolgárának szociális biztonságot nyújtson” (XIX. cikk). Végül tehát a *szociális*, majd a *jóléti* állam kifejezések nálunk is elterjedtek (természetesen külön-külön; ebben az összevont formában csak itt, e szakasz címében alkalmazom), nyilvánvalóan összefüggésben azzal is, hogy 1990 után kialakult maga a jelenség is – évtizedekkel a nyugati minták után. A közgazdász Kornai János szerint azonban az még így is „koraszülöttként” látott napvilágot: túl hamar jött és túl sokba került, túl sokat vártak tőle, de csak keveset adott.³³³ Hamar át is alakult, hogy aztán majd megint átalakulhasson.³³⁴ Vagyis a mi jóléti államunk – mely egy kicsit szegé-

³³² Lásd erről Guérin, Serge: *De l'État Providence à l'État accompagnant*. Párizs, Michalon, 2010. és (kanadai vonatkozásokkal) Ewald, François: *Histoire de l'État-providence*. Párizs, Poche, 1996 (eredetileg: 1986).

³³³ Vö. Kornai János: *Indulatos röpirat a gazdasági átmenet ügyében*. Budapest, HVG Kiadó, 1989. Kornai mind ebben, mind más írásaiban (például A posztzocialista átmenet és az állam. Gondolatok fiskális problémákról. *Közgazdasági Szemle*. 39. évf. 1992/6. sz. 489–512. Az állampolgár és az állam: a jóléti rendszer reformja. *Mozgó Világ*. 1996/2. 33–45.) arra hívta fel a figyelmet, hogy a szocialista korszak 1990-ben nem egy kiérlelt, hanem egy eltorzult társadalombiztosítási rendszert hagyott maga mögött, az állampolgároknak – a nemzetgazdaság teljesítményéhez képest – túlzó szociális elvárásaival együtt.

³³⁴ Lásd erről például Orosz Ágnes: Transformations of the welfare state in Hungary. *Journal of Insurance Financial Markets and Consumer Protection*. 2018/3. (29 sz.) 50–65 A magyar jóléti rendszer vázlatos történetét lásd ugyanitt (56–61.), továbbá Ferge Zsuzsa: Az állami szociálpolitika változásának

nyes, kicsit törékeny és egy kicsit ingatag volt... de a miénk! – ugyanolyan nehezen állandósult valamilyen tartós formában, mint a megnevezése. Sokan joggal aggódtak azért, hogy el ne fújja a szél. A történelem szele, aminek szárnyán akkortájt a neoliberais közgazdászok ültek. Komolyra fordítva a szót fogalmazhatunk úgy is: a polgáraitól gondoskodó államra vonatkozó általánosan elfogadott nemzeti vízióknak, konszenzus hiányában, mindig ingatag volt egy kicsit: a döntéshozók 1990 óta hozták ezt, hol meg azt a modellt követték, míg nem a jól berendezett magyar jóléti állam eszméje eltűnt, de legalábbis megtépződött a gazdaság (állítólagos) teljesítőképességének, a lakosság (feltételezett) teherbíró-képességének és a (sokféleképpen értelmezett) alkotmányosság³³⁵ Bermuda-háromszögében. Ilyen körülmények között a 2010 utáni szociálpolitika, mely az elesetteknél és a legrosszabb helyzetben lévők felemelésénél fontosabbnak tartja a középosztály támogatását, úgy haladhatott előre, mint kés a vajban, szobahőmérsékleten.

Az új államtípus jellemzéséhez két háttérfogalmat is kell tisztázni röviden: az egyik a szociálpolitika, másik a szociális piacgazdaság.

Az előbbi a társadalom működését bizonyos szükségletek kielégítésének előmozdításával befolyásolni kívánó politika, melynek elsődleges célja a társadalmi integráció biztosítása vagy annak erősítése. Ezt az integrációt leggyakrabban az esélyegyenlőség előmozdításával, a különböző jellegű és eredetű hátrányok ellensúlyozásával, ennek keretében méltányos vagyon- és jövedelemelosztás kialakításával, valamint a kapitalista gazdasági-piaci folyamatok által okozott sérelmek (munkanélküliség stb.) orvosolásával, illetőleg a modern viszonyok közötti kockázatok elhárításával valósítja meg. A szociálpolitika azt feltételezi, hogy a nemzetgazdaságban megtermelt és a piac mechanizmusai által elosztott vagy elosztandó tőke és munkajövedelmek egy részét, bár polgári viszonyok között sosem a nagyobbik részét, az állam politikai-közhatalmi eszközökkel (adókkal, járulékokkal és egyéb kötelező befizetések előírásával) elvonja, és szociális szempontok szerint újraosztja. Azaz az állam *redisztribúciót* folytat, amivel egyes közgazdasági elméletek szerint pozitívan, mások szerint negatívan befolyásolja a piac működését is. Pragmatikus megközelítésben a szociálpolitika fő kérdése az, hogy miként lehet a leghatékonyabban kielégíteni az állampolgárok szükségleteit a piac részleges vagy teljes „megkerülésével”: például állami lakásépítéssel vagy speciális intézmények (például házi vagy intézeti idősgondozás, család- és a gyermekvédelem

irányai a rendszerváltozás óta. In: *Politika és társadalom 1989–1998*. Szerk.: Kulcsár Kálmán. Budapest, MTA, 1999. 165–189. és Szalai Júlia: *Nincs két ország...? Társadalmi küzdelmek az állami (túl)elosztásért a rendszerváltás utáni Magyarországon*. Budapest, Osiris Kiadó, 2007.

³³⁵ Ennek ma már csak retrospektív értelmezéséhez egyetlen példaként, mely jogfilozófiai meglátásokkal, lásd Sajó András: A materiális természetjog árvái, avagy hogyan védi Alkotmánybíróságunk az elesetteket. *Magyar Jog*. 43. évf. 1996/4. sz. 205–231. és uő: How the Rule of Law Killed Hungarian Welfare Reform. *East European Constitutional Review*. 5. Évf. 1996/1. 31–41.

stb.) fenntartásával.³³⁶ Funkcionalista szempontú elemzői arra keresik a választ, hogy a különböző szociális tevékenységek (például támogatott foglalkoztatási formák) mennyiben járulnak hozzá az adott társadalom zavartalan működéséhez, az új feltételekhez való adaptálódáshoz és a társadalmi integráció fenntartásához. Végül, strukturális elemzése egyebek mellett az állam és az állampolgárok közötti viszonyra figyel: például „számba vesz olyan meghatározó tényezőket, mint az adott társadalom gazdasági-társadalmi fejlettsége, a társadalom erőviszonyai és a közösség értékrendje. Ezek a tényezők ugyanis nagymértékben belejátszanak abba, hogy egy adott korszakban hogyan definiálják a szükségletek, vagy a szociális szolgáltatások fogalomkörét, milyen eszközöket vesznek igénybe a jólét megteremtésére, illetve kikre irányul a szociálpolitikai cselekvés.”³³⁷

Egy állam szociálpolitikájának elemzése során általában a következő kérdésekre kell válaszolni:

(a) ki és hogyan határozza meg azokat a szükségleteket, amelyeket az állam megpróbál kielégíteni, amelyek kielégítését segíti, illetőleg amelyek kielégítését nem támogatja,

(b) kikre – mely társadalmi csoportokra, rétegekre vagy osztályokra – irányul a szociálpolitikai tevékenység (csak szegényekre vagy a középosztályra is, csak a munkavállalókra vagy másokra is stb.),

(c) akik ennek keretében valamit kapnak, azok azt milyen módon és milyen jogi alapon kapják (természetben vagy pénzben, támogatásként vagy segélyként); illetőleg amikor ennek fedezetét elvonják (adóként, járadékként vagy más formában), annak során érvényesíteni kell-e szociális szempontot is; továbbá

(d) kik annak további szereplői az állam mellett, esetleg a helyett, egy-egy területen; és például a munkáltatóknak, a civil szervezeteknek vagy másoknak van-e szerepe ezen a téren, s végül

(e) általában milyen eszközöket preferálnak a célok eléréséhez, s azok között az ún. piacconform, vagy a piacorklátozó eszközök vannak-e többségben.

Ez utóbbi problémát megvilágíthatja a következő példa: ha a társadalmi viták nyomán megállapították, hogy a közép- és alsó osztályok munkaviszonyban álló tagjainak lakhatása olyan szükséglet, amelynek kielégítését elő kell mozdítani, akkor azt kell eldönteni, vajon ezt a munkáltatóknak vagy az államnak kell-e megtennie, s ha ez utóbbinak, akkor ennek az állami lakásépítés, a „kedvezményes kölcsön”, az ún. „szocpolos” vagy „csokos” támogatás, a piaci lakbérek maximálása, esetleg a szükséglet szenvedőknek adott lakbértámogatás-e a megfelelő módja.

³³⁶ Lásd erről Egresi Katalin: A szociális jóléti állam. In: *Államtan. Digitális tankönyv kézirat*. (2005) 2. kötet, jelzett elérhetőség. 5. a hazai szociálpolitika múltjáról lásd még Egresi K.: *Szociálpolitika Magyarországon. Nézetek, programok és törvények 1919–1939*. Budapest, Napvilág Kiadó, 2008. és Tomka Béla: *Szociálpolitika a 20. századi Magyarországon európai perspektívában*. Budapest, Századvég, 2003.

³³⁷ Egresi K.: *i.m.* (2005) ugyanott.

Az e kérdésekben való állásfoglalást nagyban befolyásolja, hogy mit gondolunk a tőkés piacgazdaság jellegéről, vagyis mennyiben és mennyire tartjuk azt összeegyeztethetőnek a szociális szempontokkal. Ezzel kapcsolatos a szociális piacgazdaság (*soziale Marktwirtschaft*) fogalma és komplex elmélete, ami Alfred Müller-Armack, Alexander Rüstow, Wilhelm Röpke és Helmut Meinhold elméleti műveiből bomlott ki a XX. század derekán.³³⁸ A fogalomban rejlő eszméket először a Német Szövetségi Köztársaságban valósították meg Konrad Adenauer kancellársága idején, 1949 és 1963 között, a mellette egy ideig gazdasági miniszterként működött, majd őt kancellárként követő Ludwig Erhard irányításával.³³⁹ Müller-Armack szerint, aki a kifejezést megalkotta, a szociális piacgazdaság „új szintézist” próbál elérni egyfelől a szabad és korlátlan piac, másfelől a központilag tervezett szocialista gazdaság között. „A szociális piacgazdaság – fogalmazott 1947-ben – a piacgazdaság szabályai szerint működő, de különféle szociális jellegű biztosítékokkal kiegészített gazdaság”, ezért alapelve az, hogy „annyi teret [kell] adni a szabadpiaci gazdálkodásnak, amennyi lehetséges, s annyi teret az állami beavatkozásnak, amennyi feltétlenül szükséges”.³⁴⁰ Mondták ezt úgy is, hogy a piaci versenyt fenn kell tartani, de aki abban alulmarad, azt támogatni kell, hogy újra részt vehessen a versenyben. Megint másként fogalmazva: senkit sem szabad az út szélén hagyni. A „szociális” jelző elsősorban a piacgazdaságba történő olyan beavatkozás lehetőségére utalt, amely az egyenlőséggel és az igazságossággal áll összefüggésben (tehát nem pusztán gazdaság-stabilizációs célokat szolgál). Például arra, hogy egy közösség, képviselője, az állam révén úgy dönt, hogy a társadalmi igazságosságra tekintettel megváltoztatja a piaci folyamatok eredményeként előálló jövedelmi megoszlást, mert úgy ítéli meg, hogy a társadalmi biztonság stabilizálhatja a piacgazdaságot. E vonatkozásában a „szociális” egy átfogó társadalompolitikát (*Gesellschaftspolitik*) is jelentett, melynek leghangsúlyosabb eleme a szociálpolitika volt, de kiterjedt a lakosság széles tömegeinek – egyéni és családi adókedvezmények, méltányos szabályok melletti odaítélt vissza-nem-térítendő támogatások formáját öltő, vagy más módokon zajlott – tulajdonhoz juttatására is.

Az említett közgazdászok szerint a vagyonnak nemcsak gazdasági, hanem erkölcsi jelentősége is van, az erkölcs pedig gazdasági következményeket von maga

³³⁸ Lásd *Grundtexte zur Sozialer Marktwirtschaft*. 2 kötet: *Das Soziale in der sozialen Marktwirtschaft*. Szerk.: Hohmann, Karl és Wünsche, Horst Friedrich. Stuttgart, Gustav Fischer, 1988.

³³⁹ Általános összefoglalásként lásd Mureşan, Ştefan Sorin: *Social Market Economy. The Case of Germany*. Cham, Springer, 2014, elsősorban elméleti kérdéseket tárgyalva (9–125), kitérve más modellekre is (127–157) és bőségesen elemelve a gyakorlatot (159–382). Az elméleti kérdések elemzését lásd Dyson, Kenneth: *Conservative Liberalism, Ordo-liberalism, and the State. Disciplining Democracy and the Market*. Oxford, Oxford University Press, 2021.

³⁴⁰ Müller-Armack, Alfred: *Wirtschaftslenkung und Marktwirtschaft*. Hamburg, 1946, 1947,²1948, München, Kastell-Verlag, 1990., más tanulmányokkal: *Wirtschaftslenkung und Marktwirtschaft. Studien und Konzepte zur sozialen Marktwirtschaft und europäischen Integration*. Freiburg, Rombach, 1966. 131.

után: a „tisza piac” – hívta fel rá a figyelmet Alexander Rüstow – destabilizálhatja a társadalmat, mert veszélyes tevékenységeket (is) bátorít. Ezt szerinte egy olyan „társadalmi alrendszer” előmozdításával lehet ellensúlyozni, amely – azon túl, hogy megteremti a gazdaságpolitika feltételeit – „lelki-erkölcsi klímát” jelent a „materialista önzéssel szemben”.³⁴¹ Az állam központi bankjának – hangsúlyozta Wilhelm Röpke – a gazdasági folyamatok elemzése mellett folyamatosan törődnie kell a köz-erkölcsökkel, a társadalmi normákkal és értékekkel is, s a piac mögötti szabályok felállításával „meg kell védenie a gyengéket”. A szociális piacgazdaság – hangsúlyozták többen is – „humángazdaság”, melyben az embert nem csupán termelőnek és fogyasztónak tartják, hanem személyében is fontos emberi lényként veszik számításba. Az így felfogott *gazdasági humanizmust* Röpke gyakran „harmadik útnak” nevezte a kapitalizmus és a kommunizmus között.³⁴² A szociális piacgazdaságban az államnak – s ebben az hasonlít a keynesiánus ún. intervenciók államra – aktív konjunktúrapolitikát kell folytatnia, ideértve a termelés mennyiségének szabályozását, valamint teljes foglalkoztatottság elérésére kell törekednie. Ezen túl azonban – s ebben az imént említett gondolkodók javaslatai eltérnek Keynes javaslataitól – meghatározott szociális szempontokat is érvényre kell juttatnia. Így a jövedelmek újraelosztása révén, illetőleg a lakosság vagyonhoz juttatásával kizárólag szociális okokból korrigálnia kell a piaci jövedelemelosztást, továbbá aktív versenypolitikával, vagyis a konkurencia intézményes garantálásával (például a versenyben alulmaradók pénzübeli vagy adókedvezményekben testet öltő támogatásával) segítenie kell a hatékony versenyt a gazdaságban.

A FOGALMI MEGHATÁROZÁS FŐ IRÁNYAI ♦ A „dolgok és szavak” viszonya e területen is felvet néhány kérdést; ám itt nem az elnevezés tárgyyszerű volta vagy érték-tartalma vezet problémákhoz, hanem a megnevezett dolog mibenlétének szabatos meghatározhatósága. A jóléti államok szakirodalmi feltűnően, már-már gyanúsán sokat foglalkozik a jóléti állam definíciójával: a legtöbb szerző ad valamiféle definíciót, és szükségét érzi, hogy kritikával illesse a másikat.

E definíciók olykor gazdasági, máskor politikai, ismét máskor pedig jogi jellegűek. A gazdaságiak rendszerint a kapitalista fejlődés egy meghatározott korszakához, az ipari társadalomhoz vagy annak egy előrehaladott szakaszához, a politikaiak pedig a munkásmozgalom követeléseire vagy a demokrácia kiterjesztéséhez-kiterjedéséhez kötik a jóléti államot. Ez utóbbira ad példát a hazai szakirodalomban a közgazdász Csaba Iván és Tóth István György. „A jóléti állam – írják számos más

³⁴¹ Rüstow, Alexander: *Zwischen Kapitalismus und Kommunismus*. Godesberg, Küpper, 1949. folyóiratban: *Ordo. Jahrbuch für die Ordnung von Wirtschaft und Gesellschaft*. 2. évf. 1949. 100–169.

³⁴² Röpke, Wilhelm: *Civitas Humana*. Erlenbach-Zürich-Stuttgart, Eugen Rentsch, 1945, ²1946. magyarul részletei: *Civitas Humana. Emberséges társadalom – emberséges gazdaság. Válogatás műveiből*. Budapest, Kráter, 1996, Aula, ²2000.

definíció ismertetése mellett kitérve erre is – a piaci jövedelmek újraelosztásának rendszere, ahol a redisztribúció a demokratikus szabályoknak alávetett, ám érdekcsoportok és nyomásgyakorló csoportok által alakított játékszabályok szerint működtetett állami kényszer útján valósul meg.”³⁴³ Eszerint egy demokratikus rendszerben bizonyos csoportok, például a nyugdíjasok vagy a nagycsaládosok politikai befolyást keresve összefog(hat)nak a szavazóbázist kereső politikai erőkkel, s a számukra kedvező „jóléti transzfereket” (tulajdonképpen jövedelem-átcsoportosítást) rákényszerítik az államra. A jogokra alapozott definíciók gyakran a „szociális állampolgáriság” fogalmából indulnak ki, s azt állítják: az az állam jóléti, amely állampolgári jogon biztosítja a megélhetés minimumát polgárai számára. Erre mások persze rögtön azzal reagálnak, hogy egyes jóléti államok nem a minimális szinten való megélhetést biztosítják polgáraiknak, hanem jóval többet annál, mások meg még a minimumot sem állampolgári alapon, hanem „(társadalom)biztosítási” alapon teszik elérhetővé. Vannak szerzők, akik az ilyen államot annak állítólagos történelmi helyi értéke alapján határozzák meg, azt állítva, hogy az „középutat” keres a zabolátlan kapitalizmus és a totalitárius szocializmus között. Ismét mások mennyiségi szempontokat vesznek alapul: szerintük a (hagyományos) „állam” és a „jóléti állam” között a szociális kiadások egy minimális szintje vagy – a másik oldalról megközelítve – a minimális szükségletek állami szavatolása tekinthető vízvázalasztónak. Az amerikai szociológusnak, Harold L. Wilenskynek egy több elemet is kombináló, kissé régimódi, de sok tanulsággal szolgáló meghatározása szerint például a jóléti állam a gazdag demokráciák állama: „a jövedelem, a táplálkozás, az egészség, a lakás és az oktatás minimális mértékének állami (kormányzati) szavatolása minden állampolgár számára politikai jogként, nem pedig jótékonsági adomány gyanánt.”³⁴⁴ Ez kiegészíthető egy „strukturálisnak” mondott, valójában inkább funkcionális szemponttal is, amit a Cambridge-ben tanító svéd marxista szociológus, Göran Therborn hangsúlyozott.³⁴⁵ Eszerint az, hogy egy állam jóléti-e, annak alapján válaszolható meg, vajon az állami „rutintevékenységek” jellegzetes módon mire irányulnak: a

³⁴³ Csaba Iván – Tóth István György: A jóléti állam politikai gazdaságtana. In: *A jóléti állam politikai gazdaságtana*. Szerk.: Csaba I. – Tóth I. Gy. Budapest, Osiris, 1999. (7–37) 14.

³⁴⁴ Wilensky, Harold L. – Lebeaux, Charles N.: *Industrial Society and Social Welfare*. New York, Russell, Sage 1958; Paperback: Free Press, 1965. XII. Wilensky (ezekkel lényegében megegyező) későbbi nézeteit lásd Wilensky, Harold L.: *The Welfare State and Equality. Structural and Ideological Roots of Public Expenditures*. Berkeley, University of California Press, 1975; uő: *Rich Democracies. Political Economy, Public Policy, and Performance*. Berkeley, University of California Press, 2002.

³⁴⁵ Therborn, Göran: *When, how and why does a state become a welfare state? Presented at the ECPR Joint Workshops in Freiburg, March 20–25* (konferencia-előadás) Freiburg, 1983. Lásd még ehhez Therborn, Göran – Pfaller, Alfred – Gough, Ian: *Welfare Statism and International Competition. The Lesson of the Case Studies*. In: *Can the Welfare State Compete? A Comparative Study of Five Advanced Capitalist Countries*. London, Macmillan, 1991. 271–297. (az öt esettanulmány az Egyesült Államok, Egyesült Királyság, Franciaország, NSZK, Svédország jóléti rendszerét hasonlítja össze).

hagyományos feladatokra-e (például közigazgatásra, közbiztonságra, jogalkotásra, igazságszolgáltatásra stb.), vagy a családok jóléti szükségleteinek szolgálatára: egészségügyi, oktatási, segélyezési stb. célok elérésére. Ha a tevékenységek többsége nem a hagyományos célokra, hanem szociális célokra irányul, akkor Therborn szerint jóléti államokról beszélhetünk. E megközelítés persze ugyanolyan bizonytalan lábakon áll, mint az ún. intézményorientált meghatározás, amely az állam jóléti jellegét bizonyos jellegzetes intézmények meglétéhez köti. Ez utóbbi lábai azért bizonytalanok, mert a jellegzetesnek tartott intézmény helyett valami más is elláthat egy-egy funkciót (a Beveridge-terv szerint például egy minisztérium látta volna el azt, amit másutt a társadalombiztosításra bíztak).

De miért van a jóléti államnak ilyen sok definíciója, s miért nem jutnak konszenzusra a tudósok?³⁴⁶ Az okot akkor láthatjuk, ha szemügyre vesszük a ma már a téma klasszikusának számító dán közgazdász, Gøsta Esping-Andersen megfogalmazását: „A szokásos tankönyvi meghatározás szerint [a jóléti állam] a polgárok elemi jólétének biztosítására irányuló állami felelősségvállalást jelent. Egy ilyen definíció [azonban] egyszerűen elmegy azon kérdések mellett, hogy a szociálpolitika vajon egyenjogúsító-e vagy sem, segít-e a rendszer legitimációjában vagy sem, továbbá hogy a piaci folyamat ellenében vagy azt segítve fejti-e ki hatását, s végül, hogy mit is jelent az »elemi« szócska. Nem volna-e helyénvaló azt várnunk egy jóléti államtól, hogy jóléti igényeinket az elemi vagy minimális szintnél jobban elégítse ki?”³⁴⁷ Amint látható, Esping-Andersen – másokhoz hasonlóan – a definíciótól egy abba „beleöntött”, de legalábbis legfontosabb elemeiben belefoglalt fogalmi kifejtést vár, mely a lényegi jellemzők mellett az állam politikai irányvonalának meghatározására is kiterjed.

S ez itt azért fontosabb, mint más államtípusok esetén, mert három fontos kérdésben csak ezt ismerve lehet állást foglalni. (a) Ezek az államok, mint jelezni fogom, igen lassan, előzetes tervek nélkül, egy évszázad folyamán bontakoztak ki a maguk teljességében, ezért csak a fogalmi elemek köre és a politikai irányvonal tartalma kérdésében való állásfoglalás után lehet eldönteni, hogy egy állam jóléti állam-e már, s ha az, akkor mikor vált azzá. (b) Ugyanígy: a XX. század végi gazdasági folyamatok szorításában bevezetett korlátozások közepette, a szociális kiadások újra és újra beharangozott csökkentésének veszélyével és a szerkezeti átalakulásainak tényeivel szembenézve csak erre tekintettel dönthető el, hogy egy állam az esetleges korlátozások és átalakítások ellenére szociális-jóléti államnak tekinthető-e még, s ha igen, meddig. (c) Végül, ezen utóbbi kontextusban dönthető el, hogy megkérdője-

³⁴⁶ A definíciós problémáról (az ittenitől eltérő megközelítésben, de a problémát hasonlóan azonosítva) lásd Kuhlmann, Johanna: What is a welfare state? In: *Routledge Handbook of the Welfare State*. Szerk.: Greve, Bent. London, Routledge, 2019. 13–22.

³⁴⁷ Esping-Andersen, Gøsta: *The Three Worlds of Welfare Capitalism*. Cambridge, CUP, 1990. részlete magyarul: Mi a jóléti állam? In: *A jóléti állam*. id. kiadás (1991).116–132. és *Államtan. Írások...* id. kiadás (2003).

lehető-e a szociális-jóléti állam jövője – amint azt sokan, politikai és gazdaságpolitikai axiómáik alapján szívesen megteszik, noha mindig azzal szembesülnek, hogy az ilyen állam még mindig itt van velünk.

A SZOCIÁLIS-JÓLÉTI ÁLLAM KIALAKULÁSA, FEJLŐDÉSE, VÁLSÁGA ♦ A szociális-jóléti államok előzményei a XIX. században alakultak ki, amikor is mind a szocialista, mind a konzervatív politikusok és gondolkodók (s nem sokkal utánuk, a század végén pedig a liberálisok is) a kapitalizmus ún. manchesteri betegségeinek orvoslására és a „szociális kérdés” politikai megoldására törekedtek, bár egészen különböző eszközökkel. Maguknak a jóléti államoknak a teljes kiépülésére azonban csak az intervenció állam megszületése után, a XX. század második felében került sor. Ez azt mutatja, hogy ezek az államok a legtöbb országban egy hosszú evolúció eredményeként alakultak ki. Szorgalmazói a kis lépések politikáját követték: mindig annyit követeltek, amennyi megvalósítható, s csak annak teljesülése után fogalmazták meg további céljaikat.³⁴⁸ A lassú kifejlődés másik oka az volt, hogy ennek az államnak sosem volt valamilyen előzetes „nagy terv”, amit valamelyik „nagy elméletben” fogalmaztak meg: a jóléti állam az elmélet és gyakorlat folyamatos párbeszédéből alakult ki, lassan, szinte észrevétlenül.

ELŐZMÉNYEK ♦ A szegényekről a legtöbb korábbi társadalom gondoskodott valahogyan: a középkorban például a céhek, a kolostorok és egyházközösségek, a nagycsalád jelentette szélesebb rokonság révén, a korszak végén pedig a városi helyhatóságok szegényházaiban. A kapitalista gazdasági rend elterjedésével – mely egyfelől városiasodást, másfelől iparosodást jelentett – általánosan elfogadottá vált, hogy a munkáltatók a szabad munkavállalás következtében nem kötelesek gondoskodni munkásaikról, miközben a hagyományos közösségek, például a nagycsaládok felbomlottak, a szekularizáció következtében pedig az egyházközösségek a szegénygondozás területén is elvesztették jelentőségüket. A gazdálkodás újszerű módja és a „szabad munkavállalási rendszer” ráadásul tartóssá tette a városi munkanélküliséget, s elterjesztette az olcsóbb női és gyermek munkaerőt. A kialakuló nagyvárosokban gyakoriak voltak a közegészségügyi problémák, az ipar fejlődése és gyors átalakulása pedig szükségessé tette a munkaerő képzését, alkalmasint pedig tovább- és átképzését is. E nagy és komoly problémákat az újkor elejének középkorból örökölt ún. represszív szegénypolitikája (munkára kényszerítés, a koldulás szabályozása, sőt

³⁴⁸ „Azok az államférfiak – jegyezte meg Asa Briggs –, akik [Angliában] megszavazták az 1870-es oktatási törvényt... valószínűleg nem fogadták volna el az 1891-es törvényt. Akik viszont az 1891-es törvényt elfogadták, mindent elkövettek volna az 1906-os étkezési törvény bevezetése ellen” és így tovább. Vö. Briggs, A.: *i.m.* (1967/1991), 224.

büntetése, helyhatósági segélyezés) nyilvánvalóan nem tudta megoldani.³⁴⁹ Jelentős változást a korai szociális törvényhozás hozott.

Az ún. gyári törvények (például Angliában először 1802-ben, majd azt követően többször is; Poroszországban 1839; Svájcban 1877), a berlini, majd a zürichi nemzetközi konferenciák (1890 és 1897), valamint és Párizsi Munkásvédelmi Kongresszus (1900) ajánlásai, melyek egy részét a nemzeti törvényhozók is elfogadták, mintegy száz év alatt jelentősen korlátozták a munkáltatók és a munkavállalók szabadságát, s ezáltal enyhítették a nagyvárosokban koncentrálódott munkásnyomort.³⁵⁰ Olyan rendelkezéseket tartalmaztak, mint a gyermekmunka korhatárhoz kötése, szabályozása és korlátozása. Csak példaképp kiemelve itt néhányat ezek közül: az egyik megtiltotta a 9 éven aluliak foglalkoztatását a gyapotgyárakban és fiatakorúak éjszakai munkavégzését; a másik 12 órában maximálta a 9 és 16 éves kor közötti gyermekek munkaidejét; egy harmadik jogellenessé nyilvánította a 12 és 16 év közötti gyermekek vasárnapi és éjjeli munkáját, egy negyedik pedig kötelezővé tette a 15 és 18 év közötti dolgozók számára a másfél órás pihenőt minden 4 órás munkaszakasz után. Ezekhez képest a felnőttekre vonatkozó szabályok változása fontos, de talán szerényebb változásnak volt mondható: idetartozott – például – a nők bányában való alkalmazásának tilalma, a 48 órás munkahét, az éjjeli és vasárnapi munkaszünet lehetősége, a külföldi munkások alkalmazásának tilalma gazdasági visszaesés idején, a munkások időskori segélyezése és lakáskörülményeik javítása, a dolgozó fiatakorúak kötelező oktatása, a munkaszerződések munkásszervezetek általi jóváhagyása, a szociális ügyek díjtalan intézése, az éjszakai munka emelt díjazása és így tovább.

E törvények mérsékeltek a szegénységgel járó brutális és égbekiáltó igazságtalanságokat, de nem szüntették meg a nyomort. A társadalmi egyenlőtlenségek a XIX. század folyamán gyakori tiltakozásokhoz és politikai forrongáshoz vezettek, s a kapitalizmus ún. legitimációs problémája annak veszélyét idézte fel, hogy a „munkáskérdés” forradalomhoz vezet. A munkásság érdekeinek hangot adó elméletek egy része radikalizálódott, a kommunisták a tulajdon kollektivizálásának tervével a fennálló rendszer megszüntetésére törekedtek.³⁵¹ A szociáldemokrácia ezzel szemben azt tűzte ki célul, hogy kapitalizmus keretei között, a parlamentarizmus eszközeit

³⁴⁹ Hazai vonatkozásban vö. Ferge Zsuzsa: *Fejezetek a magyar szegénypolitika történetéből*. Budapest, Kávé Kiadó, 1998. 17–34. és 108–125., Mezey Barna: A munkaethoz és a szegényrendészet kriminalizálódása. *Börtönügyi Szemle*. 2009/3. sz. 1–20.

³⁵⁰ A gyermekmunkáról lásd Feldenkirchen, Wilfried: *Kinderarbeit im 19. Jahrhundert. Ihre wirtschaftlichen und sozialen Auswirkungen. Zeitschrift für Unternehmensgeschichte*. 26. évf. 1981/1. 1–41.; a nemzetközi emberi jogok szemszögéből vö. D'Avolio, Michele: *Child Labor and Cultural Relativism. From 19th Century America to 21st Century Nepal, Pace International Law Review*. 16. évf. 2004/1. sz. 109–144. kül. 109–123.; a dolgozó osztályok nyomoráról Engels, Friedrich: *A munkásosztály helyzete Angliában*. Budapest, Magyar Helikon, 1980.

³⁵¹ Lásd elsősorban Marx, Karl – Engels, Friedrich: *A kommunista kiáltvány*. Ford.: Kunfi Zsigmond. Budapest, Népszava, é.n. és Ford.: Szabados Sándor. Népszava, 1919.

használva fokozatos reformokkal szocializálja az államot.³⁵² Vagyis a tulajdonviszonyok helyett az elosztási viszonyokat kívánta átalakítani. Eduard Bernstein például – a szakszervezetek és a termelői szövetkezetek elvi bátorításán túl – azon a véleményen volt, hogy a „szocializmus” a kapitalizmuson keresztül, annak keretei között, lépésről-lépésre valósítható meg. E politikát elméletileg olykor a szociáldemokrácia környezetében született tudományos és politikai társaságok (így a német *Verein für Sozialpolitik* és az angol *Fabian Society*) tagjai igazolták. A közgazdászok, jogászok és társadalomtudósok egy része „katedraszocialista”³⁵³ lett, akik ugyancsak a munkáskérdést kívánták megoldani. E kérdésben állást foglaltak a hagyományos konzervativizmus képviselői is, így Adam Heinrich Müller, majd Lorenz von Stein. Ők ugyancsak az állam szociális felelősségét hangsúlyozták; Müller szerint az államnak azért kell a munkásokkal törődnie, mert azok „elvadulnak”, Stein pedig úgy vélte, hogy a „szociális államnak” mindenki számára biztosítani kell a megélhetést, lehetőleg a tulajdonossá válás támogatása révén.³⁵⁴ A XIX. század végén született keresztényszociális tanítások a társadalmi szolidaritást a felebaráti szeretet eszméje alapján fogták fel. Így XIII. Leó pápa egyik enciklikája, az 1891-ben kiadott *Rerum novarum* szerint a munkáskérdést egyfelől a magántulajdon fenntartása mellett, másfelől társadalmi igazságosság alapján s e vonatkozásban a tulajdon korlátozásával kell megoldani.³⁵⁵ A liberális hagyományon belül ebben a korban kialakult szociálliberalizmus képviselői – például Thomas H. Green, David George Ritchie, majd Leonard T. Hobhouse – ugyancsak elfogadták, sőt sürgették az aktív állami szerepvállalást, hirdették a magántulajdon korlátozhatóságát, s általában úgy vélték, hogy a jogok rendszerét ki kell egészíteni a kötelezettségekével.³⁵⁶

A szociális probléma megoldásának döntő lépéseit mindazonáltal nem az elméletek terén tették meg, hanem a gyakorlatban – noha nem minden „elméleti elő-

³⁵² Lásd Bernstein, Eduard: *A szocializmus előfeltételei és a szociáldemokrácia feladatai*. Ford.: Réthelyi Károlyné. Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1989, valamint Sombart, Werner *A szocializmus és a szociális mozgalom*. Ford. Vezsényi Béla. Budapest, Grill, 1908.

³⁵³ Lásd például Wagner, Adolph: *Die akademische Nationalökonomie und der Socialismus*. Berlin, Julius Becker 1895; Schmoller, Gustav: *Über einige Grundfragen des Rechts und der Volkswirtschaft*. Jéna, 1875; Scheel, Hans von: *Die Theorie der sozialen Frage*. Jéna. Friedrich Mauke, 1871.

³⁵⁴ Stein monumentális enciklopedikus áttekintése, Stein, Lorenz von: *Geschichte der sozialen Bewegung in Frankreich von 1789 bis auf unsere Tage*. 3 kötet (különböző témákban). Lipcse, 1850.

³⁵⁵ Lásd *Az egyház társadalmi tanítása. Dokumentumok*. Szerk.: Tomka Miklós és Goják János. Budapest, Szent István Társulat, 2004.; valamint Giesswein Sándor: *A szociális kérdés és a keresztényszociálistizmus*. Budapest, Szent István Társulat. 1914. és Mihelics Vid: *Az új szociális állam. Társadalompolitikai és gazdasági rendezések Európa legújabb alkotmányáiban*. Budapest. Szent István Társulat, 1931.

³⁵⁶ Green, Thomas Hill: *Lectures on the Principles of Political Obligation and Other Writings*. London, Longman and Green, 1895, új kiadásban: Cambridge, CUP, 1986. Ritchie, David George: *The Principles of State Interference*. London, Swan Sonnenschein, 1891.; Hobhouse, Leonard Trelawny: *The Labour Movement*. New York, Macmillan, 1893, 1912. és *The Elements of Social Justice*. New York, H. Holt, 1922.

készítés” nélkül. Jelentős változást az hozott, hogy a XIX. század második felében a munkások különböző kölcsönösségen alapuló, önkéntes és (ekkor még) állami közreműködéstől mentes egyesületeket alapítottak, melyek az előzetes befizetésekből tagjaik, illetőleg a tagok családtagjai számára segítséget nyújtottak betegség, baleset vagy más baj esetén. Ezek az ún. önkéntes segélypénztárak és biztosítóegyletek Nyugat-Európa minden országában elterjedtek; az 1880-as években Angliában például egymillió tagjuk volt, s hasonló volt a helyzet Franciaországban is. Szétaprózottságuk, korlátozott tevékenységük (például az, hogy öregség esetére nem nyújtottak védelmet) és előtakarékossághoz kötött, ezért csak a jobbmódúak számára megoldást jelentő jellegük miatt ugyanakkor ezek sem jelentettek igazi „áttörést”. Ezt az „áttörést” a munkavállalók szélesebb körére (bár ekkor még nem mindenkire) kiterjedő, jogilag kötelező és állami közreműködéssel működő biztosítási rendszerek létrehozása jelentette. Erre 1883-tól kezdődően került sor.

KIALAKULÁS ÉS FORMÁLÓDÁS ♦ A szociális-jóléti állam kialakulásának³⁵⁷ és formálódásának első korszakában³⁵⁸ négy modellszerű utat különböztethetünk meg:

- a német Bismarck-rendszert,
- a svéd „nép házát”,
- az amerikai New Deal-t és
- az angol Beveridge-rendszert.

A szociális kérdés rendszerszerű megoldásának első nagy kísérletét a német „vas-kancellár”, Otto von Bismarck által kezdeményezett reformok jelentették.³⁵⁹ Ezek keretében Németországban bevezették az ipari munkásságra kötelező állami betegségbiztosítást (1883), állami balesetbiztosítást (1884), majd az öregségi nyugdíjra

³⁵⁷ Az előzmények és a keletkezési folyamat leírásában – ha másként nem jelzem – a következő művekre támaszkodtam. Tomka Béla: *A jóléti állam Európában és Magyarországon*. Budapest, Corvina, 2008.; Kozári Monika: *A nyugdíjrendszer Magyarországon Mária Teréziától a II. világháborúig*. Budapest, Gondolat Kiadó, 2012.; Bayer József: *A politikai gondolkodás története. Bevezetés*. Budapest, Osiris, 1998. 371–383.; Alber, Jens: *Vom Armenhaus zum Wohlfahrtsstaat. Analysen zur Entwicklung der Sozialversicherung in Europa*. Frankfurt am Main, Campus, 1982.; Szamuely László: *A jóléti állam ma*. Budapest, Magvető, 1985.; Thane, Pat: *The Foundations of the Welfare State*. London, Routledge, 1982, ²1996.; Harris, Bernard: *The Origins of the Welfare State. Social Welfare in England and Wales, 1800–1945*. New York, Palgrave Macmillan. 2004.

³⁵⁸ Lásd erről egyek között Kuhnle, Stein – Sander Anne: The emergence of the welfare state. In: *The Oxford Handbook of the Welfare State*. Szerk.: Béland, D. – Morgan, K. J. – Obinger, H. – Pierson, Ch. Oxford, Oxford University Press, ²2021. 73–92.

³⁵⁹ Egyes kockázati tényezőkre és viszonylag szűk társadalmi csoportokra vonatkozóan alkalmilag már ez előtt is léteztek bizonyos biztosítási formák (Ausztriában például a bányászok baleset- és betegségbiztosítására vonatkozóan 1854-től), de azok nem hordozták magukban a három tényező – munkavállalók, munkaadók, állam – együttműködésének rendszerszerű rehetőségét. Mintegy 45 ország (az ún. ILO-tagállamok) esetén általános táblázatos áttekintésként lásd Kuhnle, S. – Sander, A.: *i.m.* (2021) 78–81.

vonatkozó biztosítást (1889). A német mintát nem sokkal később, kisebb módosulásokkal, követte Ausztria, majd Magyarország (1892, 1907, a nyugdíj vonatkozásában 1913 és 1928) és számos más európai állam is. A három fő kockázati tényezőt később több országban kiegészítették a munkanélküliséggel (1920 körül tíz ilyen ország létezett), amelynek idejére vagy annak egy részére támogatást biztosítottak azoknak, akik elveszítették állásukat.³⁶⁰

A Bismarck-rendszer lényege az volt, hogy a munkavállalók bizonyos, de a kor viszonyai között kiterjedt csoportjait, így az ipari munkásokat, valamint a nekik munkát adó munkáltatókat az állam törvényileg arra kötelezte, hogy fizessenek be ún. járulékot egy erre szolgáló alapba. Ezt az állam a költségvetésből kiegészítette, s az így képződött pénzügyi alapokból – az előre rögzített fontos kockázatok: betegség, üzemi baleset, rokkantság, időskori munkaképtelenség, később munkanélküliség stb. bekövetkezése esetén – a munkavállalók számára járadékot (és más megnevezésű támogatásokat: „táppénzt”, „díjat” stb.) fizetett, illetőleg természetbeni szolgáltatásokat biztosított.

E rendszerben – mely a modern társadalombiztosítás alapját jelentette³⁶¹ – a későbbi évtizedek folyamán történt néhány jelentős változás. Így az eleinte csak az egyes munkavállalói körökre (az ipari munkásokra s a munkavállalók társadalmi összetétele okán többnyire a férfiakra) kialakított rendszert a munkavállalók egyre szélesebb körére terjesztették ki; például a nőkre, a mezőgazdaságban vagy a szolgáltatási szférában dolgozókra stb. Kibővítették a „kockázati tényezőket”, illetőleg a juttatásokra jogosító események körét is; például gyermek születése, hozzátartozó halála stb. esetén is fizettek támogatásokat. Fontos változás volt, hogy a befizetések arányában folyamatosan emelték a kifizetések és egyéb „szolgáltatások” színvonalát: a betegségbiztosítás alapján eszközölt kifizetésekhez (táppénz) például később meghatározott feltételek mellett kedvezményesen igénybe vehető orvosi szolgáltatások társultak, melyeket egy államilag támogatott rendszer finanszírozott. Más példa: az öregségi nyugdíj összegét, mely eleinte legtöbb helyen az átlagjövedelem tíz százaléka alatt maradt, a bevezetést követő évtizedekben mindenütt folyamatosan megemelték, több helyütt elérve, majd meghaladva annak ötven százalékát. A későbbi változások között fontos volt az is, hogy a biztosítás szervezeti formái is differenciálódtak. Az ún. „német rendszert” (Németország, Ausztria, Norvégia) – ahol

³⁶⁰ Az egyéb részleteket illetőene lásd Grimmer-Solem, Erik: *The Rise of Historical Economics and Social Reform in Germany, 1864–1894*. Oxford, Clarendon Press, 2003. kül. 100–105., 216–220.; Scheubel, Beatrice: *Bismarck's Institutions. A Historical Perspective on the Social Security Hypothesis*. Tübingen, Moh Siebeck, 2013.; *Bedingungen für die Entstehung von Sozialversicherung*. Szerk.: H. F. Zacher. Berlin, Duncker und Humblot, 1979.

³⁶¹ A német és angol társadalombiztosítási rendszerek keletkezéséről és különbségeikről lásd Ritter, Gerhard Albert: *Sozialversicherung in Deutschland und England: Entstehung und Grundzüge im Vergleich*. München, C.H. Beck, 1983.

az állam a biztosítás megkötésére kötelezte a munkavállalót, és részt vett a biztosítási szervezet működtetésében, ám annak finanszírozásában nagyon csekély szerepet játszott – igen hamar kiegészítette az „államilag támogatott önkéntes biztosítás” rendszere (Franciaország, Belgium, Olaszország, majd Svédország). Ebben az állam támogatta és ellenőrizte a biztosítókat, de nem vett részt a szervezet működtetésében. Ezek a rendszerek még később azzal egészültek ki, hogy a kötelező biztosítás mellett az államok lehetővé tették az egyéb kiegészítő, ám a magánszféra által a piaci törvényszerűségek szerint működtetett biztosítások megkötését.

A jóléti állam kialakulási folyamatának „második nagy hullámát” az 1928–1932-es világgazdasági válság hatására meghozott intézkedések jelentették. Ezzel vette kezdetét a svéd jóléti állam hosszú korszaka, melynek már azelőtt is komoly előzményei voltak,³⁶² és e válság hatására változott meg a szociális kérdésekhez való amerikai viszony. Európa számos országában ugyancsak ennek következtében tettek újszerű lépéseket a jóléti állam felé.

A svéd jóléti rendszer – legalábbis sok svéd így mondja – az ún. *vegyes gazdaságon* alapul. E vegyes jellegű nem a tulajdoni viszonyokat értik, hanem a gazdaság működését, mindenekelőtt pedig azt, hogy az állam folyamatos erőfeszítéseket tett és tesz a társadalmi egyenlőség fenntartása, sőt növelése érdekében. A legmagasabb jövedelmet élvező, a svéd lakosság 5%-át kitevő csoport például 1939-ben az összes jövedelem 28%-át kapta, 1964-ben pedig 18%-át. Svédország még ma is az öt „leegalitáriusabb” ország egyike. A svéd jóléti államot az országot igen hosszú ideig, 1932 és 1976 között kormányzó szociáldemokrata párt és a csaknem minden munkavállalóra kiterjedő svéd szakszervezetek számos „kis döntése” alakította ki. Ezek egy része még a gazdasági világválság előttre esett.

Az első lépések egyike itt is egy állami nyugdíjtörvény volt (még 1913-ban, a liberális párt uralma idején kezdeményezték), s a jóléti állam kiépítésének egyik keretfeltételét az 1918-ban elfogadott (és négy évtizeden át hatályban maradt, de sokszor módosult) ún. szegénnytörvény jelentette. Ez utóbbi a központi kormányzat támogatása mellett a helyi önkormányzatokra ruházta a szükségét szenvedő emberek megsegítésének felelősségét. Az önkormányzatok nyilvánvalóan fenn akarták tartani a viszonylag kevésbé iparosodott skandináv falvaktól örökölt paraszti kultúra értékrendjét, mindenekelőtt az egyenlőséget, és ezért minden lehetőt megtettek a szegények, sőt a középrétegek ellátásáért. A jóléti államhoz nagyban hozzájárult az 1938-as (a megkötés helyszínéül szolgáló kisvárosról elnevezett) ún. *saltsjöbadeni egyezmény*. Ez „konföderációt” hozott létre munkaadók és munkavállalók között, amelyben a felek vállalták, hogy együttműködnek egymással, s hogy kölcsönös felelősséggel viseltetnek a munkaerőpiac fejlesztése iránt. Mindennek alapján Svéd-

³⁶² Lundberg, Urban – Åmark, Klas: Social Rights and Social Security: The Swedish Welfare State, 1900–2000. *Scandinavian Journal of History*. 26. évf. 2001/3. sz. 157–176.

országban a XX. században nem voltak az egész társadalmat megrázó általános sztrájkok, felfordulások és beháborúk, s az 1960-as évekre ez lett a világ második leggazdagabb országa, ahol gyakorlatilag nem volt munkanélküliség. A „svéd legenda” alapját persze az 1970-es évek jelentik, amikor is a családi pótlék és a nyugdíjrendszer révén az állam a néhány évestől az aggastyánig minden egyes állampolgár számára érzékelhető jótétemények forrása volt.

A svéd államot a saltsjöbadeni egyezmény alapján sokan új értelemben vett *korporatív* államnak tekintik. A rendszer gazdaságtani alapjait Karl Gunnar Myrdal dolgozta ki, aki – szimbolikus tény – 1974-ben a jóléti állam nagy kritikusaival, a neoliberais Friedrich A. von Hayekkel együtt kapott megosztott közgazdasági Nobel-díjat. A feleségével közösen írt, *A népesedési kérdés válsága* című könyvben³⁶³ közvetlenül arra kerestek választ, hogy a svéd családok miért nem vállalnak szívesen gyermeket. Úgy találták, hogy azért, mert a gyermekek „rontják az életszínvonalat” és gazdasági bizonytalanságot okoznak. Ebből arra következtettek: olyan reformokra van szükség, amelyek megkönnyítik a gyermeknevelést, például a javak piaci elosztását kikapcsoló természetbeni szolgáltatásokkal. Az általuk javasolt reformokból nőtt ki a svéd jóléti állam. Ugyanakkor – és szimbolikus tény ez is – Myrdal volt az is, aki látva a kialakult állam működését, 1960-ban az elsők között jelezte annak problémáit is,³⁶⁴ s a nehézségek megoldásaként már akkor a nonprofit szervezetek fontosságát hangsúlyozta, ami később általános problémamegoldó eszköz lett.

A világgazdasági válság hatására az Amerikai Egyesült Államokban is megváltozott a szövetségi állam politikája. A Franklin D. Roosevelttel által kezdeményezett reformpolitika, a New Deal (új leosztás, új irányvonal) azt jelentette, hogy a szövetségi kormány – olykor megküzdve a Legfelsőbb Bíróság által megfogalmazott alkotmányossági kifogásokkal is – az intervenció politikája útjára lépett: a hitel- és kamatpolitika eszközeivel élénkítette a keresletet, bevezette a központi tervezést, „kártérítést” fizetett azoknak, akik nem művelték meg földjüket, ezzel szabályozva a mezőgazdasági termelés mennyiségét is. Emellett ún. antitrust-politikát folytatott, azaz szabályozta a versenyt. A gazdasági intervenció részeként számos szociális intézkedést is hozott, melyek közül a legfontosabb a nyugdíjbiztosítási rendszer bevezetése, valamint a munkaviszonyok munkások védelmében történő szabályozása volt. Ennek keretébe tartozott a társadalombiztosítási (1935) és az országos munkaügyi törvény (1935). Ekkor ismerték el a dolgozók jogát a szakszervezetekhez és a sztrájkhoz, bevezették a munkanélküli segílyt, munkahelyteremtő politikát dolgoztak ki, s meghonosították a munkanélkülieket foglalkoztató közmunkákat. Az

³⁶³ Myrdal, Karl Gunnar – Myrdal Alva: *Kris i befolkningsfrågan*. Stockholm, Bonniers, 1934.; angol változata, kis módosításokkal: *Nation and Family. The Swedish Experiment in Democratic Family and Population Policy*. New York, Harper, 1934.

³⁶⁴ Myrdal, Karl Gunnar: *Beyond the Welfare State. Economic Planning And Its International Implications*. New Haven, Yale University Press, Storrs lectures on jurisprudence, 1960.

amerikai út fő jellemzője az egyedi állami programok bevezetése, az intervencionista gazdaságpolitika révén megvalósított „tervezett kapitalizmus” (például bizonyos iparágak fejlesztése, valamint a termelés és a fogyasztás egyensúlyának tudatos fenntartása révén), valamint a lehető legteljesebb foglalkoztatás volt.

A válság hatására néhány hasonló intézkedést bevezettek az európai államok is. Mind az amerikai, mind az európai reformok gazdaságelméleti alapját az egyébként liberális közgazdász, John Maynard Keynes tanai jelentették, elsősorban az ún. *intervenciós állam* eszközeinek kidolgozásával. A matematikában jártas „elméleti közgazdász” műveivel³⁶⁵ sokszor a korszellemre reagált, s befolyásolta a gyakorlatot. Mivel elsősorban a recesszió és a túltermelés elkerülését célzó intézkedéseket elemezte, melyeket a kormányok megfogadtak és évtizedeken át alkalmaztak, Marx mellett ő lett a modern világra legnagyobb hatást gyakorló közgazdász. Fő tézise általánosságban úgy fogalmazható meg, hogy a kapitalizmus nem képes a zökkenőmentes önszabályozásra (többek között azért, mert a piaci kockázatok miatt a megtakarítási hajlandóság nagyobb a beruházási kedvnél), ezért az államnak be kell avatkoznia a gazdasági folyamatokba, szabályozva annak működését. Ezt szerinte elsősorban ún. makrogazdasági szabályozó eszközökkel, különösen költségvetési és pénzügyi eszközökkel kell megtennie, melyek alkalmazása akár a kisebb mértékű államadósághoz is elvezethet.

Ilyen szabályozó eszköz például

- (a) a hitel- és kamatpolitika,
- (b) az adópolitika,
- (c) a szubvenciók és dotációk rendszere,
- (d) a beruházások ösztönzése,
- (e) az állami vállalatok létesítése,
- (f) az árpolitika,
- (g) a fogyasztásösztönzés és
- (h) az ún. inflációs politika.

A fogyasztás ösztönzése lényegében „keresletélénkítés”, ami kedvezően hat a termelésre is. Sőt, a tömegfogyasztás ösztönzése érdekében Keynes szerint az állam ún. inflációs politikát is folytathat, ami azt jelenti, hogy a termékek mennyisége által indokoltnál egy kicsit több pénzt juttat a gazdaságba, mint amit az ott lévő áruk

³⁶⁵ Már egy 1926-os rövid írásában (*The End of Laissez-faire*. London, L. & Virginia Woolf, 1926.) azt a fajta doktriner közgazdaságtant bírálta, amely nem számolt az állami beavatkozással, s szerinte ez a valójában klasszikus liberális közgazdaságtan félreértése. Főművében – *A foglalkoztatás, a kamat és a pénz általános elmélete*. Ford.: Erdős Péter. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1965. (eredetileg angolul: 1936) – a gazdaság egyensúlyi állapotának „általános esetével” foglalkozott, eközben azonban az ún. intervenciós politika számára szolgáltatott közgazdasági megfontolásokat. Elméletéről és annak megvalósulásáról részletes elemzéseként lásd Muraközy László: *Államok kora. Az európai modell*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 2012.

mennyisége igényelne, s ha – mint feltehető – az emberek ezt el is akarják majd költeni, az a megnövekedett fogyasztási igény révén a termelés növekedéséhez vezet. Legalábbis egy darabig – tehetjük hozzá az utókor bölcsességével. Ezt a fajta inflációs politikát ma már senki sem követi, sőt az infláció megfékezése számít elfogadott monetáris célnak; az összes többi eszköz valamilyen változata vagy kombinációja ugyanakkor az intervenciós államokban ma is használatban van. Végül, hangsúlyozta Keynes,

(i) az államnak arra kell törekednie, hogy magas szinten tartsa a foglalkoztatást, s ha nem tudja, támogatnia kell a munkanélkülieket.

„A jövőben – fogalmazott Keynes – az államnak új szolgálati funkciót kell felvállalnia. Elegendő szociális segílyt kell létrehoznia ahhoz, hogy megvédje polgárait a tömeges munkanélküliségtől – éppoly energikusan, mint ahogy védelmezi őket a lopással és az erőszakkal szemben”. Vagyis a szociális problémák megoldása nem a kevesebb, hanem a „több” (vagy legalábbis: a többet teljesítő) állam. A keynesi elmélet a gazdaságot a gazdasági folyamatok kiegyensúlyozása érdekében szabályozó intervenciós állam alapjait fektette le – a szociális-jóléti állam pedig ennek segítségével a javak egy részének újraelosztásakor a közvetlen gazdasági célok mellett szociális szempontokat is érvényre juttat.

Végül, a jóléti államok kialakulásának korszakát az a jelentés (*Beveridge Report*),³⁶⁶ és az abban foglalt programponatok többségének megvalósítása zárta le, egyben egy újabb modellszerű utat jelentve, amit a brit kormány felkérésére a William Beveridge által vezetett parlamenti bizottság készített Nagy-Britanniában, még a második világháború idején. A katonai győzelem célja – szögezte le a jelentés 1942-ben magabiztosan –, hogy „a háború után egy jobb világban élhessünk, mint korábban”. E jobb világ kiindulópontja az, hogy „meg kell szabadulni a szükségtől”, ami úgy lehetséges, ha „minden munkaképes korú ember nemzeti biztosítási járulékot fizet”, ennek fejében viszont „szükség” – így betegség, munkanélküliség, özvegyesség vagy öregség – esetén járadékot vagy más támogatást kap. A kötelező és minden kockázatra kiterjedő társadalombiztosítás persze csak azt célozhatta meg, hogy a létfenntartáshoz szükséges egységesen minimális járadékot és juttatásokat biztosítson, ezt azonban mindenkinek biztosítani kívánta, állampolgári alapon. A jelentés szerint továbbá minden állampolgárnak ingyenes egészségügyi ellátásban kell részesülnie, a gyermeket nevelő családok részére a gyermekek után az államnak támogatást (mai

³⁶⁶ *Social Insurance and Allied Services. Report by Sir William Beveridge*. London, H. M. Stationery Off., 1942. (később számos más kiadásban), magyarul: *A Beveridge-terv*. Feldolgozta: Mihelics Vid. Budapest, Keresztes, 1943. Ebben Mihelics Vid elemzése: *A Beveridge-terv jelentősége, i. m.*, 156–196. A mai hazai szakirodalomban elemzi Hámori Péter: *A Beveridge-jelentés. A jóléti állam nagy-britanniai programja és visszhangjai*. In: Hámori P.: *„Szegények mindig lesznek veletek...” Tanulmányok a szociálpolitika történetéből*. Budapest, Pázmány Press, 2006. 93–107. és Cora Zoltán: *A Beveridge-terv receptje Magyarországon a második világháború idején. Múltunk*. 2013/2. sz 107–126.

kifejezéssel családi pótlékot) kell nyújtania, az idősek számára pedig biztosítani kell a nyugdíj lehetőségét.

A jelentés, valójában: állami program nyelvezete feltűnően expresszív-szimbolikus volt. Az államnak arra kell törekednie – fogalmazott Beveridge –, hogy elhárítsa az emberek életéből az „öt nagy rosszat” (*five giants*): az anyagi szükségletet (*want*), a betegséget (*disease*), a tudatlanságot (*ignorance*),³⁶⁷ a szennyet (*squalor*)³⁶⁸ és a tétlenséget (*idleness*). E képes beszéd azt jelentette, hogy Beveridge szerint a „megfelelő munkalehetőség”, a megélhetés szempontjából „megfelelő jövedelem”, majd nyugdíj és a „megfelelő egészségügyi ellátás” mellett az állam szociálpolitikai tevékenységének olyan területekre is ki kell terjednie, mint a „megfelelő közegészségügy” és járványügyi ellátás, a „megfelelő lakhatás” előmozdítása, valamint a „megfelelő oktatás” biztosítása. Egy olyan állam, amely mindezeket elő akarja és tudja segíteni – fogalmaztak már akkor – „a bölcsőtől a sírig” (*from cradle to grave*) gondoskodik polgáraitól. Amint egykor az egyházak voltak jelen az emberek életében a keresztlétől a temetésig, úgy a XX. században – sugallta a jelentés – az állam kerül hasonló pozícióba. Az állam gondoskodási kötelezettsége kapcsán és a jóléti intézmények kialakításakor persze Beveridge mindig szem előtt tartotta a szélsőségek kerülését: a tétlenség orvoslása kapcsán például kívánatos célokat úgy kell elérni, hogy nem szabad megengedni, hogy a munkátlanság kifizetődő legyen, vagyis a munkanélküli segély összegét a munkabérekhez képest alacsonyan kell tartani.

Az Egyesült Királyságban a háború után e jelentés alapján fogadták el az ún. jóléti törvényeket 1945 és 1948 között. Ezek közül legismertebb a „nemzeti biztosítási törvény” (National Insurance Act, 1946), mely a munkavállalók által fizetett alacsony járadék fejében bevezette betegségbiztosítást, a nyugdíjat, és számos más szociális szolgáltatást, még a minden gyermek után 18 hétig járó általános „családi pótlékot” is. (Ez sok módosítás mellett 1992-ig volt hatályban.) A munkaviszonyban nem állók szükségleteiről egy másik törvény (National Assistance Board 1948) alapján egy testület és egy speciális alap döntéseivel külön gondoskodtak. A legnagyobb hatása a Nemzeti egészségügyi szolgálatról szóló törvénynek (National Health Service Act, 1946) volt, mely lényegében a mindenki számára elérhető, ingyenes egészségügyi rendszer kiépítését jelentette. (Ez 2006-ig volt hatályban.) Nem sokkal később hasonló jóléti intézményeket vezettek be Franciaországban, Belgiumban és Svájcban is.

³⁶⁷ A „tudatlanságot” a jelentéstevők szerint természetesen a közoktatás révén kell orvosolni, ami olyan feladatokra utalt, amelyeket ekkor már az angol állam is teljesített, egy ilyen összegzés révén azonban ezeket kiterjesztették a felsőoktatásra is, egészen az 1960-as évek nagy állami egyetemfejlesztési programjáig. Lásd erről Lowndes, George Alfred Norman: *The Silent Social Revolution. An Account of the Expansion of Public Education in England and Wales, 1895–1965*. Oxford, Oxford University Press, ²1969.

³⁶⁸ Mai fogalmainkkal ez az állam a köztisztasági, közegészségügyi és járványügyi feladatait utalt.

A Beveridge-jelentés nyomán létrehozott intézmények két irányban is elmozdulást jelentettek az ún. bismarcki rendszerhez képest. Egyfelől az állam számos juttatást a szükséghez kötött, vagyis csak azoknak adott, akik arra rászorultak (*rászorultsági elv*). Az ilyen segélyeket gyakran adókból finanszírozták. Másfelől, s ezzel épp ellenkezőleg (amiben sokak szerint szerepe volt a svéd, a dán, s általában a skandináv mintáknak is, ahol ez ekkor már gyakorlat volt) bizonyos juttatásokat mindenki számára biztosított, függetlenül attól, hogy munkaviszonyban állt-e (*állampolgársági*, vagy amint ma mondják: *univerzális elv*). A szakirodalomban régebben gyakran kontrasztba állították Beveridge rendszerét azzal, amit Bismarck korában alakítottak ki. Például úgy, ahogy az 17. sz. ábrán szerepel.

	<i>Bismarck-modell</i>	<i>Beveridge -modell</i>
<i>cél</i>	a kieső jövedelem biztosítása	szegénység megakadályozása
<i>juttatások mértéke</i>	kereset/jövedelemfüggő	egységesen alacsony
<i>a szociális jogok alapja</i>	hozzájárulás/befizetés alapján	lakóhely vagy szükséglet alapon
<i>személyi kör</i>	munkavállalók, alkalmazottak	teljes népesség
<i>finanszírozás</i>	hozzájárulás (járadék)	hozzájárulás és adó

17. sz. ábra: A jóléti állam kialakulásának két modellje³⁶⁹

A két modell összehasonlítása még akkor is tanulságos, ha ma már pusztán történeti jelentőségük van.

A JÓLÉTI ÁLLAMOK TELJES KIÉPÜLÉSE ♦ A jóléti államok delelője az 1950 és 1975 közötti negyedszázadra tehető. Ebben az időszakban a politikai váltógazdaság viszonyai között a hatalomban egymást követő kormányok – így ekkor a szociáldemokraták és a kereszténydemokraták – sokféle célt tűztek és követtek, de mindegyik arra törekedett, hogy a lehető legteljesebbé tegye a jóléti államokat.

Ekkor jöttek létre a *komplex* jóléti rendszerek mind Nyugat-Európa országaiban, mind pedig az Egyesült Államokban, sőt sok más távoli országban is (például Ausztráliában, Új-Zélandon, Japánban, Kanadában stb.). A mennyiségi bővülés mellett a leglényegesebb változás az volt, hogy a bismarcki típusú és a Beveridge-típusú társadalombiztosítási rendszerek közeledtek egymáshoz, *konvergáltak*, mígnem már-már megszűnt a közöttük lévő modellszerű különbség. Ezt részben lehetővé tette, részben megkövetelte, hogy a II. világháború után a foglalkoztatottság folyamatosan

³⁶⁹ A táblázat alapja Bonoli, Giuliano: Classifying Welfare States: a Two-dimension Approach. *Journal of Social Policy*. 26. évf. 1997/3. sz. (351–372) 357., néhány részletében korrigálva (már csak azért is, mert Bonoli arról ír, hogy miként látták a Bismarck- és a Beveridge-modellt a franciák).

nőtt, tehát a munkaviszonyban állók köre gyorsan kiterjedt. A konvergencia úgy történt, hogy az univerzális alapon fizetett, s ezért rendszerint alacsonyabb színvonalú támogatásokat sok országban kiegészítették a munkaviszonyhoz kötött és magasabb szintű ellátást nyújtó biztosítási formákkal, és megfordítva: a munkaviszonyhoz kötött, s ezért jövedelemarányos biztosítások mellett bevezettek egységes színvonalú, de állampolgársági alapúakat is.³⁷⁰ Svédországban például az univerzális, de alacsony juttatást adó 1913-as nyugdíjrendszert az 1960-as években kiegészítették egy jövedelemarányos ún. kiegészítő nyugdíjbiztosítással, ami lehetővé tette, hogy aki aktív korszakában többet keresett és többet fizetett, az magasabb nyugdíjat kapjon. Ugyanez történt Angliában is. Ezzel szemben Hollandiában (1956), Olaszországban (1965) és Németországban (1972) a jövedelemarányos nyugdíjak rendszerébe, kiegészítő jelleggel, egységes, univerzális alapú elemeket vezettek be.

A jóléti szolgáltatások mennyiségi bővülése után azok *struktúrája* is átrendeződött. Az emberi élet várható tartamának növekedésével a legfontosabb, s a megoldások politikai, nevezetesen a szavazók vélekedéseire kiható következményeit illetően legérzékenyebb szolgáltatás a nyugdíj lett. Egyre kiterjedtebbé vált a családtámogatás rendszere, ahol a pénzbeli támogatási formákat (így a családi pótlékot), természetbeliek, például államilag létrehozott vagy támogatott bölcsődék és óvodák stb. egészítették ki. Szociális szükségletként nyert elismerést, s lett az állami fejlesztések és támogatások állandó tárgya az oktatás (az azt megelőző száz év alap- és középszinten zajlott fejleményei után a felsőoktatás szintjén is), a szakmai képzés és át-képzés, valamint elfogadottá vált az is, hogy a kultúra (eleinte csak a magaskultúra, később a tömegkultúra) támogatása is állami feladat lehet.

TOVÁBBI MODELLER ♦ Ebben a kiterjedt és megváltozott szociálpolitikai rendszerben megszülettek a jóléti államok átfogó összehasonlításai és tipológiai is. Az egyik elsőt, mely később sokakra hatott, Richárd M. Titmuss dolgozta ki klasszikus előadásaiában.³⁷¹ Szerinte megkülönböztethető ezen államoknak egy (a) ún. reziduális modellje, amely csak a legalapvetőbb szükségleteket elégíti ki és a rászorulóknak nyújt szolgáltatásokat, egy (b) teljesítményre alapozó modellje, amelyben társadalombiztosítási szervezet működik, ami a munkavállaláshoz kapcsolja a juttatásokat, és egy (c) intézményes redistributív modellje, amely univerzális alapon nyújt szolgáltatásokat, s az azokra vonatkozó igényeket szociális jogokként ismeri el.

³⁷⁰ Lásd ezekről – többek között – Schludi, Martin: *The Reform of Bismarckian Pension Systems. A Comparison of Pension Politics in Austria, France, Germany, Italy and Sweden.* Amsterdam, Amsterdam University Press, 2005. és Hinrichs, Karl: *Pension Reforms in Europe. Convergence of Old-Age Security Systems.* In: *The Transformation of the European Nation State.* Szerk.: Mydske, P. K. és Peters, I. Berlin, Berliner Wissenschaftsverlag, 2006. 71–91.

³⁷¹ Vö. Titmuss, Richard M.: *Social Policy. An Introduction.* Szerk.: Abel-Smith, Brian és Titmuss, Kay. London, Allen & Unwin, 1974.

Mint egy bicinium második szólama, úgy következett erre Gøsta Esping-Andersen 1990-es, széles körben elterjedt tipológiája,³⁷² ami – afféle „ideáltipikus modellként” – angolszász (liberális), kontinentális-német (konzervatív) és skandináv (szociáldemokrata) típusú jóléti államokat különböztetett meg. A liberális jóléti államban – mint írta – „a rászorultságot igazolni kell” és „a szerény színvonalú univerzális transzferek [juttatások, átcsoportosítások] vagy az ugyancsak szerény társadalombiztosítási rendszerek játszanak domináns szerepet”. A jogosultsági szabályok „szigorúak és gyakran stigmához kapcsolódnak; a juttatások tipikusan szerények. Ezzel szemben az ilyenfajta állam támogatja a piacot, akár passzívan – azáltal, hogy csak egy minimális ellátást biztosít –, akár pedig aktívan – a »magán« jóléti rendszereknek nyújtott szubvenciókkal.” A következmény az, hogy az ilyenfajta működés-módú állam minimalizálja a dekommodifikáló³⁷³ hatásokat, [és] hatásosan korlátozza a szociális jogok terjedelmét... E modell archetipikus példái az Egyesült Államok, Kanada és Ausztrália. Ezzel szemben a „konzervatív és erősen korporativista jóléti államokban a piaci hatékonyság és az áruvá tétel liberális rögeszméje sosem volt kiemelkedő jelentőségű, és így a szociális jogok biztosítását szinte sosem vitatták. Itt viszont a státuskülönbségek megőrzésére való törekvés volt domináns; következésképp a jogokat osztályhoz és státushoz kapcsolták. Ezt a korporativizmust rejtette magában a jóléti funkciók biztosítására a piac helyett tökéletesen kész állami építmény, így tehát itt a magánbiztosítás, illetve a foglalkozáshoz kapcsolódó béren kívüli juttatások valóban csak marginális szerepet játszanak.” A szóban forgó elemzés elsősorban Németországot, Ausztriát, Franciaországot és Olaszországot sorolta ide. A harmadik csoportba tartozó államok (Svédország, Dánia, Norvégia) „szociáldemokrata típusúaknak is [nevezhetők], mivel ezekben az országokban világosan a szociáldemokrácia volt a szociális reform mögött álló domináns erő.” Itt az állam a legmagasabb szinten biztosítja az egyenlőséget, s nem csak a minimális igények egyenlő kielégítésére törekszik. Bizonyos területeken támogatja a középosztályokat is, s általában arra törekszik, hogy a munkások ugyanazokban a minőségű jogokban részesüljenek, mint a jobb módúak. „Ez a modell kizorítja a piacot, és ennek következményeképp létrehoz egy alapvetően univerzális szolidaritást a jóléti állammal.” Az ilyen államban összekapcsolódik a munka és a jólét: a garantált teljes foglalkoztatásra törekszik.³⁷⁴ A három „ideáltipikus modellt” a 18. sz. ábra hasonlítja össze.

³⁷² Lásd Esping-Andersen, Gøsta: *The Three Worlds of Welfare Capitalism*. Cambridge, CUP, 1990; magyarul részlete: Mi a jóléti állam? In: *A jóléti állam*. Szerk.: Ferge Zs.- Lévai K. id. kiadás (1991) 116–132. és *Államtan*. Budapest, 2003. E tipológiájához lásd még Esping-Andersen, G.: *Politics against Markets*. Princeton, N.J., Princeton University Press, 1985. (A svéd és amerikai modellekről politikatudományi szempontból lásd Gedeon Péter: Rivalis elméletek a jóléti államról. *Politikatudományi Szemle*. 20. évf. 2011/2. sz. 7–30.)

³⁷³ Dekommodifikáció: a dolgok, javak, jogok, szolgáltatások árujellegüktől való megfosztása.

³⁷⁴ Esping-Andersen, G.: *i.m.* (1990/1991) *passim*.

E vázlatos tipológiát Esping-Andersen természetesen részletesen kibontotta, amit itt nem követhetek. Elemzését olyan sokan felhasználták a szociális rendszerek további vizsgálatához és a modern államok értelmezéséhez, hogy az ma már része a szociálpolitikai gondolkodás és az államelmélet folklórjának, hogy ne mondjam: *ságájának*, vagyis egy-egy diskurzusban folyamatosan, szinte észrevétlenül alakul, és önállóan fejlődik.

	<i>angolszász</i>	<i>kontinentális</i>	<i>skandináv</i>
<i>eszei kiindulópont</i>	szabadság, piac	szolidaritás, rend	egyenlőség, emancipáció
<i>a piac & a magánbizt. szerepe szociális ter.-en</i>	jelentős	korlátozott	kicsi
<i>a dekommodi fikáció mértéke</i>	alacsony	közepes	magas
<i>társadalmi szerkezethez való viszony</i>	stigmatizált szegények	társadalmi különbségek konzerválása	mindenkit bevon, a középosztályt is támogatja
<i>a szociális jogok alapja</i>	szükséglet	foglalkoztatás	univerzális
<i>a jólét elsődleges forrása</i>	piac	család (biztosítási felhalmozás) és állam	állam
<i>foglalkoztatás-politika szerepe</i>	kicsi	korlátozott	jelentős
<i>juttatások mértéke</i>	egységesen alacsony	befizetésfüggő	újraelosztás
<i>a jóléti intézmények szerepe</i>	piackorrigáló	státusz-megőrző	egyenlősítő
<i>finanszírozás fő területe</i>	adók	jáulások és más befizetések	adók

18. sz. ábra: A működő jóléti állam típusai Gøsta Esping-Andersen szerint

A továbbfejlesztések során például felvetették egy európai modell távoli lehetőségét,³⁷⁵ Dél-Európára szabva megkülönböztettek egy latin vagy mediterrán jóléti állam-típust,³⁷⁶ s külön vették a szocialista és a poszt-szocialista³⁷⁷ országok modelljeit.

³⁷⁵ Lásd például Leibfried, Stephan: Towards a European Welfare State? On Integrating Poverty Regimes into the European Community. In: *Social Policy in a Changing Europe*. Szerk.: Ferge, Zsuzsa – Kolberg, Jon Eivind. Frankfurt am Main – New York, Campus Verlag – M. Boulder, 1992. 245–27. (Lásd azonban ugyanitt Ferge Zsuzsa tanulmányát: Social Policy Regimes and Social Structure, 201–221.)

³⁷⁶ Lásd például Ferrera, Maurizio: The „Southern Model” of Welfare in Social Europe. *Journal of European Social Policy*. 6. évf. 1996/1. sz. 17–37., Manow, Philip: Models of the Welfare State. In: Oxford Handbook of the Welfare State. *id. kiadás* (?2021) 791–793.; a hazai szakirodalomban Orosz Ágnes: A jóléti állam rezsimtípusai az Európai Unióban. *Európai Tükör*. 22. évf 2019/4. sz. 67–83.

³⁷⁷ A posztkommunista korszak szociálpolitikájáról (egy tanulmányba illő, bár könyvként megjelent elemzéseként, vagy inkább kutatási programként) vö. Kuitto, Kati: *Post-Communist Welfare States in*

Természetesen sokan bírálták is Esping-Andersent,³⁷⁸ felrótták például a dán szerző „svéd-központú elfogultságát”, egyes országok, így Ausztrália és Új-Zéland állítólag téves besorolását, azt, hogy – miként a modellek általában – e típusok sem a valóságot írják le,³⁷⁹ valamint hogy Esping-Andersen nem számolt a vallási,³⁸⁰ az etnikai³⁸¹ és a gender-megközelítés³⁸² lehetőségeivel.

A felhasználás sajátos módja volt az is, hogy a fenti modellekből „kicsemegéztek” bizonyos elemeket. Ez történt az 1990 utáni Magyarországon – annak ellenére is, hogy e modelleket Esping-Andersen politikai eszmékhez kötött, mégis pragmatikus célokat szolgáló történeti és regionális megoldásokként írta le. Amikor fentebb azt írtam, hogy a magyarok jóléti államra vonatkozó nemzeti víziója eltűnt, de legalábbis megtépződött egy bizonyos Bermuda-háromszögben, akkor azzal arra is utaltam, hogy nálunk 1990 és 2010 között hol az egyik, hol a másik, hol pedig a harmadik modellből emeltek ki valamit, és próbálták azt meghonosítani. A kis darabkákat azonban nem nagyon tudták – mert nem is lehetett – egymáshoz illeszteni.

AZ EGYKORI SZOCIALISTA ORSZÁGOK SZOCIÁLPOLITIKÁJA ♦ S ha már eltértem a nyugati fősodortól, az időben visszafelé haladva megjegyzem, hogy a XX. század második felében az ún. szocialista országok is kialakították – nyilvánvalóan a rájuk jellemző feltételek, így az ún. társadalmi tulajdon viszonyai között – a maguk jóléti rendszerét, s ugyancsak az állam szerepvállalása mellett, de a nyugat-európaiktól eltérő intézményi keretek között sajátos szociálpolitikát folytattak. Ennek – amint azt a hazai szakirodalomban Tomka Béla írásából³⁸³ tudjuk – két pillére volt: (a) a teljes foglalkoztatottság, és (b) az ártámogatás.

Az előbbi a „szociális kockázatok” körének szűkítését jelentette, és a viszonylag egalitárius bérezés, valamint a munkahelyhez kötött ellátási rendszer révén lényeg-

European Context. Patterns of Welfare Policies in Central and Eastern Europe. London, Edward Elgar, 2016.

³⁷⁸ A hazai szakirodalomban a tipológiát röviden összefoglalva a bírálatokat méltányosan összegezte Tomka B.: *i. m.* (2008) 43–50.

³⁷⁹ Lásd Boje, Bent: *Welfare State Models in Comparative Research. Do Models Describe the Reality?* In: *Comparative Welfare Systems. The Scandinavian Model in a Period of Change.* Szerk.: Bent Greve. Springer, 1996. 13–28.

³⁸⁰ A vallási és egyházi tényezők szerepét, valamint ezek tipológiai következményeit elemzik a következő kötet tanulmányai: *Religion, Class Coalitions, and Welfare States.* Szerk.: Kersbergen, Kees van és Manow, Philip. New York, Cambridge University Press, 2009.

³⁸¹ A jóléti állam kapcsán Amerikában, Európában és globálisan felvetődő etnikai és „faji” kérdéseket tárgyalja a következő gyűjteményes kötet: *Race, Ethnicity and Welfare State. An American Dilemma?* Szerk.: Kettunen, P. – Michel, S. – Petersen, K.. Cheltenham, Edward Elgar, 2015.

³⁸² Elméletének feminista szempontú kritikáját lásd Kilkey, M. – Bradshaw, J.: *Lone Mother, Economic Well-Being and Policies.* In: *Gender and Welfare State Regimes.* Szerk.: Sainsbury, Diane. Oxford, Oxford University Press, 1999. 147–183.

³⁸³ Vö. Tomka B.: *i. m.* (2008) 80–89.

gében szociálpolitikai funkciókat is megvalósított. Az 1970-es években így több országban nemcsak az lett széles körű társadalmi tapasztalat, hogy „aki dolgozik, az boldogul” (ami persze nem volt mindig igaz), hanem az is, hogy a munkahelyek működtették a természetbeni juttatásokat nyújtó szociális intézményeket (bölcsőde, óvoda, üdülő, gyakran orvosi rendelő és sportlétesítmény), s a pénzbeli és az egyéb természetbeni támogatások is, így a lakásépítési támogatás vagy temetési segély stb. ugyancsak a munkahelyeken keresztül voltak elérhetőek. A társadalombiztosítást – mely korábban Közép-Európában szétaprózott volt, és sok esetben önkormányzati irányítás alatt állt – szervezetileg mindenütt egységesítették (Magyarországon 1951-ben), és vagy a szakszervezetek, vagy az államigazgatási szervek irányítása alá helyezték (az előbbire Magyarország, az utóbbira Lengyelország példa). Az alapvető fogyasztási cikkek árának támogatása során ugyancsak szociális szempontokat mérlegeltek – akár az élelmiszerek, akár a kulturális javak (könyvek, tankönyvek, színházjegyek), akár tartós fogyasztási cikkekről volt szó. Az állam olykor – például a lakhatási körülmények javítása terén – kombinálta az árak támogatását és a természetbeni juttatásokat. A hatósági árak megállapításakor és az ármaximálás során – ami nagyban hozzájárult egyes árucikkek akár gazdaságtalan termelésének fennmaradásához is – ugyancsak keveredtek a politikai, a gazdasági és a szociális szempontok.

Az 1990-es rendszerváltozás, különösen pedig az Európai Unióhoz való csatlakozás ezen országok jóléti politikáját természetesen döntő módon megváltoztatta.³⁸⁴

A SZOCIÁLIS ÁLLAMPOLGÁRSÁG ÉS A SZOCIÁLIS JOGOK ♦ Visszatérve Európa nyugati régiójába azt kell még megalapítani, hogy a jóléti államok léte és tevékenysége rajta hagyta a nyomát a jogrendszeren és az államról való gondolkodáson is. A legjelentősebb változás a „szociális állampolgárság” fogalmának megjelenése volt, ami mögött a szociális jogok eszméjének térnyerése: a jogosultságok e típusának egyre bővülő köre és a fogalom jogi jellegének elismerése állt, ami kihatott a közjog és magánjog viszonyának megváltozására is.

Az állampolgárság jellegéről alkotott elképzelések megváltozásában a legjelentősebb szerepet az angol szociológus, Thomas Humphrey Marshall játszotta, aki egy nagyhatású 1946-os cambridge-i előadásában, majd az erre épülő elméletében³⁸⁵ azt

³⁸⁴ Az EU-hoz csatlakozott 11 közép- és kelet-európai ország (Bulgária, Horvátország, Csehország, Észtország, Magyarország, Litvánia, Lettország, Lengyelország, Románia, Szlovákia és Szlovénia) 2000-res évekbeli és későbbi jóléti politikájáról lásd Cook, Linda J. – Ingot, Tomasz: *Central and Eastern European Countries*. In: *Oxford Handbook of the Welfare State. id. kiadás* (2021) 881–898.

³⁸⁵ Marshall, T. H.: *Citizenship and Social Class. And Other Essays*. Cambridge, Cambridge University Press, 1950. Az 1946-os előadást lásd a következő kiadványban is: *Class, Citizenship, and Social Development. Essays by T. H. Marshall*. Szerk.: Marshall, T. H. New York, Doubleday, Anchor Books, 1956. 1–52.

fejtegette, hogy a teljes állampolgárságnak három eleme van. Egy *polgári*, mely az európai fejlődésben a rendi kiváltságok felszámolásával és a társadalmi egyenlőség felé való elmozdulással a XVIII. században nyert teret; egy *politikai*, mely szerinte a politikai részvételi jogokért és a hatalomban való részesedés általános választójog által nyújtott lehetőségéért a XIX. században indult harcok sikerei révén teljesebbé vált; s végül egy *szociális*, amit a XX. század valósított meg a szociális törvényhozás és a társadalombiztosítás révén. Ez utóbbi „a szerény jóléthez és a biztonsághoz, a társadalmi örökségben való teljes részesedéshez és a civilizált emberi létezéshez” való jogot biztosította mindazoknak, akik egy állam polgárai.³⁸⁶

E megközelítés jelentősége az, hogy annak alapján állampolgárnak csak az tekinthető, akinek módja van arra, hogy valamilyen mértékben működésbe hozza az állami elosztási rendszerét, és élhet szociális jogaival. A szociális jogok – amennyiben nem csupán deklarált államcéllok, hanem valóságos jogok, tehát érvényesíthető igények is – valóban új dimenziót adhatnak az állampolgári létnek. Ha egy állam polgára ilyen jogokkal rendelkezik, annak – csupán példákkal érzékeltetve itt a dolog lényegét – szükség esetén támogatják a lakhatását, oktatását, az biztos lehet abban, hogy nem kell éheznie, hogy (komolyabb) betegség esetén akkor is gyógyítják, ha ő maga közvetlenül nem tudja azt megfizetni és így tovább. Ilyen lehetőségek természetesen csakis egy szociális-jóléti államban válhatnak valóra, még akkor is, ha a fogalom mai értelmezései³⁸⁷ jóval realiztikusabbak a hetven évvel ezelőttinél.

A szociális jogok gondolata és gyakorlata természetesen jóval korábbi Marshall elméleténél; a XIX. század szocialista mozgalmának követeléseinek között született, ún. materiális természetjogi keretben; az oktatásra vonatkozóan megfogalmazódott Mexikó 1917-es ún. querétarói alkotmányában, s garanciák nélkül ugyan, de számos területen Németország 1919-es weimari alkotmányában is. Amit ezekhez Marshall hozzátett – túl a jogokról való elméleti gondolkodás perspektívájának gazdagításán³⁸⁸ –, az e jogoknak az állampolgárság fogalmához való „hozzárendelése” és annak kritériumaként való megfogalmazása. Ez a korábbiál bővebb jelentést adott

³⁸⁶ Ugyanott, 78.

³⁸⁷ A fogalom mai viszonyok közötti értelmezéséhez lásd Dwyer, Peter: *Understanding Social Citizenship. Themes and Perspectives for Policy and Practice*. Bristol, Policy Press, 2003, 2010; a globalizáció korában adódott nehézségekre tekintettel pedig vö. Taylor-Gooby, Peter: *Reframing Social Citizenship*. Oxford, Oxford University Press, 2009. különösen 3–20. és 33–54.

³⁸⁸ Marshall megközelítése még akkor is felfogható az emberi jogok három generációjáról szóló tan (első változatában lásd Vasak, Karel: *A 30-Year Struggle. The Sustained Effort to give Force of Law to the Universal Declaration*. *Unesco Courier*. 30. évf. 1977/11. 29–32.) előzményének, a szociális jogok pedig bizonyos értelemben „második generációs jogoknak”, ha e gerációkat és a harmadik generációs jogokat mind az eredeti elméletben, mind annak továbbfejlesztett változataiban ettől egészen eltérően – lényegében a kutatói habitust és az egyetemi szubkultúrát tükröző módon – kezelik.

az állampolgárság fogalmának, melyet aztán így egyesek néha a terminológiában is meg szeretnének különböztetni, és „állampolgáriságnak”³⁸⁹ mondanak.

E változás módosította a jogosultság fogalmát is, ami ezek után nem csupán az egyénnek azt a képességét fejezi ki, hogy az ún. jogvédelmi intézmények útján működésbe hozhatja a jogrendszert, hanem azt is, hogy – egyénileg vagy közösségileg – igényt formálhat az állam által összpontosított anyagi javak egy részére. Sőt, az állampolgáriságról alkotott elképzelés változása jelentősen átalakította az állam jellemzőiről vallott közfelfogást is. Ha általánosan elfogadottá nem is, de kézenfekvő és igazolható gondolattá vált, hogy a hatósági jellegű tevékenység mellett a modern állam köteles olyan intézményeket fenntartani, amelyek biztosítják az állampolgárok szociális jogainak valamilyen szintű érvényesülését. E szociális szerepvállalás következtében az államot sokan nem hatalmi, nem is jogi, hanem „szolgáltató intézménynek” tekintik. Egy szolgáltató állam, mely egyes kontextusokban a jóléti állam szinonimája lett,³⁹⁰ természetesen sokféle tevékenységet végezhet, ám az ezzel kapcsolatos szokásos elgondolások szerint jellegzetesen „szociális szolgáltatásokat” nyújt polgárainak. A szociális jogok számos elgondolás szerint nem csak elősegítik a polgári vagy politikai jogok gyakorlását, hanem azok érvényesülése feltételének is tekinthetők: az anyagi szükségletek kielégítettségének egy bizonyos szintje alatt ugyanis – amint az John Rawls elmélete alapján biztos kijelenthető³⁹¹ – az állampolgárok nem tekintik majd értékesnek, de még csak jelentéstelnek sem szabadságjogaikat, és könnyen lemondanak róluk alkalmi jóléti előnyökért.

A változás hívei szerint e szemléletváltás teljessé tette az állampolgári létet, annak ellenzői pedig úgy fogalmaztak, hogy a szociális jogok alanyai e változás következtében mintegy „fogyasztóként” lépnek kapcsolatba az állammal. Ez – miként arra a jóléti államok válságba kerülésekor a neokonzervatív elméletek szívesen rámutattak – akár veszélyesnek mondható következményhez is vezethet, hisz e fogyasztók csak szavazataikkal tudnak fizetni az igénybe vett „szolgáltatásokért”.

A szociális jogok egy olyan államfejlődési stáció, az állam gazdasági és társadalmi viszonyokba való beavatkozása: az állami intervenció velejárói, ami változásokat idézett elő a politikai és a jogrendszer belső szerkezetében is. Ezek egyike, hogy annak nyomán a XX. század derekán elhalványodott a magán- és a közszféra, a gazdaság és politika, a társadalom és állam, a polgár és állampolgár korábban megszokott elválasztottsága. Az intervencióra nem a szociális jogok kiterjesztése vagy a szociális-jóléti

³⁸⁹ Lásd például Henderson, Paul: *Társadalomhoz tartozás és állampolgáriság Európában*. Ford.: Varga Tamás. Budapest, Közösségfejlesztők Egyesülete, 1997.

³⁹⁰ Lásd például Roscoe Pound: *The Rule of Law and the Modern Social Welfare State*. *Vanderbilt Law Review*. 7 évf. 1953/1. sz. 1–34. (mely lényegében Wolfgang Friedmann „Law and Social Change in Contemporary Britain” című 1951-es könyvéről írott könyvszemle).

³⁹¹ Rawls, John: *Az igazságosság elmélete* (eredetileg: 1971). Ford.: Krokovay Zsolt. Budapest, Osiris, 1997. kül. 86–103.

állam más funkcióinak ellátása érdekében került sor, hanem a tőkés piacgazdaság stabilizálása, kríziseinek elkerülése és „válság-menedzselése” végett, ám ennek mintegy mellékhatásaként minden nyugati országban jelentősen megnövekedtek az állam szociális kiadásai. A szociális jogok érvényesítése végett az államok olyan feladatokat vállaltak fel, amelyek nagy részét korábban a magánszféra oldotta meg, vagy nem tette, de meg kellett volna oldania. Ehhez az államoknak kiterjedt oktatási, szociális és egészségügyi intézményeket kell fenntartaniuk. Másfelől a magánszféra körébe tartozó intézmények, magánbankok, nagy magánvállalatok és hasonlók ebben az új helyzetben gyakran közfunkciókat látnak el, és hatósági jellegű jogosítványokat kapnak. Ezt úgy mondták, s mondják ma is, hogy a magán- és közszféra a XX. század folyamán, s különösen annak második felében sajátos módon egybefonódott. E fejlődés jellegzetes terméke a magántulajdonban lévő közüzem, a köztisztviselői feladatokat ellátó és hatósági jogosítványokat kapó egyesület, s az olyan, sokak szemében gyanús dolgok, mint a „ppp” (*public private partnership*) jellegű beruházások és hasonlók.

Mindez a jogfejlődés terén a „magánjog közjogiasodásában” (publicizálódásában, vagy ahogy egyesek szívesebben mondják: átpolitizálódásában), és a közjog privatizálódásában (elmagánjogiasodásában) állt,³⁹² valamint az azok közötti ún. vegyes és köztes jogágak kialakulásában nyilvánult meg. E köztes jogágak tipikus példája a munkajog, amely a liberális korban kizárólag magánjellegűnek tekintett munkaszerződések szabályozását már a XX. században közjogias elemekkel, így a kollektív szerződés vagy a sztrájkjog szabályozásával vegyítette. A szociális jogok nagy része e köztes jogterületekre tartozik. A magánjog politizálódását és a közjog privatizálódását bizonyítja, hogy az intervenciós politikát folytató állam nem bízta teljes mértékben a magánfelekre, hogy milyen szerződéseket kötnek, hanem olykor szerződéskötési kötelezettséget állapít meg, szerződési tilalmakat rendel el, vagy jellegzetesen hatósági közfeladatokat bíz („szervez ki”) magánvállalkozásokra, azaz privatizál.

A szociális jogok megjelenése és térnyerése a jogelméleti gondolkodás számára is feladta a leckét, amennyiben e jogokat sokszor pozitív jellegű emberi jogoknak is mondják. Amíg ugyanis a negatív jellegű jogok (mint a klasszikus politikai szabadságjogok legtöbbje) az államtól csak annyit kívánnak, hogy az védje meg, vagy tartsa tiszteletben azokat, addig a pozitív jellegű jogok olyan állami cselekvést kívánnak, ami a jogok védelménél többnek mondható: azt, hogy biztosítsa érvényesülésük feltételeit. Ez az állam aktív társadalmi szerepvállalását és különböző intézmények – kórházak,

³⁹² A téma általános elemzéséhez lásd Leisner, Walter: „Privatisierung” des öffentlichen Rechts. Von der „Hoheitsgewalt” zum gleichordnenden Privatrecht. Berlin, Duncker und Humblot, Wissenschaftliche Abhandlungen und Reden zur PPG, 43, 2007. A magánjog közjogiasodása („la publicisation du contrat”) eredetileg a francia magánjogászok kifejezése; lásd Louis Jossierand írásait, valamint *Introduction a l'étude du droit comparé. Recueil d'études en l'honneur d'Edouard Lambert* (Párizs, Recueil Sirey, Librairie Generale de Droit et de Jurisprudence, 1938) című kötet „La phenomene universel de la »publicisation« du droit” című fejezetét; 2. kötet (3–4 rész), 463–474.

szanatóriumok, és szociális gondozók, iskolák, gimnáziumok és egyetemek, munkaközvetítők, átképző intézetek és hasonlók – fenntartását követeli, ami pedig a társadalomilag megtermelt javak egy nem jelentéktelen részének újraelosztását kívánja.

Bár a negatív és pozitív jogok egyes kérdésében való állásfoglalás részben a politikai meggyőződés kérdése, amennyiben az előbbiek inkább a liberális, az utóbbiak a szociális elkötelezettséggel egyeztetetők össze; ám ez nem mindig és nem mindenben tekinthető döntőnek. Egyrészt gyakori eset, hogy ugyanannak a jogi igénynek negatív és pozitív vonatkozása is van, ami például egyfelől élethez való jogként, másfelől egészségügyi ellátáshoz való jogként fogalmazódik meg. Másrészt a politikai meggyőződéstől függetlenül is kijelenthető, hogy a szociális (pozitív) jogok a hagyományos jogászai gondolkodás számára több nehézséget vetnek fel, mint a negatívak. Ilyen például az, hogy nehéz *pontosan* megállapítani e jogok körét. Ha munkanélküli segélyhez való jog ide tartozik, vajon miért ne tartozhatna e körbe – kérdezhető – a munkához való jog is? S megfordítva: ha a munkához való jog nem tartozik ide, miért sorolhatjuk ide a munkanélküli segélyhez való? Az ilyen kérdésekben nehéz elvi következetességgel állást foglalni.

Gyakori továbbá, hogy a szociális jogokat nem a bírósági rendszeren keresztül lehet vagy kell *érvényesíteni*, azaz e jogok nem alanyi közjogok. Ráadásul egy jelentős részük (például a szociális biztonsághoz való jog, a sztrájkjog stb.) kollektív jog, mely csak közösségileg gyakorolható és egyénileg nem peresíthető. Abból persze, hogy egy jog nem peresíthető, a megváltozott viszonyok között nem következik, hogy követelése vagy megfogalmazása felesleges. Az ilyen jogokra való hivatkozás ugyanis sokszor nem a bírósági igény-érvényesítés, hanem a társadalmi és politikai diskussziók és viták része: azért hivatkoznak rájuk, hogy követeljék alkotmányos elismerésüket vagy más módon való érvényesülést. Ez a jogokról való diskurzus új, nem-jogászai dimenzióit nyitja meg, amit – politikai habitustól függően – egyesek üdvösnek, mások kártékonynak tartanak. Az azonban ettől függetlenül is kijelenthető, hogy a szociális jogok alkotmányos rögzítése egyfajta *deklaratív* kötelezettségvállalást jelent arra nézve, hogy az állam meghatározott irányban tevékenykedik: olyan politikát folytat, olyan jogszabályokat alkot és olyan intézményeket tart fenn, amelyek biztosítják e jogok érvényesülését. Ilyen értelemben e jogok *általános államcél*nek vagy állami cselekvési programnak is tekinthetők. Fontosságuk nem bírósági érvényesíthetőségükben rejlik, hanem abban áll, hogy nyilvánosan és az állam részéről is elismert igények, melyek – a gazdasági feltételek megléte esetén – politikai eszközökkel és jogalkotási úton fokozatosan érvényesíthetők.

Végül, a szociális jogok belső rendszere *dogmatikailag kiforratlannak* mondható, a technikai jellegű – számítási módszereket, összehatárokat, és pénzügyi technikákat meghatározó – szabályok gyakran változnak, nem ritkán az államok gazdasági lehetőségeitől függően. A dogmatikai kidolgozatlanág másik oka, hogy az e jogok – melyeket egyébként is egy hierarchikus igazgatási szervezet hivatalnokai alkalmaz-

nak – nem mindig teszik lehetővé a hajlíthatatlan értelmezést. Alkalmazásuk során ezért nagy szerepet kaphat a jogalkalmazó diszkréciója (szabad mérlegelése), s annak az intézményrendszernek az érdeke, amelyeken belül e jogok érvényesülhetnek.

A JÓLÉTI ÁLLAM INTÉZMÉNYRENDSZERE ♦ Az újkori államfejlődés legsikeresebb államai azok voltak, amelyek saját politikai arculatuk szerint alakították és formálták ugyan a modern állam intézményrendszerét, de ezt csak mértékkel tették, és inkább a modern polgári állam szervezeteit igazították, rendszerint lépésről-lépésre, szinte észrevétlenül önmagukhoz. Ilyen volt a XIX. században nemzetállam, és ilyen lett a XX. században a szociális-jóléti állam is. Valójában csak néhány olyan intézmény létezik, amely kizárólag erre az államra jellemző, viszont számos hagyományos állami intézmény úgy működik, hogy a szociális célokat (is) szolgálja.

Ezen állam legjellegzetesebb intézménye a *társadalombiztosítás*, akár viszonylag önálló, alkalmasint ún. önkormányzati (egy sajátos pénzügyi alapot maga mögött tudó, s az azzal kapcsolatos döntéseket választott képviselőkre bízó) formában, akár valamilyen nagy közigazgatási szervezet részeként. Történetileg, mint láttuk, bizonyos mikroszintű társadalmi kezdeményezésből született (vö. önkéntes pénztárak), de ma már az egész társadalomra kiterjed, ahol létezik. S valamilyen formában és mértékben, például kiegészítő elemként, szinte mindenütt létezik, nemcsak azokban az országokban, ahol a Bismarck-modellt követték. Jellemzően fogva sajátosan kétarcú intézmény: az állam hozza létre a bizonyos státuszban lévő (munkavállaló) polgárait nézve kötelező jelleggel, pénzügyi befizetéseiket szinte adók módjára előírva és kezelve, s azokat más adójövedelmekből kiegészítve, de – legalábbis elvileg – a biztosítási elv tisztelete mellett bizonyos fokú önállóságot hagyva számára. A legtöbb nyugati országban önkéntes biztosítási elvre épülő intézményi megoldások is kiegészítik. Működésében szinte szétválaszthatatlanul keverednek egymással a klasszikus biztosítási szempontok és a bizonyos ellátások minimumát nyújtó ún. szolidaritási elemek.

A szociális-jóléti államokra jellemző másik különös, de sokszor alkalmi intézmény az *érdekegyeztetés* rendszere, mely elsősorban a korporatív és a skandináv rendszerekben virul, többnyire baloldali kormányok idején. Történetileg a munkavállalók és munkaadók egyeztetési rendszereiből fejlődött ki, melyekhez idővel – miután ezek egész ágazatokra, majd gazdasági szektorokra is kiterjedtek – harmadik partnerként csatlakozott az állam is. Az érdekegyeztetési fórumok hatásköre folyamatosan és a politikai erőviszonyok függvényében gyorsan változik; tevékenységük a kollektív szerződéssel kapcsolatos kérdések mellett többnyire (ahol vannak ilyenek) a minimálbérrel és bizonyos ártámogatásokkal összefüggő kérdésekre terjed ki. Működésüket a korporatív államról másutt mondottak jellemzik.

Ezeken kívül a jóléti állam sajátos szerveinek tekinthetők azok a hatalmas adminisztratív-közigazgatási rendszerek – irányítási, ellenőrzési, finanszírozási stb.

funkciókkal, esetleg azok szerint tovább differenciálódva –, amelyek fenntartják az egészségügyi, oktatási és szociális intézményeket³⁹³ – a háziorvosi szolgálattól a járóbetegeellátáson át a kórházakig, az állami vagy önkormányzati jellegű általános iskoláktól a gimnáziumokon át az egyetemekig, valamint a közfinanszírozott hajléktalanszállásoktól és „elfekvőktől” a városi szociális, öregségi és gyermekotthonokig. Ide tartoznak továbbá az állami és az önkormányzati költségvetésből támogatott természetbeni szolgáltatásokat nyújtó szociális segítő rendszerek (például a betegek házigondozásának szervezetei) és az egészséges életmódot, közöttük a tömegsportot támogató egyesületek és más szervezetek finanszírozási rendszerei is. A jóléti állami működés sajátos területének számít a közfinanszírozott szociális programokat bonyolító – így például a családtámogatásokat vagy a kulturális támogatásokat elosztó, a támogatások elköltését ellenőrző – szervezetek tevékenysége, melyek között közreműködő bankokat és pénzintézeteket ugyanúgy találunk, mind kulturális ügynökségeket, hivatalokat és hatóságokat. Végül, mivel jóléti szempontok az adórendszer révén is érvényesíthetők, akár az is kijelenthető, hogy az adóhivatalok szociális adókedvezményekkel vagy visszatérítéssel foglalkozó részei is ennek az intézményrendszernek a részei.

A SZOCIÁLIS-JÓLÉTI ÁLLAM VÁLSÁGA ÉS KONSZOLIDÁLÓDÁSA ♦ A jóléti állam teljes kiépülése a modern kapitalizmus addigi történetében szinte ismeretlen mértékű gazdasági növekedés viszonyai között zajlott. A szakirodalomban még ma is viták tárgya, hogy mi volt az ok, és mi az okozat: vajon a gazdasági növekedés tette-e lehetővé a jóléti rendszerek teljes kifejlődését, ahogy egyesek állították, vagy inkább megfordítva: a jóléti állam által megvalósított új elosztási rend járult hozzá a gazdasági növekedéshez, ahogy mások.

Akárhogy is volt, két-három évtizedes sikertörténet után a jóléti államok válságba kerültek.³⁹⁴ Ez elsősorban abban nyilvánult meg, hogy túl sokat költöttek, hiszen túl sok feladatot vállaltak fel, amihez növelniük kellett bevételeiket, például az adókat és járadékokat, a nagyarányú elvonások pedig lelassították a gazdasági fejlődést. A kiterjedt szociálpolitikát folytató, s a bővülő elosztási rendszer működtetése érdekében az állam hivatali apparátusának méretét elkerülhetetlenül megnövelő (tehát bürokratikusabbá váló) jóléti államokban csökkent a gazdaság versenyképessége: e

³⁹³E roppan kiterjedt szervezetrendszer jellemzését és elemeinek egyfajta csoportosítását lásd Garland, David. *The Welfare State. A Fundamental Dimension of Modern Government.* *European Journal of Sociology.* 55. évf. 2014/3. sz. 327–364.

³⁹⁴Az előzményekről és a virágzó korszakról lásd a *Welfare and the State. Critical Concepts in Political Science* című kiadvány első és második kötetének tanulmányait: 1. kötet: *Welfare State and Societies in the Making*, 2. kötet: *The Zenith of Western Welfare State Systems*. A válságot a 3. kötet tanulmányai mutatják be, lásd *Crisis of the Welfare State*. Valamennyi: szerk.: Deakin, N. – Finer, C. J. – Matthews, B. London, Routledge, 2005. A „válság-szemlélet” egy későbbi példjaként lásd még Andor László: *Jóléti modellek, európai válságok*. Budapest, Noran Libro, 2017.

gazdaságok nehezen alkalmazkodtak a világgazdasági korszakváltás igényeihez és a technológiai struktúraváltás akkori követelményeihez. Ezekhez ugyanis könnyen mobilizálható tőkére volt szükség, ami menekül(t) a magas adókat kivető intervenciós államokból. A megemelt vagy új adók, főleg az ún. fejadók bevezetése miatt több helyen, például Nagy-Britanniában ún. „adólázadásnak” mondott engedetlenségi mozgalmak nyertek teret, a hagyományos iparágak, például a szénbányászat leépítése szakszervezeti tiltakozásokhoz vezetett, miközben a bürokratikus államapparátus egyre nehezkesebben működött. A válság során megkérdőjeleződött a keynesi gazdaságpolitika néhány axiómája, s az 1980-as és 90-es években az egész nyugati világban teret nyert az állam szerepét visszaszorító neoliberais közgazdaságtani gondolkodás. Ez alacsonyabb adókat, deregulációt és „kevesebb államot” (dezetatizációt),³⁹⁵ s ezzel persze kevesebb gondoskodást ígért, amit növekvő egyenlőtlenségek kísértek,³⁹⁶ és egy konzervatív szociálpolitika³⁹⁷ egészített ki. A válság továbbá meggyengítette a nemzetállami protekcionizmust, és előkészítette a globalizációt, aminek ugyancsak megvoltak a maga következményei a jóléti államok terén.³⁹⁸ Az 1990-es beindult globalizáció például azzal járt, hogy az új gazdaságpolitikával járó profitot a nemzetközi gazdasági társaságok fölötték le, a szociális terhek és kiadások pedig a jóléti politikát folytató nemzetállamokra maradtak.

A válság egyik különleges vonása az volt, hogy a gazdasági problémákhoz a nyugati társadalomszerveződés egészére reflektáló új értékrend kialakítása társult, s az abból való kilábalás újfajta politikai mozgalmakat indított útjára, újfajta kulturális és erkölcsi mintákkal.³⁹⁹ A Milton Friedman, Friedrich Hayek, majd Joseph Stiglitz nézeteire épülő neoliberais gazdaságpolitikát az Amerikából kiinduló – Leo Strauss, Irving Kristol, Daniel Bell által kimunkált, szélesebb körben pedig Y. F. Fukuyama által fogyaszthatóvá tett – neokonzervatív filozófia egészítette ki. Ez a legitimációs kérdéseket előtérbe tolvá azt állította, hogy a szociális értékek terjedése és egy kapitalizmustól idegen „ellenkultúra” népszerűvé válása miatt megingott az autoritás

³⁹⁵ A dezetatizációról lásd Szigeti Péter: A kormányzás terjedelmének és funkcióinak alakulása az éjjeliór állam, a keynesiánus jóléti állam és a jelenkori dezetatizáció államának esetében. In: Szigeti P.: *A valóság vonzásában*. Győr, ELTE-SZIF ÁJK, 2001. 140–158.

³⁹⁶ Vö. Ferge Zsuzsa: *Elszabaduló egyenlőtlenségek: állam, kormányok, civilek*. Budapest, Hilscher Rezső Szociálpolitikai Egyesület, 2000. kül. 71–73.

³⁹⁷ Lásd erről Johnson, Norman: A konzervatív szociálpolitika célja. In: *Az új jobboldal és a jóléti állam*. Szerk.: Bujalos István és Nyilas Mihály. Budapest, Hilscher Rezső Szociálpolitikai Egyesület, 1996. 283–312.

³⁹⁸ Lásd erről például Kiss Marietta: Globalizáció és jóléti állam. In: *A tudásteremtő fakultás eredményei*. Szerk.: Galó M. – Kiss L.A. – et al. Nyíregyháza, NyF GTFK, 2008. 87–97.

³⁹⁹ Ezeket összefoglalóan lásd Steinfels, Peter: *The Neo-Conservatives. The Men Who are Changing America's Politics*. New York, Simon and Schuster, 1979. Lásd még ehhez Forgács Imre: *Neokonzervatív fordulat az Egyesült Államokban*. Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1987. kül. 11–69. és Ehrenreich, Barbara: Az új jobboldal támadása az állami jóléti politika ellen. In: *Az új jobboldal...* (1996), 327–354.

(tekintély), amit e gondolkodók szerint a tradicionális értékrend megerősítésével lehet orvosolni. Az új felfogás szerint az államok több terhet vettek magukra, mint amennyit teljesíteni tudtak, az egalitárius politika ellenére újratermelték a szegénységet, mert olyanokat is támogattak, akik azt „nem érdemelték meg”, s valójában nem is jóléti, hanem ún. paternalista (atyáskodó) politikát folytattak.

A válságba került államok meglehetősen változatos módokon reagáltak e helyzetre. Bizonyos szolgáltatásokat (főleg az egyébként is liberális jóléti államok) rászorultsági alapon kezdtek nyújtani, mások esetében pedig, melyeket nem rászorultsági alapon adtak, szigorították annak feltételeit, esetleg csökkentették mértékét. Így a munkanélküli segély vagy járadék esetében sok helyütt az utóbbi történt, ám ennél jellegzetesebb volt az, hogy az államok a *welfare*-t *workfare*-rel egészítették ki: át-képzési vagy közmunkaprogramokat indítottak, melyeket segély helyett ajánlottak a támogatást igénylőknek, munkaerő-közvetítő szolgáltatásokra rendezkedtek be, és munkaerőpiaci politikát folytattak.⁴⁰⁰ Az állami szolgáltatásokat a nyugdíjügyek terén sok országban a piacon vásárolt szolgáltatásokkal tették kiegészíthetővé vagy felválthatóvá, mint például magánnyugdíjpénztári biztosítás. Olykor maga az állam vásárolt a magánvállalkozásoktól, vagyis a piacon, szociális szolgáltatásokat, és „adta oda” azokat a rászorulóknak, amint az az otthoni betegápolás vagy az idősgondozás terén sok országban ma is jellegzetes megoldás. Bizonyos jóléti célokat, például a családok támogatását nem az ún. szociális ellátórendszer közbejöttével, hanem a pénzügyi politika (kedvezményes lakásvásárlási és lakásépítési kölcsönök) vagy az adópolitika révén (gyermek után járó adókedvezmények) révén érték el. Összességében a végeredmény az lett, hogy a radikális retorika ellenére, egy átmeneti megingás és egy lassú átsztrukturálódás mellett a jóléti államok mindmáig fennmaradtak,⁴⁰¹ sőt, „köszönik szépen, jól vannak” ma is. A korábbi rendszerek fontos elmei – Nagy-Britanniában például az adókból finanszírozott egészségügyi ellátás – racionálisabbá váltak, de nem szűntek meg, sőt egyes területeken még új programokat is bevezettek, mint amilyen Németországban a családtámogatási rendszer. Összességében az elmúlt három évtizedben az államok jóléti kiadásai sem csökkentek, sőt bizonyos fajta szociális kiadásai még növekedtek is. Erre mondhatjuk azt, amint fentebb jeleztem, hogy a szociális-jóléti állam irreverzibilis.

⁴⁰⁰ Lásd ennek újabb fejleményeiről Bertram, Eva: *The Workfare State*. Philadelphia, University of Pennsylvania Press, 2015, és „második hullámáról” (nemzetközi összehasonlításban) *Activation or workfare? Governance and the Neo-liberal Convergence*. Szerk.: Lødemel, Ivar –Moreira, Amílcar. Oxford, Oxford University Press, 2014.

⁴⁰¹ Vö. Castles, Francis G.: *The Future of the Welfare State. Crisis Myths and Crisis Realities. International Journal of Health Services*. 2002/2. sz. 255–277.; Szamuely László: A „haldokló” jóléti állam a 90-es években...*Közgazdasági Szemle*. 51. évf. 2004/okt. 948–969.; Berend T. Iván: A jóléti állam: válság és kiutak. *Magyar Tudomány*. 2003/10. sz. 1273–1278.; Tomka Béla: Jóléti államok az ezredfordulón: válságjelek vagy válságmitoszok? *Magyar Tudomány*. 2009/2 197–208.

IV. RÉSZ

EGY KLASSZIFIKÁCIÓS REMAKE KÍSÉRLETE

Alkalmi mélyfúrások a rendszerező és tipizáló elméletek történetében

„Az államformának a nép testéhez simuló átlátszó ruhának kell lennie, amelyen keresztül az erek minden lüktetése, az izmok minden feszülése, az inak minden rángása kirajzolódik. Ennek az alaknak, akár szép, akár csúnya, joga van olyannak lennie, amilyen; nekünk nincs jogunk a saját ízlésünk szerint felöltöztetni. Azoknak az embereknek, akik az imádott bűnösnek: Franciaországnak meztelen vállaira apácafátylat akarnak vetni, az ujjaira fogunk csapni. Mi meztelen isteneket akarunk, bacchánsnőket, olümposzi játékokat és dallamos ajkakat. ... Szent Marat és Chalier helyett az isteni Epikurosz és a szép farú Vénusz legyenek a köztársaság őrei. Danton, te fogod majd elkezdni a támadást a Konventben!”

Camille Desmoulins
Georg Büchner drámájában*

Az államok rendszerezésével és tipizálásával foglalkozó elméletek körében nemcsak több klasszifikációs hagyományt, de több, tartalmilag többé-kevésbé homogén, vagy legalábbis hasonló paradigmába sorolható elméletet eredményező korszakot is megkülönböztethetünk. Ez természetes is, hiszen az elméletképzésnek, mint másutt, e területen is korról-korra változnak a feltételei, sajátosságai és következményei, miközben időről-időre hasonló, sőt csaknem azonos problémái is vannak. Most röviden ezekhez fordulok, elméletek történetéről (is) beszélve, de – a vizsgálat tárgyául szolgáló anyag roppant méretei miatt – nem elmélettörténeti elemzésben.

MI AZ A REMAKE? ♦ A kötet e részének két célja van. Egyfelől az itt olvasható elemzések afféle mélyfúrások, melyek régi elméletek egy-egy elemét annak reményében kívánják felszínre hozni, hogy azokból – amint a paleontológusok teszik a fossziliákkal – a mai viszonyainkra is vonatkoz(tathat)ó államelméleti következtetéseket vonjunk le, vagy legalábbis felvillantsuk ennek lehetőségét. Az alább fejezetek így az egymásra rétegződött elmélettörténeti anyag bizonyos – időrendi sorrendbe állított, de elvileg más rendszerben is bemutatható – pontjain végeznek egymástól független elemzéseket. Az

itt kifejtettek másfelől azt kívánják megmutatni, hogy a rendszertanok jelenlegi helyzete és főbb jellemzői – például a politikai elem dominanciája a közjogi szempontok felett – bizonyos elmélettörténeti tendenciák elkerülhetetlen következményei.

Az elmélettörténeti anyagban mai célok szem előtt tartásával végzett mélyfúrások módszertani szempontból nem veszélytelenek. Odavezethetnek, hogy valaki a XXI. században saját kortársaként beszélget Arisztotelésszel, vagy úgy vitatkozik Rousseau-val, mintha véletlenül futott volna össze vele egy budapesti kávéházban. Részletes történettudományi módszerek alkalmazása nélkül ebből még egy tipológiai elemzésben is problémák adódhatnak, melyeket egy különleges és kísérleti megoldással kívánok elkerülni. E módszer a műalkotások világából ismert ún. „remake”-nek a tudomány területén való felhasználása (és visszafogott alkalmazása). Ezt – mivel a vizsgálatokat előzmények nélkül csak intuitív módon lehetett kivitelezni – természetesen pusztán kísérleti jelleggel teszem, s az eredményt is ezt szem előtt tartva terjesztem itt elő.

A *remake* egy régi műalkotás újragondolt változata, amely több és más, mint az „adaptáció”, a filmek világból ismert „felújítás”, vagy a zenében szokásos „átirat”. Az adaptáció a régi mű alapkoncepciójának mai viszonyokra való alkalmazása, annak többé-kevésbé szabad átdolgozása, „átfordítása” révén; a *remake* viszont ezen alapgondolat újlagos és a régire is reflektáló mai kibontása. A *remake* a korábbi mű vagy valamely részlete „újraalkotása” és egyben új értelmezése, aktualizálása. „A remake közvetíti a felhasznált mű tartalmát, segít értelmezni azt, ugyanakkor új tartalmak kifejezésének alapjaként is szolgálhat” – fogalmaz egy elemző a műalkotásokra vonatkozóan,¹ s felvetem, hogy ezt a tudomány területén is alkalmazhatjuk. Ne feledjük, hogy számos osztályozó kategóriánk, például a „bürokrácia”, „gerontokrácia” stb., vagy azok ma jellegzetes jelentésrétege, például az „oligarchia” és a „teokrácia” esetében, ilyen remake eredménye! Ezek ugyanis a görögös és latinus elnevezés ellenére a XVIII., a XIX. és a XX. század termékei. Az elmélettörténet egy-egy eleme vagy részlete – például Plátón timokráciája vagy Arisztotelész alkotmányelmélete – talán ugyancsak végiggondolható ebben a keretben. Ez az jelenti: bizonyos esetekben a *remake* itt készül, máskor meg az elmúlt évszázadokban *remake*-elt gondolatokat elemzem itt.

Akárhogy is legyen, e módszer előnye, hogy ez az eljárás beépíti ugyan az alkotó (itt: elmélet-alkotó) és az ő befogadói (itt: olvasói) kultúráját az újjáalkotott fogalomba, mégsem kényszeríti őket arra, hogy a történettudomány teljes apparátusát mozgósítva az újat harmonizálja a régivel vagy az eredetivel. A *remake* ugyanis nem fogalomtörténet, és nincs is köze hozzá. Ezt az teszi lehetővé, hogy a „remake”-ben mindig tudatosan felvállalják és tisztelik, de szándékosan háttérbe szorítják – néhány esetben pedig épp ellenkezőleg: posztmodern játékosággal ironikusan kieme-

¹ Vö. Sinkovics Ede: *Improvizáció és remake szerves összefonódása a műalkotás létrehozásában*. DLA-értekezés és annak tézisei. Budapest, MKE Doktori Iskola [kézirat], 2010. és 2013.

lik, s ezzel jelentőségében leértékelik – az újjáalkotott és az eredeti történeti távolságot. Mivel tisztában vagyok e módszer előzmények nélküli voltával, törekenységével, csak hozzávetőleges pontossággal meghatározható eljárásaival és az intuíciókból adódó kockázataival, ezért azt kísérletinek tekintem.

UGRÁS AZ ÓKORBA ♦ Aki vállalkozik a lehetetlenre, és összefoglalóan próbálja jellemezni az államok klasszikus tipológiáját jelentő ókori és középkori elméleteket, az minden bizonnyal azt emeli ki első helyen, hogy azok rangsoroló rendszerezést jelentettek: az államformák között hierarchiát állítottak fel. Legelemibb szinten ez abban állt, hogy „jó” és „rossz” formákat különböztettek meg. Az előbbieket még ma is „rendes” vagy normál, az utóbbiakat rendkívüli és kivételes formáknak, vagy a jók megromlott, elfajult változatainak tekintjük. E kifejezéseket olykor azok is használják, akik a jók körében nem veszik külön a legjobbat, mert az manapság – egy relativista korban – nem szokás. A régi szerzők továbbá ismerték és használták a formális osztályozási kritériumokat is, legfőbb hangsúlyaik azonban – Hérodotosz után – tartalmi jellegűek voltak, ami részben értékek által meghatározottat, részben értékek által igazolható jelentett. Az államformák változásában a klasszikus szerzők rendszerint fejlődést láttak, s annak szabályait, sőt törvényszerűségeit keresték. A változást többen egyfajta ciklikus körforgásként írták le. Abból, hogy már ezen elméletek között is felbukkant, sőt kiemelt helyet foglalt el a vegyes államforma és a vegyes kormányzat gondolata, arra következtethetünk, hogy megalkotói a rendszerzés elméleti feladata kapcsán figyelembe vettek gyakorlati szempontokat – rendszerint a politikai stabilitást – is. Végül, a történeti anyag áttekintésének egyik legmeglepőbb eredménye annak belátása, hogy az államforma-elméletek három legfontosabb funkciójával – leírás, értékelés, igazolás – már az ókorban tisztában voltak, de már akkor is csak kevesen tettek eleget az azokból következő komplex elvárásoknak. Mint látni fogjuk, ezek egyike Arisztotelész volt.

KIINDULÓPONT: HÉRODOTOSZ ♦ Az államformák rendszerezésének első elméleti akkor születtek, amikor az ókori görögök számára evidenciává vált a polisok sokfélesége.² E sokféleségre rácsodálkozva, s látva a városállam mint intézmény válságának korai jeleit, elkezdtek vizsgálni, hogy melyik megoldás szolgálná legjobban problémáik megoldását. A legelső, s bizonyos értelemben mindmáig hatást gyakorló egyszerű rendszerezés, a görög történetíró, halikarnasszoszi Hérodotosz *Történeti könyveiben* olvasható egy rövid szöveghelyen.³ Itt az egymással beszélgető s az

² A városállamok sokféleségéről lásd Németh György: *A polisok világa*. Budapest, Korona, 1999. és *A zsarnokok utópiája*. Budapest, Atlantisz, A kútnál, 1996.

³ Lásd *Herodoti Historiae*, III. 80–83. Magyarul Hérodotosz: *A görög-perzsa háború*. Ford.: Mura-közy Gyula. Budapest, Osiris Kiadó, 2000. 228–231. A vita rövid elemzéséhez vö. Evans, J. A. S.: Notes on the Debate of the Persian Grandees in Herodotus 3,80–82. *Quaderni Urbinati di Cultura Classi-*

egy-egy lehetőség előnyeit és hátrányait mérlegelő perzsa előkelőségek – Otanész, Megabyzus és Dárius – megkülönböztette az egyetlen ember uralmát, amit aztán monarchiának nevezek el, a néhány emberét, vagyis az arisztokráciát, valamint a sokaság, azaz a nép uralmát, amit demokráciának mondtak. A megkülönböztetés alapja tehát az, hogy hány ember gyakorolja a hatalmat: „egy”, „néhány” vagy „sok”. Ezt vázlatosan, s főleg a többi, hasonló rugóra mozgó későbbi rendszerrel való kontrasztolása érdekében, a 19. sz. ábra így szemlélteti.

Hányan uralkodnak? →	(egyvalaki)	(néhányan)	(sokan)
	MONARCHIA	ARISZTOKRÁCIA	DEMOKRÁCIA

19. sz. ábra: Hérodotosz tipológiája

A szakirodalomban ezt pusztán formális felosztás nevezik, s bizonyos értelemben az is,⁴ talán ezért is terjedt el később széles körben. Jelentősége csak a későbbiek fényében mutatkozik meg. A beszélgetőtársak Hérodotosznál azzal zárták le az e megoldásokkal kapcsolatos vitát, hogy megtartják a létező rendszerüket, mert amellet szolt a perzsa hagyomány. A görög filozófusok – például Szókratész, Xenophón, Platón, Arisztotelész és mások – ezzel szemben e formális rendszert tartalmi elemekkel bővítették, és egy több száz évig zajló érdemi vitát folytattak egymással. Például: az arisztokrácia náluk már nem „néhány ember” uralmát jelentette, hanem a „legjobbakét” (vö. ἀριστη, *ariszté*: kiváló, ἀριστοὶ, *arisztoi*: legkiválóbbak), vagyis „néhány kiváló emberét”. Mondhatnánk úgy is: az arisztokráciát „nemesi uralomnak” tekintették, ahogy a régi magyar nyelv e megkülönböztetést kifejezte. Ugyanígy, a királyság Platónnál nem egyszerűen „egy” ember, hanem a „legkiválóbb férfiú” uralma volt, a demokrácia pedig Arisztotelésznél nem egyszerűen a sokaság vagy a többség, hanem – mivel mindenütt a szegények vannak legtöbben – a „szegény többség” uralmaként nyer meghatározást.

ca. 7. évf. [új folyam] 1981. 79–84. A történetíróról általában Waters, K. H.: *Herodotus the Historian. His Problems, Methods and Originality*. London, Routledge, 2014. Munkásságához lásd még Geréby György: *Megjegyzések Platón és Hérodotosz viszonyához*. In: *Töredékes hagyomány. Steiger Kornélnak*. Szerk.: Betegh Gábor et al. Budapest, Akadémiai, 2007. 90–107.

⁴ A „formális” itt „szám szerinti megfontolásokon alapuló” jelent, ami persze csak annyiban formális, hogy megalapozó indokok és igazoló érvek nélküli, s e megkülönböztetés használatakor a működési elveknek még a pusztá jelzését is mellőzik stb. E szempontot az egyik elemző (Hérodotosz demokráciáról alkotott nézetei vonatkozásában) „elmélet nélkülinek” nevezte, ami ugyancsak nem a legszerencsésebb kifejezés. Vö. Davies, John K.: *Democracy without Theory*. In: *Herodotus and his World. Essays from a Conference in Memory of George Forrest*. Szerk. Derow, Peter – Parker, Robert. Oxford, Oxford University Press, 2010. 319–329.

1. A TEOKRÁCIÁTÓL AZ OLIGARCHIÁN ÁT A MAFFIAÁLLAMIG ÉS VISSZA

AZ URALMI FORMÁK SOKFÉLESÉGE ♦ A három hérodotoszi alapkategóriát már az ókori görög gondolkodásban kiegészítették másokkal – részben további formai, részben tartalmi szempontok alapján. Így beszéltek oligarchiáról: a nagy vagyonnal bírók uralmáról; sztratokráciáról: mint a στρατιωτικὴ (sztratiótészek), a katonák, pontosabban katonaparasztok uralmáról, vagy általánosabb jelleggel a katonai kormányzatról;⁵ a türannisről: egyetlen ember zsarnoki uralmáról és így tovább. A későbbi évszázadokban igen gyakran, és nem véletlenül a modern kor kezdetén – az ógörög *krátosz* vagy *archó* szavakkal képzett összetételek alapján, de másféle társadalmi tapasztalatra építve – a modern európai nemzetek képviselői számos további uralmi formát jelző kategóriát is kialakítottak. Ilyen volt például a franciák által alkotott *bürokrácia*, *ideokrácia* és *gerontokrácia*, az olasz eredetű *pártokrácia*, az amerikaiak szellemi közegébe visszavezethető *technokrácia*, vagy a ma már megállapíthatatlan eredetű *plutokrácia* és így tovább.

Annak, hogy a görögök a κράτος és κράτεια (*krátosz*, *kráteiα*: erő, hatalom, uralom) vagy az ἄρχω és ἄρχειν (*árkhō*, *árchein*: uralkodni, uralom → *arkhosz*: vezető) szavak alapján *kráciának* vagy *archiának* neveztek-e egy uralmi formát, szociolingvisztikai okai voltak, melyekkel itt nem foglalkozhatok. Megemlítem viszont, hogy Carl Schmitt egy talán nem kellően részletezett jegyzete szerint, amit a teológus Erich Przywarával beszélgetve vetett papírra, az „archiák” a hatalom forrására, a „kráciák” egy felsőbb erőn keresztüli hatalomszerzésre utaltak.⁶ Przywara szerint Platónnál a két „-krácia” (arisztokrácia és demokrácia) antropologikus hatalmat jelez, amennyiben ezekben emberek ragadják meg a hatalmat, míg a két „-archia” (monarchia és oligarchia) teológiai alapokkal bír, amennyiben ezek esetén a monoteisz-

⁵ A *sztratokrácia* aktualizálásának figyelemre méltó esete, amikor a görög-francia teoretikus, Cornelius Castoriadis sztratokráciaként írta le a Szovjetuniót. Ezen azt értette, hogy egy elkülönült katonai-ipari szektor érdekei és ezen érdekek megfogalmazói uralják annak politikáját. E magas rangú katonák szerinte expanziós világpolitikai terveket szövögetnek, és belső erők nem képesek megfékezni őket. Vö. Castoriadis, C.: *Facing the War. Téli*. 46. sz. 1980. (43–61) 48. később: *Devant la guerre* Párizs, Fayard, 1981, 1983. A kategóriával bizonyos értelemben azt is hangsúlyozta, hogy a Szovjetunió már nem klasszikus totalitárius állam (amit persze vitatható volt, és vitatták is). A hazai szakirodalomban Vajda Mihály Oroszországot és a Szovjetuniót jellemezte így, ahol a katonai privilégiumok uralják a társadalmi életet. Lásd Vajda M.: *A sztratokrácia közép-kelet-európai szemmel*. h.n., AB Független Kiadó, 1982. szamizdatként, majd legálisan „A sztratokrácia” címmel, In: *Az orosz szocializmus Közép-Európában*. Budapest, Századvég, 1989. 30–54. Az aktualizált kategória újabb aktualizálása a *militokrácia*, melyet, mint jeleztem, Szilágyi Ákos a putyini Oroszországra alkalmazott; vö. Szilágyi Á.: *Túlírányított demokrácia*. Oroszlecke. Pozsony, Kalligram, 2011. 187–226.

⁶ Vö. Schmitt, Carl: *Der Nomos der Erde im Völkerrecht des Jus Publicum Europaeum*. Berlin, Duncker und Humblot, (1950) 1974. Appendix 2. II. pont. Az, hogy ez a logika követhető-e itt, igencsak kérdéses, más vonatkozásban viszont érdekes lehet, és Schmitt messzire ható következtetéseket vont le azzal összefüggésben.

tikus, illetve a politeisztikus hatalomnak isteni eredete van. Aki e tétel, s különösen a második fele, helyességét alaposabban leellenőrzi, az feltehetőleg helyesen jár el.

A különböző „kráciák” és „archiák” mint uralmi formák közül néhányra részletesebben is kitérek.

TEOKRÁCIA ♦ A szót – a θεός (*theosz*, Isten) és a κράτος, kráteia összetételével – Josephus Flavius zsidó hadvezér és történétíró alkotta az I. században Izrael és Júda királyságára.⁷ Flavius az általa ismert államokat először három csoportba sorolta (ezekbe: monarchiák, oligarchiák, demokráciák); a zsidó nép államára azonban, bár az kb. 1050-től 587-ig monarchia volt, e három kategória egyikét sem tartotta alkalmazhatónak. Többek szerint úgy véle: a Mózes által közvetített isteni parancsok törvényekbe foglalása és politikai irányvonalat kijelölő ereje ezen államot különlegessé tette. A teokráciát mint államformát azonban valójában nem a különlegesség indokolta, hanem – feltehetően – egyfajta legitimációs szükséglet: ha a szót Flavius találta is ki, az azzal leírt rendszer akkor alakult ki, amikor a bibliai bírók uralma monarchiává változott.

Mint ismeretes, a zsidó nép első, még centralizált politikai-állami struktúra nélküli integrációs mechanizmusa – miként több ún. *akefál*, vagy Emile Durkheimtől származó terminussal: *szegmentális* társadalom esetében ez jellemző – a bíró-uralom (שלטון מִיִּשְׂרָאֵל) volt. Ezt néhányan egy későbbi, görög mintára – a κριτής (*kritész*, bíró) és az ἄρχω (*árkhō*: uralkodni) szavak összetételéből képzett kifejezéssel – *kritarchiának* vagy *kritokráciának* is nevezik. A szóban forgó bírák persze nem konkrét jogvitákat döntöttek el, hanem Isten választottjaiként kormányozták a népet és háborúkat vezettek. 1000 körül aztán „átépítették Izrael akefál (»fő« nélküli) társadalmát – fogalmazott teológiai-történeti elemzésében Norbert Lohfink – egy államilag szervezett, területileg meghatározható, királyi instanciával rendelkező társadalommá, mely egy katonai kikényszerítő stábbal, királyi hivatalnok gárdával, adóval és más pénzügyi szisztémával rendelkezett.”⁸ Mivel e változást a nép körében feltehetőleg sokan elleneztek, Isten királyságával legitimálták. A bibliai szövegek különböző rétegeiben kimutatható, hogy Jahve címe vagy titulusa ekkortól kezdve lett ugyancsak „király” (bár ettől Jahve nem lett olyan isten-király, mint a környező népek vallásainak istenei). Egy másik szöveg hely szerint Salamont az Úr – Sába királynőjének szavaival – „az ő székébe helyezte” (2Krón 9; 6–8). Ugyanez a jelentés később megjelent a keresztények bibliájában is; erre utal például a „Krisztus király” kifejezés (Jn 19,15).

⁷ Flavius, Josephus: *Apion ellen, avagy a zsidó nép ősi voltáról*. Ford.: Hahn István. Budapest, Helikon, 1984. 72. (2:165). A teokráciáról egyszerű áttekintésként lásd Davidson, Tish: *Theocracy*. Brumall, Simon and Schuster, Major Forms of World Governments, 2013.

⁸ Lohfink, Norbert: *Haragos visszatekintés az államra. Előadások a Sámuel és Királyok könyveinek választott kulcszövegeiről. Héber szöszedettel*. Budapest, Szent István Társulat, 2005. 72.

A teokrácia – mely tehát a monarchia egyik fajtája volt, és a fenti történelmi kontextusban „istenuralomként” legitimált monarchiát jelentett – később általánosan elterjedt, sőt alapjelentése szinte a felismerhetetlenségig módosult. E jelentések a felvilágosodás koráig pozitív jellegűek voltak. A fogalom csaknem kétezer éves történetében lényegében három fő korszakot különböztethetünk meg: a legitimációs célokat szolgáló elsőt, melyre fent utaltam, aztán az állami intézmények struktúrájára vonatkozó másodikat, amely évszázadokig forgalomban volt, és egy máikat, amikor is e terminus elsősorban az összehasonlító alkotmánytan egyik kategóriája az állam-egyház viszony tanulmányozása során. Ezeket színezik még a terminus lehető legkülönbözőbb metaforikus értelmezései.

A középkor folyamán a teokráciával nem egyszerűen valamilyen „istenuralomként” felfogott rendre, hanem arra utaltak, hogy a legfőbb uralkodó egy transzcendens lény kiválasztottja, felkentje vagy kegyelmének tárgya, aki a vallás szabályai szerint vezeti a politikai közösséget. A legelterjedtebb jelentés szerint a teokráciában az államhatalmat egy egyház, pontosabban annak papsága, esetleg felső papsága, illetőleg valamely egyházi vezető gyakorolja. Aki ezt a jelentést elfogadja, annak a teokrácia még ma is „papi uralmat” (is) jelent.⁹ Ez nyilvánvalóan nagyon egyszerű értelmezés. Mások úgy vélik: a teokráciában az egyházi és állami intézmények nem különülnek el egymástól, ami úgy is érthető, hogy az ilyen rendszerben a szó szoros értelmében vett egyházállamiság létezik: az egyházi vezetők egyben állami vezetők is. Megfordítva ez nem igaz: ahol államegyház van, azt attól még nem mondják teokráciának; ez utóbbinak ugyanis az az egyik legfőbb jele, hogy az állami autoritást a vallásiból vezetik le, vagy arra vezetik vissza, s nem az, hogy az egyházi vezetők közvetlenül államhatalmat gyakorolnak.

A nyugati hagyományokat követő államokban mai viszonyok között a teokrácia, vegyük bármelyik fenti értelmezést is, nagyon ritka államforma. Európában rendszerint keresztény teokráciának – az elméleti gondosság függvényében esetleg teokratikus monarchiának – minősítik a Vatikánt (a Szentszéket, világi nevén a Vatikánvárosi Államot), mely lényegében egyházállam, ahol az egyházi vezetők egyben az állami vezetők is, s melynek legfőbb különleges sajátossága a tartós létezés változó történelmi feltételek között, a lehető legnagyobb mértékű, bár nyilvánvalóan nem teljes állandóság mellett. Egyházi vezetők által irányított kisebb, államszerű politikai közösségek a történelemben korábban is léteztek – de rendszerint csak ideig-óráig. Ilyen volt például a dominikánus szerzetes és hitszónok, Girolamo Savonarola uralma Firenzében 1494 és 1498 között, vagy Jan Matthijs szabólegény münsteri Ana-

⁹ Lásd például Runciman, Steven: *A bizánci teokrácia. Bizánci stílus és civilizáció*. Ford.: Bánki Vera. Budapest, Gondolat Kiadó, 2006.

baptista Királysága 1534/35-ben.¹⁰ A Közel-Keleten iszlám teokráciának tekintik Iránt (melynek hivatalos államformája egyébként, mint neve is tükrözi, iszlám köztársaság), mert az állam feje a „legfőbb vallási vezető”, akinek a köztársasági elnök-nél is nagyobb hatalma van, és döntő befolyást gyakorol az államra. A közéleti viták során a vallási fundamentalizmus rendszereire egyébként könnyen rásütik, hogy teokráciák; ilyen értelemben a politikai lektűr-irodalomban olykor még az amerikaiakat is a teokráciával fenyegetik, nemritkán a mormonok mozgalmára utalva.¹¹ A „papi uralom” egyszerű és megtévesztő értelmében olykor teokratikusnak mondják az egykori Azték Birodalmat is, valamint a száműzött tibeti kormányzat belső viszonyait, ahol a legutóbbi időkig a Dalai Lámát tekintették államfőnek.

Mindez azt jelzi: a teokrácia szót néha képletes értelemben használják azokra az esetekre, amikor valaki úgy gondolja, hogy ő, vagy más, egy feltételezett isteni felhatalmazás, megbízás esetleg igazolás alapján uralkodik. Az utópiákról írott művében például Molnár Tamás így fogalmazott: „Vannak olyan utópisták, akik azt állítják, hogy az állítólagos vezető osztályt Isten jelölte ki arra, hogy az emberiséget boldogságra és üdvösségre vezesse. Az ő rendszerük a teokrácia (vagy annak szekularizált változata: a történelmi szükségszerűség uralma), amikor is az isteni – tehát megkérdőjelezhetetlen – szentesítés folytán az isteni parancs közvetítői fölhatalmazva érzik magukat arra, hogy visszanyúljanak a politika elvéhez, s azt a legkönnyörtelenebb szigorúsággal alkalmazzák.”¹² Ez a szövegezés nyilván metaforikus értelemben beszél teokráciáról, hogy olyan dolgokat mondhasson ki a teljesen különböző álláspontokról (például arról, hogy az isteni parancsok és a „történelmi szükségszerűség” hívei miben hasonlítanak egymáshoz), amelyeket a szöveg megfogalmazója más módon nem tartott kimondhatónak. A metaforikus értelmezés keretében érdekes filozófiai-teológiai összefüggések is kibonthatók. Ilyen például Ernest Renannek az azzal kapcsolatos okfejtése, hogy a teokrácia, mely a hatalommal felruházott embert Isten „tisztviselőjévé” teszi, miért tekinthető az egyéni szabadság ellentétének.¹³ Ezzel szemben áll, hogy Renan kortársa, a magyar Schmitt Jenő Henrik bizonyos értelmezések szerint egy decentralizált, uralom nélküli, vagyis anarchista elgondolással is összeegyeztethetőnek tekintette a teokratikus rendet.¹⁴

¹⁰ A münsteri Anabaptista Királyságról és a teokrácia más elméleti kérdéseiről lásd Meijer, Gerrit: *The State as Utopia. Some Thoughts on Theocracy*. In: *The State as Utopia. Continental Approaches*. Szerk.: Backhaus, Jürgen. New York – Dordrecht, Springer Science & Business Media, 2011. 35–40.

¹¹ Lásd például Lucerne, Sam: *Theocracies*. Mason Crest, Abdo, 2011. vagy Morris, Randall J.: *The Mormon Theocracy*. k.n., Pronoun, 2017.

¹² Molnár Tamás: *Utópia. Örök eretnokség*. Budapest, Szent István Társulat, é.n. [1990]. 166.

¹³ Vö. Renan, E.: *A kereszténység eredetének története*. VII. kötet: *Marcus-Aurelius és az antik világ vége*. Budapest, Deák M. kiadása, é. n. (1928?) 359–368. és 401–446.

¹⁴ Schmitt Jenő Henrik felfogásához lásd Gábor György – Sükösd Miklós Áron: *Decentrális teokrácia*. Schmitt Jenő Henrik gnosztikus perennalizmusáról. *Korunk*. 2015/6. sz. 16–27.

A részben metaforikus szóhasználat legutóbbi megnyilvánulása a kanadai-amerikai összehasonlító alkotmányjogász, Ran Hirschl alkotmányos teokráciáról alkotott elmélete is. Ő azt állítja, hogy az alkotmány fensőbbségének elve (*constitutional supremacy*) immár nemcsak az amerikai politikai rend, hanem – az alkotmányosság eszméjének globális elterjedése következtében – a világ mintegy 150 államának egyik fő jellemzője. S mivel e szupremáciának szerinte a törvények „bírói felülvizsgálata” (*judicial review*) is része, a világ számos országában „egy új jogi és politikai rend alakult ki: az alkotmányos teokrácia”. Az alkotmányosság ezen új trendjét Hirschl kapcsolatba hozza az állam–egyház, illetőleg az állam–vallás viszony kérdéseivel, melyeket részletesen elemez, azokra különböző modelleket állít fel, és arra következtetésre jut, hogy „amint az alkotmányos demokráciában az »alkotmányos« kontrollálja a »demokrácia«-aspektust, úgy az alkotmányos teokráciában az »alkotmányos« korlátozza a teokratikus kormányzás kiterjedését, amely hajlamos az ilyen expanszióra”.¹⁵

A modelleket illetően Hirschl tiszta teokráciát, ekléziokráciát (egyházi vezetők uralmát) és alkotmányos teokráciát különböztetett meg. Az előbbiben, melynek példája a Mohamed próféta által a VII. században elképzelt iszlám állam, a legfőbb vallási vezető a legmagasabb politikai vezető is. Az ehhez közel álló ekléziokráciában, melynek példája a Vatikán, az intézményes vallási vezetőnek kiemelkedő szerepe van, de ő nem úgy tekint magára, mint az isteni kinyilatkoztatás eszközére. Végül az alkotmányos teokráciában a politikai vezetés és vallási hatóság formálisan el van választva egymástól, létezik a hatalommegosztás és a jogalkotás bírói felülvizsgálata. Az ilyen teokráciának ebben az elméletben négy egymásra épülő és kumulatíván elgondolt jellemzője van:

- (a) egy olyan vallás léte, amely mellett az állam elköteleződik;
- (b) a vallásnak és szövegeinek mint a törvényhozás és a jogalkalmazás jogértelmezési eszközének alkotmányos védelemmel való körülbástyázása;
- (c) a vallási bíróságoknak és testületeknek a polgári bíróságok melletti hivatalos jurisdikciója; valamint
- (d) a modern alkotmányosság néhány vagy valamennyi eleméhez való ragaszkodás, ideértve a polgári és a vallási hatóságok közötti formális különbségtételt, a kisebbségek vallási szabadságának védelmét és a bírói felülvizsgálat valamilyen aktív formájának létezését.¹⁶

„Ezek közül a legfontosabb, hogy a vallási törvényszékek ítélkezési gyakorlatának néhány kulcseleme, ezek joghatósági autonómiája ellenére, a gyakran az állam

¹⁵ Hirschl, Ran: *Constitutional Theocracy*. Cambridge, Mass., Harvard University Press, 2010. 2. és 13. Az utóbbi ponton Hirschl elemzése egy másik munkáját idézi fel (vö. *Constitutionalism in a Theocratic World*. In: *The Limits of Constitutional Democracy*. Szerk.: Tulis, Jeffrey K. – Macedo, Stephen. Princeton, Princeton University Press, 2010. 256–278.)

¹⁶ Hirschl, Ran: *Theocracy*. In: *Routledge Handbook of Illiberalism*. *id. kiad.* (2021), 155.

által létrehozott és kinevezett legfelsőbb bíróságok alkotmányos felülvizsgálata alá tartozzon.”¹⁷ Szóval, a fogalom pusztán alkalmat jelentett az alkotmányjog új fejleményeinek tanulmányozására és normaként való felmutatására. A teokrácia így – fogalmazok itt némi túlzással – az összehasonlító alkotmányjogászok afféle Galápagos-szigete lett (mint ismeretes, ezek azok a szigetek, melyek Charles Darwin számára oly megvilágító erejűek voltak saját elmélete kifejtése során), ahol burjánzó gazdagságban tanulmányozható egy-egy különleges jelenség.

S ha már szigetekről esik szó, megemlítem, hogy a kuriózumok kedvelői szerint teokrácia a görögországi Chalkidiki-félszigeten lévő ún. Athosz-hegyi Köztársaság (Όρος Άθως; Órosz Áthosz), bonyolultabb nevén Szent Hegyi Autonóm Kolostorköztársaság is. Ezt azért nehéz elfogadni, mert ez a nagy autonómiát élvező egyházi közösség nem állam, tehát államformája sem lehet. Azt persze mondhatjuk, hogy a bizánci hagyományokat őrző 20 kolostor szerzetesei mindig, még a török uralom alatt is élveztek egy bizonyos autonómiát: ha nem is teljes önállóságot, de egyfajta kiváltságos státuszt, s belső kormányzatukat a keresztény hittételekből levont politikai elvek szerint alakíthatták. Amikor a görögök 1913-ban elfoglalták a területet, először semleges állammá nyilvánították – ez volt az ún. Athosz-hegyi Teokrácia –, majd 1926 után saját államuk önkormányzattal rendelkező területének tekintették, s ez a státusz azóta sem változott.

GERONTOKRÁCIA ♦ Kevesen tudják, hogy a γέρον (géron, öreg ember) és a κράτος, kráteia (krátosz, kráteia, erő, hatalom, uralom) szavak összetételével képzett kifejezés, mely az öregek, sőt egyenesen a vének uralmára utal, XIX. századi lelemény. A szót a genfi születésű francia politikus és publicista Jean-Jacques Fazy alkotta meg 1828-ban, a francia parlament tagjainak előrehaladott életkorát bírálva.¹⁸ Fazy szerint a francia kormányzatban visszaélnék az idős emberek bölcsességével. Az idősök uralmát ugyanis az életkor előrehaladásával felhalmozódó tapasztalatra utalva szokták igazolni; például amikor a „véneket” „bölcseknek” mondják, megfélemlítve az idős emberek szellemi berögzöttségeiről, lassúságáról, a demenciáról és a korral járó problémák más fajtáiról.¹⁹ A terminusnak tehát már a megszületésekor kritikai, sőt némi pejoratív mellékíze volt, és igen hamar társult hozzá az eufemizmus is.

¹⁷ Ugyanott.

¹⁸ Lásd Eisele, Frederick, R.: *Origins of 'Gerontocracy'*. *The Gerontologist*. 19. évf. 1979/4. 403–407.

¹⁹ Az életkornak a társadalmi életben, s ennek keretében politikában játszott szerepéről lásd Hudson, Robert B.: *The New Politics of Old Age Policy*. Baltimore, Johns Hopkins University Press, 2014 és Andrews, Molly: *Lifetimes of Commitment. Ageing, Politics, Psychology*. Cambridge, Cambridge University Press, 1991. Az életkor és az államrend érdekes vonatkozása a hatalmat gyakorlók jellegzetes generációs összetétele, amit a szociológiai vizsgálatok időről időre feltárnak, vagy amire a politikai elemzők szívesen utalhatnak – nálunk például a „fényes szelek” nemzedékéről, „nagy generációról” stb. beszélve. Ennél is érdekesebb, bár tudomásom szerint ritkán vizsgált kérdés, hogy változik-e, s ha igen

A kifejezés arra irányította a figyelmet, hogy a tradicionális társadalmakban az életkor és az azzal járó bölcsesség még akkor is természetes szelekciós szempont lehet,²⁰ ha a modern, dinamikus társadalmakban ez kevésbé jellemző. A gerontokráciát persze nemcsak legitimációs értelemben használják, hanem szociológiai-strukturális jellemzőket kiemelve is értelmezik: olyan rendszert értenek alatta, amelyben az idősek a fiataloknál nagyobb valószínűséggel válnak vezetővé, sőt vezetővé csak ők válhatnak. Jellegzetes intézményének egyébként általában a spártai és a krétai *gerúziát* (γερούσια), a vének tanácsát tekintik, melynek csak 60 év feletti tagjai lehetnek, akik halálukig hivatalban maradtak.

A kifejezést természetesen soha egyetlen állam sem alkalmazta önmagára sem államforma-meghatározásként, sem másféle jellemzésként vagy identifikációként. Ennek ellenére mondható, hogy bizonyos államokat ez az uralmi mód jellemzi. Sőt, általános összefüggés, hogy minél bürokratikusabb egy államszervezet, annál kevésbé érvényesül a vezetői réteg természetes, s így a fiatalabbakat is helyzetbe hozó szelekciója, tehát annál valószínűbb, hogy vezetői idősek. Ugyanígy: ha egy szervezet stabilitásra törekszik, vagy nem, esetleg csak lassan kíván változni, akkor időseket szelektál vezetésbe. S ne feledkezzünk meg a „generációs dialektika” másik oldaláról sem: minél fiatalabb valaki, annál tettere később, radikálisabb, sőt forradalmibb – ám a forradalmakat rendszerint csak elkezdi, de nem fejezi be. Alexis Tocqueville állítólag egyszer megjegyezte: a huszonevesek által kiobbantotta forradalmakat mindig a középosztálybeliek és a középkorúak szokták végigvinni és lezárni.

A gerontokrácia ijesztő XX. századi példajaként gyakran hivatkoznak az 1980-as évekbeli Szovjetunióra. Amikor az állam legfőbb vezetőjének számító SZKP főtitkár, a 76 éves Leonyid Iljics Brezsnyev 1982-ben meghalt, utódjának a fiatalítás jelszavával a 68 éves Jurij V. Andropovot választották meg. Ő a másfél évvel később bekövetkezett haláláig töltötte be a pozíciót. Andropovot Konsztantyin U. Csernyenko követte, aki hivatalba lépésekor 73. életévében járt. Komoly beteg lévén, eleinte féltő volt, hogy meg sem választják. Az akkor esedékes választásra azonban támogatói egy vitaminkúra után kihozták a kórházból, és elérték, hogy az SZKP vezető testülete tagjainak többsége újra őt akarja a főtitkári székben látni. Miután megválasztották, a „természet” még abban az évben megoldotta, amit a szovjet politikai rendszer nem tudott. Csernyenko halála után, 1985 tavaszán Mihail Sz. Gorbacsov lett a Szovjetunió legfőbb vezetője, 54 évesen. Kifejezetten fiatalnak mondták, s az adott körülmények között az is volt. Az ilyesmi ugyanis két értelemben is a kontextus függvénye: attól is függ, hogy amit nézünk, milyen környezetben van (a hozzá ha-

miként változik az állam, ha egy generáció tartósan hatalmi helyzetben tud maradni, vagy ahogy manapság mondják: a politikába kerülve már fiatalon sikeres, és „a hatalomban öregszik meg”.

²⁰ Lásd erről *The Politics of Age and Gerontocracy in Africa*. Szerk.: Aguilar, M. Trenton, NJ, Africa World Press, 1998.

sonló pozíciót betöltők rendszerint fiatalok-e vagy idősök), s attól is, hogy honnan nézzük: mi magunk fiatalok vagyunk-e vagy sem. A közép- és kelet-európai kommunista országok vezetői közül többen, bár némelyikük fiatalon került hatalomra, ugyancsak idős korukig helyükön maradtak: a román Nicolae Ceaușescu 70, a magyar Kádár János 75, a cseh Gustáv Husák 76, az albán Enver Hodzsa 76, a német Erich Honecker 77, a horvát-szlovén Josip Broz Tito 87 éves volt, amikor – így vagy úgy – kikerült pozíciójából.

Az idősöket természetesen másfajta államok és egyéb szervezetek is preferálják, olykor tradicionális alapon, s a kor jelentőségének megítélésében szerepe van a politikai kultúrának is. A legutóbbi évtizedekig például jellegzetesen az átlagosnál idősebbek voltak – a skandináv és a Benelux államok vezetőivel összehasonlítva legalábbis – az olasz, az ír vagy az indiai és kínai, s általában a távol-keleti állami vezetők. A pápai pozíció újabb, vagyis hát az utóbbi évszázadokban²¹ ugyancsak magas életkorban szokott megnyílni a bíborosok előtt: XVI. Benedek 78, I. Ferenc pedig 77 évesen lett pápa. II. János Pál, aki 58 éves volt, amikor Szent Péter utóda lett, e tekintetben is kivételnek számított. Többek szerint a politikai rendszerek „elöregedésének” legbiztosabb jele, ha csak a szépkorúaknak van esélyük élükre kerülni. Így azt, hogy 2016-ban Donald J. Trump 70 évesen, 2020-ban Joseph R. Biden 77 évesen lett az Amerikai Egyesült Államok elnöke, néhányan az amerikai demokrácia rugalmatlanná válásával magyarázzák.

Idős embereket gyakran találunk a monarchiák élén is, bár kétségtelen, hogy ezeket a náluk fiatalabbak kormányozzák. II. Erzsébet például 70 évig ült az Egyesült Királyság trónján; nagyjából akkor került oda (1952), amikor Bahrein uralkodója, Hamad ibn Ísza Ál Halífa megszületett (1950), bár ő csak alig több mint két évtizede lépett apja, Ísza emír örökébe. A vezető vagy uralkodó kora tehát nem az államforma függvénye, és nem is hozható azzal kapcsolatba: a megfáradt királyok és pápák – miközben ez korábban ritkaságszámba ment – persze az utóbbi időben könnyen lemondanak trónjukról, miközben választott tisztség esetén is előfordulhat, hogy valaki a kilencedik iksz után vállalkozik rá.²²

Az öregek uralma ellen néha adminisztratív úton lépnek fel. Ismeretes például, hogy VI. Pál pápa 1970-ben megvonta a 80 év feletti bíborosok szavazati jogát a pápaválasztáson (vö. *Ingravescentem aetatem*). A megújuló és dinamikus országoknak rendszerint nincs szüksége adminisztratív intézkedésekre: állami vezetésük a természetes szelekció révén is megfiatalodik.

²¹ A pápaság nem volt mindig gerontokratikus jellegű; lásd e tekintetben: Achenbaum, Andrew W.: (When) did the papacy become a gerontocracy? *Societal Impact on Aging. Historical Perspectives*. Szerk. Schaie, Warner Klaus – Achenbaum, Andrew W. New York, Springer, 1993. 204–213.

²² Mahathir bin Mohamed például 93 évesen, 2018-ban lett Malajzia hetedik miniszterelnöke – igaz, akkor már volt benne némi gyakorlata, mert ő volt a 4. miniszterelnök is 1981 és 2003 között.

A kornak egyébként az államok életében más módon is jelentősége lehet.²³ E tekintetben nemcsak az idős kor számít, hanem az is, hogy bizonyos pozíciók betöltéséhez olykor minimális életkort írnak elő. Magyar vagy amerikai köztársasági elnök például csak az lehet, aki – egyebek mellett – betöltötte 35. életévét; a litvánoknál ez a 40., az olaszoknál az 50. év. Megint más kontextusban a kor – a politikai kultúrától is függően – büszkélkedésre adhat okot: a legfiatalabb amerikai elnök – szokták mondani – a 42. (Theodore Roosevelt), az ismertebb pedig a 43. (John F. Kennedy) életében lépett hivatalba. De nemcsak a politikai kultúrától függ a dolog, hanem – mint említettem – egy-egy korszak, az „idők” forradalmi jellegétől is: a két legfiatalabb magyar köztársasági elnök egyébként hivatalba lépésekor 43 (Károlyi Mihály, 1918) és 45 (Novák Katalin, 2022) éves volt.

Összegezve: nem csoda, hogy a gerontokrácia ritkán használt rendszerező kategória, hiszen leíró szerepe kétes, de legalábbis vitatható, értékelő szerepe ellentmondásos, legitimációs szempontból pedig – főleg dinamikus társadalmi fejlődés idején – nem használható.

OLIGARCHIA ♦ Az oligarchia manapság közkeletű fogalom – főleg nálunk, Magyarországon. Aki kormánykritikus újságot olvas, vagy akár csak belepillant azokba, az úgy érezheti, hogy ott még a csapból is ez folyik. A szóhasználat azt tükrözi, hogy az autoriter országok politikai eszközökkel kreált ún. nemzeti tőkésosztályának legvagyonosabb tagjait az utóbbi időkben többen oligarcháknak nevezik. Pedig sokan talán ebben a „kommunikációs buborékban” is csak azért beszélnek így róluk, mert nem tudják, hogy akiket emlegetnek, és akikről szólni akarnak, azok valójában nem oligarchák, hanem – az általuk (feltételezhetően) ismert elméletek terminológiája szerint – lényegében modern vazallusok.

Az oligarchia eredetileg a nagy vagyonnal rendelkezők uralmi rendszere volt; azoké, akiknek módjukban állt saját érdekükben, vagyonuk védelme vagy gyarapítása végett alakítani az állam rendjét, később ideértve adórendszerét is. Elve az volt, hogy *a vagyon: hatalom*. Vagyis akinek pénze van, annak döntő szava lesz – esetleg: kell, hogy legyen – a közös ügyek intézésében. Az ún. szultanisztikus oligarchiák²⁴

²³ Lásd erről Palmore, E.: *Ageism. Negative and Positive*. New York, Springer, ³1999; Andrews, Molly: *Lifetimes of Commitment. Ageing, Politics, Psychology*. Cambridge, Cambridge University Press, 1991; Hudson, Robert B.: *The New Politics of Old Age Policy*. Baltimore, Johns Hopkins University Press, 2014.

²⁴ Az oligarchiákkal kapcsolatos elemzések és tipológiák szerint a mai tekintélyuralmi rendszerek velejárójának mondott gyakorlatok leginkább a *szultanisztikus oligarchiákhoz* hasonlítanak. A fogalmat Juan J. Linz vezette be mintegy húsz éve; lásd Chehabi, H. E – Linz, J. J.: *A Theory of Sultanism*. 1–2. rész. In: *Sultanistic Regimes*. Szerk. Houchang E. Chehabi – Juan J. Linz. Baltimore, John Hopkins University, 1998. 3–48. Azóta a kérdésnek gazdag szakirodalma lett; az oroszországi viszonyokra vonatkozóan lásd például Hoffman, David E: *The Oligarchs. Wealth and Power in the New Russia*. New York, Public Affairs, 2011.

ezzel szemben egy másik elven alapultak. Azon, hogy *a hatalom: vagyon*, vagy legalábbis lehetőség valaki – rendszerint önmagunk vagy mások (saját érdekünkben való) – vagyonossá tételére. A régi oligarchiákban a vagyon megalapozta a politikai célok elérését, az újabbakban lényegében politikai eszközökkel történő vagyonfelhalmozás zajlik. S mindez az oligarchiák színes világának pusztán két véglete, mely talán jelzi, hogy történelmi léptékben gondolkodva milyen nagy utat járt be ez fogalom: az ókori görög világból²⁵ és a római latifundiumoktól²⁶ indult világhódító útjára, hogy aztán a reneszánszon keresztül²⁷ eljusson Moszkva, Ankara és Budapest alá.

S ezeket említve még szó sem esett a mai közgazdászok azon tételéről, hogy ha a szegények és gazdagok között növekvő egyenlőtlenségek folyamatosan növekednek, amint az az utóbbi években az egész világon megfigyelhető, vagyis amikor pénz pénzt szül, a gazdagság pedig nagyobb gazdagságot teremt, az – a pénzügyi rendszer bizonyos feltételei mellett – ugyancsak oligarchizálódásnak mondható. A francia Thomas Piketty szerint a profitmaximalizáló nagytőkések korát a „járadékos oligarchiák” korszaka követi, az amerikai Robert Solow pedig azt állítja: ha a vagyonnak a ma [a 2010-es évek derekán, második felében] megfigyelhető koncentrációja folytatódik, az Egyesült Államok egyre inkább oligarchikus országgá lesz.²⁸

Ezekben a megállapításokban a régi elitelméletek azon tétele is visszacseng, miszerint – Thorstein Veblen klasszikus szövegét idézve – „fogyasztási szokásainak vonzereje révén az oligarchia hatalmas közvetett befolyást gyakorol a társadalomra mint egészre, s különösen a középosztályra. Az emberek arra törekszenek, hogy a társadalmi létrán feljebb lépjenek, s ez a felsőbb osztályok fogyasztási szokásainak utánzása révén történik. Ekként az oligarchia a pazarlás ideológiáját terjeszti el az egész társadalomban” – fogalmazott a kapitalizmus kritikusaként ismert közgazdász-szociológus.²⁹ A modern társadalmak pazarló és luxusfogyasztásának kelet-európai ellenzői persze erre nem nagyon panaszkodhatnak, mert ezen a tájon az oligarchák – jól megfontolt politikai szempontok miatt – vagy a nyilvánosság elől

²⁵ Az ókori görög oligarchikus rendszerről lásd Shear, Julia L.: *Polis and Revolution. Responding to Oligarchy in Classical Athens*. Cambridge, Cambridge University Press, 2011., Simonton, Matthew: *Classical Greek Oligarchy. A Political History*. Princeton, Princeton University Press, 2017.

²⁶ A latifundiumon alapuló római oligarchiáról Masom, William Frederick: *A History of Rome. The Decline of the Oligarchy, 133–78 B.C.* London, W. B. Clive, 1902. Cicero és részben Polübiosz oligarchiáról alkotott véleményéről lásd Kellow, Geoffry: *Wealth Rank and Recognition in Ciceros*. In: *On Oligarchy. Ancient Lessons for Global Politics*. Szerk.: Tabachnick, David Edward – Koivukoski, Toivo. Toronto, University of Toronto Press, 2011. 160–177.

²⁷ A reneszánsz kori oligarchiákról vö. Shaw, Christine: *Popular Government and Oligarchy in Renaissance Italy*. Leiden, Brill, 2006.

²⁸ Piketty, Thomas: *A tőke a 21. században*. Budapest, Kossuth Kiadó, 2015. Solow, Robert: *Are we becoming an oligarchy?* lásd <https://www.youtube.com/watch?v=-88YwV4CpW8&feature=youtu.be>.

²⁹ Veblen, Thorstein: *A dologtalan osztály elmélete. Válogatás műveiből*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1975., eredetileg (teljes szöveggel): *The Theory of the Leisure Class*. New York, Huebsch, 1899. 317.

elzárkózva, néha egyenesen elbújva, vagy (ami majdnem ugyanaz) külföldön élvezik az édes élet örömeit.

S hogy még tovább feszítsem a húrt, megjegyzem: az oligarchiáról lehet metaforikus értelemben is beszélni. Ilyen például a politikai pártok „oligarchizálódása” és az „oligarchia vastörvénye”, amit Robert Michelsről ismerünk,³⁰ vagy az, ha a szicíliai maffiát is oligarchikus képződménynek mondjuk.³¹

OLIGARCHIA ÉS MAFFIAÁLLAM ♦ S ha a szóban forgó húr még mindig nem szakadt el, ezzel már ott is vagyunk a *maffiaállam* kérdéseinél, ami nemzetközileg is ismert fogalom, s az utóbbi években a magyar tudomány és publicisztika egyik érzékeny és sokat vitatott toposza lett. A fogalmat nálunk Magyar Bálint szociológus és korábbi politikus vezette be a 2010 utáni hazai viszonyok elemzésekor; nem teljesen függetlenül néhány régebről folytatódó ideológiai csatától. Ezekben a politikai ellenfelet diszkreditáló terminusok ostora (vö. „maffiabaloldal” – „jobboldali maffiaállam” stb.) hol az egyik, hogy a másik oldalon csattant. A diszkreditálás alapja az, hogy a terminusok mindkét oldalon kimondatlanul, újabban pedig (hogy senkinek ne legyenek ezzel kapcsolatban kételyei) ki is mondva, a politikusok és bűnözők szoros kapcsolatára, sőt szövetségére utaltak.

Magyar Bálint álláspontja szerint a magyar állam 2010 után „posztkommunista maffiaállam” lett.³² Ezen azt érti, hogy a 2010-es parlamenti választásokon győztes

³⁰ Az „oligarchia vastörvényét” – amiről szinte mindenki hallott, ám amit a legtöbben nem annak szerzőjétől, hanem valamilyen másodlagos forrásból, tankönyvből, szöbeszédből stb. ismertek meg – Robert Michels a következő helyen fejti ki: *Political Parties. Sociological Study of the Oligarchical Tendencies of Modern Democracies*. New York, The Free Press, 1968. 61–80. és 342–356. („Democracy and the Iron Law of Oligarchy”). Michels tételeinek elemzését lásd Linz, Juan: *Robert Michels, Political Sociology and the Future of Democracy*. London, Routledge, 2006. 47–62.

³¹ Az olasz maffiával kapcsolatos szakirodalom szinte végtelen sorából – az elitelmélet klasszikusának rövid elemzésén (Mosca, Gaetano: *Cosa è la Mafia*, 1900; angolul *What is Mafia?* Icheon, M&J. Publishing House, 2013) túl – utalok itt egy szociológiai és egy történeti elemzésre. Hess, Henner: *Mafia. Zentrale Herrschaft und lokale Gegenmacht*. Tübingen, Mohr, 1970. (angolul: *Mafia & Mafiosi. Origin, Power and Myth*. London, Hurst, 1998.) és Lupo, Salvatore: *History of the Mafia*. New York, Columbia University Press, 2009. (eredetileg olaszul: Donzelli, 1996).

³² Lásd Magyar Bálint: Magyar Polip. A posztkommunista maffiaállam. In: *Magyar Polip. A poszt-kommunista maffiaállam*. Szerk.: Magyar Bálint és Vásárhelyi Júlia. Budapest, Noran Libro, 2013. 9–85. (angolul *Twenty-five Sides of a Post-Communist Mafia State*. Szerk. Magyar, B. – Vásárhelyi J. Budapest, Ceu Press, 2017). A kötetben mintegy húsz szerző fejtette ki, hogy a maga területén szerinte mit jelent a maffiaállam. A kötet folytatása: (1. kötet: 2013; gyakran így hivatkozva: *Polip 1*), 2. kötet: 2014 (gyakran így hivatkozva: *Polip 2*), 3. kötet: 2015. A 2013-as és 2014-es kötetek bevezető tanulmányainak össze- és átdolgozott, bővített változata Magyar Bálint: *A magyar maffiaállam anatómiája*. Budapest, Noran Libro Kiadó, 2015 (angolul Magyar Bálint: *Post-Communist Mafia State. The Case of Hungary*. CEU Press – Noran Libro, 2016). Publicisztikai előzményként vö. Magyar Bálint: Magyar polip – a szervezett felvilág. *Magyar Hírlap*. 2001. február 22. 6., valamint lásd még az ahhoz kapcsolódó 2001-es vitát, továbbá a szerzővel készített interjút (*Élet és Irodalom*. 2013. június 14.).

csoport a politikai hatalmat gazdasági javak megszerzésére és nagy családi vagyonok kialakítására használta fel; ennek érdekében korlátozta, majd felszámolta a nyugat-európai mintázatú politikai és állami rendet, s hatalmi eszközökkel egy hozzá hű új osztály mesterséges kialakítására törekedett. Az új állam egyik fő jellemzője a magánérdek politikai eszközökkel történő kiszolgálása lett: „A maffiaállam esetében – olvashatjuk – a magánérdek már nem esetlegesen és alkalmilag lép a közérdek helyébe, hanem rendszerszerűen és tartósan. Tevékenységének gyakorlatilag nincs olyan területe, amely ne a hatalmi és vagyonosodási szempontoknak lenne alávetve. A maffiaállam a parazita állam privatizált formája.” Az elmélet az oligarchiajelenség vonatkozásában oda fut ki, hogy a spontán módon megerősödött oligarchák egy ideig a hatalom szövetségesei voltak, sőt versenytársai lehettek, de ha nem voltak hajlandók behódolni neki, akkor ellenfélként kezelték őket, majd felszámolták befolyásukat, és a maffia világából ismert rítusokkal új oligarchákat „neveztek ki” helyettük.

A maffia szó ebben az elméletben nem a szervezett alvilágra, hanem egy „szervezett felvilágra” utal, melynek cselekedeteit elsősorban a „hatalmi-vayonosodási logika” határozza meg. E logika „a politikai hatalom és a családi gyarapodás együttesét a központi politika rangjára emelt maffiakultúrával működtetett állami eszköztárral, erőszak-monopóliummal valósítja meg”. Vagyis nem a gazdaságilag hatalmasok vásárolják fel a politikai hatalmat, például a pártok döntéshozóinak lefizetése révén vagy másként, amint az olykor az olasz maffia esetén történt, hanem egy politikai párt döntéshozó erejét használják magánvayonok gründolására, foglyul ejtve az államot (*state capture*). Ezért és így értve nem eleve oximoron a kifejezés: az állam maga lesz a maffia. A maffiaállam „a családi, illetve a közös üzlet által megpecsételt fogadott családi kapcsolatrendszer révén épül fel. A szervezethez rokoni és lojalitási szálakon keresztül újabb és újabb családok kapcsolódnak, amelyek a Családfőtől kiinduló, erősen hierarchikus, piramisszerű engedelmisségi rendbe tagozódnak”. Ebben az államban „jogegyenlőség formális viszonyai között”, de állami eszközökkel fosztanak meg egyeseket a tulajdonuktól, amit másoknak adnak. „A maffiaállamban a vazallusnak nincs vazallusi jogállása, legfeljebb csak vazallusi helyzete. S miközben a polgári jogegyenlőség *de iure* nincs felszámolva, *de facto* vazallusi helyzetek tömege jön létre”. A szervezett felvilág négy fő eszközzel valósítja meg az új tulajdonosi osztály kialakítását, s ezek mindegyike „visszautasíthatatlan ajánlatot” jelent a korábbi vállalkozások számára. Ilyen a „(1) korlátlanul uralt jogalkotói hatalom, (2) a párthű titkosszolgálat, ügyészséggel, rendőrséggel, (3) a lojális adóhatóság és (4) az állami megrendelések és uniós pályázatok feletti teljes kontrollal. Ez teszi a maffiaállam ajánlatait vértelenül – kvázi jogszerűen – hatékonnyá”³³

³³ Az idézetek forrása Magyar Polip. A posztkommunista maffiaállam (2013). *id. kiadás*, 10–11., 41–42. és 62.

A 2010 utáni ún. lopakodó rendszerváltoztatás³⁴ során előálló tényekkel való számos egyezés, valamint a magyar állam minősítésével és klasszifikációs besorolásával kapcsolatos többéves tudományos bizonytalankodás ellenére többen is fenntartásokat fogalmaztak meg a maffiaállam-elmélet magyarázó erejét illetően³⁵ – s nemcsak a bírált rendszer apológétái, vagy annak az ellenzéki gyakorlat igényeire koncentrázó bírálói (ahogy valaki mondta: egy „demokratikus népmozgalom megteremtésének” álmodói) voltak közöttük. A nézetkülönbségeket részint az okozta, hogy az elmélet maffiához kötődő metaforikus és/vagy publicisztikai jellegű fogalmai – például „fogadott család”, „szervezett felvilág” stb. – inkább csak díszítik a koncepciót, amelyet egy hagyományos terminológiai rendben, így szerintem az autoritarizmusra utalva szabatosabban lehetett volna kifejtteni. Vagyis ha a Magyarországon 2010 után létrejött állam számos jellemzője meg is egyezik az itt vázolt elméletben megfogalmazottakkal, lényege többek szerint valahol máshol van. További probléma a „posztkommunista” jelző használata: azt ugyanis meg kellett volna toldani egy további „poszt”-tal („poszt-posztkommunista”), hiszen az első posztkommunista korszakban Magyarországon az állam jellegét illetően az alkotmányos demokrácia volt, akármilyen recsegve-ropogva, csikorogva és nyekeregve is működött. Így ez a maffiaállam nem a kommunizusból való történelmi kimenet kérdéseivel függött össze, hanem azzal, hogy az alkotmányos demokráciát – részben a közép-európai tradíciókba vetettsége okán – nem voltak képesek jól működtetni azok, akikre rá volt bízva, s ezért a mulasztásukért (még ha az jóval kisebb is volt azokénál, akik felszámolták azt), néhány ritka kivételt leszámítva, később sem vállalták a felelősséget. A korrupció például, ha a későbbinél kisebb méretekben is, de társadalmilag romboló módon, már 2010 előtt megjelent az akkori rendszer diszfunkciójaként; hogy aztán az abból kinőtt új rend lényegi elemévé váljon.³⁶ Végül, de nem utolsósorban e különös államfogalommal szembeni óvatos távolságtartásnak egy további oka az volt, hogy miközben a „maffia” intuitíve a bűnözés világára utal, amit a jogra tekintettel szokás meghatározni, a szóban forgó elméletben a jog jellege és szerepe, valamint az állam és jog viszonya elméletileg tisztázatlan. Például sehol sem lett meghatározva, illetőleg pontosan kifejtve, hogy mi az a „kvázi jogszerű”, vagy hogy ha az állam maffiaszervezetté vált, az általa alkotott jogot, úgy általában, be kell-e tartani. Különösen élesen vetődik fel az a probléma a parlamenti választások után a megválasztott ellenzéki képviselők vonatkozásában: például: be kell-e / be lehet-e

³⁴ Lásd Salzborn: *i.m.* (2015) 71–82. és Varol: *i.m.* (2015) 1673–1742.

³⁵ Példaként lásd Váradi Balázs: Magyar Bálint: A magyar maffiaállam anatómiája [könyvszemle]. *BUKSZ.* 2015/3–4. sz. 201–206. és Szigeti Péter: Maffiaállam? Passzív forradalmi konszolidáció? Vagy valami más? *Eszmélet.* 2014/4. sz. 104. 159–169.

³⁶ A „korrupció 2010 előtt inkább a rendszer diszfunkciója volt... ma a rendszer része” – fogalmazott egy nyilatkozó 2017-ben; vö. Buckley, Neil – Byrne, Andrew: Viktor Orbán's oligarchs. A new elite emerges in Hungary. *Financial Times.* 2017. december 21.

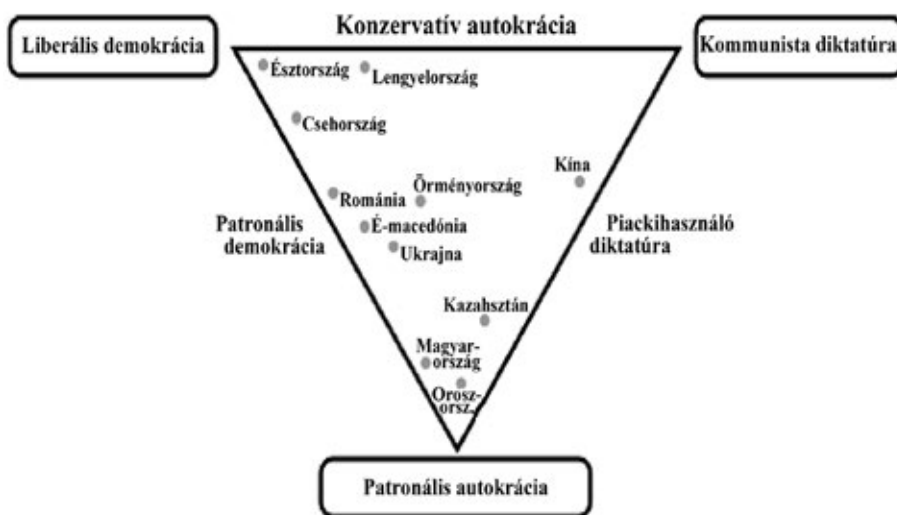
ülni a parlamenti padsorokba, fel kell-e / fel lehet-e esküdni az alkotmányra és így tovább. Ha az állam valóban a „maffiára” emlékeztető mértékben jogszerűtlen, akkor e kérdésekre a teljes illegalitást választva kellene válaszolni

A kritikákat, valamint a koncepcióval kapcsolatos vitákat már csak azért sem kell itt teljes egészében áttekinteni (terjedelmi okból nem is lehetne persze), mert – azon túl, hogy azok listája a szerző jóvoltából megtalálható az interneten³⁷ – Magyar Bálint a teória jelentősen továbbfejlesztett, magasabb absztrakciós szintre emelt és szakmailag cizelláltabb változatában némileg eltért a korábbiaktól. A Madlovics Bálinttal írt közös munkájukban³⁸ bizonyos értelemben újraértelmezték és egy átfogóbb fogalmi keretbe helyezték a koncepciót, kiterjesztve azt Közép- és Kelet-Európára, ideértve a Baltikumot is, valamint a világ néhány más régiójára. Ebben a posztkommunista rendszereket, sőt azok elmúlt három évtizedbeli változásait egy hárompólusú fogalmi térben jellemzik különböző dimenziók és tényezők mentén. Ilyen például a domináns gazdasági mechanizmus, az intézmények formalizáltsága, az uralom ún. patronalizmusa, az uralkodó párt funkciói, a korrupció, az ideológia, a civil társadalom autonómiája stb. Az egyes államokat egy hárompólusú térben értékeli, melynek három sarokpontja három rendszertani alapkategória: a „kommunista diktatúra”, „liberális demokrácia” és „patronális autokrácia”. (A patronus–kliens viszonyból ismert „patronalitás” fogalma azt jelzi, hogy hatékony gazdasági és közösségi tevékenység csak politikai támogatással folytatható.) Ezt a 20. sz. ábra szemlélteti.

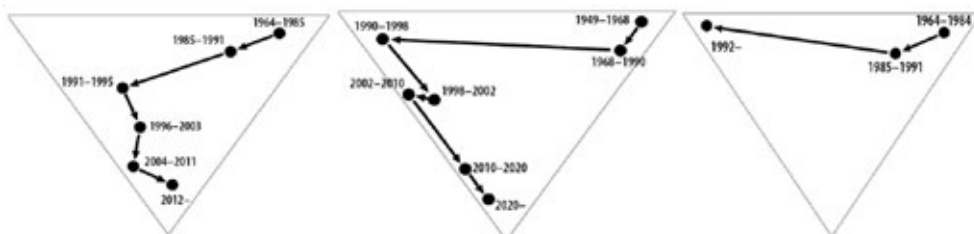
A sematikus rendszer mintegy kínálja a meglepő közties fogalmakat a sarokpontok között, mint amilyen például a „patronális demokrácia”, „piackihasználó diktatúra” és „konzervatív autokrácia”. A szerzők az egyéni szabadság szempontjából detektálják a szóban forgó országok helyzetét és politikai pályáit (a kötet szóhasználatával: „rezsimpályáit”), vagyis ebben a rendszerben a különböző országok politikai változásai is szemléltethetők. A számos elemzett ország közül három példaként kiválasztott mozgáspályája a 21. sz. ábrán látható.

³⁷ Lásd <https://www.postcommunistregimes.com/hu/visszhang-magyar-nyelven/> és ugyanez angolul: visszhang-angol-nyelven.

³⁸ Magyar Bálint és Madlovics Bálint: *The Anatomy of Post-Communist Regimes. A Conceptual Framework*. Budapest–New York, CEU Press, 2020., magyarul *A posztkommunista rendszerek anatómiája. Egy fogalmi keret*. Budapest, Noran Libro Kiadó, 2021.

20. sz. ábra: Egyes országok helyzete Magyar Bálint és Madlovics Bálint elemzési sémája szerint³⁹

21. sz. ábra: Oroszország, Magyarország és Észtország politikai rezsim-változásai a fenti sémában⁴⁰

A maffiaállam a 2020-as elemzés szerint a *patronális autokrácia* ideáltípusa, és minden dimenzióban annak legfejlettebb változata. Oroszországon és az egykori Szovjetunió egyes utódállamain (Azerbajdzsán, Kazahsztán, Örményország, Tádzsikisztán, Türkmenisztán, Üzbegisztán, valamint Fehéroroszország) kívül Magyarország tartozik ide. A patroniális autokrácia külső alakja természetesen piramisszerű, és annak legfelső pontján – hogy senki ne lepődjön meg – a „fogadott politikai család”

³⁹ Forrás Magyar Bálint – Madlovics Bálint könyvének internetes háttere: <https://www.postcommunistregimes.com>

⁴⁰ Forrás: Magyar B. – Madlovics B.: *i. m.* (2020), 641–670.

feje, a „csúcspatrónus” áll. Fontos új tétele az elemzésnek, hogy a rendszer nem a formális, jogilag szabályozott állami intézmények, hanem informális politikai intézményrendszer révén működik, mely követi a régió hagyományait, s azt a közép-európai társadalmak működési logikája formálja.

E jelentősen megújított elmélet fogalmainak egy része, például neopatrimoniális és neoszultanisztikus állam gondosan, sőt, itt-ott talán (a vizsgált valóság által megérdemelté képest) túl részletezőn is⁴¹ be van ágyazva a nyugati politikatudomány empirikus eredetű kategóriarendszerébe, miközben más fogalmak (klánállam, ragadozó állam stb.) szinte „derült égből jövő ideológiai villámcsapásra” emlékeztetve suhintanak le tárgyukra. Ez utóbbiak egyszerre inspirálók, a részletesebb operacionálizálhatóság szempontjából ijesztőek, néha pedig teoretikusan nagyvonalúak, vagy ahogy régen mondták: doktrinerek. Ha a szerzők nem azonosították volna a „liberális” és az „alkotmányos” demokráciát, mint elméletük olyan támpontját, ahonnan a világ – mint Arkhimédésznel, annak emeltyűivel – kiemelhető a sarkai-ból, akkor a liberális recenzensek is nyugodtabbak lehettek volna.⁴² A munka szakmai értékeiről és problémáiról mindazonáltal várhatóan csak az ezután következő diskusszió ad majd teljesebb képet – a mű fogalmi rendszerét közérthető nyelven áttekintő, e sorok írása idején megjelenő összefoglalást⁴³ is segítségül hívva. Az eddig megjelent hazai recenziók (lásd az imént hivatkozott webhelyen) ugyanis vagy „tiszteltekörösnek” vagy tartalmi értelemben kissé vérszegénynek tűnnek, az angol nyelvűek pedig, például Stephen Holmesé, azt a fenti konklúziót erősítik, hogy az elemzés egy másfajta paradigmatisztikus fogalmi rendszert választva talán hatékonyabb lehetett volna. Holmesnál ez az „illiberális”, e sorok szerzője szerint pedig az autoriter (tekintélyuralmi) állam elmélete.

MÁS MAFFIAÁLLAM-ELGONDOLÁSOK ♦ A maffia és az állam, illetve a maffia és a hagyományos politikai uralom terminológiai összekapcsolásával más szerzők is kísérleteztek, sokszor publicisztikai írásokban. A jog gazdasági elemzésében jártas dél-amerikai Edgardo Buscaglia például Mexikó politikai rendszerének leírásakor

⁴¹ Magyar B. – Madlovics B.: *i. m.* (2020), 95–98.

⁴² Vö. Révész Sándor: A legelső tepsiben az anatómián. *Mozgó Világ*. 2020/11. sz. 104–110. A szöveg fordulata itt arra utal, hogy e recenzio szerzője szerint Magyarországot az 1990 és 1994, különösen pedig 1998 és 2002 közötti időszakban nem lehet „liberális demokráciának” tekinteni, hiszen ekkor konzervatív, illetőleg jobboldali kormánya volt. Ez persze fogalmi tévedés, és általában azzal függ össze, hogy az alkotmányos demokráciát Magyarországon valamilyen itt nem tárgyalt rejtélyes okból – és „mindkét oldalon” – liberális demokráciának szokták mondani, s van, aki ezt szó szerint, úgy veszi, hogy csak az a liberális, amit a liberális pártok csinálnak; sőt, amit a liberálisnak mondott pártok csinálnak, az mindig liberális.

⁴³ Magyar Bálint – Madlovics Bálint: *Concise Field Guide to Post-Communist Regimes. Actors, Institutions, and Dynamics*. Budapest–New York, CEU Press, 2022.

a *maffiokrácia* kifejezést használta,⁴⁴ azt állítva: az állami és a gazdasági szféra számos ponton összekapcsolódott a szervezett bűnözéssel. Ez persze különbözik attól a gondolattól, hogy egy hatalomra került csoport egyéni céljai érdekében és egykori választóit az út szélén hagyva vagy a családba befogadva a szervezett bűnözés valamilyen fajtájára emlékeztető módon, például maffiaszerűen viselkedik – kivéve azt, hogy gyilkosságainak áldozatait, ha vannak ilyenek, az autósztrádák aszfaltjában tünteti el.

Jürgen Roth és Luke Harding maffiaállamnak mondják az egyébként általában autoriternek vagy autokráciának minősített államokat, így Oroszországot, Törökországot, Magyarországot,⁴⁵ a Latin Amerika-történész Ari Chaplin pedig Venezuelát.⁴⁶ Egy publicisztikai gyűjtemény címében kissé homályos utalásként alkalmazták a terminust Romániára⁴⁷ is, és ki tudja hány más államra még. Ezeknek az elméleteknek az állam–jog viszony kidolgozatlanságán vagy fogalmi rendezetlenségén kívül gyakran más problémái is vannak. Ha az új oligarchiákat esetleg nem is lehetetlen valamilyen maffia-modell alapján megközelíteni, e modell a komplett tekintélyuralmi rendszerek leírásakor kevés eredményt hoz. Az oligarchizálódás ugyanis ezeknek rendszerint csak egyik, s nem is mindig a legfontosabb vagy nélkülözhetetlen eleme. A lengyel politikai rendszer például a 2010-es évek legvégén egyre több autoriter elemet mutatott fel, de nem, vagy csak jelentéktelen mértékben oligarchizálódott.

A maffiaállam-elméletek továbbá legtöbbször a *strukturális* párhuzam gondolatára épülnek, ám a funkcionális-működésbeli hasonlóság, vagyis a *maffiamódszerek* alkalmazásának lehetőségét sugallják. A maffiaállamnak nevezett országokban azonban – egy-egy fellázadt oligarcha eltávolítását, néhány újságíró-gyilkosságot vagy az illegálisan szerzett pénz legális üzletekbe fektetését kivéve – ritkán találkozunk az igazi maffia (régii) módszereivel olyan kirívó mértékben, amint azt a metafora sugallja. Ez egyfelől azt jelenti, hogy az ilyen államokban a napi rutin szintjén, vagyis a tipikus esetekben más módszerekkel építik ki, tartják fenn és igazolják az uralmat (ami nem jelenti azt, hogy a félelem ne játszana szerepet ezek között).

Ha alaposabban megvizsgáljuk – példának okáért – Jürgen Roth kilenc tézisét, melyeket az „új keresztapákról” szóló könyvben fejtett ki, akkor a részletekhez érve

⁴⁴ Buscaglia nézeteit illetően lásd „Mexiko ist eine Mafiakratie” [Interjú Edgardo Buscagliával] *Die Zeit Online* [<http://www.zeit.de>]. 2011. március 17.

⁴⁵ Roth, Jürgen: *Die neuen Paten. Trump, Putin, Erdogan, Orbán & Co. Wie die autoritären Herrscher und ihre mafiosen Clans uns bedrohen*. München, Heyne Verlag, 2017; Harding, Luke: *Mafia State. How One Reporter became an Enemy of the Brutal New Russia*. London, Guardian Books, 2011.

⁴⁶ Chaplin, Ari: *Chávez's Legacy. The Transformation from Democracy to a Mafia State*. Lanham, University Press of America, 2013.

⁴⁷ Lásd Bányai Péter: *Az eredeti demokráciától a maffia-állam felé? Politikai elemzések Romániáról 1990-től 2005-ig*. Kolozsvár, Koinónia, 2005.

mindegyik esetén felszínes általánosságokat találunk.⁴⁸ Magyar Bálint leírásai ezekkel szemben, különösen a Madlovics Bálinttal továbbfejlesztett formájukban és a társadalmi struktúrák „makacs ellenállásával” szembenézve⁴⁹ – a metaforikus kifejezésmóddal járó bizonytalanságok ellenére is – plauzibilisek, bár fogalmilag részlegesekek. Keveset mondanak például a kisvárosok és falvak „vidéki társadalmának” politikai-hatalmi integrációjáról,⁵⁰ amely még kevésbé elemezhető egzakt módon a szóban forgó fogalmakkal, mint a központi hatalmi rendszer. S akkor még nem is beszéltünk az ún. mélyállamról, már ha létezik valami ilyesmi! (Akár létezik, akár nem, annak kérdéseibe talán jobb itt nem belebonyolódni.)

Mindezen kételyek ugyanakkor nem jelentik azt, hogy a néhány valóban hasonló eszköz, vagy az alkalmazott egyéb eszközök rafináltsága, sőt néha kegyetlensége okán *metaforikus értelemben* ne lehetne a maffiára hivatkozni – főleg a politikai publicisztikában, hiszen a terminus politikai mozgósító potenciálja megkérdőjelezhetetlen. S a fogalom és az említett elméletek bírálhatósága természetesen azt sem jelenti, hogy a szóban forgót államok urainak és haszonélvezőinek számos cselekedetét, a jog valamely emelkedettebb felfogása értelmében ne lehetne törvénysértésnek minősíteni – azzal persze, hogy az ilyen jogellenesség belemerül ezen országok politikai kultúrájának sárdöngölőjébe, a tisztességes emberek azon vágyával együtt, hogy az majd az ilyen rendszerek remélt megváltozása utáni felelősségre vonással találkozik, sőt, a tolvajoknak egyszer majd vissza kell szolgáltatniuk a lopott holmikat. Ezért aztán a maffiaállam-elméletek – amennyiben nem fejtik ki a törvénysértéseknek is helyt adó „törvénytelen rend”, s az azon belül felvállalt és felvállalható ellenálló magatartások elméletét (márpedig ezt rendszerint nem teszik) – a közéleti viták során igen könnyen beletorkollnak a naiv kleptokrácia- és a még egyszerűbb rabló- és haramiaállam-konceptiókba.

⁴⁸ Lásd Roth, J.: *i. m.*, id. kiadás, I. rész, 1. fejezet. Roth első tézise így szól: „Az új keresztapák elfogadták a klasszikus maffia-rendszert kormányzati rendszerként (*Regierungssystem*), és maffia-módszerekkel átvették az egész kormányzati apparátust. Hatalmuk biztosítának stratégiai eszközeként biztonszági és kormányzati hivatalokat, különösen a titkosszolgálatokat használják.” Jobban belegondolva e tézisnek nem csupán az a baja, hogy „nesze semmi, fogd meg jól!” jellegű, hanem az is, hogy az egyik eleme („a maffia-módszerekkel vették át a kormányzati apparátust”) – téves. Az államhatalmat ugyanis a maffiaállamoknak mondott szerveződésekben, az első alkalommal legalábbis, lényegében jogszerű, még ha nem is mindig tisztességes úton szokták megszerezni, annak kiterjesztése során a köztisztviselők függésére és egzisztenciális félelmeire appellnak (a félelem-keltés azonban nem kizárólag a maffia módszere), s a maffiával ellentétben (egy ideig legalábbis) ügyelnek a jogszerűség látszatára.

⁴⁹ Ez utóbbi vonatkozásban korrekcióként, és nemzetközi kitekintéssel, lásd *Stubborn Structures: Reconceptualizing Post-Communist Regimes*. Szerk.: Magyar Bálint. CEU Press, 2019.

⁵⁰ Ezek szociológiai leírásait lásd *Integrációs mechanizmusok a magyar társadalomban. és Mobilitás és integráció a magyar társadalomban*. mindkettő: Szerk.: Kovách Imre. Budapest, Argumentum, 2020.

RABLÓÁLLAM, HARAMIAÁLLAM, KLEPTOKRÁCIA ♦ Az állam és a bűnszervezetek valóságos és lehetséges kapcsolata régóta foglalkoztatja az államról gondolkodókat. Szent Ágostonnak az állam és az igazságosság fogalmi kapcsolatával összefüggő megjegyzését (*remota itaque iustitia quid sunt regna nisi magna latrocinia* – szokásos fordítása szerint: mi mások lennének az államok igazságosság nélkül, mint nagy rablóbandák?)⁵¹ csak a nyugati politikai kultúra analfabétái nem ismerik. S azon is csak egy kicsit szoktunk meglepődni, amikor *rablóállamnak* (*Raubstaat*) vagy *haramiaállamnak* mondanak egy-egy ténylegesen létező modern államot. Ezekkel az elnevezésekkel ugyanakkor ma már többnyire csak nemzetközi kontextusban találkozhatunk, rendszerint megfélemlítve a nemzetközi rend jogi szabályozásáról. A XX. század első felében még fesztelenül használták őket: a régi magyar szélsőjobboldal például Romániát szokta rablóállamnak mondani terület-szerzési módszereire utalva; a német nácik propagandistái pedig Angliára alkalmazták a szót,⁵² hogy megkérdőjelezzék vele az akkor még jelentős angol gyarmatbirodalom alapjait.

A haramiaállam új változata az 1980-as években éledt fel az *outlaw state*, vagy a *rogue state* (kb. latorállam) formájában. Az utóbbi terminussal egyidőben az amerikai külpolitika nyelvén találkozhattunk, amikor is a „világbékére” veszélyt jelentő, terrorizmust támogató vagy egyenesen terroristának minősített országokra (Észak-Korea, Irak, Irán, Afganisztán, Líbia) használták. Ezt az értékelő viszonyt fordította meg Noam Chomsky amerikai nyelvész, filozófus és politikai aktivista, amikor az amerikai külpolitika erőszakos akcióit bírálva azt is állította, hogy a nyugati államok nem voltak képesek eleget tenni saját követelményeiknek.⁵³ A szó érzelmi töltetét kiaknázva William Blum közíró az Egyesült Államok külpolitikáját, katonai és titkosszolgálati beavatkozásait, valamint hadviselését kritizálta az e címen később bestsellerré vált könyvben.⁵⁴ Alkalmassint hasonló okból próbálkoztak vele a hazai publicisztikában is, amikor a 2020-as uniós költségvetési vita idején egy madártávlati közelítésű elemzés, az akkori német–lengyel–magyar paktum apropóján, az Európai Uniót „megzsaroló” magyar és lengyel államra alkalmazta.⁵⁵ A rablóállam modernizált változata újabban a *genszter-állam*, amit használnak a poszt-szovjet

⁵¹ Aurelius Augustinus: *De civitate Dei*, id. kiadás, IV. 4. [Szent Ágoston: Isten városáról. 1. köt. Bp. Kairosz, 2005. 265.]

⁵² Lásd a *Raubstaat England* című kiadványt (Hamburg – Bahrenfeld, Cigaretten Bilderdienst, 1941), ami egy 1941-es müncheni kiállítás képanyagát mutatta be katalógusszerűen és szöveges kiegészítésekkel.

⁵³ Lásd Chomsky, Noam: *Rogue States. The Rule of Force in World Affairs*. London, Pluto Press, 2000.

⁵⁴ William Blum: *Rogue State. A Guide to the World's Only Superpower*. Monroe, ME, Common Courage Press, 2000., átdolgozva 2002, 3. kiadás: London, Zed Books, 2006.

⁵⁵ Sükösd Miklós: Lator államok az Unióban. *Élet és Irodalom*. 2021. január 8.

tekintélyuralmakra is,⁵⁶ rendszerint a nemzetközi kapcsolatok bizonyos fajtáiban részes államokra utalva vele.

Azokat a rendszereket, amelyekben a hatalmi elit saját gazdagodása érdekében rendszeresen vagyoni jogsértéseket követ el, azaz pozícióját felhasználva lop, egyesek keresetlen egyszerűséggel és némi nyelvi leleménnyel (ti. egy régies hangzású, s ezért komolynak tűnő modern kifejezéssel) *kleptokráciának* nevezik.⁵⁷ A szó görög gyökere alapján (vö. κλέπτω: kléptó: lopok, csalok, elleplezek) a kleptokrácia a „tolvajok uralma”, bár arra legfeljebb csak közvetve utal, hogy a tolvajok a jogellenes magatartás elkövetése vagy leplezése érdekében a közjogi hatalmat is felhasználják-e. A kifejezést többnyire a zszurnalisztikában és a politikai közbeszédben használják; az utóbbi esetben közvetve azt jelezve vele, hogy a beszélő szerint egy adott államban az elviselhetőnél kiterjedtebb a korrupció. A kleptokrácia látszólag egyszerű és naiv fogalom – első pillantásra legalábbis azt gondolnánk, hogy lényege csak annyi: mindenki lop, de a társadalmi struktúra függvényében nem ugyanannyit – és nem ugyanúgy. Ám ez csak a látszat! Egy kleptokráciában sokféle módon lehet más javait elvenni, mégis az a leggyakoribb, hogy a hivatalnokok csak kenőpénz ellenében hoznak meg bizonyos döntéseket, azaz korrumpáltak, a „közpénznek” nevezett állami források „elveszítik közpénz-jellegüket”, a közjavak pedig közjó-jellegüket. „A kleptokrácia a korrupció legdirektebb és legnyilvánvalóbb formája – fogalmazott a norvég Mikal Hem a kezdő diktátorokat oktató könyvecskéjében –, azonban néhány feltételnek a helyén kell lennie. Az első a gyenge civil társadalom. A médiának és a különféle szervezeteknek olyan kevés befolyással kell bírniuk és olyan elnyomottaknak kell lenniük, hogy ne jelentsenek fenyegetést a fennálló rendre. Ezzel párhuzamosan a közintézményeknek olyan gyenge lábakon kell állniuk, hogy ne tudják, vagy ne merjék megkérdőjelezni a diktátor és szövetségesei hatalmát. Az is sokat segít, ha a társadalom csak minimális oktatásban részesül és minél nagyobb az analfabéták aránya.”⁵⁸ Egy jól szervezett kleptokráciát tehát nem is olyan könnyű megteremteni!

Maga a fogalom egyébként, az általa jelölt jelenséghez hasonlóan, politikai oldal független: egyaránt használják jobb- és baloldalon. Nyugaton az elmúlt másfél-két évtizedben a szociális-jóléti állam jobboldali-konzervatív kritikáját szolgálta (klasszikus példája ennek Peter Sloterdijk publicisztikája),⁵⁹ míg nálunk (régiben) a

⁵⁶ Példaként lásd Hirschfeld, Katherine: *Gangster States. Organized Crime, Kleptocracy and Political Collapse*. Houndmills, Palgrave Macmillan, 2015.

⁵⁷ A szó régies hangzású, de mai jelenségekre használják. Az üzleti jogot tanító publicista, Kenneth Krushel például – Putyin Orosz- és Erdogan Törökországhoz hasonlóan – kleptokráciának nevezi a 2010 utáni magyar politikai rendszert; vö. Krushel, K.: Biting the E.U. that feeds him. *The New York Times*. 2016. október 6.

⁵⁸ Hem, Mikal: *Kezdő diktátorok kézikönyve*. Budapest, Typotex, 2013. 115.

⁵⁹ Vö. Sloterdijk, Peter: Kleptokratie des Staates. *Cicero* [Magazin für politische Kultur]. 2009. július. 42. és uő: Die Revolution der gebenden Hand. *Frankfurter Allgemeine Zeitung*. 2009. június 13. Magyarul az előbbi lásd Az állami kleptokrácia. *Valóság*. 2010/3. 114–115. A szerző a jóléti államok hi-

szocialisták örökségére, vagy a megroppant magyar alkotmányos demokráciára⁶⁰ használták, aztán pedig a 2010 utáni autoriter rezsimekre öntötték és öntik a kifejezés maró lúgját.⁶¹ Egy uralmi rendszer leírásaként ugyanakkor a kleptokrácia mint elemzési kategória túl egyszerű eszköznek tűnik: olyan, mint a svájci bicska, ami mindenre jó egy kicsit (lehet vele botot faragni, sörösüveget nyitni és körmöt vágni is) – de mindenre csak egy kicsit jó... azaz semmire sem jó igazán.

AZ OLIGARCHIÁK FAJTÁI ♦ Az oligarchia kérdéséhez visszatérve utalok még arra, hogy a történelmileg létezett sokféle oligarchia különböző rendszereit már csak azért is érdemes tovább tipizálni, hogy lássuk a jelenség komplex természetét.

Az erre irányuló elméletek körében az egyik legplauzibilisebbet Jeffrey A. Winters amerikai politológus fejtette ki⁶² – amivel persze nem állítom, hogy ami plauzibilis, az tökéletes. Magyarázó ereje révén a szóban forgó elmélet inkább inspiratív, semmint szabatos leírása valaminek. Winters ugyanis, némileg leszűkítve az oligarchia fogalmát, de elhatárolva azt az elitelméletektől, azt állítja: az oligarchák egy olyan kisebbség tagjai, amely sajátos befolyásoló hatalommal rendelkezik, minthogy azonban kisebbség, meg kell küzdeniük a politikai ellenőrzés, kontroll és erőszak-alkalmazás lehetőségeiért. Egyfelől a csoport folyamatos konfliktusban van a többséggel, mert korlátoznia kell mások javakhoz való hozzáférést (innen a rendszer elnyomó jellege), másfelől tagjai nem úgy élik meg saját szerepüket, mint akik kormányzati pozícióban vannak, s a hatalmat sokszor nem is szükséges személyesen gyakorolniuk. Politikai motivációjuk ezért másodlagos (vagyonszerzés, vagyonvédelem), olykor defenzív is, ami egzisztenciális helyzetük védelméhez kötődik, nem politikai elgondolásaik érvényesítéséhez. Az oligarchizálódás a különböző korokban és társadalmakban – a politikai folyamatok jellege, a társadalmi-gazdasági rendszereknek és a tulajdoni rend sajátosságai szerint – különbözőképpen zajlik.

Az oligarchiáknak Winters szerint nagy vonalakban négy fő típusa különböztethető meg, két tényező függvényében. Az egyik, hogy mennyire *személyes és egyéni* jellegű, illetve mennyire *intézményesült-kollektivizált* a hatalomgyakorlás jellege. Az előbbi a gyakorlatban rendszerint fragmentáltat is jelent, mert nincs olyan felsőbb

vatalnoki karát nevezi (fiskális) kleptokratának, ami tárgyyszerűtlen igazságtalanságnak tűnik, s ahhoz hasonlatos, mint amikor nálunk a társasházak közös képviselőire *en bloc* azt mondják: mindegyik lop, s az a jó képviselő, aki nem lop sokat.

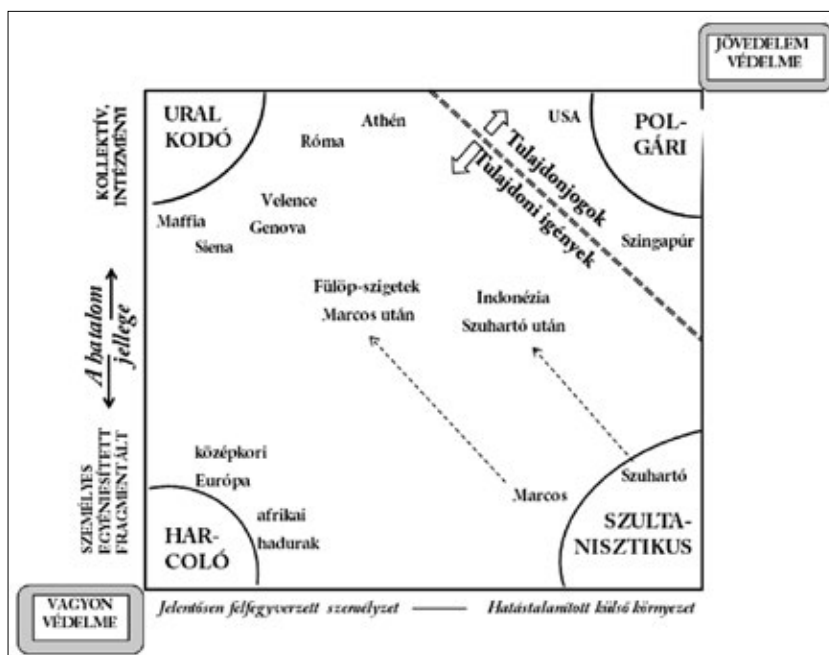
⁶⁰ Vö. Tóth Gy. László: *A hallgatás csendje. A kleptokrácia birodalmában*. Budapest, Kairosz, 2009. és Ördögh Tibor: Szerbia pártrendszerének változása, 1990–2014. In: *Tudástérkép. Konferenciakötet*. Újvidék, Vajdasági Magyar Akadémiai Tanács, 2014. 189.

⁶¹ Lásd például Dawisha, Karen: *Putin's Kleptocracy*. New York, Simon & Schuster, 2014. Ugyanígy: Kenneth Krushel közgazdász közíró – Putyin Oroszországhoz és Erdogan Törökországhoz hasonlóan – kleptokráciának nevezi a 2010 utáni magyar politikai rendszert is (vö. Krushel, K.: Biting the E.U. that feeds him. *The New York Times*. 2016. október 6.)

⁶² Winters, Jeffrey A.: *Oligarchy*. Cambridge, Cambridge University Press, 2011.

tényező, ami a különböző oligarchák vagy megbízottaik hatalomgyakorlását koordinálná. A másik az, hogy a külső környezet kontrollálásához mennyire van szükség fegyveres személyzetre, ami annak is függvénye, hogy az milyen mértékben rendelkezik ellenállási eszközökkel (mennyire „fel- vagy lefegyverzett”). Ahol ugyanis a környezet nem rendelkezik ilyen eszközökkel („hatástalanított”, fegyvertelen, ideértve „a szó fegyverét” is – teszem hozzá), ott kisebb személyzet is elégséges. E fokozatokat lehetővé tévő két szempontot egy koordináta-rendszerben elgondolva az elsőt a függőleges, a másodikat a vízszintes tengelyen ábrázolhatjuk.

A történelemben létezett oligarchikus rendszereket így négy csoportba sorolhatjuk: azok vagy (a) harcoló-háborúskodó jellegűek, vagy (b) „uralkodók” – abban az értelemben, hogy egy uralmi rendszer szabályok révén való kialakítására törekednek, vagy (c) szultanisztikusak vagy pedig (d) polgáriak. Ezek abban is különböznek, hogy a harcoló-háborúskodó típusba sorolhatók inkább, a vagyon szaporítására törekcsenek és annak védelméről gondoskodnak, míg a polgáriak inkább a jövedelem, például a tőkejövdelem, járadék vonatkozásában teszik ezt. A négy típus természetesen ideáltípus, a valóságos rendszerek tehát csak közelítenek hozzájuk.

22. sz. ábra: Az oligarchiák főbb fajtái J. A. Winters elméletében, néhány történeti és jelenkori példával⁶³

⁶³ Az ábra forrása Winters, J. A.: *i. m.*, 34.

A harcoló-háborúskodó oligarchiát (*warring oligarchy*) – röviden áttekintve Jeffrey Winters koncepcióját⁶⁴ – az jellemzi, hogy az urak, gyakran hadurak közötti szövetségek törekenyek, a rájuk nehezedő veszélyek és fenyegetések horizontálisak, azaz néha egymással versengenek, s ha ki is emelkedik közülük valamilyen vezető, az csak ideiglenes hatalomra tesz szert. Az oligarchák fő célja itt a gyors gazdagodás, többnyire hódítás és rablás révén, s a „kényszerítő képesség” a gazdagság megszerzését és védelmét szolgálja. S ez megfordítva is igaz: a gazdagság egyenes arányban áll a kényszerítő képességgel.

Az uralkodó oligarchiában (*ruling oligarchy*) az oligarchák egyik fő jellemzője, hogy fenntartják ugyan maguknak a személyes beavatkozás lehetőségét, de intézményeket építenek ki, normákat alkotnak és gondoskodnak azok végrehajtásáról. Ezért van az, hogy idesorolható maffia olyan, mint az állam (törvényt hoz, ítélkezik és végrehajt), bár ez nem jelenti, hogy a fent említett „posztkommunista maffiaállam” idetartozna. Az ilyen oligarchák uralma sok vonatkozásban kollektív, s bizonyos fókig még a kényszerítő eszközök költségeit is megosztják egymással; vannak ugyan közöttük „háborúk”, de ezek ritkák.

A szultanisztikus oligarchia (*sultanistic oligarchy*) esetén a döntési monopólium és a kényszerítő eszközök egy személy vagy annak szűk köre kezében összpontosulnak, tehát nem intézményesítettek, s nem alkotnak tartós szabályokat. Az ilyen uralom esetén patrónus–kliens-rendszerek láncolata szövi át a társadalmat, s ezek mentén valamilyen informális szokásrendszer is kialakulhat, de ha azt esetleg „jognak” is nevezik, az a személyes tényezők révén és mentén érvényesül: nem a jog uralkodik (*rule of law*), hanem a szabályok révén uralkodnak (*rule by law*). Az autoritás és a fegyelem, sőt mindenféle jog és kötelesség itt piramisszerűen terjed szét a társadalomban – vazallusi függőségek mentén, ahogy az imént fogalmaztam. Mivel a „szultán” meggyengíti a jog uralmát, bukása után sokan úgy vélik: az erős hatalmat egy még erősebb hatalommal lehet megfékezni. Ebben azonban tévednek: az ilyen rendszerek bukása után nem demokratizálódás következik, hanem anarchikus oligarchia (*wild oligarchy*) – amiből bármi lehet, de többnyire egy másik fajta oligarchia lesz.

A polgári oligarchia (*civil oligarchy*) ezen elmélet szerint személytelen uralmi rend nagyon gazdagok informális befolyásával, ahol a hagyományos, polgári értelemben vett jog uralkodik, s az oligarchák elsősorban jövedelmet vagy járadékokat szereznek. A hatalomgyakorlás intézményesített rendben zajlik, s az attól patológiusan eltérők vagy a hatalommal látványosan visszaélők a megtartott jogérvényesítés rendszerében megbüntethetők.

Az ilyen szintetizáló összegzésekre – még ha általánosságban itt-ott kétségbe vonható is egy-egy tételük – lehetetlen nem azt mondani: aki ismeri a történelmet, az sok mindent tud a jelenről is, s a jelent csak az ismerheti, aki ismeri az odavezető utat.

⁶⁴ Ugyanott, különösen 12–39.

TOVÁBBI „KRÁCIÁK”: A PLUTOKRÁCIÁTÓL A BÜROKRÁCIÁIG ÉS TOVÁBB ♦ Röviden utalok még néhány olyan uralmi rendszerre, amelyek elnevezését ókori mintára „krácia”-ként vagy „archia”-ként alakították ki, miközben kifejezetten modern dolgokat jelöltek velük.

A vagyonosok uralmára utaló oligarchia egyik változatára olykor még ma is használják a kissé régiesen csengő *plutokráciát* (vö. πλούτος, *ploutosz*: vagyon, gazdagság jólét), amin azt értik: az ilyen rendszerben kizárólag a leggazdagabbak szűk köre szólhat bele az igazán fontos állami döntésekbe, vagy azokat mindig az ő érdekükben hozzák. A „szupergazdagok” világát tudományosnak tűnő módszerekkel bemutató, de repülőtéri kioszkokban is jól eladható könyvek gyakran szólnak a plutokráciáról, s céljuk az, hogy egy hosszú repülőúton ugyanúgy „elszórakoztassanak”, mint a televíziós esztrádműsorok. A plutokráciáról szóló régi munkák még erkölcsi kérdéseket is tárgyaltak; a szót manapság csak negatív értelemben használják.⁶⁵ Negatív-kritikai vonatkozásban még mindig arra utalnak vele, hogy – amint az Mussolini 1943-as rádiószózatából kikövetkeztethető – egy plutokrata államnak (állítólag) nincsenek szociális alapjai, az nem ismeri a szolidaritást, vagy valami el van rejtve benne a politika egyszerű megfigyelői, a nép elől. Ebből is látható, hogy a kifejezés inkább a támadó jellegű propaganda-hadjáratokhoz, semmint a leíró tudományos elemzésekhez igazodik. Másrészt a plutokrácia az, ami valamit eltakar, vagy ő maga van eltakarva: a mai demokrácia – fogalmazott 1925-ben Coudenhove-Kalergi gróf – a plutokrácia homlokzata.⁶⁶ A gróf persze valószínűleg csak azon kesergett, hogy az általa plutokratáknak nevezett pénzemberek kiszorították a helyükről a hagyományos arisztokratákat, mint amilyen ő maga volt. A magyar antiszemita közbeszédben egyébként az ilyen-olyan kiegészítő jelzőkkel ellátott, például „kufárszellemű” stb. plutokráciára való utalgatás a szalonzsidozás szokásos fordulata volt, s a közbeszéd néhány területén újra az.

Sajátos nyelvi lelemény volt a XVIII. századi Franciaországban a *bürokrácia* kifejezés. A *bureau* (íróasztal) szóból a fiziokrata Jacques Claude Marie Vincent de Gournay alkotta meg 1745 körül, a hivatal, pontosabban a hivatalnokok uralmának megjelölésére.⁶⁷ Mivel a modern állam a korábbiakhoz képest szokatlanul nagy igaz-

⁶⁵ A plutokráciáról szóló régi, még erkölcsi kérdéseket is tárgyaló munkák köréből lásd Seager, Charles: *Plutocracy as a Principle. Does the Possession of Property involve a Moral Right to Political Power? A Letter*. London, Whitaker, 1867. A szupergazdagok mint plutokraták társadalmi csoportjának tárgyalására vö. Formisano, Ronald P.: *Plutocracy in America. How increasing Inequality destroys the Middle Class and exploits the Poor*. Baltimore, John Hopkins University, 2015. A „repülőtéri kioszkos” könyvek köréből, példa gyanánt, lásd például Freeland, Chrystia: *Plutocrats. The Rise of the New Global Super-Rich and the Fall of Everyone Else*. New York, Penguin, 2012.

⁶⁶ Coudenhove-Kalergi, Richard von: *Praktischer Idealismus. Adel – Technik – Pazifismus*. Bécs–Lipcse, Pan-Europa Verlag, 1925. 39–44.

⁶⁷ De Gournay-ról lásd Schelle, Gustave: *Vincent de Gournay*. Genf – Párizs, Slatkine Reprints, 1984. (az 1897. évi kiadás reprintje).

gatási apparátusokat épített ki, a szó igen hamar elterjedt. A XIX. században már szélteben-hosszában használták, s G. F. W. Hegel, Karl Marx, majd a XX. század elején Max Weber megalkották első jelentős elméleteit is.⁶⁸ A XX. században hasonló módon született a *technokrácia*, amivel a technikai ismeretekkel rendelkező menedzserek, illetőleg gazdaságirányítási ismeretekkel rendelkező mérnökök számára befolyást biztosító uralmi rendszerre szoktunk utalni.⁶⁹

A régies hangzású, de újonnan kialakított nevű uralmi rendszerek (*kleptokrácia*, *maffiokrácia*, *bürokrácia*) kiötlésére irányuló igyekezet legújabb, a jó ízlést már-már nélkülöző terméke a *kakisztokrácia*. Ez a görög *kakia* (*kakia*; rossz), *κάκιστος* (*kakisztosz*; iszonyatos, felháborító; *átv. ért.* a legrosszabb) és a *krácia* összetétele, s kb. a legrosszabb emberek uralmát jelenti. E jelentést a szóval kapcsolatos asszociációkkal (vö. kaka, szar) kombinálja, ezért nem csoda, ha a publicisztikában a fantáziátlan közírók magyarázgatják, vagy hangos utcai tüntetők írják tábláikra.⁷⁰ A szóval kapcsolatos igényesebb asszociációk nyomán futólag megemlítem ugyanakkor Robert Musil eredetileg befejezetlen esszéregényét,⁷¹ amelynek különös története egy *Kákánia* nevű országban játszódik. Ezt az országnevet – ami nyilvánvalóan a német „kaka” (*doo-doo*) szóra utal – Musil az Osztrák–Magyar Monarchiában használt „K. u. K.” („császár és király”, Ausztriában gyakran csak „KK”) rövidítésből képezte.

A komolyabb jelentést hordozó újonnan formált „kráciák” körében említést érdemel még az *ideokrácia*. E manapság ritkán használt szóval a közelmúltban leggyakrabban a kommunista államok ideológiaformáló pártbürokráciájának hatalmára utaltak. Arra, hogy az ideológia alakítása és elfogadtatása az adott körülmények között a politikai uralom szerves része volt, s e funkció ellátására külön csoportok szakosodtak. Ők voltak – a Destutt de Tracy által kitalált terminushoz, az *ideológiához* kapcsolódó ideológusok (*idéologues*) mintájára – az ideokraták. Maga a kifejezés egyébként a XIX. század elejének konzervatív gondolkodásáig vezethető vissza, s eredetileg az absztrakt eszméken (*Ideen*), sőt idolon (*Idolen*) való orientálódásra

⁶⁸ A bürokrácia korai elméleteiről részletesebben, de bevezető jelleggel lásd Mouzelis, Nicos P.: *Organization and Bureaucracy. An Analysis of Modern Theories*. London, Routledge, 1967, digitális kiadása: 2002. A bürokráciáról általában Beetham, David: *Bureaucracy*. Minnesota, University of Minnesota Press, 21996.

⁶⁹ Vö. Akin, William E.: *Technocracy and the American Dream. The Technocrat Movement, 1900–1941*. Berkeley – Los Angeles, University of California Press, 1977., Burris, Beverly H.: *Technocracy at Work*. New York, State University of New York Press, 1993., Khanna, Parag: *Technocracy in America. Rise of the Info-State*. [eBook] Independent Publishing Platform. 2017.

⁷⁰ Lásd például „A nap szava: kakisztokrácia!” *888.hu*. 2015. október 26. és „Zajos tüntetés a Szabadság téren a kormány ellen.” *Index*. 2017. április 15.

⁷¹ Musil, Robert: *A tulajdonságok nélküli ember*. 2 kötet. Ford.: Tandori Dezső. Budapest, Európa Könyvkiadó, 2012 (eredetileg: 1931–1933, illetve 1952., magyarul először: 1977). A mű társadalom- és államtörténeti szempontból is hasznos elemzését lásd Perloff, Marjorie: *Edge of Irony. Modernism in the Shadow of the Habsburg Empire*. Chicago, University of Chicago Press, 2016.

utalt, nyilvánvalóan kritikailag. Schvarcz Gyula szerint a kifejezés Bluntschli „elme-terméke”, s mint a svájci jogász egész államformatana, melyet Schvarcz sok helyütt szenvedélyesen bírált, tévedések halmaza: „Nem nehéz egy kis kritikai körültekintés után fölismerni – fogalmazott Schvarcz –, hogy Bluntsehli ezen negyedik államformája nem gyökerezik számbavehető oktani háttérben”.⁷² Az ideokrácia valójában egy konzervatív német történész, Heinrich Leo némileg korábbi találmánya, s tőle vették át a *Német államszótár* szerzői, J. C. Bluntschli és K. Brater, akik a teokráciával is kapcsolatba hozták.⁷³ E fogalmi kapcsolat olyan határozott volt, hogy néha még a modern totalitarizmus-elemzésekben is előfordul,⁷⁴ noha a kifejezést ma már ritkán használják az uralom módjának megjelölésére. Az ideokrácia szótárunkból való eltűnése részben azzal magyarázható, hogy az ideokraták szerepét a modern tömegmédiá által uralt közgondolkodásban átvették a spin-doktorok.

A régi szovjetológiában és a politológiai irodalomban pár évtizeddel ezelőtt a *pártokrácia* kifejezés terjedt el, ami szinte önmagát magyarázza, bár talán csak a publicisztikai szintű okfejtésekben (volt) használatos, sőt még ott sem nagyon ajánlható. Többet mond ugyanis a pártokkal szembeni ellenszenvről, mint azok uralmáról, de legjobb esetben is a demokrácia kritikájának tekinthető, mert azt sugallja, hogy a pártok uralma csak rossz lehet. A kifejezést – eredetileg: *partitocrazia* – az olasz jogász-publicista, Giuseppe Maranini használta először, az 1949-es székfoglaló beszédében, majd ő fejtette annak jellemzőit a parlamentáris kormányzást elemző műveiben.⁷⁵ Ebben a korban a pártoknak a modern alkotmányos rendszerek természetes részeként való elemzése még olyannyira újdonságszámba ment, hogy Maranini kategóriája akár az erre adott ellenreakcióként is felfogható.

NÉHÁNY KÜLÖNLEGES „KRÁCIA” ♦ Hazai viszonyainkra szabott, bár csak szűk körben ismert régi, mára talán már el is felejtett kifejezés az „alkotrácia”, vagy helyeseb-

⁷² Schvarcz Gyula: *A két utóbbi évtized államformatani irodalmának kritikai méltatásához*. Budapest, MTA, Értekezések a társadalomtudomány köréből, 1887. 54–55.

⁷³ Lásd Leo, Heinrich: *Studien und Skizzen zu einer Naturlehre des Staates*. Halle, 1833., új kiadásban Frankfurt am Main, 1948. és Bluntschli, Johann Caspar: *Ideokratie und Theokratie*. In: Bluntschli, J. C. – Brater, K.: *Deutsches Staatswörterbuch*. (8. kötet: 1857–1870.) Stuttgart-Lipcse, 1860. 5. kötet, 279–290. A fogalomtörténetet illetően lásd. Backes, Uwe: „Ideokratie” – eine begriffsgeschichtliche Skizze. In: *Ideokratien im Vergleich. Legitimation – Kooptation – Repression*. Szerk. Backes, Uwe – Kailitz, Stefan. Vandenhoeck & Ruprecht, 2013. 19–46.

⁷⁴ A totalitarizmus-elemzéseket illetően vö. *Totalitarianism and Political Religions. Concepts for the Comparison of Dictatorship*. Szerk.: Maier, Hans – Schäfer, Michael. London, Routledge, 2004. 235. A politológiai szakirodalomból lásd Piekalkiewicz, Jaroslaw – Penn, Alfred Wayne: *Politics of Ideocracy*. New York, State University of New York Press, 1995.

⁷⁵ Lásd Maranini, Giuseppe: *Governo parlamentare e partitocrazia*. In: *Lezione inaugurale dell'anno accademico 1949–1950*. Firenze, Ed. Universitaria, 1950. A rövid írás megjelent még Giuseppe Maranini: *Miti e realtà della democrazia*. Milánó, Edizioni di Comunità, 1958. 39–63. A kérdés kormányzástani vonatkozásaival a magyar szakirodalomból lásd: Sente Zoltán: *i. m.* (2006) 601–602.

ben: *alkotkrácia*. E különös terminuson – melyen szinte érződik a 2010-es évtized elejének aktuálpolitika lehelete – kitalálója, Szalóczy Géza egri ügyvéd „a demokrácia és a diktatúra közötti átmenetet” értette, amelyben kitüntetett szerepe van az alkotmánynak. Rövid publicisztikai szösszenetében már 2012-ben azt állította: lehetségesek, sőt léteznek olyan rendszerek, amelyekben a hatalom gyakorlói a demokrácia eszköztárát felhasználva, alkotmányos úton megszerzik a hatalmat, aztán új alkotmányt fogadnak el, amelynek segítségével egy zsarnoki rend kiépítésére törekcsenek. Ők az „alkotkraták”.⁷⁶ Ha egy kesztyűbe belenyúlunk, és kifordítjuk, az még kesztyű marad – érvelt az ügyvéd –, ám ha egy demokráciával tesszük ezt, az nem marad az, ami volt. Az érvelés szellemes, de inkább ötletszerű, semmint alapos, hisz a kesztyű és a demokrácia logikájának közös nevezőre hozása könnyűszerrel megcáfолható (ti. az egyiket nem lehet, a másikat meg nem érdemes kifordítani). Ezt a bizonyos alkotkráciát mindazonáltal azért érdemes itt megemlíteni, hogy egyértelmű legyen: a jogi formákkal való hatalmi visszaélés fogalma alól az alkotmánymódosítást, sőt az alkotmányozást sem lehet kivenni.

Az alkotmányos formákkal való visszaélés összefüggéseit körülbelül ugyanebben az időben és ehhez hasonló logika mentén, de kiérlelt jogi fogalmak keretei között tárgyalta David Landau amerikai alkotmányjogász. Ő négy, meglehetősen egyedi szempont alapján kiválasztott ország – Venezuela, Kolumbia, Egyiptom és Magyarország vonatkozásában – mutatta meg a jogi abúzusokkal teli alkotmányos életet és az alkotmányos formák visszaélésszerű használatának (*abusive constitutionalism*) módjait.⁷⁷

Az „alkotkrácia” mint az alkotmányosságot felszámoló alkotmányos uralmi rend és a „visszaéléseles alkotmányosság” logikája egy mögöttes szempontból alighanem ördögi. Ha ugyanis az alkotmány farigcsálói a hatalom megszerzése előtt nem jelentik be nyíltan a szándékaikat, az kétségtelenül őszintétlenség; ám a siker lehetősége, s még inkább ténye, nemcsak őket minősíti, hanem azokat is, akik – másféle őszintétlenségektől vezetve – az utolsó szabad választáson rájuk adják szavazataikat, majd később is asszisztálnak nekik.

Az alkotkrácia fogalma gyakorlatilag teljesen hatás nélküli maradt, a visszaélésszerű alkotmányosságé pedig csak manapság éled újjá, amikor is az autoriter rendszerek működésében és igazolásában szerepet játszó legalizmussal hozzák kapcsolatba. A *jurisztokrácia* ezzel szemben szinte megszületésének pillanatától kezdve

⁷⁶ Szalóczy Géza: Alkotkrácia. *Galamus*. 2012. január 2. (galamus.hu). A problémát részletesebben, de nem új kategóriák mentén kifejtve lásd (ugyanezen időszakból) Vörös Imre: Államcsínytevők? *hvg*. 2012. március 8., kötetben újranyomva: Vörös I.: *i.m.*, (2021).

⁷⁷ Landau, David: Abusive Constitutionalism. *UC Davis Law Review*. 47. évf. 2013. 189–260. Később a visszaéléselesnek a jog alkotmánybírói felülvizsgálatára kiterjesztett módjairól is, vö. Landau, David – Dixon, Rosalind: Abusive Judicial Review: Courts Against Democracy. *UC Davis Law Review*. 47. évf. 2019. 1313–1387., a visszaéléseles egy lehetséges tipológiájával: 1345–1353.

„hódít”, és egyre szélesebb körben ismerik. Eleinte a modern amerikai jogi kultúrát jellemezték vele, ahol minden politikai és társadalmi probléma peresíthető, s így bírók által eldönthető jogi problémává válik; a fogalom azonban – részben módosult jelentéssel – az elmúlt évtizedben széles körben elterjedt.

A jogászoknak az uralmi rendszer alanyaként való megjelölésére vonatkozó gondolat akár Alexis de Tocqueville megfigyeléséig is visszavezethető. Emlékeztet, hogy Tocqueville szerint a jogászok alkotják Amerikában az egyetlen olyan arisztokratikus testületet, amely képes mérsékelni a nép túlzásait. „Az amerikai arisztokrácia a jogászok és a bírók székében ül” – írta *Az amerikai demokrácia* című munkájában.⁷⁸ A jurisztokrácia azonban nem pusztán a jogászok szerepére utal, hanem a bíróságoknak egyes országok politikai-állami rendszerében betöltött különleges pozícióját jelzi. A kifejezést – mely magyarul *jogászuralom*nak mondható – rendszerint kritikai értelemben veszik: egy jurisztokráciában nem a nép dönt, de még csak nem is annak képviselői, hanem a jogászok – természetesen bonyolult jogi eljárások végén. A törvényhozási aktusok bírói felülvizsgálatának problémáit – a parlamenti szupremácia eltűnéseként értékelve a jelenséget – eredetileg Alec Stone Sweet vetette fel, a kritika lehetőségét később kiterjesztve az európai integrációra is.⁷⁹ Magát a jurisztokráciafogalmat Ran Hirschl vezette be a mai tudományos diskurzusba, aki a 2000-es évek elején azt értette alatta, hogy sok országban – nemcsak az Egyesült Államokban, de szerinte Kanadában, Új-Zélandon, Izraelben és a Dél-Afrikai Köztársaságban is – a bírók a képviseleti alapú politikai hatalom egyre több területét „vonják el” a képviseleti intézményektől.⁸⁰

Hazai szakirodalmunkban a jurisztokráciát Varga Csaba úgy értelmezte, hogy a különböző érdekek és jogok közötti egyeztetés – (megfogalmazása szerint) az „agyonjogiasított” világban való mozgás – során „a jogászok kasztja” uralmi pozícióba kerülhet, s került is, szerinte immár az Európai Unióban is.⁸¹ A jurisztokrácia újabb hazai elméletét Pokol Béla fejtette ki és fejtegeti ma is nagy lendülettel, részben rövidebb írásokban⁸² (ideértve egy szerencsésnek nem mondható szakirodalmi

⁷⁸ Alexis de Tocqueville: *Az amerikai demokrácia* [1835–40]. Ford.: Ádám Péter et al. Budapest, Európa, 1993. 384.

⁷⁹ Stone Sweet, Alec: *Governing with Judges. Constitutional politics in Europe*. Oxford, Oxford University Press, 2000. (ennek távoli előzményeként lásd *The Birth of Judicial Politics in France. The Constitutional Council in Comparative Perspective*. Oxford, Oxford University Press, 1992) és *The Judicial Construction of Europe*. Oxford, Oxford University Press, 2004.

⁸⁰ Hirschl, Ran: *Towards Juristocracy. The Origins and Consequences of the New Constitutionalism*. Cambridge, Ma., Harvard University Press, 2004.

⁸¹ Lásd Varga Csaba: Válaszúton – húsz év múltán. Vitában jogunk alapjairól és céljairól. Pomáz, Kráter Műhely Egyesület, 2011. 163–164.

⁸² Lásd Pokol Béla: A jurisztokratikus kormányforma és szerkezeti kérdései. *Jogelméleti Szemle*. 2016/1. sz. 81–93. és *Pázmány Law Working Papers*, 2016/8. sz. valamint Pokol Béla: A jurisztokratikus állam felemelkedése. *Pázmány Law Working Papers*. 2017/1. sz.

és publicisztikai vitát is),⁸³ részben önálló kötetekben.⁸⁴ Szerinte a jurisztokrácia saját *kormányforma*, mely megfojtja a demokráciát, mert – azzal, hogy a törvényeket a létrehozásuk után közvetlenül egy bírói fórum, például egy alkotmánybíróság megsemmisítheti – még akkor is túl nagy hatalmat ad bíróságoknak, ha azok az alkotmányt védik. Az alkotmánybíróság vagy az ilyen funkciót ellátó másfajta bíróság így háttérbe szorítja a parlamentet és a „közjog főszereplője” lesz, sőt – úgymond – „együttkormányozhat” a kormánnyal. Ez az értelmezés nyilvánvalóan az alkotmányos demokrácia rendszerének elvi és praktikus kérdésekre kiterjedő bírálatát jelenti, s politikai funkciója annak (az elmélet születésekor hazai vonatkozásban: további vagy teljes) delegitimálása, de legalábbis értékeinek megkérdőjelezése.

A magam részéről a jurisztokrácia-kritika kapcsán felhozott érveket nem találom elégségesnek az alkotmányos demokrácia értékei megkérdőjelezéséhez. E rendszer *elvi* alapjai ugyanis roppant egyszerűek, bár kétségtelen, hogy a *gyakorlati* működése bonyolult mechanizmusokat igényel, amelyekben sok mindent el lehet rontani. Az alapokat két egyenrangú általános elv – a többség elve (*demokrácia*) és a jogok védelmének elve (*alkotmányosság*) – együttes érvényesítése adja. Ez egy Benjamin Franklinnak tulajdonított (ám általa tudomásom szerint sehol sem leírt) aforizmat parafrazálva és módosítva érzékeltethető. Amíg egy *demokráciában* két farkas és egy bárány szavazással is eldöntheti, hogy mi legyen a vacsora, addig az *alkotmányos* demokráciában a báránynak módja van azt mondani, hogy bizonyos kérdésekről, melyek a farkasok és bárányok legalapvetőbb *jogait* érintik, nem lehet szavazni, mert ki vannak véve a többségi elv hatálya alól. Az ilyen kérdéseket, melyekben tehát a többségnek nincs joga bármit akarni, az alkotmányokban szokás meghatározni és szabályozni. S ha mibenlétüket illetően vita adódik, kik mások dönthetnének ebben, mint a bíróságok vagy az alkotmánybíróságok?

A *kráciákkal* kapcsolatos gondolati és nyelvi lelemények szinte a végtelenségig folytathatók, s ha ennek kapcsán néha intellektuálisan meg is villan egy-egy gondolat, az is előfordul, hogy egyesek ügyeskednek, mi több, talán kalandorkodnak velük.

⁸³ Vö. Pokol Béla: A jurisztokrácia és a demokrácia határvonalán, valamint Halmai Gábor: Egy „alkotmányoligarcha” megjegyzései, avagy miről érdemes és miről nem jogtudományi vitát folytatni; mindkettő: *Jogelméleti Szemle* 2015/4. sz. 4–18. és 46–54. Lásd még ugyanott Chronowski Nóra, Dri-nóczy Tímea és Cservák Csaba írásait (19–45. és 55–61.), valamint „A polémia megindulása” (6–87.) című részt. A publicisztikai vitát illetően lásd a *Népszabadság* 2016. július 23-i és augusztus 4-i számait.

⁸⁴ Elsőként lásd Pokol B.: *A jurisztokratikus állam*. id. kiad. (2017). Lásd még Pokol Béla: *Európai jurisztokrácia. Az Európai Unió jurisztokratikus szerkezetének kérdései*. Budapest, Dialóg Campus [NKE], 2019. és *Die stufenweise Entstehung des juristokratischen Staates. The Gradual Emergence of the Juristocratic State*. Szerk.: Pokol B. és Téglási A. Budapest, Dialóg Campus [NKE], 2019. Lásd továbbá Pokol Béla: *Juristocracy. Trends and Versions*. Budapest, Századvég, 2021, és ugyanez németül (*Die Juristokratie. Trends und Versionen*), hollandul (*Juristocratie. Trends en Versies*), olaszul (*Giuristocrazia. Tendenze e versioni*), spanyolul (*Juristocracia. Tendencias y versiones*), és portugálul (*Juristocracia. Tendências e Versões*), valamennyi: Budapest, Századvég, 2021.

Ilyen intellektuális megcsillanás a *logokrácia*, mely a „szavak uralmát”, esetleg a szavakkal való kormányzást jelenti. Bár a szó a sikeres amerikai novellista és történész, Washington Irving újítása volt, a gondolat Georg Orwell 1984-ére megy vissza, amelyben a valóság elfedésében és átalakításában a nyelvnek és főleg az „újbeszélnek” kitüntetett jelentősége van. Az ilyen értelemben vett logokráciának önálló elméleti kifejtése nincs; többnyire a totalitárius államok elemzői használják, és szólnak rá néhány szót. Ezek a rendszerek ugyanis a nyelv és a nyelvi újítások révén is uralkodtak, amikor is szavak révén új világokat hoztak létre. A szavak és a „nyelvi valóság” uralma mindazonáltal a nem-totalitárius társadalmakban is jelentőséget kaphat (amint azt például a „politikai korrektségként” címkézett törekvések kapcsán látjuk), s a pusztán szavak révén előállított pszeudovalóságot, vagy a szavak révén való uralmat – Thomas Szasz kifejezésével (aki szerint a szó „atyja” valójában nem Irving, hanem a szkeptikus ausztriai regényíró, Fritz Mauthner volt) „retorikai hatalmat”⁸⁵ jelent – ezek esetén is nevezhetjük logokráciának. A szónak újabban nem nyelvi, hanem logikai-értelmi jelentést tulajdonítanak, és azon az érvelési erőt, vagy az érvek és az érvelők hatalmát értik.⁸⁶

Az *algotokrácia* és a *dromokrácia* ezzel szemben – legalábbis e sorok írójának megítélése alapján – nem az intellektuális megcsillanás, hanem az ügyeskedés körébe tartozik. Az *algotokrácia* a számítógépes algoritmusok állítólagos uralmára utal⁸⁷ – amíg valaki fel nem veti, hogy az ilyen algoritmusok csak ott és csak úgy tudják irányítani az életet, ahol és amíg az emberek nem változtatják meg a programozásukat. A mesterséges intelligencia korában persze a dolog még bonyolítható egy kicsit: bonyolultabb lesz az állítás, s bonyolultabb lesz a cáfolat is, de a lényeg ugyanaz marad. A *dromokrácia* részleteit a sebesség tudományának, a *dromológiának* (vö. *dromosz*: versenyfutás) a képviselői, például a francia Paul Virilio⁸⁸ „kultúrmérnök” és mások fejtegetik. A koncepció hívei azt állítják, hogy az arisztokráciát mint „a helyek fölötti uralmat” a modern technológia, így a gépjárművek és a mai kommunikáció viszonyai között felváltja a *dromokrácia* mint „a sebesség fölötti uralom”. Ezt a „társadalmi gyorsulást” és az akceleracionizmus uralmi formájaként értelmezik, bár

⁸⁵ Szasz, Thomas: *The Myth of Psychotherapy. Mental Healing as Religion, Rhetoric, and Repression*. Syracuse, Syracuse University Press, 1988. 17.

⁸⁶ Lásd például Scott, Brewer: Logocratic method and the analysis of arguments in evidence. *Law Probability and Risk*. 10. évf. 2011/3. sz. 175–202.

⁸⁷ Vö. Lorenza, Lukas – Meijeraand, Albert – Schuppanba, Tino: The algocracy as a new ideal type for government organizations. Predictive policing in Berlin as an empirical case. *Information Polity*. 26. évf. 2021/1. sz. 71–86.

⁸⁸ Virilio, Paul: *Speed and Politics*. Ford.: Mark Polizzotti. k.h.n., Semiotext(e), 1986 (eredetileg olaszul: 1977) és Virilio, Paul: *Az eltűnés esztétikája*. Ford. Klimó Ágnes. Budapest, Balassi Kiadó – BAE Tartóshullám, 1992. Virilio elméletéről lásd Boros János: *Az eltűnés esztétikája*. Filozófiai pasticcio Paul Virilio dromológiájával. *Iskolakultúra*. 14. évf. 2014/5. 35–41.

arról nem sok konkrétumot mondanak, hogy milyen irányban is gyorsulnak ezek a fránya társadalmi viszonyok. E tudományosnak tűnő fogalmi ügyeskedésnek újabb nálunk is vannak hívei,⁸⁹ és akad fóruma.

A különös és különleges kráciák további részletezése helyett visszatérek az ókoriakhoz, hisz az ő elméleteiknek számos mai relevanciával bíró vonatkozása is van, amelyek *remake*-elhetők.

2. EGY KÜLÖNLEGES TIMOKRÁCIA: A HARAG ÉS GYŰLÖLET ÁLLAMA

Mint az ókorban sokan, Platón is helyes és hibás államformákat különböztetett meg. Az általa elgondolt ideális állam számára – legalábbis az *Állam* és az *Államférfi* című műveiben – két államformát tartott helyesnek: a királyságot és az arisztokráciát. Ha a vezetők között egyetlen „kiemelkedő képességű”, „belátással rendelkező” és „királyságra termett” férfi akad, akkor a helyes államforma a királyság; ha pedig több, akkor az arisztokrácia – állapította meg.⁹⁰ A hibás államformák szerinte azok, amelyek valamilyen okból lehetetlenné teszik az általa helyesnek tartott eszmény megvalósulását. Ilyen az oligarchia, a (hagyományos értelemben vett) timokrácia, a demokrácia és a türannisz. Timokrácia akkor jön létre – szokták mondani az elemzők Platónra hivatkozva –, ha az állam „katonai-rendőri erői”, az „örök” nem engedik érvényesülni a bölcseket; oligarchia pedig akkor, ha a hatalom a gazdagok kezébe kerül. A demokráciában a szegény szabadok jutnak hatalomra, türannisz esetén pedig egy zsarnok uralkodik.⁹¹ Akár pontos ez a rövid összegzés, akár nem, az látszik belőle, hogy Platónnál a hibás államok részben *céljaikat*, részben uralmi *hierarchiá-jukat* illetően térnek el az eszményitől.

Mindez szépen illeszkedett az államról alkotott elméletéhez, de az adott korban nem volt elementáris újdonság, hiszen más görög gondolkodók is fejtegettek ilyesmit. Ami miatt Platón e tárgyú gondolatai több mint két ezer év múltán is fon-

⁸⁹ Vö. Horváth Márk – Lovász Márton. *Felbomlás és dromokrácia. Társadalmi gyorsulás a modernitásban és a posztmodernben*. Budapest, Dialóg Campus [NKE], Molnár Tamás Kutatóközpont Könyvek, 2017.

⁹⁰ Platón: Állam. In: *Platón összes művei*. 3 kötet. Ford.: Szabó Miklós. Budapest, Európa Kiadó, Bibliotheca Classica, 1984. 2. kötet, 445d. Platón államelméleti nézeteinek általános elemzését lásd Taylor, A. E.: *Platón*. Budapest, Osiris Kiadó, 1999. 369–416., 518–567. és 642–696., valamint a *The Cambridge Companion to Plato's Republic* című kötet (szerk.: G. R. F. Ferrari. Cambridge, Cambridge University Press, 2007) különböző tanulmányait; államformatani nézetei – a zsarnokság problémáját leszámítva – az utóbbi évtizedekben meglehetősen elhanyagoltak. Lásd még a kérdéshez Németh György: Xenophón, Platón, Sókratész. In: Németh Gy.: *A zsarnokok utópiája. id. kiad.* 213–232. és *A görög polisvilág államai, ugyanott*, 19–32.

⁹¹ *Ugyanott*, 544a–564a.

tosak lehetnek, az (1) az államformák váltakozása (ti. hogy úgy gondolta: a szóban forgó államformák átalakulnak egymásba, s az átmenetek: törvényszerű folyamatok), valamint az (2) a politika és a harag, illetve gyűlölet összekapcsolódása – összekapcsolhatósága – az egyik speciális államforma esetén.

PLATÓN AZ ÁLLAMFORMÁK VÁLTAKOZÁSÁRÓL ♦ Különböző műveiben Platón különböző számú államformáról beszélt. Politikafilozófiai főművében, *Az állam* című dialógusában elsősorban arisztokráciáról, timokráciáról, oligarchiáról, demokráciáról, türannisztól beszélt, az *Államférfiben* pedig ezeken túl monarchiáról is, melyet ott a legjobb államnak tekintett. Időskori munkájában, a *Törvényekben* – valószínűleg már a tanítványával, Arisztotelésszel folytatott beszélgetések hatására – a korábbinál nagyobb jelentőséget tulajdonított a jog politika feletti befolyásának, s ez kihatott a helyes államformákról vallott nézetére is. Korábbi nézeteivel ellentétben ugyanis ekkor már úgy vélte, hogy a helyes államban nem egyetlen „királyságra termett férfiúnak” kell uralkodnia, hanem az általános rendelkezéseket tartalmazó és kiszámítható törvényeknek. E műve ezért a törvények uralma, vagy ahogyan ma mondanánk: a joguralom legáltalánosabb elveinek első megfogalmazása volt.

Egy helyen, az *Államban* ezt így mondta el. Oligarchikus uralom esetén az embereken eluralkodik a vagyonszerzés vágya, s a vezetők meggazdagodnak. A meggazdagodott vezetők azonban előbb-utóbb „elkorcsosulnak”, vagy a mi Berzsenyink szavaival: „Rút sybarita váz”-zá válnak. „Szübaris lakói”, vagyis a jólétben elpuhult emberek pedig előbb-utóbb kihívják maguk ellen a szegények gyűlöletét, akik fellázadnak ellenük, megölik vagy száműzik őket. E forradalommal a szegények demokráciát hoznak létre, amelyben egyenlően osztják el a hivatalokat és a javakat. A túlzott egyenlőség és a féktelen szabadság következtében azonban ők is vágyaik rabjai lesznek, s megszűnik körülük az egység és a rend. A káoszban kiemelkedik közülük egy *démagógosz* (népszónok, népvezér), aki könnyedén kihasználja esztelenségüket, hatalomra tesz szert és egyeduralmat vezet be közöttük. Az ingatag és féktelen demokrácia tehát előbb-utóbb elkerülhetetlenül zsarnoksággá válik.

A dolgok belső logikáját követő dinamikát, legyen az bármilyen meseszerű, egyesek még manapság is érvényesnek tartják, s a nagyhangú vagy ügyes szónok hírében álló mai pártvezérekben könnyen olyan démagógoszokat látnak, akik zsarnokságot, vagy egy későbbi fogalmat ide idézve: diktatúrát kívánnak bevezetni. Ez utóbbi vonatkozásban talán elég itt annyit megjegyezni, hogy a modern zsarnokságok kialakulásának bonyolult folyamatát illetően a platóni okfejtés természetesen csak halvány, sematikus részmagyarázat. Az azonban ma is megfontolandó összefüggés, amit évszázadokkal később Montesquieu elevenített fel, hogy a rendszereknek „elve”, társadalom-lélektani értelemben vett mozgató tényezője van, és saját elvének túlzott érvényesítése minden rendszert veszélybe sodorhat. Platón szerint például

a demokrácia a szabadság rendszere, s azt épp a szabadság elvének túlhajtása bomlasztja fel. „A túlságos szabadság – írta – minden valószínűség szerint túlságos szolgassággá fajul, az egyén életében éppúgy, mint az államéban.”⁹²

A TIMOKRÁCIA KÉT JELENTÉSE ÉS KÜLÖNLEGES ÉRTELMEZÉSE ♦ Az államformatani szakirodalomban a platóni timokráciát öten hatféleképpen értelmezik, s megbízható elemzése ritka, mint a fehér holló.⁹³ Az értelmezési problémáknak alighanem két forrása van.

Az egyik, hogy a timokrácia közkeletű ógörög államforma-megnevezés volt, s a különböző szerzők nagy valószínűség szerint különböző jelentésekkel használták a szót. Már ezek futólagos áttekintésekor látszik, hogy nem a platóni értelmezés volt a legjellegzetesebb. Az államelmélet-történeti szakirodalomban egyértelműen megkülönböztethető egy arisztotelészi (vö. például 1160a33–36) és egy platóni (vö. például 545c–550c) szövegekre visszavezethető felfogás, s a sztenderd nyelvhasználattal feltehetően az előbbi esett egybe. Arisztotelésznél, aki ritkán, de használta e terminust, ez olyan kormányzatot jelentett, amelyben a polgári becsület és befolyás a birtokolt vagyon nagyságával együtt növekedett. Ebben az értelemben a timokratikus berendezkedést Szolón vezette be a VI. század elején.⁹⁴ Itt a polgárok az anyagi javak arányában részesültek a jogokból, vagyis a szolóni alkotmány a timokráciát mint „fokozatokat tartalmazó oligarchiát” honosította meg – fogalmaznak egyesek.⁹⁵

A Platón-szövegekben ez a jelentés ugyancsak kimutatható,⁹⁶ de nála a timokrácia olyan kormányzatot is jelentett, amelyben a hatalomra törőket vagy az azt gyakorlókat a katonai dicsőségre való törekvés motiválja és – még a tradicionális értelmezé-

⁹² Ugyanott, 564a. Lásd még Platón: Az államférfi. In: Platón összes művei. *id. kiadás*, 3. kötet, 291 és 301., valamint Platón: Törvények. *id. kiad.* 675., 705 és 714.

⁹³ A timokratikus állam platóni felfogásának megbízható lélektani elemzését adja Hobbs, Angela: *Plato and the Hero. Courage, Manliness and the Impersonal Good*. Cambridge, Cambridge University Press, (2000) 2006., különösen 27–31.

⁹⁴ Vö. Raaflaub, Kurt A.: Athenian and Spartan Eunomia. What To Do with Solon's Timocracy? In: *Solon of Athens. New Historical and Philological Approaches*. Szerk.: Blok, Josine – Lardinois, André. Brill, 2011. 390–428. és Szoboszlai-Kiss Katalin: *Alvó demokrácia. Kormányzásról, törvényről, erkölcsről Homérosztól Szókratészig*. Győr, Universitas, 2018. 79–80. és 101.

⁹⁵ Vö. például Stanton, G. R.: *Athenian Politics. C. 800–500 BC. A Sourcebook*. London – New York, Routledge, 2002. 39–49.

⁹⁶ Egyes felfogások szerint Platónnál az oligarchia jellegzetesen vegyes – vagy amint egy ma oly divatos kifejezéssel mondják: hibrid – rendszer: az arisztokrácia és a timokrácia keveréke. Lásd Jorgenson, Chad: *Oligarchy and the Tripartite Soul in Plato's Republic*. *Apeiron*. 54 2021/1. sz. (59–88) 60. Mások a timokrácia átmeneti jellegét hangsúlyozzák (lásd például Wintrobe, Ronald: *Tyranny and timocracy*. In: *The Political Economy of Dictatorship*. Cambridge, Cambridge University Press, 1998. 77–105.), olykor a mának szóló etikai tartalommal. Ez utóbbi vontkozásban többen sok szempontból megkérdőjelezhető, de itt hely hiányában nem tárgyalható módon; vö. például Ramose, Mogobe B.: *The death of democracy and the resurrection of timocracy*. *Journal of Moral Education*. (39. évf.) 2010/3. 291–303.

sek szerint is – a bátorság erénye jellemzi. A timokrácia a *harcos*, de legalábbis a *haragvó lelkek* uralma. A görög nyelvet ismerők talán e két nagyon eltérő felfogásnak az etimológiai hátterét is ki fogják mutatni. Sejtésem szerint az előbbi a *timemára* (τιμημα: vagyon tulajdona) megy vissza, az utóbbi pedig a haragos lélekre, a *thümoszra* (θυμός). (Nyelvészetiileg talán az is igazolható, hogy mindkettő kapcsolatban állhatott a *timével* vagy *timóval* (τιμώ), ami a becületre utalt, s ez megerősíti, hogy a görögök szemében a vagyoni rendnek erkölcsileg is konstitutív szerepe volt, sőt az kihathatott a katonai erényekre is.)

A timokrácia fő hangsúlya tehát Arisztotelésznél a tulajdon (mértéke), Platónnál pedig jellegzetesen a harag. De vajon lehet-e a haragra, s az ahhoz társuló indulatra, esetleg folyamatos harcra tartós intézményt építeni? Ez az értelmezési problémák másik forrása. Kétségtelen, hogy harag elsősorban háborúkat, felkeléseket és forradalmakat motivál, esetleg legitimál, nem pedig az olyan stabil, tartósnak szánt uralmat, mint az állam, ám ez nem jelenti, hogy ne lehetne funkciója a politikában. Sőt, amint arra Peter Sloterdijk rámutatott,⁹⁷ valamikor nagyon is komoly funkciója volt, s áthatotta a görög szellemet. A harag és a harc az ókori görögök között baljós, de megbecsült erő volt, mely hősokeket hívott életre és férfias erényekhez vezetett. Homérosz – mint Sloterdijk ez jelzi is – már az *Iliász* első sorában haragért kiáltott:

„Haragot, istennő zengd Péleidész Akhileuszét,
vészest, mely sokezer kínt szerzett minden akhájnak,
mert sok hősnek erős lelkét Hádészra vetette...”

A timokrácia ilyen értelmezése azt jelenti, hogy az a haragra és az azzal együtt járó indulatokra is építhető állami uralom, legalábbis különleges körülmények között. E különleges értelmezésnek tudható be, hogy a timokráciát Platón nem az athéni Szolónhoz, hanem a spártai és krétai kultúrához, illetőleg az általa idealizált, ám sehol nem létezett Kallipoliszhoz kötötte.

Szerintem kijelenthető, de legalábbis felvethető, hogy Platón timokráciája a haragra és az indulatra beállított, bizonyos értelemben haragra és gyűlöletre képes lelkek állama volt. Azoké, akik szenvedélyesek, lobbanékonyak, tudnak dühösek, sőt militánsak lenni, akik mindig harcra készek: akkor is, amikor ők akarnak másokra rárontani, s akkor is, amikor mások rontanak rájuk igazságtalanul. Az utóbbi esetben nem nyelnek egyet a béke érdekében, hanem szembeszállnak velük. A harag ebben az értelmezésben nem neheztelés, mely gyakran elrejtőzik, és nem is utálat, mely folyamatos táplálást igényel, hanem határozott indulat vagy cselekvésre kész

⁹⁷ Sloterdijk, Peter: *Harag és idő. Politikai-pszichológiai kísérlet*. Ford.: Felkai Gábor Budapest, Typotex, 2015. Lásd még ezzel kapcsolatban Piotrowski, Kazimierz: *The Veer Towers of the New Modernism: Proceduralism or Timocracy. Art Inquiry. Recherches sur les arts*. 18. évf. 2016. (67–86.) 78.

gyűlölet. Az ilyen indulat a döntő pillanatban nem ismer fékeket, s harcban, erőszakban és agresszióban ölt testet.

A későbbi európai kultúra – Seneca *de Irájiát* mintának tekintve – arról szól, hogy miként lehet megfékezni, kontroll alá venni és elrejtteni, sőt a társadalmak minden összefüggéséből száműzni a haragot. Többek szerint ezt segítette elő az igazságosság-
nak az erénytanok középpontjába helyezése is. A rabszolgák azonban – utalhatunk a másik irracionalista filozófus, Friedrich Nietzsche megjegyzésére – időnként fellázadnak: az ellenszenvvel vegyes neheztelés indulattá, a tehetetlenségből fakadó bosszúvágy gyűlöletté válik, és kellő etikai előkészítés után⁹⁸ cselekvésre, harcra, sőt rombolásra ösztönzi őket.

Ez azt jelenti: a haragnak és az indulatnak a politikai cselekvés motívumai köréből való kiszorítása és „civilizálása” nem történhet meg teljesen. A haragvó lélek ugyanis – fogadhatjuk el a német irracionalista filozófusok gondolatát – folyton utat tör magának. S a harag nemcsak indulattá, de egyenesen gyűlöletté alakul, társadalmilag akkumulálódik, családról családra, nemzedékről nemzedékre átörökítődik, s így forradalmak motorjává is válhat, osztályharcokat és osztályok elleni hadjáratokat ösztönözhet. Bizonyos politikai pártok tevékenysége mentén mindez felhalmozódhat, ahonnan aztán különböző politikai csoportok időről-időre kiszabadítják, és utat engednek neki. Ha ez a leírás akárcsak szerény mértékben is igaz, akkor az nemcsak az osztályellenséget felszámolni igyekvő kommunisták tevékenységét motiválhatta, hanem a másfajta, más „törzsből” származó emberekkel szembeni gyűlöletet mozgató nacionalizmust, és a sérelmek-táplálta – gyakran ugyancsak nemzedékileg átörökített –, lappangó állapotából kiszabaduló antikommunizmust is. A XX. század ebben az értelemben a harag és a gyűlölködés évszázada:

„Nézzétek, milyen hatékony, milyen jó erőben van
a gyűlölet századunkban”

– fogalmazott Wisława Szymborska lengyel költőnő.⁹⁹

Általánosságban és történelmi távlatban akár az is kijelenthető, hogy a II. világháború utáni korszakban a pacifikált európai–nyugati civilizációban az indulatos lel-

⁹⁸ Nietzschevel fogalmazva: „Míg minden előkelő morál egy önmagára való diadalmas igent mon-
dásból sarjad ki, a rabszolgamorál eleve nemet mond a »külvilágra«, mindenre, ami »más«, ami nem
»ő maga«: és pontosan ez a Nem az alkotói cselekedete. Az értékalkotó tekintetnek ez a megfordítása
– a *sükségszerű* kifelé irányulás, a visszafordulás, befelé irányulás helyett – pontosan a *ressentiment*-ra
jellemző: a rabszolgamorálnak, hogy létrejöhesse, először is és minden esetben *ellenségre, ellenséges
külvilágra van szüksége*, fiziológiailag szólva külső ingerekre szorul, hogy hatni legyen képes, akciója
voltaképpen mindenkor reakció.” Nietzsche, Friedrich: *Adalék a morál genealógiájához*. *Vitairat*. Ford.:
Romhányi Török Gábor Budapest, Holnap, 1996. I. 10. (kiemelés csak itt)

⁹⁹ Szymborska, Wisława: Gyűlölet (részlet). Ford.: Gömöri György. *Vigilia*. 62. évf. 1997/5. sz. 357.

keknek ez az egész történelmen átívelő ereje lecsendesedett, és újra „nehéztelessé” vált.¹⁰⁰ A harag és a gyűlölet ezért nem része ma már a nyugati állam intézményrendszerének, s ijesztően kitűnik, ha valahol erre építik a politikát, vagy akárcsak a propagandát. E civilizáció tagjainak legfeljebb kívülről, a „muszlim harcosok” világa felől kell szembenézni a haragvó és indulatos lelkek olyan erejével, amelyről – felvetésem szerint – Platón beszélt. S még ha a muszlim világ felől valaki esetleg joggal detektálna ilyen indulatot, akkor sem biztos, hogy arra a „migránszás” volna az adekvát válasz.

Az, hogy igazolható-e ez az értelmezés, s főleg: hogy visszavezethető-e általában a görög kultúrára, konkrétan pedig a platóni szövegekre, az további – klaszifikafilológusi, filozófusi és történelmi – vizsgálatot igényel; az államok rendszertanával és tipológiájával kapcsolatos elemzésben e kérdés pusztán felvethető. Ám ha legalább felvethető, az újra azt erősíti: az államforma-konstrukciók jelentése nem ítéhető meg a társadalom-lélektani tényezők figyelembevétele nélkül. Ideértve az ezekről szóló elméletek olvasóközönségének lelki diszpozícióit is. Ha ugyanis a platóni timokrácia ilyen értelmezése bárkiben – ideértve e sorok olvasóját is – riadalmat kelt, annak valószínűleg az az oka, hogy a XX. század tapasztalatai alapján azt feltételezzük: az agresszióban testet öltő harag és gyűlölet nemcsak valamilyen külső ellenség ellen irányulhat, de könnyen akadnak olyanok, akik azt – a médiavezérelt modern tömegtársadalmak spin-doktorai és propagandagépezete segítségével – a nemzetileg szerveződő politikai közösségen belüli, ellenfelekké kinevezett vetélytársaik felé irányíthatják. S ha ez történik, az – egy aktualizáló utalással kifejezve a dolgot – már nem „migránszás”, hanem „sorosozás”, ezért e szálát nem követem itt.

3. AZ ÁLLAMFORMÁK IGAZOLHATÓSÁGA ÉS A KÖZÉPOSZTÁLY APOTEÓZISA

LEÍRÁS, ÉRTÉKELÉS ÉS IGAZOLÁS SZINTÉZISE ♦ Végül Arisztotelész államformatanát tekintem át remake-elve, de mondhatnánk úgy is: temporális interpretációktól nem visszarettenő textuális interpretációként. Ez a tan¹⁰¹ – mely egyébként politikai elmé-

¹⁰⁰ Modern értelemfilozófiák haraggal kapcsolatos etikai elemzéseit, például Judith Butler, Agnes Callard, Martha C. Nussbaum és mások írásait lásd a következő kötetben: *On Anger*. Szerk: Callard, Agnes. Cambridge, Mass., MIT Press, 2020.

¹⁰¹ Arisztotelész állam- és politikaelméletéről lásd Johnson, Curtis N.: *Aristotle's Theory of the State*. Palgrave Macmillan, 1990. és Ross, David: *Arisztotelész*. Ford.: Steiger Kornél. Budapest, Osiris Kiadó, 2001. 316–360. A régebbi hazai szakirodalomból államformatanához lásd Schwarcz, Julius [Gyula]: *Die Staatsformenlehre des Aristoteles und die moderne Staatswissenschaft*. Separatadrücke aus dem Werke „Elemente der Politik”. Lipcse, Wolf, 1884. és *Kritik der Staatsformen des Aristoteles. Mit einem Anhang enthaltend die Anfänge einer politischen Literatur bei den Griechen*. Eisenach, Bacmeister, 1890.

letének középpontjában állt – már a klasszikus szerzőket is inspirálta, amikor lefordították latinra, nagy hatást gyakorolt a keresztény gondolkodókra, például Aquinói Tamásra, aki (egy befejezetlenül maradt) kommentárt írt hozzá, majd folyamatosan megihlette a modern állammal és politikával foglalkozó klasszikus szerzőket is, Grotiustól és Hobbestól Harringtonon és Locke-on át Rousseau-ig, sőt tovább. Hatása valószínűleg azon alapult, hogy rendszerezése a korábbi formális kritériumokból indult ki, s látszólag leíró jellegűnek tűnt, ám abba az egyes formák helyességével kapcsolatos értékszempontokat vezetett be, sőt a kellő pontokon felvetette és tárgyalta az államformák igazolhatóságát is. Ezzel az első olyan gondolkodó volt, aki az államformák elméletét máig szóló érvennyel kapcsolatba hozta a politikai rend legitimációs kérdéseivel. Mindazonáltal elméletét mégsem csak ez köti a mához és teszi „remake”-elhetővé,¹⁰² hanem egyik részlete is: az, hogy a középosztály szerepével kapcsolatban úgy „pengette a húrokat”, hogy az akár a XX. század második felében kialakult nyugat-európai társadalmak harmóniáit is eszünkbe juttathatja. Ezekben a társadalmakban ugyanis egyes feltételezések szerint mintegy fél évszázadon keresztül azért volt – s bizonyos értelemben azért van még ma is – viszonylagos társadalmi béke, mert a középosztály uralkodott. Akár igaz ez, akár nem, az tény, és bizonyítható, hogy ő vetette meg a *mikté politeia* (*regimen mixtum*) elvi és elméleti alapjait

AZ ÁLLAMFORMÁK „2 X 3-AS” RENDSZERE ♦ Arisztotelész az alkotmányokat tekintette az államformák alapjának, pontosabban: a városállam tényleges berendezkedését alkotmánynak mondta. Az alkotmány – mint fogalmazott – „a városállam rendje, tekintettel a különböző hivatalokra és elsősorban a hatalmat gyakorlóokra”.¹⁰³ Az alkotmány határozza meg, hogy ki és hogyan részesedhet a vezető hivatalokból, vagyis a hatalomból, s ha részesedik belőle, hogyan kell kormányoznia. E kérdéseket – hangsúlyozta – a legtöbb államban törvények szabályozzák, de az emberek olykor eltérnek azoktól: ezért „a megszokás és a gyakorlat folytán” a kormányzat másféle is lehet, mint amit „törvény szerinti alkotmány” előír. Az államformák vizsgálata során így az írott törvényeket és a politikai gyakorlatot egyszerre kell szem előtt tartani.

Közismert, hogy az államformák tipizálásakor először is leírta azt, amit az ókori görög világban tapasztalt – állítólag 158 alkotmányról tartott előadást a Lükeionban diákjai számára, s az általuk leírt 158 előadásból egy, az *Athéni állam* című fennmaradt az utókor számára.¹⁰⁴ Az államoknak a *Rhétorika* című művében négy, a *Po-*

¹⁰² Arisztotelész elmélete szinte minden ponton csábít az aktualizálásra. Egy ittenitől eltérő lehetséges aktualizáláshoz vagy remake-eléshez lásd például Lukácsi Tamás: *Hermész szobra a fában. Arisztotelész és álmaink állama*. Budapest, Gondolat Kiadó, 2010.

¹⁰³ Arisztotelész: *Politika*. Ford.: Szabó Miklós. Budapest, Gondolat Könyvkiadó, Politikai gondolkodók, 1969. 1278b. Lásd még ugyanott 1278b–1288b és 1292b.

¹⁰⁴ Arisztotelész: *Az athéni állam* (az egykor elveszettnek hitt mű megtalálva: 1879, megj.: Pseudo-Xenophón: *Az athéni állam* című írásával együtt). Ford. Ritoók Zsigmond. Budapest, Akadémiai Kiadó

litika című munkájában, főleg annak III. könyvében hat fő formáját különböztette meg, ez utóbbiakat egy 2 x 3-as rendszerben csoportosítva.

Ez a 2 x 3-as rendszer közismert, hiszen még ma is tanítják minden olyan „nyugati” egyetem állam- és politikaelméleti kurzusán, ahol az empirikus kutatással megszerezhető ismeretek még nem szorították ki a műveltség hagyományos formáit. Innen e kultúrában minden művelt ember tudja, hogy az osztályozáshoz Arisztotelész két szempontot vett figyelembe: egy leíró és egy értékelő: azt, hogy hányan részesednek a főhatalomból (egyvalaki, néhányan vagy sokan) és azt, hogy a vezető hivatalok betöltői milyen célokat és érdekeket kívánnak előmozdítani: a közösségét-e vagy sajátjukét. Az előbbi alapján helyes, az utóbbiak alapján hibás (vagy ahogy a magyar fordító, Szabó Miklós találó kifejezése mondja: „elkorcsosult”) államok jönnek létre. E kettős szempontrendszer alapján aztán három helyes és három hibás, tehát összesen hat jellegzetes államformát különböztetett meg. Ezekből három-három fogalmilag egymás párjai. Helyes államforma a királyság, az arisztokrácia és a politeia, hibás a zsarnokság, az oligarchia és a demokrácia. A változatos görög politikai gyakorlat alapján Arisztotelész ezeknek számos további alfaját is megkülönböztette; például a monarchiáknak szerinte öt, a demokráciának négy további változata van és így tovább. Rendszerét vázlatosan a 23. sz. ábra mutatja.

Hányan uralkodnak? → Milyen érdeket szolgál? ↴	(egy)	(néhány)	(sok)
(közérdek)	KIRÁLYSÁG	ARISZTOKRÁCIA	POLITEIA
(magánérdek)	ZSARNOKSÁG	OLIGARCHIA	DEMOKRÁCIA

23. sz. ábra: Az „alkotmányok” Arisztotelész „2 x 3-as” rendszerében

Ezek az államformák céljuk, szerkezetük és alapelveik szerint könnyen jellemezhetőek,¹⁰⁵ de a dolog lényege nem leírásuk, hanem értékelésük és igazolásuk, ami a mellettük és ellenük szóló érvek rendszerére megy vissza.

1954., később újrajtomva: *Államéletrajzok*. Szerk.: Németh György. Budapest, Századvég, 1994. A mű felfedezése kapcsán lásd Schvarcz Gyula: *Az athenei alkotmánytörténelem korszakai azon csak ímént fölfedezett görög munkában, melyet némelyek Aristotelesnek tulajdonítanak*. Budapest, MTA, Értekezések a társadalmi tudományok köréből, 1891. Lásd még Németh György: *Utószó az Államéletrajzok című válogatáshoz*, Budapest, Osiris Kiadó, 1998, 2003. 157–165. Lásd még *Rhétorika*. Ford.: Adamik Tamás. Budapest, Gondolat Kiadó, 1982.

¹⁰⁵ A királyság (*baszileia*) fő jellemzője az, hogy abban egyvalaki uralkodik, méghozzá az, akinek „erénye a többiét mind túlszárnyalja” (Politika, 1288a), s a kormányzás során az egész közösség javát, vagyis a közjót kívánja előmozdítani. A zsarnokság (*türannisz*) szintén egyeduralom, de a zsarnok csak a saját javát, s így magánérdekét tartja szem előtt. Az arisztokrácia a királysághoz hasonló elveket követ, hiszen a hatalomban és a jogokban való részesedés lehetőségét ez is az erény szerint biztosítja,

AZ ÁLLAMFORMÁK IGAZOLHATÓSÁGA ♦ Arisztotelész értékelő szemléletének egyik elvitathatatlan eredménye az volt, hogy nemcsak azt kérdezte: melyik államforma helyes, vagy tekinthető jónak valamilyen helyes elv alapján, hanem azt is: ha több helyes elv, és több jó államforma létezik, melyik mellett szólnak megalapozottabb érvek. Azaz felvetette az egyes államformák igazolhatóságának kérdését.

Mint ahogy a görögök értékrendszerében az igazságosság volt a legfőbb érték, az egyes alkotmányokat Arisztotelész annak alapján is vizsgálta, hogy eleget tesznek-e az igazságosság követelményeinek. A szakirodalomban Arisztotelész ilyen jellegű érdeklődését többen az államok stabilitása iránti fokozott figyelemmel és e területen kissé konzervatív beállítódásával hozzák összefüggésbe. Ezt jó okkal teszik, hisz az egyes alkotmányok igazolhatóságát mint elméleti problémát tulajdonképpen azzal a gyakorlati kérdéssel kötötte össze, hogy a városállam politikai élete milyen feltételek esetén kiegyensúlyozott. Tehát Platónhoz hasonlóan őt is az érdekelte, hogy mikor kerülhető el a *sztátisz* (a lázas politikai állapot és felfordulás), vagy a gyakorlat nyelvén fogalmazva: miként akadályozható meg a forradalmak. Válaszai azonban messze túlmutatnak e kérdésen, s az általa felfedezett elvi összefüggések ma is tanulságosak.

E tárgyú elemzései a következő előfeltevésekre épültek. A belső zavargásoknak számos oka lehet (így például egyesek túlzott hatalma, a félelem, a versengés és így tovább), ezek közül azonban kettő különös figyelmet érdemel. A viszálykodás

de nem egyvalakinek, hanem többeknek: az erények terén a legkiválóbbaknak. Mivel abban a legerényesebb polgárok kis csoportja uralkodik, nyilvánvaló, hogy ők is a köz javát tartják szem előtt. Ezzel szemben az oligarchia a leggazdagabb polgárok uralma, akik saját külön érdeküket helyezik előtérbe. Céljuk saját gazdagságuk növelése, tehát a legtöbbet maguknak juttatják az állami javakból. A politeia a közepes vagyonnal rendelkező sokaság uralma, akik a köz érdekében kormányoznak. A demokrácia abban különbözik a politeiától, hogy abban a többségben lévő szabad szegények uralkodnak, akik a saját javukat előbbre valónak tartják a köz javánál. Ez a demokrácia a mai szakirodalom néhány összefoglaló műve alapján, vagyis kissé leegyszerűsítve valójában ochlokrácia. – Az egyes államformáknak sajátos elveik vannak: a királyságnak és az arisztokráciának például az erény, az oligarchiának a vagyonszerzés, a politeiának és a demokráciának a szabadság stb., s minden alkotmány (államforma) sajátos uralmi eszközöket részesít előnyben: a zsarnokságban így besúgókat alkalmaznak, a demokráciában a különbözőket egyenlősítik és így tovább. – Mivel az elveket csak megközelíteni lehet, az eszközök pedig kombinálhatók, a *Politikában* Arisztotelész gyakran úgy beszélt az alkotmányokról, mint amelyek „többé-kevésbé” demokratikusak vagy „inkább” oligarchikusak, mint arisztokratikusak. Másfelől azt hangsúlyozta, hogy mivel minden városállam több „alkotórészből” áll (így vagyonos és vagyontalan, fegyveres és fegyvertelen, földműves és iparos csoportokból), s mivel sokféle vezető tisztség létezik és azok különböző módokon tölthetők be (például választással, sorsolással, születési előjog alapján stb.), szükségképpen annyi államformának kell lennie, ahányféle rendszer az alkotórészek jelentősége és különbözősége szerint lehetséges (vö. 1289b és 1290a). – Mindezek mellett ő is feltételezte, hogy az „alkotórészekre” és az elosztható hivatalokra tekintettel egy bizonyos államformát tökéletesnek, vagyis legjobbnak tekinthetünk (1279b). Mint látni fogjuk, ez szerinte a politeia. Bár ezt, illetve ennek lehetőségét hosszasan elemezte, realizmusa következtében rendszerint nem a legjobbat kutatta, hanem azt, ami jó és megvalósítható.

ugyanis vagy a nyereségért (a nagyobb vagyonért) vagy a köztisztelétért (a politikai befolyásért) folyik, ámbár inkább negatív, semmint pozitív értelemben. Ez azt jelenti, hogy az emberek – ahogy fogalmazott – „nem azért tülekednek egymással, hogy azokat [ti. e javakat] maguknak megszerezzék, hanem azért, mert látják, hogy mások – hol jogosan, hol jogtalanul – ezekből egyre többet igyekeznek maguknak megkaparintani”.¹⁰⁶ A forradalmak fő oka tehát az állami berendezkedés igazságtalansága és egyenlőtlensége.

AZ EGYENLŐSÉG FORMÁI ♦ Arisztotelész számára az igazságosság és az egyenlőség fogalmi szorosan összefüggtek, hiszen – amint a *Politikában* írta¹⁰⁷ – azt „mindenki elismeri, hogy az igazság[osság] valamiféle egyenlőség”, ám abban, hogy miféle – tehetjük hozzá –, az emberek nem szoktak egyetérteni. Ezért ugyanazt a berendezkedést egyesek igazságosnak, míg mások igazságtalannak tartják, s ez gyakran azért van így, mert másként fogják fel az egyenlőséget.

Az egyenlőségnek e szempontból két fő formája van: a *szám szerinti*, valamint az *érték vagy érdem szerinti* egyenlőség.¹⁰⁸ Valaminek az elosztását egyfelől akkor mondjuk egyenlőnek, ha mindenki egy egységnyivel részesül az elosztandó javakból (jelen esetben a hatalomból), mert „száma szerint” egynek számít. Tehát például mindenkinek egy szavazata van. Ez a szám szerinti egyenlőség esete. Egyenlő lehet azonban az elosztás akkor is, amikor az, aki valamilyen szempontból másoknál „több” (kiválóbb, erényesebb, bölcsőbb vagy többet ad a közösségnek), többet kap az elosztandó javakból is. Az értékesebb vagy a valamilyen szempontból érdemesebb embert ennek alapján több illeti, mint a kevésbé értékeset vagy a kevesebb érdemmel rendelkezőt. Aki például a többenél erényesebb, az kapjon nagyobb részt a közhatalomból is – mondja az, aki a politikát etikai alapokon kezeli. Ezt sokan egyenlőtlenségnek nevezhetik (mert egyesek többet kapnak másoknál), bizonyos értelemben azonban ez is egyenlőség – érték, illetőleg érdem szerinti egyenlőség –, hisz az kap többet, aki több, illetőleg aki többet ad.

A hatalomból való részesedés megítélése során a modern egalitárius társadalmak közfelfogása lényegében a szám szerinti egyenlőségre épül (ez tükröződik a választójog egyenlőségében), s az érték szerinti csak néhány területen fogadja el. Az erények politikai jelentőségével kapcsolatos érvelés ezért manapság különösnek hat, a görög gondolkodásban azonban természetes volt. Az arisztokrácia például így volt igazolható: „az állami közösség az erényes cselekedetek ápolására áll fenn, nem pedig a puszta együttélés kedvéért. Ezért aztán, aki a legtöbbel járul hozzá az ilyen

¹⁰⁶ *Ugyanott*, 1302a–b.

¹⁰⁷ *Ugyanott*, 1282b. Lásd még ehhez a kérdéshez a 1280a, 1281 a, 1283b, és a 1301b helyeket is, valamint Arisztotelész: *Nikomakhoszi etika*. Ford.: Szabó Miklós, Budapest, Európa Könyvkiadó, Budapest, 1997. 1129a.

¹⁰⁸ *Ugyanott*, 1301b.

közösséghez, annak a városállamban is nagyobb része van, mint azoknak, mint akik szabadságuk vagy származásuk szerint egyenlők vagy tekintélyesebbek; vagy azoknak, akik vagyonukkal kiemelkednek, de az erényben elmaradnak”.¹⁰⁹ A modern társadalmakban legfeljebb a szakértelemmel kapcsolatban fogadjuk el az efféle logikát: aki másoknál jobban ért bizonyos kérdésekhez – mondják néhányan –, az kapjon nagyobb szót a szakszerűséggel összefüggő politikai döntések meghozatala során.

Arisztotelész fő tétele az volt, hogy az emberek a valóságban egyes vonatkozásokban, így az erényeiket vagy a vagyonukat illetően egyenlőtlenek, míg más szempontból, például a szabadságukat illetően egyenlők egymással – a politikai érvelés során azonban nem különítik el az egyenlőség, illetve az egyenlőtlenség különböző oldalait. Az egyenlőség e bizonytalan tartalmi meghatározottsága miatt a politikai életben mindig az történik – olvashatjuk a *Politika* egyik legbölcsebb gondolataként –, hogy „az emberek egyik része, abban a hiszemben, hogy a másikkal egyenlő [holott csak egy vagy némely vonatkozásban az], mindenben [például a hatalomban és a jogban is] egyenlően akar részesedni”. Az emberek másik, ezzel ellentétesen okoskodó része ezzel szemben „nem tartja magát egyenlőnek másokkal [például az erényben, a tudásban vagy a vagyonban, s ezért] egyre több előnyt igyekszik szerezni”, azaz a tudásbeli, az erénybeli vagy a vagyonbeli egyenlőtlenség alapján az államhatalomban és a jogban is a számára kedvező egyenlőtlenséget követeli.¹¹⁰ Ezen alapul a politikai viszálykodás, s ezt a viszálykodást terelik intézményes politikai keretek közé az egyes államformák.

AZ ÉRTÉKALAPÚ OSZTÁLYOZÁS ♦ A fenti hat államforma többsége e szempontból két fő csoportba osztható. Az egyik főcsoport a demokrácia, mely tulajdonképpen az emberek egyenlőségét viszi át a hivatalok elosztására. Az ezzel ellentétes rendszerek, melyek fő típusa az oligarchia (de idesorolható a királyság és az arisztokrácia is), az emberek egyenlőtlenségéből indulnak ki, s ezt teszik az állami élet alapjává.¹¹¹ E tekintetben az arisztokrácia és az oligarchia között nincs lényeges különbség. Bár az oligarchia az arisztokrácia elfajulása (hiszen amíg az előbbiben az erényt, addig az utóbbiban a gazdagságot tekintik kiindulópontnak), mégis van közös elemük, mert a hatalomban való részesedés lehetőségét mindkettő valamilyen érdem (az erény vagy a vagyon) szerint juttatja.

Ezzel szemben „a demokrácia például úgy keletkezett – olvashatjuk az ókori eredetű szövegben –, hogy az egy bizonyos szempontból egyenlőket általában egyenlőnek vették (azért, mert valamennyien egyformán szabadok, azt gondolják, hogy most már minden tekintetben egyenlők); az oligarchia pedig abból, hogy azokat, akik csak

¹⁰⁹ *Ugyanott*, 1281a.

¹¹⁰ *Ugyanott*, 1301a.

¹¹¹ Egy hasonló álláspontként lásd Picton, James Allanson: *The Conflict of Oligarchy and Democracy. Six Lectures*. London, Alexander & Shephard, 1885. passim.

egyvalamely szempontból nem egyenlők, általában is egyenlőtleneknek tartják (mivel vagyoni szempontból egyenlőtlenek, általában véve is olyanoknak képzelik őket).¹¹²

Az alkotmányok igazolhatósága tekintetében a kérdés így az, hogy a valamely (de csak egy, vagy néhány) szempontból létező egyenlőségből jogos-e a politikai hatalomban való egyenlőségre következtetni. Ha igen, akkor a demokrácia a helyes államforma. S megfordítva: a valamilyen, de csak egyféle egyenlőtlenégből jogos-e arra következtetni, hogy a hatalomban is egyenlőtlenül kell részesedni. Ha igen, akkor a nem-demokratikus államformák a helyesek.

Az államformáknak az igazságosság és az egyenlőség alapján való vizsgálata tehát azt mutatja, hogy a demokratikus alkotmány a szám szerinti egyenlőségre alapozott igazságosság fényében igazságos ugyan, az érdem szerinti egyenlőségre épülő esetében azonban igazságtalan. S ugyanígy: a nem-demokratikus alkotmány az érdem szerinti egyenlőség elvét követő igazságosság-felfogás szerint igazságos, de a szám szerinti egyenlőség elvére épülő felfogásban igazságtalan. Ezért van az, hogy az egyes alkotmányok mellett éppúgy lehet érvelni, mint ahogy ellenük; s az érvek rendszerint semlegesítik egymást.

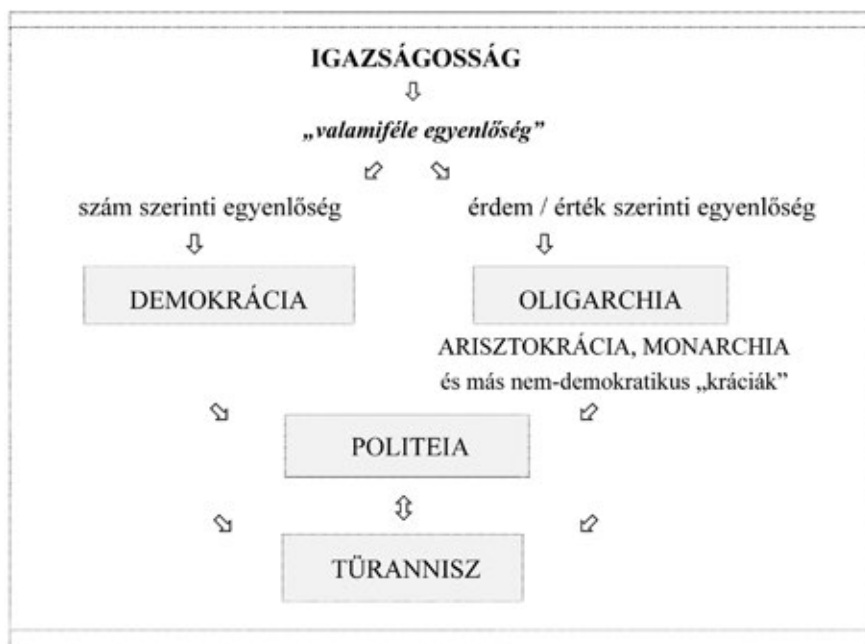
A „VEGYES KORMÁNYZAT” ELVI ÉS ELMÉLETI ALAPJAI ♦ Az alkotmányok e két fő típusának igazolása tehát már-már megoldhatatlan elméleti nehézséget, *apóriát* jelent. Ami azonban az elméletben csupán *érv és apória*, az a gyakorlatban az egymással szembenálló felek sosem szűnő *harcát* jelenti. Hiszen – mondja ki Arisztotelész elméletének egyik legfontosabb tételét – ha „az egyes pártok nem a maguk elképzelései szerint részesednek az államhatalomban –, [akkor] belső forrongást támasztanak”.¹¹³ Az e helyzetből kivezető kiút nyilvánvalóan a két szélső megoldás között van. Az alkotmányok – államformák – szintjén azonban a szélső megoldások között két államforma is található. Konkrétan azok, amelyeket Arisztotelész a legjobbnak, illetőleg a legrosszabbnak nevez: a politeia és a türannisz. Mindkettő a két szélső megoldás elveit vegyíti, noha ellentétes végeredménnyel. A türannisz a két fő típus *hibás* oldalait kapcsolja össze. A zsarnokságban „az oligarchiából származik, hogy a gazdagságot tekinti a legfőbb célnek... valamint, hogy a népben egyáltalán nem bízik meg... viszont a demokráciából származik az, hogy állandó harcban áll az előkelőkkel, s azokat mint ellenfeleit elűzni igyekszik”.¹¹⁴ A zsarnokságban van tehát egyenlőség, hisz a polgárok egy ilyen rendszerben annyiban egyenlők egymással, hogy szinte semmik, vagyis – amint Rousseau mondaná – mindenki szinte nulla, és a sok nulla mindig egyenlő egymással. S van benne egyenlőtlenesség is, hisz a zsarnok nem egyenlő a többiekkel. A politeia is e két fő típus sajátosságait vegyíti, de

¹¹² Arisztotelész: *Politika*. id. kiadás, 1301a.

¹¹³ *Ugyanott*.

¹¹⁴ *Ugyanott*, 1322a.

nem azok hibás, hanem *előnyös* oldalait. A politeiában lényegében a középosztály uralkodik, de úgy, hogy uralma (akarata ellenére is) érvényre juttatja mind a nála szegényebbek, mind a nála gazdagabbak érdekeit. A politeia jobb a demokraciánál, mert a demokráciában a többségben lévő, de vagyontalan polgárok, vagyis a szegények könnyen arra hajlanak, hogy elvegyék a gazdagok javait és megsértsék jogaikat. S jobb az oligarchiánál is, mert ebben meg a túl gazdagok semmizik ki a szegényeket. A politeiát ezzel szemben az jellemzi, hogy abban a középosztály megpróbálja összeegyeztetni és érvényesíteni mindkét szélső csoport érdekeit. Ezt az axiológiai érvelést sematikusán a 24. sz. ábra mutatja.

24. sz. ábra: Az alkotmányok (államformák) igazolásának sémája
Arisztotelész Politikájában

A középosztály hatalma eszerint azért kívánatos, mert ez az osztály a politikai és erkölcsi értelemben vett közepet vagy „középarányost” kívánja megvalósítani. Arisztotelész tehát azt vette észre, hogy lehetséges olyan államforma, amely a demokrácia és az oligarchia önmagukban egyoldalú elveinek vegyítésével – ami egyben azt is jelenti: mérséklésével – elkerüli a politikai végleteket. Az eddigiekből nyilvánvaló, hogy Arisztotelésznek többféle rendszere is volt. Az egyik az a „hatos” szisztéma, amely akár Hérodotosz értékalapú kiegészítésének is tekinthető. Ennél azonban sokkal több mondanivalója volt.

KÖZÉPOSZTÁLY, „KÖZÉPÚT” ÉS POLITIKAI MÉRSÉKLET ♦ A középosztályról a *Politika* csak annyit mond, hogy az a „nagyon gazdagok” és a „nagyon szegények” osztálya között helyezkedik el: megkülönböztetése tehát tulajdoni alapon történik és egy kivételtől eltekintve (ti. hogy a vagyon „közepes, de mégis elégséges” legyen) relatív jellegű. A politeia ugyanakkor nem egyszerűen a középosztály városállama, hanem olyan politikai közösség, amely a középosztályra támaszkodik. Arisztotelész nem azt állította, hogy a középosztály az egész lakosság érdekeit figyelembe veszi. Miként a többi csoport, ez is a maga érdekeit képviseli. Uralma révén ugyanakkor nem egy, a többitől mereven elhatárolható államforma jön létre, hanem olyan, ami többnek az összetétele: „A politeia, hogy úgy mondjam – fogalmazott¹¹⁵ –, az oligarchia és a demokrácia keveréke”.

Mint az az eddigiekből is nyilvánvaló, a politeia lényegében *mikté politeia*, vagyis vegyes kormányzat; későbbi elnevezése szerint *regimen mixtum*. E gondolat évszázadokon át jelen volt az államról való politikai gondolkodásban – részben már az ókorban,¹¹⁶ elsősorban Polübiosz¹¹⁷ és Cicero¹¹⁸ elméleteiben, részben a középkorban¹¹⁹

¹¹⁵ *Ugyanott*, 1293b. Lásd még ehhez 1295b.

¹¹⁶ A vegyes kormányzat néhány későbbi vonatkozásáról lásd Hakkarainen, Mika: *Regimen mixtum – μικτῆ πολιτεία*. In: *Roma, magistra mundi. Itineraria culturae medievalis*. Szerk.: Hamesse, Jaqueline. Turnhout, Brepols, Textes et Etudes du Moyen Âge, 10, 1998. 2. kötet, 111–121.

¹¹⁷ Vö. *Polübiosz történeti könyvei*. 2. kötet. Ford.: Muraközy Gyula, Forisek Péter, Kató Péter, Sipos Flórián, Patay-Horváth András. Máriabesnyő-Gödöllő, Attraktor, 2004. különösen VI. 3.5 – 4.13. szakaszok. Politikai nézeteiről és államforma-elméletéről lásd Walbank, Frank W.: *Polybius, Rome and the Hellenistic World. Essays and Reflections*. Cambridge, Cambridge University Press, 2002. különösen (a szakirodalom értékeléséről is) 114–117.

¹¹⁸ Vö. Cicero: *Az állam*. Ford.: Hamza Gábor. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1995, ²2002, ³2007. I. 45. (69); II. 23. (41); II. 39. (65–66). Cicero államelméletéhez lásd még Hamza Gábor: Cicero és az állam-bölcsélet. *Jogállam*. 1994. 3–4. sz. 109–123., uő: Cicero *De re publicája* és az antik államfogalom. In: *Hatalommegosztás és jogállamiság*. Szerk.: Mezey Barna. Osiris Könyvkiadó, Budapest, 1998. 335–352., uő: Cicero állambölcséletének aktualitása és európaisága. In: Hamza Gábor: „*Nem akarunk csonka Európát...*” Budapest, Elektra Kiadóház, 2002. 19–76., valamint bevezető tanulmány az 1995. évi magyar kiadáshoz: Hamza Gábor: Cicero *De re publicája* és az antik állambölcsélet. *id. kiadás*, 9–56. Lásd még Wood, Neal: *Cicero's Social and Political Thought*. Berkeley, University of California Press, 1991. különösen 9. fejt.: 159–179. és Radford, Robert T.: *Cicero. A Study in the Origins of Republican Philosophy*. Amsterdam, Rodopi, 2002. különösen 3. fejt.: 27–42. A kevert alkotmányról lásd még Grüll Tibor: *Az utolsó birodalom. Az imperium Romanum természetrajza*. Budapest, Typotext, 2007. 123–129. Polübiosz és Cicero elméletének viszonyáról vö. Walbank, Frank W.: *i. m.*, 285–289. *A de legibus* ezzel kapcsolatos híres tételéről („cum potestas in populo auctoritas in senatu sit”) vö. Marcus Tullius Cicero: *A törvények*. Ford.: Simon Attila és Havas László. Budapest–Debrecen, Gondolat–DE ÁJK, 2008. III. könyv, XII (28) [3, 12, 38.]. Lásd még Cicero: *Az állam, id. kiadás*, II. 33. (57).

¹¹⁹ A rekonstruált arisztotelészi gondolat hatástörténetét a kora újkori republikánusokig vezeti el Blythe, James, M.: *Ideal government and the mixed constitution in the Middle Ages*. Princeton, Princeton University Press, 2014., a vegyes kormányzat középkori eszméjéről lásd különösen 139–159. (Párizsi Jánosról küll. 150.), arisztotelész középkori hatásáról pedig 161–241. Párizsi János (Jean Quidort, más néven Johannes de Soardis) államformatana vonatkozásban lásd Johannes Quidort von Paris: *De regia potestate et papali. Über Königliche und päpstliche Gewalt*, Szerk.: Bleienstein, Fritz. Stuttgart, Ernst

(talán kevésbé közismert módon Aquinói Szent Tamás elméletében)¹²⁰ is, részben pedig az újkori Európában.

Miért jobb az ilyen kormányzat a többinél? Erre Arisztotelész filozófiája és etikája alapján a következőket lehet mondani. A két fő típus elveit szerinte azért kell vegyíteni, mert azok önmagukban csupán végletek. A két véglet (a vagyona alapított politikai hatalom oligarchikus elve és a vagyon nélküli tömegek szabadságára alapított demokratikus elv) a politeiában kölcsönösen megfékezi egymást, és ezért mondható, hogy Arisztotelész politikai gondolkodásában a politeia töltötte be a közép, a közvetítő és a mérték szerepét. A politeia így „középarányos”, nem pedig – mint sokan vélik a szakirodalomban – középút. Ilyen rend Arisztotelész szerint nem jöhet létre ott, ahol csupán két végletesen szembenálló társadalmi csoport létezik. Az ilyen esetben ugyanis a mérleg nyelve hol az egyik, hol a másik oldalra billenne ki. A középosztály viszont anélkül akadályozza meg az ellenkező végletek érvényesülését, hogy felszámolná e végleteket (vagyis azok hordozóit).

Platón úgy stabilizálta eszményi állama politikai viszonyait, hogy a főhatalmat gyakorló filozófusoknak és öröknek rendelte alá az általa károsnak ítélt végletek társadalmi megtestesítőit. Ezzel szemben Arisztotelész úgy vélte: ha a demokrácia és az oligarchia elve helyesen van összeegyeztetve, akkor – mint minden középarányos esetben – „benne mindkét véglet meglátható”, és a középosztály csupán afféle „döntőbíró”.¹²¹ Úgy tűnik tehát, hogy Arisztotelész célja az emberek közötti különbségeknek a politikában lehetséges határok közötti szintetizálása volt. E szintézis feltétele nála a középosztály uralma, eredménye pedig a *politeia*.

Különösnek tűnhet persze, hogy az oligarchiának és a demokráciának mind a tü-rannisz, mind a politeia a szerkezetileg hasonló oldalait vegyíti: mindkét esetben van döntőbíró (az egyikben a középosztály, a másikban a türannosz) és a politikai cselekvés fő elve mindkét esetben az érdek (az egyikben egyetlen személy, a másikban a közösség érdeke). Az utóbbi nyilvánvalóan szilárd állami berendezkedéshez

Klett Verlag, 1969. A *regimen mixtum* esetleges (és többeket esetleg meglepő) magyar vonatkozásáról vö. Molnár Péter: A magyarországi kormányzat mint a *regimen mixtum* példája Admonti Engelbertnél (1290-es évek eleje). *Századok*. 133. évf. 1999/1. sz. 113–124.

¹²⁰ Tamás szerint az *elméletileg legjobbnak* tűnő megoldás a *gyakorlatban* nem mindig bizonyul *megvalósíthatónak* vagy kívánatosnak. Ezért a gyakorlat azt kívánja, hogy az uralkodó hatalmát korlátozzák, az előkelők és kiválók hatalmi törekvéseit kielégítsék, s ezzel magát a hatalmat mérsékeljék, ami úgy érhető el, ha vegyítik egymással az egyes alkotmányok előnyös megoldásait, s megpróbálják elkerülni káros elemeiket. A vegyes kormányzat Tamásnál is egyben *potestas temperatus*, vagy (ahogy Cicero mondta volna) *moderatus*, azaz mérsékelt hatalom is. Nagy előnye, hogy képes megakadályozni a zsarnokságot, amit Tamás a legrosszabb államformának tekintett. A tamási gondolat máig szóló üzenetéről lásd Nyirkos Tamás: Demokrácia és regimen mixtum. In: *Aquinói Szent Tamás párbeszéde korunkkal*. Szerk.: Cselényi I. G. – Hoppál K. B. – Kormos J. Budapest, Magyarországi Aquinói Szent Tamás Társaság, 2009. 293–302.

¹²¹ *Ugyanott*, 1294b és 1297a.

vezet. Ha ezt a szempontot tekintjük fontosnak, a vegyes kormányzat nem elvi, hanem gyakorlati okok miatt tekinthető a legjobbnak. Vagyis nem azért, mert mind a szám szerinti, mind az érték szerinti egyenlőségre tekintettel van (hiszen így azt is mondhatnánk, hogy mindkét szempontra csak részben van tekintettel), hanem azért, mert ebben a legkevesebb a forrongás. Bár az egyes korokhoz kötődő és sajátos feltételek között megfogalmazott államelméleti és politikai filozófiai tételeket sosem szabad a későbbi történelmi fejlődésre kivetíteni, mégis elgondolkodtató, hogy a történelmi tapasztalat igazolni látszik Arisztotelész tételét. E tapasztalat ugyanis azt mutatja, hogy a középosztály hatalmán alapuló berendezkedés rendszerint kiegyensúlyozott és szilárd.

ARISZTOTELÉSZ „IGAZI” RENDSZERE: AXIOLÓGIA, FUNKCIONALIZMUS, PRAGMATIZMUS ♦ Arisztotelész elemzése az alkotmányok igazolhatósága, s így legitimációja szempontjából fontos axiológiai összefüggések első és máig jelentőséggel bíró megfogalmazása volt. Teoretikus nagysága abban is megmutatkozott, hogy amikor belátta: ezen az úton csak részleges eredményekhez juthat, akkor mással is próbálkozott. Szövegeiből kikövetkeztethetően legalábbis alkalmasint áttért egy sajátos *funkcionalista* elv érvényesítésére is. Különböző okfejtéseiből úgy tűnik, hogy úgy vélte: az egyes államformák fő elveinek helyessége a politikai közösség céljával hozható összefüggésbe. Minden közösségben – állította – azon céloknak van elsőbbsége, amelyek megvalósítása érdekében az adott közösség létrejött. Ha egy közösségben a vagyonszerzés a fő cél, akkor az oligarchikus elv a helyes; ha pedig a szabadság élvezete, akkor a demokrácia igazolható. Vagyis a helyes államforma megtalálásához azt kell megvizsgálni, hogy milyen célból jött létre az a közösség, amit városállamnak nevezünk. „Az állami közösség – olvasható a *Politika* egyik szöveghelyén – az erényes cselekedetek ápolására áll fenn, nem pedig a pusztá együttélés kedvéért”,¹²² s ez különbözteti meg az államot minden más alkalmi közösségtől. Ez a szempont a monarchikus és az arisztokratikus államformát igazolja, s valóban, a *Politika* több helyén Arisztotelész ezeket tartotta jónak. Aki a másoknál erényesebbet a kevésbé erényesnek akarja alávetni vagy vezetésének alárendelni, az olyan – mondta¹²³ – mintha valaki Zeuszon akarna uralkodni. A *Politika* más szöveghelyei viszont azt sugallják, hogy a városállam célja a *szabadság* élvezetének biztosítása, aminek alapján a demokrácia lesz igazolható.

Ezen az úton tehát megint arra következtethetünk, hogy az egyik szempont alapján az egyik, a másik szempont alapján a másik államforma lesz igazolható. Ez a gondolati út azonban nem folytatható a végtelenségig, hiszen így előbb-utóbb a teljes szkepszishez jutunk. Így aztán Arisztotelész – mint egy-két szöveghelye mutat-

¹²² Ugyanott, 1281a.

¹²³ Ugyanott, 1284b.

ja: kénytelen-kelletlen – a funkcionalista szemléletet is elhagyta, és egy *pragmatista* elvet fogadott el. Akárhogy is álljon a dolog az elvek és az igazolások terén, a fontos az – jegyezte meg –, hogy „a városállamnak az a része, amelyik az alkotmány megmaradását óhajtja, erősebb legyen annál, amelyik azt nem kívánja”.¹²⁴ Egyfajta pragmatista decizionizmus ez, hiszen azt is jelenti, hogy amit nem lehet az elméletben, a gondolatok erejével tisztázni, azt a *gyakorlatban kell eldönteni*.

Manapság – a decizionizmus térnyerése és a fentihez hasonló pragmatista megfontolásoknak a politikai uralom szolgálatába állítása után – sokan, talán túl sokan is sietnek majd ezzel egyetérteni. Nekik a következők ajánlom figyelmükbe: a hagyomány az érvek apóriává válása ellenére is azt mutatja, hogy a gondolatok erejével sokkal több dolog volna tisztázható, mint ahogy azt feltételezik, s a nehézségek dacára is érdemes ezzel kísérletezgetni, mert ez az út mindig emberibb azoknál a megoldásoknál, amelyeket a hasznosság, a decízió vagy a hatalmi erő – a vitapartner elhallgattatása, digitális térbe vagy kommunikációs buborékba szorítása, diszkreditálása, rágalmozásos lejáratása és hasonlók – tudnak nyújtani. Vagyis vitatkozni még akkor is helyesebb az erőszakoskodásnál, ha a vitának adott esetben nincs praktikus hasznos kimenetele.

¹²⁴ *Ugyanott*, IV. 12. Az itt adott elemzést bővebben kifejtve lásd Takács: *i. m.* (1986) 307–325.

V. RÉSZ

MONARCHIÁK ÉS KÖZTÁRSASÁGOK, ROJALISTÁK ÉS REPUBLIKÁNUSOK

„Köztársaságunk koronás címere
Neomagyar. Félreértés ne essék:
meghajtom előtte lófömet. *Natürlich.*
És meleg öröm
tartozik általjárni
szívemet, sőt: szűmet!”

Petri György*

1. MONARCHIÁK ÉS KÖZTÁRSASÁGOK

A KÉT FŐ ÁLLAMFORMA – ÁLTALÁBAN ♦ Bár a monarchia és a köztársaság mint államforma-kategória történelmi állandóságot sugall, tartalmi értelemben mindkettő nagyon is képlékeny, és folyamatosan változik. Több évszázados dominanciája miatt ez a monarchia esetén talán jobban látszik, de a köztársaság esetén is nyilvánvaló.

Változik egymáshoz való viszonyuk, politikai jelentésük, mindenekelőtt pedig jelentőségük és elképzelt jövőjük. Ez utóbbit sokan – elkötelezett monarchisták és republikánusok egyaránt – gyakran rosszul becsülik fel. Az 1952-ben trónjától megfosztott I. Fáruk egyiptomi királynak a publicisztikában gyakran felidézett jóslata szerint 2000-re már csak öt király marad a Földön: a pikk király, a káró király, a kőr király, a treff király, és persze az angol királynő.¹ Mint azóta megtudtuk, a jóslat túlságosan pesszimista volt a monarchia jövőjét illetően, hiszen pusztán Európában ma

* Petri György: Egy törvényre. Megjelent: *Összegyűjtött versek*. Budapest, Magvető, 2003. 310. Első megjelenés: 1991.

¹ Vö. Bricard, Isabelle: *Európai uralkodócsaládok*. Ford.: Tótfalusi Ágnes. Budapest, Gabo Könyvkiadó, Királyi Házak, 2001. 17. Az uralkodócsaládokról lásd még Morby, John E.: *A világ királyai és királynői. Az idők kezdetétől napjainkig*. Ford.: Hideg János. Debrecen, Maecenas. 1991 (eredetileg: *Dynasties of the World. A Chronological and Genealogical Handbook*. Oxford, Oxford University Press, 1989).

is tíznél több uralkodó ül különböző történelmi trónokon, s a monarchikus egyeduralomnak más kontinenseken is sok példája akad.

A Földön jelenleg 43 monarchia létezik, 28 uralkodóval,² ideszámítva annak minden főbb formáját: a 32 királyság mellett egy császárságot és egy pápaságot, egy nagyhercegséget, három fejedelemséget, két szultanátust és három emírséget; de nem számítva közéjük a közjogilag formalizálatlan egyeduralmakat: az autoriter diktatúrákat, a köztársasági formát öltő modernizált kaganátusokat és hasonlókat. Világviszonylatban 153 államnak van köztársasági vagy ahhoz sorolható speciális államformája, itt sem vonva le e számból azokat, amelyek a gyakorlatban szinte egyeduralomként vagy már-már örökletes egyeduralomként működnek, ám ezt nem a közjogi rend biztosítja, hanem a nyers erő, az attól való félelem, vagy a politikai ügyeskedés. A monarchiák és köztársaságok aránya tehát az államok számát illetően kb. 20 : 80, a szóban forgó államok népességét figyelembe véve pedig kb. 10 : 90.

A köztársaságok viszonylag nagy száma részben annak köszönhető, hogy a XIX. században önállósodott dél- és közép-amerikai államok – a számukra monarchiát is jelentő spanyol és portugál gyarmati múlt miatt – nem tudták, vagy nem akarták folytatni a monarchikus hagyományt. Ez volt a monarchiák köztársaságokká való átalakulásának második nagy hulláma. Az első „hullám” során – két komoly államot, az Amerikai Egyesült Államokat és Svájcot leszámítva – inkább csak ideiglenesen vagy szimbolikusan kerültek államok a köztársaságok sorába. Európában a XX. század elején 3 állam volt köztársaság (Svájc, Franciaország, 1911-től Portugália) és 22 monarchia. A század végére egyenesen megfordult az arányuk: miközben jelentősen megnőtt az államok száma – Európában jelenleg (Koszovó nélkül) 45 állam van –, 12 monarchia maradt, és 32 köztársaság létezik. A monarchiák közül tíz örökletes (Belgium, Dánia, Luxemburg, Hollandia, Nagy-Britannia és Észak-Írország Egyesült Királysága, Norvégia, Spanyolország, Svédország, valamint Liechtenstein és Monaco), egy választási (Vatikán) és egy speciális (Andorra).

A monarchiák köztársaságokká való átalakulásának *első* hulláma – közvetlenül az Egyesült Államok létrejötte után és a modern Svájc kialakulása előtt – a fran-

² A 28 uralkodóból 17 király, 1 királynő, 1 császár, 1 pápa, 2 szultán, 2 emír, 1 fejedelem, 1 „szuverén fejedelem”, 1 nagyherceg, 2 társfejedelem és 1 „elnök” (emírek elnöke). A 43 monarchiához úgy lesz elég 28 uralkodó, hogy egyikük, III. Károly 15 állam uralkodója, ideszámolva az Egyesült Királyságot is; a Malajzia élén álló, a szultánok által megválasztott uralkodót újabban (nem hivatalosan) királynak tekinthetjük; a 2 társfejedelem pedig (akik egyike egyébként másutt köztársasági elnök, másika pedig katolikus püspök) egy fejedelemséget kormányoz. S a „számtanhoz” még figyelembe sem vettük, hogy Szaúd-Arábia uralkodója otthon szultán, külföldön pedig (a protokoll szerint) király. A köztársaságok és monarchiák számaránya viszonylag ritkán, de azért mostanában is változik. Legutoljára Kambodzsa lett monarchiává, 1993-ban, Barbados pedig köztársasággá, 2021-ben.

cia forradalom hatására indult meg. E hullámba tartozik Franciaország 1792-es, majd 1848-as és 1870-es államformaváltása, továbbá a Mainzi Köztársaság kikiáltása (1793) néhány ideiglenes napóleoni bábállam, majd a Krakkói Köztársaság (1815–1846) létrejötte, mely nagyhatalmi döntésnek köszönhette a létét. A *második* hullámot a latin-amerikai államok megszületése jelentette részben Dél-, részben Közép-Amerikában. Dél-Amerikában Chile (1810), Venezuela (1811/30), Paraguay (1811/13), Argentína (1816), Kolumbia (1810/19), Bolívia (1825), Peru (1821) és Uruguay (1825/28) tartozik ide, Közép-Amerikában pedig Haiti (1804), El Salvador (1821), Ecuador (1822), Guatemala (1821/39), Honduras (1821/38), Costa Rica (1823) és Nicaragua (1824). Egy *harmadik* hullám Kína (1911) és Portugália (1911) köztársasággá válása után, az I. világháborúval és a szocialista forradalmakkal összefüggő hatalmi átrendeződés idején futott le. Idesorolható Szovjet-Oroszország és Finnország (mindkettő: 1917), Németország, Ausztria, Lengyelország és Csehszlovákia és ideiglenesen Magyarország (1918), Törökország (1923) és Görögország (1924). Egy *negyedik* hullám a gyarmatbirodalmak II. világháború utáni felbomlásának idejére tehető, olyan sok önálló állammal és azon belül olyan sok köztársasággal, hogy azokat itt – azon túl, hogy utalok Indiára (1947/50), Egyiptomra (1952) és a Dél-Afrikai Köztársaságra (1961) – még csak felsorolni sem lehet. Továbbá: az új államok kialakulásának egyik legnagyobb hulláma idején, a gyarmatbirodalmak II. világháború utáni felbomlásakor többnyire köztársaságok születtek – kivéve a brit gyarmatok egy jelentős részét persze.³ Végül, Közép- és Délkelet-Európában a kommunizmus 1947/49-es szovjet exportja öt állam esetén – melyekből az 1989/93-as rendszerváltás után tíz lett – ugyan csak csökkentette a monarchiák számát és arányát.

Összességében tehát megállapítható: a monarchiák az elmúlt évszázad során történelmi léptékkal mérve visszaszorultak, ami elsősorban a nemzetközi hatalmi rendszerek megroppanásának és többszöri átalakulásának, valamint az azt kísérő belső forradalmaknak köszönhető. Ez távolról sem jelenti azt, hogy a köztársasági formák mögött nemritkán megbújó kiskirályok, igazi és zsebdiktátorok uralmát az

³ Az angol gyarmatosítására és a Brit Birodalom felbomlására jellemző adat, hogy az egykori gyarmatokból lett önálló államok igen sok esetben olyan monarchiák maradtak, amelyek trónján a brit uralkodó ül. III. Károly, II. Erzsébet utóda így jelenleg 14 önálló állam uralkodója: Nagy-Britannián, valamint az egykori ún. fehér gyarmatokon (Ausztrália, Kanada, Új-Zéland) kívül ő Belize, Granada, Jamaica, a Bahama-szigetek, Pápua-Új-Guinea, a Salamon-szigetek, Antigua és Barbuda, Saint Kitz és Nevis, Saint Lucia, Saint Vincent és Grenadine, valamint Tuvalu államfője. (Különböző okokból ide szokták számolni még Niue-t, ami azonban de nem önálló állam, hanem Új-Zéland „társult állama”, ezért én nem vettem ide.) Ezekkel szemben India angol uralom alóli felszabadulása egészen más körülmények között és módon történt; ez volt a „kivétel kivétele”, így nem is csoda, hogy India köztársaság lett.

emberek többre tartanak annál, amit a Bourbonok, Hohenzollernek vagy Windsorok nyújtottak nekik. Inkább azt jelenti: a világ rendje megváltozott.⁴

A számbeli arányok változásánál fontosabbak a tartalmi változások. Az alkotmányosság eszméinek és gyakorlatának XIX. századi előretörése nyomán ma már szinte természetes, hogy az uralkodó hatalma minden európai monarchiában korlátozott: Hollandia 1815, Belgium 1831, Dánia 1849, Luxemburg 1868, Monaco 1911, Liechtenstein 1921, Spanyolország 1978 óta alkotmányos monarchia. Ezek közül több „parlamentáris demokráciaként” is leírható (Hollandia például már 1848-tól), a Svéd Királyság alkotmánya pedig úgy kezdődik, hogy „Svédországban minden közhatalom a néptől ered”. A spanyol alkotmány hasonlóan fogalmaz: „a nemzeti szuverenitás letéteményese a spanyol nép, amelytől az államhatalom is származik”. Ezt – tehetjük fel – úgy értik, hogy a spanyol király hatalma is a spanyol néptől származik. Az abszolút monarchiák idején az ilyesmit nemcsak kimondani, de még elgondolni sem lehetett volna. A mai monarchiák szokásos tipológiáját a 25. sz. ábra mutatja. Megjegyzem ugyanakkor – visszautalva a II. rész 3. fejezetében az alkotmányos és parlamentáris monarchiákról mondottakra is –, hogy a monarchiáknak kizárólag az uralkodói hatalom jellege, kiterjedése és korlátai alapján való tipizálása nagyon régi, sőt egy kicsit régimódi dolog, s a kormányzástani szempontból nem is feltétlenül tanulságos, a megszokás ereje azonban forgalomban tartja az ilyen osztályozást. Az egyik első jogász elemző, aki abszolút, alkotmányos és parlamentáris monarchiák között tett különbséget, Julius Karl Hatschek volt,⁵ az utolsó pedig, aki – a választási és örökletes monarchiák megkülönböztetése mellett – fontosnak tekintette e három monarchiatípus összehasonlítását, Karl Loewenstein.⁶

⁴ A köztársasági formát gyakran kihasználó önkény- és tekintélyuralmi rendszerek kapcsán meg kell jegyezni, hogy a monarchiák között is találunk olyan eseteket, amikor egy „legyengített királyságban” az uralkodó szinte semmilyen hatalommal nem rendelkezik (bár szeretne), s a monarchikus forma mellett végül is egy diktátor gyakorolja a hatalmat. Ez történt például Romániában, ahol – az alkotmányt felfüggesztő II. Károly „királyi diktatúrája” (1938–1940) után – Ion Antonescu mint *conducător* uralkodott (1940–1945) a tapasztalatlanul trónra tett I. Mihály nevében. Az üresen hagyott trón (ti. a „király nélküli királyság”) is „legyengített” monarchia, ahol valaki a monarchikus forma mellett, annak legitimációs erejét kiaknázva gyakorolja a majdnem királyi hatalmat. Ez történt például Magyarországon 1920 és 1944 között, valamint Spanyolországban 1947 és 1975 között, ahol a polgárháborúban győztes Francisc P. H. T. Franco 1947-ben névlegesen visszaállította a monarchiát, de csak azért, hogy elleplezze rendszerének autoriter vonásait.

⁵ Hatschek, Julius: *Allgemeines Staatsrecht auf rechtsvergleichender Grundlage*. 1. kötet: *Das Recht der modernen Monarchie*. Lipcse, Goschen'sche Verlagshandlung, 1909. lásd különösen 12–13.

⁶ Vö. Loewenstein, Karl: *Die Monarchie im modernen Staat*. Frankfurt am Main, A. Metzner, 1952. 71–131.

	ABSZOLÚT MONARCHIA	ALKOTMÁNYOS MONARCHIA	PARLAMENTÁRIS MONARCHIA
EURÓPA	Vatikan	Andorra, Liechtenstein, Monaco	Belgium, Hollandia, Dánia, Egyesült Királyság, Luxemburg, Norvégia, Svédország, Spanyolország
ÁZSIA	Bahrein, Brunei, Katar, Omán, Szaúdi-Arábia	Bután, Kambodzsza, Jordánia, Kuvait, Nepál, Thaiföld	Japán
AFRIKA	Szváziföld	Marokkó, Lesotho	–
AUSZTRÁLIA ÉS ÓCEÁNIA	–	Tonga	Ausztrália, Új-Zéland, Pápua Új-Guinea, Salamon-szigetek, Szamoa, Tuvalu
AMERIKA	–	–	Kanada, (Közép-Amerikában): Belize, Bahama-szigetek, (a karibi szigetvilágban): Jamaica, Grenada, Antigua és Barbuda, Saint Vincent és Grenadine-szigetek, Saint-Kids és Nevis, Saint Lucia

25. sz. ábra: A mai monarchiák szokásos tipológiája⁷

Az európai monarchiák tehát távolról sem olyanok, mint kétszáz éve. Amelyek megmaradtak, ott az uralkodók politikai hatalmuk feladásával fizettek az államforma túléléseért, és rendszerint az uralkodó család hatalomban maradásáért is. A leglátványosabb változás, hogy a mai királyok és királynők – bár vannak „alkotmányos”, a kormányzással is összefüggő „napi-politikai”, „ceremoniális” (ezen belül egyes esetekben valamely egyházzal kötődő) és „nemzetközi” funkcióik⁸ – ritkán vállalnak önálló döntést kívánó érdemi politikai szerepet, s ha esetleg ezt teszik, akkor is valamilyen pártsemleges területen, például a környezetvédelem terén aktívak, esetleg a szimbolikus politika⁹ terén cselekszenek. Az elmúlt évtizedekben jelentős politikai szerepet az európai uralkodók közül egyedül az 1975-ben, F. Franco halála után két

⁷ A besorolás alapja *Der Fischer Weltalmanach* adatai (<http://www.weltalmanach.de>). Ilyen osztályozásokat a Wikipédia is közöl; a fentihez hasonló (de azzal nem teljesen egyező) minősítésekkel lásd például az „alkotmányos monarchia” címszót, mely az angol „constitutional monarchy” fordítása.

⁸ E funkciókról lásd a Robert Hazell és Bob Morris által szerkesztett *Modern Democracy. European Monarchies Compared* (Oxford, Hart Publishing, 2020) című gyűjteményes kötetet, melynek szerkesztői és szerzői lényegében ezek alapján rendezik el anyagukat. A monarchiák modern világban való továbbéléséről lásd még Paár Ádám: *Koronás demokráciák. A monarchiák tanulóképessége Európában*. I–IV. 2020. A Méltányosság Politikaelemző Központ honlapja, 2020.

⁹ A szimbolikus politizálás nálunk nem mindig pozitívan csengő fogalom, ezért jelzem, hogy e kifejezést itt mintaadó-értékeremtő, identitás-formáló, edukatív értelemben használom, nagyjából olyan tárgyilagossággal, ahogy Murray Edelman beszél róla (vö.: Edelman, Murray: *A politika szimbolikus valósága*. Budapest, L' Harmattan Kiadó, Posztmodern politológiák, 2005). Az uralkodók modern világba való „betanulásának” természetesen ezen a területen is voltak zökkenői, amíg meg nem tanulták, hogy nemcsak a politikai, hanem a nyilvános világnézeti értékvalasztásoktól is távol kell őket tartani. Ilyen zökkenő volt például az, hogy amikor 1990-ben I. Balduin belga király vallásos meggyőződése miatt nem írta alá az abortuszt jogilag lehetővé tévő törvényt, kérésére a kormány „uralkodásra alkalmatlannak” minősítette, majd három nap múlva, miután a parlament hatályba léptette a törvényt, helyreállították hatásköreit.

nappal trónra lépett I. János Károly vállalt, aki – egy ezzel kapcsolatos általános (bár nem teljes) politikai konszenzusra építve – mintegy felügyelte és részben irányította is Spanyolország demokratikus átalakulását 1975 és 1985 között. Menezttette az autoriter rendszer utolsó kormányát, szabadon engedte a politikai foglyokat, és 1978-ban új alkotmányt vezetett be. Amikor pedig 1981-ben egy fasiszta katonai csoport puccsot akart végrehajtani, kiállt a kormány mellett, és biztosította a demokratikus átalakulás folytatását. Saját népe körében is, Európában is nagyon tisztelték érte;¹⁰ bár az így szerzett presztízse később – a sikkasztástól a tisztázatlan nőügyeken át a befolyással üzérkedésig terjedő skálán mozgó „politikusi tevékenysége” miatt – teljesen elveszett, ezért 2014-ben átadta hatalmát fiának.

TÁMOGATOTTSÁG ÉS LEGITIMÁCIÓS ERŐ ♦ Miközben a monarchiák történelmi lépésekkel mérve visszaszorultak, legitimációs erejük továbbra is megmaradt. Ez – legalábbis Nyugat- és Észak-Európában, illetőleg részben Ibériában – annak tudható be, hogy a szórakoztató tömegmédiá mintegy „eladja” történelmi csillogásukat, messés gazdagságukat, tradícióikat, néha titkaikat, sőt botrányaikat is. Némi túlzással akár az is kijelenthető: a királyok a tömegmédiá tárgyaivá váltak, hogy régi dicsfényükkel ékesítsék az el-elszürkülő autoritást, csillogásukkal lenyűgözzék annak szemlélőjét, történeteikkel pedig szórakoztassák alattvalóikat, a fogyasztói tömeg-társadalmak választójoggal rendelkező tömegemberét.

A nyugati monarchikus államokban a közvélemény többsége rendszerint passzívan támogatja a monarchiát.¹¹ Ez még az Egyesült Királyságban is igaz, ahol a királyi családnak az 1990-es években a médiában kitergetett botrányai jelentősen megtépázták a családot, s ennek révén az intézmény tekintélyét. Ennek ellenére egy 2006-os közvélemény-kutatás szerint a brit lakosoknak mindössze 16 százaléka változtatná meg az államformát, s a botrányok hatására a republikánusok száma legfeljebb Skóciában emelkedett. Spanyolországban I. János Károly népszerűsége sokáig még akkor is kitartott, amikor kiderült megvesztegethetősége – igaz, aztán szinte egy év alatt kártyavárként omlott össze a látszatok rendszere; a monarchia azonban jámbor fia, IV. Fülöp trónra lépésével megmenekült. Norvégiában az uralkodó családnak nem voltak jelentős botrányai, a norvég szocialista párt egy időben mégis minden parlamenti ciklus elején felvetette a monarchia megszüntetésének lehetőségét. Tette ezt annak ellenére, hogy a norvégoknak csak kb. 20 százaléka köztársaságpárti – nem csoda, hogy javaslatukat mindig elutasították.

¹⁰ A spanyol rendszerváltásról lásd Szilágyi István: *Demokratikus átmenet és konszolidáció Spanyolországban*. Budapest, Napvilág Kiadó, 1996.

¹¹ Az európai monarchiák közvéleménybeli elfogadottságáról és az ezzel kapcsolatos mérésekről lásd Mortimore, Roger: Polls and Public Opinion. In: Hazell, R. – Morris, B. (szerk.): *The Role of Monarchy in Modern Democracy*, *id. kiadás* (2020), 220–235.

Ez a legitimációs erő ugyanakkor nem abszolút: a sikeresen republikánussá vált országokban (Franciaországban, Németországban vagy Ausztriában) a többség nem akarja visszaállítani a monarchiát. Ez részben azért van így, mert az egy-egy személyhez vagy dinasztiához kötődő legitimizmus – éppen a hűség személyes jellege miatt – a legtöbb esetben egy-két generációnyi ideig tart ki; a legitimisták hiánya pedig meggyengíti a rojalistákat is.

Egy ország politikai közvéleményének „republikánussá válása” sehol nem volt automatikus. Franciaországban csaknem egy évszázadnyi politikai harc része volt, Németországban egy totalitárius diktatúra, majd az azt követő amerikai és szovjet befolyás tette visszavonhatatlanná, Ausztriában pedig a Habsburgok elleni személyes küzdelem részeként zajlott le.¹²

A monarchia legitimációs szempontból vett vonzereje a kommunizmus összeomlása utáni Közép-, Kelet- és Délkelet-Európában meglehetősen bonyolult kérdés volt. Egyes országokban – Romániában, Montenegróban, Bulgáriában s bizonyos értelemben Magyarországon is – ez oly erősnek tűnt, sőt tűnik még ma is, hogy nemcsak a politikai kalandorok, de jelentősebb politikai erők is kokettáltak vele, ami persze nem visszaállításában, hanem a köztársaság monarchikus díszletek közé helyezésében nyilvánult meg.

A monarchia iránti regionális bizalom megerősödésében szerepe volt a közép-, kelet- és délkelet-európai állami keretek XX. századi széttöredezésének, a térségen végigsöprő totalitárius és autoriter viharoknak, valamint annak is, hogy e régióban – miközben az itt élő népek és nemzetek igen könnyen egymásra támadtak és támadnak még ma is – a monarchiák idején az uralkodók (néhány kivétellel) nem nemzeti, hanem a középkorias értelemben vett nemzetközi családból származtak. Magyarország utolsó királya a Habsburg–Lotaringiai ház sarja volt, a bolgár II. Simeon a Szász–Coburg–Gotha–Koháry-házé, miként a román I. Mihály a Hohenzollern-Sigmaringen házból származott.

¹² Ez utóbbihoz adalék a következő. Megalakulása után, még 1919-ben, az Osztrák Köztársaság ún. Habsburg-törvényt alkotott, amely a Habsburg család valamennyi tagját – ausztriai vagyonuk állam javára történt elvonása mellett – kitiltotta Ausztria területéről, mindaddig, amíg azok le nem mondának a trónról, és nem fogadják el, hogy státuszok nem különbözik más állampolgárokéétól. Az antant jóváhagyásával 1922-ben Madeira szigetén jelöltek ki számukra kényszerlakhelyet, ahol anyagi nélkülözésben éltek. (1935-ben elvileg helyreállították ugyan vagyoni jogaikat, az Anschluss után egy évvel azonban Hitler úgy döntött: a Habsburg-Lotaringiai-ház teljes vagyona Ausztria tartományt illeti. A magyar állam 1938-ig fizette számukra a csepeli királyi koronabirtok után járó összegeket.) 1946-ban az ausztriai Szövetségi Ellenőrző Tanács kijelentette, hogy támogatja az osztrák kormány minden olyan intézkedését, amellyel megakadályozzák a Habsburgok visszatérését. Az 1919-es törvény szövege bekerült az 1955. évi ún. osztrák államszerződésbe is. Ezen az alapon az osztrák kormány – annak ellenére, hogy IV. Károly özvegye, Zita királyné kivételével a Habsburgok aláírták a lemondó nyilatkozatot – 1961-ben elutasította Habsburg Ottó azon kérését, hogy magánemberként visszatérhessen Ausztriába. Bár e döntést egy bíróság 1963-ban jogellenesnek mondta ki, Ottó csak 1966-ban kapott beutazási engedélyt.

Amikor a legutolsó román király, I. Mihály (ur.: 1927–1930 és 1940–1947) nem sokkal a romániai forradalom után, 1992-ben hazalátogatott, Bukarestben egymillió tömeg fogadta. Ez egyrészt afféle szimpátiatüntetés volt az akkor 70 éves uralkodó mellett, aki 22 évesen Ion Antonescu autoriter rendszerében csak névleges hatalommal rendelkezett ugyan, de a mellőzött politikai pártok vezetőivel 1944-ben puccsot hajtott végre, így Románia kiugrott a II. világháborúból, aminek következtében az új európai hatalmi rendszerben meg tudta őrizni régi pozícióját és persze területeit. Másrészt azonban a lelkesedés a monarchikus politikai rend iránti igényt is jelezte.¹³ Ettől az akkori kormány úgy megijedt, hogy Mihály távozása után megtiltották számára a visszatérést. Később azonban, egy kormányváltás után újra hazatérhetett, sőt visszakapta a család birtokainak egy részét. Néhány éve tagja lett a Román Akadémiának (annak a testületnek, amelynek 1974/75-től Elena Ceaușescu és Nicolae Ceaușescu is tagja volt). Kora miatt 2017-es haláláig nem nagyon vállalt politikai szerepet, családtagjai azonban sok területen részt vettek és vesznek a közéletben.

A Szerb-Horvát-Szlovén (később: Jugoszláv) Királyság legutolsó uralkodójának, II. Karadorđević Péternek a fia, Sándor ugyancsak jelen van a szerbiai közéletben, s visszaigényelte és visszakapta belgrádi rezidenciáját is.

Az utolsó bolgár cár, II. Simeon pedig névlegesen ma is cári címet visel, és aktívan politizál Szófiában. Sőt, saját pártjának élén bekerült a bolgár parlamentbe, 2001 és 2005 között pedig – polgári nevén (Szimeon Szakszkoburgotszki) – Bulgária miniszterelnöke volt. Kinevezéséhez esküt tett a köztársasági alkotmányra, amit mások – vele ellentétben – a trónról való lemondásként értékelték. Hivatalba lépésekor ő így fogalmazott: „akár köztársaság, akár királyság, ez Bulgária, s a lényeg az, hogy demokratikus legyen”. Az vitathatatlan, hogy tudott nyilatkozni Nem számolt ugyanakkor azzal, hogy a demokráciákban a hatalomért napról napra meg kell küzdeni, ami nem könnyű dolog, így pártja a 2005-ös választásokon a szocialisták mögött végzett, később pedig már be sem került a parlamentbe.

Amíg a nyugati uralkodók a hatalom formáinak megőrzése végett elfogadták, hogy nem szólnak bele a politikába, és teljesítik újonnan kapott funkciójukat: az állam történeti folyamatosságának reprezentálását, addig az afrikai királyok, a keleti sejkék és emírek igen könnyen ilyen-olyan diktátorok lettek. Ha nem lettek azok, könnyen elsöpörte őket egy váratlan puccs vagy forradalom; ha meg azok lettek, akkor hosszú távon amiatt buktak meg.

A köztársaságok ugyanígy változtak és változnak ma is: az egykori értékrendjük – puritán egyszerűségük, racionalitásuk, mértékletességük, áttekinthetőségük és

¹³ John Lukácsnak azt a sokat mondó közlését, hogy az 1989/90-es rendszerváltás idején Amerika „nem támogatta az alkotmányos monarchia visszaállítását Romániában [és] Jugoszláviában” (vö. Lukács, John: *Demokrácia és populizmus. Félelem és gyűlölet*. Budapest, Európa, 2008. 21.) nehéz lenne itt röviden kommentálni, hosszú elemzésekre meg nincs helyem.

nyíltságuk, valamint az őket körülvevő bizalom – mára nem egyszer megkopott. Az élükön álló elnököknek olykor nagyobb hatalmuk, sőt nagyobb vagyonuk van, mint azoknak a királyoknak, akiket ők vagy elődeik tettek le a trónról, sokszor a nép segítségével. Az újonnan szerzett vagyon ráadásul mindig gyanúsabb, mint aminek eredete a múlt homályába vész.

A két államforma mögötti politikai rendszerek az elmúlt egy évszázad során általánosságban *konvergálnak*, politikai aurájukban ugyanakkor vitathatatlanul vannak közöttük különbségek is. A monarchiák a *folyamatosságot* és a politikai élet *megszakítatlanságát* hangsúlyozzák, a köztársaságok pedig annak rendszeres megújulásait és a változó körülményekhez való alkalmazkodását. Az elmúlt ezer évben például az Egyesült Királyság monarchikus államformája csak egyszer, 1649-ben szakadt meg tizenegy évre, Spanyolországé pedig kétszer, először 1873-ban másfél évre, másodszor a véres polgárháború során, 1933-ban hat évre. Ezt a folyamatosságot fejezi ki az örökletes monarchiákban a trónutódláskor hangoztatott elv: *Le roi est mort, vive le roi!* A köztársaságok sora ezzel szemben gyakran megszakad, amire a XIX. századi Franciaország vagy a XX századi Magyarország igen plasztikus példa.

AZ ÁLLAMFORMA MEGVÁLASZTÁSA ♦ Az említett konvergencia ellenére adódhatnak, s adódtak is olyan helyzetek, amikor a két államforma között választani kell, illetőleg lehet. Ezt a választást modern viszonyok között vagy a nép maga ejti meg, például népszavazáson, vagy képviselőire bízta. Esetleg nem bízta rá kifejezetten, mégis ők élnek vele, mert nem tiltották meg nekik.

A közvetlen népi döntés egyik első példája a svéd–norvég perszonálunió 1905-ös felbomlásakor adódott, amikor is a norvég nép, amelynek 1898 óta minden felnőtt férfi szavazati joggal rendelkező tagja volt, népszavazáson döntött Norvégia államformájáról. A szavazók 79%-a a monarchia mellett foglalt állást, majd a trónra meghívták Carl dán herceget, aki – arra utalva, hogy Norvégia 508 évvel azelőtt önálló királyság volt – a régi független királyi család nevét vette fel, és VII. Haakon lett. 1919-ben Luxemburgban is népszavazást tartottak az államformáról; itt az 1815 óta független és önálló állam nem túl népes lakosságának 80 százaléka foglalt állást a monarchia megtartása mellett. Ezzel szemben, amikor az olasz nép, 1946-ban, népszavazáson döntötte el, hogy királyságban vagy köztársaságban szeretne-e élni, az urnák előtt 90%-os részvételi arányban megjelent szavazók 54%-a a köztársaság mellett döntött, és megszüntette a monarchiát.¹⁴

¹⁴ Az 1946-os népszavazáson egyben általános választást is tartottak, amelyen alkotmányozó gyűlést hoztak létre, s ez fogadta el az új olasz állam alkotmányát másfél év múltán, 1947-ben, ami aztán 1948-ban lépett hatályba. Lásd erről Egresi Katalin: Az első olasz köztársaság születése. *Acta Humana. Emberi jogi közlemények*. 5. évf. [új folyam] 2017/5. sz. 51–69. Az 54–46%-s különbség egyébként azt jelentette, hogy kb. 2 millióan többen akartak köztársaságot, mint monarchiát.

Általában azt lehet mondani, hogy az államforma népszavazással történő megállapítása – amennyiben ehhez az egyéb feltételek is fennállnak – a demokrácia része. Ennek nem mond ellent, hogy az valamilyen más politikai cél elérésének eszköze is lehet, vagy „csak megerősítik”, azaz legitimálják vele a már kialakított államformát. A XX. századi Görögországban¹⁵ bizonyos jelek erre az eszközszererepre mutattak, az 1999-es ausztráliai referendumon pedig, melyen közismerten a fennálló monarchia megtartása mellett döntöttek, egyfelől egy általános alkotmányos reformról, másfelől a kormánypolitikáról is döntöttek.

Az államforma referendummal történő megállapításánál gyakoribb, hogy az államforma kérdéséről a képviselők döntenek egy alkotmányozó gyűlésen. Nincs általános szabály vagy vitathatatlan elv arra vonatkozóan, hogy mikor kell népszavazást tartani, s mikor kell a dolgot valamilyen gyűlésre bízni. A népszavazás követelése olykor – például 1946-ban Magyarországon – az alkotmányozó gyűlés döntésének elhalasztását vagy legitimitása megkérdőjelezését célozza, de nem szükségszerűen vezet ehhez az eredményhez.

Az államformáról való döntés maga vagy az állam megalapításakor születik, vagy később. Az előbbi történt például egy bonyolult ratifikációs eljárás során az Amerikai Egyesült Államok 1787-es alkotmányának elfogadásakor, valamint a Belga Nemzeti Kongresszuson 1831-ben. Ez utóbbi esetben a képviselők kb. 93%-a a monarchiát választotta, és az új állam trónjára meghívott egy hagyományos, régi családból származó európai arisztokratát.¹⁶ A már létező, de megújuló államok alkotmányozó gyűlésein elfogadott döntés lehet kifejezett és egyértelmű, amit az alkotmányok rendszerint első szakaszaik egyikében rögzítenek (például: „Franciaország... köztársaság”, „A litván állam ... köztársaság”), vagy már azok címében jeleznek (amint azt a Svéd Királyság Alkotmánya, az Észt Köztársaság Alkotmánya, a Holland Királyság Alkotmánya mutatja).

¹⁵ Görögországban a népszavazás a XX. századi hektikus államformaváltások – s az amögötti politikai harcok – kísérőjelensége volt. 1920-ban helyreállították a monarchiát, az 1924-es népszavazáson azonban a szavazók 70%-a a köztársaságot preferálta. Az azt követő politikai felfordulás után ezért bevezették, később formálisan is proklamálták a köztársaságot, 1935/36-ban azonban egy katonai-politikai csoport államszínnyel diktatúrát vezetett be, ami az ország olaszok általi megszállásáig, 1944-ig tartott. 1946-ban visszaállították a monarchiát, amit népszavazáson erősítettek meg, ahol a szavazók 68%-a támogatta azt. 1967-ben újra katonai junta került hatalomra, amely először száműzte, 1973-ban pedig formálisan is detronizálta az uralkodót, és – egy referendum megtartása után, a szavazók 78.6%-ának támogatása mellett – kikiáltotta a köztársaságot. 1974-ben ez a junta is megbukott, s a választások után, 1975-ben új alkotmányt fogadtak el, amelyben fentartották a köztársaságot. Ezt már nem bocsátották népszavazásra.

¹⁶ Nevezetesen a német Szász–Coburg–Gothai-házból származó Lipótot. Ő – bár két évvel korábban, 1829-ben elhárította, hogy eleget tegyen a görög királyi trónra való meghívásnak – a belgák kérésének eleget tett. Mivel Belgium erősen megosztott a vallonok és flamandok között, néha tréfásan azt mondják, hogy ebben az országban az uralkodó az „egyetlen belga”.

Az államformák közötti alkotmányozói választás ugyanakkor lehet hallgatóságos vagy csendes is – akár a dolog politikai magától értetődősége okán (az amerikai alkotmányban például csupán a IV. cikk 4. §-a rendelkezik a köztársaságról), akár azért, mert az alkotmányozók szeretnék elkerülni a harsány állásfoglalást. Vagyis a választást egyes alkotmányok – bár megkerülni nem tudják, de – szívesen elhallgatják, vagy szégyenlősen kezelik. Hallgatag például Szerbia 2006. évi alkotmánya, amelynek esetén az államformára csak az állam fejének megnevezéséből és egyéb rendelkezéseiből következtethetünk: onnan tudjuk, hogy Szerbia köztársaság, hogy az állam élén köztársasági elnök áll, így az állam teljes neve (Szerbiai Köztársaság vagy Szerb Köztársaság) is csak kikövetkeztethető.¹⁷ Szégyenlős az 1978-as spanyol alkotmány (címe: „Spanyolország Alkotmánya”), amely – az elfogadása idején még közismert, ma már csak a történelmi kérdések iránt fogékonyak számára nyilvánvaló okok miatt – nem tartalmazza a Spanyol Királyság kifejezést mint államnevet, bár a spanyol állam vitathatatlanul monarchia,¹⁸ és ez a neve. Újabban e különös sorba tartozik hazánk is, amennyiben a 2011. évi magyar Alaptörvény az Alapvetés B. cikk (2) bekezdésében kimondja ugyan, hogy „Magyarország államformája köztársaság”, de az Alapvetés A. cikke az állam nevét „Magyarországgént” s nem Magyar Köztársággént határozza meg, sőt – amint az Alaptörvényre épülő 2011-es jogalkotás alapján bizonyítható¹⁹ – hivatalosan nem is engedi így nevezni.

Az új alkotmányok nyilvánvalóan választást jelentenek monarchia és köztársaság között, miként a kidolgozott új alkotmány referendummal való elfogadása vagy megerősítése is. Előfordulhat, hogy miközben az alkotmányt referendummal fogadják el vagy módosítják, az államforma megváltoztatását a „tiltott tárgykörök” közé sorolják.²⁰ Különleges megoldást alkalmaztak Írországbán, ahol a népszavazással

¹⁷ Vö. Horváth Dóra: Szerb Köztársaság. In: Európai kormányformák rendszertana. *id. kiad.* (2007) 579–598., különösen 580.

¹⁸ „A spanyol állam politikai formája: parlamentáris monarchia” – mondja az alkotmány 1. cikkének (3) bekezdése; vö. *Nemzeti alkotmányok az Európai Unióban*. Szerk.: Badó Attila és Trócsányi László. Budapest, Complex, 2005. 921–960. és *Nemzeti alkotmányok az Európai Unióban*. (Szerk. nélkül.) Budapest, Wolters Kluwer, 2016. 879–914. Lásd még D. Tóth Balázs: Spanyolország. In: Európai kormányformák rendszertana. *id. kiad.* (2007) 347–365., különösen 347.

¹⁹ Az egyes törvények Alaptörvénnyel összefüggő módosításáról címet viselő 2011. évi CCI. törvény 307. másikkal törvényt módosított. A 437. szakaszból álló, gigantikus méretű ún. salátatörvény – egyebek mellett – arra vállalkozott, hogy a régi jogszabályokban az Alaptörvény által megszüntetett szervek nevét „átírja” az azáltal újonnan létrehozottak nevére (például a *Legfelsőbb Bíróságét Kúriára*), a magyar jogrendszer jogszabályaiból – a szükséghez és lehetőséghez képest – „kigyomlálja” az *alkotmány*, az *alkotmányos* és az azzal összefüggő (például az *alkotmányellenes*) szavakat, valamint hogy a legfontosabb jogszabályainkba a „Magyar Köztársaság” szövegrész helyébe „beírja” a „Magyarország” szót. Arról, hogy a magyar állam különböző okokból a nyilvános terekben vagy hivatalosan nem nevezhető Magyar Köztársaságnak lásd Takács Péter: A rózsza neve: Magyar Köztársaság. *id. kiad.* passim.

²⁰ Lásd erről Dezső Márta: Az alkotmány népszavazással történő elfogadása. In: *Az alkotmányozás jogi kérdései*. Szerk. Takács Imre. Budapest, ELTE Eötvös Kiadó, 1995. 233–234. o

elfogadott 1937. évi alkotmány szerint az ír állam államformája köztársaság, de az még sincs így megnevezve. Az országnevet meghatározó 1948-as törvény pedig úgy fogalmaz, hogy „az állam elnevezése Írország Köztársasága lesz” (2. cikk). E megoldás értelmezéséről, történeti és politikai okairól a II. rész 1. fejezetében szoltam.

A választás tárgya sokszor nem a monarchia vagy köztársaság, hanem az, hogy személy szerint ki vagy melyik család kerüljön a trónra. A legtöbb európai monarchia például örökletes monarchia, de egy-egy alkalommal még az ilyen államokban is uralkodócsaládot kell(ett) választani. Ez – példának okáért – Dániában legutoljára 1660-ban történt, Norvégiában pedig 1905-ben. A család megválasztása után aztán az öröklési rangsort kijelölő öröklési szabályok meghatározása következik. A XX. században több helyütt korszerűsítették az öröklési szabályokat: úgy módosították a trónöröklési törvényt – Svédországban 1979-ben, Hollandiában 1983-ban, Belgiumban 1991-ben, Dániában pedig 2009-ben –, hogy lehetővé tették a trón nők általi öröklését is. Nagy-Britanniában erre – egy 2004-es vita ellenére – nem került sor, bár a nemek közötti egyenjogúság elfogadása más formákban itt is megjelent a királyi családban: 2013-ban eltörölték V. György²¹ 1917-es dekrétumának azon részét, amely kizárta a mindenkori trónörökös leány leszármazottainak ún. hercegi kiváltságait. Ennek oka bármely mai pletykamagazínból megtudható, de annyi itt is megemlíthető, hogy a 2018-ban született Lajos brit királyi herceg emiatt nem előzi meg nővérét, a 2015-ben született Saroltát a jelenlegi brit trónöröklési rendben.

Az, hogy ne a családról, hanem egy konkrét személyről döntsenek, az örökletes monarchiákban a trónöröklési rendszerek jellege miatt elvileg kizárt; különleges alkalommal azonban (negatív jelleggel) erre is sor kerülhet. Belgiumban például 1950-ben népszavazást is tartottak abban a kérdésben, hogy a II. világháború alatt vitatott szerepet játszó, hazaárulással vádolt III. Lipót visszatérhessen-e a belga trónra. (A nép 58 százaléka egyébként igennel szavazott, Lipót azonban az időközben kitört zavargások miatt is végül úgy döntött, hogy fia, Baldwin javára lemond a királyi címről.)

MONARCHIA VS. KÖZTÁRSASÁG – ÉRVEK ÉS ELLENÉRVEK ♦ Bár az egyes népek valójában csak különleges történelmi pillanatokban választhatnak az államformák között, az azok értékével és hasznával, előnyeikkel és hátrányaikkal kapcsolatos mérlege-

²¹ V. Györgyöt említve jegyezzük meg: egy demokratikus korszakban kivételesen az is előfordul, hogy nem a nép választ uralkodócsaládot, hanem a már „birtokon belül lévő” uralkodó család választ népet. Ez történt akkor, amikor az I. világháború idején, London bombázásakor határozott németellenes közhangulat alakult ki Angliában. E közhangulat formálói, például az író H. G. Wells és mások mintegy felszólították az angol trónt gyakorlatilag 1714 óta betöltő, német eredetű Szász-Coburg-Gotha-Hannoveri családot, hogy válasszon a kontinentális rokonság és a brit nép között. Ebben a helyzetben V. György a saját és családja nevében lemondott minden német nemesi címről, és 1917-ben királyi proklamációval megalapította Windsor-házat. Ugyanekkor a német nevű és származású angol nemesi családok is nevet változtattak.

lés gyakori témája a közbeszédnek. A felvetődő érvek racionálisnak tűnnek, ám az ezekkel kapcsolatos álláspontunk előzetes értékválasztás függvénye, maguk a viták pedig sokszor érzelmi alapon zajlanak, és gyakran irracionális jellegűek. A republikánusok a királyi családok botrányairól beszélnek és a méltóság nélküli uralkodókat bírálják, a monarchisták pedig a gyakori forradalmakra és a korrupst politikusokra mutogatnak, azt állítva, hogy minden baj a hagyományos autoritás hiányának következménye. Amikor az érvekhez közvetlen politikai törekvések társulnak, a monarchia *versus* köztársaság tárgyú diskurzusok könnyen kényszeredetté válnak,²² amikor meg nem fűződnek hozzájuk ilyen törekvések, akkor kontrasztba állításuk legfeljebb a szellem tét nélküli felfrissítési eszköze. A régi közjogi rendszerek, mint „holt szabályanyagok” elvileg leírhatók ilyen érvek számba vétele, sőt akár említése nélkül is,²³ a modern közjogi rend értelmezéséhez és értékeléséhez azonban – mint-hogy ez valamilyen mértékben és módon rendszerint alakítható és vitatható – ezek az érvek²⁴ még akkor is szükségképpen hozzátartoznak, ha a tradíció betemeti a gondolatokat, s ezzel rutinná teszi az azokkal végzett szellemi műveleteket.

Szerteágazó és komplex jellegük miatt ezeket („Melyik a jobb államforma és miért?”) itt még csak összefoglalni sem lehet, de az megjegyezhető, hogy az ezzel kapcsolatos általános vitákban leggyakrabban az államelnöki pozíció betöltésének, státuszának és felelősségének különbségeit, s ezek kedvező vagy kedvezőtlen társadalmi, politikai, kulturális következményeit ütköztetik.

A köztársaságok nagy előnye például, mondják, például, hogy az állam vezetője felelős és felelősségre vonható, hivatali ideje korlátozott. Ha nem elég rátermett, nem méltó vagy nem alkalmas a hivatalára, elmozdítható, és egy másik személlyel

²² Ehhez példaként az egyik oldalon talán elég a hazai monarchista internetes portálokra és blogokra (Regnum! Portál, monarchista.blogspot.hu stb.) utalni, a másikon pedig a „köztársaság napja” bevezetésére vonatkozó próbálkozásokat megemlíteni. Az előbbi elméleti esszenciája megismerhető a következő nyomtatott gyűjteményből: *Királyságban gondolkodunk. Monarchista antológia*. Szerk.: Pánczél Hegedűs János és Uhel Péter. Budapest, Pro Regno Hungariae Alapítvány, 2017. Az utóbbihoz lásd Szűcs Zoltán Gábor: Napok romjai: diszkurzív politikatudományi esettanulmány a „Köztársaság Napjáról”. *Politikatudományi Szemle*. 19. évf. 2010/4. 109–130.

²³ Vö. Pókecz Kovács Attila: *A királyság és a köztársaság közjogi intézményei Rómában*. Budapest–Pécs, Dialóg Campus Kiadó, 2014. és *A principátus közjoga (Kr.e. 27 – Kr.u. 284)*. Budapest–Pécs, Dialóg Campus Kiadó, 2016.

²⁴ Lásd ezeket például Habsburg Ottó: *A holnap társadalmi rendje. Állam és társadalom az atomkorban*. Köln–Detroit, Amerikai Magyar Kiadó, 1959. (eredetileg: *Soziale Ordnung von Morgen*. Bécs, 1957 és *The Social Order of Tomorrow*. London, Oswald Wolff, 1959.), uő: *Gedanken zur Staatsform. Neues Abendland. Zeitschrift für Politik, Kultur und Geschichte* [De Gruyter]. 11. évf. 1956. 111–120. A mai európai monarchiák legitimizálásának modernebb formáiról lásd Krunke, Helle: *Modern Forms of Legitimation of the Monarchy*. In: Hazell, R. – Morris, B. (szerk.): *The Role of Monarchy in Modern Democracy, id. kiadás* (2020), 214–219. A monarchiák érzelmi, vallási, paternalista és legitimista igazolásáról lásd Loewenstein, K.: *id. mű* (1952) 131–145. Új-Zélandra vonatkozóan számos érvet sorra vesz Cox, Noel – Miller, Raymond: *Monarchy or Republic? New Zealand Government & Politics*. Szek.: Miller, Raymond. Oxford, Oxford University Press, 2006. 130–144.

könnyen pótolható. Nekünk e tekintetben az elmúlt évekből pozitív tapasztalatunk van, még ha az elmozdítás – mint oly sok minden ezen a tájon – kissé „magyarosra” is sikeredett. Tudniillik „lemondás” volt, amellyel kapcsolatban sokan úgy csinálnak, még maga az érintett is, mintha meg sem történt volna, vagy ha igen, akkor azért valakinek elnézést kellene kérnie. Ha az államelnököt nem az életformaszereiben politizálók közül választják, még az is kijelenthető, hogy a köztársaságokban olyan ember áll az állam élén, aki „hétköznapi állampolgár”, s a hagyományos arisztokráciánál közelebbi kapcsolatban áll a „valódi” élettel. Szerepfelfogása révén hozzájárulhat népe kultúrájához is; ami persze akkor is megtörténik, ha szerepe negatív. Az a tény, hogy köztársaságban bárkiből elnök lehet (az elmúlt évtizedekben ennek jelentőségét legemlékezetesebb módon Bill Clinton hangsúlyozta beiktatási beszédében), ösztönzi a politikai felelősségvállalást (aminek tárgyalása Clinton esetében messzire vezetne), s ennek tudata, elvileg legalábbis, hozzájárulhat a közösség politikai neveléséhez. A köztársaságok továbbá egy-két kivétellel mind világi államok, ahol az államelnöknek nem kell egyházi pozíciót betöltenie, így a vallásilag megosztott társadalmakban is kialakulhat a bizalom iránta. „Egy köztársaság [a monarchiánál] sokkal könnyebben teszi magáévá az emberi jogok szekuláris formáját” – fogalmazott például az utolsó magyar király fia, Habsburg Ottó –, s ezért „a kormányzás ezen formájának előnye, hogy szorosabb kapcsolatban áll korunk szellemiségével, és így a lakosság nagyobb tömegeivel.”²⁵

A monarchia mellett szól – újra a kérdésben hitelt szerzett szerzőt idézve, s a kijelentés empirikus alapjainak hiányát nagyvonalúan elengedve – az, hogy „a királyok többnyire jobban, nem pedig rosszabbul uralkodnak az elnököknél. Ennek igen praktikus magyarázata van. Egy király a saját hivatalára született. Ebben nőtt fel. ... egy nehéz és roppant gyakorlatias tárgyban – s mi lenne bonyolultabb a modern államnál? – a tudás és a tapasztalat többet nyom a latban a pusztá éleselméjűségénél.” Fontos szempont az is, hogy az örökletes uralkodók nem kötődnek pártokhoz. Egy király „nem a szavazók zömének vagy befolyásos érdekek támogatásának köszönheti pozícióját. Egy elnök viszont mindig lekötöleztette valakinek. A választások költségesek és fáradságos küzdelmet jelentenek. A pénz hatalma és a nagy tömegszervezetek mindig éreztetik hatásukat. Ezek segítségével szinte lehetetlen államfővé válni egy köztársaságban. Az efféle támogatásokat azonban nem adják ingyen. Az államfő továbbra is függeni fog azoktól, akik a nyeregbe segítették. Ebből következik, hogy az elnök többnyire nem az egész nép elnöke, hanem csak azoké a csoportoké, akik elősegítették hivatalba jutását.”²⁶

Mint látjuk, szinte minden érvvel szemben megfogalmazható egy ellenérv, és minden példára hozható ellenpélda. A monarchiák – amint fentebb jeleztem – tar-

²⁵ Habsburg O.: *i.m.* (1959) 31.

²⁶ Ugyanott, *passim*

tóságok és folyamatosak, de a köztársaság hívei e tekintetben jó okkal hivatkozhatnak Svájcra és az Amerikai Egyesült Államokra. (A dél-amerikai államokat csak azért nem említem, hogy ne derüljön ki: a tartósságnak nemcsak az állam formájára, de kormányzati és politikai rendszerére is vonatkoznia kell, s ebben a tekintetben ezek nem állnak a legjobban.) Aki az uralkodók erkölcsi tartására, kisugárzására és ennek jótékony társadalmi hatására utalna, azokkal szemben arra mutatnának rá, hogy bizony a királyok sem álltak mindig a helyzet magaslatán. Az igaz, példának okáért, hogy a II. világháború idején III. Viktor Emánuel letartóztatta Mussolinit, VI. György pedig nem hagyta el a bombázott Londont, s népével együtt vállalta a megpróbáltatásokat, de az is, hogy III. Lipót a Belgiumot megszálló német csapatok „védőőrizetére” bízta magát, s példák és ellenpéldák szinte vég nélkül folytathatók. Természetesen a szempontok is.

Meggyőzően ragadta meg az államformák értékének ezt a viszonylagosságát Sulyok Dezső, a kalandos sorsú magyar politikus a köztársasági államformát bevezető 1946. évi I. törvény parlamenti vitájában. A királyság és a köztársaság – mondta, nyilvánvalóan azért, hogy társai könnyebben elfogadják a javaslatot – „egyaránt lehet erkölcsös és hasznos is. Sem a morális, sem pedig a hasznossági szempontok nem utalnak kifejezetten sem az egyik, sem a másik megoldás felé, a királyságban éppúgy megtalálhatja boldogulását valamely nép, mint a köztársaságban. Legjobb példa erre az egymás mellett, fej-fej mellett haladó két angolszász világhatalom, az Amerikai Egyesült Államok és a brit királyság [az Egyesült Királyság] példája... Amerika nagy tudott lenni köztársasági államforma mellett, s a Brit Birodalom nagyra tudott fejlődni és fenn tudott maradni a királyság intézménye mellett”.²⁷

A viszonylagosságból persze negatív, vagy a dolgok lényegét relativizáló²⁸ értékelések is kihozhatók, és Sulyok Dezső arról sem beszélt, hogy az egyes államformák

²⁷ Az 1945. évi november hó 29-re összehívott Nemzetgyűlés 8. ülésének naplója. Budapest, 1946. 225. Idézi: Pölöskei Ferenc: *A köztársasági eszme története Magyarországon*. Budapest, Cégér, 1994. 179. Lásd még erről Föglein Gizella: Sulyok Dezső és az államforma kérdése 1945–1946-ban. In: *Tudományos konferencia Sulyok Dezső ... tiszteletére születése 100. évfordulóján*. Szerk.: Hermann István. Pápa, 1998. 27–36. A törvény parlamenti vitájáról lásd Föglein Gizella: *Államforma és államfői jogkör Magyarországon 1944–1949*. Budapest, Osiris Kiadó, 2001. 110–127., Izsák Lajos: *Magyarország államformájáról szóló törvényjavaslat (1946. évi I. tc.) nemzetgyűlési vitája*. In: *Vázlatok a történelemlere. Tanulmányok Székely György tiszteletére*. Szerk.: Erdei Gyöngyi és Nagy Balázs. Budapest, ELTE BTK, 2005., valamint Balázs Ágnes: *A köztársaság ellenzéke: Slachta Margit érvelése a Nemzetgyűlésben az 1946. évi I. törvénycikk kapcsán*. *Acta Humana. Emberi jogi közlemények*. 5. évf. [új folyam] 2017/5. sz. 39–51.

²⁸ A mesélőkedvű Szigethy Gábor említi például, Faludy György: *A meztelen király* című művét szemlélve, mely Goda Gábor *Porond* című folyóiratában jelent meg 1931-ben, hogy abban három vándorló cimbora a következőképpen hasonlította össze az államformákat egy nappolyi kocsmában. A királyság híve szerint: „ha a köztársaságot a sokak uralmának nevezik, úgy a királyság méltán jelenti az egyéniség uralmát. A republikák a viszályok és pártütések fészkei és folyómedrei az örök változékony-ságnak, míg a monarchiák az örök állandóságot jelképezik.” A másik vándor a köztársaság híve volt, s

körül kialakulnak sajátos *politikai kultúrák* is, mint például a republikanizmus, a monarchizmus, rojalizmus és a legitimizmus, amelyek az államformánál jóval többről szólnak, de azért az államformákról is mondanak valamit.

AZONOSSÁGOK ÉS KÜLÖNBΣÉGEK ♦ A monarchiák és köztársaságok képlékeny jellegét akkor látjuk igazán, ha összehasonlításuk során rögzítjük hasonlóságaikat és különbségeiket. Kontrasztba állításuknak persze számos módja van, s mindegyikkel kapcsolatban megfogalmazhatók kételyek.

Először három régi osztrák közjogász nézeteire utalok. Georg Jellinek szerint a két államforma az államakarat keletkezésének eltérő módja szerint különbözik: a köztársaságban az államakarat többek akarata, tehát az csak valamilyen jogi konstrukció révén alakulhat ki, a monarchiában ezzel szemben az államakarat egy ember akarata, tehát pszichikai jelleggel is értelmezhető. A helyzet ezzel szemben az, hogy „az állam akarata” a köztársasági államokban is pszichikai – kollektív, társadalom-lélektani – folyamatok révén áll össze, s a monarchák akaratát is ezernyi módon befolyásolják a különböző testületek, bizottságok és tanácsok. Edmund Bernatzik szerint a monarchiát az jellemzi, hogy a monarchikus államfő a saját jogán bírja közjogi állását, míg a köztársasági államfőnek nincs arra – úgymond – saját joga, e jogot a választással szerzi meg. Adolf Merkl úgy vélte, hogy mind a király, mind a köztársasági elnök államfő, ám amíg a monarchiákban az államfő elvileg élethossziglani megbízatással bír, addig, köztársaságokban ez időhöz kötött.²⁹

Ez utóbbi különbségtétellel a fontosabb szempontokhoz közelítünk. A duális felosztás ugyanis – a „kalap vagy korona” kérdésén messze túlmutatva – lényegében az államfő jogállását, s e mögött a rájuk jellemző felelősségi elvet illetően tesz különbséget a két államforma között. Ez természetesen kihat a politikai intézményekre is; így például a felelősségre nem vonható uralkodó kontextusában alakult ki a „miniszteri ellenjegyzés” intézménye, amely más intézményekhez hasonlóan a köztársaságokban is elterjedt, de más tartalommal (például ún. együtt-döntésként). Részben idetartozik, hogy a túlzott hatalomkoncentráció lehetőségének elkerülése

szerinte az „a nagy hazugságok helyett apró igazságokra építi létezését, és jobban szereti a szabad szót a tekintélynél, a bölcsészetet a teológiánál, és a kenyeret a bibornál”. A harmadik, állítólag a legokosabb, ezzel szemben így elmélkedett: amíg „az abszolutisztikus kormányformára nézve az a jellemző, hogy kevesen lopnak benne, de sokat, addig a demokratikus rendszert az jellemzi, hogy sokan lopnak benne, de keveset... én nagyjában nem látok különbséget zsarnokságok és köztársaságok között”. Vö. Szigethy Gábor: *Lapszemle IV. Kortárs.* 62. évf. 2018/1. szám, 49.

²⁹ G. Jellinek: *i. m.* (1900), 661–669. és 710–713., Edmund Bernatzik: *Republik und Monarchie.* Tübingen, J. C. B. Mohr (Paul Siebeck), 1892. Merkl, Adolf Julius: *Das Kriterium von Republik und Monarchie* [1923]. In: *Adolf Julius Merkl. Gesammelte Schriften.* Szerk.: Mayer-Maly, Dorothea – Schambeck, Herbert – Grussmann, Wolf-Dietrich. Berlin, Duncker und Humblot, 1995. 1. kötet, 43–61. A kérdéstről áttekintő módon lásd Friske, Tobias: *Staatsform Monarchie. Was unterschiedet eine Monarchie heute noch von einer Republik?* Magisterarbeit. Freiburg, Kézirat, 2007.

végezt a demokrácia korában, s különösen a XX. század második felében bevezetett rendelkezések okán, egyes államokban a megbízási idő lejártát követően az elnöki tisztség nem pályázható meg másodszor, vagy a második ciklus lejárta után harmadszor.³⁰ A színpalak mögött persze nem ritkán, s különösen a látszatra sokat adó autoriter államokban, „ügyes trükközés” zajlik a formális előírások megkerülése végett. Ennek egy speciális esetét Oroszországban „tandemokráciának” (tandemocracy) nevezték el – alighanem azért, hogy eltereljék a figyelmet a dolog lényegéről.³¹ Azt a kérdést, hogy köztársaságnak nevezhető-e még az az állam, ahol a trükközés és az ügyeskedés e ponton is a rendszer normális részévé válik, megelőzi az a látzólag egyszerűbb, valójában azonban nagyon is bonyolult probléma, hogy létezik-e „autoriter alkotmányosság”.³²

A látszat alapján esetleg úgy tűnik, hogy a monarchia az öröklési, a köztársaság pedig választási elvet testesíti meg. Ez azonban távolról sem mondható legfőbb jellemzőjüknek. A látszat cáfolata – az iménti példán túl, ahol is a választók úgy szavaznak, hogy nincs igazi alternatívájuk – a választási monarchia, ahol a trón nem örökölhető. A választási monarchia tankönyvi példája a Lengyel–Litván Unió, a Lengyel Királyság és a Litván Nagyfejedelemség eleinte perszonális, később reális

³⁰ A mai parlamentáris köztársaságokban jellegzetes esetben 5 évre választják az államfőt, és a hivatalban lévő köztársasági elnök a legtöbb államban egyszer indulhat el újra a választásokon, azaz egy személy „szerencsés esetben” 10 évig ülhet az elnöki székben. Jellegzetes kivétel Írország, ahol 7, valamint Ausztria, ahol 6 évre szól a megbízás, miközben Franciaországban (2000 óta) 5, Izlandon, Lettországon, Romániában és Magyarországon 4 évre. Az államelnököt kétszer lehet újraválasztani a Cseh Köztársaságban, s vannak olyan országok is – így Franciaország, Izland és Olaszország –, ahol nincs korlátozva az újraválasztás számának lehetősége. A kancellárok és miniszterelnökök hivatali megbízásának megismételésére itt nem térhetek ki, de jelzem, hogy az igen gyakran az államelnök újraválaszthatóságára tekintettel alakul.

³¹ Leírását baráti hangnemben lásd Нахапетян, Гор – Михайлова, Виктория: Тандемократия: Искусство „рулить” вдвоем [Nahapetyan, Gor – Mihajlova, Viktoria: Tandemokrácia. Az együtt-”kormányzás” művészete]. Moszkva, Alpina, 2022. Az alkotmányjogászok a sakkból ismert „rosálásnak” is nevezték a dolgot; vö. Henderson, Jane: *The Constitution of the Russian Federation*. Dublin, Hart-Bloomsbury, 2011, ²2022. 92. (A dolog lényege, hogy amikor Vlagyimir V. Putyin már két elnöki cikluson át volt hivatalban, 1999–2008, ezért egy harmadikra az akkori orosz alkotmány szerint nem volt megválasztható, négy évre, 2008–2012, miniszterelnök lett – miközben az elnöki pozíciót a korábbi miniszterelnök, D.A. Medvegyev vette át – majd négy év múlva, 2012-ben újrakezdte elnökségét, és újabb két ciklust töltött ki.) Ilyen együtt-kormányzásra többet nem kerül sor, mert 2020-ban egy népszavazással jóváhagyott alkotmánymódosítás úgy rendelkezett, hogy a jelenlegi elnök 2024-től két újabb elnöki ciklusra jelentkezhet be. S mivel az elnöki ciklusok idejét hat évre emelték, ez azt jelenti, hogy ha sikerrel veszi a 2024-es majd a 2030-as választásokat, az orosz alkotmány szerint 2036-ig, vagyis 84 éves koráig ő maradhat Oroszország elnöke. (A 2020-as alkotmánymódosításról lásd Halász Iván: A 2020. évi orosz alkotmánymódosítás. Új egyensúly vagy a régi egyensúlytalanság? *Közjogi Szemle*. 2020/4. szám 1–11.)

³² Lásd Frankenberg, Günter: Authoritarian Constitutionalism. Coming to Terms with Modernity’s Nightmares. In: *Authoritarian Constitutionalism. Comparative analysis and Critique*. Szerk.: García, Helena Alviar – Frankenberg, Günter. Cheltenham, Edward Elgar, 2019. 1–36.

uniója (1385–1795), ahol a királyi és a nagyfejedelmi címet viselő személyt élete végéig szóló időre választották.³³ Választáson alapuló monarchia a Vatikánvárosi Állam is, amit egyesek inkább a hármass felosztás monokratikus csoportjába tartozó teokráciának mondanak, mert ezt a kategóriát jellemzőbbnek tartják rá. Választás útján száll át a trón továbbá Svájciföldön, az Egyesült Arab Emírátságokban, Kuvaitban és Kambodzsában is. A választási monarchia legsajátosabb és legbonyolultabb esete Malajzia, mely több szempontból is különleges politikai képződmény. Egyrészt azért, mert tizenhárom állam és három nem állami szintű terület „szövetsége”, tehát föderatív jellegű állam (s ez monarchikus államok esetén igen ritka, pontosabban az államok szövetkezése itt nem föderációként jelenik meg). Másrészt azért, mert olyan „választási monarchia”, ahol az uralkodót kilenc – egyébként örökletes – szultán közül öt évre választják, amint az egy köztársaság elnöke esetén szokás, miközben e választásban a kormányzók által vezetett négy szövetséges állam nem vesz részt.

A választási elv a legtöbb monarchiában valamilyen módon kombinálódik az öröklési elvvel; nevezetesen úgy, hogy a választási döntés az uralkodó leszármazottaira is vonatkozik egy sajátos öröklési rend³⁴ szerint, amíg az adott család ki nem hal. E rendet a trónöröklési rangsor³⁵ és a trónbetöltés joga³⁶ alakítja ki. A király ki-

³³ Létrejöttének és változásainak bonyolult történelmi folyamatairól lásd Frost, Robert I.: *The Oxford History of Poland-Lithuania. 1. The Making of the Polish-Lithuanian Union 1365–1569*. Oxford, Oxford University Press, 2016.

³⁴ A trónöröklési rendről és monarchiák általános kérdéseiről lásd Oppelland, Torsten: *Die europäische Monarchie. Ihre Entstehung, Entwicklung und Zukunft*. Hamburg, Merus, 2007; Friske, Tobias: *Monarchien. Überblick und Systematik*. In: *Monarchien*. Szerk.: Riescher, Gisella – Thumfart, Alexander, Baden-Baden, Nomos, 2008. 14–23. A magyar trónöröklési rendről lásd Csekey István: *A magyar trónöröklési jog. Jogtörténelmi és közjogi tanulmány oklevélmelléklettel*. Bp. Athenaeum, 1917., Bartoniék Emma: *Az Árpádok trónöröklési joga. Századok*. 60. évf. 1926/9–10. sz. 785–841. és Juhász Péter: *Az Árpádok trónöröklési rendje a 10–12. században*. *Aetas* 32. évf. 2017/3. sz. 17–35.

³⁵ A trónöröklési rangsorok – így a férfi elsőszülöttség (vagyis a fiúutódok elsőbbsége: *primogenitura*, például 1701 és 2015 között az Egyesült Királyságban), az *egyenlő primogenitúra* (például Svédországban), a vérrokonságon alapuló ún. *agnát öröklési rend* (Luxemburg), a száli törvényen, vagyis a *Lex Salicán alapuló vérségi rendszer* (példája a volt Jugoszláv Királyság) – viszonylag egyértelmű és magától értetődő dolognak tűnnek. Kialakulásuk hosszú évszázadai, s az érvényesülésükért folytatott politikai harcok, sőt, olykor örökösödési háborúk ugyanakkor azt sejtetik, hogy távolról sem voltak mindig azok. Az osztrák örökösödési háború (1740–1748) például abból keletkezett, hogy a Habsburg-ház utolsó férfi leszármazottja, VI. Károly német-római császár, III. Károly magyar és II. Károly cseh király egy speciális királyi rendelet, a *Pragmatica sanctio* elfogadásával biztosította leánya, Mária Terézia öröklését, amit több állam a száli törvényre hivatkozva nem ismert el, s annak ürügyén Poroszország háborút indított az akkori Habsburg Királyság (Birodalom) ellen. A nagyhatalmak bekapcsolódása miatt később európai, sőt világméretűvé szélesedett háború valójában persze nem egy trónöröklési elv miatt, hanem Sziléziáért indult.

³⁶ A trónöröklési rangsor megállapítására szolgáló elv és a trónöröklés (trónbetöltés) joga nem ugyanaz, amivel különösen az uralkodók leánygyermekai szembesülhetnek. Így az Egyesült Királyságban követett férfi primogenitúra 2015 előtt sem jelentette, hogy ha az uralkodónak csak leánygyermekai vannak, azok egyike ne örökölhetné a trónt, amint az VI. György halálakor, 1952-ben történt.

választása így egy személyre irányul, de vonatkozik a családra (a nemzetségre) is, vagyis valakire és leendő örököseire egyaránt.

S hogy még tovább kombináljam a nehézségeket, megjegyzem: a vérségi alapú öröklési igényt kiegészíthetik, sőt alkalmasint felülírhatják egyéb, normatív követelmények is. A középkorban például azt az isteni jogalap, valamint az alkalmasság (*idoneitás*) elvei alapján kellett megerősíteni, vagy arra tekintettel lehetett felülbírálni. Az előbbi – mely az uralkodó „isteni megbízatásából és Istenhez való hasonlóságából” következett – annak a jele volt, hogy az illető földi hatalma nem pusztán analógiája, hanem töretlen folytatása Isten mennybéli hatalmának.³⁷ Az utóbbi keresztény egyházi elv volt, melyet már Szent István is hivatkozott, a pogány szokásjog felülírása végett.³⁸

Végül, a monarchikus államfő élethossziglani jellegű megbízatása alóli kivétel az *abdicatio*: az, hogy a trónöröklés rendje szerint őt követő személy javára lemondhat pozíciójáról. Ez persze ritkán esik meg, s ha nem egészségromlás miatt kerül rá sor, a modern média viszonyai között mindig vonzza a botrányt szimatoló újságírókat, az ügyeskedő politikusokat és a problémátörténészeket. A lemondás ritka volta nem jellemző a 2013-as évre: ekkor ugyanis négy esetben is sor került rá.³⁹ Azt, hogy az uralkodó lemondása valami kivételes dolog, jól jelzi, hogy Spanyolországban 2014-ben külön törvényt kellett elfogadni, ami formálisan lehetővé tette, hogy a 38 éve uralkodó János Károly lemondjon 46 éves fia javára. A kivételből ugyanakkor idővel főszabály is lehet, s nem kizárt, hogy manapság ennek vagyunk tanúi: a hosszú, békés uralkodás utáni fenti „visszavonulások” már-már afféle „nyugdíjba vonulásnak” tűnnek. Beszédes e tekintetben a lemondott egyházfő neve, a „pápa emeritus”: nyugalmazott pápa. Bár akadt rá egy példa a korábbi évszázadokban is, azért már maga a fogalom is a jóléti állam szellemét idézi. Ha a lemondás nem „nyugdíjba vonulás”, akkor valamilyen „közbotrány” vagy alkotmányos válság jele (lásd VIII.

Ezzel szemben Mária Terézia – mivel nő nem lehetett német király és német-római császár – saját jogán „csak” Magyarország és Csehország királynője, valamint Ausztria főhercegnője volt (1740–1780; e tisztségeket és címeket ugyanis nőként is betölthette), német-római császárné pedig Lotaringiai Ferenc német-római császár hitveseként volt (1745–1765).

³⁷ Sashalmi Endre: *Trónöröklés és isteni jogalap Nagy Péter uralkodása idején. Az írott források és az ikonográfia tükrében*. Pécs, Kronosz Kiadó, 2013.

³⁸ Lásd erről Kristó Gyula: Legitimitás és idoneitás (Adalékok Árpád-kori eszmetörténetünkhöz). *Századok*. 108. évf. 1974/3 sz. 585–621., továbbá Juhász Péter: Az Árpádok trónöröklési rendje a 10–12. században. *Aetas*. 32. évf. 2017/ 3. sz. 17–34.

³⁹ 2013-ban lemondott a belga trónról – 19 évi uralkodás után – a 79 éves II. Albert, a holland trónról – 33 évi uralkodás után – a 75 éves Beatrix királynő, a pápai trónról – 8 évi egyházfőség után – a 86 éves XVI. Benedek, és a katarai emíri trónról – 18 évi uralkodás után – a 61 éves Hamad bin Kalifa ász-Száni sejk.

Edward esetét),⁴⁰ ami persze a közerkölcsök állapotáról néha többet mond, mint a monarchiáról.

A lemondás a régebbi időkben keveredett a politikai cselszövésssel is (a magyar történelemből jól ismertek például Szapolyai János vagy Báthori Zsigmond ügyei), s valójában sokszor inkább „lemondatás” volt, mint például a „gyengekezű, pipogya és epilepsziás” V. Ferdinánd esetében. Amikor valaki a „történelem kényszerei” miatt mond le, vagy csinál úgy, mintha lemondana, mint például IV. Károly 1918 novemberében Eckartsauban, akkor e kényszerek nyomásának enyhülésével esetleg úgy érezheti: a dolog valójában meg sem történt, vagy nyilatkozata valójában nem is volt „igazi” lemondás. S ha az ilyen lemondás még egy államformaváltással is keveredik, akkor a lemondott uralkodó hívei sok kérdést felvethetnek.

AZ ÁLLAMFORMÁK MINT A NEMZETI TÖRTÉNELEM MÉRFÖLDKÖVEI ♦ Társadalmak, népek és nemzetek, s különösen az államok történetének áttekintésekor az államformák váltakozása szinte kínálkozik az egyes korszakok jelzésére – főleg, ha azok gyakran váltják egymást, és konszenzus létezik az egyes esetek szabatos azonosíthatóságát illetően.

Az elmúlt kétszáz év francia történelme például a monarchiák, császárságok és köztársaságok révén viszonylag egyértelműen tagolható – feltéve, hogy elfogadjuk a francia nemzeti történetírás bizonyos axiómáit. Így azt, hogy 1871 után az új alkotmányok új sorszámú köztársasághoz vezettek, 1793 és 1804 között azonban nem (hiszen ekkor három alkotmány is született, a francia államot azonban ebben a periódusban I. köztársaságnak nevezzük). Az ilyen kisebb bizonytalanságokat leszámítva azonban széles körű konszenzus létezik abban, hogy a francia történelemnek öt köztársasági és két császársági korszaka volt,⁴¹ melyek közé olykor jól meghatározható forradalmak („júliusi”, „februári” stb.), háborúk („porosz–francia” stb.) és más intermezzók ékelődtek.

A magyar történelem esetében hasonló megoldások csak hozzávetőleges sikert ígérnek, mert e társadalom történelmi folyamatosságának és újrakezdéseinek konk-

⁴⁰ VIII. Edward 11 hónapi uralkodás után, tervezett házassága miatt egy kisebb alkotmányos válság körülményei között mondott le Nagy-Britannia trónjáról 1936-ban. Az alkotmányos válság oka az volt, hogy az anglikán egyház előírásai miatt, melynek az uralkodó a feje, nem vehette feleségül szerelmét, egy többszörösen elvált amerikai nőt, s az angol közélet „bojkottálta” őt.

⁴¹ *Sorszámozott köztársaságok* – I. Köztársaság: 1792 és 1804 között, amit az első császárság, a Bourbon-restauráció, majd a „polgárkirályság” követett; II. Köztársaság: 1848–1852, amire a második császárság következett; ezután III. Köztársaság: 1875 és 1940 között, amire 1944–1946 között az ún. Ideiglenes Köztársaság volt a „válasz”; amit 1946 és 1958 között a IV. Köztársaság követett; s végül az V. Köztársaság: 1958-tól. *Sorszámozott császárságok* – Első császárság: Bonaparte Napoléon, azaz I. Napoleon monarchikus uralma 1804 és 1815 között; Második császárság: Charles-Louis Bonaparte (a Victor Hugo által adományozott ragadványnévvel: kis Napóleon, másként a „nagy Napoleon” „kis unokaöccse”) monarchiája 1852 és 1870 között.

rét módja, ideértve a magyar állam államformák általi tagoltságának kérdését is, gyakran legitimációs és másfajta viták tárgya. S nem csupán a különböző államformák általi tagoltság egyes kérdései vitatottak, de néha az azonos államformákon belüli korszakok is. Ezért a történelem államformák szerinti tagolása Magyarország esetén inkább az elméleti problémák felvetésére és megoldási lehetőségeik keresésére alkalmas, semmint végleges lezárására.

Az általánosan elfogadott álláspont szerint a magyar történelem folyamán *egy királyság* (1000–1918, majd 1920–1946) és *három köztársaság* (1918, 1946–1949 és 1989-től) létezett. Mind a királyságot, mind a köztársaságot illetően léteznek egyéb, megfontolt érvekkel alátámasztott, sok szempontból megindokolható, de vitatott álláspontok is. Ilyen például az, hogy történelmünk folyama *két* vagy *több* magyar királyságra tagolható, a köztársaságok száma pedig *négyre, ötre*, vagy akár ennél is *többre* tehető.

A királyságot illetően a tagolás lehetőségét két tényező idézi elő. Az egyik annak a régi magyar protestáns történeti irodalomban hangsúlyozott (majd a szocialista korszak történetírásában is forgalomban tartott) elképzelésnek a továbbgondolása, hogy a török hódítás és a magyar politikai viszálykodás miatt három részre szakadt ország egyik politikai egysége a Habsburg Birodalom része lett, egy másik (némileg később) Erdélyi Fejedelemségként vált ismertté, a harmadik pedig az Oszmán Birodalom megszállása alá került. Így Magyarország egyes állami egységeire a XVI–XVII. századi korszakban (Magyar Királyság helyett) legfeljebb a „királyi Magyarország” kifejezéssel utalhatunk.⁴² A több magyar királyság történeti létezésére utaló nézeteket az utóbbi időben kiterjedt – az egyes intézmények, szervezetek és elnevezések folyamatosságára rámutató – történettudományi apparátussal és érvrendszerrel Pálffy Géza cáfolta.⁴³ Ma az a nézet tekinthető általánosan elfogadottnak, hogy a Magyar Királyság történeti folyamatossága és egysége a XVI–XVII. században is fennállt, s – bár a különböző nagyobb korszakokban más és más tényezők teremtet-

⁴² A „királyi Magyarország” néven azonosított állam (mely egyébként perszónálunióban állt a Horváth Királysággal) eszerint nem nevezhető Magyar Királyságnak. Ennek az elgondolásnak része, hogy Szapolyai János magyar király erdélyi és kelet-magyarországi területei Keleti Magyar Királyságnak (1526–1570) tekinthető, melynek egyes részeiből később kialakult az Erdélyi Fejedelemség (1570–1711). A viták és nézetkülönbségek arra is kiterjednek, hogy mikor történt meg a szétszakadt országrészek újraegyesítése. A közkeletű és szimbolikus évszám Buda visszafoglalása (1686), más nézetek szerint azonban az 1687-es nagyharsányi, pontosabban: villányi csata, valamint az teremtette meg ennek lehetőségét, amikor az 1687-es pozsonyi országgyűlésen a magyar rendek lemondtak a szabad királyválasztás jogáról, és elfogadták a Habsburg-ház örökös trónutódlási jogát. E felfogás szerint az újraegyesítés egy új állami rend kialakítása is volt.

⁴³ Lásd Pálffy Géza: *A Magyar Királyság és a Habsburg Monarchia a 16. században*. Budapest, Historia – MTA Történettudományi Intézete, 2010, ²2016.

ték meg annak történelmi egységét és jogfolytonosságát – 1000-tól egészen 1918-ig létezett.⁴⁴

A másik bizonytalansági tényező az 1918/1920-as évek történéseinek, így első sorban az Osztrák–Magyar Monarchia összeomlásának és a 1918-as polgári forradalomnak az értékelése, különös tekintettel arra, hogy az 1920-ban kiépült állam, bármi is legyen az államformája, milyen viszonyban áll az 1918-ban megszűnt Magyar Királysággal. Itt néhányan azt vetik fel, hogy az 1920-ban kiépült, nagyhatalmi döntéssel mind területében, mind népességében „megcsonkított” magyar állam, vagyis az ún. „trianoni Magyarország”, („kis” Magyarország) valójában nem a „történelmi”, vagy „nagy” Magyarország folytatása, hanem egy új állam, új – a történelmi alkotmány érvényességét deklaráló, de annak számos rendelkezését nem érvényesítő – politikai berendezkedéssel, a régi romjain. Ezen az alapon az 1920 utáni magyar állam, még ha államformája királyság is, egy második Magyar Királyságnak tekinthető, melynek történetesen nem volt királya. Az adott kor uralkodó ideológiája, a Szent Korona-tan, valamint az 1920. évi I. törvénycikkben megfogalmazott jogfolytonossági fikció elfogadása ennek az ellenkezőjét sugallta, és tette azt többségi véleményé máig szólóan.

A magyar köztársaságok számát és mibenlétét illetően négy tényező okoz értelmezési nehézségeket:

(a) a Habsburgok harmadik, 1849-es trónfosztása után előállt helyzet, amit néhányan első köztársaságunknak tekintenek,⁴⁵ miközben a többségi vélemény szerint nem volt az;

(b) a „népköztársaságnak” nevezett első magyar köztársaság (1918) és a tanácsköztársaság (1919) viszonya – nevezetesen az, hogy ezek egy egységnek tekinthetők-e bármilyen értelemben is;⁴⁶

⁴⁴ E folyamatosságot olykor a XIX. század derekának egy történelmi pillanatára tekintettel is meg szokták kérdőjelezni, amennyiben azt állítják, hogy az 1849. április 14-én elfogadott Függetlenségi Nyilatkozattal (melyben „a magyar álladalmat törvényesen képviselő nemzetgyűlés” megfosztotta trónjától a Habsburg-Lotharingiai-házat, és deklarálta a „magyar álladalom” függetlenségét) Magyar Állam néven új állam jött létre, mely a világosí fegyverletételig, 1849. augusztus 13-ig létezett.

⁴⁵ Lásd például Mezey Barna: *Respublika 1849-ben. Rubicon.* 1998/2. sz. 27–29. és Mezey Barna: *Az első magyar köztársaság: 1849 respublikája.* In: *Köztársaság a modern kori történelem fényében. Tanulmányok.* Szerk.: Feitl István. Budapest, Napvilág Kiadó, 2007. 181–192. Nyelvileg szellemes e kötet recenzensének a megoldása, miszerint az 1849-es trónfosztás után a „nulladik” magyar köztársaság jött létre (vö. Képes György: „Recenzió” *Jogtörténelmi Szemle.* 2007/1. sz. 76.). Az országgyűlési képviselők körében egyébként 1849 áprilisától 1849 augusztusig létezett egy pártpolitikai csoportosulás, a Radicál Párt, melynek programjában Magyarország „demokratikus köztársaságá” való átalakítása szerepelt. Később talán erre tekintettel nevezték e tömörülést egyesek „1849-iki magyar köztársasági-pártnak”.

⁴⁶ E kérdést még az is színezi, hogy a Tanácsköztársaság bukása után, 1919. augusztus 8-án Friedrich István kormánya Magyar Köztársaságra „nevezte vissza” a magyar államot, pontosabban: rendeletileg azt állapította meg, hogy ez a neve.

(c) az, hogy a két „népköztársaság”-nak nevezett állam esetén (1918. november 16. és 1919. március 21., illetőleg 1949. augusztus 20. és 1989. október 23. között) ugyanazon szó kétféle jelentéssel bír, miközben a magyar tanácsköztársaságot annak ellenére sem szokás népköztársaságnak nevezni, hogy tartalmi értelemben e terminus a XX. század során kialakult szóhasználat alapján használható volna rá; és

(d) a harmadiknak mondott köztársaság tartama: ennek köztársaság voltát ugyanis 2010 után többen azon az alapon kérdőjelezik meg, hogy felvetik: az 1989-ben kialakult államforma – annak politikai tartalma okán – 2010/11 után megszűnt, átalakult, vagy olyannyira módosult, hogy nemcsak az állam republikánus jellege, de az alaptörvényben deklarált államforma-kategória valós tartalma, azaz köztársasági volta is megkérdőjelezhető.

E problémákra a magyar köztársaságok kapcsán alább – az V. rész 5. fejezetében – részletesebben is visszatérek. Itt csak arra a szocio-, pontosabban politico-lingvisztikai összefüggésre utalok, hogy a mai, sok szempontból antirepublikánus irányba fordult politikai viszonyok között a köztársaságok számának „szaporítása” alighanem azon törekvések része, amelyek célja a köztársasági eszme delegitimálása. Talán nem véletlen ezért, hogy a magyar köztársaságok száma abban a tankönyvben a legmagasabb, egészen pontosan nyolc (!), amit a Nemzeti Közszolgálati Egyetem hallgatóinak tanítanak.⁴⁷ Ez persze nemcsak túlzó, de könnyen megcáfолható álláspont, szemben a széles körben elfogadott konszenzus szerinti hárommal, de valamilyen funkciója lehet.

Az ilyen vitákban a minősítési problémák egy részét a *népköztársaság* terminus okozza. A kifejezésről – fentebb, az II. rész 2. fejezetében elmondottakon túl – azt

⁴⁷ E tankönyv egyik fejezetének szerzői – Horváth Attila és Tóth Zoltán József: A magyar alkotmány fejlődése 1848-tól a II. világháborúig. In: Barna Attila – Horváth Attila – Máthé Gábor – Tóth Zoltán József: *Magyar állam- és jogtörténet*. Budapest, NKE, Közigazgatás-tudományi Kar, 2014. 168. – úgy vélték, vagy legalábbis úgy fogalmaztak, hogy a XX-XXI. századi Magyarországon a következő köztársaságok léteztek/léteznek. (1) Az 1918. november 16-án kikiáltott Magyar Népköztársaság, (2) az 1919. március 21-én kikiáltott Tanácsköztársaság, (3) az 1919. augusztus 2-án rendeletileg „visszaállított” a Magyar Népköztársaság, (4) amit 1919. augusztus 8-án az akkori magyar kormány ugyancsak rendelettel Magyar Köztársaságra nevezett át. Továbbá, úgy fogalmaznak, hogy (5) 1946. február 1-jén a Magyar Köztársaság újbóli „kikiáltása” következett, (6) 1949. augusztus 20-án pedig a sztálini alkotmány „életbe léptette” a „Magyar Népköztársaságot”, (7) 1989. október 23-án a Magyar Köztársaság kikiáltására került sor, (8) 2012. január 1-jén pedig arra, hogy „életbe lépett az új Alaptörvény: Magyarország”. Mondani sem kell, hogy a felsorolás nem minden eleme egyenértékű, és bizonyos elemei nem tekinthetők új köztársaságnak, tehát a lista valójában nem nyolc, hanem jóval kevesebb elemből áll. A Tanácsköztársaság és az 1949-es Magyar Népköztársaság nem köztársaság, hanem egy totális állam csirája, illetve kibomlása; 2011-ben pedig még akkor sem került sor új köztársaság proklamálására, ha az Alaptörvény megalkotása a magyar állam új korszakának nyitánya volt. Az is külön elemzést igényel(ne), hogy – miközben még a „proklamálás”, a „kikiáltás” és a „kihirdetés” között is van egy árnyalatnyi különbség – rendeletekkel lehet-e létrehozni (konstituálni, proklamálni, kihirdetni) államformát, vagy – mint valószínűbb – csak annak létét lehet deklarálni.

érdemes megjegyezni, hogy használatának nincsenek fix szabályai, bár a tényleges nyelvhasználatból sok minden kikövetkeztethető. A „népköztársaság” egyfelől, és általában, a szocialista vagy kommunista államkezdemények és államok színvonalának tekinthető, mert ezekre utalunk vele leggyakrabban, másfelől azonban, ritkábban, polgári politikai tartalmú, vagy jobboldali politikát folytató államokat is neveznek így. A magyar Tanácsköztársaság idején például baloldali politikát folytató népköztársaság volt (a nevében is) az 1918. november 14-én kiáltott Badeni Szabad Népköztársaság. Nagyjából ugyanebben az időben ugyanakkor polgári, vagy legalábbis jobboldali állam volt az 1918-as, majd az 1920 és 1992 között emigrációban létezett ukrán, illetőleg az 1918/19-es és a később emigrációban létezett, s többek szerint jelenleg is létező fehérorosz népköztársaság.

Az Ukrán Népköztársaságot (*Українська Народна Республіка*) lényegében a cári Oroszországtól való függetlenedés jegyében kiáltották ki 1918. január 25-én, alkotmányát 1918. április végén fogadta el. Ez az állam – egy rövid intermezzótól: a néhány hónapig tartó Ukrán Hetmanátustól eltekintve – gyakorlatilag 1920 februárjáig állt fenn, amikor is a szovjet Vörös Hadsereg a teljes Ukrajnát elfoglalta. A Népköztársaság kormánya ekkor emigrációba vonult, és a szocialista Ukrajnát sosem ismerte el. Ezen emigráns Ukrán Népköztársaság utolsó elnöke, Mikola Plavjuk szimbolikusan 1992. augusztus 22-én adta át a hatalmat Ukrajna új, demokratikusan megválasztott elnökének, Leonyid Kravcsuknak. Ezzel azt hangsúlyozta, hogy az 1991-ben létrejött Ukrajna az Ukrán Népköztársaság utóda.⁴⁸

A Fehérorosz Népköztársaság (*Беларуская Народная Рэспубліка*) még a német hadsereg által kontrollált területen jött létre, függetlenségét 1918. március 25-én kiáltották ki. Vele párhuzamosan azonban, nagyjából ugyanazon a területen, már 1919-ben is létezett egy Fehéroroszországi, majd Litván-Fehérorosz Szovjet Köztársaság, melytől a népköztársaságiak 1920-ban katonai vereséget szenvedtek, és képviselőik száműzetésbe vonultak. Utódaik ma is emigráns belorusz kormánynak tekintik magukat, s a fehérorosz emigránsok ma is őket ismerik el nemzetük hivatalos képviselőiként; sőt, többek szerint ez a világ legrégebbi emigráns kormánya.⁴⁹

⁴⁸ A részletekről lásd Fedinec Csilla – Halász Iván – Tóth Mihály: *A független Ukrajna. Államépítés, alkotmányozás és elsüllyesztett kincsek*. Budapest, MTA TK – Kalligram, 2016.

⁴⁹ Lásd erről például az 1965-ben alapított, 2013 óta az Ostogorski Központ által kiadott, Londonban megjelenő *Journal of Belarusian Studies* című „évkönyvek” különböző írásait. Például Marková, Alena: Language, Identity, and Nation: Special Case of Belorussian State- and Nation-Formation. *Journal of Belarusian Studies*. 8. kötet, 2018/3. sz. 25–39.

2. MONARCHIÁK ÉS KÖZTÁRSASÁGOK KÖZÖTT: A KÖZTES ÁLLAMFORMÁKRÓL

ÁTMENETI ÁLLAPOTOK ÉS KÖZTES HELYZETEK ♦ Első pillantásra úgy tűnhet: a monarchia és a köztársaság mint két fő államforma annyira különbözik, hogy nem lehetségesek közöttük önálló átmeneti megoldások, köztes helyzetek, vagy vegyes alakzatok. Ilyenek azonban – amint arra fentebb már utaltam – léteznek. Létük vagy államszerkezeti, vagy történeti okokra vezethető vissza, vagy pedig politikai megfontolások vezetnek kialakulásukhoz.

Az *államszerkezeti* okok jellegzetes példája Malajzia esete, amely európai fogalmak szerint „választási szultanátusnak” mondható: a tizenhárom állam és három nem állami szintű terület szövetségéből álló állam egyfelől föderatív jellegű, másfelől pedig olyan választási monarchia, ahol az uralkodót kilenc, egyébként örökletes szultán közül öt évre választják, amint az egy köztársaság elnöke esetén szokás, miközben e választásban a kormányzók által vezetett négy szövetséges állam nem vesz részt. Másik példa az Egyesült Arab Emírségek, ahol az államfői jogokat egy szövetségi tanács gyakorolja, mely az államot alkotó hét emírátus élén álló hét emírből áll.

A *történeti* okból tartozik ide az Andorrai Fejedelemség, amelynek élén két társ-herceg vagy társfejedelem áll: az egyik – történeti esetlegességek okán – a francia köztársasági elnök, a másik a spanyolországi (katalóniai) La Seu d’Urgell püspöke. A „történeti” tényező természetesen felfogható más és tágabb értelemben is. Így kijelenthető, hogy sajátos vegyes rendszert jelentettek az ókori *kettős királyságok* is. Ezek legismertebb példája az ókori Spárta, ahol a két király teljesen egyenrangú volt, ezért csak együttműködve tudták ellátni feladataikat. A kettős jelleget később egyfajta hatalommegosztásként értelmezték; egyes vélemények szerint hasonló elveken alapult Rómában a két *consul*, Karthágóban pedig a két *suffes* (főhivatalnok, főbíró) intézménye is. Az archaikus kettős fejedelemségekben persze nem mindig, vagy nem feltétlenül a hatalommegosztás szempontja dominált, hanem annak explicit felmutatása, hogy a hatalomnak két arca van: egy szakrális és egy világi.⁵⁰ A kettős

⁵⁰ Ha eltekintünk szakralitás közelebbi értelmezésének a történészek körében még mindig vitatott problémáitól, akkor azt mondhatjuk: a kettős fejedelemség intézményét ismerjük a 973 előtti magyar történelemből is, ahol – feltehetően a sztyeppei nagybirodalmak szakrális „kettős királyságainak” mintáját követve, vagyis türk és kazár hatásokra – egy *kende* és egy *dzsula* (*gyula*) állt a hatalmi piramis élén. A kérdéstről általános jelleggel lásd Alföldi András: A kettős királyság a nomádoknál. In: *Emlékkönyv Károlyi Árpád születése nyolcvanadik fordulójának ünnepére*. Szerk.: Domanovszky Sándor. Budapest, Sárkány Ny., 1933. 28–39. Azt, hogy a honfoglaló magyarok a kettős fejedelemség viszonyai között éltek, először a néprajzkutató-antropológus Róheim Géza vetette fel; vö. Róheim Géza: A kazár nagyfejedelem és a turulmonda. *Etnográfia*. 28. évf. 1917. 58–99. A honfoglalás kori kútfők tanulmányozása alapján úgy vélte, hogy ez a struktúra a kazár birodalomban alakult ki, és később is megmaradt. Feltételezése szerint a honfoglalás idején Álmos volt a *kende*, Árpád pedig a *gyula*. Később Györfly György is a kettős királyság elméletének talaján állt; szerinte a *kende* Kurszán, egy Aquincum

hatalom számos formálódó állam életének megszokott formája volt, de a modern időkben nem kettős királyságban jelent meg. A „kettős királyság” kifejezés a modern időkben afféle elnevezésbeli különlegesség, s valójában nem is két uralkodóra vagy két hatalomra utalt, hanem – például a Nápoly–Szicíliai Kettős Királyság⁵¹ esetén – egy valamilyen mértékben, de mégsem teljesen egyesített állam neve lett.

A monarchia és a köztársaság között *politikai* okból létrejött átmeneti helyzetek és köztes rendszerek megítélése a fentieknél bonyolultabb, mert ilyenkor egy – rendszerint legitimációs céllal kialakított, ideológiai jellegű – sajátos gondolat- és kategóriarendszer könnyen elfedi a tényeket. E köztes rendszerek azonosítására három-négy módszert szokás alkalmazni.

Olykor speciális állam elnevezésekkel utalnak rájuk, amelyek mindkét államformához képesek igazodni. Ilyen például

– az angol *commonwealth* és

– a lengyel *rzeczpospolita*,

melyek jelentése: államközösség, de a történelmi körülményektől függően jelenthetnek „köztársaság felé hajló államközösséget”, sőt olykor köztársaságot is. Máskor e helyzeteket különleges jogi és politikai kifejezésekkel írják le; ilyen volt a magyar történelem egyik korszaka vonatkozásában a

– provizórium⁵² és a

– *vacuum iuris*.⁵³

Ismét máskor azt sugallják, hogy az elemzőnek bele kell nyugodnia a formálisan megállapított és a ténylegesen létező közjogi helyzet eltérésébe. Erre szolgál például a

– *de jure* és a *de facto*, valamint a

– „jogi” és a „politikai értelemben vett” államforma

megkülönböztetése, vagy

– az államforma *kvázi* szóval történő kiegészítése,

környékén megtelepedett főember volt, akinek a szerepét később tudatosan elhomályosították az Árpád-házi királyok idején született krónikák. Lásd Györffy György: *Tanulmányok a magyar állam eredetéről. A nemzetségtől a vármegyéig. A törzstől az orszáig. Kurszán és Kurszán vára*. Budapest, Akadémiai, 1959.

⁵¹ Ez a Szicíliai Királyság és a Nápolyi Királyság egyesítése után jött létre 1816-ban *Regni delle Due Sicilie* (*Regnu dī Dui Sicili* és *Regno d’ e Ddoje Sicilie*) néven, ami szabatosan fordítva „Két Szicília Királysága” volna. Mivel azonban Sziciliából csak egy van, ez is pontatlan elnevezés lenne.

⁵² Lásd erről Schweitzer Gábor: „Közjogi provizórium, jogfolytonosság, új közjogi irány. Az 1919/1920–1944 közötti magyarországi alkotmányjog-tudomány vázlata.” [1–2. rész] *Közjogi Szemle*. 7. évf. 2014/1–2. sz. 8–16. és 9–20., s lásd ebben különösen Barabási Kun József levelét Concha Győzőhöz, 2. rész, 15.

⁵³ Vö. Zsedényi, Béla: *A vacuum iuris*. Miskolc, Magyar Jövő, Miskolci Jogászetel Könyvtára, 1928. 34. és Zsedényi, Béla: *A magyar alkotmányjog fejlődése 1918-tól 1938-ig*. Miskolc, Miskolci Jogászetel Könyvtára, 1939.

például kvázi monarchia, kvázi köztársaság. Ez utóbbi lényegében az egyértelmű állásfoglalás elbizonytalanítása, amire elsősorban publicisztikai, esetleg tudományos művekben kerül sor, alkotmányszövegben soha. Az alkotmányok viszont az ilyen nehezen megítélhető esetekben megtehetik (és olykor meg is teszik), hogy hallgatnak az államformáról. Ennek – a kötet más helyein említett – számos példája mellett utalok az 1934-es osztrák alkotmányra, amely „hallgatott” az államformáról, és mintegy eltította, de legalábbis kikerülte az állam köztársasági megnevezését.⁵⁴ Vegyes fogalmakat kapunk akkor is, ha

– a fenti duális és hármas rendszert tudatosan kombináljuk egymással;

mint például az az „arisztokratikus köztársaság”, vagy a „demokratikus monarchia” esetén látható. Ezek és az ehhez hasonló kategóriák már önmagukban is sokféleképpen értelmezhetők, de még inkább azok lesznek, ha azokat kormányformának mondják, ami ritkán, de előfordul.

Vannak olyan kategóriáink is, és ezek a valóban köztes államformák, amelyek a dualitás látszatát azzal őrzik meg, hogy a rendszer egyik elemét a másik minősítő jelzőjeként kezelik, és ezzel a két fő államforma közötti köztes területre utalnak. Nyilvánvalóan valamennyi útkereső jellegű. Ilyen

- a koronás köztársaság,
 - a királyi köztársaság és
 - a republikánus monarchia,
- valamint ezekhez jön még a
- a király nélküli királyság,

amely a szó szoros értelmében nem államforma, de egy formátlan állam államforma-meghatározásaként alighanem elfogadható. Most ezeket részletezem.

KÖZTES ÁLLAMFORMÁK ♦ A *koronás köztársaság* (ang.: *crowned republic*) kifejezést az angol koszorús költő, Lord Tennyson alkotta meg híres király-idilljeiben,⁵⁵ s azt James Bryce alkalmazta először egy valóságos államra, nevezetesen Norvégia-ra, amikor annak demokratikus politikai fejlődését elemezte.⁵⁶ Nem lehet kizárni, hogy Tennyson korában vagy környezetében mások is éltek vele. A XX. században a fogalmat széles körben használták Nagy-Britanniára is, kb. az „alkotmányos monarchia” értelmében, vagy a demokráciára utalva, újabban pedig a szocialista tanok terjedésének kontextusában.⁵⁷

⁵⁴ Lásd erről Szabó István: Az 1934-es osztrák alkotmány jellegzetességei. *Publicationes Universitatis Miskolcensis. Sectio Jur. et Pol.* 2009. Tom. XXVII/1. 195–215.

⁵⁵ Alfred Tennyson: *Király-idyllek* (1859–1885). Ford.: Szász Károly. Budapest, Franklin, 1876. 117. Lásd még Tennyson *Alfréd Király-idylljei* címen is, Budapest, Kiszalud-Társaság, 1889.

⁵⁶ Bryce, James: *Modern Democracies*. London, Macmillan. 1929. 2. kötet, 322.

⁵⁷ Prochaska, Frank: *The republic of Britain. 1760–2000*. London, Allen Lane, 2000., lásd különösen a „The Advent of Socialism and the Crowned Republic” című fejezetet.

Görögország 1952. évi alkotmányába⁵⁸ államforma-meghatározásként is felveték, érdemben ugyancsak „alkotmányos monarchiát” értve alatta: „Görögország államformája koronás köztársaság” – fogalmazott az alkotmányozó,⁵⁹ bár ezt egy nem sokkal későbbi alkotmány-revízió során gyorsan megváltoztatták, és az államot monarchiának nyilvánították.

A terminus gyakran felbukkan az ausztráliai közjogi vitákban is, ahol a politikai valóság és a közjogi normativitás, közelebbről a köztársaság és a monarchia koncepcionális áthidalására alkalmazzák, amikor a *commonwealth* kifejezést nem tartják erre alkalmasnak. Egy kritikus alkotmányjogász, Glenn Patmore szerint a fogalom (Ausztrália esetében) azért kerülendő, mert „elhalványítja a monarchia és a köztársaság közötti választást”, holott szerinte „az alkotmányos monarchia és a köztársaság filozófiája megkülönböztethető”.⁶⁰ Bár Ausztrália messze van, ehhez annyit talán a Kárpát-medencéből is megjegyezhetünk, hogy a kifejezést éppen azért használják, mert elhalványítja, sőt eltünteti a monarchia és a köztársaság közötti választás kényszerét.

Az 1920–1944/46 közötti magyar viszonyok leírása során ez a terminus nem terjedt el – talán azért mert azt sugallja: egy „koronás köztársaság” lehet ilyen és olyan, de azért ott valakinek a fején mégiscsak korona van. Magyarországon ezt nem sikerült megoldani...

A királyi köztársaság (ang.: *royal republic*, vagy *monarchical republic*) látszólag az előbbi egyik változata, mégis sokkal több annál, miközben ez is egy köztes helyzetre utal, sőt, neutrálisan próbálja vegyíteni a két államformát. Maga a kifejezés Francis (Franz) Liebertől, a mára kissé elfeledett német-amerikai jogásztól és politikai filozófustól származik; ő maga legalábbis azt írta visszaemlékezésésként, hogy az 1838-ban megjelent *Political Ethics* című munkájában először ő nevezte így Nagy-Britanniát, amit aztán sokan követtek,⁶¹ a széles körben olvasott történészek köréből például Thomas Arnold, a Róma történetéről írott művében. A terminus a XIX. században angol és német szakirodalomban, az 1920-as években a magyar közélet nyelvében meglehetősen elterjedt; ez utóbbiban szerepe volt annak is, hogy az 1918-

⁵⁸ Ez az 1946-ban visszaállított monarchia konzervatív alkotmánya volt, melyet – miután a liberális alkotmány-tervezetet a politikai ellentétek miatt 1948-ban nem tudták elfogadni – 1952-ben alkottak meg. A „koronás köztársaság” fogalmat már F. Augustus Voigt: *The Greek Sedition*. London, Hollis & Carter, 1949. című publicisztikai munkája is használta (lásd 40.), lényegében az „alkotmányos monarchia” szinonimájaként.

⁵⁹ Maga az alkotmányszöveg a Βασιλευμενη Δημοκρατία kifejezéssel élt (vö. 21. cikk), ami fordítói stílustól függően mondható (magyarul) királyi köztársaságnak, vagy (angolul) *royal republic*-nek is, bár a korabeli angol fordítások a *crowned republic* kifejezést preferálták. Lásd még erről Markesinis, Basil, S.: *The Royal Prerogative Revisited*. *Cambridge Law Journal*. 32. évf., 1973. 287. és 289.

⁶⁰ Patmore, Glenn: *Choosing the Republic*. Sydney, University of New South Wales, 2009. 96. és 102.

⁶¹ Lieber, Francis: *On Civil Liberty and Self-Government*. Philadelphia, Lippincott, 1853. London, 1883. (digitálisan: libertyfund.org) 354.

as magyar köztársaság proklamációjáról hírt adó szerkesztőségi szemle cikkben a jogászok legrégebb és legismertebb szakmai lapja, a Jogtudományi Közlöny úgy említi, mint a monarchia és a politikai szabadság eszményi kapcsolatának megvalósulását.⁶² A történészek ma is igen kedvelik; a hazai szakirodalomban Schweitzer Gábor például ezt választotta a szóban forgó korszak közjogi és tudománytörténeti kérdéseiről írott tanulmányait közlő kötete címéül.⁶³

Alkalmasint felbukkant az 1920-as évek parlamenti vitáiban is, a fennálló helyzet kritikájaként, némileg szarkasztikus jelleggel. Propper Sándor szociáldemokrata nemzetgyűlési képviselő az 1924. január 10-i felszólalásában például így fogalmazott: „Keresem a konszolidációt alkotmányjogi téren, – mert végre ez is fontos – és milyen eredményre jutok? Nincsen államformánk; királyság vagyunk, király nélkül. Egy külföldi lapban olvastam a múltkor, hogy tréfásan így nevezték Magyarországot: magyar királyi köztársaság. Király nincs, [de] a köztársaság érdekében propagandát kifejteni nem szabad, mert ezért elítélik az embert...”⁶⁴

A fogalommal újabban találkozunk a mai angol történészek elemzéseiben is, elsősorban a Tudor-korszak tisztázatlan közjogi viszonyainak érzékeltetésekor: van, aki I. Erzsébet,⁶⁵ s van, aki féltestvére, I. (Tudor vagy „Véres”) Mária⁶⁶ uralmára alkalmazza.

Részben az előbbi fordítottja a *republikánus monarchia* (fr.: *la monarchie républicaine*), ami eredetileg a francia forradalom történetéből ismerünk. A kifejezés, melyet ugyancsak a történészek használnak szívesen, La Fayette márkitól származik. Eredetileg a francia történelem azon időszakára utaltak vele, amelyben az 1791-es alkotmány által létrehozott alkotmányos monarchia egyensúlya megbomlott, és a törvényhozó szerv hatalma felülkerekedett az állam monarchikus elemének befolyásán. Ez akkor következett be, amikor XVI. Lajost már megvádolták, hogy veszélyezteti a forradalmi állam külső biztonságát, de még nem ítélték el.⁶⁷ A terminus később felbukkant az 1830-as ún. júliusi forradalom politikai harcaiban is, valamint Belgium 1831-es alkotmányának kialakítása során,⁶⁸ mindkét esetben az alkotmányos királyságot a parlamentáris monarchia felé elmozdítani törekvő, intézményi formát

⁶² Jogtudományi Közlöny. 53. évf. 1918. 46. szám (1918. november 17.) 351.

⁶³ Vö. Schweitzer Gábor: *A magyar királyi köztársaságtól a Magyar Köztársaságig. Közjog- és tudománytörténeti tanulmányok*. Pécs, Publikon, 2017.

⁶⁴ *Nemzetgyűlési napló*. XIX. kötet. Budapest, Athenaeum, 1924. 90.

⁶⁵ Lásd Collinson, Patrick: *The Monarchical Republic of Queen Elizabeth I. Elizabethan Essays*. London, The Hambledon Press, 1994. 31–57.

⁶⁶ Vö. Hunt, Alice: *The Monarchical Republic of Mary I. The Historical Journal*. 52. évf. 2009/3. sz. 557–572.

⁶⁷ Lásd erről és a kategóriát használva Furet, François – Halévi, Ran: *La Monarchie républicaine. La constitution de 1791*. Párizs, Fayard, 1996. különösen 247.

⁶⁸ Lásd ezzel kapcsolatban Brecht, Deseure: „Republican monarchy in the 1830 revolutions. From Lafayette to the Belgian Constitution” *History of European Ideas*. 45. kötet, 2019/7. szám, 992–1010.

is öltő republikánus követelések érvényesítéseként. A kifejezést ezután hosszú ideig nem használták, mígnem a XX. században politikaelméleti kontextusban tért vissza, amikor is Maurice Duverger a demokratikus eszmények és a monarchikus elv összehangolásának egy különös momentumát magyarázta vele.⁶⁹

Mint említettem, a monarchia és a köztársaság közötti köztes helyzet sajátos megjelölésére szolgál a *király nélküli királyság* (ang.: *kingless kingdom, a kingdom without king, monarchy without a king*, ném.: *Königreich ohne König*, fr.: *un royaume sans roi*), amely expresszív erejű államforma-specifikáció, bár kétségtelenül szokatlan, és nem teljesen problémátlan. Ahogy az a jelenség sem, amire alkalmazzák. Egy király nélküli királyság – mondhatja bárki – nem igazi királyság, de nem is (igazi) köztársaság. Egyesek ezért szemantikailag tévesnek, sőt megtévesztőnek tartják, és nem használják. Mások csak idézőjeles formában írják le, hogy éreztessék különleges, nem hivatalos, sőt nem-is-valóságos jellegét.

Akik használják, azok csak nehézségek árán tudják megmondani, hogy egy konkrét államra alkalmazva pontosan mit is jelent. Ráadásul sokak szemében pejoratív mellékjelentés társul hozzá, ami már a fogalomhasználat szintjén kritikát jelez, s ezért szerintük az államforma meghatározására nem használható. Alább részben vitatom ezt az álláspontot. Mivel feltételezésem szerint mára lepergett róla az a pejoratív máz, amit a Horthy-rendszer delegitimálása során, az 1950-es és az 1960-as években kentek rá a Kádár-korszak ideológusai, megpróbálom itt újraértelmezni. Szerintem ugyanis plasztikus módon ragadja meg a két világháború közötti Magyarország közjogi viszonyait.

Akik kizárják államforma-meghatározásként való használatát, ezt sokszor azért teszik, mert valami olyasmit sugall, ami nem egyeztethető össze a monarchia természetével. Az angol nyelvű szakirodalomban Magyarország 1920 és 1944 közötti állam- és kormányformáját „regency”-nek mondják, akár azon az áron is, hogy a tényleges magyar helyzet nem felelt meg a régenség hagyományos felfogásának. Ez a szóhasználat egyébként már az 1930-as években kialakult,⁷⁰ és ma is szokásban van.⁷¹ Egyes szerzők néha felhívják a figyelmet az emögötti ellentmondás(ok)ra.⁷²

⁶⁹ Lásd Duverger, Maurice: *La monarchie républicaine, ou comment les démocraties se donnent des rois*. Párizs, Robert Laffont, 1974.

⁷⁰ Lásd például Rutter, Owen – Mackenzie-Grieve, Averil: *Regent of Hungary. The Authorized Life of Admiral Nicholas Horthy*. London, Rich and Cowan, 1939.

⁷¹ Vö. Romsics Ignác: *Changing Image of Miklós Horthy*. In: *Transregional versus National Perspectives on Contemporary Central European History. Studies on the Building of Nation-States and Their Cooperation in the 20th and 21st Century*. Szerk.: Vít, Michal – Baran, Magdalena M. Stuttgart, Ibidem Press, 2017. 253–268.

⁷² A kelet-európai és magyar viszonyokat jól ismerő amerikai evangélikus teológus és filozófus, Helmut David Baer például így fogalmazott: „Horthy tehát a király régense volt, csak hát Magyarországnak nem volt királya... Magyarország a Horthy-korszakban hivatalosan monarchia volt. Monarchia volt király nélkül, amelyet egy ideiglenes régens kormányzott, akinek pozíciója állandó volt.” Baer, Hel-

Az államforma szempontjából a kifejezés önmagában csak annyit mond, hogy egy államban hosszabb távon nincs betöltve a trón. A monarchia mint folyamatosságot és állandóságot sugalló államforma esetén (vö. *Le roi est mort, vive le roi*) ez – a trón betöltetlen volta – valami szokatlanságra utal. Az üres trón a monarchiában rendkívüli dolog, amit a közjog különböző megoldásokkal orvosolni tud, ha betöltője ismert, de nem gyakorolhatja a hatalmat (például régens, régenstanács, helytartó, őrgróf, nádor, kormányzó vagy „kormányzó-elnök”, homo regius). A király nélküli királyság kifejezést akkor használhatjuk, ha a trón azért áll üresen hosszabb távon, mert nem lehet tudni – mert nincs eldöntve –, hogy kinek kellene vagy lehetne betöltenie. Ha ez a helyzet sokáig tart, az nem rendkívüli, hanem rendhagyó, nem szokatlan, hanem normálistól eltérő, nem paradox, hanem ellentmondásos.

A kifejezés eredetileg nem utalt az állam formájára, hanem egy politikai helyzet ellentmondásos jellegét írták le vele. Adolf Beer – osztrák történész és a morvaországi Reichsrat-képviselő – a Lengyelország első felosztásáról szóló könyvében ezzel terminussal jellemezte az „elárvult politikai állapotot”. Így írt: ez az állapot olyan, mint a „szülőföld szülő nélkül, királyság király nélkül, szenátus vezető nélkül, jogar kéz nélkül, alattvaló úr nélkül, köztársaság lélek nélkül”⁷³ Beer szóhasználata egy régi francia szólásra emlékeztet, mely szerint a király nélküli királyságot úgy képzelhetjük el, mint a kezét ujjak nélkül, az énekest hang nélkül, egy országot törvények nélkül, vagy az életedet örömök nélkül.⁷⁴ Az újabb történeti szakirodalomban a kifejezést már viszonylag gyakran használják, de nem államformaként, hanem csak figyelemfelkeltő jellege miatt. Egy német történész, Maria Rhode például hét tényleges, bár rövid lengyel interregnumot írt le vele,⁷⁵ egy angol történész, Robert Beddard, pedig egy ilyen című gyűjteményben adta ki az 1688-as átmeneti kormány iratait és jegyzőkönyveit.⁷⁶

mut David: *The Struggle of Hungarian Lutherans Under Communism*. Texas A&M University Press, 2006. 1. 10. Magyarul (stílusosan némileg eltérő szövegezéssel) vö. Baer, Helmut David: *Kompromisszum vagy kollaboráció. A magyar evangélikus egyház stratégiai a kommunista berendezkedés idején*. Budapest, Kairosz, 2018. 13.

⁷³ Vö. Beer, Adolf: *Die Erste Teilung Polens*. Bécs, Carl Gerold's Sohn, 1873. 1. kötet, 106.: „das Vaterland ist ohne Vater, das Königreich ohne König, der Senat ohne Oberhaupt, das Scepter ohne Hand, die Unterthanen ohne Herrn, die Republik ohne Seele”.

⁷⁴ „Imagine un royaume sans roi, une main sans doigts, un chanteur sans voix, un pays sans lois, une vie sans joie c'est sûrement moi loin de toi” – megállapíthatatlan eredetű szólás.

⁷⁵ Vö. Rhode, Maria: *Ein Königreich ohne König. Der kleinpolnische Adel in sieben Interregna*. Wiesbaden, Harrassowitz Verlag – Deutsches Historisches Institut Warschau, Quellen und Studien 5, 1997.

⁷⁶ Beddard, Robert: *A Kingdom without a King. The Journal of the Provisional Government in the Revolution of 1688*. Oxford, Phaidon, 1988. Majdnem ugyanerre az időszakra az újabb történeti irodalomból lásd még Woodford, Benjamin: *Perceptions of a Monarchy Without a King: Reactions to Oliver Cromwell's Power*. McGill–Queen's Press, 2013.

MAGYARORSZÁG MINT KIRÁLY NÉLKÜLI KIRÁLYSÁG ♦ A „király nélküli királyság” fordulatot a magyar helyzetre vonatkoztatva először a német irodalomtörténész, Klabund, „rendes” nevén Alfred Henschke használta, bár feltehetőleg a köznapi beszédből vette át. Egy 1923-as világirodalom-történet magyar fejezetében ezt írta: „Most még az is tiltva van Magyarországon, hogy a nevét kiejtsék [ti. az 1918-as forradalom költőjének, Ady Endrének]. Szigorú cenzúra köti gúzsba a szellemi életet. A köztársaságiak nélküli köztársaságot király nélküli királyság követte.”⁷⁷ Egy magyar szakágazati közlöny 1932-ben arra hívta fel a figyelmet, hogy az amerikai *National Geographic* néhány évvel korábban megjelent írása a Magyarországról szóló cikkében két hungarikumot említett: „az ikervárost”, Budapestet, mely Budából és Pestből áll, valamint a „király nélküli királyságot”, mint Magyarország államformáját.⁷⁸ Bár a kifejezés sporadikus használata 1945 előtt is ismert, a terminus, mint említettem, Magyarországon szélesebb körben és kritikai-pejoratív értelemben 1945 után terjedt el.⁷⁹

Államforma-meghatározásként akkor alkalmazzák Magyarországra, amikor az 1920 után kialakult helyzetet jellemzik vele, kissé szarkasztikus, de legalábbis ironikus formában. Az ismert fordulat szerint a magyar állam „király nélküli királyság, amelyet egy flotta nélküli tengernagy kormányoz, egy tengerpart nélküli országban.”⁸⁰ A XX. században egyébként – nem számítva egy francia kuriózumot⁸¹ – kétszer fordult elő, amikor a trón – többnyire a politikai erők mozgására visszavezet-

⁷⁷ Klabund, vagyis Alfred Henschke: *Geschichte der Weltliteratur in einer Stunde* című kötete (Paderborn, Salzwasser Verlag, 1923.) volt, vö. 100–103. A könyv egyébként Horthyt *Reichsverweser*-ként említi; a magyarországra vonatkozó rész magyarul 1929-ben jelent meg egy folyóiratban, lásd *Irodalomtörténet*. 17. évf. 1929. 142. A külföldi publicisztikát illetően lásd még Csekey, István: *Das Königreich ohne König*. *Reichspost* [Bécs]. 1926. február 25.

⁷⁸ *Vasúti és Közlekedési Közlöny*. 1932. 51. sz. 488.

⁷⁹ Vö. Kardos József: A király nélküli királyság a szent korona jegyében. In: *A magyarországi polgári államrendszerek*. Szerk.: Pölöskei Ferenc és Ránki György. Budapest, Tankönyvkiadó, 1981. 438–469. Lásd még ehhez Samu Mihály: A Horthy-korszak államformája és jogrendszere. In: *Tanulmányok a Horthy-korszak államáról és jogáról*. Szerk.: Sarlós Márton. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, – ELTE ÁJK, 1958. 7–43. A későbbi szakirodalomból vö. Pomogyi László: *Király nélküli királyság*. In: *Magyar alkotmány- és jogtörténeti kézikönyvtár*. Budapest, M-érték Kiadó, 2008. 590–591.

⁸⁰ Megtalálható számos kiadványban, mindig anekdotikus értelemben. A legutóbbi évektől lásd például Tapon, Francis: *The Hidden Europe. What Eastern Europeans can teach us*. h.n., Thomson Press, 2012. 224. és Kazmierzak, Dawn: *Time to Chose. Growing up under Hitler and watching history repeat itself*. Bloomington, Ind., West Bow Press, 2014. 4.

⁸¹ A franciák néha e kifejezéssel (*un royaume sans roi*) utalnak egyik tengerentúli területük, a Wallis- és Futuma-szigetek speciális közjogi állására. Itt a Francia Köztársaság – egy 1887-es nemzetközi szerződés alapján – elismeri [recognize] a területen működő három helyi királyságot (Uvea, Sigave és Tu‘a), valamint azt, hogy a polgári ügyekben a hagyományos királyi intézmények döntenek, de ezek királyait annak ellenére sem ismeri el, hogy a helyi közigazgatás számon tartja őket. Ez a rendszer persze, ha nevet keresnének neki – valójában nem „király nélküli”, hanem „köztársasági” királyságnak vagy „királyi köztársaságnak” volna mondható.

hetően, vagy egyenesen azok akaratából – viszonylag hosszabb ideig betöltetlenül állt: először Magyarországon 1920/21 és 1944/46 között, aztán Spanyolországban 1947-től és 1975-ig. Az egyik Horthy-, a másik Franco-rendszerként került be a történelemkönyvekbe. Mindkettőhöz sajátos politikai struktúra társult, s autoriter jellegükben azok is hasonlítottak egymásra.

A hivatalos álláspont szerint Magyarország államformája 1920 és 1944, más értelmezés szerint 1920 és 1946⁸² között is monarchia volt, ahol az uralkodó legtöbb jogát a kormányzó gyakorolta (akit 1942 után a kormányzóhelyettes helyettesíthetett). Az 1920. március 18-i 2394/1920. ME. miniszterelnöki rendelet – mely az 1920. évi I. törvénycikket értelmezte, ami az államformáról nem tartalmazott explicit rendelkezést – úgy fogalmazott, hogy „mindaddig, amíg a törvényhozás másként nem rendelkezik, Magyarország törvényes államformája a királyság marad”. Ennek megfelelően „az állami hatóságokat, hivatalokat és intézményeket... a »királyi« illetőleg a »magyar királyi« jelzővel kell megjelölni..., a magyar állam címerein a magyar állami főhatalom jelképéül a Szent Koronát kell alkalmazni”. Korona volt, király azonban nem, s amikor – a későbbi törvényszöveg szerint – „IV. Károly király” jogait igényelve megjelent az új Magyarország területén, akkor az ország vezetői – nagy valószínűség szerint az antanthatalmak igényeinek eleget téve – nem adták át számára a hatalmat (1921. március 27. – április 5.), sőt, katonai erővel zavarták el (1921. október 20–23.). 1921. november 6-án formálisan is kimondták, hogy „IV. Károly Ő Felsége” „uralkodói jogai megszűntét”, s az 1921. évi XLVII. törvénycikkkel törvényi szinten is deklarálták, hogy „a nemzet a királyság ősi államformáját változtatlanul fenntartja, de a királyi szék betöltését későbbi időre halasztja...”. Bár ezzel „a királyválasztás előjoga a nemzetre visszaszállt,” a korszak viszonyait meghatározó uralkodó csoportok egy negyedszázadon át „komolyabb politikai konfliktusok nélkül, széles társadalmi konszenzus alapján”⁸³ nem tudták, talán nem is akarták betölteni a trónt, már ha az megvolt még egyáltalán.

Mivel a trón hosszú ideig *de facto* nem volt betöltve, a korszak közjogi viszonyait többen – megértően, bár kissé ellentmondásosan – „provizóriumnak” mondták.⁸⁴

⁸² A Horthy-korszak vége (a nyilas puccs: 1944. október 15. és a kormányzó lemondása: 1944. október 16.) nem jelentette az államforma megváltozását, csupán azt, hogy azután nemcsak a trón, hanem a kormányzói tisztség sem volt betöltve. 1945. „április 4.” után unikális közjogi helyzet jött létre, amelyben az államfői jogkör 1946. február 1-jéig hivatalosan az 1945. április 17-én megalakult háromfős Nemzeti Főtanács gyakorolta. Mindezzel párhuzamosan a pápa által 1945. szeptember 8-án sztergomi érseknek kinevezett, október 7-én beiktatott Mindszenty József IV. Károly fia, Habsburg Ottó régensnek tekintette magát.

⁸³ Püski Levente: *A Horthy-korszak 1920–1941*. Budapest, Kossuth Kiadó, 2013. 261.

⁸⁴ Lásd például Molnár Kálmán: *Alkotmányos jogrendünk és a közjogi provizórium*. Pécs, Dunántúl Rt. Egyetemi Nyomdája, 1926. és *A két világháború közötti provizórium közjogi mérlege*. Pécs, Karl L., 1945; Túri Béla: *Mai közjogi berendezkedésünk természete*. Budapest, Stephaneum 1928. 49–63.: „Az 1920:I. tc. és a közjogi provizórium”. (A provizórium kifejezést magyar vonatkozásban korábban csak a

Ez itt azért volt ellentmondásos kifejezés, mert a monarchia a folyamatosság államformája, a provizórium pedig ideiglenes, átmeneti állapot. Buza László az 1939/40. tanévben úgy fogalmazott közjogi előadásaiban, hogy „a monarchia és a provizórium fogalma szükségszerűen kizárják egymást. A monarchia sohasem lehet provizórikus monarchia”.⁸⁵

HÁROM KORABELI PROBLÉMA ♦ A *de jure* meghatározott és a *de facto* államforma különbsége, sőt ellentéte – a dolog unikális voltán és paradox jellegén túl – három vonatkozásban vetett fel nehézségeket:

1. a Habsburg–Lotaringiai-házból származó Károly trónigénye miatt,
2. az államfői tisztséget ellátó kormányzó közjogi hatáskörének expanzív szabályozása okán, valamint
3. politikai okokból.

Az adott korban az ezekkel kapcsolatos ellentmondások sokak számára azért nem voltak „elviselhetetlenek”, mert a helyzetet ideiglenesnek⁸⁶ tekintették. Ez az „ideiglenesség” azonban – ahogyan az ezen a tájon később is meg-megtörtént néhányszor (vö. „ideiglenesen itt állomásozó szovjet csapatok”, 1989-es „ideiglenes alkotmány”, s alighanem idevehetjük az ideiglenesnek mondott különleges állapotokat is a covid-járvány alatt és után) – két és fél évtizeden át tartott. A dolog paradox voltát az egykori legitimista jogász és politikus, Farkas Tibor gondolatával érzékeltetem, mely szerint a monarchia esetében az intézmény és a személy a dolog természete szerint összetartozik. A király nélküli királyságot – fogalmazott Farkas – ugyanúgy nem lehet elképzelni, ahogy az aranypengő sem képzelhető el arany nélkül, vagy „nemzeti egység a lelkek egysége nélkül”.⁸⁷

Habsburg udvarhoz hű szerzők használták két történeti korszakra: a *Bach korszakra*, 1850–1859, hogy ne kelljen azt önkényuralomnak nevezniük, és az abszolutizmus Anton von *Schmerling* általi ideiglenes visszaállítására, 1861–1865, nagyjából ugyanezért.)

⁸⁵ Buza László: *Magyar közjog* (Buza László előadásai alapján összeállította Beller István). Szeged, 1939. Kézirat. Idézi: Schweitzer Gábor: *Közjogi provizórium, jogfolytonosság, új közjogi irány. Az 1919/1920–1944 közötti magyarországi alkotmányjog-tudomány vázlata. 1–2. rész. Közjogi Szemle. 7. évf. 2014/1–2. sz. (8–16. és 9–20.)* 15. Lásd még e kérdéshez Buza László: *A királykérdés nemzetközi jogi vonatkozásai*. Budapest, Pallas Ny., 1928. (Különlenyomat a *Magyar Jogi Szemle* 1928/10. számából).

⁸⁶ Az ideiglenességről (Molnár Kálmánnal vitázva a jogfolytonosság kérdése kapcsán) lásd Polner Ödön: *Jelenlegi alkotmányos rendszerünk ideiglenességének kérdése. Jogállam. 30. évf. 1931/1–2. 79–89. és uő: Jogfolytonosság és ideiglenes alkotmány. Jogállam. 30. évf. 1931/3–4. 144–150.*

⁸⁷ *Zalamegyei Újság*. 1935. március 13. Idézi Paksy Zoltán: *Nagypolitika kicsiben: parlamenti választás és társadalmi háttere Zalaegerszegen 1935-ben. Korall. Társadalomtörténeti folyóirat. 2004. 17. sz. 93.* Farkas Tiborról lásd Paksy Zoltán. *Egy zalai dszentri politikus életpályája. Farkas Tibor (1883–1940)*. In: *Tanulmányok Ódor Imre emlékére*. Szerk.: Gyánti István. Pécs, Magyar Nemzeti Levéltár Baranya Megyei Levéltára, 2018. 365–374.

E problémák csak konkrét történeti kontextusban ítéltethők meg, ezért röviden áttekintem a történelmi körülményeket általában, majd a három kérdés vonatkozásában számba vehető részleteikben is.

ÁLTALÁNOS KONTEXTUS ♦ Az 1920-as helyzet nehézségei az Osztrák–Magyar Monarchia I. világháborús vereségével, ezen állam széthullásával, az azzal egyidejűleg teret nyert forradalmi hullámmal, majd a forradalmak bukásával álltak összefüggésben. IV. Károly egy 1918. október 16-i kiáltványa⁸⁸ szerint szövetségi állammá akarta ugyan átalakítani a monarchiát, az azt alkotó erősebb nemzetek, így a csehek, szlovákok és horvátok állammá szerveződő politikai közösségei azonban október végén kiváltak a Monarchiából, és megalakult az önálló Ausztria is. Budapesten 1918. október végén kitört a később oly sokszor „elátkozott” őszi őrzsás forradalom.⁸⁹ A királyt teljhatalommal helyettesítő *homo regius* ekkor visszavonta Hadik János három nappal azelőtti miniszterelnöki kinevezését, és Károlyi Mihályt nevezte ki miniszterelnöknek, aki a Magyar Nemzeti Tanács három pártjának képviselőiből „népkormányt” alakított, és még október 31-én ünnepélyesen letette kormányfői esküjét. Ugyanezen a napon egy négyfős katonai különítmény, máig rejtélyes körülmények között Hermina úti otthonában meggyilkolta a világháború kirobbantásáért felelőssé tett egykori miniszterelnököt, Tisza István, Károlyi fő politikai ellenfelét. Forradalom zajlott Bécsben is, ahol az osztrák nemzetgyűlés – miután Károly 1918. november 11-én egy nyilatkozatban, melynek megtételére gyóntatója beszélt rá, lemondott az „osztrák államügyekben való minden további részvételtől”, kijelentve: „előre elismer[i] azokat a döntéseket, amelyeket az osztrák nép a jövő államfor-

⁸⁸ Ez a kiáltvány – mely szerint Ausztria olyan „szövetséges állam” lesz, „amelyben minden néptörzs saját külön állami közösséget alkot, letelepülési területén” – arra szólította fel a különböző nemzeti közösségeket, hogy alakítsák meg saját nemzeti tanácsaikat. Budapesten erre tekintettel alakult meg Károlyi Mihály elnökletével a Magyar Nemzeti Tanács október 24-én. A nagyhatalmi politikának és a nemzetiségi kérdésnek az Osztrák Magyar Monarchia felbomlásában játszott szerepéről lásd Fejtő Ferenc: *Rekviem egy hajdanvolt birodalomért. Ausztria-Magyarország szétrombolása*. Budapest, Atlantisz Könyvkiadó, 1990 és Jászi Oszkár: *A Habsburg-Monarchia felbomlása*. Ford.: Zinner Judit. Budapest, Gondolat Könyvkiadó, 1982.

⁸⁹ Ez ekkor lényegében ennyit jelentett: az utcákon összegyűlt, szállításra váró (a sapkarózsáik helyére őszi őrzsát tűző) katonák a már napok óta tüntető forradalmi tömeggel együtt megakadályozták a menetszázadok indítását, elfoglalták a főváros néhány stratégiaileg fontos pontját, és kiszabadították a politikai foglyokat. A nagypolitikai forradalom – mely 1919. március 20-ig a jogszerűség formáinak betartására törekedett (manapság talán így mondanák: „jogállami jellegű” volt) – a belvárosi palotákban és az Országházban zajlott. (A jelzót illetően lásd Hatos Pál: *Az elátkozott köztársaság. Az 1918-as összeomlás és forradalom története*. Budapest, Jaffa Kiadó, 2018.) Ugyanebben az időben forradalmak törtek ki több német tartományban, 1918. november elején Bajorországban, majd Berlinben kikiáltották a köztársaságot, a hó közepén a Badeni Szabad Népköztársaságot).

májáról hozni fog⁹⁰ – 1918. november 12-én kikiáltotta az Osztrák Köztársaságot. Másnap, magyar küldöttség kereste fel az uralkodót az eckertsauai vadászkastélyban, aki e delegáció előtt is nyilatkozott tett. Eszerint „[t]rónra lépésem óta mindig arra törekedtem, hogy népeimet minél előbb a háború borzalmaitól megszabadítsam, amely háború keletkezésében semmi részem nem volt. Nem akarom, hogy személyem akadályul szolgáljon a magyar nemzet fejlődésének, mely iránt változatlanul szeretettel vagyok áthatva. Ennélfogva minden részvételtől az államügyek vitelében visszavonulok, és már eleve elismerem azt a döntést, mellyel Magyarország jövőendő államformáját megállapítja.”⁹¹ Három nap múlva, 1918. november 16-án Magyarország államformája köztársaság lett.

Négy hónap múltán, 1919. március 21-én, az azt létrehozók (nemzetközi viszonyok szerint is mért és azokkal összefüggő) politikai erőtlensége, valamint a magyarországi kommunista pártban szerveződött politikai csoportok ambíciói okán a köztársaságból tanácsköztársaság lett,⁹² ami 133 nap után megbukott.

RÉSZLETEK – MINTHOGY A LÉNYEG MINDIG EZEKBEK REJLIK ♦ Az új közjogi rendet a (meg nem szállt országrészekben lebonyolított) 1920. január 25-i és 26-i választás alapján 1920. február 16-án összeült, 207 képviselőből álló Nemzetgyűlés törvényei teremtették meg. A rend alapjait az 1920. február 29-én kihirdetett 1920. évi I. törvény cikk alakította ki, ennek egyértelmű jelentését a miniszterelnök 2394/1920. M.E. számú, 1920. március 18-án aláírt rendelete adta meg. A 1920. évi I. törvény cikk – címe szerint is ideiglenes jelleggel – „rendezte” „az állami főhatalom gyakorlását”, és – saját értelmezése szerint – „helyreállította” az alkotmányosságot. Preambulumában megállapította, hogy „a királyi hatalom gyakorlása” 1918. november 13-án, az 1910-ben összehívott országgyűlés „működése” pedig 1918. november 16-án „megszűnt”. A jogalkotó ezt a helyzetet – a ravasz ügyvédek konstruktív jogértelmezési módszereire emlékeztető módon – úgy fogta fel, hogy mindezek miatt

⁹⁰ Az oszták nyilatkozat szövege valójában egy gondosan kimódolt kompromisszum eredménye volt; Ausztria kormánya csaknem egy napig tárgyalta a szövegezés kérdését. Mivel a miniszterek többsége nem értett egyet a detronizációval, azt az álláspontot fogadták el, hogy az uralkodó ne a trónról mondjon le, hanem csak az államügyek vitelében történő részvételtől.

⁹¹ A nyilatkozatot a másodlagos források olykor eltérő szövegezéssel közlik. A legjelentősebb szövegeltérés az, hogy néhány kiadványban a „visszavonulok” helyett „lemondok” áll. A legkomikusabb hiba e tekintetben egy Wikipédia-oldalon található, vö. https://hu.wikipedia.org/wiki/Eckertsauai_nyilatkozat, ahol a html-szövegben „visszavonulok” szerepel, az ahhoz csatolt jpg-képfájlból pedig „lemondok” áll. (Letölve: 2022. június 1.) Később IV. Károly azzal (is) érvelt, hogy a nyilatkozat érvénytelen, mert azt kényszer hatása alatt írta alá.

⁹² A Tanácsköztársaság államformatani vonatkozásairól lásd Takács Imre: Az államforma változásai a polgári demokratikus és proletárforradalom államában. In: *A tanács hatalom jogpolitikája 1919-ben*. Szerk.: Kovács Kálmán. Budapest, Magyar Jogász Szövetség, Jogtörténeti Értekezések, 1979. 16–32. és Hollósi Gábor: Alkotmányos alkotmánytalanság. A Tanácsköztársaság alkotmányával kapcsolatos problémák. *Rubicon*. 30. évf. 2019/4. sz. 12–15.,

„az állami főhatalom gyakorlása az alkotmány rendes formái között lehetetlenné vált”,⁹³ ami kizárta annak felvetését, hogy vajon nem az alkotmány rendes formái mondták-e fel a szolgálatot. Kissé körülményesen, de megállapította, hogy ami addig „feloszthatatlanul és elválaszthatatlanul” (*indivisibiliter ac inseparabiliter*) össze volt kötve, vagyis az Osztrák–Magyar Monarchia felbomlott, tehát Magyarország független lett, s megválasztott képviselők nemzetgyűléssé alakultak. Ezek után „a nemzetgyűlés a magyar állami szuverenitás törvényes képviselőjének” nyilvánította magát, mely – mint fogalmazott – „alkotmányunk értelmében” jogosult rendezni „az államhatalom gyakorlásának további módját is”. Ám nemcsak a „további módját” rendezte, hanem visszamenőleges semmisségi rendelkezést is tartalmazott: „az úgynevezett népköztársaság és tanácsköztársaság szerveinek néptörvény, rendelet vagy más elnevezés alatt kibocsátott mindennemű rendelkezései – mondta ki a 9. §-a – érvénytelenek. Hasonlóképpen érvénytelenek az úgynevezett nemzeti tanácsoknak és szerveiknek mindennemű rendelkezései és határozatai is”, ezért azokat az Országos Törvénytárból törölni kell.

A 1920. évi I. törvénycikk szövegének legjelentősebb problémája az volt, hogy e törvény a korábbi és hipotetikus: az akkori „alkotmányunk értelmében”, vagyis a történeti alkotmány alapján, nem tekinthető törvénynek. Ehhez ugyanis a magyar történeti – vagy történelmi⁹⁴ – alkotmány bármely értelmezése szerint kellett volna egy főrendiházi jóváhagyás⁹⁵ és egy királyi szentesítés is. A „király és népképviselőt a Szent Korona-tana szerint az állami főhatalom legmagasabb megnyilvánulásának egyaránt mellőzhetetlen alkotóelemei” – fogalmazott pár évvel később Molnár Kál-

⁹³ A szövegezés törvényelőkészítés során is felvetődő finomságait – így például a „gyakorlása szünetel”, „megszűnt”, „nem gyakoroltatik” különbségeit illetően lásd Szabó István: Az államforma kérdése 1919/1920 fordulóján. In: *Ünnepi tanulmányok Máthé Gábor 65. születésnapja tiszteletére*. Budapest, Gondolat Kiadó, Bibliotheca Iuridica, 2006. 585–597. Lásd még Szabó I.: Az alkotmányosság helyreállítása 1920-ban. *Györi Tanulmányok*. 1998. 20. sz. 90–96., valamint Szabó István: Law I of 1920 and the Historical Constitution. In: *A History of the Hungarian Constitution. Law, Government and Political Culture in Central Europe*. Ch. 8. Szerk.: Hörcher, Ferenc – Lorman, Thomas. London, I. B. Tauris, 2019. 160–183. Ugyanakkor felhatalmazta a nemzetgyűlés a minisztériumot arra, hogy „az úgynevezett népköztársaság szerveinek rendelkezéseit, amennyiben a jogrend és a jogbiztonság érdekében szükséges, az alkotmány keretében saját felelősségére ideiglenesen hatályban tarthassa, vagy helyettük új rendelkezéseket állapíthasson meg.” Végül felhatalmazta e törvény a kormányt („a minisztériumot”), hogy a törvényhozás további rendelkezéséig rendelettel megtehesse azokat az intézkedéseket, amelyek az úgynevezett tanácsköztársaság szerveinek rendelkezéseivel létesített állapot megszüntetésére és a jogrend helyreállítására szükségesek.”

⁹⁴ A terminológia kérdéséről lásd Stipta István: *A magyar történelmi alkotmány és a hazai közjogi-közigazgatási jogvédelem*. Bp., Gondolat Kiadó, 2020. 13–18.

⁹⁵ A Főrendiház tagjai már 1920. február 19-én, tehát a Nemzetgyűlés összeülését követő harmadik napon „értekezletet tartottak”, ám ezen és az ezt követően csak kamarájuk „sajátszerű helyzetét” vitatták meg. A Főrendiház 1926-ban Felsőházzá alakult (1926. évi XXII. tc.), és 1945-ig működött.

mán, a legitimista alkotmányjogász.⁹⁶ Azt, hogy az 1920. évi I. törvénycikk lényegében alkotmányellenes helyzetet hozott létre, nemcsak a legitimisták hangsúlyozták, hanem a szociáldemokraták is; Propper Sándor például az imént említett 1924-es beszédében erre alapozta álláspontját.⁹⁷

Az 1920. évi II. törvénycikk preambuluma megállapította, hogy a Nemzetgyűlés Horthy Miklóst az „1920. március 1-jén tartott ülésén Magyarország kormányzójává választotta”, s miután ő a kormányzói esküt „a nemzetgyűlés színe előtt” letette, hivatalába be is iktatta. A törvény ún. rendelkező része ezek után már csak ennyit mondott: „A nemzetgyűlés nagybányai Horthy Miklós úrnak Magyarország kormányzójává történt megválasztását ezennel törvénybe iktatja” (1. §), majd megállapította javadalmazását. E törvényt nem volt nagyon bőbeszédű – azt, hogy ez a kormányzó „rendkívüli államelnök” volt-e vagy „a király képviselője”, esetleg megbízottja (s ha az utóbbi, akkor melyik királyé), sem akkor, sem később nem sikerült minden szempontot kielégítő módon eldönteni. E törvényt sem az uralkodó „szentesítette”, hanem az erre a Nemzetgyűlés által felhatalmazott kormányzó maga írta alá, és látta el kihirdetési záradékkal.

Az államforma mibenlétével 1920. évi I. törvénycikk szövege nem foglalkozott, még csak nem is utalt rá; pusztán az idézett semmisségi rendelkezést tartalmazta, valamint meghatározta a kormányzó jogait (12–18. §-ok). Annak jogi formát öltő megállapítására (és részben – jogszabályok esetén szokatlan – „megmagyarázására”), hogy Magyarország államformája királyság, a 2394/1920. M. E. számú rendeletben került sor. Egyesek szerint az 1920. évi I. törvény – az én imént jelzett álláspontommal ellentétben – állást foglalt az államforma kérdésében,⁹⁸ mert egyrészt

⁹⁶ Molnár Kálmán: *A Szent Korona-tan kifejlődése és mai jelentősége*. Pécs, Dunántúl Egyetemi Nyomda. 1927. 10. Molnár Kálmánról és a közjog egyetemi oktatásának erkölcsi nehézségeiről lásd Schweitzer Gábor: Molnár Kálmán és a két világháború közötti alkotmányjogtudomány dilemmái. *MTA Law Working Papers*. 2015/33. sz.

⁹⁷ Lásd Nemzetgyűlési napló. *id. kiad.* (1924), ugyanott. (A szociáldemokraták egyébként már az első Nemzetgyűlés törvényességét is kétségbe vonták, mondván, hogy ilyen intézményt az akkori magyar közjog nem ismer; illetőleg annak nem volt joga a szuverenitás letéteményesének tekinteni önmagát. Ennek ellenére persze részt vettek annak ülésein, és szavaztak is.) A kérdéssel kapcsolatban lásd továbbá Wiener György: Jogfolytonosság és megszakítottság a történeti alkotmányosság rendjében. In: *A szabadságszerető embernek – Liber Amicorum István Kükorelli*. Szerk. Chronowski Nóra et al. Budapest, Gondolat Kiadó, 2017. 391–403. ahol a szerző a történeti alkotmányról való első jelentős eltérésként értékeli a törvényt. Egy további álláspont –, melyet magam is osztok – a jogfolytonosság megszakadásának másik oldalát és kiegészítését hangsúlyozza. Eszerint e törvény egy új magyar állam, a „trianoni Magyarország” (kis-Magyarország) közjogi konstrukciója megteremtésének, vagyis *egy új állam megalapításának* első lépése volt. Lásd ehhez kiindulópontként Szilágyi Ákos: A sivatag törvénye. Auschwitz és Trianon. 2000 [Kétezer]. 27. évf. 2015/1–2. sz. 3–8. A kérdés egyik aspektusáról (az ittenitől eltérő tartalommal) lásd Halász Iván: *Az állam összeomlása és újjáépítése*. Budapest, NKE, 2014. 140–177. (különösen 162. sk.).

⁹⁸ Lásd például J. C. Swanson álláspontját: aki – véleményem szerint kicsit elhamarkodva – úgy fogalmazott, hogy ez a törvény „állította helyre a királyságot”; vö. John C. Swanson: *The Remnants of the*

a „történeti alkotmány szerinti” alkotmányosságot állította helyre (márpedig aszerint Magyarország 1918-ig monarchia volt), másrészt indokolásában, illetőleg a vitájában utaltak az államformára. Az első szemponttal kapcsolatos ellenérvem ez: a törvény nem a történeti alkotmányosság helyreállítása volt, hanem egy új alkotmányosság megteremtésének első lépése. Már csak ezért is problematikus, hogy nem foglalt nyíltan állást az államforma kérdésében. A másik érv megítélése olyan jogértelmezési problémákat vetne fel, amelyeket itt nem részletezhetek, de nézetem igazolásához talán egy kérdés is elég: milyen jogi állásfoglalás az, amit nem írnak bele a törvény szövegébe, hanem az indokolásban rejtegetik?⁹⁹ Sok szempontból úgy tűnik, hogy az államforma kérdésében való törvényi állást-nem-foglalás egy szándékosan nyitva hagyott lehetőség volt, s csak utólag keletkezett az a látszat, hogy az államforma már e törvény szerint is monarchia volt (maradt vagy lett újra). Ezt az adott kor társadalmát és politikai viszonyait kritikusan szemlélő kortársak is megerősítették – utólag.¹⁰⁰ Talán azt is hozzá lehet ehhez tenni, hogy e látszat kialakítását – a látszat későbbi fenntartásától és a monarchikus külsőségek hangsúlyozásától eltérően – nem valamilyen politikai malícia ösztönözte, hanem az, hogy a világháborúban győztes antanthatalmak még mindig nem véglegesítették álláspontjukat.

Visszatérve a 2394/1920. M. E. számú renDELETEH, érdemes megjegyezni, hogy azt a Horthy által kinevezett Simonyi-Semadam Sándor mint „m. kir. miniszterelnök” írta alá 1920. március 18-án. E rendelet szerint az 1920. évi I. törvénycikk „csupán a királyi hatalom gyakorlásának bekövetkezett tényleges megszűnése folytán rendelkez[ett] az államfői teendőik ideiglenes ellátásáról arra az időre, amíg az államfői hatalom gyakorlásának mikéntje véglegesen rendeztetni fog, s erre az időre a nemzet-

Habsburg Monarchy. The Shaping of Modern Austria and Hungary, 1918–1922. (h.n., Boulder, East European Monographs 568, 2001. 194.

⁹⁹ Talán nem túlzás azt mondani: hasonló, mint a 2011-es Alaptörvény Alapvetése A) cikkének az állam nevével kapcsolatos állásfoglalása, amely „hazánkat” nevezi Magyarországnak, s nem az államot, s csak az indokolásból derül ki vitathatatlanul, hogy a „hazánk” a magyar „államot” jelenti, tehát az A) cikk végül is az államot nevezte át. Lásd erről Takács Péter: *A rózsza neve: Magyar Köztársaság. Az államok nevééről és a magyar állam átnevezéséről.* Budapest, Gondolat Kiadó, 2015. 94–109.

¹⁰⁰ Bibó István például 1946 januárjában így fogalmazott: „az 1920. évi I. tc. az államforma kérdését nyitva hagyva a király helyébe kormányzóit tisztezt szervezett, mely bizonyos kivételektől (főkegyúri jog, nemesség adományozás) eltekintve a királyi jogkörét örökölte. Kezdetben nem volt joga a kormányzóknak a törvények szentesítését megtagadni és a parlament felelősségre vonhatta, azonban utóbb, 1937-ben e vonatkozásban is a királlyal azonos jogszabályok hatálya alá került. Az 1920. évi I. tc.-nek azt a beállítását, mely még az államforma kérdését nyitottnak tekintette, az ellenforradalmi szellem megerősödésével és végleges berendezkedésével felváltotta az a beállítás, mely szerint Magyarország változatlanul királyság, és nem az államforma kérdése van nyitva, hanem csupán a királyi szék betöltetlen. Az ezt követő fejlődés során az ellenforradalmi Magyarország mind intézményében, mind szellemében igyekezett minél több monarchikus elemet és sallangot felvenni.” Bibó István: Magyarország államformája. In: *Bibó István összegyűjtött írásai.* 3. kötet: *Az önrendelkezés legitimitása.* Szerk. Dénes Iván Zoltán. [h. n.], Kalligram, 2020. 877.

gyűlés a [törvény] 13. §-ában megszabott korlátok között a kormányzóra ruházta a királyi hatalomban foglalt jogok alkotmányos gyakorlását”. A rendelet – egy csaknem háromnegyed éves bizonytalankodás után¹⁰¹ – az államforma ügyében egyértelműen kimondta: „Magyarország törvényes államformája a királyság marad”.¹⁰²

IV. Károlyt viszont – aki az eckartsauai nyilatkozat kapcsán már azt hangsúlyozta, hogy azt kényszer hatására tette meg, tehát érvénytelen – nem hívta Magyarországra senki. Ebben nyilvánvalóan az antant játszotta a legnagyobb szerepet: a nyugati hatalmak Közép-Európában nem akartak komoly nagyhatalmat látni, jóváhagyólag szemlélték, hogy az önállósulni kívánó nemzetek szétszedték az Osztrák–Magyar Monarchiát, de az évszázados múlttal rendelkező Habsburg-hatalom feldarabolásának hatásait még csak ízlelgették. Ilyen körülmények között IV. Károly 1921-ben két alkalommal is kísérletet tett arra, hogy visszatérjen legalább a magyar trónra,¹⁰³ illetve – koncepciótól függően – arra, hogy elfoglalja a (trianoni) Magyarország trónját. Először tavasszal, tárgyalásos módon, másodsor ellenkormányt alakítva és fegyveres csapatok élén, amelyeket egy pár száz, kétes egyetemistából álló zászlóalj az ún. budaörsi csatában (október 23.) könnyűszerrel visszavert. Ezt követően a Nemzetgyűlés 1921. november 6-án kimondta uralkodói jogainak megszűntét.¹⁰⁴ Ezzel

¹⁰¹ Ezen azt értem, hogy a korszak kezdetén a kormányok – természetesen rendeletekkel és nem törvényekkel – gyakran „pizskálgatták” az államformát, és „maszatolgattak” az állam nevével. A Tanácsköztársaság bukását követően Peidl Gyula kormánya már másnap, augusztus 2-án a kommunizmus előtti államformát (*Magyar Népköztársaság*) deklarálta, amit Friedrich István kormánya augusztus 8-án *Magyar Köztársaságra* „nevezett át”.

¹⁰² Lásd *Magyarországi Rendeletek Tára*. 54. évf. 1920. 140–142. A rendelet szerint az állami hatóságoknak, hivataloknak és intézményeknek „a magyar királyság hatóságai[ként], hivatalai[ként] és intézményei[ként]” kell megjelenni, ezért „elnevezésükben Magyarország fennálló államformáját kell kifejezésre juttatniok”, s ehhez képest azokat „a »királyi«, illetőleg a »magyar királyi« jelzővel kell megjelölni”, és „a magyar állam címerein a magyar állami főhatalom jelképéül a szent koronát kell alkalmazni”.

¹⁰³ Az antilegitimista érvelés szerint erre nem volt joga, mert az Osztrák–Magyar Monarchia megszűnésekor – legalábbis szerintük – hatályát veszítette Pragmatica Sanctio. Azt, hogy ez így történt-e, azt az államutódlás kontextusában lehetne vizsgálni, amire itt nincs hely. Lásd erről Szávai Ferenc: *Az Osztrák–Magyar Monarchia felbomlásának következményei. Az államutódlás kérdései*. Pécs, Pro Pannónia, Pannónia Könyvek, 2004; általános jelleggel: Ganczer Mónika: *Állampolgárság és államutódlás*. Budapest, – Pécs, Dialóg Campus Kiadó, 2013.

¹⁰⁴ A 1921. évi XLVII. törvénycikk szerint „IV. Károly király uralkodói jogai megszűntek” (1. §), az 1723-as Pragmatica Sanctio hatályát veszítette „és ezzel a királyválasztás előjoga a nemzetre visszaszállt” (2. §), s a „nemzet a királyság ősi államformáját változatlanul fenntartja, de a királyi szék betöltését későbbi időre halasztja” (3. §). A legitimisták szerint a trónfosztó törvény sem volt érvényes, többek között azért, mert Horthy Miklós azt a „király kormányzójaként” hirdette ki. (A törvények királyi szentesítés nélküli kihirdetéséről egyébként – s valójában a történeti alkotmánnyal ellentétesen – az 1920. évi I. törvénycikk rendelkezett.) E legitimista érv még ma is cirkál a jogtörténészek között, amennyiben van, aki úgy véli, hogy IV. Károly „történeti alkotmányunk értelmében” 1922. április 1-jén bekövetkezett haláláig volt Magyarország királya; vö. Képes György: *Az utolsó magyar király halála*. In: *Jogtörténet. Az ELKH blogja*. 2022. április 4. Ez az érvelés nyilvánvalóan könnyűszerrel megcáfolható,

Magyarország a törvények szintjén is választási monarchiává vált: „a királyválasztás előjoga a nemzetre visszaszállt” – fogalmazott a trónfosztási törvény. E joggal azonban a nemzet két és fél évtizeden át nem tudott élni. Igaz, meg sem próbálta. Talán azért, mert nem is olyan nagyon akarta.

Ami a fentebb, második helyen említett korabeli problémát, a kormányzó közjogi hatásköreit illeti, a nehézséget az jelentette, hogy – a tisztség vegyes jellege miatt – lehetetlen volt homogén módon szabályozni; s az egyébként spontánnak tűnő szabályozásban kizárólag az autoriter rendszer kiépítésére irányuló hatalmi szempontok domináltak. A kormányzó – mivel a trón nem volt betöltve – nem a király személyét helyettesítette, hanem a királyi intézményt „jelenítette meg” (mint aki saját jogán államfő). Ehhez – mai alkotmányjogászok által használt kifejezéssel élve – eleinte „gyenge”, később „közepes” hatalommal járó államelnöki jogokkal ruházták fel. Jogállása ugyanakkor két szempontból mégsem hasonlított a köztársasági elnökök jogállására: megbízatása nem határozott időre szólt, s az alkotmány vagy a törvények megszegése miatt – 1937 után legalábbis – nem lehetett felelősségre vonni.¹⁰⁵

Az 1920. évi I. tc. alapján a kormányzó hatáskörének még inkább azok az elemei voltak jellegzetesek, amelyek megkülönböztették egy királytól: nem adományozható nemességet (bár „címeket”, kitüntetések és rendjeleket igen), nem volt törvényszentesítési joga, csak (a köztársasági közjogból ismert) kihirdetési joggal rendelkezett, nem gyakorolhatta a királyt a római katolikus egyházzal szemben megillető főkegyúri jogot, csak az országgyűlés hozzájárulásával gyakorolhatta a hadüzenet jogát,¹⁰⁶ s – mindennek tetejébe – nem illette meg a „felség” megszólítás. Személye ugyanakkor sérthetetlen volt, és ugyanolyan büntetőjogi védelem alatt állt, mint a királyé. Később azok az elemek kerültek előtérbe, amelyek egy király hatáskörét idézték. A felsőház visszaállítása (1926) után, mint államfő, abba eleinte 40, később 87 személyt élethossziglanig kinevezhetett, amivel befolyásolhatta az országgyűlés összetételét is. A törvényalkotás során vétőjoggal rendelkezett, amit 1937-ben kibővítettek. Az országgyűlést bizonyos feltételek esetén elnapolhatta és feloszlathatta,

jelentősége inkább az, hogy ha így lett volna, akkor Horthy Miklósnak Károly halála után más lett volna a közjogi helyzete. Az adott szerző ezzel kapcsolatos álláspontját lásd Képes György: *A kormányzó. Királyhelyettes vagy de facto köztársasági elnök?* In: *Viginti Quinque Annis II.* Szerk.: El Beheiri Nadja – Szabó István. Budapest, Pázmány Press, 2020. 333–359.

¹⁰⁵ A kormányzói jogkör jellegéről, általános jelleggel is, lásd Gábor Gyula: *A kormányzói méltóság a magyar alkotmányjogban.* Budapest, Athenaeum, 1932, Egyed István: *A király helyettesítése és a nádori intézmény felújítása. Jogállam.* 20. évf. 1921/8. 281–291. és Mezey, Barna: *Staatspräsident und Reichsverweser. Republik oder Monarchie? Der Weg der Staatsform in Ungarn 1919–1920.* In: *Das Staatsoberhaupt in der Zwischenkriegszeit.* Szerk.: Brauneder, Wilhelm – Szabó István. Budapest, Pázmány Press, 2011. 11–22.

¹⁰⁶ A kormányzónak a katonai szervezet vonatkozásban és azon belül gyakorolható jogait illetően lásd Kelemen Roland: *A katonai igazságszolgáltatás Magyarországon 1867–1949.* Budapest, Gondolat Kiadó, 2017. 180–181.

s az ezzel kapcsolatos korlátozásai 1933-ben megszűntek. 1937 után a kormányzói tisztt megüresedése esetére „utódajánlási joga” lett, 1942-ben pedig létrehozták a kormányzóhelyettesi tisztséget, amelynek betöltője megbízottjaként is eljárhatott. E helyettes – akinek 1942-ben a kormányzó fiát, Horthy Istvánt választották meg – a kormányzói tisztt megüresedése esetén a jog szerint (bizonyos korlátozással, például az utódkijelölést kivéve) elláthatta a kormányzó hatásköreit is.¹⁰⁷

Mindebből esetleg úgy tűnhet, mintha előkészítették volna a trónnak egy nemzeti királlyal való betöltését, amelynek kapcsán felvetődött magának Horthy Miklósnak vagy valamelyik fiának, esetleg unokájának a neve is.¹⁰⁸ Ez azonban megalapozatlan következtetés. Horthynak ugyanis, mint reformátusnak, nem volt komoly esélye egy „apostoli királyság” trónjára, amit a korabeli közfelfogás szerint csak katolikus tölthetett volna be. (Ezért volt olyan közjogász, aki szerint a kormányzói tisztséget fejedelemnek kellett volna nevezni.) A királyválasztás szempontjából az adott korban többen is „szóba jöttek”, olykor egyenesen „szóba hozták magukat”. Egyikük Habsburg-Tescheni Albert főherceg, vagyis Albrecht királyi herceg volt, aki azonban – a frankhamisítási ügybe történt belekeveredésén (1925), válásán és *mésalliance* második házasságán túl – azért nem rendelkezett igazi eséllyel, mert nem lett volna nemzeti uralkodó, amit a királyválasztók többsége szeretett volna. Horribile dictu felmerült még egy román–magyar perszónalunio lehetősége is valamely hagyományos uralkodócsaláddal, például a Savoyai-ház tagjával vagy valamely olasz herceggel, ám ezeknek akkor sem volt realitása, még ha tervük egy-egy diplomáciai levélváltásban vagy más módon esetleg nyomot is hagyott. Szóba került egy Teck herceg is, akinek bizonyos fokig magyar vér csörgedezett az ereiben, hiszen Rédey-utód volt, s rokoni

¹⁰⁷ A kormányzói jogkör kiterjesztéséről már a korban hatalmas szakirodalom született. Lásd – egyebek mellett – Bölöny József: *A kormányzói jogkör kiterjesztésének kérdéséhez*. Budapest, Gergely, 1936 és *Az 1937: XIX. tc. a kormányzói jogkör kiterjesztéséről és a kormányzóválasztásról*. Budapest, Gergely, 1937; Buza László: *A kormányzói jogkör kiterjesztése*. *Jogállam*. 36. évf. 1937/3–4. 109–115., Téglássy András: *Utóhang a kormányzói jogkör kiterjesztésének kérdéséhez*. Szerencs, Farkas E., 1937; Csekey István: *A kormányzói jogkör reformja*. *Acta Litterarum c Scientiarum Reg. Universitatis Hung. Franciscus-Iosephinae* [Szeged]. Sectio Jur.-Pol. Tom. X. Fasc. 5. 105–161.; Zsedényi Béla: *A kormányzói jogkör kiterjesztése*. *Magyar Jogi Szemle*. 18. évf. 1937/3. sz. 81–101.; Tihanyi Lajos: *A kormányzói jogkör kiterjesztése és a királykérdés*. *Magyar Jogi Szemle*. 18. évf. 1937/2. sz. 3–77.; Ottlik László: *A kormányzói intézmény reformja*. *Magyar Szemle*. 1937/3. sz. 215–230. *A kormányzóhelyettesről* Egyed István: *A kormányzóhelyettes*. *Magyar Szemle*. 1942/6. (178.) sz. 281–283. A későbbi szakirodalomból lásd Szabó István: *A kormányzó jogállása 1920–1944*. *Publicationes Universitatis Miskolciensis Sectio Juridica et Politica*. [Miskolc] 1996. 117–172.

¹⁰⁸ Hogy Horthynak valóban voltak-e dinasztikus tervei, ezt ma már lehetetlen eldönteni. Valószínű, hogy a „dinasztiaalapítási gondolat” nem tőle származott, ő csupán nem tiltakozott ellene. A trónbetöltés lehetőségeinek kérdéseiről lásd Speidl Zoltán: *Végállomás: Madeira. Királykérdés Magyarországon (1919–1921)*. Budapest, Kairosz Kiadó, 2012.; Szabó István: *A királyi trón betöltése körüli viták a két világháború közötti Magyarországon*. *Iustum Aequum Salutare*. 2006/1–2. sz. 171–189. Lásd még *Serédi Jusztinián, hercegprímás, feljegyzései 1941–1944*. Szerk.: Orbán Sándor és Vida István. Budapest, Zrínyi Kiadó, 1990. különösen 29., 91. és 115.

kapcsolatban állt az angol királyi családdal is, ám valószínű, hogy ezt a szálát is inkább a korabeli spin-doktorok erőltették, semmint a komoly politikusok. A királyválasztás lehetősége mindazonáltal egyes politikai csoportokban, különösen a szélsőjobboldalon folyamatosan napirenden volt,¹⁰⁹ a mérvadó politikai erők azonban nem számoltak vele.

Végül, ami a korabeli politikai problémákat illeti, azok kapcsán azt kell itt megemlíteni, hogy a korszak amúgy is bonyolult politikai palettáját a legitimisták és a szabad királyválasztók ellentétei tovább színezték. Akik amúgy a legtöbb dologban egyetértettek volna, különböző politikai csoportokhoz csatlakoztak. Ennél is fontosabb, hogy az államforma rendezetlensége nem tette lehetővé a rendszer alkotmányjogi konszolidálását, sőt – tekintettel arra is, hogy az ideológiában az autoritás és rend összefüggéseit, a Szent Korona-tant, valamint a monarchikus elv jelentőségét hangsúlyozták – egyenesen *delegitimációs* nehézségekhez vezetett. Mert hát mi csoda királyság az, ahol – miközben fel kívánják használni a monarchia évezredes legitimációs potenciálját – a szó szoros értelmében elkergetnek egy királyt! Nem egyszerűen „király nélküli”, hanem „királyellenes” királyság – mondhatná valaki. S amit mondani lehet, azt valahol, valaki szinte biztosan kimondja.¹¹⁰

KÉNYSZERES VÁLASZTÁSOK ÉS ÁTHIDALÓ ELMÉLETEK ♦ Az államforma 1920 és 1944 közötti konkrét *mibenlétét* illetően végső soron két jellegzetes álláspont – bizonyos értelemben „kényszerűségből választó” elgondolás – létezett, és létezik ma is, melyek mellett megjelent a két nézet közötti közvetítő vagy áthidaló megoldások keresése is.

Az egyik szerint a magyar állam az adott korban monarchia „maradt”. Ezt fogalmazták meg a törvények, és ezt sugallták az állami hivatalok és intézmények is. A legtöbb korabeli közjogász Magyarországot királyságként jellemezte, s ma is ez tekinthető többségi véleménynek. Ezen álláspont jogi igazságértékéhez szükség volt az ún. semmisségi törvényben foglalt jogi fikcióra; történeti-szociológiai értelmű kezeléséhez pedig e fikciós feltételezés valóságként való elfogadására: „tegyünk úgy, mintha 1918. október 15. és 1920. február 29. között nem történt volna semmi!”

E nézet némileg módosított formája az lett volna, hogy az államforma 1920-ban, illetőleg törvényi szinten 1921-ben újra monarchia „lett”, amennyiben a detronizációs törvény kétségtelenül elkötelezte magát a monarchia mellett. Ez utóbbi nézet álláspontom szerint egy ideig vállalható és tartható lett volna; de beszédes tény, hogy – tudomásom szerint legalábbis – ezt akkor senki nem képviselte.

¹⁰⁹ Az egyik kísérletről lásd Kerepeszki Róbert: „Éljen I. Miklós, Magyarország Királya!” Egy politikai gyűlés háttere és körülményei. In: *Emlékkönyv L. Nagy Zsuzsa 80. születésnapjára*. Szerk.: Kovács Zoltán – Püski Levente. Debrecen: k. n., 2010. 135–152.

¹¹⁰ Nálunk ennek kimondására csaknem száz évvel később került sor; vö. Orbán Krisztián: Száz év szorongás. In: *Hegymenet*. Szerk.: Jakab András és Urbán László. Budapest, Osiris Kiadó, 2017. 78.

Annak eldöntése, hogy Magyarország államformája 1920/21-ben monarchia „maradt” vagy az „lett”, a jogfolytonosság kérdésében való állásfoglalástól függ. A korabeli közjogi irodalom ezt intenzíven tárgyalta, de az alaki és anyagi jogfolytonosság (megítélésem szerint téves kritériumokon nyugvó) megkülönböztetésével. Az előbbi szerint – melyet például Molnár Kálmán képviselt – az ország közjogi viszonyait „csupán az alkotmány értelmében arra hivatott tényezők” változtathatják meg, *az előírt rend szerint*. Az utóbbi – többségi, bár bizonytalan lábakon álló – nézet szerint (melyet például Egyed István és Tomcsányi Móricz hangsúlyozott) a változásoknak a történeti alkotmány szellemének kell megfelelnie, az alakítások azonban nem fontosak.¹¹¹ Mivel a jogfolytonosság meg nem szakadásának tézise 1920/21-ben IV. Károlynak kedvezett, az utóbbiak – kimondva vagy kimondatlanul – azzal vádolták az előbbieket, hogy Habsburg-pártiak, ami azért volt túlzás, mert az előbbiek szerint az alaki jogfolytonosság alapján el lehet jutni bármilyen uralkodói házhoz, sőt akár a köztársasághoz is, csak éppen a formai követelmények betartásával. A forradalmak persze, mint tudjuk, nem nagyon tisztelik a jog formaságait. A vita középpontjában – akkor – az eckartsai nyilatkozat érvényessége állt. A legitimisták szerint ugyanis az nem volt a monarchia megszüntetésének vagy az ahhoz való hozzájárulásnak tekinthető, de még csak a trónról való érvényes lemondásnak sem, mert mindehhez a formai kellékeken (például az ellenjegyzésen) túl a magyar országgyűlésnek is hozzá kellett volna járulnia.¹¹²

Akár monarchia lett, akár az maradt a magyar állam 1920/21-ben, tény, hogy (a trónfosztás után) király nem volt a láthatáron, sőt még csak reális esélye sem volt annak, hogy a trónt – ha megvolt még – „komolyabb politikai konfliktusok nélkül, széles társadalmi konszenzus alapján betöltsék”.¹¹³ Ezért ezt az álláspontot differenciálni kellett. E differenciálás körébe tartozott a *de jure* és a *de facto*, illetőleg a „jogi” és a „politikai értelemben vett” államforma megkülönböztetése, a „kvázi monarchia” és „kvázi köztársaság” kifejezések használata, valamint az a különös állás-

¹¹¹ Lásd erről Schweitzer: *i. m.* (2014) és Wiener: *i. m.* (2017).

¹¹² Megjegyzésre érdemes, hogy a jogfolytonosság megszakadása időpontjának – tekintettel arra, hogy az 1918/19-es megszakadás–folytonosság kérdése máig lezáratlan – az Alaptörvény deklarációja miatt (vö. az állami önrendelkezés 1944. március 19-i elvesztése és 1990. május 2-i „visszaállása”) újra alkotmányos jelentősége van. Lásd ezzel kapcsolatban Sente Zoltán: A historizáló alkotmányozás problémái – a történeti alkotmány és a Szent Korona az új Alaptörvényben. *Közjogi Szemle*. 4. évf. 2011/3. sz. 1–13. és Orbán Endre: Az alaptörvény paradoxonjai – átmenetből? átmenetbe! *Közjogi Szemle*. 2013/2. sz. 51–58. Megjegyzésre érdemes az is, hogy az „1944. március 19-i” dátumot – ismereteim szerint legalábbis – először Mindszenty József fogalmazta meg az amerikai külügyminiszter-helyetteshez írott 1958. január 10-i levelében: „A jogfolytonosság alapján ehhez [ti. 1944. március 19-éhez] kell visszatérnünk. Csakis 1944-et tekinthetjük »normális« évnak.” Idézi Balogh Margit: Mindszenty József primás-érsek és az államforma kérdése 1945–1946-ban. *Magyar Egyháztörténeti Vázlatok*. 2010/3–4. sz. 119.

¹¹³ Püski Levente: *A Horthy-korszak 1920–1941*. Budapest, Kossuth Kiadó, 2013. 261.

pont, hogy a kormányzó jogállását a „meg nem koronázott király” jogállásából lehet levezetni.¹¹⁴ Gyakori volt a probléma elméleti elmaszatoztatása is; például amikor az államformára vonatkozó kérdésre a kormányforma meghatározásával válaszoltak, vagy egyáltalán nem válaszoltak.¹¹⁵

A másik álláspont az volt, hogy Magyarország a szóban forgó korszakban valójában köztársaság volt. Ez kétségtelenül radikális pozíció. A hazai szerzők között nem is akadt senki, aki kimondta volna. A kívülről jött elemző azonban nem udvariaszkodott: az államfő jogállását vizsgálva az osztrák köz- és közigazgatási jogász, Adolf Merkl egyértelműen kijelentette, hogy „a mai [1925] Magyarországot az államfő jogállásának törvényes szabályozása alapján a köztársaságok közé kell soroznunk”. Később ugyanezt rögzítette általános jelleggel is: „Magyarország jelenleg [1925-ben] – tekintet nélkül monarchikus múltjára s talán ugyancsak monarchikus jövőjére – tiszta, hamisítatlan köztársaság.”¹¹⁶ Merkl, aki Kelsen tanítványaként különbséget tett az állam és a jog szociológiai és jogászai fogalma között, ezt nyilvánvalóan a szociológiai szemlélet alapján rögzíthette, hiszen a törvények 1921 óta mást mondtak. Visszafogott körben, egy Concha Győzőhöz írt magánlevélben, hasonlóan fogalmazott Barabási Kun József is, már 1923-ban: „Nálunk ma igazában nem királyság, hanem köztársaság van. Kormányzóval az élen. S úgy látszik – írta –, a provizórium definitivummá akar átvedleni.”¹¹⁷

¹¹⁴ Lásd Faluhelyi Ferenc: *Magyarország közjoga*. Pécs, Karl Konyvesbolt, 1926. 2. kötet, 6. A kérdést elemezve Schweitzer Gábor így fogalmazott: az egyetemi közjogászok közül „Faluhelyi Ferenc volt az egyetlen, aki – még ha nagyon visszafogott formában is – Magyarország kvázi köztársasági államformája mellett foglalt állást”, mondván Magyarország államformája „*ma* [1926-ban] *ténylegesen* a köztársasági államformájú államokéhoz *hasonló*”. Ezzel szemben Egyed István „egyáltalán nem tartotta szerencsésnek annak hangoztatását, hogy hazánk államformája a köztársasági államformához hasonlatos. Álláspontja szerint ugyanis a kormányzó jogállását a »meg nem koronázott király« jogállásából lehet levezetni”; Schweitzer: *i. m.* (2014) 13. Lásd még ehhez Schweitzer Gábor: A „magyar királyi köztársaságtól” a magyar köztársaságig. *Acta Humana. Emberi jogi közlemények*. 5. évf. [új folyam] 2017/1. sz. 27–38.

¹¹⁵ Zsedényi Béla szerint például „államformánk ma is alkotmányos, parlamentáris monarchia”; vö. Zsedényi Béla: A magyar alkotmányjog fejlődése 1918-tól 1938-ig. Miskolc, Ludvig, 1939. 3. Rusznák Rezső pedig *A kormányformák értelme és tartalma*. Budapest, Pfeifer, 1928. című könyvecskéjében – miközben a magyar alkotmányt is elemzi – egyetlen helyen sem tesz említést arról, hogy Magyarországnak (bármilyen) államformája is lenne.

¹¹⁶ Merkl, Adolf: A mai Magyarország államformájának kérdéséhez. *Jogtudományi Közöny*. 60. évf. 1925/1. sz. (33–35.) 34. Merkl szerint továbbá az államforma kérdése az államutódlás kérdésével is összefügg: „Magyar földön ennél fogva 1918 óta az államforma megváltozásával háromszor megszűnt a jogászai értelemben vett állam azonossága is; a monarchiára három, lényege szerint különböző köztársaság következett: a demokratikus, a bolsevista és a jelenlegi royalista színezetű arisztokratikus köztársaság”; vö. *ugyanott*.

¹¹⁷ Barabási Kun József levele Concha Győzőhöz. Idézi: Schweitzer Gábor: *Közjogi provizórium, jogfolytonosság, új közjogi irány*. Az 1919/1920–1944 közötti magyarországi alkotmányjog-tudomány vázlat. 1–2. rész. *Közjogi Szemle*. 7. évf. 2014/1–2. sz. (8–16. és 9–20.) 15.

E nézetnek még mostanában is vannak hívei. Kende Péter – egy részben ugyancsak kívülről jött, mert sokáig emigrációban élt elemző – úgy fogalmazott, hogy a „realista szemlélet” „Horthyt korlátozás nélküli időre megválasztott köztársasági elnöknek tekinti”. Eszerint „az, hogy Magyarországnak ez időben királyi törvényszékei, magyar királyi vasútjai és [királyi] postája volt, nem tekinthető perdöntő bizonyítéknak azzal a lényeges körülménnyel szemben, hogy a király helyét közemberi sorból jött, választott államfő foglalta el.”¹¹⁸

A kényszerűségből történő választást elfogadó teóriák mellett megjelentek a két nézet közötti közvetítő vagy áthidaló megoldáskeresések is. Már a fenti „kvázi ez / kvázi az” és a „de iure ez / de facto az” megkülönböztetések használata is e törekvésre utalt. Ezeknél leleményesebben, egyfajta kisegítő elmélet révén oldotta meg a problémát a később szerencsétlen sorsú miskolci jogászprofesszor, Zsedényi Béla, aki szerint a forradalmak egy jogilag üres teret, *vacuum iuris* hoztak létre. Ez a *vacuum iuris* – szerintem (bár Zsedényi ezzel talán nem értene egyet) – közjogi joghézagnak mondható, s addig tart, amíg az új rend legerősebb hatalmai, gyakorlatilag illegitim módon, meg nem alkotják azt az új jogot, ami az új jogrendszer alapja lesz.¹¹⁹ Ebben – a Georg Jellinek és Somló Bódog elméleteire emlékeztető – érvelésben az hangsúlyozódik, hogy vannak helyzetek, amikor az alkotmányozás vagy az alkotmányozó jogalkotás új legalitást teremt. Azt azonban Zsedényi nem mondta ki, amire én hajlanék, hogy ez egy új – a háborús és forradalmi összeomlás után újjraalapított – állam legalitása lehet. Ahhoz persze, hogy az legyen, ennek az új államhatalomnak legitimnek is kell lennie, mégpedig történeti tendenciája szerint, azaz hosszú távon, hiszen e tekintetben csakis a legitimitás alapozhatja meg a legalitást.

A PROBLÉMAKÖR ÖSSZEZŐ ÉRTÉKELÉSE ♦ Mit nyerünk azzal, ha a magyar történelem szóban forgó korszakának államformáját nem monarchiának és nem is arisztokratikus, királyi vagy másmilyen köztársaságnak mondjuk, hanem a király nélküli királyság kifejezést használjuk rá? Elsősorban azt, hogy akár az alkotmányjogi elméletben, akár a történeti elemzésekben a valósághoz közelebbi, a reális folyamatokat jobban megragadni képes fogalmi rendszert alkalmazunk. Nem kell elfogadnunk a monarchia–köztársaság dualitására épülő rendszer vá-

¹¹⁸ Kende Péter: A reszpublika a magyar történeti tudatban. In: *Még egyszer a párizsi toronyból*. Budapest, Új Mandátum Könyvkiadó, 2003. 217.

¹¹⁹ Zsedényi, Béla: *A vacuum iuris*. Miskolc, Magyar Jövő, Miskolci Jogászélet Könyvtára, 1928. 34. és *A magyar alkotmányjog fejlődése 1918-tól 1938-ig*. Miskolc, Miskolci Jogászélet Könyvtára 1939. Lásd ehhez Ruzsoly József: *Három borsodi örökgyógyó*. Miskolc, Felsőmagyarországi Kiadó, 1992. 117–171. és Stipta István: Zsedényi Béla alkotmányjogi nézetei. In: *Tanulmányok Zsedényi Béla születésének 100. évfordulója tiszteletére*. Szerk.: Csíki Tamás. Miskolc, Hermann Ottó Múzeum, 1995. 17–23.

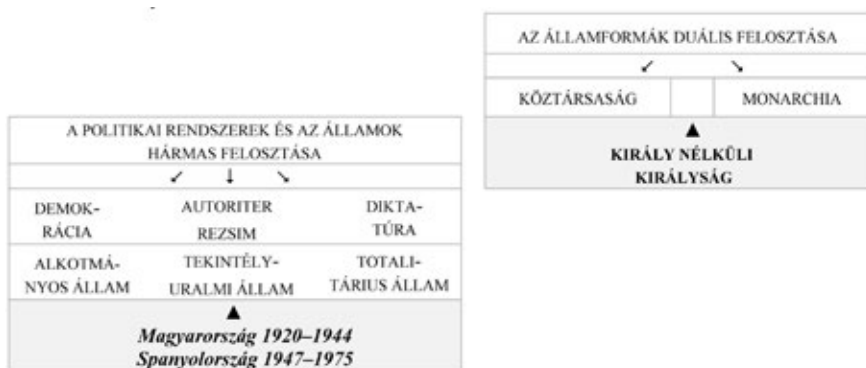
lasztási kényszerét, ugyanakkor arra leszünk ösztönözve, hogy ismerjük el e kor-szak magyar államának különleges, sőt „formátlan” jellegét és rendkívüli voltát. A király nélküli királyság ugyanis – miként a republikánusok nélküli köztársaság vagy egy köztársaságnak mondott kormányzóság stb. – „formátlan államforma”, legyen bármilyen különös is e kifejezés: nem „királyság, kormányzóval az élen”, hanem „monarchia, kormányzóval a király helyén”. Ezért is lehetett olyan sok köz-jogi kérdés tisztázatlan benne.

Kiemeli e fogalom továbbá a korabeli helyzet teljesen egyedi jellegét is: azt, hogy az olyasmi volt, ami azelőtt egyetlen más népnek sem jutott eszébe soha, s azóta is csak egy, a spanyol próbálkozott vele 1947 és 1975 között. A dolog külön-legességét illetően egyetérthetünk Gábor Gyula korabeli megállapításával: „arra a fonák közjogi helyzetre, amelyben Magyarország az államfői kérdés tekintetében ma [1932-ben] létezik, nemcsak hazánk történetében, de sehol a világon precedens nincsen.”¹²⁰ A király nélküli királyság kifejezés használatával persze nemcsak ezt az egyedi jelleget, hanem azt a tényt is elismerjük, hogy a magyar politikai csoportok két és fél évtizeden keresztül nem tudtak – talán nem is akartak – királyt választani.

E szempont a terminus elfogadásának egy további előnyét is megmutatja, ami az állami és a politikai rend értékelésének szinkronizálhatóságában áll. Egy „király nélküli királyság” a hagyományos államformák síkján úgy áll a monarchia és a köztársaság között, hogy mindkettőből tartalmaz valamit, miközben önálló minőséget ölt magára. Vagyis egyfajta *köztes* államformát jelent az ilyen közteséget egyébként el nem ismerő duális rendszerben. A hozzá társuló politikai rend, az ún. Horthy-rendszer – melyet az ezzel kapcsolatos esetleges viták ellenére is leginkább tekintélyuralminak minősíthetünk¹²¹ – ugyancsak köztes helyen áll az államformák triászát a legutóbbi időkben felváltó hármas rendszerben az alkotmányos és a totalitárius államok között. Megjegyzem, hogy ez a későbbi spanyol helyzetre is áll: annak a király nélküli királyságnak a politikai rendszere, a Franco-rendszer ugyancsak autoriter rezsim volt. Talán még azt is kijelenthetjük, hogy ahol közjogi szinten egy „király nélküli királyság” kialakul, ott tekintélyuralmi rendszerre számíthatunk. Bár ez nem jelenti azt, hogy tekintélyuralmi államnak ez lenne a szükségképpeni államformája, amint azt a két világháború közötti Lengyelország példázza. A két pozíciót – a fenti rendszerekben – vizuálisan a 26. sz. ábra mutatja.

¹²⁰ Gábor Gyula: *i. m.* (1932), 185. A kérdéssel kapcsolatban lásd még Techet, Péter: Adolf Merkl über die Staatsform des Königreichs Ungarn ohne König. Anwendung der 'Reinen Rechtslehre' auf die ungarische Rechtskontinuitätsthese der Zwischenkriegszeit. *Zeitschrift für öffentliches Recht.* 2023/1. sz. 11–54.

¹²¹ E vitákhoz lásd Boros Zsuzsanna és Szabó Dániel másutt hivatkozott írásait.

26. sz. ábra: A „király nélküli királyság” helye az államformák rendszerében és az amögötti politikai struktúrák elhelyezhetősége a politikai rendszerek között

A terminus alkalmazása egy vonatkozásban viszont kétségtelenül hátrányos következményekkel járhat. Ez az, hogy az 1920 utáni helyzetet így minősítve nem adódik mintegy észrevétlen magától értetődőséggel és megkérdőjelezhetetlenül az a következtetés, hogy az 1920-ban kiépült magyar állam – az ún. „trianoni Magyarország” vagy „kis” Magyarország – a „történelmi” vagy „nagy” Magyarország folytatása. Ezzel elveszik az a lehetőség, hogy a csaknem ezer éves magyar állam hagyományai, sikerei és ragyogása felhasználhatók a Trianonban kialakított keretek között létrejött állam rendjének legitimálására. E hagyományokhoz a monarchia még akkor is hozzátartozott, ha a korona a Habsburgok fején volt. Aki az 1920-as években lemondott a (hagyományosan felfogott) monarchiáról, vagy annak formális „visszaállítása” lehetőségéről, az erről a legitimációs lehetőségről is lemondott.

Jól szemlélteti ezt a szempontot Tihanyi Lajos rövid tanulmánya, mely nem mélyenszántó államformatani elemzésével tűnt ki a „tizenkettő egy tucat”-jellegű írások közül, hanem a dolog egyik lényegi elemére utaló szövegezésével. Az egyébként ügyvédként működött szerző nem sokkal a Habsburg-ház detronizálása után a királyság államformája mellett szólva így fogalmazott: „Szakítani alkotmányunknak a magyar nép nemzeti és állami egységét ezeréves erővel hirdető történelmi jellegével, megfosztani állami létünknek intézményeiben megnyilvánuló alapelveit az ezeréves fejlődés-adta erőtől, és ép[p]en ma [1922-ben], mikor nem a *sivár jelen*, csupán a *történelmi múlt* lehet a *magyar jövő* biztos alapja, több lett volna a bűnnél... *plus qu'un crime... une faute...*”¹²² Másként fogalmazva és továbbgondolva: az emberek általában a jövő alakítása végett akarják uralni a jelent, a jelen uralásával azonban

¹²² Tihanyi Lajos: Államformánk. *Jogállam*. 21. évf. 1922/1–2.sz. (4–8) 8. (kiemelés csak itt). A francia szólás – *C'est pire qu'un crime, c'est une faute*: Ez több, mint bűn; ez hiba – Antoine de Boulay gróf *bon mot*-ja, melyet az utókor tévesen Fouchénak vagy Talleyrand-nak szokott tulajdonítani.

hatalmukba kerül a múlt alakítása is. Ezzel hatalmuk igazolására felhasználhatják a múlt dicsőségét és ragyogását, akár eltüntetve azt a foltot is (jelen esetben a történelmi Magyarország teljes összeomlását a világháború végén, illetőleg az után), ami e dicsőségen esett.

Sőt, e terminust használva fel kell vetni annak legalább a lehetőségét, hogy 1920-ban a régi magyar állam romjain – a szép szavak és a közjogi fikciók ellenére – nem a régi Magyarországot kezdték el újjáépíteni jelentősen kevesebb állampolgárral és jelentősen kisebb államterületen, hanem – a Párizs környékén meghatározott keretek között – egy „új Magyarországot” hoztak létre; tehát bizonyos értelemben államalapítók voltak. Vagyis e terminust használva legalábbis kérdésként fel kell vetni, hogy a „trianoni” Magyarország létrejötté vajon nem egy új magyar állam kezdete volt-e. E lehetőséget most csak felvetem, a részletes választ az ahhoz mozgósítani szükséges történeti és elméleti anyag feldolgozásának több okbólí lehetetlensége miatt itt még csak meg sem kísérelhetem. Álláspontomat azonban – amint e kötet különböző helyein elszórt utalások jelzik – egy e kérdésre adható hipotetikus válaszként nem rejtettem véka alá.

3. A REPUBLIKANIZMUSRÓL

UGRÁS AZ ÚJKOR ELEJÉRE ♦ Ha már az Olvasó e kötet előző részének „*remake*-elései” során hozzászólt a történelmi ugrásokhoz, egy további esetben is számítok türelmére, s ha engedi, a XX. századi magyar közjog világából az újkor elejére röpítem. A republikanizmus helyi értékének meghatározásához ugyanis először azt az újkor elején kialakult elmélettörténeti szituációt kell megvilágítani, amelyben – a nyugat-európai fejlődésben legalábbis – az államforma-probléma először relativizálódott, majd újra fontossá vált, s egyes országokban kibontakozott a republikánus politikai kultúra. A magyar eszmetörténetben nem volt ilyen hullámvész, relativizálódás és abszolút értékévé válás, s ezért a republikanizmusnak is más lett a helyi értéke. Ennek belátásához először három klasszikus egyetemes álláspontot villantok fel, majd rátérek a fejezet tárgyára.

MACHIAVELLI JELENTŐSÉGE ♦ „*Tutti gli Stati, tutti i dominii che hanno avuto, e hanno imperio sopra gli uomini, sono stati e sono o Repubbliche o Principati*” – „Az állam és az uralom minden fajtája, mely valaha is hatalmában tartotta az embereket, köztársaság vagy egyeduralom volt, s ma is az.”¹²³

¹²³ Machiavelli, Niccolò: A fejedelem. In: *Niccolò Machiavelli művei*. 2 kötet. Ford.: Lutter Éva és mások. Budapest, Európa, 1979. 1. kötet, 7. (Az itt idézett magyar szöveg egy ponton, az „állam” szó használata miatt eltér a hivatkozott kötetben olvashatótól.) Lásd még Skinner, Quentin: Machiavelli

Ezzel a látszólag semmitmondó, valójában azonban nagyon is komoly következményekkel járó mondattal kezdődik a modern politika- és államtudomány első jelentős alkotása, Niccolò Machiavelli főműve, *A fejedelem*. Nem az abban kifejtett államformatannak köszönheti ugyan jelentőségét, hanem a szerző politikáról és államról kifejtett rendhagyó nézeteinek, ám az államok rendszerezése és tipológiája terén is bírt némi jelentőséggel. A köztársaságot egyesek már a késő középkorban is a monarchia ellentétéként emlegették,¹²⁴ mégis Machiavelli volt a duális tipológia első komoly megfogalmazója. Vagyis az ő műveinek köszönhető, hogy a köztársaság mint államforma és a republikánizmus mint politikai eszme pozitív jelentést kapott. Machiavelli persze – amint a szakértők arra gyakran felhívják a figyelmet – *A fejedelemben* inkább a monarchiát, másik fontos munkájában, a *Beszélgetésekben* inkább a köztársaságot preferálta. Vannak, akik vitatják ezt; a kérdést azonban itt nem kell eldöntenünk – most fontosabb, hogy miért és hogyan dicsérte fel a köztársaságot.

Abból indult ki, hogy az állam formája összefügg a hatalomnak alávetettek erkölcsével: a romlott nép erőskezű egyeduralkodót kap (érdemel), a romlatlan pedig köztársaságot. „Ha romlott az állam – fejtegette a hazai szakirodalomban Machiavelli szövegeinek elemzője, Paczolay Péter –, akkor abszolút hatalmú uralkodóra van szükség: »ahol az emberanyag már ennyire megromlott [mint Firenzében], és a törvények nem elegendők az indulatok féken tartására, ott nagyobb erő szükséges a rend biztosításához, ez a nagyobb erő pedig a királyi kéz, amely kivételes és korlátlan hatalommal gátat vet a hatalmasok túlzott nagyravágyásának és romboló tevékenységének.« A válság megoldásához rendkívüli képességű és hatalmú államférfira van szükség, aki »újrakezdi« az államot. A romlatlan, erényes nép többre méltó: a köztársasági szabadságra, ahol a hazaszeretet polgári büszkeséggel társul, és a közügyek az elsődlegesek a polgárok számára: »nem az egyéni haszon, hanem a közjó teszi nagyvá az államokat«” – olvashatjuk az elemzésben.¹²⁵ Ilyen és ehhez hasonló általános okfejtések keretei között bontakozott ki az ókori hagyományok talaján álló modern republikánizmus, amely aztán a XX. század folyamán a közjogi szerkezetek terén is átalakította az államokat.

Beszélgetései és a republikánus eszmék prehumanista eredete. In: *A koramodern politikai eszmetörténet cambridge-i látképe*. Szerk.: Horvay-Hörcher Ferenc. Pécs, Tanulmány Kiadó, 1997. 55–71. és Skinner, Quentin: *Machiavelli*. Ford. Pálosfalvi Tamás. Budapest, Atlantisz, 1996.

¹²⁴ Isensee szerint – vö. Isensee, Josef: Republik. Sinnpotential eines Begriffs. *Juristenzeitung*. 36. évf. 1981. (1–8.) 4. – a monarchia–köztársaság felosztás nem Machiavellitől származik, ahogyan azt a szakirodalomban általában tartják, hanem először az itáliai humanista festő-építész és filozófus-költő, Leon Battista Alberti (1404–1472) fogalmazta meg.

¹²⁵ Paczolay Péter: Machiavelli és a reneszánsz állam. *Rubicon*. 7. évf. 1996/4–5. sz. 16–20. Lásd még ehhez Paczolay Péter: *Államelmélet I. Machiavelli és az államfogalom születése*. Budapest, Korona Kiadó, 1998. és Rubinstein, Nicolai: Machiavelli and Florentine republican experience. In: *Machiavelli and republicanism*. Szerk.: Bock, Gisela – Skinner, Quentin – Viroli, Maurizio. Cambridge, Cambridge University Press, 1990. 3–16.

BODIN SZEREPE ♦ Ugyanebben a történelmi korszakban két szempontból Jean Bodin elmélete is komoly változásokat hozott. Az egyikre, az államforma és a kormányzás formájának a megkülönböztetésére a II. rész 3 fejezetében már utaltam. Ezt Jean Bodin elmélete azzal tette lehetővé, hogy különbséget tett a „ki uralkodik?” és a „hogyan uralkodik?” kérdései között, amiket az általa bevezetett új fogalmi rendben, a szuverenitás terminológiájában fogalmazott meg: kié a főhatalom?, miként él vele, aki azzal rendelkezik, vagyis mi a „kormányzás módja”.¹²⁶ Bár műveivel sokáig nem váltott ki nagy hatást, évszázadokkal később azonban, amikor is írásai népszerűek lettek, e megkülönböztetés alapot adott arra, hogy az államformák tana a kormányzati intézmények iránti érdeklődéssel és a kormányozhatóság szempontjának középpontba állításával a kormányzati és a politikai rendszerek elemzésévé váljon.

Elméletének másik itt szóba jövő eleme gondolati rugalmatlansága, sőt merevsége volt, ami az azzal járó választási kényszer kiemelése miatt fontos. Az államformákat illetően azon a véleményen volt, hogy „csak három államforma van”, nevezetesen monarchia, arisztokrácia és demokrácia, s „vegyes államforma” nem létezik. Egy állam kormányzata – fogalmazott – lehet többé vagy kevésbé demokratikus, többé vagy kevésbé arisztokratikus, illetőleg többé vagy kevésbé királyi – az államformát illetően azonban, hangsúlyozta, nincs „többé-kévesbé”: a három forma keveredése alapján állam nem létezhet. Ám azt nagyon is lehetségesnek tartotta, hogy a hatalomgyakorlás módszerei keveredjenek: vagyis van olyan monarchia, amit arisztokratikusan, s olyan is, amit demokratikusan kormányoznak – állította.¹²⁷

E lehetőségeket Bodin még nem „kormányformának” nevezte; s mibenlétüket a történelmi tapasztalat alapján próbálta megállapítani. Például úgy vélte, hogy a monarchikus államformán belül két kormányforma van: „királyi”, azaz törvényes, és „despotikus”, azaz zsarnoki. A „despotikus monarchia – fogalmazott – zsarnokság”, ami ellenkezik a természeti törvénnyel.¹²⁸ Ám még az ilyen rendszer is lehet tartós – tette hozzá –, ha belenyugszanak. Általában ő is úgy vélte, miként előtte többen, hogy „az államformákat az emberek természetéhez kell igazítani”; ebben az értelemben Montesquieu-nek volt mit folytatnia. Jelentősége mindazonáltal a most tárgyalt kontextusban abban állt, hogy a „tisza formák” közötti választást ösztönözte, mi több: kényszerítette rá az államformák elemzőire. E tekintetben azonban álláspontja nem vált meghatározóvá, sőt egy ideig kifejezetten háttérbe szorult az angol (Hobbes) és a skót (Hume) állásponttal szemben, melyet egy filozofikus költő (Pope) fogalmazott meg plasztikusan.

¹²⁶ Bodin, Jean: *Az államról. Válogatás* (eredetileg: *Les six livres de la republique*. 1576). Ford.: Máté Györgyi és Csűrös Klára. Budapest, Gondolat Kiadó, 1987. 126. és 135.

¹²⁷ *Ugyanott*, 127., 170., 132. és 135.

¹²⁸ *Ugyanott*, 137. és 144.

A KOR TÜKRE: EGY KÖLTŐ ÁLLÁSPONTJA ♦ Az újkor elejének egyik fő tendenciája, hogy a klasszikus államforma-triász elveszítette értéktartalmát és nagymértékben formalizálódott, miközben a duális államforma-felosztás még nem terjedt el. Ebben a helyzetben az államforma-probléma átmenetileg relativizálódott.

Thomas Hobbes például a *Leviatánban* – miután részletesen elemezte mindhárom klasszikus államformát – így fogalmazott: „a hatalomnak, ha kellő védelmet tud nyújtani, minden formája azonos”.¹²⁹ Egy bő évszázaddal később, 1764-ben, hasonlóan foglalt állást David Hume is az I. Károly elítélését és kivégzését igazoló történetíróhoz, Catharine Macaulay-hoz címzett levelében: „a hatalom mindenféle a esetét – a francia királyságtól kezdve az egyes svájci kantonok legszabadabb demokráciájáig – egyaránt legitimnek tekintem, ha szokásra és tekintélyre alapozódik” – írta.¹³⁰

E gondolat nyilvánvalóan „benne volt a kor levegőjében”: legnépszerűbb változatát Hume idősebb kortársa, a szatirikus hangú verseiről ismert angol költő, Alexander Pope fogalmazta meg a maga egyszerű szellemességével. Az *Essay on Man* című költeményében ezt olvassuk:

*A kormányformán vitázzon a bolond,
Ha működik a rendszer: semmi gond.*¹³¹

Hume ezt olyan fontos gondolatnak tekintette, hogy az államformák kérdését elemző esszéjének első oldalán idézte.¹³² Tisztában volt persze az abban rejlő relativizmus veszélyeivel is,¹³³ ezért – minthogy valójában sosem volt értékrelativista – saját államforma-elméletében új utakat keresett.

Pope gondolata utat talált Kanthoz is, aki ugyancsak idézte azt *Az örök békéről* írott „filozofikus tervezetében”. S mivel e művet – mások mellett – Babits Mihály is lefordította, érdemes felidézni Pope sorait az ő fordításában is:

¹²⁹ Hobbes, Thomas: *Leviatán. Vagy az egyházi és világi állam formája és hatalma* (1651). Ford.: Vámosi Pál. Budapest, Magyar Helikon, 1970. 158.

¹³⁰ *New Letters of David Hume*. Szerk.: Klibansky, Raymond és Mossner, Ernest, C. Oxford, Oxford University Press, 1954, 2011. 81.

¹³¹ Mesterházi Mónika fordítása. Az eredetit lásd Pope, Alexander: *An Essay on Man* (1734). Helston, Stannary Press by Thomas Flindell, 1798. (ún. Cornish-kiadás) III. levél, 303–304. sorok, 71. *For forms of government let fools contest; What'e'er is best administer'd is best.*

¹³² Hume, David: Arról, hogy lehetséges-e a politikai tudomány? In: *David Hume összes esszéje*. 2. kötet. Ford.: Takács Péter. Budapest, Atlantisz, 1992. 1. kötet, 27.

¹³³ „Ha egyszer elismernék – írta –, hogy minden kormányzati rendszer egyforma, s a különbség csupán az uralkodók jellemében és magatartásában rejlik, akkor minden politikai vitának vége szakadna, és a legjobbnak tartott alkotmányok iránti *rajongást* is pusztá vakbuzgóságnak és ostobaságnak kellene tartanunk. Bár a mérséklet híve vagyok, mégsem tudom megállni, hogy ne kárhoztassam e véleményyt, és szomorúnak tartanám, ha az emberi dolgokban nem lenne lehetséges nagyobb állandóság annál, mint ami az egyes személyek meglehetősen esetleges lelki alkatából és jelleméből következik.” *Ugyanott.*

*Kormányformákról a balga vitáz:
Az jobb, amelyre bölcsebb szem vigyáz.*¹³⁴

Kultúrtörténeti kuriózumként jegyzem meg, hogy Pope verses esszéje eljutott a korabeli magyar közönséghez is, bár fordítói a hivatkozott sorokat kevésbé kipoentírozott megfogalmazásban tárták elé. A költeményt 1772-ben, majd 1803-ban lefordította, vagy inkább: „szabadon átdolgozta” Bessenyei György,¹³⁵ egy ma már fellelhetetlen, 1819-es kiadásban állítólag (a kolofonban nem jelölt, de sok egyéb adat szerint bizonyítható módon) Bolyai Farkas,¹³⁶ és nagyjából ez idő tájt a Szilágy megyei Peér református esperese, Héczei (Hétzei) Pál is.¹³⁷

Sokan úgy vélték tehát, hogy az államformákat nem az azokban hatást gyakorló általános elvek alapján kell megítélni, hanem annak alapján, hogy aki azok keretei között uralkodik és kormányoz, az hatékonyan teszi-e ezt. Fogalmazhatunk úgy is, hogy bizonyos elméletek keretei között az egyes államformákat, összhangban a politika és erkölcs viszonyáról alkotott egyik jellegzetes újkori elgondolással, nem erkölcsi vagy másféle értékük alapján, hanem funkciójuk és teljesítményük alapján ítélték meg, az utóbbiba beleszámítva a legitimációs mechanizmusok hatását is. S mi más lehetne az a teljesítmény, amit az államok nyújthatnak polgáraiknak, mint a biztonság? Az újkor elején a biztonság vált minden mérce mércéjévé, s ezzel mérték

¹³⁴ Kant, Immanuel: *Az örök békéről* (1795). Ford.: Babits Mihály. Első kiadása: Budapest, Új Magyarországi Rt., 1918. Itt idézve a Magyar Elektronikus Könyvtár (mek.oszk.hu, 01325) alapján.

¹³⁵ Bessenyei Pope-fordításának két változata van: a.) *Az embernek próbája*. Ford. (átdolg.): Bessenyei György. Bécs, Kaliwoda Leopold, 1772. és b.) Korrekciókkal: *Az ember poémában az anglus Pópnak elméje szerint* címmel, 1803 (kéziratban maradt). Új kiadásban (mindkettő): Bessenyei György: *Az embernek próbája. 1772 és 1803*. Kiadta: Harsanyi István. Budapest, MTA, Régi Magyar Könyvtár 30, 1912. Újabb megjelenése: Bessenyei György: *Költemények. Kisebb költemények. Az embernek próbája. Az ember. Sajtó alá rend.:* Gergye László. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1991. Az 1772-es változat a hivatkozott sorokat nem tartalmazza, az 1803-as pedig csak alig-alig felsimerhető módon. Teljesebb szövegkörnyezetben (a hat előző sossal és kézirati korrekciókkal) Pope szövege magyarul itt így olvasható (1991. évi kiad. 400.):

Had vetélkedjenek az eltévelyel[de]ttek	Mutassák a Tronus felső méltóságát
Kik a könyvek közt törvénytudók lettek	Hirdessék a népnek tévedt igazságát
Ellenkezéseiket igazgattyák [igazgassák] mindég	Nagnak, és kitsinynek, ha [hol] elég tétetik.
A hol az igazság tsak úgy van, mint vendég	Ot[t] az Uralkodás, jónak ítéltetik. (1803)

¹³⁶ A Bolyai Farkas-féle szöveg ma fellelhetetlen. Adatai a következők: *Pope' Proba-tétele az emberből. Anglusból fordítva. Más poétákból való toldalékkal*. [Ford.: Bolyai Farkas] M. Vásárhelyen, Nyomtatott a' Reform. Kollégium' betűivel Fiedler Gottfried által. 1819. 8 r. 132. lap.

¹³⁷ *Próbátétel az emberről vagy is: Pope Sándornak Az embernek életéről, természetéről, erkölcséről anglus nyelven írott munkája*. Frantzia versekből magyar versekre fordította: Héczei Pál. Buda, Landerer Anna, 1829. Ebben a hivatkozott sorok (a megelőző négygel együtt) így hangzanak (1829. évi kiad. 62.): Ezen szép rendű világba mégis hallom azonban, Legyen jobb, mely a' többieknek is lehetne példája? Hogy sok agyafúrt ember, az esztelen, a' goromba Azt felelem: az lesz a' jobb, melyet jobban folytatnak, Azon töri fejét, mellyik igazgatás formája Melynek kerekei tsak a' közjóra mozgattatnak.

azt a teljesítményt is, amit az államok különböző változatai nyújthatnak polgáiraiknak. A polgárok körében – fogalmazott Hobbes a *De cive* című művében – nem képzelhetünk nagyobb hatalmat az egyének biztonságára és az ebből következő közös békére épülő hatalomnál.¹³⁸

A REPUBLIKANIZMUS ♦ Hobbes, Hume és Pope idézett gondolatai azért jelentettek epizódot az államformákról való gondolkodás történetében, mert az újkor elején született duális rendszer XIX–XX. századi elterjedéséig volt két olyan, tartalmi kérdéseket kiemelő tényező, amely ellensúlyozta az azokban rejlő relativista kihívást. Az egyik a formális megkülönböztetések mögötti társadalmi és politikai tényezőkre rámutató osztályozó kategóriák és elméletek megjelenése volt a XVIII–XIX. század során, amelyek az államformatant a következő évszázadokban átvezették a politikai rendszerek morfológiájába. Idetartozik – amint arra a II. rész 4. fejezetében bemutattam – a „despotizmus” fogalma, az államformák montesquieu-i „vezérelveinek” jelensége, a jogállam–rendőrállam szembeállítása és így tovább. A másik a reneszánsz idején feléledt és új erőre kapott republikanizmus volt, mely az újkor elején megtermékenyítette az államról való gondolkodást, majd – némileg később – az államformák világában is komoly hatást gyakorolt.

A republikanizmus olyan politikai gondolat, amely bűvópatak-szerűen évszázadokon át jelen volt, s ma is jelen van a nyugati politikai gyakorlatban és a politikáról való elméleti gondolkodásban, bár sosem dominálta azt, vagyis nem vált „uralkodó eszmévé”. Az idők folyamán oly sokféle tartalmat olvasztott magába,¹³⁹ hogy jelentése messze több egy formális államforma, a köztársaság akarásánál, bár az újkorban kibomlott ideologikus formája szerint alapszinten kétségtelenül erre irányult. Eddig azonban csak a XVIII. század végén (Észak-Amerikában, majd Franciaországban),

¹³⁸ Hobbes, Thomas: *On the Citizen* [1642]. Ford.: Richard Tuck és Michael Silverthorneeds. Cambridge, Cambridge University Press, Cambridge Texts in the History of Political Thought, 1998. 77–78.

¹³⁹ Lásd ezekről – egyebek mellett – Pettit, Philip: *Republicanism. A Theory of Freedom and Government*. Oxford, Oxford University Press, 1997., aki a republikanizmust a liberális és komunitárius tendenciák alternatívájaként fogja fel; Honohan, Iseult: *Civic Republicanism*. London, Routledge, 2003., aki az ókortól máig tartó elméleti-filozófiai tradícióként kezeli azt; valamint Martin van Gelderen és Quentin Skinner *Republicanism* című tanulmánykötetét, amelyekből az elsősorban „polgári” értékek, erények és intézmények elméleteként tűnik elő: 1. kötet: *Republicanism and Constitutionalism in Early Modern Europe. A Shared European Heritage* és 2. kötet: *The Values of Republicanism in Early Modern Europe. A Shared European Heritage*. Szerk.: Gelderen, Martin van – Skinner, Quentin. Cambridge, C.U.P., 2005. Lásd még *Republicanism. History, Theory, and Practice*. Szerk.: Weinstock, Daniel M. – Nadeau, Christian. Frank Cass, 2004., Abingdon, Routledge, 2012. A régebbi hazai szakirodalomból lásd Demeter M. Attila: *Republikanizmus, nacionalizmus, nemzeti kisebbségek*. Kolozsvár, Pro Philosophia, 2005., különösen: 355–365. Lásd továbbá Balázs Zoltán et al: *Kortárs republikanizmus*. Szerk.: Tóth Szilárd János és Losonczi Márk. Budapest, L'Harmattan, 2021. és sajtó, közép-európai nézőpontú tanulmányok gyűjteményeként Balogh László Levente et al: *Klasszikus és modern republikanizmusok. Eszmetörténeti tanulmányok*. Szerk.: Nagy Á. és Pap M.. Bp. Ráció Kiadó, 2021.

főleg pedig a XIX–XX. században jutott. Azt megelőzően, és néhány vonatkozásban azt követően is, fő hangsúlya nem egyszerűen az állam formája volt, hanem azon túlmenően annak intézményrendszere, vagy az állam formális szerkezetei mögötti politikai kultúra, ez utóbbiba beleértve a társadalmi tudást, politikai erkölcsöket és szokásokat is. Mindebből egyértelmű, hogy a republikanizmus lehet ideológia, politikai kultúra és elmélet.

Ideológiaként mintegy kétszáz éve a napi politikai harcokhoz kötődik, mint az állami működés vagy az államszerkezet átalakítására törekvő viszonylag egyszerű közjogi terv és annak igazoló érvrendszere, amely valamilyen praktikus okból érvényteleníteni kívánja az ellenkezőjét, például a monarchikus elkötelezettséget, a royalizmust, a legitimizmust, a Szent Korona-tant és hasonlókat. Ezen a szinten olykor vita tárgya, hogy általában, vagy egy-egy ország esetén a monarchia vagy a köztársaság-e az értékesebb vagy előnyösebb államforma, s hogy ezen érvek alapján át kell-e térni az egyikről a másikra.¹⁴⁰

A republikanizmus szélesebb horizontokat megnyitó második formája a politikai kultúra: sajátos szimbólum- és rítusrendszer, mentalitás és szerepek világa, értékrend az ezekre irányuló attitűdökkel és így tovább. E kultúra természetesen befolyásolja a nemzeti történelem értelmezését, az állam reprezentációját (ideértve címerét, „szent helyeit”, ünnepeit és azok megszervezésének módját), az emlékezetpolitikát, ennek keretében a korábbi forradalmakhoz való viszonyt, és a hagyományok szerepét is. Ilyen republikanizmus számottevő mértékben nem mindenütt létezik (hiszen miért is létezne, példának okáért, Liechtensteinben vagy a Vatikánban) és sok helyen erőtlenségre, így például Magyarországon, Romániában, s általában a kelet-európai országokban, de vannak államok, ahol ez a politika és a politikai gondolkodás jellegadó ereje. Ilyen minőségben a republikanizmus elsősorban Franciaországban virágzott ki,¹⁴¹ de szerepe lehet, és volt más országokban is, például Írországon (itt nyil-

¹⁴⁰ E viták olykor az államformaváltás lehetőségének felvetéséig is elmennek, bár a gyakorlatban az ilyen változások manapság ritkák. Sőt, az elmúlt évtizedekben többnyire nem is a Nyugat országáiban, hanem annak perifériáin került rájuk sor, például amikor az 1970-es években Guyana, valamint Trinidad és Tobago, 2021-ben pedig Barbados monarchiából köztársaság lett, illetőleg amikor az 1990-es években Kambodzsában bevezették a monarchiát. Emlékezetes viszont, hogy Ausztráliában 1999-ben népszavazáson döntöttek az államformáról, s a szavazók 54 százaléka a monarchia megtartása mellett voksolt, a köztársaságpártiak pedig csak egy tagállamban szereztek többséget, holott a változtatáshoz az országos 50%-on túl a hat tagállam közül négyben kellett volna ezt elérniük. Ennek ellenére Ausztráliában (s ettől részben függetlenül Új-Zélandon) bizonyos politikai erők számára ma is fontos program az ország köztársasággá alakításának lehetősége.

¹⁴¹ A francia republikanizmusról lásd például Aminzade, Ronald: *Ballots and Barricade. Class Formation and Republican Politics in France, 1830–1871*. Princeton, Princeton University Press, 1993; mai problémákra reflektálva Laborde, Cécile: *Critical Republicanism. The Hijab Controversy and Political Philosophy*. Oxford, Oxford Princeton University Press, 2008. A hazai szakirodalomból lásd Szigeti Péter: *Pluralista demokrácia – francia módra. Váltók és utak. A Magyar Politikatudományi Társaság évkönyve*. Bp. 1990. 32–46., Nagy Miklós: *A francia republikanizmus főbb kérdései. A republikánus hagyo-*

vánvalóan a brit uralommal szemben önmeghatározásként), valamint Ausztriában és Németországban (a monarchiára orientálódó politikai kulturális beidegződések felszámolásaként). Ahol létezik, ott a napi politikában ez a kultúra az egyik leghatékonyabb integratív tényező, mert képes a különböző csoportokon átívelni és azokat összefogni, sőt néha közöttük szolidaritást teremteni, bár e téren is lehetnek „ellenfogalmi” és „ellenkulturái”, sőt esetleg alkalmi vereségei is. Előfordulhat, hogy valaki politikai kultúraként értelmezi a mai amerikai republikanizmust is, bár nem biztos, hogy ezzel fején találja a szöveget. Ami ugyanis abban „kultúra”, az az amerikai világ sajátossága, ami pedig „politikai”, az lényegében az egykori liberalizmus és a modern konzervativizmus, újabban pedig a (liberalizmus nélküli) egykori európai „forradalmi konzervativizmus” egyik változata, tehát – az elnevezés ellenére – nem sajátosan republikánus. Nem áll ez a XVIII. század végén létezett változatra, amikor is az amerikai politikai gyakorlat és gondolkodás a republikanizmus fő irányához tartozott.¹⁴² Valójában annak ellenére is a republikanizmus volt a Nagy-Britanniától elszakadó egykori gyarmat politikai identitásának megteremtője, hogy eredeti formájában ez az eszmerendszer a korabeli brit radikális *whig* ellenzék politikai diskurzusából származott, s egyesek szerint ezt adaptálták az amerikai viszonyokra.¹⁴³

Végül, a republikanizmus az államról és a politikáról való elméleti gondolkodás egyik legrégebbi, ma is eleven hagyománya. A közügyek elméleti kérdéseivel való foglalkozásnak és azok megvitatásának egy sajátos módja és stílusa, mely a lehető legkülönbözőbb kontextusokban kapott helyet, s az ókortól kezdődően, a reneszánszon át az újkorig mindig akadtak jelentős képviselői. Ezt az elméleti igényességet republikanizmust fejtette ki az ókorban Caius Sallustius Crispus,¹⁴⁴ a reneszánsz

mány a francia köztársasági rendszerekben. PhD-érkezés [gépírat], Szeged. SZTE Repozitórium, 2001. és Soós Eszter Petronella: A köztársaság-fogalom értelmezésének szintjei Franciaországban. *Politikatudományi Szemle.* 22. évf. 2013/2. sz. 51–69.

¹⁴² A kezdetek amerikai republikanizmusáról lásd Egedy Gegely: *Konzervatív gondolkodás és politika az Egyesült Államokban.* Budapest, Századvég, 2014., 34–48. és 63–120.; a gyakorlati politikára koncentrálva Wood, Gordon S.: *The Creation of the American Republic 1776–1787.* Chapel Hill, University of North Carolina Press, 1969, ²1998. A kérdés üde és szellemes elemzése Sellers, M. N. S.: *American Republicanism. Roman Ideology in the United States Constitution.* London, Macmillan, 1994. különösen például 87–99. (Sallustius és Cicero elméletének szerepéről amerikai szemmel) és 11–19. (az amerikai állam szimbolikus és ikonográfiai megjelenítéséről, így arról, hogy az alkotmányozás során kibontakozott vitákban miért választottak maguknak sokan római álneveket, és írtak úgy, mint „Publicola” és „Publius”, „Cato” és „Brutus Junior”, „Cincinnatus” és „Curtius”).

¹⁴³ Ennek részleteiről és eszmetörténeti feldolgozása során adódott véleménykülönbségekről lásd Lévai Csaba: *A republikanizmus-vita. Vita az amerikai forradalom eszmetörténeti hátteréről.* Budapest, L'Harmattan, A múlt ösvényén, 2003.

¹⁴⁴ Műveit – Catilina összeesküvése, Jugurtha háborúja, Korunk története – lásd C. Sallustius Crispus *összes művei.* Ford.: Kurcz Ágnes. Budapest, Magyar Helikon, Bibliotheca classica, 1978. A Catilina összeesküvése című művében a római köztársaság hanyatlásának okaként az erkölcsi hanyatlást és a polgári közösséget összetartó közös ügyek hiányát, s az ezzel járó pártharcokat, összeesküvéseket, törvénytelenégeket és polgárháborút jelölte meg. Vö. Sallustius: *id. mű* (1978) 13–15. (Megjegyzem:

idején¹⁴⁵ Niccolò Machiavelli és James Harrington, a felvilágosodás korában Jean-Jacques Rousseau¹⁴⁶ és Immanuel Kant, a forradalmak sodrásában James Madison és Maximilien Robespierre, a XX. századi gondolkodásban pedig Hannah Arendt. Vagyis rómaiak, itáliaiak angolok, franciák, németek és amerikaiak. A névsort áttekintve nyilvánvaló, hogy a republikanizmus elméleti rendszerként nem egységes irányzat, bár különböző képviselőinek vannak közösen osztott gondolatai, sőt létezik egyfajta republikánus beszédmód is.

A republikánus állam- és politikaelmélet egyik legáltalánosabb alapgondolata az, hogy a kormányzás a polgárok közös ügye, amely azok szabadságára épül, a polgári szabadság pedig közszabadság, mely közszolgálatot feltételez. Az intézményi rendről alkotott republikánus elgondolások középpontjában mindig a törvények által korlátozott kormányzat gondolata állt, és ez áll ma is. Ez már a vegyes kormányzat ókori elképzelésében is megjelent, később pedig – például Harringtonnál – a kiegyensúlyozott hatalmi rendszert megteremtő és fenntartó alkotmányos berendezkedés eszméjévé vált. A republikánus teoretikusok egy olyan államrendszer alapelveit keresték, amelyben a különböző erők kontrollálhatják és féken tarthatják egymást, de egyikük sem olyan erős, hogy legyőzze a másikat. Ennek eszköze az ókorban a „vegyes”, a XVIII-XIX. század óta pedig a hatalommegosztást ismerő alkotmányos kormányzat. Azt, hogy e gondolatot a politikai cselekvők komolyan vegyék, csak olyan politikai kultúra révén lehet biztosítani, melynek a közéleti erények is részei. Azt az alapeszmét, hogy a szabadságot fenyegető törekvéseket a közéleti politikai erények fékezhetik meg, már Harrington elméletében kiegészítette az a feltételezés, hogy a „helyes rend” erkölcsi értelemben is „jó embereket” teremt, akik teljesítik kötelezettségeiket,¹⁴⁷ másoknál meg az, hogy a helyes erények fenntartásához intézmények kellenek, amelyek fenntartják és garantálják a helyes rendet.

A különböző erők által kontrollált és féken tartott kormányzat kiépítési módja természetesen minden korban az akkor adott feltételekhez igazodott. Harrington például – aki egyebek mellett a tulajdon és politika, illetve a tulajdon és katonai erő

Schwarz Gyula nem erről a történetíróról és politikus Sallustiusról, hanem a IV. század derekán élt filozófus Szalustioszról írta értekezését; vö. Schwarz Gyula: *Sallustios államformái és a görögök politikai irodalma*. Budapest, MTA, *Értekezések a társadalomtudomány köréből*, 1885.)

¹⁴⁵ A reneszánsz republikanizmus átfogó áttekintését lásd Pocock, John Greville Agard: *The Machiavellian Moment. Florentine Political Thought and the Atlantic Republican Tradition*. Princeton, New Jersey, Princeton University Press, 1975. (később számos más kiadásban is).

¹⁴⁶ Rousseau republikanizmusa széles körben, mégsem általánosan elfogadott. Ezen az állásponton van például Philip Pettit: *i. m.*, 1997. és Alici, L.: Rousseau and Republicanism. *Rivista di Filosofia Neo-Scolastica*. 1997/1. sz. 3–27.; vannak azonban olyan szerzők is (például Dijn, Annelien de: Rousseau and Republicanism. *Political Theory*. 2015/4. sz. 1–22.), akik vitatják, hogy elmélete e hagyományba sorolható.

¹⁴⁷ Harrington, James: *The Commonwealth of Oceana (1656) and A System of Politics (1660 után)*. Cambridge, Cambridge University Press, 1992. (J. G. A. Pocock bevezetőjével) 56.

összefüggéseit vizsgálta. Az *Óceániában* úgy vélte: lehetséges olyan berendezkedés, ahol az alkotmány képes megakadályozni az oligarchia kialakulását és az abszolutizmust is. Az *Óceánia* így Thomas Hobbes elméletének első jelentős bírálata volt.¹⁴⁸ Hobbes és Harrington vitája¹⁴⁹ abból nőtt ki, hogy az előbbi – miután fogalmilag összekapcsolta a szabadságot és a biztonságot – úgy vélte: bizonyos feltételek mellett egy abszolút uralkodó alattvalója is lehet szabad, s ha az, szabadsága nem különbözik egy szabad állam polgárának szabadságától. Harrington vitatta ezt. Egy republikánus módra szabad államban – hangsúlyozta – a polgár másképpen szabad, mint amilyen esetleg az abszolút kormányzat alatt. Egy republikánus módra szabad államban ugyanis – jelezte máig szóló érvénnyel – a polgárt védik a törvények, melyek garantálják biztonságát, s ezért minden polgár tudja, hogy azokat áldozatok árán, sőt akár életük árán is meg kell védeniük. Egy zsarnokságban ezzel szemben – korabeli példával élve mondjuk Konstantinápolyban – az egyes alattvalók azért lehetnek szabadok, mert a szultán éppen békén hagyja őket: szabadságukat nem a törvényeknek köszönhetik, hanem annak, hogy létük és tevékenységük nem esik a szultán érdekkörébe. Ezért a konstantinápolyi törökök nem is tesznek majd semmit a törvényekért!

Később, például Rousseau elméletében a törvények által korlátozott kormányzat és az általuk biztosított szabadság elképzeléséhez az a gondolat társult, hogy a törvények a közérdek érvényesülésének biztosítékai, tehát erkölcsi funkciójuk is van: jobba kell tenniük a polgárokat. Akár igazolható ez a gondolat, akár nem, az biztos, hogy ez az az üzenet, aminek alapján a republikanizmus minden korban (szinte) mindenkit képes volt az ígéret földjére vezetni, vagy legalábbis sikerrel fel tudta ébreszteni az ezzel kapcsolatos reményeket.

A republikanizmus az újkorban olyannyira a közjót előmozdító alkotmányos rend, s ezen keresztül a rendezett és mérsékelt állam szinonimája lett, hogy sokan úgy vélték: egy monarchiában is lehet republikánus elveket érvényesíteni. Kant például, aki a porosz király kötelességtudó alattvalója volt, *Az örök békéhez* című írásában így fogalmazott: „Az állam kormányozhatja magát köztársasági módon már akkor is, ha az érvényben levő alkotmány szerint még despotikus uralkodói hatalom

¹⁴⁸ A sors fintora, hogy a mű nyomdába küldött kéziratát Oliver Cromwell parancsára elkobozták; Harrington pedig csupán úgy tudta visszaszerezni azt, hogy a Lord Protektor lányának udvarolt, hogy némi némi protekciót szerezzen, s még így is csak akkor jelentethette meg, ha Cromwellnek ajánlja művét. (Mint tudjuk, Harrington megkötötte ezt a kompromisszumot.)

¹⁴⁹ Lásd erről Sullivan, Vickie B.: *Machiavelli, Hobbes, and the Formation of a Liberal Republicanism in England*. Cambridge, Cambridge University Press, 2006. különösen 144–198. (The Distinctive Modern Republicanism of James Harrington) és Fukuda, Arihiro: *Sovereignty and the Sword: Harrington, Hobbes, and Mixed Government in the English Civil Wars*. Oxford, Clarendon Press, 1997. különösen 69–90. Harrington kortársai közül utalok még Miltonra, akinek – mind mindenhez – a republikanizmushoz is igen sajátos viszonya volt. Lásd erről *Milton and republicanism*. Szerk.: Armitage, D. – Himy, A. Skinner, Q. Cambridge, Cambridge University Press, 1995.

van benne.”¹⁵⁰ A monarchiák republikánus berendezését egyébként a Kant korában élt magyar republikánusok is lehetségesnek tekintették, amikor egy törvényesen működő alkotmányos monarchiáról álmodoztak.

Ugyancsak intézményelméleti jelentőségű fejlemény volt, hogy az amerikai republikánusok, akik ekkor lényegében a demokraták voltak, de nem így nevezték magukat, átértelmezték a demokrácia korabeli fogalmát. A XVIII. század végéig a demokráciának csak a közvetlen formáját tudták elképzelni az államéletben és a gyakorlatban is. Ezzel szemben az amerikai alkotmány elfogadtatása érdekében három szerző, Alexander Hamilton, James Madison és John Jay, az általuk írott cikkekben – melyeket később *A föderalista iratok* című kötetben adtak ki¹⁵¹ – egyebek között azt állították, hogy egy helyesen berendezett respublika nem a nép közvetlen, hanem közvetett hatalmára, vagyis a képviselő rendszerére épül. Ez persze azt is jelentette: felelős kormányzás csak úgy biztosítható, ha a hatalom gyakorlóit időről időre választják, s akit megválasztottak, az választóit reprezentálja. Vagyis a republikanizmus összekapcsolódott a demokráciával. De nemcsak a demokráciával, hanem annak speciális változatával is: Madison nyomán ugyanis sokan elfogadták, hogy a pártoskodás és az azzal járó széthúzás úgy kerülhető el, ha minél több részérdek jelenik meg a politikában. A részérdekeket eszerint nem korlátozni vagy elnyomni, hanem politikailag megfogalmazni, bátorítani és szaporítani kell.¹⁵² Ez azt is jelentette, hogy a korai amerikai republikanizmus kapcsolatba került a pluralizmus eszméjével is.

Az évszázadok folyamán a republikanizmus egy sajátos beszédmódot is kialakított, pontosabban képviselőit egy jellegzetes nyelvhasználat jellemezte. Ennek állandó történeti mintája a római köztársasági erények nyelve volt. E nyelvhasználat eleme volt – példának okáért – a „szabadság” eszméje (mely persze nem egyéni autonómiát jelentett, hanem a közügyekben és a kormányzásban való részvétel lehetőségét és köteleességét), a „közjó” gondolata, a „korrupció” kártékony voltának hangsúlyozása, a „haza” (külső ellenségekkel és belső zsarnokokkal szembeni) védelmének kiemelése, a „széthúzás és a pártoskodás” tilalma, vagy annak másik oldala, az „összefogás” fontosságára való figyelmeztetés, valamint a közéleti „erkölcsök” és „polgári köteleességek” fontosságának folyamatos szem előtt tartása és így tovább.

¹⁵⁰ Kant, I. : *idézett mű*, 1. sz. Függelék (Az erkölcs és politika összeférhetetlenségéről az örök béke céljaiban).

¹⁵¹ Hamilton, Alexander – Madison, James – Jay, John: *A föderalista. Értekezések az amerikai alkotmányról* (1787–1788). Ford. Balabán Péter. Budapest, Európa Könyvkiadó, 1998. Lásd ehhez: Vajda Zoltán: Republikanizmus az Amerikai Egyesült Államok 18–19. századi történetében. *Aetas*. 13. évf. 1998/4. sz. Amennyiben a szóban forgó szerzőket republikánusnak mondjuk, ez a tradíció nemcsak a liberális, de a konzervatív hagyományba is belesimul, vagy fordítva („az amerikai konzervativizmus szinte a kezdetektől fogva a republikanizmus eszméjéhez kapcsolódott”), vö. Egedy G.: *id. mű* (2014). 33–46.

¹⁵² Madison, James: 10. számú értekezés. In: *A föderalista, id. kiadás* 92–97.

A kortárs neorepublikanizmus képviselője, Philip Pettit szerint a republikánus hagyomány három alapvető eszme összefűzése és együttműködése. Az első az, hogy a „polgárok egyenlő szabadsága” abban az értelemben uralommentes szabadság, azaz köztársaság, hogy a polgárok nem állnak mások nekik sérelmet okozni képes hatalma alatt. A második az, hogy ennek biztosításához a törvényeknek korlátozniuk kell az államot, aminek leghatékonyabb módja az alkotmányos korlátok rendszere és a vegyes kormányzat. A harmadik pedig, hogy mindez bizonyos kollektív és egyéni erények gyakorlásával biztosítható.¹⁵³ Szép gondolatok! Egy normatív politikai filozófia igényes alapjai – mindazok számára, akik, ahogy mondani szokták, Párizsra vetik „vigyázó szemüket”, vagy még attól is nyugatabbra keresnek maguknak mintát és mértéket. Ám ha ezt teszik, és csak a francia vagy a brit–atlanti hagyományt tekintik mérvadónak, nemcsak az itáliai republikanizmus tanulságait hagyják figyelmen kívül,¹⁵⁴ de azt sem veszik észre, hogy egy kulturálisan élénk kelet-porosországi városban is ki lehetett dolgozni a köztársaság-pártiság egyik változatát. Ez egy kicsit „poroszosra” sikeredett ugyan, de vitán felül republikanizmusnak volt tekinthető.

KANT REPUBLIKANIZMUSA ÉS ÁLLAMFORMATANA ♦ A republikanizmus Immanuel Kant számára mindenekelőtt a francia felvilágosodás egyes eszméi, elsősorban az államhatalmi ágak elválasztása melletti állásfoglalást jelentett: „A republikanizmus az az államelv – jelentette ki a rá jellemző magabiztossággal –, amely a végrehajtó hatalmat (a kormányzat hatalmát) elkülöníti a törvényhozóitól.” S ezt a franciákhoz hasonló módon az önkény kizárásával indokolta: „a kényuralom elve megengedi, hogy az állam önhatalmúlag hajtsa végre a törvényeket, melyeket ő maga alkotott, a kényuralom következőleg oly közakarát, melyet az uralkodó személyes akarataként érvényesít”¹⁵⁵

Az államformákkal kapcsolatos elméletének rendszerező része az uralmi forma (*forma imperii*, *Herrschaftsform*) és a kormányforma (*forma regiminis*, *Regierungsform*) kettős szempontjára épült. „Az állam – civitas – formáit – fogalmazott – kétféleképpen lehet fölosztani. Vagy a személyek különbsége szerint, akik a legfelsőbb államhatalom birtokában vannak. Vagy azon mód szerint, ahogyan az államfő –

¹⁵³ Vö. Pettit, Philip: *On the People's Terms. A Republican Theory and Model of Democracy*. Cambridge, Cambridge University Press, 2012. 5–26. és 293–294. Philip Pettit elméletéről lásd Ujlaki Anna: Republikanizmus. Egy lehetséges alternatíva a migráció értelmezésére? *Politikatudományi Szemle*. 29. évf. 2020/2. sz. 25–44. különösen 31–36.

¹⁵⁴ A republikanizmus igen változatos elméleti tradícióit illetően olykor megkülönböztetik annak brit–atlanti és itáliai–kontinentális változatait, melyek az egyén és közösség viszonyát illetően eltérő módon kombinálják az alapeszméket, s amelyek hatása még a legutóbbi időkben is kimutatható. Lásd erről Pettit, P.: *idézett mű* (2012) passim.

¹⁵⁵ Kant, Immanuel: *Az örök békéről*. In: Kant, I. *Történefilozófiai írások*. Ford.: Mesterházi Miklós és Vidrányi Katalin. Szeged, Ictus, 255–333. I. def. cikk.

akárki legyen is – a népet kormányozza. Az elsőnek neve tulajdonképpen az uralom formája: *forma imperii*. Ilyen csak három lehetséges. Vagy csak egy ember bírja az uralkodói hatalmat, vagy *néhányan* egymással szövetkezve, vagy *mindannyian* együtt, akik a polgári társadalmat alkotják. *Autokrácia, arisztokrácia és demokrácia*. Fejedelmi uralom, nemesi uralom és népuralom. A második az uralkodás formája: *forma regiminis*. Ez azt a *módot* illeti, ahogyan az állam teljhatalmát használja; ez pedig az alkotmányon alapul, az általános akarat azon aktusán, ami által a tömeg néppé lesz. Ebben a vonatkozásban az uralkodás vagy köztársasági, vagy despotikus.¹⁵⁶

Kant elmélete szerint az államnak két feladatot kell teljesítenie: egyfelől „ellenállhatatlan hatalmat” kell biztosítani a törvények érvényesítésére s szükség esetén kikényszerítésére, másrészt a törvények betartása esetén lehetővé kell tennie a maximális egyéni szabadságot. Ha az első vizsik túlzásba, az zsarnoksághoz vezet, ha meg a másodikat, az demokráciához. S mivel mindkettő rossz, azokat egyaránt el kell kerülni. E követelménynek szerinte leginkább a köztársasági államforma képes megfelelni, mely az „erőszakot” összeegyezteti a szabadsággal és törvénnyel. Az ilyen állam tehát a despotikus és a demokratikus berendezkedés között van, s a mi fogalmainkkal nevezhető alkotmányos monarchiának, alkotmányos arisztokráciának és alkotmányos demokráciának (Az örök békéhez egyik fordítása szerint „demokratikus alkotmányállamnak”). Ezt szemlélteti a 27. sz. ábra.

FORMA IMPERII: ⇔ uralkodó forma	(egy) autokrácia	(néhány) arisztokrácia	(sok) demokrácia
FORMA REGIMINIS: ☞ kormányforma	(fejedelmi uralom)	(nemesi uralom)	(népuralom)
(köztársasági)	ALKOTMÁNYOS MONARCHIA	ALKOTMÁNYOS ARISZTOKRÁCIA	„DEMOKRATIKUS ALKOTMÁNYÁLLAM”
(despotikus, zsarnoki)	ABSZOLÚT MONARCHIA	OLIGARCHIA	ZSARNOKI DEMOKRÁCIA

27. sz. ábra: Kant államformái, republikánus államelmélete fényében¹⁵⁷

Államelméletének fontos tétele, hogy a helyes rend a gyakorlati ész *a priori* jellegű elvei alapján alakítható ki. Három ilyen elvet határozott meg: társadalom minden tagja mint ember *szabadsága*, minden egyén mint polgár *önállósága* és minden állampolgár mint alattvaló állam és törvény előtti *egyenlősége*. Az ilyen elvek,

¹⁵⁶ Lásd Kant, Immanuel: *Az örök béke*. (1795). Ford. Babits Mihály. Budapest, Európa Kiadó. 1985. 18. (Második szakasz, első definitív cikk: *Első definitív cikk az örök békéhez – A polgári alkotmánynak minden államban köztársaságinak kell lennie*).

¹⁵⁷ Az ábra alapja Gallus, Alexander: *Typologisierung von Staatsformen und politischen Systemen in Geschichte und Gegenwart*. In: *Staatsformen. Modelle politischer Ordnung... id. kiad.* (2007) 33.

nevezetesen a szabadság, az autonómia és a törvény előtti egyenlőség alapján berendezett állam – tette fel *a priori* módon – az államközi, vagy ahogy manapság mondjuk: a nemzetközi viszonyokban békére törekszik.

Kant republikanizmusa az elmélettörténet ismerői számára azért emlékezetes, akár tartós hatásának hiánya ellenére is, mert a „köztársasági államra” utalva fejtette ki az államelmélet és a politikai filozófia egyik legizgalmasabb kérdését. Azt, hogy miként kell helyesen berendezni az államot, ha számolunk az emberi természettel. Mint előtte sokan, ő is tudta, hogy az embereknek olyan társadalmi és politikai intézményekre van szükségük, amelyek figyelembe veszik az emberi természet jellemzőit. Ám elődeitől eltérően úgy vélte, hogy e természet vegyes jellegű: az emberek nem ördögök és nem is angyalok. A köztársasági alkotmányra sokan úgy gondolnak – fejtette –, hogy az ilyesmi az angyaloknak (önzetlen, másoknak csak jót akaró lényeknek) való. A természet azonban az embereket önző lényekké tette, s ezzel az államalapítás kérdését megnehezítette. Kissé csikorgós, stílusában a szájba került fűrészpör ízére emlékeztető, tartalmilag azonban ma is eleven szövege így hangzik: „Mármost a köztársasági alkotmány az egyetlen, amely az emberek jogához teljesen hozzámért, de egyúttal a legnehezebben megalapítható s még sokkal nehezebben megtartható. Annyira, hogy sokan azt hiszik, angyalok államának kellene lennie: mert emberek az ő önző hajlamaikkal nem volnának képesek ily fennkölt formájú alkotmányra. De most a természet ... az észre alapított akarat segítségére jó. Éspedig éppen azokkal az önző hajlamokkal. Tudniillik csak az állam jó szervezetétől függ ... [az emberek] erőit úgy irányítani egymás ellen, hogy az egyiket a másikat romboló hatásában fenntartsa, vagy ezt megszüntesse: az eredmény aztán az észre nézve úgy jön ki, mintha egyik se léteznék. Így az ember, még ha nem is erkölcsileg jó ember, mégis kényszerül jó polgár lenni. Az államalakítás problémája – hangzik az állambölcséleti csattanó –, akármily keményen hangzik is ez, még egy ördögökből álló népre nézve is megoldható – csak értelmes ördögök legyenek...”¹⁵⁸

REPUBLIKANIZMUS ÉS LIBERALIZMUS. HANNAH ARENDT JELENTŐSÉGE ♦ A nyugat-európai republikánus hagyomány számos ponton összefonódott az attól eltérő tempóban kidolgozott liberális államelmélettel és politikai filozófiával is.

A kettő között – amint azt a kortárs eszmetörténész, Quentin Skinner kimutatta – számos fontos különbség és hasonlóság létezik. Különbség például az, hogy amíg az előbbi elsősorban a magánélet védelme, az utóbbi a közéleti erények megvalósulása körül forgott. Sok liberális szerint a közös jó valamilyen módon akkor is előállhat, ha mindenki a magánérdekét és a saját javát követi; tehát a polgárnak nem kell feltétlenül és közvetlenül a közösség ügyeiért aggódnia. A republikánusok ezzel szem-

¹⁵⁸ Kant, Immanuel: *Az örök béke* (1795). Ford. Babits Mihály. Budapest, Európa Kiadó. 1985. Első toldás: *Az örök béke garanciájáról*.

ben mindig úgy vélték, hogy a politika a közjó keresésében és előmozdításában áll, ami azt is jelenti: a polgári szabadság közszolgálatot feltételez.¹⁵⁹

Miközben a republikánusok a liberálisok egyéni autonómia védelmével szemben a közösségi szabadság lehetőségeit keresik, az egyéni erkölccsel szemben közéleti erények fontosságát hangsúlyozzák, s az individuális jogokkal szemben a kötelességekre helyezik a hangsúlyt, addig sosem feledkeznek meg arról, hogy eszményeik nem valósíthatók meg az évszázadok során a szabadelvűsre épült nyugati intézményi rend és a liberalizmus ellenében. „A republikanizmus helyes értelmezése szempontjából nagyon fontos, hogy ne veszítsük el útközben a szabadságelvűséget” – fogalmazott egy sokáig francia emigrációban élt magyar republikánus. Vagyis a köztársaságiság olyan közösség-felfogást jelent, amely „nem hatálytalanítja az egyén szabad önmeghatározását igenlő liberális felfogást, még kevésbé az emberek egyenlő méltóságának elvét”.¹⁶⁰ Ha valaki – felvállalva az ilyen tömörítések veszélyeit – nagyon röviden akarná meghatározni a modern republikanizmus esszenciáját, azt a szabadság és a demokrácia összegzésének tartaná.

A liberálisokkal ellentétben a republikánusok azt is természetesnek tekintik, hogy a szabad polgároknak önkormányzó testületeket kell létrehozniuk és fenntartaniuk, s olyan értelemben kell patriótáknak lenniük, hogy egyéni szempontjaikat és érdekeiket, ha szükséges, akár fel is áldozzák a haza, vagy a tágabb közösség más formája érdekében. Ráadásul: folyamatosan törődniük kell a közügyekkel, vagy ahogy később mondták: politikai életformát kell élniük.

Ez utóbbi értelemben kapcsolódott e hagyományhoz a XX. század második felében Hannah Arendt, akit gyakran republikanizmusa jellegzetességei okán minősítenek liberálisnak, olykor pedig pont megfordítva: liberalizmusának sajátosságai okán republikánusnak. Abban általános az egyetértés, hogy ő a XX. századi republikanizmus legjelentősebb alakja; abban azonban távolról sem egységesek a vélemények, hogy miért és mennyiben.

Miként elmélete általában, úgy republikanizmusa is teljesen egyedi, s nem enged semmilyen címkézésnek: nevezik őt „amerikai”, „civil”, „liberális” és megany-

¹⁵⁹ Quentin Skinner: A szabadság és a honpolgárság két rivális hagyománya. *Világosság*. 36. évf. 1995/10. sz. 21–33. A republikanizmus és a liberalizmus mint elméleti irányzatok különbségeiről (különösen az amerikai gondolkodók vonatkozásában) ennél részletesebben lásd Appleby, Joyce Oldham: *Liberalism and Republicanism in the Historical Imagination*. Cambridge, Mass., Harvard University Press, 1992. A „liberális republikanizmus” és a „republikánus liberalizmus” hangsúlyeltolódásait többen is elemzik: Dagger, Richard: *Civic Virtues: Rights, Citizenship, and Republican Liberalism*. Oxford, Oxford University Press, 1997. különösen 181–199. és Sellers, M.: *The Sacred Fire of Liberty: Republicanism, Liberalism and the Law*. Macmillan, 1998. különösen 99–124.

¹⁶⁰ Kende Péter: A liberális szemlélet republikánus kiigazítása. In: *A köztársaság törékeny rendje. Államiság a kommunizmus után*. Budapest, Osiris Kiadó, 2000. 273.

nyi másféle republikánusnak is.¹⁶¹ Arendt szerint az ember politikai törekvéseit a közös cselekvésben rejlő öröm motiválja: a cselekvés révén – mely filozófiájának középponti eleme – az ember túllép azon, ami van, mintegy behelyezi magát a világba, s ott identitással rendelkező személyként – „valakiként” – tűnik fel. Cselekedni csak másokkal együtt tudunk, s a közös cselekvés egyik lehetősége a politika. A politika nem szükségleteket elégít ki, vagy az uralommal összefüggő technikai feladatokat old meg, ahogyan egyes tankönyvek tanítják, hanem a szabadság megnyilvánulása. E spontán, önmegvalósító cselekvés lehetősége Arendt szerint jelen volt már a görög poliszok participatív demokráciájában is, amikor is a szabad polgárok véleményt cseréltek és eldöntötték ügyeiket, s ez újult meg az újkor elején az Amerikai Egyesült Államok önkormányzati rendszerében. Ez jelent meg továbbá a modern forradalomban, különösen az amerikaiban, amely a „szabadság megalapozása” volt. Arendt számára a republikanizmus az e keretek között értelmezett önmegvalósító spontán cselekvést jelentette, ami a fiatal nemzedékek számára mindig tanulságos, s alkalmasint vonzó.

4. MAGYAR REPUBLIKÁNUSOK, MAGYAR KÖZTÁRSASÁGOK

A köztársasági gondolat egy-egy magja olykor magyar földbe hullt. Amikor ez megtörtént, alkalmilag kicsírázott, s ha nem taposták el rögtön, élt is egy darabig. Addig, amíg el nem vette előle a fényt valamilyen számára barátságtalan növényzet buja lombzata. Tárghyszerűbben és kevésbé melankolikusan fogalmazva: az eszmei és politikai-kulturális vonatkozásokkal kiegészült republikanizmus nálunk sokáig, tulajdonképpen mindmáig nem tudott mély és erős gyökereket eresztetni. Nem jobb a helyzet a formális-jogi értelemben vett államformához kötődő, „ideologikus” köztársaság-pártiság terén sem; bár ez létezett, s egy szűk körben ma is létezik, olyan sok ellenségeskedés övezi, hogy e harcokba belemerülve gyakran még hívei sem tudják előmozdítani a köztársaság ügyét. A köztársaság eszméjéhez nálunk – százéves távlatban – az anarchia, a bomlás, a háborús vereség és területvesztés érzése társul, s mindenféle köztársaság-pártiság zsigeri ellentámadások-

¹⁶¹ Springborg, Patricia: Arendt, Republicanism, and Patriarchalism. *History of Political Thought*. 10. évf. 1989/3. sz. 499–523. Értékelésével kapcsolatban lásd Lloyd, Margie: In Tocqueville's Shadow. Hannah Arendt's Liberal Republicanism. *The Review of Politics*. 57. évf. 1995/1. sz. 31–58., Pangle, Thomas: *i. m.*, 49–53. és Poo, Jessica Baños: Democracia y ética. El republicanismo cívico de Hannah Arendt. *Estudios políticos*. 2013. 30. sz. [<http://www.scielo.org.mx>], Olay Csaba: *Hannah Arendt politikai egzisztencializmusa*. Budapest, L'Harmattan Kiadó – Magyar Filozófiai Társaság, 2008. és Olay Csaba: Hannah Arendt republikanizmusa. In: *Kortárs republikanizmus*. Szerk.: Tóth Szilárd János és Losonczi Márk. Budapest, L'Harmattan, 2021. 199–213.

kal találkozik. Legutóbb például a 2000-es évek elején történt ilyesmi, amikor is a boomerek körében az egyik politikai párt a köztársaságot tűzte zászlajára ideológiaként,¹⁶² alig fiatalabb ellenfelek azonban egyéb okokból megsemmisítő csapást mértek rájuk, és ennek során nem kímélték a köztársaság eszméjét sem. Az pedig, hogy egy azóta kisarjadt kezdeményezésben a lényegében állhatatlan fiatal értelmiségiek többször törődtek bizonyos fűvek legalizálásával, mint az államforma integratív jellegével, ugyancsak nem tett jót a magyar reszpublika gondolatának. A Kárpátok alatt tehát a köztársasági eszmét nem hordozta tenyerén a sors; s ez már a kezdetek kezdetén így volt.

A KEZDETEK ♦ Magyar földön az első említésre méltó szerző a firenzei Aurelio Brandolini Lippo, azaz Lippus Brandolinus volt, aki *A köztársaság és királyság összehasonlítása* című művében Mátyás király és fia, Corvin János szájába adta a két fő államforma mellett vagy ellen szóló érveket. A reszpublika mellett szólókat, fura mód, Mátyás hozta fel, s ugyancsak különös, hogy a beszélgetés hatására a trón akkori várományosa már-már köztársaságpártivá vált. „Ha nem születtem volna királytól, s nem lennék örököse – fogalmazott János herceg oly sokféleképpen kommentálható keresetlen egyszerűséggel –, valóban egy jó köztársaságban szeretnék élni... mert a köztársaságban nagyobb a szabadság, mint a királyságban.”¹⁶³ Mindez persze csak afféle játék volt a szavakkal és a gondolatokkal: nem kell ezért meglepődnünk azon, hogy a háromnapos beszélgetés végén a királyság eszméje került ki győztesen a vitából, az ideális uralkodó mintaképe pedig maga Mátyás lett.

¹⁶² Ez úgy történt, hogy észrevették: a polarizálódott magyar politikában szinte minden identitás-politikai tényező – a „nemzet”, a „dicső múlt”, a „vallás” és így tovább – az egyik oldal batyujába került, nekik pedig – miközben társaik világviszonylatban is egyfajta „harmadik úttal” kísérleteztek – nem maradt muníció. Amikor a másik oldal lefújta a múzeum porát a magyar királyi koronáról, és megpróbált életet lehelni a Szent Korona-tanba, ők a republikanizmus segítségével gondolták megújítani ideológiájukat. Kinevezték hát magukat a „köztársaság barátainak”: szárnyaló beszédekkel mondtak a második köztársaság kikiáltásának 60. évfordulóján, bevezették a „köztársasági emléknapot” és hasonló dolgokat – miközben még arra sem voltak képesek, hogy egy koalícióban parlamenti többséget alkotva saját politikai értékrendjük szerinti köztársasági elnököt válasszanak az akkori Magyar Köztársaság számára.

¹⁶³ Brandolinus, Lippus [Brandolini, Aurelio Lippo]: *De Comparatione reipublicae et regni – A köztársaság és királyság összehasonlítása*. 1480/90 körül. A Budán megkezdett és Firenzében folytatott, de befejezetlenül maradt művet Brandolinus testvére, Raffaele egészítette ki. A kéziratos kódex Giovanni Medici bíboros, a későbbi X. Leó pápa könyvtárába került, majd ott fedezték fel a XIX. században. Nyomtatásban először a magyarországi reneszánsz történetét kutató klasszika-filológus, Ábel Jenő fordításában jelent meg, 1890-ben. Később közreadta a jogász Angyal Pál (Budapest, Pallas, 1928.) saját bevezetőjével: A királyság és köztársaság eszmeharca Mátyás király korában. In Brandolinus, L.: *id. mű* (1928), 5–41. Brandolinusról és művéről lásd még Daragó Dénes: Brandolinus. Egy firenzei államelméleti gondolkodó Mátyás király udvarában. *Jog Állam Politika*. 2012/3. sz. 61–70.

E furcsa fellobbanás után a köztársasági gondolat – részben azért is, mert a tengeri kereskedelem révén meggazdagodott itáliai köztársaságok a Duna–Tiszátáján nem nagyon jelent(h)ettek mintát – csaknem háromszáz évig szinte semmilyen hatást nem gyakorolt a magyar gondolkodókra. E tekintetben a nyugat-európai republikanizmus és a felvilágosodás terjedése, majd az Amerikai Egyesült Államok létrejöttéről, az első Francia Köztársaság forradalom alatti kikiáltásáról, valamint XVI. Lajos elítéléséről és kivégzéséről érkező hírek hoztak jelentős változást. Ekkortájt született a *köztársaság* szavunk is, ami a *res publica* magyarítása volt.¹⁶⁴ Ezt – bár a *közönséges társaság* (nyilvános társaság) mint fogalom már a XVI. században is ismert volt – 1789 táján használták először, Velencére utalva. Az újlatinban értelmet nyerő *res publica* nemzeti nyelvekre való átültetésével a nyugat periferiáin élő más népek, így az észtek, lengyelek, finnek is ekkortájt próbálkoztak.¹⁶⁵

A republikanizmus bizonyos mértékű meghonosításában jelentős szerepet játszott Batthyány Alajos kamarás, jezsuita pap és politikus.¹⁶⁶ Az 1790-es években írott rövid közjogi értekezéseiben ugyanis a királyi intézmény meglehetősen újszerű értelmezését nyújtotta, amennyiben az uralkodói méltóság kettős, államfői és kormányzói jellegét hangsúlyozta, a választási monarchia elvét dicsőítette (egy olyan közjogi helyzetben, amikor királyválasztásra semmilyen esély nem volt), és általában a modern polgári állam felé vezető reformok fontosságáról beszélt. A republikánus gondolat elterjesztésében volt némi szerepe Bessenyei Györgynek is, aki azt állította, hogy a király a nép hatalmát testesíti meg, sőt első szolgaként a nép szuverenitását kell megjelenítenie. Bessenyei – aki, amint mondani szokták: sokszor nem is azzal hatott, amit írt, hanem azzal, ahogyan – ezt így fejezte ki: „Magába változik a’ Nemzetnek öszve vett hatalma királyjá, oly természet szerint, mint a’ rózsa bokor felett annak virága, mely móddal a’ Királyt az Országban, az Országot a’ Királyban szemléled.” A királynak Bessenyei szerint nincs önálló hatalma: „benne külön akarat

¹⁶⁴ A *köztársaság* szó előtagjának (*köz*) eredeti jelentése: elválasztó, köztes terület; az abból kialakult jelentés – *közös, többeket érintő* –, „azon az alapon jöhetett létre, hogy valaminek a középső része mindazokkal a dolgokkal, személyekkel kapcsolatban van, amelyek körülveszik”. A *társaság* – melynek alapszava (*társ*) egy magyar képzővel ellátott szláv jövevényszó – eredetileg a *társak közösségére* utalt. Lásd erről Fejes László: A köztársaság (nem is olyan) rövid története. *Nyelv és Tudomány* [nyest.hu]. 2012. január 2., utalva Benkő Loránd: *Magyar nyelv történeti-etimológiai szótárára* is (Budapest, Akadémiai Kiadó, 1967–1984).

¹⁶⁵ A finnek a *tasavalta* (egyen hatalom) szóval, ami arra utal, hogy mindenkinek ugyanakkora hatalma van, a lengyelek a *rzeczpospolitával*, ami – mint már jeleztem – a *rzecz* (dolog) és a *pospolita* (közös) összetétele, tehát a latin *res publica* tükörfordítása, az észtek a *vabariikkal* (ami ugyancsak *szabadállamot* jelent), a németek a *Freistaattal* (szabadállammal). További részleteket illetően lásd Fejes L.: *id. mű* (2012), ugyanott.

¹⁶⁶ Batthyány Alajosról lásd Pruzsinszky Sándor: *Természetjog és politika a XVIII. századi Magyarországon*. Budapest, Napvilág, 2001. 21–78.

az Ország törvénye felett nintsen”, s „parantsoló hatalma is tsak a törvénynek Szája, s ezért nevezem Törvény-Királynak”.¹⁶⁷ Szép szavak! S nemcsak szépek, de komolyak is: a francia felvilágosodás szellemét közvetítik.¹⁶⁸

MAGYAR JAKOBINUSOK ÉS KORAI REPUBLIKÁNUSOK ♦ A magyar jakobinusok szervekedése ennél jóval tovább ment, s ők már – az újkori nyugati republikanizmus alapján – egy olyan államrendet is el tudtak képzelni, amelynek élén nem monarchia áll. Ennek ellenére tulajdonképpen mégiscsak ez volt az első hazai „köztársasági mozgalom”, melynek egyes tagjai meg kívánták változtatni az államformát is. Emiatt természetesen hazaárulóknak tekintették őket. Őz Pál erről utólag így fogalmazott: „Ha mi a köztársasági államformát kívántuk bevezetni Magyarországon, ez nem azért volt, hogy hazánk létét megszüntessük, hanem inkább azért, hogy a polgári előnyöknek a különböző társadalmi osztályok közti igazságosabb elosztásával szilárdabb öntudatra ébresszük, és [hazánk] könnyebben és szerencsésebben felvirágozzék; célunk ugyanis, aminek elérésére törekedtünk, a haza jóléte és az emberi nem nagyobb boldogsága volt.”¹⁶⁹ Akik a jakobinusok körében nem a köztársasági államforma keretében gondolták el az ország polgári átalakulását, azok egy törvényesen működő alkotmányos monarchiáról álmodoztak. „Vigyzó szemüket” valójában nem is csak Párizsra, hanem általában véve a civilizált Nyugatra vetették, s amit ott láttak a polgári szabadságjogok vagy a jogegyenlőség terén, azt kívánták meghonosítani.

A legképzettebb magyar jakobinus Hajnóczy József¹⁷⁰ volt, egy szlovák családi gyökerekkel bíró magyar hazafi, foglalkozására nézve jogász és jogtudós, egy ideig Széchenyi Ferenc titkára, ügyvéd, majd kamarai főtitkár és alispán. Jelentőségét mi sem támasztja alá jobban, mint hogy elméleti szempontból később néha úgy tekintettek rá, mint Széchenyi István „méltó elődjére”.¹⁷¹ Számos írása saját korában

¹⁶⁷ Bessenyei György: A társaságnak eredete és országlása (1802). In: *Bessenyei György összes művei. Prózái munkák 1802–1804.* Szerk. Kókay György. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1986. 103.

¹⁶⁸ Arról, hogy Bessenyei idézett szavai a magyar jog, s különösen a közigazgatási jog területén milyen jelentéssel bírhattak az egykori történeti alkotmány értelmében, lásd Rady, Martyn: *Nonnisi in sensu legum? Decree and Rendelet in Hungary (1790–2014).* *Hungarian Historical Review.* 5. évf. 2016/1. sz. 5–21.

¹⁶⁹ Lásd *A magyar jakobinusok iratai.* (1. kötet: *A magyar jakobinus mozgalom iratai.* 2. kötet: *A magyar jakobinusok elleni felségsértési és hűtlenségi per iratai 1794–1795.* 3. kötet: *Naplók, főljegyzések, röpiratok.*) Szerk.: Benda Kálmán. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1952–1957. 1. kötet 165–163 és 244. Idézi: Pölöskei Ferenc: *i. m.* (1994) id. kiad. 71.

¹⁷⁰ Életéről lásd Hajnóczy R. József: *Hajnóczy József élete. 1750–1795.* Győr, Gross Testvérek, 1894., Payr Sándor: *Hajnóczy Sámuel és fia, József. Egy lelkész, kinek tudós fia vérpadon halt meg.* Sopron, Székely és társa, 1934., Kowalská, Eva – Kantek, Karol: *Magyarországi rapszódia. Avagy Hajnóczy József tragikus története.* Ford.: Horváth Réka. Békéscsaba, Magyarországi Szlovákok Kutatóintézete, 2016. Tanait jól összefoglalják Concha Győző és Marczali Henrik alább hivatkozott művei.

¹⁷¹ Marczali Henrik: *Az 1790/1-diki országgyűlés.* Budapest, MTA, 1907. 1. kötet, 303.

névének feltüntetése nélkül jelent meg, ezért szerzősége néhány esetben még ma is vitatott. Elméleti munkái közül négy kifejezetten közjogi-államelméleti.¹⁷² Ezek egyikében a királyi hatalom korlátairól értekezik, s azt állítja, hogy a túlkapások leg-
hatásosabb ellenszere az adó megtagadása; hogy helyes, ha a királynak csak „tagadó
szavazata”, vagyis vétőjoga van; s hogy egy alkotmánynak kell korlátoznia a pozíció-
ját.¹⁷³ Másik közjogi munkájában az országgyűlések szervezetének megreformálásá-
ra nézve tett ma demokratikusnak nevezhető javaslatokat; a harmadikban (evangé-
likusként) teljes vallásszabadságot és szabadelvű egyházpolitikát követelt, ideértve
a tized eltörlését, az állami hivatalok polgári jellegének megteremtését és a polgári
házassági bíraskodás megteremtését is; a negyedikben pedig, melyet Fertőn írt, az
állam forrásairól értekezett és a közteherviselés elvét követelte. Bár később tett ra-
dikális javaslatokat is, alkotmányos elgondolásait csak fokozatosan, lépésről-lépésre
gondolta bevezetni. Concha Győző szerint Hajnóczy egyszerre volt „valódi állam-
filozófus a javából” és „messzelátó gyakorlati politikus”, s a „Vérmező bakója nem
csak egy nemes célzatú, kiváló jellemű férfinak, hanem egy nagy szellemnek oltotta
ki élete lángját.”¹⁷⁴

A köztársaságot a mozgalom zavarosan gondolkodó kezdeményezője és vezető-
je, Martinovics Ignác is úgy gondolta el, hogy a király a helyén marad: egyik ko-
rai alkotmánytervezetének első szakasza szerint „Magyarország a jövőben független
köztársaság” lesz, amelynek azonban a tervezet egy későbbi pontja (7.10.) szerint
királya lesz.¹⁷⁵ Miközben a vezetők döntő többsége felelősségteljes, komoly és tisz-
tességes ember volt, a szervezkedés erkölcsi jelentőségéből sokat levont, hogy Mar-
tinovics – egyébként bölcsész és teológus, kémikus és áldozópap, szászvári apát és
lembergi egyetemi tanár, de mindenekelőtt politikai kalandor – korábban a hata-

¹⁷² Ezek: *Dissertatio de regiae potestatis in Hungaria limitibus* [Értekezés a királyi hatalom korlátai-
ról Magyarországon]. h.n., k.n., 1791., *De comitiis regni Hungariae deque organisatione eorundem dis-
sertatio juris publici hungarici* [Magyar közjogi értekezés a Magyar Királyság Országgyűléséről és an-
nak szervezéséről]. h.n., k.n., 1791., *Extractus legum de statu ecclesiastico catholico in regno Hungariae*
[Szemelvények a katolikus egyház helyzetére vonatkozó törvényekből a Magyar Királyságban]. h.n.,
k.n., 1792., *De diversis subsidiis publicis dissertatio* [Értekezés az állam különböző forrásairól]. h.n.,
k.n., 1792. Műveinek modern kiadását lásd *Hajnóczy József közjogi-politikai munkái*. Sajtó alá rendezte
Csizmadia Andor. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1958. és *Hajnóczy József*. Vál.: Poór János. Budapest, Új
Mandátum, Magyar szabadelvűek, 1998.

¹⁷³ Elgondolásait lásd *Hajnóczy József közjogi-politikai munkái*. Szerk.: Csizmadia Andor. Budapest,
Akadémiai Kiadó, 1958.

¹⁷⁴ Concha Győző: *A kilenczvenes évek reformeszméi és előzményeik. Irodalomtörténeti vázlat*. Buda-
pest, Franklin, 1885. 167–168.

¹⁷⁵ Idézi és elemzi Hajdu Lajos: A köztársasági eszme első jelentkezése a magyar politikai gondol-
kodásban. In: *A köztársasági eszme és mozgalom Magyarországon*. Szerk.: Pölöskei Ferenc. Budapest,
ELTE, 1990. 15. Az alkotmánytervről az újabb szakorodalomban vö. Komáromi László: Martinovics
Ignác 1793. évi alkotmányterve, különös tekintettel a közvetlen demokratikus intézményekre. *Jogtörté-
neti Szemle*. 18. évf. 2020/1. sz. 9–14.

lom titkos ügynökeként tevékenykedett.¹⁷⁶ Az meg egyenesen félelmetessé tette a történeteket, hogy a vezetőkre halálbüntetést kiszabó bíróság elnöke, Ürményi József országbíró, majd főispán, feltehetőleg ugyancsak a mozgalom tagja volt, vagy legalábbis kapcsolatban állt annak tagjaival.¹⁷⁷

A magyar jakobinus mozgalom radikális, sőt kegyetlen felszámolása nagyban hozzájárult ahhoz, hogy a politikai kultúra értelmében vett republikanizmus Magyarországot sokáig, tulajdonképpen mindmáig messze elkerülte.

NAIV KIRÁLYELLENESSÉG A XIX. SZÁZAD ELSŐ FELÉBEN ♦ A korai magyar republikanizmus sok esetben csupán naiv és érzelmileg felfokozott királyellenesség volt, mely egyetlen ember elleni haraggá, sőt gyűlöletté transzformálta több nagy társadalmi csoport elkeseredettségét, frusztráló kilátástalanságát és elszenvedett igazságtalanságait. Ez a lelki diszpozíció a magyar társadalom bizonyos csoportjait később is jellemezte, sőt ma is megfigyelhető.

A naivítás, mint rendszerint, ekkor is az elméleti reflektálatlanság kísérőjelensége volt. A jakobinusokkal kapcsolatban álló, bár a szervezkedésben részt nem vett közgazdász, Berzeviczy Gergely például így fogalmazott: „Az első király, mint helyesen és mesterkéletlenül mondja Homérosz, szerencsés rabló volt, ha nem lett volna sikere vállalkozásának, korona helyett nyaktilót érdemelt volna...” Majd e ponton rejtélyesen hozzátette: „ép[p] így az egész szabad nemzet merész egyetértéssel segíthet magán...”¹⁷⁸ Nem a legjobb irány persze, ha valaki úgy gondolja: amikor aztán e „merész egyetértés” nem jön össze, akkor egy felszabadító-megváltó, Berzeviczy esetében például egy Napóleon is segíthet a nemzeten.¹⁷⁹

¹⁷⁶ A titkos szervezkedés 1794-ben lelepleződött, s a vezetőket, majd a tagokat is letartóztatták, és bíróság elé állították. Az 53 vádlottból 18-at ítélték halálra, 7 ítélet végrehajtása után az uralkodó a többieknek megkegyelmezett. Ők bizonytalan ideig tartó börtönbüntetést kaptak, miként a mozgalom más tagjai, a korabeli nemesi és polgári értelmiség képviselői is. A jakobinus mozgalomról lásd Szirmay Antal: *A magyar jakobinusok története*. Budapest, Aigner, 1889.; Benda Kálmán: *A Magyar jakobinus mozgalom története*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1957.; Vágvolgyi Tibor: *A magyar jakobinusok köztársasági mozgalma*. Budapest, Kossuth Könyvkiadó, Népszerű Történelem, 1968. Martinovicsról Ignácról a régebbi irodalomból lásd Fraknoi Vilmos: *Martinovics élete*. Budapest, Athenaeum, 1921, Barabás Tibor: *Martinovics élete*. Budapest, Athenaeum, 1945.; az újabbról Hankiss Ágnes: *Martinovics Ignác. Egy sorskonfliktus szerkezete. Valóság*. 21. évf. 1978/10. sz. 31–48 és uő: *Kötéltánc*. Budapest, Magvető, 1984.

¹⁷⁷ Ürményi életéről és pályájáról lásd Pruzsinszky Sándor: *Ürményi József*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1990.

¹⁷⁸ Berzeviczy Gergely: *De dominio Austriae in Hungaria*. Ford.: Ballai Károly. In: Benda Kálmán: *Emberbarát vagy hazafi?* Budapest, Gondolat Kiadó, 1978. 92–106. Berzeviczyről és politikai írásairól lásd H. Balázs Éva: *Berzeviczy Gergely, a reformpolitikus 1763–1795*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1967. különösen 219–374.

¹⁷⁹ Lásd a Napóleonnak ajánlott alkotmánytervezetét. In: Berzeviczy Gergely államiratai. *Budapesti Szemle*. 1907. 132. kötet, 41–54., valamint Marczali Henrik: Berzeviczy Gergely magyar alkotmánytervezete Napóleonnak ajánlva. *Budapesti Szemle*. 1933. 231. kötet, 16–40. 182–200. Lásd még e kér-

Hasonló hangot hallatott, már 1791-ben, Batsányi is *A látóban*, ahol „verre sovár-gó koronás gyilkosokról” írt, s ez a szemlélet jelent meg a fiatal Vörösmarty 1824-es királyellenes versében, *A farkasban* is, a nála szokásos elkeseredettséggel vegyülve. Ennek allegorikus első versszakát egy félreérthetetlenül haragos strófa követi:

Uralkodók! mi lesz belőletek,	A bőr, bél és csont nem tesz nemzetet,
Ha nyúzni jöttök népetek nyakára?	S ezeknek öre hentes, nem király. ¹⁸⁰

Ebbe az intellektuális közegbe csöppent a radikális Petőfi, aki már pályája kezdetén „ügyefogyottként” és „gazként” (gazemberként) mutatta be a régi magyar királyokat, s *A királyok ellentől* (1844) hamar eljutott ahhoz, hogy fel kell őket akasztani (1848). A gyorsaság azonban ezen a téren nem mindig erény, mert nem engedi beérni azt, ami érlelődik. Petőfinél ez a korai naiv királyellenesség tört elő republikánus verseiben is:

„Itt a nyilam! Mibe lőjjem? Királyi szék áll előttem, Belelövöm bársonyába Hogy csak úgy porzik kínjába. Éljen, Éljen a köztársaság! ...	Ez egyszer csak annyit mondom: Jó soká voltunk bolondok, Legyen egy kis eszünk végre, Másszunk a király képére. Éljen, Éljen a köztársaság! „ ¹⁸¹
---	---

Ez a „másszunk a király képére!”-attitűd aztán anélkül fordult komolyra, hogy felnöttesebbé s ezzel tudatosabbá, átgondoltabbá és eltökéltebbé vált volna. Mivel nem voltak mögötte szilárd elgondolások és kiérlelt elvek, nem lett része republikánus kultúrának, mozgalomnak, teóriának sem. Ilyen ugyanis nem létezett és nem is formálódott. Petőfit is inkább a történelmi igazságtalanságokra reagáló düh motiválta,

déskörről Poór János: Berzeviczy Gergely Magyarországról, Ausztriáról és Napóleonról. In: *Eszmék, forradalmak, háborúk. Vadász Sándor 80 éves*. Budapest, ELTE, 2010. 473–486.

¹⁸⁰ Vörösmarty Mihály: *A farkas* (1824). In: *Vörösmarty Mihály összes költeményei*. Budapest, Osiris, 2006. 124.

¹⁸¹ Petőfi Sándor: *Itt a nyilam! Mibe lőjjem?* (1848) (az első és utolsó versszakokból). Petőfi másik, 1848 nyarán keletkezett republikánus verse komolyabb hangvételt ütött meg. Ebben így fogalmazott:

Most hódolok midőn még messze vagy Midőn még rémes átkozott neved van, Midőn még, aki megfeszíteni Kész tégedet, azt becsülik legjobban. (...)	Ha meg nem érem e nagy ünnepet, Barátim, emlékezzetek meg rólam... Republikánus vagyok, s az leszek A föld alatt is ott a koporsóban! Petőfi Sándor: <i>Republika</i>
---	---

A komolyabb hangvétel előfutára volt Dienes Lajos 1849. március 15-ére íródott *Köztársasági imája* is.

miként a nép haragját is, ami így legfeljebb a forradalmi lincseléshez, illetőleg annak igenléséhez vezetett: „[Bécsben] Lamberg szívében kés, [Pesten] Latour nyakán kötél” – hangzott az *Akasszátok föl a királyokat!* első sora.

Némileg más tónusban, de ehhez hasonló irányzatossággal fogalmazott Vajda János is, amikor lényegében a pokolba küldte az uralkodókat:

Le veletek a pokolnak	E pokol... a nép emléke
Érdemelt lángjaiba!	S átka, mely rátok kiált:
Fejeteken olvadozzon	Vesszen a bűn, legyen erkölcs,
Koronátok aranya!	Éljen a köztársaság! ¹⁸²

Az indokolt haragból következő reflektálatlan düh könnyen torkollik forradalomba, de önmagában, a közjó előmozdításának lehetőségeiről elmélkedő republikánus gondolkodók nélkül aligha vezet köztársasági államformához vagy államrendhez.

KOSSUTHRÓL ♦ Kissé ellentmondásos legismertebb republikánusunk, Kossuth Lajos elkötelezettsége is. A Habsburgok trónfosztását kimondó Függetlenségi Nyilatkozat (1849) elfogadása után például így fogalmazott: „Uraim, én respublikánus vagyok”. Ám 1851-ben Londonban, ahol a „magyar ügy” számára keresett támogatókat, ezt azzal egészítette ki, hogy „a szabadság monarchikus kormányzat alatt éppúgy létezhetik [mint a köztársasági kormányzat alatt].”¹⁸³

Közismert, hogy a Függetlenségi Nyilatkozat nem foglalt állást az államforma kérdésében: annak eldöntését egy később összehívni tervezett alkotmányozó nemzetgyűlésre bízta, s az államfői feladatokat pedig egy akkor létrehozott tisztséget viselő személyre, a kormányzó-elnökre ruházta. S hogy ki lett a kormányzó-elnök? Hát persze, hogy Kossuth!

Kossuth Lajos köztársasággal kapcsolatos ambivalenciájának ezen ironikusnak szánt bírálata ugyanakkor nem terjed ki annak állítására, hogy a Függetlenségi Nyilatkozat nyomán kialakított (bár teljesen korona nélküli változatban először az 1849-es olmützi alkotmányban szereplő) ún. Kossuth-címer később ne lett volna

¹⁸² Vajda János: *Éljen a köztársaság* (1849) 6. versszak. In: *Vajda János összes költeményei*. Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó, 1982. 56.

¹⁸³ Idézi Mezey Barna: Az első magyar köztársaság. 1849 respublikája. In: *Köztársaság a modern kori történelem fényében*. Szerk.: Feitl István. Budapest, Napvilág, 2007. 190. Kossuthnak az államformához való viszonyát illetően lásd még Pölöskei Ferenc: Kossuth és az államforma kérdése, 1847–59. In: *Nemzeti és társadalmi átalakulás a XIX. században Magyarországon. Emlékkönyv Szabad György 70. születésnapjára*. Szerk.: Orosz István és Pölöskei Ferenc. Budapest, Korona Kiadó, 1994. 177–189.; az emlékezetpolitika formálásának igényével Mód Aladár: *Kossuth Lajos és a magyar köztársaság*. Budapest, Szikra, 1946. Kossuth republikanizmusáról vö. Dénes Iván Zoltán: Politikai szabadság és politikai közösség viszonya Kossuth-értelmezésében. *Világosság*. 2003/5–6. sz. 45–46.

joggal és jó okkal az első és második magyar köztársaság címere, vagy az 1956-os népfelkelés idején formálódni kezdett új magyar állam jelképe. S ezzel azt is állítom: nem véletlen, hogy ez a címer – Kossuth politikai pályája és egyéb nézetei alapján is – az őszinte és következetes magyar republikanizmus szimbóluma lett. Ezért sokak számára még ma is sajnálatos, hogy a harmadik magyar köztársaság 1990-ben nem ezt, hanem a koronás címert választotta jelképének. A döntés egy akkor még explicite nem kifejezett, sőt rejtett identitáspolitikai kód része volt, ami hallgatólagosan már akkor az 1944 előtti szimbólumhasználatra utalt vissza, bár akkor még nem volt része a köztársaság vs. korona/monarchia különbségének, sőt ellentétének ilyen vagy olyan érvekkel történő relativizálása. Ez a kód azóta dekolódolt és kibomlott, és számos más kérdésben is megnyilvánult, olykor kifejezetten bárdolatlanul.

Ezeket az eseteket nem részletezem itt, de egyet megemlítek, hogy érzékeltessem, mire is utal e különös fordulat. Kossuth fenti, ironikusnak szánt bírálata ellenére ugyanis nemcsak meghökkentőnek, de bárdolatlanul értékrombolónak mondható az az emlékezetpolitika, ami 2017-ben a Nemzeti Közszerzői Egyetem közreműködésével, de legalábbis asszisztenciájával öltött formát. Ez Kisfaludi Strobl Zsigmond 1952-es szoborcsoportját – miután 2013-ban, a budapesti Kossuth tér 1944 előtti állapotának helyreállítása okán eltávolították az Országgyűlés épülete elől – úgy helyezte el az ún. Ludovika-kampusz részévé tett Orczy-kertben, hogy azzal lényegében neveltségessé tette Kossuth Lajost. Kossuth sokféle okból bírálható, ám történelmi szerepvállalásának akármilyen szigorú „kritikája” és szerepének „neveltségessé tétele” két külön dolog. A szóban forgó mű áthelyezéséhez ugyanis a szobrot le kellett emelni eredeti talapzatáról, meg kellett bontani a kompozíciót, és át kellett alakítani az egész műalkotást. Ezt úgy oldották meg, hogy feldarabolták Kisfaludi Strobl alkotását, és – miként egy (csak kicsit túlzó) publicisztikai vélemény fogalmazott – egyenesen kertitörpe-szerű alakként jelenítették meg őt a leendő közszolgák számára, aki szeretné, de nem tudja vezetni megzavarodott, mindenféle irányba futkározó népét. Az új, „feldarabolt” kompozícióban ugyanis a republikánusnak gondolt vezér és népe vitathatatlanul össze-vissza szaladgál. Ezzel – akár antirepublikánus megfontolásból tették ezt, akár nem – nemcsak az egyébként gyenge és törékeny magyar republikanizmus szellemét sértették, s egy történelmi személyiség méltóságát vették semmibe, de – a szóban forgó egyetemen szokásos hangzatos jelszavak (például *pro publico bono*) ellenére – nem szolgálták a közjót sem.

EGY MAGYAR KÖZTÁRSASÁGI PÁRT ♦ A XX. században először az 1912-ben alapított politikai párt, az Országos Köztársasági Párt kívánta az államélet valóságává tenni a köztársasági gondolatot. A pártot a foglalkozására nézve költő, ügyvéd és politikus,

Nagy György¹⁸⁴ alapította, annak célja a köztársasági eszme terjesztésére és a köztársasági államforma törvényes úton való bevezetése volt.¹⁸⁵

A képviselt eszmék emelkedettségét és a mozgalom makulátlanságát némileg mérsékelte, hogy praktikus okokból a párt jelentős részben a Justh Gyula által vezetett, de bomladozó tömörülésből, a Függetlenségi és 48-as Pártból kivált politikusokból állt. Ez volt az oka annak is, hogy megalakulásakor rögtön 48 képviselője lett az Országgyűlésben, miközben nem álltak mögötte a választók tömegei. Lényegében értelmiségi elitpárt volt: a 49 fős választmányból 38-an valamilyen szellemi foglalkozást folytattak. A monarchisták és a *status quo* hívei mégis annyira megijedtek tőlük, hogy Balogh Jenő igazságügyi miniszter előterjesztésére és a jogalkotó hatalom többségével (vissza)élve rögtön kriminalizálták a királyság kritikáját: megalkották az 1913. évi XXXIV. törvénycikket „A királyság intézményének megtámadásáról”. Eszerint „a királyság megszüntetésére irányuló mozgalom szervezése és az abban való részvétel” büntetendő cselekedet. A kortársak csak „Lex Nagy Gyurkának” nevezték a törvényt, hiszen első pillantásra nyilvánvaló volt, hogy ki és mi ellen irányult. Az utókor számára egy eszme alkotmányos eszközökkel történő érvényesítésének büntetőjogi korlátozása azt is jelezheti: talán mégsem volt annyira alkotmányos az az állítólag alkotmányos monarchia.

A párt betiltására csak azért nem került sor, mert az alapítók gyorsan megváltoztatták a nevét, s az új névvel (Országos Kossuth Lajos Párt) már nem „támadták” a királyság intézményét. (Amikor 1918. november végén hatályon kívül helyezték a lex Nagy Gyurkát, a párt nevét visszaváltoztatták az eredetire.) A „biztonság kedvéért” azért a világháború kitörésekor indítottak még ellenük néhány büntetőeljárást is. A támadások háttérében az állt, hogy a republikanizmus ekkor már többet jelentett az államforma kérdésénél: aki köztársaságpárti volt, az demokratikus jogokat, világnézetileg semleges oktatást és hasonlókat követelt. A párt nem ért el jelentősebb sikereket; később beleolvadt egy másik politikai tömörülésbe (amit aztán a Tanácsköztársaság idején betiltottak). Nagynak azonban annyi személyes elégtétel megadatott a sorstól, hogy amikor a monarchia teljes összeomlásakor, a forradalmi tömegeket képviselő Magyar Nemzeti Tanács – a hasonló bécsi történések után – Budapesten is kikiáltotta a köztársaságot (amint arra mindjárt részletesebben is visszatérek), a tanács jegyzőjeként ő olvashatta fel az erről szóló néphatározatot. Ő volt az 1918-as ún. néptörvények megszövegezője is. A sors fintora, már ha ez itt az alkalmas kifejezés, hogy amikor 1920 után újjászervezte pártját, akkor elővették az 1913-as törvényt, amit a jogfolytonosság okán újra hatályosnak tekintettek, és en-

¹⁸⁴ Lásd róla Bónis György: *Nagy György és az 1914 előtti magyar köztársasági mozgalom*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1962. és „Borszéki György”: Emlékezés Nagy Györgyre, a Magyar Köztársaság úttörőjére. *Tiszatáj*. 1987/7. sz. 42–49. (Az emlékezést Nagy György Kanadában élő fia írta, álnéven.)

¹⁸⁵ Lásd erről Pölöskei Ferenc: A köztársasági eszme és mozgalom a századelőn. In: *A köztársasági eszme... idézett kiadás* (szerk.: Pölöskei F., 1990), 17–25.

nek alapján indítottak ellene, valamint helyettese, Veér Imre ellen büntetőeljárást. (Egyébként Nagy György látta el Károlyi Mihály védelmét is a távollétében ellene indított hazaárulási perben.)¹⁸⁶ A belügyminiszter 1921-ben betiltotta a pártot, s beszédei és „bolszevista agitációnak” minősített tevékenysége miatt a rendőrség Nagy és környezete ellen több büntetőeljárást indított. Az ő esetében ez betegsége, majd 1923-as halála miatt nem fejeződött be, Veér Imrét azonban elítélték, és (ekkor) másfél évet töltött a szegedi Csillag börtönben, ahol kiállása, vagyis politikai nézetei szerinti magatartása miatt később még többször is megfordult. A Horthy-korszakban illegalitásba kényszerült Köztársasági Párt létszámában megfogyatkozott, számottevő politikai hatása nem volt. Az egyébként is törékeny és gyenge magyar republikanizmus – miközben a két világháború közötti Magyarország nyilvános te-reiben politikai szitokszóvá és a hazaárulás szinonimájává vált¹⁸⁷ – lassan csaknem teljesen felmorzsolódott.

1918. NOVEMBER 16. ♦ A köztársasági párt sorsának ilyen alakulása semmit nem von le annak jelentőségéből, hogy születtek Magyarországon köztársaságok is. Az első akkor, amikor a Magyar Nemzeti Tanács¹⁸⁸ az 1918. november 16-i ülésén elfogadta azt a Néphatározatot, amelynek I. cikkelyében formailag „minden más országtól független és önálló népköztársaságként” határozta meg Magyarországot.

Mivel a népköztársaság és a köztársaság között, mint fentebb több helyütt jeleztem, ekkor csak annyiban volt különbség, hogy az előbbi már a névben közölte annak legitimitációs alapját is, s azt az uralkodóval és bizonyos értelemben az „úri osztályokkal” szemben fogalmazta meg, kijelenthető, hogy a Magyar Nemzeti Tanács a néphatározattal az első magyar köztársaságot proklamálta. A minősítő jelzők közül a november 16. előtti napok vitái során szinte minden lehetőség szóba került: így a „demokratikus” (ezt sugallták az osztrák minta hívei), a „szocialista” (amit a szociáldemokraták javasoltak) és a „nemzeti” is (ez utóbbi volt Nagy György javaslata). Le-

¹⁸⁶ Lásd erről Schönwald Pál: *A Károlyi-per*. Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1985. kül. 72–250.

¹⁸⁷ A korszak ideológiai küzdelmeiről lásd egyebek mellett Egresi Katalin: *A köztársasági eszme és a Szent-Korona-tan a magyar politikai gondolkodásban a két világháború között*. In: *Köztársaság a modern kori történelem fényében. Tanulmányok*. Szerk.: Feitl István. Budapest, Napvilág Kiadó, 2007. 240–272.

¹⁸⁸ A Magyar Nemzeti Tanács 1918 október 25-én alakult meg – az Osztrák–Magyar Monarchiából lett más államokban született „nemzeti tanácsokhoz” hasonlóan – három politikai párt képviselőiből. (Ugyanebben az időben alakult egy országos Munkástanács és Diáktanács is, ezek azonban később nem tettek szert hasonló befolyásra.) A Nemzeti Tanács 1918. október 30/31-én és azután lehetőségeihez képest irányította a politikai folyamatokat, például tüntetéseket szervezett, de – számos korabeli és későbbi értékelés szerint – a születőfélben lévő új állam ideiglenes törvényhozó szervévé is vált. Elnöke eleinte Károlyi Mihály volt, majd – miután tagságát november folyamán 500 főre emelték és lettek vidéki szervei is (ekkor már Nagy Nemzeti Tanácsnak nevezték), illetőleg miután József főherceg az újonnan megalakult „népkormány” miniszterelnökévé nevezte ki Károlyit – Hock János plébános lett, akit néhányan szívesen neveznek a „magyar Sièyes abbának”.

hetséges, hogy a népre utaló határozószó egyfajta kompromisszum volt ezek között, valószínűbb azonban, hogy a néphatározat (törvény) szövegezői annak legitimációs erejére számítottak. Egy részt vevő visszaemlékezései szerint a „népköztársaság” kifejezéssel a Nemzeti Tanács tagjainak az volt a célja, hogy „ezzel is jelezzék az új Magyarországot demokratikus, szociális, szóval népi jellegét”.¹⁸⁹

A proklamációra az Osztrák–Magyar Monarchia teljes katonai vereségét követően, négy nappal az Osztrák Köztársaság kikiáltása után és a Magyar Királyság teljes összeomlására utaló körülmények között került sor.¹⁹⁰ Annak jogi jellegét olykor, s még ma is vitatják – részben a jog és a forradalom viszonyával kapcsolatos lehetőségeket nem ismerve, részben olyan politikai álláspontok alapján, melyek a Nemzeti Tanács státuszával kapcsolatosak.¹⁹¹ A köztársaság kikiáltása úgy történt, hogy három nappal az eckerstauai nyilatkozat aláírása után (melyben IV. Károly minden résztvételtől „visszavonult” az államügyek vitelében, és „már eleve elismer[te] azt a döntést, mellyel Magyarország jövőző államformáját megállapítja”), az Országgyűlés még 1910-ben összeült Képviselőháza az azóta „teljesen megváltozott viszonyokra tekintettel” november 16-án 10 óra 5 perckor „feloszlottnak nyilvánította magát”, amit a Főrendiház 10:25-kor „tudomásul vett”, és (annak megemlékezésével, hogy az éppen gyülekező Nemzeti Tanács szívesen veszi a főrendek megjelenését is) az is berekesztette tanácskozásait. „Mínthogy pedig a törvényeink szerint két házból álló országgyűlés képviselőházának feloszlata természetesen vonja maga után azt, hogy az országgyűlés másik háza sem folytathatja alkotmányos működését, a főrendiház tanácskozásait ezennel berekesztetteknek nyilvánítom” – fogalmazott a főren-

¹⁸⁹ Juhász Nagy Sándor: *A magyar októberi forradalom története*. Budapest, Szikra, 1945. 310.

¹⁹⁰ A részletekről lásd Károlyi Mihály: *Egy egész világ ellen I.* Bécs, Bécsi Magyar Kiadó, 1923. 467–495., Károlyi Mihály: *Hit, illúziók nélkül*. Ford.: Litván György. Budapest, Európa Könyvkiadó, 1982. 151–153., Schönwald Pál: *A magyarországi 1918–19-es polgári demokratikus forradalom állam- és jogtörténeti kérdései*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1969. kül. 125–127; Vörös Boldizsár: *A magyar köztársaság kikiáltása 1918. november 16-án: szimbolikus helyfoglalás térben és időben. Közép-Európai Közlemények*. 2. évf. 2009/2–3. (4–5.) sz. 100–106.; Csonka Laura: *Az 1918-as forradalmi átalakulás napjai. Magyar Nemzeti Levéltár honlapja* [mnl.gov.hu]. 2018. október 31.

¹⁹¹ A Nemzeti Tanács státuszával kapcsolatos egyik álláspont szerint az – amint arra egy fenti jegyzet utalt – az új állam ideiglenes törvényhozó, sőt alkotmányozó szerve – tehát egy forradalmi, majd állami szerv – volt. (A négy cikkből álló első néphatározatot egyesek a kortársak körében ideiglenes alkotmánynak is tekintették; vö. Bénérd Emil: *A Magyar Népköztársaság alkotmánya. Jogállam*. 18. évf. 1919/1–2. sz. 73–85.) A másik álláspont szerint viszont a Tanács szóban forgó ülése valójában nem volt más, mint „egy budapesti népgyűlés” (vö. *Magyarország története*. vö. Budapest, Akadémiai Kiadó, 2007. szerk.: Romsics Ignác, vö. 6.1.1). E kissé dehonesztáló kifejezés azzal a régi formális, a forradalom jelenségével szemben értetlen és tehetetlen megközelítéssel hozható kapcsolatba, miszerint a néphatározat nem bírt közjogi érvénnyel; vö. Kmety Károly: *Magyar közjog*. Budapest, Grill, 1926. 290. Ennek az álláspontnak ma is vannak hívei: mivel a Tanács léte „nélkülözte a közjogi alapot”, „semmilyen alkotmányos felhatalmazással nem rendelkező kötelező erejű döntés meghozatalára”; vö. Suhajda Máté: *Az Osztrák–Magyar Monarchia felbomlása és a közjogi provizórium egyes kérdései a magyar közjogtörténetben 1921-ig. Studia Iuvenum Iurisperitorum*. 2018. (95–128.) 110.

diház elnöke, Wlassics Gyula.¹⁹² 11 órakor a parlament kupolacsarnokában összeült a Magyar Nemzeti Tanács (melyben néhány hazaindult képviselő és főrendiházi tag is elvegyült), és – Hock János javaslatára¹⁹³ – közfelkiáltással (a jegyzőkönyv szerint „egyöntetűen, s nagy lelkesedéssel”) elfogadta a Néphatározatot. A krónikák szerint a határozat szövegét az épületben a Nemzeti Tanács jegyzője, Nagy György, a téren gyülekező több száz ezres tömeg számára pedig annak tagja, Bokányi Dezső olvasta fel. Azt törvények módjára, az Országos Törvénytarban hirdették ki.¹⁹⁴

Annak II. cikkelye szerint az új alkotmányt egy új választójog alapján „sürgősen egybehívandó alkotmányozó nemzetgyűlés” állapítja majd meg, III. cikkelye pedig úgy rendelkezett, hogy amíg az alkotmányozó nemzetgyűlés másként nem határoz, „az állami főhatalmat a Károlyi Mihály elnöklete alatt álló népkormány gyakorolja a Magyar Nemzeti Tanács intézőbizottságának támogatásával”.

A helyszín kapcsán, visszautalva e kötet *Előszavára*, legalábbis érdemes elgondolkodni azon, vajon van-e valamilyen mélyebb, „szimbolikus helyfoglalásos” értelme annak, hogy a magyar állam szempontjából oly sokféle jelentéssel bíró Szent Koronát 2000. január 1-én pont az Országház kupolacsarnokában helyezték el, és arra a

¹⁹² *Főrendiházi napló*. [Országgyűlési naplók, irományok. 1861–1990.] 1910. V. kötet: 1917. július 4. –1918. november 16. Ülésnapok 1910–116] 236. (Ennek az ülést lezáró verbális fordulatnak a későbbi jogfolytonossági fikció megalapozása szempontjából a szakirodalomban néhányan nagy jelentőséget tulajdonítanak.)

¹⁹³ A javaslat megítéléséhez három további körülményt célszerű figyelembe venni. (1) 1918. november elején IV. Károly, József főherceg révén, felmentette a kormány vezetőjét, Károlyit a neki tett azon esküje alól, hogy iránta „örökké hű, engedelmes és hódoló lesz”, s hogy az ő „utasításai, parancsai és törvényrendeletei” szerint fog eljárni. A kormány ezek után a Nemzeti Tanácsra esküdött fel. (2) Károlyi azt javasolta, hogy a Nemzeti Tanács az államforma eldöntését alkotmányozó gyűlésre bízta, mely az új választójog alapján hat héten belül összeül. E javaslatot elfogadták ugyan, de november első felében nyilvánvalóvá vált, hogy – az ország területét fenyegető francia, román és szerb hadsereg előrenyomulása miatt – egy ilyen gyűlés tagjait nem lehet észszerű időn belül megválasztani. Végül (3) november 13-án IV. Károly aláírta az idézett eckartsai nyilatkozatot, mely „Magyarország jövőendő államformáját” is említi.

¹⁹⁴ *Országos Törvénytar*. 16. szám. Megjelent: 1918. november 22. Kötetben: A törvény 2–5. cikkei szerint így rendelkeztek: „A népköztársasági alkotmányt új választójog alapján sürgősen egybehívandó alkotmányozó nemzetgyűlés állapítja meg. A magyar országgyűlés képviselőháza és főrendiháza feloszlik és megszűnik. Addig, míg az alkotmányozó nemzetgyűlés másként nem határoz, az állami főhatalmat a Károlyi Mihály elnöklete alatt álló népkormány gyakorolja a Magyar Nemzeti Tanács intézőbizottságának támogatásával. A népkormány alkosson sürgősen néptörvényeket: 1. az általános, titkos, egyenlő, közvetlen és a nőkre is kiterjedő nemzetgyűlési, törvényhatósági és községi választójogról. 2. a sajtószabadságról. 3. a nép esküdtbíráskodásáról. 4. az egyesülés és gyülekezés szabadságáról. 5. a földműves népek földhöz juttatásáról. Ezeket a törvényeket léptesse a népkormány sürgősen életbe és hajtsa végre. Az ezzel ellenkező törvényes rendelkezések hatálya megszűnik, minden egyéb törvényes rendelkezés hatályban marad. *Az 1918. évi törvények gyűjteménye*. Budapest, Magyar Belügyminisztérium, 1918. 334.

helyre tették, ahol az első magyar köztársaságot kikiáltották. Mint jeleztem, ez szerintem nem lehetett véletlen.¹⁹⁵

Az első magyar köztársasági állam azon három és fél hónap során, amíg létezett, lényegében *polgári demokratikus* politikai elveket követett, és ígérete szerint ilyeneket kívánt később is megvalósítani. Rendszerében a forradalmi viszonyok között kialakult legfőbb képviselői szerv „néptörvényeket” fogadott el, melyeket az 1919. január 11-én megválasztott ideiglenes köztársasági elnöknek állt jogában megerősíteni. Mint közismert, az ideiglenes elnök Károlyi Mihály lett, aki Kossuthhoz hasonló mértékben, bár másféle módon ellentmondásos politikus volt.¹⁹⁶ Ez a polgári köztársaság aztán – nem sokkal azután, hogy törvényhozó szerve március elején elfogadta az alkotmányozó nemzetgyűlési választásokról szóló XXV. néptörvényt – 1919. március 21-én, vitatható körülmények között¹⁹⁷ tanácsköztársasággá alakult át, s ezzel megszűnt.

A tanácsköztársaság lényegében már akkor szovjet mintájú proletárdiktatúrának tekintette önmagát, a kortársak pedig (miközben e jelző akkor még nem asszociálódott egy Szovjetunió nevű államhoz) „szovjet köztársaságnak” nevezték. Létét a keretei között megjelent forradalmi terror miatt politikai értelemben többen egy ki nem bontakozott totalitárius politikai rend nyitányaként értékelik. E nyitányt azonban nem követte a totalitárius állam kiépítése, mert a tanácsköztársaság a katonai és gazdasági erőviszonyoknak betudhatóan 133 nap múltán megbukott. Az államforma az 1919. augusztus 2-i kormánydeklaráció szerint pár napra újra népköztársaság lett, majd 1919 őszén és végén (bizonytalan ideig, de csak néhány hétig vagy hóna-

¹⁹⁵ Az a részletkérdés persze továbbra is tisztázandó, hogy az 1918-as esemény helyszínválasztása válasz volt-e a képviselőháznak és a főrendiháznak az 1916-ban a kupolacsarnokban tartott együttes ülésére. Mint ismeretes (vö. Vörös B.: *i. m.*, ugyanott 14. jegyzet) ezen az ülésen foglaltak állást Károlyi megkoronázásáról. Ez azonban a mai viszonyok szempontjából alighanem részletkérdés, s 2000-ben korona nagy valószínűség szerint nem ezen 1916-os ülés miatt került a kupolacsarnokba.

¹⁹⁶ A naiv, és meggyőződése szerint cselekvő, önzetlen és demokratikus érzelmű, országos vezetőként azonban nem túl hatékony politikus életéről és gyakran változó megítéléséről lásd Hajdu Tibor elemzéseit: *Károlyi Mihály*. Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1978., *Ki volt Károlyi Mihály?* Budapest, Napvilág Kiadó, 2012. és *Károlyi, a vörös gróf*. Budapest, Kossuth Kiadó, 2016.

¹⁹⁷ Az átalakulás a ma tudható történet szerint úgy történt, hogy 1919. március 21-én egy Károlyi Mihály hamisított aláírásával ellátott nyilatkozatot tettek közzé, miszerint az elnök lemond, és átadja a hatalmat a Tanácsköztársaságnak. Vö. Bódi Csaba: *A magyar köztársasági intézmény. Rubicon*. 1997/8. sz. Lásd még ugyanerről Ripp Zoltán: *Köztársaságok Magyarországon. História* 1993/7. sz.: „Károlyi tudta és beleegyezése nélkül... felolvasták, majd másnap meg is jelentették lemondási nyilatkozatát, amely szerint átadja a hatalmat a proletariátusnak. Károlyi ismerte ugyan a fogalmazványt, melyet két munkatársa készített, de azt nem írta alá – igaz, nyilvánosan nem határolódott el tőle. A Tanácsköztársaság vezetőit amúgy nem különösebben izgatta Károlyi állásfoglalása, ők az új hatalom legitimitációját a proletárforradalom igazságában fedezték fel, nem pedig közjogi finomságokban.” Károlyi Mihály fentebb említett megítélése szempontjából az sem mellékes, hogy mindezek után csak 1919. július 4-én, vagyis a kommunisták augusztus eleji bukásának előzetes jeleit látva hagyta el Magyarországot.

pig) – ugyancsak rendeleti szinten deklarálva – újra köztársaság. Azt a kérdést, hogy az első magyar köztársaság meddig tartott, máig vitatják; e vitához fentebb, a király nélküli királyságról szólva néhány szempontot én is hozzattem.

TISZAVIRÁG ÉLETŰ KÖZTÁRSASÁGI ÁLLAMKÍSÉRLETEK ♦ A magyar köztársasági eszme szempontjából nem volt pozitív hatása azoknak a tiszavirág életű államocskáknak és „államkísérleteknek” sem, amelyek az Osztrák–Magyar Monarchia felbomlása, s az ennek részét képező nagy Magyarország megszűnése során és után jöttek létre 1918/19-ben és 1921-ben. Ezeket az államkezdeményeket különböző katonatisztek, karriervágyó néptanítók, idealista művészek, kétes egzisztenciájú politikusok és szerencselovagok hozták létre, több-kevesebb (rendszerint: kevesebb) tömegtámogatással, egy kivétellel köztársasági formában, az új és valóságos magyar állam, a Párizs környékén tervezett leendő, vagy már valóságossá is tett trianoni Magyarország határain, illetőleg az elszakított területeken.

Ilyen állam volt 1918-ban a Bánáti, más néven Bácsági Köztársaság (*Republica Bănăţeană, Банатска република, Banater Republik*).¹⁹⁸ Ezt a – Bácska és Erdély között kulturális és földrajzi egységet képező, Temesközt is magába foglaló – államkezdeményt a Bácság (Bánát) területének „védelme” érdekében hozták létre 1918-ban, amikor kitudódott, hogy azt mind Románia, mind Szerbia meg szeretné szerezni. Az új államot 1918. november 1-én deklarálta független köztársaságként, Temesvár székhellyel, és egyfajta svájci modellben gondolkodva Róth Ottó polgári politikus. A tervek szerint az államot, melynek létét csak Károlyi Mihály magyarországi kormánya ismerte el, politikailag a többnemzetiségű Bánáti Néptanács irányította volna. Területen szerbek, németek, magyarok és románok mellett zsidók, bunyevácok, cigányok, ruszinok és ukránok éltek. Közülük néhányan azt szerették volna, ha az Szerbiához, míg mások azt, ha Romániához tartozik; ezért az új állam proklamálása után pár nappal – ahogy az ezen a tájon szokás – a szerbek létre is hozták az önálló nemzeti tanácsukat Temesváron, a bunyevácok pedig az övékét Zomboron. Törekvéseiket persze keresztülhúzta, hogy a francia hadsereg behatolt a területre, elfoglalta Temesvárt, a köztársaság vezetői pedig elmenekültek. Az államocská a legnagyobbértékelés szerint is 24 napig létezett.

Az Osztrák–Magyar Monarchia keleti területein élő, magukat a ruszinoktól megkülönböztető huculok 1918. november 8-án egy egykori osztrák–magyar katonatiszt, Sztepan Kloksurak vezetésével Körösmezőn létrehozták a Hucul Köztársaságot (*Гуцульська республіка*). Ennek valódi központja Máramarossziget volt, s a tervek szerint a Lembergben ugyancsak akkortájt létrejött Nyugat-Ukrajnai Köztársaság-

¹⁹⁸ Vö. Kókai Sándor: Illúziók és csalódások. A Bácsági Köztársaság. *Közép-Európai Közlemények*. 2. évf. 2009/2–3. (4–5). sz. 63–74. és Tarján M. Tamás: 1918. november 1.: A Bánáti Köztársaság kikiáltása. *Rubicon online* (<http://www.rubicon.hu>).

hoz kívánt csatlakozni. A román csapatok azonban 1919. január 11-én elfoglalták Máramarossziget, s ezzel pontot tettek a kaland végére.

A német nyelvet heánc nyelvjárásban beszélő közösségek által lakott burgenlandi területeket összefogva Hans Suchard szociáldemokrata politikus Nagymartonban 1918. november 22-én kikiáltotta a Hiénc Köztársaságot (*Republik Heinzenland*), hogy elszakítson Magyarországtól három-négy települést.¹⁹⁹ A magyar katonai erők – bár ekkor már hosszú évtizedek óta nem igen arattak jelentős győzelmet – létezése második napján felszámolták.

Miután 1818. október 28-án Prágában kikiáltották az önálló csehszlovák államot, a keleti szlovákság (régiesen néha így: a szlovjások) képviselői bejelentették, hogy nem kívánnak a csehek vezetése alatt élni. Először, még október végén Eperjes központtal terveztek államot létrehozni, a katonai csapatmozgások miatt azonban december 11-én Kassán proklamálták a Kelet-Szlovák vagy Szlovják Népköztársaságot, más néven a Tót Népköztársaságot (*Tote ľudovej republiky*), Dvortsák Győző levéltáros vezetésével.²⁰⁰ A cseh katonai csapatok erre december 29-én bevonultak Kassára, és rövid úton leszámoltak az önállósodási törekvéssel. Dvortsákot halálra ítélték, ám ő elmenekült, átszökött az új határon, és 1920-ban már kis-Magyarországon politizált.

E vitathatatlanul sok bizonytalanságot hozó őszön és koratélen a szepességi cip-szerek is politikai autonómiáról álmodoztak, s a Késmárkon működő nemzeti tanácsuk 1918. december 9-én deklarálta az Önálló Szepesi Köztársaságot, más néven cipszer köztársaságot (*Selbständige Zipserrepublik, Scepusia Respublica, Szepesi Német Köztársaság*).²⁰¹ A területen mozgó cseh katonai csapatok azonban bevonultak Késmárkra, és nyolc nap dicsőség után, december 17-én és véget vetettek a kalandnak.

A Párizs-környéki tervekre reagálva 1918 novemberében (Budapestben) megalakult a Székely Nemzeti Tanács, amelynek célja Erdély megvédése, és egy, a wilsoni elvek alapján szerveződő, de Magyarországhoz tartozó Székely Köztársaság reménybeli létrehozása. A Tanács többnyire politikus- és értelmiségi vezetői ehhez kapcsolatba léptek a Székelyföldön szerveződő ún. székely hadosztállyal, és lépéseket tettek

¹⁹⁹ Gerhard Baumgartner: A burgenlandi magyarság az első világháború végétől a soproni népszavazásig (1918–1921). *Kisebbségi magyar közösségek a 20. században*. Szerk.: Bárdi N. – Fedinec Cs. – Szarka L. Budapest, Gondolat – MTA, 2008. 48–51., Ernst, August: *Geschichte des Burgenlandes*. Bécs–München, Verlag für Geschichte und Politik – Oldenbourg Verlag, 1987, ²1991., Valentin, Hellwig: *Die Idee einer „Kärntner Republik“ in den Jahren 1918/19. Ein Beitrag zur Geschichte des österreichischen Länderpartikularismus*. Verlag des Kärntner Landesarchivs, 1992. 24.,75., Burg—hardt, Andrew Frank: *The Political Geography of Burgenland*. Washington, National Academies, 1958. 49., 73. és 347.

²⁰⁰ Janek István: A Szlovják Népköztársaság létrejötte 1918-ban. *Új Szó* [Szlovákia]. 2020. június 14., és úó: A Keleti Szlovák Népköztársaság születése és bukása 1918-ban. *Rubicon Online Plusz*. 31. 2020. (online).

²⁰¹ Sztancs Gábor: „Selbständige Zipserrepublik”. A szepességi némettség parciális mozgalma 1918 őszén. *Fórum Társadalomtudományi Szemle* [Somorja]. XX.évf., 2018/4. sz. 21–41.

annak felszerelésére. A köztársaságot – melynek „atyja” Paál Árpád, jogász-újságíró, Székelyudvarhely főjegyzője, majd Udvarhely vármegye alispánja volt – 1919 januárjában tervezték kikiáltani. Amikor azonban Paál e célból Csíkszeredára utazott, a román katonai hatóságok letartóztatták. A Székely Köztársaság létrehozásának és egy hadosztály felfegyverzésének terve a katonai és a politikai helyzet alakulása miatt 1919 tavaszára teljesen kimúlt.²⁰² Ugyancsak 1918 decemberében Erdélyben, a Kolozs vármegyei Szántán – többek között Kós Károly kezdeményezésére (aki zászlót, pénzt és bélyeget is tervezett hozzá) – létrejött a Kalotaszegi Köztársaság, melynek elnöke Albrecht Lajos ügyvéd lett. Miközben egyeztetésekbe bocsátkoztak az akkor már részben működő oláh (romániai) hatóságokkal a közigazgatás jellegéről, azok lényegében zaklatások révén és más módon felmorzsolták az új állam személyi állományát (akik közé olyan illusztris személyek tartoztak, mint Menyhárt Gáspár jogászprofesszor, Jósika Lajos királyi „valóságos belső titkos tanácsos”, id. kolozsvári Grandpierre Emil regényíró), így ez is megszűnt igen hamar.²⁰³

A magyarországi Tanácsköztársaság idején a mai szentgotthárdi térségben, vagyis a Vendvidéken a bántornyai kocsmáros fia, egy bizonyos Tkáleczy István (aki foglalkozására nézve tanítóként és kántorként dolgozott) 1919. május 29-én egy szálloda erkélyéről kikiáltotta a Vendvidéki Köztársaságot, más elnevezések szerint Murai, Muravidéki, vagy egyszerűen csak Mura Köztársaságot (*Murska Republika*).²⁰⁴ Tkáleczy egyben azt is bejelentette, hogy az új állam – hivatkozva a wilsoni 14 pontra és a népek önrendelkezési jogára – elszakad a magyarországi Tanácsköztársaságtól. Létét – túl azon, hogy a nagyhatalmak tudomást sem vettek róla – még a saját területén sem ismerte el mindenki; a Tanácsköztársaság Vörös Hadserege azonban komolyan vette: néhány napon belül a Muravidéken termett, megszállta a területet, és felszámolta a kis állam-kezdeményt.

Az Osztrák–Magyar Monarchia felbomlását megpecsételő és az egykori Magyar Királyság területi megcsonkítását végleges jogi formába öntő trianoni békeszerződés kapcsán hasonló jellegű új államok születtek a Párizsban kijelölt államhatáron, melyek vezetői kijelentették, hogy nem hajlandók alávetni magukat a békeszerződésnek. Az egyik a déli, a másik a nyugati határon jött létre.

²⁰² Mikes Imre: *Erdély útja (Nagymagyarországtól Nagyromániáig)*. 2 kötet. Brassó, Brassói Lapok, 1936. (később Budapest, Kaláka, 1996); Fráter Olivér: *A Székely Nemzeti Tanács megalakulása és tevékenységének főbb területei (1918–1919)*. *Székely Nép*. [A Székely Nép, 1883–1944 című lap mintájára megjelent egyedi kiadvány, Budapest] 2010. november 19. 2–3.

²⁰³ Lásd erről Sas Péter: *Kilenc évtized*. In: *Kós Károly: „Köböl, fából házat ... igéből várat.” In memoriam Kós Károly 1883–1983*. Budapest, Magvető, 1983. 273. és Falusi Norbert: *Szövetségek és politikai kötelékek Erdélyben, 1917–1918*. *Aetas*. 34. évf. 2019/1. sz. 48.

²⁰⁴ Lásd erről Julij Titl: *Murska Republika 1919*. Murska Sobota, Pomurska Založba, 1970.

Az előbbit, a Baranya-bajai Szerb–Magyar Köztársaságot (*Српско-мађарска република Барања-Бaja*)²⁰⁵ 1921. augusztus 14-én, a szerb megszállás megszűnte után kiáltotta ki Petar Dobrović (Dobrovits Péter) szerb festőművész a pécsi Széchenyi téren. Hátterében az állt, hogy a párizsi béketárgyalásokon elfogadott álláspont szerint Baranya nagyobb része Magyarországhoz tartozott, ami az oda beáramló észak-bácskai szerb, sokác, bunyevác és horvát tömegek számára (akik nem voltak hajlandók el fogadni az új Szerb-Horvát-Szlovén Állam e területekről való kivonulását) kedvezőtlen lett volna. Ezek összefogtak a fehérterror elől Budapestről Baranyába menekült szocialista politikusokkal, s úgy gondolták, hogy egy önálló állam védelmet adhat nekik. A köztársaság elnök természetesen Dobrović lett. Az új állam elvileg élvezte a szerb hadsereg védelmét, az azonban – fegyelmezetten teljesítve a Párizsból érkező előírásokat – átadta a területet Horthy Miklósnak, aki a Budapesten megszervezett új központi hatalom hadseregével – a 33 hónapos szerb megszállást, majd befolyást követően – augusztus 21-én diadalmasan bevonult Pécsre és Bajára, s felszámolta a szerb-magyar államot, mely így valójában csak nyolc napig létezett.

Az utóbbit néha Lajta Menti Köztársaságnak mondták ugyan, de elterjedtebb, monarchikus nevén Burgenlandi Lajtabánság (*Leitha-Banat Burgenland*) volt. Ezt 1921. október 4-én kiáltotta ki a felsőőri templom előtt Prónay Pál. Ő 1919-ben és 1920-ban egy katonai különítmény vezetőjeként tevékenykedett, és szerzett kétes hírnevet a fehérterrorban,²⁰⁶ úgyhogy a következő év őszén nem voltak lekötve energiái. A nyár óta tartó rendezetlen regionális helyzet ráadásul megoldatlan volt: az antant 1921 nyarán fennhatósága alá vonta az Ausztriának átadandó nyugat-magyarországi területeket, amire egy kisebb felkelés tört ki, és – némi segítséggel – megszerveződött a Rongyos Gárdának nevezett katonai csoport is. Trianonban ugyanis – ahogy akkor érveltek – egy vesztes országtól csatoltak volna területet egy másik vesztes országhoz, amit orvosolni kellett. A felkelés során megszerveződő katonai csoportok kiszorították az osztrákokat Burgenland keleti részéből. A terület sorsáról aztán egy Velencében megtartott konferencia azon év őszén úgy határozott,

²⁰⁵ Lásd erről Szűts Emil: *Az elmerült sziget. A Baranyai Szerb–Magyar Köztársaság*. Pécs, Pro Pannonia 1991. Gergely Ferenc és Kőhegyi Mihály: *Pécs-Baranya-Baja háromszög történelmi problémái 1918–1921 között*. Baja, k.n., 1974. és (visszaemlékezésként) Hajdu Gyula: *Harcban az elnyomók és megszállók ellen*. Pécs, Pécs M.J. Város Tanácsa, 1957. Videó: *Pécs szerb megszállása 1919–1921*. forrás: youtube.com. – Petar Dobrović (1890–1943) szerb-horvát-szlovén családi gyökerekkel rendelkező, tanulmányait Budapesten és Párizsban végző festő egyébként a szerb modernizmus képviselője lett a két világháború közötti években. Művészetén impresszionista és kubista hatások érezhetők. Kiváló kolorista volt; alkotási ma is megtalálhatók a belgrádi Kortárs Művészetek Múzeumában, a párizsi Modern Művészetek Múzeumában és a budapesti Szépművészeti Múzeumban. Lásd róla Angyal Endre: *Petar Dobrović, az ember, művész és politikus*. Pécs, MTA Dunántúli Tudományos Intézeti Közlemények, 3, 1968.

²⁰⁶ Vö. Prónay Pál: *A határban a Halál kaszál...* (Fejezetek Prónay Pál feljegyzéseiből). Budapest, Kosuth 1963. és Prónay Pál: *A rongyos gárda harcai 1919–1939*. Szerk.: Bálint István János. Budapest, Magyar Ház 1999.

hogy az egyik zónája Ausztriához fog tartozni, másik zónájában pedig népszavazással döntenek annak hovatartozásáról. Ezt követően Horthy Miklós utasítására 1921. november 5-én kivonultak területről a katonai különítmények, s a születőfélben lévő új államocská megszünt.

A fenti kezdeményezések ma sokak szemében afféle kérészéletű állam-kísérleteknek tűnnek, az utóbbi időben talán ezért is népszerű a velük való foglalatosság. Helyesebb volna azonban történelmi jalkiáltásokként gondolni rájuk, amelyek az egykori Habsburg-birodalom, és a vele összeforrt (ellene fellázadt, általa levert, majd végső menedékként azzal mégiscsak kiegyezett-összefogott) történelmi „nagy Magyarország” végnapjain voltak hallhatók. Nem játékos vagy komoly kísérletek voltak ezek, ahogy a „kísérleti államokra”, mai kifejezéssel: a mikroállamokra néha gondolhatunk, hanem egy fájdalmas végjáték szenvedő alanyának levegőért kapkodó zihálása, a magyarok „Trianon” néven összefoglalt történelmi gyötrelmének²⁰⁷ előjelei. Akárhogy is értékeljük azonban rövid létüket,²⁰⁸ az biztos, hogy a köztársasági gondolatnak nem tettek semmi jót.

1946. FEBRUÁR 1. ♦ Az 1920-ban létrejött, majd viszonylag gyorsan kiépült új magyar állam – a Horthy Miklós nevével fémjelzett „király nélküli királyság”, mely a háborúból való sikertelen kiugrási kísérlet után rövid időre egy totális diktatúra csírájává vált – a II. világháborúban teljes katonai vereséget szenvedett, és 1945 tavaszára összeomlott. Az újonnan kiépülő államhatalom középpontjába az 1945. november 4-én tartott nemzetgyűlési választások alapján 1945. november 29-én összeült Nemzetgyűlés került, mely – az „államhatalom gyakorlásának ideiglenes rendezéséről” szóló, 1945. december 16-án kihirdetett, 1945. évi XI. törvénycikkben foglalt felhatalmazással élve – 1946. január 31-én elfogadta, február 1-én pedig kihirdette az 1946. évi I. törvénycikket. Ebben a címe szerint elsősorban államforma-meghatározásra szolgáló törvényben Magyarország államformáját köztársaságnak nyilvánította.²⁰⁹ Ez volt a második magyar köztársaság. Ez az állam az első köztársaság

²⁰⁷ E nemzeti fájdalomról lásd Karinthy Frigyes: *Levél* [kisfiának] és más magyar írók, költők művei. In: *Vérző Magyarország. Magyar írók Magyarország területéért*. Budapest, Pallas, 1920, ²1928., digitálisan (Horthy Miklós 1920-as előszava nélkül): mtda.hu/books/verzo_magyarorszag.pdf, Karinthy Frigyes levele: 190–192.

²⁰⁸ E kötet kéziratának lezárása után jelent meg az a témát összegző tanulmánykötet, melynek értékelésére itt már nem térhetek ki, de utalok létre. Lásd Ablonczy B. – Borsi-Kálmán B. – et al: *Kérész-államok. Átmeneti államalakulatok a történelmi Magyarország területén (1918–1921)*. Szerk.: Szeghy-Gayer Veronika – Zahorán Csaba. Budapest, Ludovika Egyetemi Kiadó, 2022.

²⁰⁹ Lásd erről részletesen Föglein Gizella: *id. mű* (2001). A törvényt az 1920 évi I. törvény pandanjaként értelmezi Tamás András, azt sugallva, hogy a formai egyezés nem volt véletlen: „Aki a javaslatot megszavazták, lehet, hogy nem tudták, lehetett-e annak „modellje” ... Jelen esetben egy másik évnnyitó törvény, ... [az] 1920. évi I. tc. figyelemre méltó.” Vö. Tamás András: *Közigazgatás, jogi szabályozás, köztársaság hetven éve. Pro Publico Bono*. 4. évf. 2016/3. sz. 37. Lásd még Schweitzer Gábor: *Az 1946.*

utódának tekintette magát, amennyiben az államforma kinyilvánítása után a Nemzetgyűlés rögtön Károlyi Mihály érdemeit iktatta törvénybe (bár köztársasági elnökjelölti pozícióra semmilyen politikai erő nem hozta őt szóba).

Az 1946. évi I. törvény mindenekelőtt deklarálta, hogy „az államhatalom kizárólagos forrása és birtokosa a magyar nép”, mely „a törvényhozó hatalmat az általános, egyenlő, közvetlen és titkos választójog alapján megválasztott Nemzetgyűlés útján gyakorolja”, létrehozta és szabályozta a köztársasági elnöki tisztséget és rendelkezett az alapvető jogokról. Mindezek alapján később *kisalkotmánynak* nevezték, a kritikusok: csonka vagy ideiglenes alkotmánynak mondták. Politikai tartalma ennek az államnak is a polgári demokrácia volt, már amennyiben egy háborúban legyőzött, romokban álló, a győztes hatalmak által megszállt és a szövetséges megszálló szervek által „ellenőrzött” országban ez megvalósítható lett volna.

A preambulum a királyi hatalom gyakorlásának 1918. november 13-i megszűnéséről beszélt, és számos – hasonló logikán alapuló – legitimációs érvet szolgáltatott azoknak, akik utólagos vitákban kívánták megerősíteni a döntés helyességét. A kortársak ilyennek gondolhatták például „a nemzet visszanyert önrendelkezési jogáról” szóló érvet; valamint azt, hogy „a magyar nép újra szabadon határozhat[ott] államformájáról”, s a Nemzetgyűlés „az általános, egyenlő, közvetlen és titkos választójog okán” „a magyar nép nevében és megbízásából” döntött úgy, ahogy stb. Ezek nyilvánvaló politikai szempontok voltak, ezért annak megfelelően, vagyis a politikai érvelés követelményei szerint értékelendők ma is. A törvény indokolása ennél némileg komplexebb volt; legérdekesebb vonása, hogy egy meglepő retorikai fogással fogalmilag közel hozta egymáshoz a köztársaságot és a magyar királyság monarchikus hagyományát.²¹⁰ A köztársaság intézménye – hangzott az indokolás meg-megbotló érvelésének tendenciózus csattanója – „nem áll ellentétben a helyesen felfogott szerves jogfejlődéssel”.

évi I. tc. megítélése a korabeli közjogi irodalomban. *MTA Law Working Papers*. 2016/14. 12. és *Acta Humana*. 2017/1. sz.27–38.; Fekete Balázs: Law I of 1946 and Law XX of 1949. Continuity or Discontinuity in Traditional Hungarian Constitutionalism? In: *A History of the Hungarian Constitution. Law, Government and Political Culture in Central Europe*. 9. fejezet Szerk. Ferenc Hörcher and Thomas Lorman. London, IB Tauris, 2019. 184–210.; Halász Iván: „Éljen a Köztársaság!” A második Magyar Köztársaság 1946. évi kikiáltásának környezete. In: *Az alkotmányozás és alkotmányok művészeti népszerűsítése Magyarországon*. Szerk.: Halász Iván. Budapest, Gondolat – TTK, 2022. 31–48.; Egresi, Katalin: La «Piccola Costituzione» Nella Storia Del Costituzionalismo Ungherese. *Quaderni Fiorentini per la Storia del Pensiero Giuridico Moderno*. 51. évf. 2022. 347–372.

²¹⁰ „A magyar alkotmány – olvasható az indokolásban – sohasem ismerte az abszolút királyság intézményét”, ami azért enyhe túlzás volt, s „közjogunk a királyi hatalmat mindig származékosnak tekintette, amelyet a nemzet ruház a királyra”, ami ugyancsak kétellyel fogadható. Az indokolásban az is meglepő, hogy a köztársaságot kapcsolatba hozza a magyar jogfejlődéssel: „Bár a magyarság története során a múltban sohasem nyilatkozhatott meg a köztársasági államforma megvalósítására irányuló közakarat – olvashatjuk –, történetünk nem egy mozzanata igazolja, hogy hazánk legjobbjaitól a köztársasági állam-eszme éppenséggel nem volt idegen. Kossuth Lajos függetlenségi nyilatkozata, a két forradalom kísérlete egyaránt bizonyítja, hogy a köztársasági államrendszer eszméje nemzetünk körében igenis gyökeret vert.”

Vagyis az 1946-os változás – sugallta az indokolás (anélkül, hogy a „király nélküli királyságra” utalt volna) – az államformák kavalkádjába valójában csak „félfordulat”. Az indokolás egy másik érve szerint a köztársaság „a nemzet képviselőjére hivatott Nemzetgyűlés akaratának megfelel”. Tény, hogy a Nemzetgyűlésben a monarchia, illetőleg a dolgok menetét esetleg másként alakító népszavazásos államforma-döntés mellett csak Slachta Margit érvelt,²¹¹ aki lényegében az ekkor Mindszenty által képviselt legitimizmusnak volt a szócsöve. Mint másutt említettem, a hercegprímás IV. Károly „trónörökösnek” mondott fia, Habsburg Ottó régensének tekintette magát; ez azonban az adott körülmények között nem volt könnyen képviselhető politikai álláspont.²¹²

A törvény indokolásában akadt egy különösen árulkodó mondat is. Eszerint „kül- és belpolitikai okok egyaránt sürgetik ennek az államformának [a köztársaságnak] hazánkban való megvalósítását”. Arról, hogy mik is ezek a „külpolitikai okok”, a szöveg szemérmesen egyetlen szót sem mondott; a szélesebb régió történéseiből persze lehetett rá következtetni. Amíg ugyanis a II. világháború után a nyugat- és észak-európai monarchiák (Belgiumot kivéve) – az uralkodó családok háború alatti, általában pozitív magatartásának betudhatóan – presztízszükben megerősödtek, addig Közép- és Délkelet-Európában²¹³ – ahol a politikai élet forgandósága az uralkodók életére és sorsára is rányomta bélyegét, akik vagy emigrációba vonultak, vagy valamilyen formában a korábbi autoriter rendszerek örvényébe kerültek – a monarchikus államforma inkább presztízszvesztéssel jött ki a háborúból. A döntő ok mindazonáltal az volt, hogy ezt a régiót (Jugoszláviát kivéve) a Szovjetunió szabadí-

²¹¹ Lásd erről M. Balázs Ágnes: A köztársaság ellenzéke. Slachta Margit érvelése a Nemzetgyűlésben az 1946. évi I. törvénycikk kapcsán. *Acta Humana*. 2017/1. sz. 39–50. A plebiszcitum ötlete, mely a magyar választók konzervatív beállítódására és a legitimista, de legalábbis a királyság-párti propaganda erejére számíthatott, többek szerint Mindszentytől származott, valószínűleg azonban „benne volt a kor levegőjében”. Ekkor ugyanis már lezajlott az 1945. október 21-i franciaországi (az alkotmányozó nemzetgyűlés felállításáról szóló) népszavazás, és már kezdményezték az 1946. június 2-i (az államformát nép döntésétől függővé tevő) olasz népszavazást. Magyarországon mindazonáltal az országos népszavazás mint intézmény ekkor – és egészen 1989-ig – ismeretlen volt (s helyi népszavazásra is csak egyszer, 1921. decemberében került sor, Sopron és környéke hovatarozásának kérdésében, nemzetközi döntés alapján). Az MTI Magyar Közvéleménykutató Intézet 1946. január 24-i felmérése szerint a megkérdezettek kétharmada ennek ellenére úgy vélekedett, hogy az államforma kérdésében népszavazás dönt majd.

²¹² Az imént hivatkozott közvéleménykutatás szerint a köztársasági államformát – regionálisan változó jelleggel ugyan, de országos átlagban – a megkérdezettek 66.5%-a, a monarchiát pedig 22.9%-a támogatta. Lásd erről Kende J. – Erényi T. et al: *Demokratikus köztársaságok Magyarországon*. Szerk.: Feitl István – Gellériné Lázár Márta – Kende János. Budapest, Napvilág Kiadó, 2007. 94.

²¹³ Ami Dél-Európát illeti, ott (Spanyolországot most nem figyelve) két, egymással ellentétes tendencia érvényesült. Görögországban 1946. szeptember 1-én, polgárháborús körülmények között, népszavazást tartottak, amely helyreállította a monarchiát. Ebben volt némi szerepe annak is, hogy itt nem a szovjetek, hanem az angolok politikai befolyása érvényesült, s a kommunisták bojkottálták a népszavazást. Olaszországban – ahol Viktor Emánuel elismerte felelősségét a fasizmus hatalomra jutásában és lemondott (fia javára) – az 1946. június 2-i népszavazáson az olaszok 54:46%arányban a köztársaságot részesítették erőnyben.

totta fel a német megszállás alól, s amikor és amennyiben alkalma nyílott rá, megszállóként bánt vele. Ennek meglettek a maga következményei, de ehhez hasonlóan alakult a helyzet ott is, ahol a háború vége felé a politikai elit „átállt” a másik oldalra, vagy ahol a nemzeti partizánok voltak a felszabadítók.²¹⁴

A szóban forgó következményeket Magyarország vonatkozásában a rövidség kedvéért expresszív módon azzal érzékeltetem, amit Varga Béla, a Nemzetgyűlés későbbi elnöke, a Független Kisgazdapárt frakcióülésén mondott képviselőtársainak arról, hogy miért is kell támogatniuk a köztársaságot. „Legitimista családból származom – fogalmazott –, a király képe ott függött a tisztaszoba falán. Magam is legitimista vagyok. De ma – győzködte párttársait, akik körében a két karakteres álláspont léte egyenesen a pártszakadás veszélyével fenyegetett – legitimista meggyőződéselem ellenére azt mondom, a köztársaság az egyetlen lehetséges államforma.”²¹⁵ Egy másik alkalommal valamilyen magánbeszélgetésben Varga így anekdotázgatott: „Gyerekkoromban anyámmal minden reggel imádkoztunk a királyért és a hazáért, de most éljen a köztársaság!”²¹⁶

Nos, hogy mi húzódik meg az ilyen abszurd kijelentések mögött, az egy kis fantáziával könnyen elképzelhető. Az államelméletben e tényekre a szuverenitás hiányaként vagy korlátozottságaként szokás utalni. Vagyis a köztársaságot Varga Béláéknál is a szél fújta be az ablakon; a történelem szele, mely ezúttal keletről érkezett.²¹⁷ Az,

²¹⁴ Bulgáriában például 1946. szeptember 8-án egy népszavazás a köztársaság mellett döntött, amit szeptember 15-én ki is kiáltottak, s ez azt jelentette: az 1943-ban trónra került, ekkor 9 éves Simeon cár – tekintettel arra is, hogy régensei közül néhányat kivégeztek, néhányat pedig letartóztattak – emigrációba kényszerült. Ezt a köztársaságot az ún. dimitrovi alkotmány 1947-ben alakította át az 1936-os sztálini mintát követő népköztársasággá. Romániában – miután Mihály 1947. december 30-án lemondott – ugyancsak kikiáltották a népköztársaságot. A partizánháborúban felszabadított Jugoszláviában a gyorsan összehívott alkotmányozó nemzetgyűlés a J. B. Titó által vezetett politikai erők dominálták, s így az már az 1945. november 29-én kikiáltotta népköztársaságot. Erre tekintettel Karadordevic Péter vissza sem térhetett londoni emigrációjából. Albániában 1946. márciusában ugyancsak népköztársasági alkotmányt vezettek be. Lásd ezekről Hubai László: Viták és álláspontok a II. Magyar Köztársaságról. *Múltunk*. 2005/2. sz. 203–220.

²¹⁵ Hám Tibor: A második Magyar Köztársaság megalakulása 1946. január 31-én. *Hiány*. 1990. július 18. 14. Idézi Horváth Attila: „A köztársaság az egyetlen lehetséges államforma.” Az 1946. évi I. törvény megalkotása, a köztársaság kikiáltása. *Acta Humana*. Új folyam: 5. 2017/1. 7–20.

²¹⁶ Vö. Demokratikus köztársaságok Magyarországon, *idézett kiadás* (2007), 93.

²¹⁷ A köztársaságnak természetesen a nyugatias gondolkodásuk között is voltak hívei. Faludy György például egy Szekszárd közeli szőlőhegyen így reménykedett:

„... a lámpafény körül
nyolcan ülünk a présház oldalán
– lenn tört hidak, falvak foghíjas szája,
karók, miket a gaz ölel tunyán –
nyolcan ülünk, kiket Noé bárkája
dobott ide a vízőzön után.

Bort töltünk, míg a jegyző öntözést
emleget s tanítókért könyörög.
Eszmékről szólunk, mik szavunk nyomában
gyűrűznek bennünk, mint a vízkörök
és rákoccintunk a köztársaságra,
hogy lenne békés, boldog és örök.”

hogy a Nemzetgyűlés a legitimisták és más királyság-párti monarchisták szavazatait is hasznosítva vezette be a köztársaságot Magyarországon, bizonyos fokig nem volt újdonság. Ha jobban belegondolunk, az első magyar köztársaság kikiáltói között (leszámítva Nagy Györgyöt és környezetét) kevés mélyen elkötelezett republikánus akadt. 1918 nyarán valószínűleg még maga Károlyi Mihály sem volt teljesen az, nagyon valószínű, hogy a körülmények hatására később módosultak a nézetei. Varga Béla fent idézett szavaival azt kívántam érzékeltetni, hogy a köztársaságot 1918-ban a radikalizálódó forradalmi események sodrása mellett vagy mögött az osztrák minta hatása hozta el, 1946-ban pedig a szovjet fegyverek. A magyar monarchistáknak ugyanakkor az utóbbi esetben annyiban pechjük volt, hogy a szovjet fegyverek nem maguktól kerültek ide, hanem egy formálisan a Magyar Királyságnak nevezett állam támadását visszaverő ellentámadás során, amire a köztársaság hívei is hivatkozhattak.

Az államforma kérdését az 1945 végi választási kampányban szinte senki sem vetette fel, s 1946 elején a köztársasági törvény előkészítése és elfogadása olyan gyorsan zajlott, hogy az új államot megjelenítő címer kérdéséről teljesen megfeledkeztek. Miután a törvény „nem hatálytalanította” a régi címet, és újról sem határozott, a köztársasági Magyarország állami szimbóluma egy ideig az angyalos, szentkoronás címer maradt.²¹⁸ Ez sokaknak feltűnt és furcsállták is, mígnem az állami szervek gyakorlata – vélhetően a miniszterelnök kezdeményezésére vagy valamilyen nem nyilvános testületi elhatározás folytán – 1946 végére egységesült, s az új állam jelképe – különösebb törvényi előírás nélkül – az ún. Kossuth címer lett. Mivel a Kossuth címer „történelmileg kialakult, »ősi állami címerábrázolásnak« minősült”, életbe léptetéséhez nem volt szükség törvényi szabályozásra.²¹⁹

A második magyar köztársasághoz még annyit, hogy kikiáltása után viszonylag gyorsan, 1946. március 27-én és május 27-én megalkották hozzá a (címe szerint) „1946:I. törvénycikkben megalkotott demokratikus államrend vagy demokratikus köztársaság” büntetőjogi védelméről rendelkező 1946. évi VII., valamint „az emberi alapjogok hatályosabb [értsd: hatékonyabb] védelméről” szóló 1946. évi X. törvényeket.²²⁰ Az előbbi most azokat rendelte megbüntetni, a demokratikus államrend

Faludy György: Reménykedés egy pannón szőlőhegyen. (Medina, Tolna megye, 1946). In: Faludy György: *Emlékkönyv a róti Bizánctól*. Budapest, PIM, Digitális Irodalmi Akadémia (DIA) 2010. [<https://pim.hu/hu/dia>], eredetileg London, Magyar Könyves Céh, 1961.

²¹⁸ Föglein Gizella: A Magyar Köztársaság állami címere, 1946–1949. *Levéltári Közlemények*. 62. évf. 1991/1–2. sz. 3. A *Magyar Közlöny* című hivatalos lap például 1946. június 4-ig a szentkoronás címerrel, 1946 nyarán és őszén (június 5. és november 30. között) címer nélkül, 1946. december 1-én és az után pedig, 1949. augusztus 18-ig a Kossuth címerrel jelent meg.

²¹⁹ *Ugyanott*, 8.

²²⁰ Az utóbbi azokat a közhivatalnokokat rendelte büntetni, valamint fenyegette hivatalvesztéssel és „politikai jogaik gyakorlatának felfüggesztésével”, akik hivatali eljárásuk során „törvényellenesen megsértik” másoknak „az 1946: I. törvénycikk bevezetésében foglalt valamely természetes és elidegeníthetetlen jogát.” Vagyis az ún. kisalkotmányban foglalt alapvető jogok védelmének lehetőségét felvillantva

megszüntetésére törekvőkön túl, akik – Veér Imrével pont ellentétesen – a köztársaság ellen szóltak és tettek. E törvény szerint – amit közismert módon sok minden másra is felhasználtak, sőt egy idő után leginkább másra használtak – az lett büntetendő, aki a „köztársaság megdöntésére irányuló cselekményt követ el”, mozgalmat kezdeményez vagy támogat, a „köztársaság megváltoztatására lázít”, az ellen vagy a köztársasági meggyőződésű emberek ellen gyűlöletre izgat, vagy aki az ilyen magatartást „magasztalja vagy elkövetőjét feldicséri.” A tényállásba foglalt magatartásfajtákat azért sorolom itt ilyen részletesen, hogy érzékeltessem: bármilyen körülmények között is szövegez egy jogalkotó, lehetetlen mindent jogszabályba foglalnia. Egy államformát ugyanis olykor nem „megdöntenek”, hanem (miként 1949-ben) egy új alkotmánnyal „megváltoztatnak”,²²¹ vagy (mint később történt) „legyengítének” és lényegétől kisebb-nagyobb részben eltérítenek. Az utóbbi esetben a jogi rend átszervezésével, de a politikai látszatot megőrizve szinte az ellenkezőjébe fordítják, vagy eljuttatják valameddig azon az úton, ami a másik pólus felé vezet. Például köztes államformává teszik. Mint kimutattam, ez történt a monarchiával a Horthy-korban, s ezzel kellett szembenéznie a harmadik köztársaságnak is néhány évtized múlva. Ha ilyesmi megtörténik, az államforma „formális” megváltoztatása vagy meg nem változtatása (amint arra több helyen utaltam) lehet félfordulat, sőt negyed- vagy háromnegyed-fordulat is.

A második magyar köztársaság mindössze három és fél évig állt fenn, mert az 1949. évi XX. törvény, Magyarország első (vagy az 1919-es próbálkozást is figyelembe véve második) kartális alkotmánya az államformát népköztársasággá változtatta, és átalakította az államszervezetét. Ez esetben a népköztársaság szó már nemcsak legitimációs alapot próbált jelenteni (sőt, gyakorlatilag azt jelentett legkevésbé, hiszen már az elején nyilvánvaló volt, hogy ebben az államban érdemben nem a nép uralkodott), hanem az állam tartalmi elemeire utalt: a népköztársaság

a közigazgatáson belüli lezárolási akciókat tette lehetővé. Miközben az közismert, és szakirodalmilag részben feldolgozott, hogy az 1946. évi VII. tc. által nyújtott lehetőségeket 1947-től a különböző politikai erők, főleg a kommunista párt sokszor politikai visszaélésekre használták fel (vö. például Palasik Mária: A köztársaság kikiáltása és büntetőjogi védelme. *Valóság*. 39. évf. 1996/9. sz. 57–75.; Horváth Attila: Az 1946. évi VII. tc. a demokratikus államrend és a köztársaság védelméről. *Pro Publico Bono – Magyar Közigazgatás*. 2018/1. különszám, 94–109.), tudomásom szerint nem létezik olyan jogtörténeti elemzés, amely e technikailag különleges (hiszen egy törvény preambuluma foglalt jogok védelméről rendelkező), szövegezésében hevenyészett, és feltűnően rövid 1946. évi X. törvénycikk érvényesítését, vagy az ezzel való visszaéléseket elemezné.

²²¹ Az 1946. évi VII. tc. vitájában természetesen felvetődött, hogy ne az államforma „megváltoztatása”, hanem „jogellenes megváltoztatása” legyen a tilalom tárgya. Ez szerepelt a törvényjavaslat eredeti szövegében is, majd miután kikerült belőle, Schlachta Margit módosító indítványában. Abból, hogy ezt elvetették, arra következtethetünk, hogy politikailag a törvény lényegében a legitimista mozgalom propaganda-tevékenysége ellen irányult. Vö. Vida István: A „demokratikus államrend és a köztársaság büntetőjogi védelméről” szóló törvényjavaslat megszületése és parlamenti vitája. *Történelmi Szemle*. 8. évf. 1965/2–3. sz. 252.

állama – bár önmagát szocialistának nevezte, a nemzetközi szóhasználatban pedig „kommunista államnak” mondták – egy szovjet jellegű totalitárius politikai rendszer része lett.²²²

1989. OKTÓBER 23. ♦ A harmadik magyar köztársaságot 1989. október 23-án 12 óra-
kor kiáltották ki a parlament erkélyéről az egész Kossuth teret betöltő tömeg előtt,
egy öt nappal azelőtt elfogadott alkotmánytörvény, az 1949. évi XX. törvényt alapve-
tően és minden lényeges elemében módosító 1989. évi XXXI. törvény hatályba lép-
tető kihirdetéseként.²²³ A szimbolikus időpont megválasztása némi „politikai trük-
kőzés” eredménye volt, amennyiben a proklamáció e dátumra időzítése eredetileg
az 1956-os forradalom emlékének elfedését szolgálta, miként az 1949-es alkotmány
augusztus 20-i időzítése annak idején a Szent István-napi ünnepet fedte el.

Az új, köztársasági formát kapott állam²²⁴ típusát illetően a magántulajdon és a
piacgazdaság rendjére épülő polgári államnak indult, politikai tartalmát illetően pe-
dig alkotmányos demokrácia volt. Olyan, amelyben elismerték és érvényesítették az
emberi jogokat, lehetővé vált azok bírósági védelme, megvalósult – az addigi ma-

²²² Az alkotmánytörvény magyar szövegének megfogalmazója, Szabó Imre, ennek már 1949-ben
hangot adott, igaz, más szavakkal: „A Magyar Népköztársaság új alkotmánya a Szovjetunió 1936. évi.
sztálini alkotmányának példáját követi, s így szem előtt azt az alkotmányt tartja, amely – mint Sztálin
mondja – akcióprogramja lehet más államoknak”. Ez az alkotmány „olyan közjogi rendszert teremt,
amely szakít a múlt közjogi felfogásával és rendjével, megszünteti a polgári alkotmányoknak az állam-
hatalmi ágak megoszlásán épülő rendszerét és megteremti a népi demokratikus állam, a proletárdik-
tátúra állama számára e rendszer közjogi kereteit, – olyan kereteket, amelyek diktatúrát jelentenek a
kizsákmányolók maradványaival szemben, de demokráciát adnak a dolgozók széles rétegeinek.” Szabó
Imre: *Népi demokráciánk jogi feladatai*. Budapest, Jogtudományi Közlöny Tudományos Kiskönyvtára,
1949. 89.

²²³ A konkrét körülményekről Szűrös Mátyás: *Köztársaság született „harangszavú délben”*. 1989. ok-
tóber 23. Budapest, Mediart Graf. Stúdió, 1999. és Kende Péter: Erős, republikánus állam nélkül ki fog-
ja egyben tartani a magyar társadalmat? *Mozgó Világ*. 23. évf. 1997/7. szám, 3–18. Az alkotmányjogi
vonatkozásokról lásd Schmidt Péter: *Köztársasági államforma a mai Magyarországon*. In: *A köztársasági
eszmé... idézett kiadás* (szerk.: Pölöskei F., 1990), 83–94.

²²⁴ A korszak közjogi fejleményeinek áttekintését lásd Smuk Péter: *Magyar közjog és politika 1989–
2011. A harmadik Magyar Köztársaság alkotmány- és parlamentarizmustörténete*. Budapest, Osiris Ki-
adó, 2011.; társadalom-, gazdaság- és politikatörténeti áttekintése Romsics Ignác: *A Harmadik Magyar
Köztársaság: 1989–2007*. Budapest, Kossuth Kiadó, 2013. A politikai rendszerre vonatkozóan a *Magyar-
ország politikai évkönyve* sorozatban megjelent kötetek áttekintésein túl tanulságos a következő mun-
kák „szinoptikus” olvasata: Körösenyi András: *A magyar politikai rendszer*. Budapest, Osiris Kiadó,
1998 (ennek két közreműködővel átdolgozott és kibővített új kiadása: Körösenyi András – Tóth Csaba
– Török Gábor: *A magyar politikai rendszer*. Budapest, Osiris Kiadó, 2003, 2007) és *Magyar politikai
rendszer – negyedszázad után*. Szerk.: Körösenyi András. Budapest, Osiris – MTA TK PTI, 2015. Az
értelmisségi ellittel kapcsolatosan lásd még Bozóki András: *Gördülő rendszerváltás: az értelmiség poli-
tikai szerepe Magyarországon (1977–1994)* [MTA Doktori értekezés]. Budapest, MTA-honlap, Kézirat,
2020. angolul: *Rolling Transition and the Role of Intellectuals. The Case of Hungary, 1977–1994*. Buda-
pest–Bécs–New York, CEU Press, 2022.

gyar történelemben először – a versengő politikai csoportok közötti váltógazdálkodás békés körülmények között, valamint lépéseket tettek a területi-regionális közösségek önkormányzatának megteremtése érdekében. A kialakított kormányforma parlamentáris köztársaság lett, amelynek keretében a hatalomra került erőknek egy világtörténelmileg is számottevő változást, a késő-totalitárius államból a polgári viszonyok közé történő átmenetet kellett (volna) levezényelnie és lezárnia. Ez az átmenet (*transition*) azonban kissé hosszúra és dögösre sikeredett; a hangsúlyozottan újra „ideiglenes”²²⁵ 1989-es alkotmányt sem 1996/97-ben, sem 2003-ban nem sikerült újjal és hosszú távra szólóval felváltani, s ezzel lezárni a rendszerváltásnak nevezett korszakot.

Az 1990-ben kezdődött harmadik köztársaság korszaka ennek ellenére jogállam volt, amennyiben e kifejezést fokozati jellegűnek tartjuk, vagyis olyan eszménynek tekintjük, amit csak megközelíteni lehet, de teljesen elérni nem, s az értékelő skála pozitív végpontja felé tendáló államokat soroljuk ide. Alkotmányosságán egy speciális szerv, alkotmánybíróság őrködött. Ez alkalmasint – egy „láthatatlan alkotmányra” hivatkozva – tovább is ment a kialakult helyzet „örzésén”, amit a kialakult rendellenzói, későbbi ellenfelei gyakran, hangosan és néhány esetben joggal kifogásoltak. Az állam ugyanakkor a rendszerváltozás békés, jogállami jellegére tekintettel nem tudta, vagy (a kritikusok szerint az önmagukat átmentő elitek miatt) nem akarta egyértelműen meghatározni a múlthoz való viszonyát – sem az 1989 előtt elkövetett, de politikai okokból nem üldözött bűncselekmények megbüntetésére kérdésében, sem az 1949 után államosított vagyonok tulajdonosainak következetes, teljes kárpótlása, vagy annak megtagadása ügyében, sem pedig az egyéb sérelmek narratív igazságtétellel, levéltári nyilvánossággal vagy más egyszerű módon történő biztosítása terén. A megoldatlan problémák a 2000-es években legitimációs válsághoz vezettek, ami az alkotmányos rend alapjaira is kiterjedt,²²⁶ utólag számonkérve az 1989-es alkotmányozás „elitista-tárgyalásos módját”, felröva annak befejezetlenségét, és „túlzónak”, sikerületlennek vagy „radikálisnak” minősítve jogállami karakterét.

²²⁵ Az „ideiglenesség” szinte kísértéként tér vissza a XX. századi magyar történelem minden korszakában. Négy példa: az 1920. évi I. törvénycikk – címe szerint – az állami főhatalom gyakorlásának „ideiglenes rendezéséről” szól; a Nemzetgyűlés 1945-ban az „államhatalom gyakorlásának ideiglenes rendezéséről” szóló 1945. évi XI. törvénycikkben foglalt felhatalmazással élt, amikor összeült; a szovjet hadsereg csapatai az 1945 és 1990/91 között úgymond „ideiglenesen állomásoztak Magyarországon”; végül az Országgyűlés a 1989. évi XXXI. törvénnyel a magyar alkotmány szövegét „házánk új Alkotmányának elfogadásáig”, vagyis újra csak ideiglenesen állapította meg. E négy ideiglenesség közül három több évtizeden át tartott.

²²⁶ Lásd Körösenyi András és Györfi Tamás 2005-ös vitáját a magyar alkotmány legitimitásáról: A magyar alkotmány legitimitása 1985–2005. In: *A magyar jogrendszer átalakulása 1985/1990–2005*. Szerk.: Jakab András és Takács Péter. Budapest, Gondolat-ELTE ÁJK, 2007. II. kötet. Körösenyi András referátuma: 1040–1058.; Györfi Tamás korreferátuma: 1059–1061.

E kritikák az évtized második felében – a sok vonatkozásban rosszul, néhány elemében elvileg is kifogásolhatóan kivitelezett parlamentáris kormányzás viszonyai között – az alkotmányos demokrácia elleni politikai támadásba torkolltak, melynek során egyes politikai csoportok addig ismeretlen, populistának mondható eszközökkel kivitelezett támadásai először delegitimálták, majd megrendítették azt. Miután ezen erők egyike a „fülkeforradalomnak” mondott 2010-es parlamenti választásokon – a tartós hatást gyakorló 2008-as világgazdasági pénzügyi válság megrázkódtatásai közepette – hatalomra került, és a magyar alkotmányjog megkérdőjelezhetetlen axiómájának számító kétharmados szabály alapján alkotmányozni képes többséget szerzett, új alkotmányt: Alaptörvényt²²⁷ fogadott el, és átalakította az államot. A változások széles körűek, jelentősek, egyes elemeikben radikálisak és gyorsak, más elemeikben késleltetettek voltak, s a formálisan kivitelezetteket sok esetben informális úton megvalósuló (például meghatározott politikai nézeteket valló személyek állami pozícióba helyezésével) egészítették ki. A változások a választójog (később a választási körzetek) és a tömegmédia jogi feltételeinek, illetve tulajdonosi rendszerének átalakításától kezdve egy lényegében új államszervezet, közigazgatási és igazságszolgáltatási rendszer kiépítésén keresztül kiterjedtek az oktatási, az egészségügyi és a szociális rendszerek átformálására, sőt, a tulajdonviszonyok lassú, de szisztematikus befolyásolására és politikai eszközökkel történő alakítására is. Vagyis 2010 után egy újabb, előre nem jelzett, bár néhány jel alapján sejthető, lépésről-lépésre kivitelezett, a szakirodalomban lopakodónak nevezett „rendszerváltoz(tat)ásra” került sor, ami átalakított szinte minden fontos társadalmi, gazdasági, közjogi-politikai és kulturális területet. E változások jellegét a különböző elemzések igencsak eltérő módon határozták és határozzák meg; az így kialakult helyzetű államot – a III. rész 5. fejezetében – autoriter politikai rendszer háttere előtt létrejött tekintélyuralmi államként írtam le.

Ennek kiépítését az is megkönnyítette, hogy az 1989/90-ben létrejött állam gazdasági feltételét jelentő piacgazdaság – részben a világgazdasági folyamatok, részben belső okok miatt – már az 1990-es években sem volt elég eredményes ahhoz, hogy eleget tegyen a magyar társadalom rendszerváltással kapcsolatos felfokozott, reflektálatlan és sok szempontból alap nélküli várakozásainak. Az akkor uralkodó neoliberális gazdaságpolitika a magyar gazdaságot túlságosan szorosan, s nem is mindig

²²⁷ Az Alaptörvény afféle szinoptikus olvasatának lehetőségeként lásd a következő két művet. Az egyik Balogh Zs. – Christián L. – Cserny Á. et al: *The Basic (Fundamental) Law of Hungary. A Commentary of the New Hungarian Constitution*. Szerk.: Csink Lóránt, Schanda Balázs és Varga András Zs. („első kiadás”); Patyi András, Schanda Balázs és Varga Zs. András („reprint” kiadás). Előszó: Jakab András (az első kiadáshoz), illetőleg Paczolay Péter (a „reprint” kiadáshoz). Dublin, Clarus Press, 2012. és „(elektronikus, „reprint” kiadásként) Budapest, NUPS [NKE], 2015. – A másik Arato, A. – Bánkuti, M. – Bragyova, A. et al: *Constitution for a Disunited Nation. On Hungary's 2011 Fundamental Law*. Bevezető: Kis János. Szerk.: Tóth Gábor Attila. Budapest, CEU Press, 2012.

előnyösen kapcsolta a globalizálódó világgazdasághoz és annak pénzügyi szervezeteihez. Az ország politikai vezetése nem tudott, sok jel szerint talán nem is akart hatékony védelmet kialakítani a 2000-es években szárbá szökkent, s minden politikai oldalt megrontó korrupcióval szemben. S végül, az új köztársaság demokratikus volt ugyan, de szociális értelemben – részben a gazdasági nehézségek, részben a magyar elit hagyományos szociális érzéketlenségének továbbélése miatt²²⁸ – rosszul működött mind a rászorulókat támogatása, vagyis a társadalmi igazságosság terén, mind a középosztály életkörülményeinek biztosítása vonatkozásában, ideértve a jóléti intézmények alacsony színvonalú kiépítését és szegényes működtetését is. Ez utóbbi ténynek közvetve volt némi szerepe abban, hogy könnyen, már-már társadalmi támogatással, vagy legalábbis annak közönye mellett felszámolták, de sokkal inkább abban, hogy amiatt – a politikai elit érintett részein és a demokratikus köztársaság néhány őszintén elkötelezett hívéin kívül – utóbb kevesen sajnálkoztak.

ERŐTLEN TRADÍCIÓ, MAGÁNYOS REPUBLIKÁNUSOK ♦ A fenti utalások legalább vázlatosan bizonyítják, hogy Magyarországon a köztársaság-pártiság sosem képezett erős politikai tradíciót, s amikor a történelmi kontingenciák lehetővé tették egy valódi demokratikus köztársaság tartósnak ígérkező kiépítését, az nehézkesen és döcögve haladt, majd gyorsan megrekedt. E korszakban ráadásul – miközben a pártideológusok (amint arra egy fentebbi jegyzetben utaltam) ezen a téren is kísérletezgettek – a társadalmi kérdésekről való republikánus gondolkodásnak kevés hiteles, őszinte és elméletileg is képzett képviselője akadt. Az adott korszakból e kevesek körébe sorolom Kende Péter szociológust és Majtényi László jogászt, akiknek az elméletek síkján nem volt kihez és mihez kapcsolódniuk.

A franciaországi emigrációból hazatért szociológus szerint a republikánus államszemlélet alapja az, hogy az állam nem azonosítható automatikusan a politikai közösséggel. Egy despotikus állam esetén „a hatalom élesen elválik a közösségtől”, míg a köztársaság – más néven „a demokratikus-alkotmányos-parlamentáris modell” – esetén „a társadalom visszahódíthatja a politikai hatalmat”, azaz abban „elvileg korlátlan, potenciálisan teljes átfedés van az állam és a politikai közösség között.” E normatív síkon mozgó megközelítés alapján „a modern republika nem egy rezsim a sok lehetséges között, hanem az a politikai képlet, amelyben az állammal szemben emelhető ideális követelmény – tudniillik hogy benne politikai közösség szervező-

²²⁸ A társadalmi elit „szociális érzéketlenségéről” lásd Bibó István: *Elit és szociális érzék*. In: *Válogatott tanulmányok*. Budapest, Magvető Könyvkiadó, 1986. (3 kötet) és 1990. (4. kötet). 1. kötet, 221–242. A korszak szociális állapotairól lásd Örkény Antal – Székelyi Mária: *Az igazságosság labirintusaiban. Társadalmi méltányosság és generációs igazságosság a 21. századi Magyarországon*. Budapest, Sík Kiadó, 2011., Ladányi János: *Leselejtezettek. A kirekesztett népesség társadalom- és térszerkezeti elhelyezkedésének átalakulása Magyarországon a piacgazdaság átmeneti időszakában*. Budapest, L'Harmattan, 2012., Ferge Zs.: *i. m.* (2000).

dik meg – ténylegesen megvalósul.”²²⁹ Egy demokratikus köztársaságban továbbá az egyén jogainak és szabadságainak összekapcsolódása nem jelenti sem a közérdeknek az individuum alá való rendelését, sem az individuumnak a közérdek valódi vagy önjelölt képviselői általi elnyomását.

„A megoldandó feladvány: úgy meghatározni a közjót, hogy abban a részérdekek is helyet kapjanak” – határozta meg maga számára is a konkrét feladatot Kende Péter. A republikanizmus így „annak rendszerbe foglalása”, hogy „az emberi együttélés alapját a minden polgárra kötelezően érvényes közös törvények képezik. ... A republikánus cselekvés középpontjában a »közjó« áll, lényegében úgy, ahogy ezt már az antik politikai filozófia is vallotta, szemben a modern metodológiai individualizmussal, amely nem ismer olyan fogalmat, mint a »közjó«... A republikanizmus számára a »közjó« – olvasható *A köztársaság törekeny rendje* című könyvben – nemcsak megtapasztalható valóság, hanem központi szervező elv is, amely minden egyéb megfontolás fölött áll. ... Ha nem volna ez a szervező elv, akkor a politikai cselekvés minden más résztörekvése – így például az érdekérvényesítés – is értelmét vesztené, helyesebben mindenkit mindenkivel szembeállító kaotikus civakodássá válna. A szabadságelvű respublikában »a köztársaság üdvét« természetesen a demokratikus döntéshozás folyamata állapítja meg és rendeli el, s annak bárki által való önkényes kisajátítása a közjóval együtt a respublika halálát is jelenti.”²³⁰ Nos, ha a harmadik magyar köztársaság vezetői és polgárainak legalább többsége is komolyan vette volna ezt, vagy legalábbis – visszautalva az egyik fenti fordulatra – nem a konstantinápolyi törökök módjára gondolkoztak volna erről, akkor nem jártak volna úgy, ahogy jártak.

De végül is úgy jártak, ahogy, így aztán Majtényi László, aki korábban az adatvédelmi és információs kárpótlási jog ügyeivel volt elfoglalva, a republikanizmus körébe tartozó esszéisztikus munkássága keretében már csak a harmadik köztársaság romjainak ormáról²³¹ tekinthetett szét, hogy az utókor felé közvetítsen egy hagyományt, és az öregedő rockerek közönségén túl is felmutassa a „Lesz még magyar Köztársaság!” reményét.

Amit Pölöskei Ferenc magyar republikanizmusról korábban mondott, az még inkább elmondható annak hazai elméletéről is: „a politikai viszonyok alakulásának

²²⁹ Kende Péter: *A köztársaság törekeny rendje. Államiság a kommunizmus után*. Budapest, Osiris Kiadó, 2000. 28. Kende egyéb államelméleti elemeket is tartalmazó írásai: *A párizsi toronyból – 1991. Válogatott politikai írások 1957–1989*. Budapest, Cserépfalvi, 1991; *Miért nincs rend Kelet-Közép-Európában?* Budapest, Osiris Kiadó, 1994.; *Az én Magyarországom*. Budapest, Osiris Kiadó, 1997. Életéről és eszméiről lásd *Egy magyar republikánus életútja. Kozák Gyula és Körösi Zsuzsanna interjúi Kende Péterrel*. Budapest, Osiris Kiadó, 2019.

²³⁰ *Ugyanott*, 268–270.

²³¹ Vö. Majtényi László: *Romok ormán – Magyarország legújabb története*. Budapest, Magvető, 2014. különösen 181–274.

függvényében, 200 éven át fel-feltört a magyar politikai közéletben, majd búvópatak módjára el-eltűnt az egymást váltó generációk szeme elől”.²³² A republikánus teoretikusok pedig az imént bemutatott érvelésből is eltűnő természetes közegük híján, vagyis a magyar társadalomra szabott demokrácia- és liberalizmus-elméletek nélkül elmagányosodtak.

EGY KÉRDÉS, KÉT NÉZŐPONT, SOK VÁLASZ ♦ Visszatérve az államformával összefüggő kérdésekhez, először is azt kell megállapítanunk: az Alaptörvény szerinti államforma – annak ellenére, hogy az alkotmányozó politikai erők vezetőjének egy korábbi, már idézett nyilatkozata szerint a köztársaság csak „üres szó” és „csak egy ruha” („az emberek, azok a nemzetben élnek, köztársaság legfeljebb a ház, amiben lakunk” stb.)²³³ – 2011-ben is köztársaság maradt. A tekintélyuralmi állam a történelmi tapasztalatok szerint összefér mind a monarchikus, mind a köztársasági államformával, amennyiben azt pusztán formális értelemben vesszük. Természetesen nem egyeztethető össze a politikai kultúra értelmében vett republikánus hagyománnyal, miként a tapasztalat szerint a tartalmi kritériumok szerinti jogállamiság eszméinek érvényesülésével, az államhatalmi ágak szétválasztásával, a kormányzat számára alkotmányos korlátokat jelentő autonóm és független intézményekkel sem, mint amilyen, egyebek mellett, az emberi jogokat garantáló, bírói függetlenségre épülő igazságszolgáltatás, az autonóm egyetem vagy a szabad tömegmédia és hasonlók. Mivel ezeket az eszményeket és intézményeket – túl azon, hogy virágozhatnak a demokratikus monarchiákban is – a demokratikus köztársaságok szokták zászlajukra tűzni, illetőleg gyámolítani, megkérdendhető, hogy Magyarország államformája 2010 után is köztársaság maradt-e, s különösen, hogy jelenleg, 2023-ban, köztársaságnak tekinthető-e még.

A törvénypozitivisták és a formalisták szerint igen, hiszen ez van beleírva az alkotmányba, és akármi is történt 2010 óta az állam átalakítása terén, azóta is mindig ült valaki a köztársasági elnöki székben.²³⁴ Ők tehát nem kételkednek az állam köztársasági jellegében. A jogi normákat, így közjogi intézményeket társadalmi és politikai

²³² Pölöskei Ferenc: A köztársasági gondolat a magyar irodalomban. In: *Köztársaság a modern kori történelem fényében*. Budapest, Napvilág Kiadó, 2007. 201. Más kontextusban érdemes felütni az adott szöveghelyet, és folytatni az olvasást: „Ma már – írta a történész 2007-ben, utólag némi meditációra, sőt vitára is okot adva – életünk szerves része, de máig nem megfelelő közéletünkben a köztársaság aurája, fénye, sugárzása, vonzereje.” Igaz, tette hozzá: „a monarchia sem büszkélkedhet ezzel.” Ebből akár arra is következtethetünk, hogy ezt talán úgy értette: nálunk magának az állami autoritásnak nincs igazi fénye, aurája és sugárzása, mert minden korszakban eljártsszák ennek lehetőségét. Ha így értette, igazza volt.

²³³ MTI-közlemény, 2006. 03. 14.

²³⁴ Lásd ehhez Szente Zoltán: Van-e értelme a köztársasági elnöki tisztségnek a mai magyar közjogi rendszerben? In: *Az államfő jogállása I.* Szerk.: Csink Lóránt és Szabó István. Budapest, Pázmány Press, 2013. 111–126. A köztársasági elnökről lásd még Petrétei József: *A köztársasági elnöki intézmény a magyar alkotmányjogban*. Pécs, Kodifikátor Alapítvány, 2018.

tényekhez kötő realista nézőpont hívei ezzel szemben arra mutatnak rá, hogy egy államnak nemcsak papírra írt alkotmánya vagy formális intézményrendszere van, hanem a társadalmi cselekvések valóságából kibomló politikai tartalma is, ezért a formálisan deklarált államforma annak alapján mindig specifikálható, ha pedig e tartalom ellentmond a deklarációnak, jelentése korlátozható. De minek alapján specifikáljuk a mai köztársaságot? A politikai tartalmat politikai nézetek függvényében szokás megállapítani, ezért a köztársaság közelebbi meghatározása is eszerint történik.

Aki az állam politikai tartalmát – akár a Nemzeti Együttműködési Nyilatkozat, akár az Alaptörvény Nemzeti Hitvallás című része alapján – a „nemzeti együttműködésben” látja, az ennek alapján határozza meg az államforma közelebbi jellegét, s azt – esetleg – „nemzeti együttműködésen alapuló köztársaságnak” mondja. Mivel azonban minden köztársaság valamilyen nemzeti együttműködésre épül, e nézet hívének itt tovább kell mennie, és ennél tartalmasabb elemet kell keresnie. Így – egy évtized távlatában változó módon – az illiberális demokráciát, a munkaalapú társadalom kiépítésére törekvő politikai koordinációt, vagy a rendkívül speciális jelentésben vett kereszténydemokráciát tekintheti mérvadónak. Ezek persze meglehetősen különösen csengő, mindmáig ismeretlen kategóriákhoz vezetnek, mint amilyen az „illiberális köztársaság” (tulajdonképpen antiliberalis köztársaság), a „keresztény demokratikus köztársaság”, vagy némi gondolati játékossággal: „demokratikus keresztény köztársaság”. Ezek azonban szokatlan, sosem vagy gyanúsán ritkán hallott államforma-meghatározások, ami arra készteti a „nemzeti együttműködés” híveit, hogy a jelzőtlen köztársaságnál maradjanak.

Aki viszont az állam politikai tartalmát az autokráciában, valamilyen diktatúrában, a „maffiaállamban”, esetleg a kleptokráciában látja, az vagy lemond a jogi értelemben vett államforma használatáról, és az államformát csak a politikai alakzatok köréből vett terminussal, például autokráciaként azonosítja; vagy azt mondja, hogy a demokratikus és republikánus eszményektől eltávolodott, sőt, antidemokratikus és antirepublikánus politikát folytató állam monokratikus, ilyen elemekkel vegyített, vagy „monokráciába hajló” köztársaság. A két utóbbi megközelítés végső soron össze is hangolható egymással, amennyiben esszencialista nézőpontból a monokráciába hajló köztársaság éppúgy nem tekinthető valódi köztársaságnak, ahogy az autokrácia sem.

ÚJABB KÉRDÉS: ANTIREPUBLIKÁNUS KÖZTÁRSASÁG? ♦ Ám, ha a mai köztársaság nem valódi respublika, akkor milyen? Talán csak nem vizigót köztársaság?²³⁵ Erre azt válaszolom, hogy köztársaságunk, első ránézésre, „formálódó” jellegű, s ha megfigyel-

²³⁵ E különös kifejezés természetesen nem a vizigótok történetére utal, akik egyébként is végig királyságban éltek. Lásd inkább Petri György: *Vizigót vasárnapok* című versét, In: Petri Gy.: *Örökhétfő*. Budapest, Független Kiadó, 1981. 55. és „Chicago”, k.n. [szamizdat kiadás], 1984. 31. („...a vizigót köztársaságban csönd van / a vizigót köztársaságból édes rádiózene szivárog / a vizigót köztársaságban rádiózene van / a vizigót köztársaságból édes csönd szivárog... stb.)

jük a magyar állam politikai megnyilatkozásait az elmúlt tizenkét évben, akkor két egymással ellentétes vonása tűnik elénk. Az egyik egy mind verbálisan, mind ténylegesen megnyilatkozó politikai antirepublikánizmus, a másik a köztársasági államforma pusztá létére való rámutatás, az alkotmányos deklaráció hangsúlyozása, mi több, olykor már-már tényszerűségének bizonygatása.

Ami az előbbit illeti, annak első jele az állam 2011-es, 2012. január 1-től hatályos átnevezése volt, aminek részleteit a II. rész 1. fejezetében mutattam be. Az állam neve ezzel nemcsak „megrövidült”, de kikerült belőle a köztársaság szó. A lehető legkülönbözőbb jogszabályszovegek ennek megfelelő átírása miatt (lásd e tekintetben a 2011. évi CCI. törvényt és a 322/2011. (XII. 27.) Korm. rendeletet) – mint másutt kimutattam²³⁶ – a magyar államot, bár államformája köztársaság maradt, a félreértés vagy a politikai rosszallás elkerülése végett az elmúlt évtizedben nem célszerű, a hivatalos személyek részéről pedig szabad Magyar Köztársaságként vagy magyar köztársaságként megnevezni. A köztársaságra utaló nyelvhasználatról való leválás a 2010-es évtizedben számos területen megtörtént. Az állami szervek nevét még 2012-ben módosították (például a Magyar Köztársaság Alkotmánybíróságából egy pillanat alatt Magyarország Alkotmánybírósága lett stb.). Mivel a köztársaság szó kevés állami szerv nevében szerepelt kifejezetten, s a hivatalos szervek nevének ritkán van szociológiai változata, az állami hatóságok és más szervek átnevezése gyorsan, zökkenőmentesen és szinte teljeskörűen megtörtént a 2010-es évtized elején, bár a legutolsó változásra csak tíz évvel később, e sorok írásakor került sor, amikor is még a Köztársasági Elnöki Hivatal nevéből is kikerült a „köztársasági” szó, s az „Sándor Palota” lett.

A közéleti, jogi és politikai nyelv irányítói a köztársaság szót szinte teljesen kivonták a társadalmi és nyelvi terekből; átnevezték a fontosabb városi köztérket (így az ikonikus történelmi múlttal rendelkező budapestit), és eltüntették vagy elrejtették a köztársasági hagyomány egyéb köztéri megnyilvánulásait (például Károlyi Mihály-szobrát a parlament mellől), hogy a spontán alkalmak se hozzák felszínre a szót. Az évtized folyamán átalakították az állami kitüntetések rendszerét: az 1946-ban alapított, 1949-ben megszüntetett, majd 1991-ben „új alapokra helyezett” Magyar Köztársasági Érdemrend és Érdemkeresztet 2011-ben Magyar Érdemrend és Érdemkereszt lett, s az adományozási feltételek átalakításával a kitüntetési rangsorbeli első helyről a harmadikra szorult. A presztízsből elé került kitüntetések egykori királyok nevét idézik: I. Istvánét (Szent István-rend) és Hunyadi Mátyásét (Magyar Corvin-lánc).²³⁷ Az ünnepek világában a három kiemelt nemzeti ünnep (március

²³⁶ Vö. Takács P.: *i. m.* (2015), 105–109.

²³⁷ A kitüntetési rend átalakítása egyesek szerint megújulás, mások szerint tradicionalizmus, vagyis az 1944 előtti a hagyományok felelevenítése volt. E kérdésben a helyzet felmás jellege miatt nem lehet egyértelműen állást foglalni. A főszövegbeli példa inkább a rendszer megújulását állítók nézetét erősíti, a Szent István-rend 2011-es módosított újraalapítása (az 1946-ban megszüntetett Magyar Királyi Szent

15., augusztus 20., és október 23.) mögött a köztársaság február 1-jei emléknapja egyre csendesebb, miközben október 23. (az egykori késő kommunista mesterkedések ellenére is) az 1956-os forradalom emléke mellett inkább a „széthulló Kádár-rendszer” idézi, semmint a harmadik köztársaság kikiáltását. Az egyetemisták világában a Köztársasági ösztöndíjból Nemzeti felsőoktatási ösztöndíj lett, s szinte alig van olyan közéleti terület, ahol ne került volna sor ilyen vagy ehhez hasonló átalakításokra a köztársaságot idéző nyelvhasználat eltüntetése érdekében. Ritka, de részleges kivételként lásd például a kitüntetéses doktorrá avatás ügyét, ami 1918-ig *promotio sub auspiciis Regis* (a király védnöksége alatti avatás) volt, 1922-ben *promotio sub auspiciis Gubernatoris* (a kormányzó pártfogása melletti) avatás lett, a II világháborút követően pedig csaknem másfél évtizednyi szünet után, 1958-tól *promotio sub auspiciis praesidis Rei Publicae Popularis*-szá (a népköztársaság védnöksége alatti avatássá) változott. Ebből 1990-ben *promotio sub auspiciis praesidis Rei Publicae* (a köztársasági elnök védnöksége alatti avatás) lett, melyet azóta sem változtattak meg, bár a kérdést jelenleg szabályzó 2012-es kormányrendeletben²³⁸ a köztársaságot szó szerint nem nevesítik.

A jogászok körében a legnagyobb meglepetést a 2011. évi CLXI. törvény váltotta ki, mely úgy rendelkezett, hogy a bírósági ítéletek preambuluma 2012. január 1. után ne hivatkozzon az államra. Ennek jelentősége akkor látható, ha röviden áttekintem az ítéleti preambulók performatívumainak²³⁹ változásait. Ismeretes, hogy ha nem is mindenütt, de számos országban a bíró verbálisan teremti meg a bíróság, az állam és a polgár közötti viszonyt, amikor jelzi, hogy az ítéletet kinek a felhatalmazása alapján és „nevében” hozta meg. E performatívumok nemcsak az államformák zaklatott változásait, s ennek révén a magyar állam történeti fragmentáltságát jelzik, de azok elmaradta a 2012 utáni korszak különleges jellegét is érzékelteti. E performatívumok az elmúlt száz évben a következőképpen alakultak. A bírói ítéleteket Magyarországon

István-rend helyett), valamint a Magyar Corvin-lánc 2001/2012-es megújítása (az 1930 és 1943 közötti Corvin-lánc helyett) inkább a tradicionalizmus híveinek szolgált érveket.

²³⁸ Lásd a 387/2012. (XII. 19.) Korm. rendelet 18–19. §-ait. A a kitüntetéses doktorrá avatásról szakirodalmi elemzéseként lásd Hamza Gábor – Hoffman István: *Promotio sub auspiciis Praesidentis Rei publicae*, különös tekintettel a magyar és osztrák jogászokra. *Magyar Tudomány*. 10. évf. 2014/július 849–853. Kántor Sándorné: A debreceni kitüntetéses doktoravatások története (1912–2012). *Gerundium*. 4. évf. 2013/1–2. 109–132.; Polyák Petra: Kitüntetéses doktoravatások az Erzsébet Tudományegyetemen (1914–1950) 1. *PTE Egyetemi Levéltár honlapja*, 2014. szept. 4. (<https://leveltar.pte.hu>).

²³⁹ A verbális jogi performatívumok jelentőségéről és változatairól lásd Stolleis, Michael: *Im Namen des Gesetzes*. In: Stolleis, Michael: *Das Auge des Gesetzes. Geschichte einer Metapher*. München, C.H.Beck, 2004. 2014. kötetben: *Rechts- und staatsrechtliche Schlüsselbegriffe. Legitimität – Repräsentation – Freiheit. Symposium für Hasso Hofmann zum 70. Geburtstag*. Szerk.: Horst Dreier. Berlin, Duncker und Humblot, 2005. 33–66. Angolul: *In the Name of the Law*. In: *The Eye of the Law. Two Essays on Legal History*. Costas Douzinas előszavával. Abingdon, Oxon, Birbeck Law Press, 2009. 53–75.

- 1918. november 16-ig „Ő Felsége a király nevében”,²⁴⁰
- 1918. november 16-tól „a magyar népköztársaság nevében”,²⁴¹
- 1919. március 21-től a „Tanácsköztársaság nevében” vagy más módon,²⁴²
- 1919. augusztus 19-től „a Magyar Köztársaság nevében”²⁴³
- 1920 és 1930 között „a Magyar Állam nevében”,²⁴⁴
- 1930 és 1945 között „a Magyar Szent Korona nevében”,²⁴⁵
- 1946 és 1949 között „a Magyar Köztársaság nevében”,²⁴⁶
- 1949 és 1989 között „a Magyar Népköztársaság nevében”,²⁴⁷
- 1989. október 23. és 2012. január 1. között a Magyar Köztársaság nevében²⁴⁸

hirdették ki. 2012. január 1-től e performatívum használata – a 2011. évi CLXI. törvény alapján – megszűnt. A jogalkotó a „Magyar Szent Koronára” való hivatkozást 2012-ben társadalom-lélektani szempontból feltehetőleg korainak tartotta

²⁴⁰ Lásd a bírói hatalom gyakorlásáról szóló 1869. évi IV. törvénycikk 2. §-át. miszerint „a bírói hatalom Ő Felsége a király nevében gyakoroltatik”.

²⁴¹ A magyar minisztérium 1918. évi 5.354. M. E. számú rendelete alapján 1918. november 16-tól „[a] bírói hatalmat a jelenleg működő bíróságok a magyar népköztársaság nevében gyakorolják. A bíróságok ítéleteiket és egyéb ügydöntő határozataikat a magyar népköztársaság nevében hozzák.”

²⁴² A Tanácsköztársaság alatt – amikor is nem létezett bíróságoknak szóló ún. felhatalmazási törvény – nem volt egységes a gyakorlat. Három megoldás körvonalazódott. Eleinte gyakori volt, hogy (a) a forradalmi törvényszékek nem vonatkoztatták ítéleteiket az államra, hanem csak bejelentették, hogy ez és ez a bíróság ezt és ezt az ítélet hozta meg. Aztán (b) „A magyar Tanácsköztársaság nevében!” fordulat vált jellemzővé, a jegyzőkönyvekben különböző írásmódokkal: olykor csupa kis, máskor végig nagy kezdőbetűkkel. Ezek mellett (c) nem volt ritka „A Forradalmi Kormányzótanács nevében!” fordulat sem. A példákat lásd Sarlós Béla: *A Tanácsköztársaság forradalmi törvényszékei*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1961. 239–341.

²⁴³ A magyar kormány 1919. évi 4.038. M. E. számú rendeletének 1. §-a alapján 1919. augusztus 19-től „a bíróságok az alkotmányosság teljes helyreállításáig a Magyar Köztársaság nevében ítéleznek”

²⁴⁴ A magyar kormány 1920. évi 2.241. M. E. számú rendeletének 5. §-a szerint 1920. március 14-től „A bírói hatalmat a törvény értelmében szervezett bíróságok a törvényhozás további rendelkezéséig az 1920. évi I. tc. 7. §-a értelmében a magyar állam nevében gyakorolják. Ehhez képest a bíróságok ítéleteiket és egyéb ügydöntő határozataikat a magyar állam nevében hozzák.”

²⁴⁵ A „törvénykezés egyszerűsítéséről” szóló 1930. évi XXXIV. törvénycikk (elfogadva: 1930. szeptember 10-én) 1. §-a szerint „A bírói hatalmat az állami bíróságok a Magyar Szent Korona nevében gyakorolják. Ennek megfelelően módosulnak az eljárási szabályoknak azok a rendelkezései, amelyek meghatározzák, hogy a bíróságok kinek a nevében hozzák ítéleteiket és más határozataikat.”

²⁴⁶ A Magyarország államformájáról rendelkező Az 1946. évi I. törvénycikk 18. §-a szerint „A bíróságok a bírói hatalmat a köztársaság nevében gyakorolják és ítéleteiket, valamint egyéb ügydöntő határozataikat »A Magyar Köztársaság nevében« hozzák.”

²⁴⁷ Lásd erről Kajtár István – Kengyel Miklós: „A Népköztársaság nevében!” Adalékok az ítéleti preambulumhoz. *Jogtudományi Közöny*. 37. évf. 1982/2 sz. 34–38.

²⁴⁸ Egyes törvényeknek az 1989-es alkotmányozással összefüggésben szükségessé vált módosításáról szóló 1989. évi XLII. törvény 17. § (3) és (5) bekezdése szerint a Polgári perrendtartás vonatkozó szabálya helyébe az a rendelkezés lép, miszerint „A bíróság ítéletét »A Magyar Köztársaság nevében« hozza,” a büntetőeljárásról szóló akkor hatályos törvény vonatkozó szabálya helyébe pedig az, miszerint „A bíróság ... ítéletét és ügydöntő végzését »A Magyar Köztársaság nevében« hozza.”

bevezetni, az 1920 és 1930 közötti megoldás pedig – ugyancsak e sorok írójának feltételezése szerint – nem jutott eszébe. Az is lehetséges azonban, hogy a 2010-es rendszerváltozás lopakodó jellegének leginkább e hivatkozás egyszerű megszüntetése felelt meg. A jogalkalmazók mindazonáltal meglepődtek, és még évek múltán is hiányérzetük volt. Egy győri ítélőtáblai bíró, Zámbo Tamás személyes hangon így tolmácsolta ezt: „Abban az évben [2012-ben] hétfővel indult a munkahét, néhány nappal később már tárgyalunk. Tudvalévő volt, hogy annak, aminek a nevében eddig ítéletet hoztunk, hétfőtől már nem az a hivatalos (közjogi) neve, hogy Magyar Köztársaság. Kinek a nevében hirdetünk? – hangozott a kérdés. És tényleg: kinek a tiszteletére állunk hát föl – mi, polgárisok, egyébként szokásjogi alapon –, s követeljük meg mindenkitől az ítélet kihirdetésének ekkénti végighallgatását? ... Azóta is az ország tiszteletére állok fel, amely följosított arra, hogy a nevében ítélek, még ha ezt már ki sem mondhatom” – fogalmazott a bíró.²⁴⁹

Másfelől viszont azt látjuk, hogy az állami vezetők, sőt egyes állami szervek fontosnak gondolták és gondolják – az elmúlt évtized első felében defenzíven, újabban proaktívan – azt nyomatékosítani, hogy mindennek ellenére Magyarország: köztársaság.

Mivel 2011-ben sokan attól tartottak, hogy az állam átnevezése az államforma megváltoztatásának tervét rejt, az alkotmányozók előzetes és utólagos nyilatkozataikban az államforma állandósága és a monarchia vissza nem állítása melletti elkötelezettségüket hangoztatták. Az államforma vonatkozásában „nem változik meg semmi... aki a köztársaságot hiányolja ebből az alkotmányból [az Alaptörvényből], az minimum tájékozatlan... és nem törődik azzal a ténnyel..., hogy maga az alkotmány védi meg a köztársaságot, hiszen kimondja, hogy Magyarország köztársaság” – nyilatkozta a miniszterelnök egy televíziós interjúban 2011-ben.²⁵⁰ „Nincs szó arról, hogy az államformát meg akarnánk változtatni” – mondta az alkotmányozás ikonikus alakjává vált politikus, majd hozzátette: „Magyarországon a királyság megszűnt, és ennek helyreállítására nincs semmilyen politikai igény és szándék.”²⁵¹ Hasonlóan fogalmazott egy alkotmányjogász is: „A változás [ti. az állam nevének

²⁴⁹ Vö. *Hivatus-tudat építészet. Győri Ítéletábla 2005–2015*. Szerk.: Pásztor Erika Katalina. Győr, Győri Ítéletábla, 2015. 118–119. (Az ítélethirdetés alatti felállás szokásjogi alapjához: amíg a büntető-eljárásról szóló 1998. évi XIX. törvény 2002-es módosítása szerint a büntetőügyben a bíró, illetve az eljáró tanács elnöke állva hirdeti ki, a jelenlévők pedig állva hallgatják meg az ítéletet, amint azt a ma hatályos 2017-es törvény is előírja, addig a polgári jogi ügyekben született ítélet kihirdetését szabályozó polgári eljárásjogi törvény nem tartalmazott, s ma sem tartalmaz ilyen rendelkezést.)

²⁵⁰ Csermely Péter és Gajdics Ottó interjúja Orbán Viktorral a Hír TV Péntek8 című műsorában 2011. április 1-én. Részlete: „Magyarország vagy Magyar Köztársaság?” [videó]. *Hír Tv* (youtube) 2011. Leirata: <https://2010–2014.kormany.hu> – 2011. április 1.

²⁵¹ Szájer József megállapítása, vö. Ablonczy Bálint: *Az alkotmány nyomában. Beszélgetések Szájer Józseffel és Gulyás Gergellyel*. Budapest, Elektromédia Kft. 2011. 59.

megváltoztatása] nem sugallja az államforma megváltoztatásával kapcsolatos megfontolást (a monarchia újbóli bevezetését); Magyarország köztársaság marad”²⁵²

Mivel a politikusok, állami vezetők, bankárok és más nadrágos emberek nyilatkozataiban ezen a tájon nem szokás feltétlenül megbízni, sokakat meglepett, amikor az Alkotmánybíróság 2016-ban – igaz, csak példálódzó jelleggel, s mindent összevetve, nem a leghitelesebb példák között, de – történeti alkotmányunk vívmányának minősítette a köztársasági államformát is, mint „általánosan elfogadott alkotmányos értéket”²⁵³ De hogyan lehet a magyar történeti alkotmány vívmánya az, ami első alkalommal valójában az azzal való szakításként született? Talán az alkotmány ún. dinamikus értelmezése²⁵⁴ révén? Aligha. A határozat „a másik oldalnak” az Alaptörvény elfogadása ötéves évfordulóján, 2016 áprilisában tett azon deklarációjára adott válasz volt, miszerint „a köztársaság: halott”²⁵⁵ A köztársaság nem halott – üzenté az Alkotmánybíróság. Mindezt az Alaptörvény VII. módosítása 2018-ban azzal egészítette ki, hogy az Európai Unió nem korlátozhatja Magyarország „területi egységére és népességére”, valamint „államformájára és állami berendezkedésére” vonatkozó „elidegeníthetetlen rendelkezési jogát”. Ez persze csak annyit jelentett, hogy az államforma kérdésében nemcsak hogy nem dönthetnek európai uniós szervek, de az Alaptörvény VII. módosítása szerint az azzal kapcsolatos döntés európai uniós bírói felülvizsgálata is kizárt.

Mindent összevetve a 2010 utáni nyelvhasználat azt sugallja, hogy a magyar állam olyan politikát folytat, amely nem republikánus, sőt jó néhány elemében valójában antirepublikánus, miközben képviselői, vezetői és szervei a formális köztársasági államforma tényét verbálisan szükség szerint deklarálgatják. Ennek oka további kutatást igényel, vagyis e sorok szerzője nem tudja megmondani, hogy miért is alakult ki ez az ellentmondás, bár azt feltételezi, hogy a futólag már említett, és a következő szakaszban részletesebben is jelzett történelmi határ „lebegtetésével” áll kapcsolatban. Nevezetesen az azzal kapcsolatos bizonytalanságot erősíti, hogy az állami élet jelenlegi korszaka az 1989-es vagy a 2010-es rendszerváltozással, a „jogállami” vagy a „fülkeforradalommal” vette-e kezdetét.

²⁵² Schanda, Balázs: Constituent and Constitutional Entities. In: *The Basic Law of Hungary. A First Commentary*. Dublin, Clarus Press, 2012. (elektronikus kiadás, lásd alább).

²⁵³ Lásd 2/2016. (XII. 5.) AB-határozat, Indokolás, III. [65].

²⁵⁴ „A köztársasági államforma említése [a határozatban] jól mutatja, hogy a vívmányok körét dinamikus értelmezés határozhatja meg, hiszen a köztársasági államformát legalább annyira tekinthetnénk a történeti alkotmányunkkal történő szakításnak, mint a magyar alkotmányfejlődés szerves eredményének.” Vö. Schanda Balázs: Az alkotmánybíráskodás új szerepe az Alaptörvény első évtizedében. *Kompromisszumok, identitás és jogfejlesztés. Acta Humana*. 2021/2. 122.

²⁵⁵ Vö. Elmaradt a jogállami apokalipszis. *A Hír Tv honlapja*. [https://hirtv.hu]. 2016. április 25.

FOLYAMATOSSÁG ÉS MEGSZAKÍTOTTSÁG ♦ Ha a magyar állam államformájával kapcsolatos fenti helyzetértékelés helyes, akkor e ponton két további megállapítást tehetünk. Az egyik a magyar történelmi-politikai tradícióra vonatkozik, a másik pedig az ezen belüli közjogi megszakítottságok folyamatossá tételével kapcsolatos.

Először is azt állapíthatjuk meg, hogy a jelenlegi államforma – ahogy fentebb kifejeztem: monokráciába hajló köztársaság – a XX. századi magyar történelem köztes, felemás és bizonyos értelemben „formátlan” államformáinak sorába illeszkedik. Azaz: ez is valahol „félúton” található a monokráciák, illetőleg monarchiák és a hagyományos köztársaságok között. Mondhatjuk azt is, hogy a jelen helyzet államformatani szempontból egy sajátos nemzeti tradíció része, mert a korábbi hasonló köztes helyzetek folytatása. Amint azt e kötet *Előszavában* állítottam: annak az unikális ambivalens viszonyoknak a legutolsó állomása, ami a magyar nemzetet a XX. század folyamán saját államának formájához fűzte. Hiszen ha a mai államforma „monokráciába hajló köztársaság”, akkor abba a sorba tartozik, amit a „republikánusok nélküli köztársaságok”²⁵⁶ évei (1918–1919) nyitottak meg, és amelyekre a „király nélküli királyság” évtizedei (1920–1944) következtek, hogy aztán monarchista nemzetgyűlési képviselők szavazataival vezessenek be köztársaságot (1946), ami aztán a nép uralmával köszönőviszonyban sem álló „nép”-köztársasággá (1949–1989) alakult. Ezek után nem csoda, hogy egy későbbi korszakban (1989/90–2011) a köztársaságot „koronás címerrel” jelenítették meg, ami azt jelezte (többek számára: jelezhette volna), hogy néhányan olyan republikánusok szeretnének élni, amely – amint az 2011 után valósággá vált – hangsúlyozottan nem-köztársaságként értelmezi önmagát. S ez az állam a „magyarnak”, „nemzetinek” és sosem köztársaságinak nevezett kitüntetéseit aztán olyan hivatalos ünnepeken adja át, amelyeket gyakran egy királyi korona közelségében tartanak. Ezt a koronát mint Szent Koronát – még korábban – arra a helyre tették, ahol az első köztársaságot proklamálták. S miközben az állam államformája formálisan köztársaság, nem lehet, vagy nem célszerű pusztán ezt kiemelve azonosítani, megnevezni vagy jellemezni.

²⁵⁶ A „republikánusok nélküli köztársaság” paradox fordulata itt részben az 1918-as első magyar köztársaságra utal, részben pedig a Tanácsköztársaságra (mely a jelzett összefüggések értelmében nem köztársaság, vagy legalábbis nem valódi köztársaság). E különös fordulat a XX. században a Weimari Köztársaság alkalmi minősítése volt, noha a kifejezés jóval régebbi. Először, 1804-ben, a német monarchista drámaíró, August von Kotzebue használta azt a Napóleon által Rajna bal partján, kb. a Mainz, Speyer, Worms és Saarbrücken közötti területen 1797-ben létrehozott Círrén (Ciszréniai, Ciszrajnai, *Cisrhenanische*) Köztársaságra. Később, 1848-ban, Benjamin Disraeli nevezte így a II. Francia Köztársaságot, s a XIX. század vége felé a III. Francia Köztársaság is megkapta e minősítést. Ez utóbbinak az volt az oka, hogy az egyébként orleanista J. L. A. Thiers ezzel a kifejezéssel próbálta elfogadtatni a monarchistákkal azt az általa kialakított átfogó politikai szövetséget, melynek nem nagyon voltak valódi republikánus tagjai.

E különös folyamatosság és politikai tradíció tényének állítása ugyanakkor nem jelenti azt, hogy a XX–XXI. századi államformáink (egy királyság, három köztársaság, két népköztársaság, egy király nélküli királyság, illetőleg egy monokráciába hajló köztársaság) egyes elemei valamilyen különös technikával könnyen egymáshoz volnának illeszthetők. A különböző politikai viták gondoskodnak arról, hogy csak nehezen lehessen megítélni: vajon egy korszak az előzőhöz tartozik-e, vagy önálló, s ezért rendszertani szempontból egy másik típusba sorolandó. S ez a probléma nem csak a mostani, 2010 utáni korszakban vetődik fel.

Egyik korábbi változata ez volt: ha a második magyar köztársaságnak valamilyen értelemben elődje volt az első népköztársaság, akkor a harmadik köztársaságnak miért nem lehetett elődje a „második” népköztársaság? Másként fogalmazva: a „második” magyar népköztársaság miért nem a harmadik magyar köztársaság, tekintettel arra is, hogy Magyarországon az első népköztársaság volt az első köztársaság? E kérdésre fentebb több helyen is megadtam a választ, melynek lényege (azon túl, hogy az államformáknak legitimációs, az azokról való beszédnek pedig legitimációs és delegitimációs potenciálja is van): a „második” magyar népköztársaság politikai tartalma lényegesen különbözött mind a második, mind a harmadik köztársaságtól, s a magyar népköztársaságnak nevezett első köztársaságtól is. Mivel azonban ezt sokan nem fogadják el, a harmadik magyar köztársaságot továbbra is a „második” magyar népköztársaság folytatásának tekintik, ultima ratióként arra hivatkozva, hogy 1989-ben végül is „csak módosították” az 1949. évi XX. törvényt.

Egy ezzel összefüggő másik probléma így hangzik: az a kérdés, hogy „mikor kezdődött és meddig tartott a harmadiknak mondott köztársaság?” (amire pár sorral fentebb ugyancsak megadtam a választ, ám sokan azt sem fogadják majd el, tehát felteszik e kérdést), a következőképpen is megszövegezhető. A harmadik magyar köztársaság vajon a „második” magyar népköztársasággal alkot-e egységet, ahogyan azt a 2011-es alkotmányozás előtt, alatt és után egyesek állították, és egyes Alaptörvény-módosítások később is sugallták, nyilvánvalóan politikai célból; vagy az utána következő korszakkal, ahogyan azt mások még manapság is mondják, másféle megfontolásokat követve?²⁵⁷ A fentebb kifejtettekkel ezt is megválaszoltam, amikor úgy fogalmaztam, hogy a harmadik köztársaság akkor sem volt folytatása a „második”

²⁵⁷ Álláspontomat e kötet különböző pontjain már jeleztem. Megjegyzem: véleményem egy lehetséges ellenpontja az a – vélhetően a 2011-es alkotmányban tételezett jogfolytonossági tézis „bizonyítása” érdekében megfogalmazott meghökkenítő – nézet, miszerint: „az 1989-ben kikiáltott Magyar Köztársaság azonosnak tekinthető az 1946 évi I. törvénnyel létrehozott Magyar Köztársasággal, vagyis az 1944-ben megszállt Magyar Királysággal”. Vö. Pomeisl András József: A közjó védelmének szervezeti biztosítékai a közhatalom gyakorlása során. In: *Alkotmányozás Magyarországon 2010–2011*. Szerk.: Drinóczi Tímea – Jakab András. Budapest, Pázmány Press, 2013. 2. kötet, 329. Ez a gondolat szerintem annyira zavaros, hogy a meghökkenésen kívül semmit sem lehet vele kezdeni.

népköztársaságnak, ha az 1989-es rendszerváltás békés és alkotmányos (jogállami) jellege folytán a jogrendszerben volt bizonyos folyamatosság, és egyes elitcsoportok átmentették a hatalmukat, illetőleg az új körülmények között, szabad választásokon is hatalmat tudtak szerezni. Az a tény, hogy a 1989. évi XXXI. törvény – melyet később „1989-es alkotmánynak” neveztek – formailag az 1949. évi XX. törvény módosításaként jelent meg, éppúgy nem bizonyítja ennek az ellenkezőjét, mint ahogy az sem bizonyít semmilyen folyamatosságot, hogy a 2011-es Alaptörvényt – annak 2. zárórendelkezése szerint – az Országgyűlés ugyancsak az 1949. évi XX. törvény két rendelkezésére utalva fogadta el.

KÖZTÁRSASÁGAINK ÉS A MAGYAR TÖRTÉNELEM FRAGMENTÁLTSÁGA ♦ Összességében a magyar államformák sora, sőt ezen belül a köztársaságok sora is megerősíti azt, amit történelmünk töredezettségéről e kötet elején mondtam: a magyar történelem olyan „darabokból” áll, amelyeket, vagy amelyek közül néhányat egyes közjogászok immár évtizedek óta a jogfolytonosság közjogi fikcióját építő tanok alapján próbálnak egymáshoz passzintani,²⁵⁸ de nem igen sikerül nekik.²⁵⁹ Azért nem sikerül, mert a „jogfolytonosság” ürügyén sosem a létező rendszer kívánatos módosításának, hanem az azt megelőző, vagy egy még korábbi folytatásának lehetőségeit keresik. Vagyis a *jövőt a múlt alapján akarják formálni*, miközben a magyar történelem valóságos fragmentáltsága minden törekvésük és érveik ellenére fennmaradt. A magyar köztársaságok mozaikszerűsége ennek az általánosabb érvényű összefüggésnek a megnyilvánulása.

²⁵⁸ Lásd e tekintetben Tóth Zoltán József: Az Alaptörvény szellemisége: a Nemzeti hitvallás értékei, a jogfolytonosság és az Alapvetés. *Polgári Szemle*. 9. évf. 2013/3–6. sz. (www.polgariszemle.hu). A korábbi időkhöz Kukorelli István: Az 1946. évi I. törvény közjogtörténeti jelentősége és az alkotmányos jogfolytonosság. In: *Találkozások. Várszegi Asztrik pannonhalmi főapát hatvanadik születésnapjára*. Szerk.: Sulyok Elemér – Varga Mátyás. Pannonhalma, Pannonhalmi Bencés Főapátság, 2006. 236–246., Hollósi, Gábor: A jogfolytonosság és az államforma kérdése. A közjogi provizórium időszaka és az 1946. évi kisalkotmány. In: *Veritas évkönyv 2019*. Szerk.: Farkas J. – Gali M. et al. Budapest, Veritas, 2020. 141–158., Wiener György: Jogfolytonosság és megszakíttottság a történeti alkotmányosság rendjében. *Közjogi szemle*. 10. évf. 2017./3. sz. 22–32., Schweitzer Gábor: Közjogi provizórium, jogfolytonosság, új közjogi irány. Az 1919/1920–1944 közötti magyarországi alkotmányjog-tudomány vázlat. (1–2 rész). *Közjogi Szemle*. 7. évf. 2014/1. és 2. sz. 8–17. és 9–20., Varga Norbert: Ideiglenesség és jogfolytonosság. Történeti jogintézmények szerepe a magyar alkotmányozásban. *De iurisprudencia et iure publico*. 5. évf. 2011/2. sz. 312–324. A jogfolytonosság problémáinak kérdéséhez a viszonylag gazdag irodalomból lásd még Sente Zoltán: A historizáló alkotmányozás problémái. A történeti alkotmány és a Szent Korona az új Alaptörvényben. *Közjogi Szemle*. 4. évf. 2011/3. sz. 1–13. és uő: Az Alaptörvény és az alkotmányos változások szakmai és tudományos reflexiói 2010 után. *Fundamentum*. 19. évf. 2015/2–3. sz. 62–70.

²⁵⁹ Hasonlóan: „az új alkotmányos rezsim hívei eddig nem álltak elő a történeti magyar közjog folytonosságára építő általános vagy összefüggő elmélettel”; vö. Sente Zoltán: Az Alaptörvény és az alkotmányos változások szakmai és tudományos reflexiói 2010 után. *Fundamentum*. 19. évf. 2015/2–3. sz. 64.

E mozaikszerűségnek az egyik fő oka alighanem az, hogy e nemzet politikailag cselekvő csoportjai a legújabb kori magyar történelemben – szívesen utalok itt Széchenyi István metaforikus értelemben is felidézhető gondolatára – szinte sosem jutottak arra az álláspontra, hogy ha valami elromlik, azt nem kidobni kell, hanem megjavítani. Igaz, gyakran azért nem jutottak ide, mert akik elrontották, nem akarták belátni, hogy az már eleve sem volt olyan tökéletes, ahogyan állították, hogy ők maguk talán már nem tudják ezt megoldani, s e feladatot át kell engedniük másoknak. Olyanoknak, akik azt is tudják: javítgatás címén a dolgokat nem rombolni, hanem lépésről-lépésre haladva korrigálni kell, s ennek során mértéket kell tartani, ami azt is jelenti: az elvekből nem szabad engedni, de méltányosnak kell lenni, nemcsak jogi, de a méltányosság társadalmi és politikai értelmében is.

Fogalmazhatunk úgy is: egyik oldalon sem értették meg azt a bölcsességet, amit Rousseau ajánlott a lengyelek figyelmébe, amikor arra kérték, hogy írjon nekik alkotmányt. Mint ismeretes, az *Alkotmánytervezet Lengyelország számára*²⁶⁰ című művében az idős, s kora okán – ha konzervatívvá nem is, de – mérsékeltté váló Rousseau a mindenképpen új alkotmányra vágyó lengyel hazafiakat így figyelmeztette: „Drága lengyelek, legyetek óvatosak! Vigyázzatok, nehogy a jobbításra irányuló vágyatok rontson a helyzeteteken! Amikor arról álmodoztok, amit nyerni szeretnétek, sose feledjétek el, hogy mit veszíthettek! Javítsátok ki, ha lehetséges, alkotmányotok visszásságait, de ne vessétek meg azt az alkotmányt, ami azzá tett benneteket, amik vagytok!”²⁶¹ Mint tudjuk, a lengyelek nem fogadták meg e tanácsot, és nem voltak óvatosak. Mire Rousseau befejezte írását, a három szomszédos nagyhatalom megszállta országuk nagy részét, és felosztotta azt egymás között (1772). Nemsokára megtették ezt másodszor (1793-ban), majd harmadszor (1795-ben) is, és csaknem másfél évszázadra letörölték Lengyelországot a térképről.

A magyarok sokszor ugyanilyen meggondolatlanul cselekednek. S abban is hasonlít a két nép történelme, hogy a nagyhatalmak száz évvel ezelőtt – igaz, ez esetben egy elveszített háború után, melynek kirobbantásában jócskán benne voltak – az ő egykori országuk egyharmadát is letörölték a térképeikről, bár meghagyva számukra az újrakezdés lehetőségét. Ezzel többször éltek – 1920-ban, 1990-ben,

²⁶⁰ A lengyel fordítást (*Uwagi nad rządem Polski*) követő ismertebb magyar címével: *A lengyel kormány figyelmébe*, 1771/72. A mű Rousseau életében nem jelent meg. Franciául először 1782-ben Londonban (a kiadó megjelölése nélkül) hagyta el a nyomdát *Considérations sur le gouvernement de Pologne* címen. Első franciaországi kiadása egy évvel későbbi: La Haye, François Grasset, 1783. Magyarul egy részlete (II. fejezete) már 1790-ben olvasható volt a következő címen: *A' törvény-szabásról* (Rousseau-nak *Gouvernement de Pologne* nevű írásából). Ford.: Kazinczy Ferenc. *Orpheus* [Kassa]. Első szám. 1790. 90–99.

²⁶¹ Vö. Rousseau, Jean-Jacques: *Considérations sur le gouvernement de Pologne et sur sa réformation projetée et sur sa réformation projetée*. 1. rész (*État de la question*). London, k.n., 1782. 4. és (ugyanaz) La Haye–Lausanne, François Grasset, 1783. 4. (A mű digitálisan is elérhető a <http://classiques.uqac.ca> oldalon a „Classiques Rousseau...” cím alatt.)

2010-ben –, ám egyszer sem sikerült igazán jól élniük vele. Olykor a más nemzetek körében született terveket másolgatták ügyetlenül, szívesebben tekintettek azonban a múltba, és ott keresték a jövőjüket: annak nagyságából és dicsőségéből akartak erőt és eszméket meríteni a konkrétan nem körvonalazott, reflektálatlan vízióikhoz, sok tekintetben – felnagyítva elődeik sikereit, kisebbitve hibáikat és elhallgatva bűneiket – még saját magukat is becsapva.

Így aztán még abban sem tudnak megállapodni, hogy melyik is az az alkotmány, amely azzá tette őket, amik. A legutóbbival például – amit egy „ízlés[ük] szerinti úrtól” kaptak, „nem bilincsként”, hanem „fékként”, majdnem „kőbe vésve” – ahogy a már többször idézett versében Térey János fogalmazott: „egy egész múzeumot trombitáltak életre”, kúriákkal és nábobokkal, vármegyékkel és főispánokkal.²⁶² Ám ezzel alighanem megint elvették valamit, mert nem vették figyelembe azt a törvényt, amit egy másik költő, T. S. Eliot így fejezett ki:

„Amit kezdetnek mondunk, az sokszor a vég,
És véget vetni annyi, mint kezdetet kijelölni.”²⁶³

S hogy e tévedés ellenére eddig a hajuk szála sem görbült, az annak tudható be, hogy e törvényt azok sem ismerik, akik mást gondolnak múltról és jövőről, kúriákról és nábobokról, vármegyékről és főispánokról – mindenekelőtt pedig a dolgok kezdetéről és végéről.

²⁶² E fordulatok Térey János 2011-es „Magyar közöny” című költeményéből valók; megjelent: *Élet és Irodalom*. 55. évf. 2011/22. szám (2011. június 3.) és *Liter@* [<https://litera.hu>]. 2012. január 6.

²⁶³ Eliot, Thomas Stearns: *Little Gidding*. V., megjelent: *Four Quartet* (1945), magyarul: *T. S. Eliot versei*. Ford.: Fodor András, Nemes Nagy Ágnes, Vas István és mások. Budapest, Európa Könyvkiadó, Lyra Mundi, 1978. (149–185) 173.

TÁRGYMUTATÓ

A

abszolutizmus 50, 134, 139–145, 173, 192,
229, 240, 436
felvilágosult 141–144
konfesszionális 140
udvari 140
abszolút monarchia 76, 90, 117, 127,
139–141, 164, 198
adóztató állam 240
alak *lásd* forma
algokrácia 385
alkot[k]rácia 381–382
alkotmányok (államformák) igazolhatósága
Arisztotelésznél 397–401
alkotmányos demokrácia 36, 40, 45, 50, 65,
91, 98, 99, 108, 110, 112, 125, 177, 201,
246, 289, 290, 293, 295, 301, 305–307,
316, 318, 360, 368, 371, 376, 384, 463,
490, 492
alkotmányos monarchia 94, 126, 127, 406,
407, 410, 430, 431, 475
apostoli *lásd* királyság, monarchia az
uralkodók jelzői szerint
arisztokrácia mint államforma 91, 92, 94,
98, 137, 355, 356, 386, 388, 393, 395, 396,
453, 463
arisztotelészi „alkotmányok” (monarchia,
arisztokrácia, stb.) 68, 73, 75, 88–91, 99,
180, 391–402
-*archo* (az archóval képzett szóösszetételek
jellege) 41, 90, 104, 356
autokrata 172, 174

autokratoria 171

autokrácia 38, 40, 76, 98, 134, 141, 150, 151,
153, 169–177, 275, 296, 369, 370, 463,
496
autokratikus állam 49, 50, 172–174, 207,
297, 308
autoritarizmus 44, 279, 292, 294–300, 308,
317
autoritás (hatalom, tekintély) 138, 168, 174,
225, 233, 283, 302–305, 317, 350, 358,
378, 408, 415, 445, 495
autoriter állam *lásd* tekintélyuralmi
állam

Á

állam
fogalma 6, 43, 139, 143, 150, 151, 180,
190, 193, 199, 201, 206, 208, 209, 212,
216–218, 221–267, 277, 301
kétféle felfogása 6, 64, 216–219
méretének hatása az államformára 77,
78, 203
polis, imperium, regnum 181, 201, 217,
244, 257
modern *lásd* modern állam
neve *lásd* államnév
szerkezete *lásd* államszerkezet
államkezdemények (1918 és 1920 között)
426, 480–484
államelmélet, államtan 16–18, 41, 75, 93,
189, 214, 218–220
állam- és jogtudomány 9

- államtudomány 9, 16, 26, 38, 72, 117, 144, 146, 172, 175, 179–180, 189, 224, 230, 243, 256, 452
- állam és politika 40, 43, 44, 74
- állami és politikai 35, 57, 174
- államforma:
- de iure* és *de facto* államforma 292, 367, 435, 436, 448
 - mint forma (filozófiai alapok) 66, 73
 - mint jogi forma 64, 69, 70, 73, 75, 76, 100
 - mint politikai alakzat 64, 66, 73, 75, 76, 89, 94, 96, 98, 496
- államformák a dichotóm rendszerben 32, 89–91, 403–427
- köztes államformák 89, 427–451
- államformák a trichotóm rendszerben 76, 89–91, 403–427
- lásd* még arisztotelészi „alkotmányok”
- államközösség:
- commonwealth 81, 83–85, 304, 428
 - rzeczpospolita 85, 428
 - lásd* még szabadállam
- államnév 81, 82, 85–87
- alkotmányos 87
 - hosszú alakos 81, 84–87
 - országnev 81, 85, 87
 - rövid alakos 85
- államrendszer 94, 112, 196, 197–199, 232, 459
- államrend 15, 18, 42, 43, 199, 361, 488, 489
- jogrend 73, 174, 248, 439
- államszerkezet 77–79, 81, 184, 198, 427
- egységállam 79
 - regionális állam 78–80
 - szövetségi állam 79–83, 103, 116, 234, 334, 437
 - unitárius állam 79, 103
 - lásd* még az állam szerkezete
- államtípus:
- jelentése 28, 134, 180, 196
 - koncepcionális államtípus 92, 188–215
 - történeti államtípus 92, 181, 188–189, 192, 198, 200, 218–220, 225, 236, 246, 310, 490
- az államok fajtái mint koncepcionális államtípusok:
- alkotmányos állam 11, 93, 107, 134, 141, 191, 225, 231, 242
 - beavatkozó (intervenció) állam 206, 207, 270, 325, 328, 336
 - etnikai állam 216
 - éjjeliőr állam 183, 205–206, 350
 - genszterállam 374
 - haramiaállam 373–374
 - hatalmi állam 183, 199, 207, 231, 277
 - hálózati állam 200, 205, 213
 - intervenció állam 206, 207, 270, 325, 328, 336
 - jogállam 74, 93, 134, 151, 152, 179, 183–187, 200, 320–321, 491
 - kaszárnyaállam 200, 205, 210, 211
 - kooperatív állam 200, 205–207, 213
 - kultúrállam 41
 - latorállam 374
 - maffiaállam 6, 133, 356–385, 496
 - melegek állama (*gay state*) 215, 216
 - országállam 200, 201, 204, 233
 - pártállam 48, 115, 200, 205, 210–212, 282
 - rablóállam 191, 372
 - rendészeti állam 143, 146, 147, 310
 - rendőrállam 134, 143, 147, 148, 150, 183, 190, 200, 456
 - társulásokra épülő állam (*Verbandestaat*) 212
 - területi állam 181, 200, 201, 203, 218, 257, 259
 - lásd* még fejlesztő állam
- az államok fajtái az állami tevékenység jellege szerint:
- adminisztratív állam 210
 - igazságszolgáltató állam 210
 - kormányzó és igazgató állam 210
 - törvényhozó állam 210
- az államok fajtái mint történeti államtípusok:
- klasszikus államtani művek történeti államtípusai (ókori, hellén, ősi, stb.) 189–191

- marxista elméletek történeti államtipusai
 (ázsiai, antik, germán, stb.) 192–197
 polgári állam, tőkésállam 243–247, 258
 „politikai állam” 43, 70, 112, 247–248,
 253, 383
 fiskális-katonai állam 240
imperium 183, 203, 204, 217, 399
regnum 37, 53, 181, 183, 217, 221, 225,
 253, 257
 területi állam 257–258
 városállam (polisz) 73–75, 181, 183,
 200–204, 229, 233, 354, 392–394,
 396–402
lásd még modern állam
- az államok fajtái eszmerendszerek szerint:
 liberális állam 44, 175, 185, 192, 200,
 201, 206, 214, 277, 320, 464
 minimális állam 151–152, 200,
 205–206
 semleges állam 191, 361
 korlátozott állam *lásd* az államok fajtái
 az államhatalom korlátai szerint
 szocialista állam 78, 85, 152, 153, 182,
 192–197, 200, 201, 264, 271, 285, 321
 egyetemes-össznépi állam 197, 275
 szocializált állam 152
 kommunista állam 153, 196, 200, 272,
 284, 380, 426, 490
lásd még diktatúra, proletárdiktatúra
lásd még nemzetállam
- az államok fajtái az államhatalom korlátai
 szerint:
 korlátozott állam 206
lásd még jogállam
lásd még alkotmányos állam
- XX–XXI. századi államtipusok: *lásd*
 szociális-jóléti, tekintélyuralmi
 (autoriter), totalitárius ~
- B**
- bürokrácia 31, 99, 209, 230, 288, 353, 356,
 379–380
- C, Cs**
- centralizáció 161, 204, 236
 családi hasonlóság (*family-resemblance*) 220
- D**
- demarchia 89, 96–98
 decemvirátus 95
 demokrácia
 alkotmányos demokrácia 36, 40, 45, 65,
 98, 99, 177, 201, 289, 301, 305–307,
 316, 318, 368, 384, 490, 492
 képviseleti demokrácia 72, 99, 111, 277,
 298
 illiberális demokrácia 151, 299
 liberális demokrácia 40, 99, 226, 369
 „koronás” demokrácia 70, 407
 „patronális” demokrácia 369
 vezér demokrácia 132, 284, 313
 despotizmus (zsarnokság, önkényuralom)
 76, 90, 93, 98, 130, 134–139, 143, 173,
 181, 195, 231, 456
 diarchia 94
 diktatúra 38, 44, 49, 76, 91, 93, 98, 111, 117,
 132, 134, 141, 149–171, 176, 178, 186,
 197, 246, 275, 277, 294, 297, 301, 369,
 382, 409, 484
 diktatúra fajtái:
 bonapartizmus 157, 162, 164
 cesarizmus, cesarisztikus diktatúra
 162–164
 diktablanda, ditablanda 162, 164
 fejlesztő diktatúra 135, 142, 152, 200,
 205, 207–210, 248, 270, 295
 forradalmi diktatúra 165, 166, 296, 431
 katonai diktatúra 72, 99, 162, 163, 165,
 172, 240, 296, 412
 konventdiktatúra 168, 169
 komisszárius (megbízotti) diktatúra 162,
 168
 „piackihasznló” diktatúra 369
 populista diktatúra 157, 295
 proletárdiktatúra 49, 157, 162, 166, 167,
 197, 275, 479, 490
 római diktatúrák 155–156, 158

szuverén (forradalmi célokat követő)
 diktatúra 162, 168
 totalitárius diktatúra 162, 275
 diktátor 130, 154–160, 162–166, 168, 170,
 221, 273, 292, 375, 405, 406, 410
 dromokrácia 385, 386
 duarchia (duumvitárus) 94

E

egyenlőség 134, 143, 153, 196, 200, 259,
 281, 324, 333, 340, 344, 387, 395–397,
 401, 463, 464
 fajtái 395–396
 jogegyenlőség 163, 301, 367, 469
 erőszak, kényszer 14, 44, 155, 157, 164, 165,
 167, 171, 190, 211, 231, 237, 238, 248,
 251, 252, 266, 275, 283–285, 307, 314,
 317, 336, 367, 374, 376, 402, 463
 erőszakmonopólium (a „legitim fizikai
 kényszer” alkalmazásáé) 248–252

F

fejlesztő állam 135, 142, 152, 200, 205–210,
 248, 270, 295
 developmentalizmus 207, 208
 felvilágosult abszolútizmus *lásd*
 abszolútizmus
 forma
 anyag és forma 67
 tartalom és forma 65, 68
 forma mint alak 38
 morfológia 27, 71, 456
 „formák formája” 74
 jogi forma és politikai alakzat 73

G

gengszterállam *lásd* az államok fajtái
 gerontokrácia 99, 353, 356, 361, 362, 364

H

haramiaállam *lásd* az államok fajtái
 hatalmi egyensúlyi rendszerek (államoké):
 vesztfáliai 31, 233, 238, 239
 szent szövetség-i 233

Versailles-washingtoni 233, 277
 jaltai rendszer 233, 289
 hatalom, tekintély, *lásd* autoritás
 hatalmi állam 183, 199, 207, 231, 277
 hálózati állam *lásd* az államok fajtái
 heptarchia 96

I

ideokrácia 356, 380, 381
 idoneitás 421
 igazságtétel és a múlt megítélése 53, 57–62,
 188

J

jog és állam 134, 183, 191, 228, 286, 308,
 368
 jogalkotás: az állam jogalkotó szerepe 73,
 76, 95, 108, 185, 249, 315, 327, 347,
 360, 413, 448
 a jog hatalomformáló (államképző)
 jellege⁷⁴
 visszaható hatályú jogalkotás 60–62, 160,
 188
 jogállam 74, 93, 134, 151, 152, 179, 183–
 187, 200, 320–321, 491
 jogegyenőség *lásd* egyenlőség
 joguralom 116, 134, 151, 183, 186–188, 229,
 231, 238, 276, 316, 320, 387
 jóléti állam, *lásd* szociális-jóléti állam
 jurisztokrácia 71, 76, 99, 108, 110, 382–384

K

kakisztokrácia 380
 kameralisztika 113, 143–147
 kényszer *lásd* erőszak
 képviselő, *lásd* reprezentáció
 kettős fejedelemség *lásd* a királyság és
 monarchia formái
 kettős királyság *lásd* a királyság és
 monarchia formái
 királyság
 mint monarchia
 mint monokrácia 36, 90, 91, 94, 98, 175

- királyság és monarchia fajtái, annak korlátai szerint:
 abszolút 485
 alkotmányos 431
 korlátozott 118, 126
 mérsékelt 72
 parlamentáris 63, 113, 126–129, 198, 406, 413, 431, 447, 493
- királyság és monarchia fajtái, a trónbetöltés módja szerint:
 dinasztikus 103
 örökletes 41, 94, 406, 411, 414
 választási 41, 406, 419, 420, 427, 443, 468
- királyság és monarchia fajtái, annak jelzői szerint:
 „demokratikus” 70, 71, 81, 100, 429, 495
 „hásimita” 103
 király nélküli királyság 10, 36, 50, 70, 406, 429, 431–434, 436, 445, 448–450, 480, 484, 486, 502, 503
 „republikánus monarchia” 431
 „televíziós monarchia” 37, 70
- király nélküli királyság *lásd* királyság és monarchia fajtái
- királyi köztársaság *lásd* köztársaság fajtái
- királyság és monarchia az uralkodók jelzői szerint:
 apostoli király(ság) 81, 101–102, 444
 a „legkeresztényibb” király 102
 a „leghűségesebb” király 102
 a „legkatolikusabb” uralkodó 102
 a „hit védelmezője” 102–103
- klasszifikáció *lásd* osztályozás
- kleptokrácia 99, 373–376, 380
- konzervatív autokrácia *lásd* autokrácia
- kormányzás, államé 106, 107, 115, 453, 460
 „jó kormányzás” 113, 123–125, 132, 143
 „jó kormányzat” 125
 kabinetkormányzás 131
 kancellári, miniszterelnöki kormányzás 113, 131, 133
- kormányozhatóság (*gouvernementalité*) 106, 107, 453
- kormányforma, kormányzati rendszer 106–133, 137, 198, 373, 545
- kormányformák és kormánytípusok:
 parlamentáris, parlamentarizmus 49, 50, 71, 86, 109–111, 113, 115, 121, 127, 128, 130, 132, 133, 138, 170, 235, 247, 294, 299, 304, 307, 309, 329, 381, 490, 492
- prezidenciális 112–118, 121, 122, 133, 309
- félprezidenciális, félpármentális 113–116, 133
- diktatoriális kormányzás, kormányforma 111
- gaulle-ista 119
- kétpárti, sokpárti 121, 122
- kiegyensúlyozatlan 118, 119
- kollegiális (direktoriális) kormányzás 113, 114, 116, 130
- orléans-i 118
- poliszinódia 130
- weimari ~ 80, 83, 115, 118, 154, 169, 211, 274, 286, 344, 502
- koronás köztársaság *lásd* köztársaság fajtái
- köztársaság és republika fajtái annak politikai jellege szerint:
 arisztokratikus köztársaság 36, 65, 70, 71, 94, 100, 429, 447
 demokratikus köztársaság 424, 488, 493–496
- királyi köztársaság 36, 429–431, 434, 447
- koronás köztársaság 70, 429, 430
- népköztársaság 71, 81, 100, 101, 197, 201, 424–426, 437, 439, 442, 476–479, 481, 487, 489, 490, 498, 499, 503, 504
- republikánusok nélküli köztársaság 449, 502, 506
- köztársaság és republika (magyar):
 magyar köztársaság, Magyar Köztársaság 11, 12, 25, 52, 59, 895, 215, 321, 364, 413, 424–425, 430–431, 441–442, 447, 466–505
 „Alsórajnai” és „Dunai” (magyar köztársaságok) 215

- első, második és harmadik magyar
köztársaság 424, 467, 484, 489, 491,
494, 498, 502, 503
- köztársasággá alakulás hullámai 404–405
- köztársaságok és monarchiák különbségei
és azonosságai 418–422
- köztes államformák *lásd* államformák
- kratosz* (a kratosszal képzett szóösszetételek
jellege) 356, 361
- kritarchia 357
- L**
- latorállam *lásd* az államok fajtái
- legaltítás és legitimitás:
- legalitás 59, 210, 311, 315, 369, 448, 476
- legitimitás 44, 45, 66, 75, 84, 187, 210,
238, 252, 261, 262, 302, 412, 421, 441,
491, 498
- legitimáció 45, 112, 113, 239, 261
- legalizmus 283, 297, 382
- liberális állam *lásd* az államok fajtái
- eszmerendszerek szerint
- logokrácia 385
- M**
- maffiaállam *lásd* államok fajtái
- maffiokrácia 76, 99, 372, 380
- merkantilizmus 144
- metarendszer (osztályozásé) 42
- mérsékelttség 20, 187
- politikai véleményé 289, 474
- hatalomé (*potestas temperatus*) 400
- milítokrácia 99, 356
- Millenniumi emlékmű 14, 15
- modern állam 76, 139, 146, 221–269, 379
- modernizmus 223, 483
- modernizáló állam *lásd* fejlesztő állam
- monarchia *lásd* királyság
- monarchia formái, az uralkodók státusza
szerint:
- cárság 104
- császárság 86, 104, 105, 127, 163, 404,
422
- emirátus (emírség) 79, 101, 85, 105, 404,
420, 427
- fejedelemség 104, 105, 229, 404, 419,
423, 427
- fő- és nagyhercegség 104, 404, 421, 444,
- királyság 12, 32, 36, 70–72, 101–105,
197, 201, 220, 363, 393, 396, 404, 406,
410–417, 419–420, 423–424, 427–428,
431–435, 442, 445, 448–450, 467, 470,
475, 477, 482–485, 500
- kettős királyság (diarchia) 94, 427, 428
- pápaság 104, 363, 404
- sejkség 105
- szultanátus 104, 105, 404, 427
- kaganátus (kánság) 104, 105, 160, 296,
404
- kalifátus 105
- sahság („nagykirályság”) 104
- kettős fejedelemség 427
- N**
- nacionalizmus 253, 254, 257, 258, 261, 263,
265–268, 390, 456
- nemzet és állam 253–256
- nemzetállam 103, 109, 181, 200, 214–216,
218, 221, 225, 237, 242, 253, 256–269,
348, 350
- homogenizáló nemzetállam 257, 262,
266
- nemzetállam mint legitimitásfókusz 257,
260
- nemzetállam mint területi állam 181,
200, 201, 203, 218, 257, 259
- politikai nemzetállam 253
- nép 10, 16, 48, 51, 76, 107, 110, 115, 138,
143, 155–157, 163–165, 168, 172, 184,
188, 204, 207, 212, 215, 241, 255, 257,
262–263, 267, 269, 274, 303, 309, 312,
317, 320, 331, 352, 355, 357, 379, 383,
411, 414, 416, 437, 450, 452, 461, 468,
473, 478, 485–486, 489, 502, 505

O, Ö

objektivitás, tárgyyszerűség 18, 19, 21, 30, 31, 110, 248, 252, 325, 376, 466
 értékmentesség 19
 semlegesség 21
 oligarchia 91–92, 98, 110, 353, 356, 364–367, 376–379, 386, 388, 393–396, 398–400, 460
 fajtái (szultanisztikus stb.) 98, 364–365, 376–378
 „vastörvénye” 366
 országállam *lásd* az államok fajtái, koncepcionális államtípusok
 osztályozás 13, 17, 26, 28, 32, 42–43, 62–64, 70, 72, 93, 134, 141, 179, 197, 354, 393–396, 406
 klasszifikáció 25–33, 35, 40
 önkényuralom, *lásd* autokrácia

P

parlamentarizmus, *lásd* kormányzati rendszer
 parlamentáris monarchia 63, 113, 126–129, 198, 406, 413, 431, 447
 patrimonialis állam 31, 72, 91, 92, 189, 198, 234, 371
 patriarchális állam 72, 92, 142, 189
 patriarchátus 95
 pártállam *lásd* az államok fajtái
 pentarchia 95
 pleokrácia, pleonarchia 90
 plutokrácia 99, 356, 379
 poliszinódia *lásd* kormányzás
 politikai rendszer
 általában *lásd* társadalmi-politikai rendszer
 hibrid rezsím 38, 151, 175, 187, 297, 388
 politikai rendszer változása 9
 populizmus 71, 164, 297, 299, 304, 308, 317, 410
 prezidencializálódás 113, 131–133

R

rablóállam *lásd* az államok fajtái
 rendszer
 metarendszer 42
 taxon 37, 38, 42
 taxonómia 26, 32, 35, 40
 rendszerzés 36, 149, 354
lásd még osztályozás, klasszifikáció, tipizálás
 rendszertan (szisztematika) 18, 26, 32, 492
 rendszertani kategória (taxon) 26, 32, 35, 37, 38, 40, 42
 rendszerváltozás, rendszerváltás 9, 46–62, 87, 131, 169, 175, 281, 289, 294, 306, 322, 343, 368, 405, 408, 410, 490–492, 500, 501, 504
 elitváltás 57–59
 rendészeti állam *lásd* az államok fajtái
 rendőrállam *lásd* az államok fajtái
 reprezentáció, képviselő 68, 92, 129, 225, 254, 282, 283, 410, 457, 461
 republikanizmus 451, 456–461
 magyar republikanizmus 466–469, 471, 473–476, 494, 497
 republikánus monarchia *lásd* királyság fajtái
 respublika *lásd* köztársaság

S, Sz

semlegesség *lásd* objektivitás
 szabadállam (szabad állam) 41, 81, 83–84, 460, 468
 Szent Korona 10–12, 434, 446, 499, 504
 Szent Korona-tan 12, 14, 15, 424, 439, 440, 445, 457, 467
 szociális állam *lásd* szociális-jóléti állam
 szociális-jóléti állam 151, 152, 181, 192, 200, 206, 248, 270, 291, 318–354, 375
 a jóléti állam három modellje 340–342
 a szociális rendszer létrejötte 331–339
 a Bismarck- és a Beveridge rendszer 333–340
 szociális állampolgárság 343–344
 szociális jogok 344–348

- szociális piacgazdaság 324–325
 szociálpolitika 287, 321–323
 sztratókrácia 99, 356
 szuverenitás 31, 66, 69, 71, 72, 74–76, 105,
 139, 140, 170, 187, 216, 226, 235, 236,
 238, 241, 242, 258, 268, 406, 440, 453,
 487
 népszuverenitás 226, 242, 268
 szultanizmus 38, 297, 364, 371, 377
- T**
 taxon, taxonómia *lásd* rendszer,
 rendszerezés
 társadalmi-politikai rendszerek:
 fasizmus 71, 158, 272, 274, 278, 286, 290,
 486
 kapitalizmus 196, 198, 236, 244–246,
 249, 250, 286, 306, 320, 325, 326,
 328–330, 335, 349, 365
 kommunizmus 52, 56, 101, 152, 157,
 180, 197, 272, 286, 320, 325, 368, 390,
 405, 409, 442, 465, 494
 szocializmus 101, 153, 157, 164, 167, 186,
 193, 196, 197, 287, 326, 330, 356
 szovjetrendszer 164, 278
 „NER” („nemzeti együttműködés
 rendszere”) 39, 49
 technokrácia 99, 356, 380
 tekintélyuralmi állam (autoriter állam) 291
 –317
 „hibrid rezsím” 38, 151, 175, 297
 korlátozott pluralizmus 309–311
 létrejöttük okai 304–306
 szerkezeti és működési jellemzők
 308–317
 tekintély *lásd* autoritás, hatalom,
 területi állam 181, 200, 201, 203, 218, 257,
 259
 teokrácia 6, 92, 93, 98, 189, 353, 356–386
 alkotmányos teokrácia 360
 temetés (állami), újratemetés 52–56, 246
 tetrarchia 96
 timokrácia 386, 388, 391
 tipizálás 25–29, 31, 39, 62, 180, 298, 352,
 392, 406
 típusalkotás 19, 27–29, 194, 214
 típusba sorolás 28, 209, 270, 293, 377,
 503
 típusok fajtái 29–31
 ideáltípus 30–31, 249, 370, 377
 tipológiaelméletek 27
 tiszta jogtan 69, 73
 totalitárius rendszer, állam 44, 50, 111,
 148–151, 171, 183, 191, 197, 270–291,
 301, 304, 309, 314, 356, 385, 449, 479,
 491
 elnevezése 271
 totalitárius állam és jog 286–287
 totalitárius állam és genocídium 280–281
 késői totalitarizmus 287–291
 „megfordított totalitarizmus” 390–391
 triumvirátus (triarchia) 95, 162
 türannisz 91, 92, 136, 137, 356, 386, 387,
 393, 397
- U**
 „uralkodik, de nem kormányoz” formula
 118, 126
 uralmi forma, formák 43, 45, 70, 72, 96, 98,
 99, 219, 271, 356, 357, 385, 462
- V**
 vegyes kormányzat 397, 399–401, 459, 462
 visszaélészerű alkotmányosság (*abusive
 constitutionalism*) 297, 382
- Z, Zs**
 zárt területi állam (*territorium clausum*)
 203, 258
 zsarnokság *lásd* despotizmus
 zsidók állama 33, 214, 215, 357
 mint modern állam (*Judenstaat*) 214,
 215
 mint teokrácia (Jahve királysága) 357

NÉVMUTATÓ

A

A. Gergely András 212
Abendroth, Wolfgang 320
Abrahamsen, Rita 124
Abu-Lughod, Janet Lippman 233
Achenbaum, Andrew W. 363
Adenauer, Konrad 324
Ades, Dawn 158
Adorno, Theodor W. 278
Ady Endre 233, 434
Agere, Sam 124
Aguilar, M. Trenton 362
Akin, William E. 380
Waring, Alan 298
Albareda Salvadó, Joaquim 227
Alber, Jens 276, 331
Albert, Habsburg-Tescheni 444
Alberti, Leon Battista 93, 452
Albrecht Lajos 482
Alef, Gustave 170, 174
Aleprete, Michael E. 296
Alföldi András 427
Alfredsson, Gudmundur 125
Alpers, B. L. 274, 275
Al-Rodhan, Nayef R. F. 124
Aly, Götz 280
Anderson, Benedict 256
Anderson, Perry 140, 236, 240
Andrássy Gyula 51
Andrássy Mária 111
Andreu, J. M. C. 308
Andrew, Christopher 276

Andrews, Molly 361, 364
Andrews, Stuart 143
Andropov, Jurij V. 362
Anisics Miksa Oszkár 101, 102
Antal Attila 175, 299, 303, 308
Antalfy György 79, 193
Antall József 46, 47, 59
Anter, Andreas 190, 248, 249, 251
Antonescu, Ion 292, 406, 410
Antonini, Francesca 164
Aquinói, lásd Tamás
Arany János 50
Arato, A. 243, 492
Arkhimédész 371
Arendt, Hannah 270–272, 276, 279, 282,
302, 459, 464–466
Arisztotelész 66–68, 72, 73, 75, 88, 89, 91,
99, 180, 188, 201, 213, 353–355, 388, 389,
391–401
Arndt, Adolf 214
Aron, Raymond 283
Arzsanov, M. A. 78, 218
Ashley, Maurice 159
Atatürk, Kemal 166, 222
Attila, hun király

Á, Ǻ

Ádány Tamás 60
Ágh Attila 195
Ágoston Péter 183
Ágoston, Szent [Augustinus, Aurelius] 26,
184

- Álmos, honfoglaló vezér 427
 Árpád, magyar nagyfejedelem 13–15, 105,
 420, 421, 427
 Åmark, Klas 333
- B**
- Babacan, Errol 295
 Baberowski, J. 272
 Backes, Uwe 41, 190, 381
 Badó Attila 28, 413
 Baehr, Peter 163, 164
 Baer, Helmut David 432, 433
 Bakmer, O. 295
 Bakos István 52
 Bakunjin, Michail 157
 Balázs Géza 27
 Balázs István 124
 Balázs Zoltán 456
 Baldwin, I., belga király 407, 414
 Balogh László Levente 44, 270, 279, 456
 Bank, Erhard 61
 Bányai Péter 372
 Barabási Kun József 428, 447
 Bárd Károly 61
 Bárdossy László 51
 Barits Béla (Adalbert) 144
 Barna Attila 425
 Bartók Béla 55, 223
 Bartolini, S. 238
 Bartoniek Emma 420
 Bassár el-Aszad 295
 Báthori Zsigmond 422
 Báthory Gábor 53
 Batsányi János 472
 Batthyány Alajos 468
 Batthyány Lajos 53
 Bauer, Yehuda 280
 Bayer József 45, 47, 331
 Beck, Karl Gottlob 144
 Beddard, Robert 433
 Beer, Adolf 433
 Beetham, David 45, 380
 Békés Imre 61
 Béla, III., magyar király 135
 Béla, IV., magyar király 135
 Bell, Daniel 350
 Bence György 20, 61
 Benedek, XIV., pápa 102
 Benedek, XVI., pápa 363, 421
 Benz, Arthur 206, 227, 238
 Berberoglu, Berch 298
 Berecz János 47
 Berenguer y Fusté, Dámaso 165
 Bernatzik, Edmund 93, 418
 Bernstein, Eduard 205, 330
 Bertalanffy, Ludwig von 35
 Berzeviczy Gergely 471, 472
 Berzsényi Dániel 15
 Besançon, Anthony 272
 Bethlen Gábor 53
 Bethlen István 55, 309
 Beveridge, William 327, 331, 336–338
 Bibó István 73, 315, 441, 493
 Bien-Kacala, Agnes 152, 294
 Bihari Mihály 61, 196, 198, 212, 226, 247,
 276
 Binder, L. 238
 Biondo, Flavio 223
 Bíró György 29
 Bíró-Nagy A. 293
 Bismarck, Otto von 127, 159, 164, 318, 331,
 332, 338, 339, 348
 Biszku Béla 62
 Black, Anthony 239
 Blain, Neil 129
 Blanc, Louis 167, 244
 Bloor, D. 32
 Blum, Hans 374
 Blum, William 374
 Bluntschli, Johann Caspar 93, 171, 225, 381
 Blythe, James, M. 399
 Bobbio, Norberto 152
 Boda József 147
 Boda Zsolt 47, 209, 298
 Bodin, Jean 69, 92, 106, 134, 136, 140, 168,
 258, 453
 Bodnár Eszter 28
 Bogár László 47

- Bogdandy, Armin von 210
 Bogdanor, Vernon 126, 265
 Bolingbroke, Henry St. John, Viscount 76, 90
 Bolsonaro, Jair Messias 295
 Bonoli, Giuliano 338
 Boros János 385
 Boros Zsuzsanna 47, 292, 49
 Borbély Boglárka 185
 Bossuet abbé (Jacques-Bénigne) 141
 Bosworth, R. J. B. 158
 Boulanger, Georges Ernest 292, 317
 Bozóki András 47, 151, 294, 297, 490
 Böckenförde, Ernst-Wolfgang 219, 221
 Böcskei Balázs 297
 Bracher, Karl Dietrich 282
 Bradford, A.S. 96
 Bragyova András 61
 Braham, Randolph L. 124, 280
 Bramstedt, E. K. 158, 159
 Brater, Karl 381
 Brecht, Deseure 431
 Brezsnjev, Leonyid I. 362
 Bricard, Isabelle 403
 Briggs, Asa 320, 328
 Brinkmann, Karl 90, 92
 Brooker, Paul 296
 Browne, G. F. 96
 Brubaker, Rogers 261
 Bruni, Leonardo 223
 Brunner, Georg 45, 264
 Bryce, James 429
 Brzeziński, Zbigniew Kazimierz 275
 Buček, Josef Ignac 144
 Buckley, Neil 368
 Bugarič, Bojan 308
 Buharin, Ny. I. 167
 Bullen, R. 233
 Burckhardt, Jacob 152, 202
 Burki, Shahid Javed 299
 Burns, Timothy 137
 Burris, Beverly H. 380
 Bury, John Bagnell 95
 Buscaglia, Edgardo 371, 372
 Butler, Judith 391
 Buza László 247, 436, 444
 Buzan, B. 233
 Büchner, Georg 352
 Büky Barna 58
 Byrne, Andrew 368
 C
 Callard, Agnes 391
 Cassese, Sabino 131, 210
 Castillo-Ortiz, Pablo 36
 Castells, Manuel 213
 Cavalli, Luciano 284
 Ceaușescu, Elena 410
 Ceaușescu, Nicolae 410
 Cellarius, Cristophorus (Keller, Cristoph) 223, 224
 Cellini, Benvenuto 68
 Chalier, Joseph 352
 Chambre Ágnes 61
 Chaplin, Ari 372
 Chaplin, Charlie 158, 221
 Chapman, Brian 148
 Charles-Irénée Castel, abbé de Saint-Pierre 130
 Chávez, Hugo R. F. 295, 372
 Cheever, George Barrell 135
 Chehabi, Houchang E. 364
 Cholet, Julia 127
 Chomsky, Noam 291, 374
 Chong-Gossard, J. H. K. 135
 Christenson, Ron 59
 Chronowski Nóra 86, 186, 384, 440
 Cicero, Marcus Tullius 92, 365, 375, 399, 400, 458
 Clapp, Robin 125
 Clark, K. 272
 Clayton, Neil 40
 Clinton, Bill 154, 416
 Cohen, J. 243
 Cohen, Asher 280
 Collinson, Patrick 431
 Concha Győző 72, 127, 255, 428, 447, 469, 470

- Constant, Benjamin 222
 Cora Zoltán 336
 Corcoran, Simon 97
 Castoriadis, Cornelius 356
 Coudenhove-Kalergi, Richard von 379
 Coulanges, Fustel de 201
 Court, Anthony 271
 Courtois, Stéphane 52, 272
 Cox, Noel 415
 Craven, Matthew 242
 Creveld, Martin van 235, 236
 Cudworth, E. 227
- Cs**
 Cs. Kiss Lajos 43, 216, 249, 270, 274, 277
 Csaba Iván 325, 326
 Csanádi Mária 212
 Csapody Tamás 57
 Csáki György 209
 Csekey István 294, 420, 434, 444
 Csepe György 32
 Csernyenko, Konsztantyin U. 362
 Cservák Csaba 109, 384
 Csicsery-Rónay István 52
 Csink Lóránt 78, 492, 495
 Csizmadia Ervin 293, 470
 Csontos László 30
- D**
 D. Tóth Balázs 86, 413
 D'Avolio, Michele 329
 d'Entreves, Alexander Passerin 217
 Dahl, Robert Alan 97
 Dahlmann, Friedrich Christoph 92
 Dahrendorf, Ralf 318
 Daly, Mary E. 87
 Danton, Georges Jacques 310, 352
 Dardess, John W. 170
 Dárius (Dareiosz) perzsa király 355
 Darwin, Charles 361
 Davidson, Tish 357
 Davies, John K. 355
 Dávila, Jerry 166
 Dawisha, Karen 293, 376
- De Gaulle, Charles A. J. M. 303, 307
 Demjén Péter 227
 Descartes, René 223
 Dessewffy Tibor 32
 Dezső Márta 28, 413
 Dimitrijevic, Nenad 308
 Diocletianus, római császár 96
 Dixon, Rosalind 382
 Dobó István 53
 Dobrović Petar (Dobrovits Péter) 483
 Dobson, William J. 159
 Doehring, Karl 75
 Dollfuß, Engelbert 292, 309
 Dosztojevszkij, Fjodor M. 74
 Dowdall, H. C. 217
 Draper, Hal 157
 Drechsler, Wolfgang 125
 Dreier, Horst 60, 498
 Drinóczi Tímea 86, 152, 294, 503
 Dukalskis, Alexander 296
 Đukanović, Milo 294
 Dupré, W. 126
 Duray Miklós 47
 Durkheim, Émile 32, 50, 357
 Duverger, Maurice 117–123, 130, 162, 167, 432
 Dürig, Günter 90
 Dvortsák Győző 481
 Dyson, Kenneth 324
- E, É**
 Éber M. 293
 Eckhart Ferenc 14
 Ecsedy Csaba 195
 Edelman, Marc 299, 407
 Edwards, Sebastian 299
 Egedy Gergely 109, 191, 458, 461
 Eggers, Christian Ulrich Detlev 144
 Egresi Katalin 80, 323, 411, 476
 Egyed István 294, 307443, 444, 446, 447
 Eisele, Frederick, R. 361
 Elbe, Ingo 246
 Elliot, Gilbert, Minto baronetje 20
 Engelbert, Admonti 400

- Engels, Friedrich 146, 167, 193, 194, 240, 246, 329
- Entz Géza 46
- Enyedi Zsolt 123, 132, 303
- Éötvös József 20, 95, 185, 217, 256, 292
- Epikurosz 352
- Erdélyi Ágnes 31
- Erdoğan, Recep Tayyip 372, 375, 376
- Erdős Csaba 185
- Ermacora, Felix 218
- Ertman, Thomas 234, 238
- Erzsébet, I., angol királynő 431
- Erzsébet, II., angol királynő 363, 405
- Eschenburg, Theodor 212
- Esmein, Adhémar 129
- Esping-Andersen, Gøsta 327, 340–342
- Esterházy Pál Antal 51
- Eszterházy János 56
- Evans, J. A. S. 237, 242, 354
- Ewald, François 321
- Eysenck, Hans 28
- Ezrow, Natasha M. 160, 296
- F**
- Fabiny Tibor 27
- Fähndrich, Hartmut 103
- Farah, Nuruddin 158
- Farkas János László 243, 504
- Farkas Tibor 436
- Fáruk, I., egyiptomi király 403
- Fazakas István 143
- Fazy, Jean-Jacques 361
- Fedinec Csilla 426, 481
- Fehér Ferenc 284
- Fejtő Ferenc 437
- Feldenkirchen, Wilfried 329
- Felkai Gábor 224, 389
- Fenske, Hans 224
- Ferdinánd, V. magyar király 422
- Ferenc József, Habsburg, magyar király 53, 102
- Ferenc, I. pápa 363
- Ferenczi Endre 95
- Ferge Zsuzsa 46, 320, 321, 329, 340, 341, 350, 493
- Ferguson, Adam 243
- Ferrera, Maurizio 341
- Feuchtwanger, Lion 144
- Ffytche, Matt 279
- Ficzere Lajos 186
- Ficsor Krisztina 70
- Fichte, Johann Gottlieb 224
- Fikó László 209
- Filmer, Robert, Sir 141, 142
- Finer, Herman 228, 230–233
- Finer, Samuel Edward 99, 228, 230–233, 237
- Finszter Géza 148
- Fisichella, Domenico 280
- Flavius, Josephus 357
- Fleck Zoltán 287, 308
- Focarelli, Carlo 234
- Fodor László 28
- Fogarassy Edit 58, 60
- Fogu, Claudio 158
- Foley, Michael W. 243
- Ford, Henry 223
- Formisano, Ronald P. 379
- Forsthoff, Ernst 274, 320
- Foucault, Michel 106, 213, 214
- Foulquier, Norbert 168
- Föglein Gizella 12, 417, 484, 488
- Földi András 201, 217
- Fraenkel, Ernst 276, 278, 283
- Francis, Emerich 266
- Franco, Francisco P. H. T. 165, 293–295, 309, 316, 317, 406, 407, 435, 449
- Frank, B. 91
- Frankenberg, Günter 308, 419
- Frantz, Erica 160, 296
- Freeland, Chrystia 379
- French, Daniel Chester 16
- Frenkel-Brunswik, Else 278
- Frevert, Ute 211
- Fricz Tamás 47
- Friedman, Milton 345
- Friedman, Richard B. 302
- Friedrich István 442

- Friedrich, Carl Joachim 275
 Frigyes, II. „Nagy”, porosz király 91, 141, 143, 144, 159
 Friske, Tobias 418, 420
 Frivaldszky János 126
 Fromm, Eric 278, 279
 Frost, Bryan–Paul 137
 Frost, Robert I. 420
 Fuhrmann, Martin 144
 Fukuyama, Francis 297, 50
 Fulbrook, M. 272
 Furet, François 272, 431
 Fülep Lajos 222
 Für Balázs 47
- G, Gy**
 G. Fodor Gábor 47, 124, 125
 G. Karácsony Gergely 185
 Gábor György 359
 Gábor Zsazsa 50
 Gadamer, Hans-Georg 223, 303
 Galenus, Aelius 28
 Galerius Maximianus, római császár 96
 Gall, F. J. 28
 Gallus, Alexander 41, 42, 463
 Ganczer Mónika 261, 442
 Garbai Sándor 51
 García, H. A. 308, 419
 Gárdos-Orosz Fruzsina 308
 Garret, Graham 215
 Garrison, Omar 27, 210, 211
 Geddes, Barbara 160
 Gedeon Péter 340
 Geffcken, Friedrich Heinrich 90
 Gellért Ádám 62
 Gellner, Ernest 257
 Geľman, Vladimir 293
 Gentile, Emilio 281
 Gentile, Giovanni 274
 Geréby György 355
 Gerencsér Miklós 52
 Gerschenkron, Alexander 208
 Gerth, H. H. 164
 Gervasoni, Carlos 297
- Gieben, Bram 221
 Gierek, Edward 293
 Giesswein Sándor 330
 Gillingham, Paul 165
 Gimes Miklós 652
 Glasius, Marlies 300, 307
 Goethe, Johann Wolfgang 50
 Gogol, Nyikolaj V. 74
 Goják János 330
 Goldscheid, Rudolf 240
 Gombár Csaba 276
 Gorbacsov, Mihail Sz. 362
 Gotto, B. 269
 Gough, Ian 326
 Goupy, Marie 168
 Gournay, Jacques Claude Marie Vincent de 379
 Goyard-Fabre, Simone 227
 Götz, Norbert 280, 320
 Grandpierre Emil, kolozsvári, id. 482
 Green, Leslie 302
 Green, Thomas Hill 330
 Grimmer-Solem, Erik 332
 Gropp, Walter 60
 Grotius, Hugo 92, 293, 392
 Grill Tibor 399
 Guérin, Serge 321
 Guevara, Che 54
 Guizot, François P. G. 118, 128
 Gulyás Éva 266, 273, 280
 Gumpłowicz, Ludwig 191
 Guriev, Sergei 293
 Gyenesei József 58
 Gyilasz [Đilas], Milován 285
 Györfi Tamás 302
 György, I., hannoveri, brit király 127
 György, V., angol király 414
 György, VI. angol király 417, 420
 Gyulai Attila 151, 297
 Gyurgyák János 47, 49
- H**
 H. Balázs Éva 143, 145, 146, 471
 Haakon, VII., norvég király 411

- Habsburg Ottó 409, 415, 416, 435
 Hadik János 437
 Haeckel, Ernst 37
 Hahner Péter 293
 Hajdu Lajos 470
 Hajdu Tibor 479
 Hajnóczy József 469, 470
 Hajnóczy R. József 469
 Hakkarainen, Mika 399
 Halász Iván 80, 166, 426, 440, 485
 Halász Pál 193
 Halévi, Ran 431
 Hall, Stuart 221
 Hall, T. 227
 Haller, Karl Ludwig von 93
 Halmi Gábor 47, 152, 384
 Hamad bin Isa Al Khalifa emír 363, 421
 Hamill, Hugh M. 157
 Hamilton, Alexander 133, 461
 Hamilton, Leveson Russell 96
 Hamza Gábor 95, 226, 399, 498
 Hansen, Mogens Herman 202
 Harding, Alan 217
 Harding, Luke 372
 Harmath István 55
 Harmathy Attila 29
 Harris, Bernard 331
 Harrison, Phil 70
 Hartung, Fritz 142
 Hartvik (Hartwick) püspök 14, 102
 Hazell, Robert 70, 407, 408, 415
 Hāshim ibn 'Abd al-Mānaf 103
 Hasse, Ernst 262, 263
 Hatos Pál 437
 Hatschek, Julius 406
 Hauriou, Maurice 168, 169
 Hauser, Arnold 33, 34
 Havel, Vaclav 288
 Hayek, Friedrich August 97, 98, 334, 350
 Hámori Péter 336
 Heaps, William James 169
 Heeren, Arnold H. L. 93, 172, 173
 Hegedús Dániel 151, 297
 Hegel, Georg Wilhelm Friedrich 42, 68, 69, 77, 179, 181, 194, 223, 224, 243, 244, 247, 274, 380
 Hegyi Szabolcs 302
 Heidegger, Martin 223
 Held, David 221
 Held, Joseph W. 267
 Helfgott, Jacqueline B. 27
 Hellbeck, J. 272
 Heller Ágnes 284
 Heller, Hermann 74
 Hem, Mikal 375
 Hennis, Wilhelm 211
 Henrik, IV., francia király 140
 Henrik, VIII. angol király 103
 Hermens, Ferdinand Aloys 161, 162
 Heródes Antipasz 97
 Hérodotosz, halikarnasszoszi 88, 92, 98, 354–356, 398
 Herrin, Judith 95
 Herzl, Theodor 215
 Herzog, Roman 75, 218
 Hess, Henner 366
 Héczei (Hétzei) Pál 455
 Hickel, Rudolf 240
 Higgs, John 70
 Hilgers, Mathieu 205, 206
 Hinrichs, Karl 339
 Hintze, Otto 225
 Hippokratész, kósi 28
 Hiro, Dilip 160
 Hirsch Móricz 215
 Hirschfeld, Katherine 375
 Hirschl, Ran 202, 360, 383
 Hitler, Adolf 52, 158, 164, 169, 264, 269, 270, 275, 278, 283, 292, 409, 434
 Hobbes, Thomas 92, 276, 392, 454, 456, 460
 Hobbs, Angela 388
 Hobhouse, Leonard Trelawny 330
 Hobsbawm, Eric J. 258, 268, 269
 Hodgkinson, Virginia Ann 243
 Hodzsa, Enver 363
 Hoffman, David E. 364
 Hoffmann, Hasso 45

- Hogg, Daniel 95
 Hohmann, Karl 324
 Holé Katalin 151
 Holmberg, Sören 125
 Hóman Bálint 56
 Homérosz, görög költő 388, 471
 Honecker, Erich 363
 Horthy Miklós 39, 51, 55, 158, 159, 292,
 294, 432, 440–444, 483, 484
 Horváth Attila 425, 487, 489
 Horváth Márk 386
 Hörcher (Horkay-Hörcher) Ferenc 47, 213,
 214, 235, 243, 452, 485
 Hrabal, Bohumil 10, 56
 Hrotkó Larissa 52
 Hszi Csin-ping (Xi Jinping) 296
 Huber, Peter 210
 Hudson, Robert B. 364
 Hugo, Javier Corrales 297
 Huizinga, Johann 253
 Humboldt, Wilhelm von 205
 Hume, David 20, 453, 454, 456
 Hunt, Alice 431
 Huntington, S. P. 154
 Husák, Gustáv 363
 Huszti József 263
 Hüppe, Siegfried 126
- I
- Imboden, Max 92
 Inglehart, Ronald 299
 Ipgrave, Michael 103
 Ísza (bin Salman bin Hamad Al Khalifa)
 emír 363
 Isensee, Josef 93, 452
 István Dusán (Uroš), szerb cár 104
 István, I., Szent, magyar király 101, 105, 497
 István, III., magyar király 135
 Izsák Lajos 417
- J
- Jachmann, Monika 28
 Jackson, Andrew 218, 220
 Jaeger, Franz 203
- Jakab András 28, 45, 186, 187, 247, 445,
 491, 503
 Jakab, I. (James Stuart) angol király 127, 142
 Janué i Miret, Marició 227
 János (Jean), Párizsi (Quidort) (Johannes de
 Soardis) 399
 János Károly, I., spanyol király 408, 421
 János Pál, II. Szent 363
 János, III., Sobieski lengyel király 103
 János, V. portugál király 102
 Jászi Oszkár 55, 259, 260, 437
 Jávor Béla 53
 Jay, John 133, 461
 Jefferies, Matthew 127
 Jelcin, Borisz Ny. 305, 310
 Jellinek, Georg 16, 43, 74–76, 93, 141, 190,
 218, 225, 251, 418, 448
 Jenei György 226
 Jenker, S. 282
 Jobbágyi Gábor 52
 Johnson, Carol 215
 Johnson, Chalmers 208
 Johnson, Curtis N. 391
 Jókai Mór 15
 Jones, Adam 280
 Jordan, Sylvester 190
 Jorgenson, Chad 388
 Jósika Lajos 482
 Jouvenel, Bertrand de 227
 József Attila 56
 József, II., magyar király 102, 141, 143, 144
 Juhász Nagy Sándor 477
 Juhász Péter 420, 422
 Jung, Carl 27, 28
 Jung, Dietrich 238
 Justh Gyula 475
 Justi, Johann H. G. 144
 Jünger, Ernst 277
- K
- Kaczyński, Jarosław A. 294
 Kádár János 53, 54, 271, 294, 363
 Kahler Frigyes 60, 61, 151
 Kállai Miklós 51

- Kant, Immanuel 29, 185, 189, 454, 455, 459–464
Kantek, Karol 469
Kapronczay Katalin 145
Karácsony András 34, 241
Kardos Gábor 61
Kardos József 14, 434
Karinthy Frigyes 222, 484
Karsai Gábor 47
Karsai László 58, 280
Kaspersen, Lars Bo 238
Katalin, II., Nagy, orosz cárnő 141
Katona András 226
Kattel, Rainer 125
Katz, Alfred 75, 78, 79, 128
Katz, Richard S. 132
Kaufmann, Arthur 60, 68
Kaufmann, Daniel 124
Kaufmann, Franz-Xaver 320
Kautsky, Karl 157, 167
Kautz Gyula 260, 263
Kazinczy Ferenc 15, 505
Kazmierzak, Dawn 434
Károly, I., angol király 59, 454
Károly, II., román király 292, 404
Károly, II. cseh király 420
Károly, III. brit király 404, 405
Károly, III. magyar király 420
Károly, IV. magyar király 102, 422, 435, 437, 438, 442, 446, 477, 478, 486
Károly, VI., német-római császár 420
Károlyi Mihály 51, 54, 55, 364, 437, 476–480, 488, 497
Keane, John 243, 288, 297
Klebsberg Kunó 263
Kecsekjan, Sz. F. 78, 218
Kelemen János 61
Kelemen Roland 443
Kellow, Geoffry 365
Kelsen, Hans 69, 73, 74, 76, 108, 174, 175, 447
Kende Péter 257, 283, 448, 465, 490, 493, 494
Kennedy, John F. 364
Kennell, Nigel M. 96
Képes György 102, 140, 424, 442, 443
Keresztes-Fischer Ferenc 51
Kern Tamás 47
Kerny Terézia 15
Kesel, Marc De 290
Keynes, John Maynard 325, 335, 336, 350
Kéri László 53
Kadhafi, Moammer 296
Khameini, Ali ajatollah 296
Khanna, Parag 380
Khomeini, Ruholláh ajatollah 296
Király Tibor 61
Kis János 61, 175, 266, 492
Kiss Lajos András 290, 350
Kisteleki Károly 261
Kjellén, Rudolf 93
Klabund (Alfred Henschke) 434
Klaniczay Gábor 105, 135
Klein, Herbert S. 165
Klippel, Diethelm 144
Kmetty Károly 477
Knapp László 185
Koellreutter, Otto 93
Kogon, Eugen 276
Koi Gyula 144
Kojève, Alexandre 137
Koellreuter, Otto 186
Komáromi László 136, 470
Komoróczy Géza 280
Konrád György 285
Konstantin, Nagy (I. Constantinus) 223
Kontler László 142, 145
Korinek László 148
Kornai János 46, 175–178, 321
Korosteleva, Elena 293
Kosári Domokos 142
Kossuth Lajos 54, 473–475, 485
Kovách Imre 47, 373
Kovács Ágnes 308
Kovács Béla 52
Kovács István 59, 157
Kovács Mónika 280
Kowalská, Eva 469

- Kozári Monika 331
 Kós Károly 482
 Kökényesi Zsolt 145
 Körösenyi András 123, 132, 284, 303, 313,
 490, 491
 Kraay, Aart 124
 Krabbe, Hugo 181
 Krahulcsán Zsolt 62
 Krausz Tamás 52
 Kravcsuk, Leonyid 426
 Kriele, Martin 44
 Kristó Gyula 421
 Kristol, Irving 350
 Krisztics Sándor 256
 Krisztus, Jézus 101, 223
 Krunke, Helle 415
 Kruse, Marion 172
 Krushel, Kenneth 375, 376
 Krüger, Herbert 203, 219
 Krynen, Jacques 102
 Kuhlmann, Johanna 327
 Kuhnle, Stein 331
 Kuitto, Kati 341
 Kukorelli István 131, 504
 Kulcsár Kálmán 231, 322
 Kun Béla 151, 271
 Kuncz Ignác 109
 Kunkel, Wolfgang 155
 Kurszán, magyar fejedelem 427, 428
 Küchenhoff, Erich 41
 Küchenhoff, Günther 41
 Küpper, Herbert 184, 325
 Kymlicka, Will 266
- L**
 La Fayette márkí 431
 Ladjevardi, Habib 170
 Lajos Fülöp, I., francia király 118, 126
 Lajos, IX. Szent, francia király 105
 Lajos, XIII., francia király 140
 Lajos, XIV., Napkirály 159
 Lajos, XVI. francia király 431, 468
 Lakatos Géza 51
 Lamm Vanda 61, 280
- Landau, David 382
 Lanzmann, Claude 280
 La-Perriere, Guillaume de 106
 Larenz, Karl 28
 Laski, Harold J. 216, 225
 Lassalle, Ferdinand 205
 Lasswell, Harold D. 210, 211
 Lawson, Edwin D. 88
 László, Szent, magyar király 53
 Leadbetter, William Lewis 96
 Leander, Anna 238
 Lebeaux, Charles N. 326
 Leibfried, Stephan 341
 Leibholz, Gerhard 211, 212
 Leisering, Lutz 319
 Lenin, Vlagyimir Iljics 54, 120, 152, 157,
 164, 167, 193, 195, 196, 246, 284
 Lentner Csaba 47
 Leo, Heinrich 381
 Lepsius, M. R. 266
 Lévai Csaba 458
 Lévai Jenő 52
 Levitsky, Steven 297
 Li Kuang-jao 295
 Linné, Karl 37
 Linz, Juan J. 132, 265, 292, 294, 295, 309,
 317, 364, 366
 Lipót, I., Toszkána nagyhercege 412
 Lipót, III., belga király 414, 417
 Litván György 260
 Livius, Titus 155
 Locke, John 92, 392
 Loewenstein, Karl 303, 406, 415
 Lohfink, Norbert 357
 Lorenza, Lukas 385
 Lorenzo (di Piero) de' Medici 218, 220
 Losonczy Géza 52
 Lovász Márton 386
 Lowndes, George Alfred Norman 337
 Löffler Tibor 302
 Löw, Konrad 52
 Löwenhardt, John 293
 Lucerne, Sam 359
 Ludassy Mária 20, 143

- Luhmann, Niklas 34
 Lukács, John 410
 Lukácsi Tamás 392
 Lukasenka, Aljakszandr R. 293
 Luna, Francisco Vidal 165
 Lundberg, Urban 333
 Lupo, Salvatore 366
 Lüsebrink, Hans-Jürgen 135
 Lynn, Laurence 125
- M**
- M. Balázs Ágnes 298, 486
 M. Szebeni Géza 292
 Macaulay, Thomas B. 126
 Macaulay, Catharine 454
 Machiavel, Maria (álnév) 146
 Machiavelli, Niccolò 42, 69, 88, 93, 258, 451, 452, 459, 460
 MacIver, Robert Morrison 204, 216, 236
 Mackenzie-Grieve, Averil 432
 Macmillan, Harold 318
 Madách Imre 50
 Madariaga, Isabel de 170, 174
 Madison, James 78, 133, 207, 459, 461
 Madlovics Bálint 369–371, 373
 Magyar Bálint 366, 368–371, 373
 Magyary Zoltán 111
 Mahathir bin Mohamed 363
 Maier, Hans 381
 Mair, Peter 132
 Majtényi György 47
 Majtényi László 493, 494
 Makk Ferenc 219
 Maléter Pál 52
 Mályusz Elemér 14
 Man, Henri de 153
 Mandák Fanni 132, 133
 Manent, Pierre 257, 258, 268
 Mann, Michael 237
 Mann, Thomas 21, 25
 Mannheim Károly 20, 180
 Manow, Philip 341, 342
 Mantel, Wolfgang 42
 Mánuel, I. bizánci császár 135
 Manyovszkij, B. Sz. 78
 Maranini, Giuseppe 381
 Marat, Jean-Paul 352
 Mária Terézia magyar királynő 102, 105, 141, 145, 420, 421
 Mária, I., angol királynő 431
 Markesinis, Basil, S. 430
 Marková, Alena 426
 Marosi Barna 52
 Marsilius, Pádúai 92
 Marx, Karl 146, 157, 164, 193–197, 245–248, 329, 335, 380
 Masom, William Frederick 365
 Máthé Gábor 425, 439
 Matthijs, Jan „szabólegény” 358
 Mátyás, Hunyadi, magyar király 467, 497
 Maurenbrecher, Romeo 255
 Mauss, Marcell 32
 Mauthner, Fritz 385
 Maximianus M. A. V. római császár 97
 Mazarin, Jules 140
 McComb, David G. 84
 McDaniel, Tim 170
 McGee, Douglas A. 166
 McGovern, John 227
 Medici, I. Cosimo 68
 Medvegyev, D. A. 419
 Megabyzus, perzsa hadvezér 355
 Meijer, Gerrit 359
 Meijeraand, Albert 385
 Meinhold, Helmut 324
 Menger, Anton 93
 Menyhárt Gáspár 482
 Merkl, Adolf Julius 93, 418, 447
 Mertens, Dieter 224
 Mészáros Gábor 297
 Metzler, Gabriele 319
 Meyerbeer, Giacomo 36
 Mezey Barna 14, 61, 71, 86, 109, 186, 226, 235, 329, 399, 424, 473
 Michelangelo, Buonarroti 68
 Michels Robert 366
 Mihály, I. román király 406, 409, 410, 487
 Mihelics Vid 330, 336

- Mikó Zsuzsanna 47
 Mill, John Stuart 17
 Millar, John 243
 Miller, Raymond 415
 Mills, C. Wright 164
 Mimiko, N. Oluwafemi 166
 Mindszenty József 55, 435, 446, 486
 Minns, J. 209
 Mitrohin, Vaszilij 276
 Mitterrand, François 218, 221, 222
 Moerbeke, Willem van 201
 Mohamed próféta 103, 360
 Mohl, Robert von 92, 151, 189, 224, 225
 Molina, Louis F. 273
 Molnár Kálmán 435, 439, 440, 446
 Molnár Péter 400
 Molnár Tamás 226, 303, 359, 386
 Mommsen, Theodor 96
 Montesquieu, Charles-Louis 77, 93, 134,
 136–139, 145, 387, 453, 456
 Moór Gyula 12, 174, 180, 247
 Moravcsik Gyula 135
 Morby, John E. 403
 Morris, Bob 70, 407, 408, 415
 Morris, Randall J. 359
 Mortimore, Roger 408
 Morus Tamás 180
 Morvai Krisztina 61
 Mosca, Gaetano 366
 Mouzelis, Nicos P. 380
 Mössle, Wilhelm 320
 Mubarak, Hoszni Szajjid M. 295
 Muller-Luckner, Elisabeth 241
 Munkácsy Mihály 223
 Muraközy László 208, 335
 Mureşan, Ştefan Sorin 324
 Musil, Robert 380
 Mussolini, Benito 120, 158, 270, 274, 280,
 417
 Müller György 131
 Müller, Adam Heinrich 330
 Müller-Armack, Alfred 324
 Myrdal, Alva 334
 Myrdal, Karl Gunnar 334
- N, Ny
 Nádasdy Ádám 222
 Nagy Benedek 249
 Nagy Ferenc 12
 Nagy Imre 52, 56, 278
 Nagy Levente 142
 Nakhimovsky, Isaac 224
 Nava, Mica 221
 Navalnij, Alekszej A. 310
 Nawiaszky, Hans 93, 191, 192
 Needham, R. 32
 Nehru, Dzsaváharlál 208
 Nelson, Brian R. 227, 236
 Németh György 201, 354, 386, 393
 Németh István 127
 Neumann, Franz Leopold 44, 162, 270, 276
 Nietzsche, Friedrich 390
 Nochtá Tibor 247
 Nokkala, Ere 144
 Nolte, Ernst 272
 Norris, Pippa 299
 Norwid, Cyprian Kamil 57
 Novák Katalin 364
 Novak, Marko 27
 Nozik, Robert 206
 Nussbaum, Martha C. 391
 Nyirkos Tamás 400
- O, Ö
 O'Donnell, Hugh 129
 Oakeshott, Michael 216, 226
 Oesch, Matthias 28
 Oppelland, Torsten 420
 Oppenheimer, Franz 190, 191
 Oppenheimer, Joseph Süß 144
 Orbán Antal 55
 Orbán Endre 185, 446
 Orbán Viktor 69, 293, 294, 299, 500
 Orff, Carl 35
 Orlay Csaba 279
 Orlin, Eric M. 95
 Orosz Ágnes 321, 341
 Orridge, A. 258
 Orwell, Georg 385

- O'Shea, Alan 221
 Osiander, Andreas 233–235
 Otanész, perzsa hadvezér 355
 Ottlik László 170, 177, 294, 314, 444
 Ottó, I., német-római császár 14
 Ördögh Tibor 376
 Örkény István 215, 493
 Ósze Áron 185
 Óz Pál 469
- P**
- Paál Árpád 482
 Paár Ádám 407
 Pacepa, Ion Mihai 276
 Paczolay Péter 160, 205, 217, 452
 Paine, Thomas 134, 135
 Paksy Máté 292
 Paksy Zoltán 436
 Palmore, E. 364
 Pannonius, Janus 165
 Pap András László 300, 301
 Papalas, Anthony J. 84
 Papp Tekla 29
 Papp Zsolt 247
 Pappas, Takis 299
 Pashukanis, E. B. 286
 Passarelli, Gianluca 132
 Paternotte, David 215
 Patmore, Glenn 430
 Pavlov, Ivan Petrovics 28
 Payr Sándor 469
 Pál, VI., pápa 363
 Pálffy Géza 15, 423
 Pánczél Hegedűs János 415
 Pápai Páriz Ferenc 253
 Päts, Konstantin 292
 Peidl Gyula 442
 Peltonen, Markku 83
 Penn, Alfred Wayne 381
 Periklész 218
 Perloff, Marjorie 380
 Perón, Evita 54, 162
 Peschka Vilmos 249
 Pétain, Philippe 292
- Sheldon, Peter 47
 Péter, II. Karadorđević, Jugoszlávia királya
 155, 410, 487
 Péter, Szent, pápa 363
 Péter László 14
 Péteri Zoltán 67
 Pethő Sándor 225, 226
 Petkoff, Peter 95
 Pető Zoltán 170
 Petőfi Sándor 56, 472
 Petraschek, Karl 182, 183
 Petrétei József 98, 108, 109, 112, 495
 Petri György 10, 53, 403, 496
 Pfaller, Alfred 326
 Philip, André 153
 Piaget, Jean 39
 Pick, Daniel 279
 Picton, James Allanson 396
 Piekalkiewicz, Jaroslaw 381
 Pierson, Christopher 227, 238, 331
 Piketty, Thomas 365
 Piłsudski, Józef 158, 292
 Piotrowski, Kazimierz 389
 Platón 66, 67, 90, 92, 353, 355, 356, 386–
 389, 391, 394, 400
 Plavjuk, Mikola 426
 Plehanov, Georgij Valentyinovics 167
 Poe, Marshall Tillbrook 135
 Poggi, Gianfranco 236
 Poguntke, Thomas 132
 Pókecz Kovács Attila 155, 156, 415
 Pokol Béla 29, 44, 108, 383, 384
 Polgár Gyula 47
 Pollock, Friedrich 245
 Polner Ödön 436
 Poluha, Eva 124
 Polübiosz 365, 399
 Pombal márki, Oeyras grófja 141
 Pomogyi László 434
 Popper, Karl 21
 Pótó János 52
 Poulantzas, Nicos 246
 Pozsár-Szentmiklós Zoltán 28
 Pöllmann, Guido 207

- Pölöskei Ferenc 417, 434, 469, 470, 473,
475, 490, 494, 495
Priestland, David 285
Prieto, Moisés 156
Prizel, Ilya 293
Prochaska, Frank 429
Propper Sándor 431, 440
Przywara, Erich 356
Pseudo-Xenophón 392
Pulszky Ágost 189
Putyin, Vlagyimir V. 293, 313, 317, 356,
375, 376, 419
- Q**
Quintus Fabius Maximus, Verrucosus
Cunctator 155
- R**
Raaflaub, Kurt A. 202, 388
Radbruch, Gustav 60, 68, 181
Radford, Robert T. 399
Radnóti Miklós 210, 281
Ramszesz, III., fáraó 218, 220, 222
Raeff, Marc 147
Rajk László 54
Rajnai Gergely 78
Ramosé, Mogobe B. 388
Rancière, Jacques 291
Rác Lajos 53, 107, 128, 140
Rákóczi Ferenc, II. 54
Rákosi Mátyás 50, 51, 159, 271
Reich, Wilhelm 204, 278
Reichardt, Rolf 135
Reinalter, Helmut 143
Reinhard, Wolfgang 43, 224, 241, 242
Remarque, Erich Maria 270
Rembrandt, H. van Rijn 155
Renan, Ernest 256, 259, 261, 359
Rettegett Iván 104
Rév Erika 58
Rév István 53
Révész Béla 167
Révész Sándor 371
Rhode, Maria 433
Rhodes, P. J. 202
Riabchuk, Mykola 293
Richárd, II., angol király 218, 220
Richelieu, Armand Jean du Plessis de 140
Richter, Melvin 90, 136, 164
Ricz Judit 207, 209
Riesman, David 136
Rigó Balázs 142
Ripp Zoltán 47, 479
Ritchie, David George 330
Ritoók Zsigmond 392
Ritter, Gerhard Albert 332
Robespierre, Maximilien 459
Roebroek, Joop 319
Eatwell, Roger 284
Róheim Géza 427
Rokkan, Stein 238, 295
Romsics Ignác 47, 127, 254, 264, 432, 477,
490
Roosevelt, Franklin D. 334
Roosevelt, Theodore 364
Rosanvallon, Pierre 132
Roscher, Wilhelm 92, 140
Rosen, Klaus 224
Rosendahl, Mona 124
Ross, David W. 67, 68, 391
Rossiter, Clinton L. 154
Rotberg, Robert 124
Roth, Jürgen 372, 373
Rothstein, Bo. 125
Rotteck, Karl von 189
Rottmanner, Simon 144
Roudaut, Sylvain 66
Rousseau, Jean-Jacques 77, 92, 110, 137,
224, 268, 284, 353, 397, 459, 460, 505
Róth Ottó 480
Rózsa Erzsébet 226
Röpke, Wilhelm 324, 325
Rummel, R. J. 272
Runciman, Steven 358
Rushdie, Salman 158
Rusznák Rezső 111, 112, 447
Rutter, Owen 432
Rüstow, Alexander 324, 325

S

- Sadurski, Wojciech 294, 308
 Sajó András 143, 299, 300, 322
 Salamon Konrád 53, 226
 Salamon, zsidó király 357
 Salazar, António de Oliveira 293, 311
 Salát Orsolya 175
 Sallai János 148
 Sallustius, Caius Crispus 458, 459
 Salomon(-Delatour), Gottfried 93
 Salzborn, Samuel 227, 246, 306, 368
 Saly Dezső 52
 Samu Mihály 79, 157, 193, 197, 434
 Sander Anne 331
 Sanford, Nevitt 278
 Sano, Hans-Otto 125
 Sarkady János
 Sartori, Giovanni 131, 132, 159, 162, 167, 168
 Sartre, Jean-Paul 223
 Sas Péter 482
 Sashalmi Endre 139, 141, 142, 173, 174, 226, 228, 235, 239, 240, 421
 Savino, Mario 131
 Savonarola, Girolamo 358
 Sába, bibliai királynő 357
 Sándor, I., Karadorđević Jugoszlávia királya 292, 410
 Sántha György 213
 Sárközy Tamás 131, 184
 Scalapino, Robert A. 296, 297
 Schabas, William A. 280
 Schaefer, Gert 148
 Schäfer, Michael 381
 Schanda Balázs 78, 492, 501
 Schapiro, Leonard 170
 Schedler, Andreas 297
 Scheiring Gábor 209, 306
 Schelle, Gustave 379
 Schelling, F. W. J. 42
 Scheppele, Kim Lane 297
 Scheubel, Beatrice 332
 Schickedanz Albert 13
 Schlett István 61
 Schludi, Martin 339
 Schmerling, Anton 436
 Schmid, Carlo 320
 Schmidt Mária 47
 Schmidt, Franz 92
 Schmidt Péter 490
 Schmitt (-Dorotić), Carl 43, 74, 92, 137, 153, 160, 210, 219, 277, 356
 Schmitt Jenő Henrik 359
 Schmoller, Gustav 60, 144, 330
 Schneiderei, Nele 224
 Schönbaum Attila 264
 Schönberger, Christoph 43
 Schöpfer, Gerald 93
 Schöpflin György 255, 261, 262
 Schuppanba, Tino 385
 Schuschnigg, Kurt A. 292
 Schütz, Alfred 31
 Schvarcz, Gyula (Julius) 99, 171, 381, 393
 Schweitzer Gábor 428, 431, 436, 440, 447, 484, 504
 Scoones, Ian 299
 Scott, Brewer 385
 Scott, Hamish M. 143
 Seager, Charles 379
 Seaton, Jean 70
 Seeck, Otto 96
 Seidel, B. 282
 Seligman, Adam B. 243
 Sellin, Volker 140
 Seneca, Lucius Annaeus 390
 Seydel, Max 92, 128, 129
 Shaw, Christine 365
 Shear, Julia L. 365
 Sheldon, W. H. 28
 Siedel, Wilhelm 83
 Sigurdson, Richard Franklin 152
 Simeon, I. bolgár cár 104
 Simeon, II., bolgár cár 410, 487
 Simonelli, M. A. 308
 Simonton, Matthew 365
 Sinkó Katalin Sinkó 15
 Sinkovics Ede 353
 Skalweit, Stephan 227

- Skidmore, Thomas E. 165
 Slachta Margit 55, 417, 486
 Sloterdijk, Peter 375, 389
 Smend, Rudolf 64
 Smetona, Antanas 292, 309
 Smith, Adam 144, 205, 243, 245, 260
 Smith, Anthony D. 265
 Smith, Benjamin T. 165
 Smuk Péter 185, 212, 490
 Snyder, Timothy D. 137
 Soifer, Hillel David 156
 Solow, Robert 365
 Sombart, Werner 245, 246, 330
 Somek, Alexander 297
 Somló Bódog 232, 448
 Sommermann, Karl-Peter 264
 Somody Bernadette 28
 Sonnenfeld Zsigmond 215
 Sonnenfels, Joseph F. 144–146
 Soós Eszter Petronella 47, 303, 458
 Sólyom Péter 308
 Stahl, Friedrich Julius 42, 43
 Stanton, G. R. 388
 Stanziani, Alessandro 135
 Steber, M. 269
 Stein, Lorenz von 330
 Steinberg, Jonathan 159
 Stein-Zalai Juliane 297
 Sternhell, Zeev 153
 Stiglitz, Joseph 350
 Stipta István 141, 142, 439, 448
 Stolleis, Michael 274, 275, 318, 498
 Stone Sweet, Alec 383
 Strandsbjerg, Jeppe 238
 Strauss, Leo 137, 350
 Strayer, Joseph R. 235
 Stumpf István 124, 125, 152, 185
 Suchard, Hans 481
 Suhajda Máté 477
 Sulyok Dezső 417
 Summers, Robert S. 70
 Sükösd Miklós 374
 Sükösd Miklós Áron 359
 Svolik, Milan W. 296
 Swanson, John C. 440
 Sweet, Alec Stone 320, 383
- Sz**
 Szabadfalvi József 151, 170, 186
 Szabados György 102
 Szabó Andrea 297
 Szabó Csaba 47
 Szabó Imre 29, 79, 490
 Szabó István 429, 439, 443, 444, 495
 Szabó Máté 243, 247
 Szabó Miklós (klasszika-filológus) 68, 188, 386, 392-393, 395
 Szabó Miklós (jogász) 70, 97
 Szabó Miklós (történész) 167
 Szalai András 131
 Szalai Júlia 322
 Szalóczi Géza 382
 Szamuely László 331, 351
 Szaniszló József 144
 Szaniszló Krisztián 246
 Szapolyai János 422, 423
 Szasz, Thomas 385
 Szálasi Ferenc 49, 51, 271
 Szántay Antal 144
 Szántóffy Antal 53
 Szelényi Iván 249, 285
 Szemere Bertalan 51
 Szente Zoltán 71, 86, 109, 110, 115, 127–130, 235, 299, 308, 381, 446, 495, 504
 Szentpéteri Richard 91, 109, 116, 133
 Szerletics Antal 125
 Széchenyi István 469, 505
 Széchényi Ferenc 469
 Székely-Doby András 209
 Szigeti Péter 28, 29, 60, 109, 186, 198, 199, 202, 245, 249, 350, 368, 457
 Szigeti Szabolcs 126
 Szilágyi Ákos 312, 313, 317, 356, 440
 Szilágyi István
 Szilágyi József 408
 Szilágyi Péter 74, 151, 195–199, 216, 226, 246, 320
 Szilasi Vilmos 33

- Szilveszter, II., pápa 14
 Szíszi, Abdel-Fattáh 295
 Szoboszlai-Kiss Katalin 198, 388
 Szókratész 57, 310, 355, 388
 Szotáczy Mihály 193
 Sztálin, Joszif V. 54, 157, 158, 164, 196, 218,
 270, 284, 290, 292, 425, 487, 490
 Sztójay Döme 51
 Sztrogovics, M. Sz. 78, 218
 Szűcs Jenő 240, 241, 253, 254
 Szűcs Zoltán Gábor 415
 Szűrös Mátyás 490
 Szymborska, Wisława 390
- T
- Takács Imre 413, 438
 Takács Péter 25, 26, 28, 60, 67, 68, 77, 85,
 86, 88, 97, 117, 151, 175, 182, 186, 200,
 201, 226, 230, 302, 320, 413, 441, 454,
 491, 497
 Takó Ferenc 31
 Talmon, Jacob Leib 284
 Tamás András 107, 230, 484
 Tamás Gáspár Miklós 289
 Tamás, Aquinói Szent 92, 392, 400
 Tang, Wenfang 299
 Tanucci, Bernardo 141
 Tapon, Francis 434
 Tawney, Richard H. 153
 Taylor, A. E. 386
 Techet Péter 449
 Teleki Pál 51, 52, 292
 Tellér Gyula 47
 Temple, William 320
 Tennyson, Alfred 429
 Térey János 59, 506
 Thane, Pat 331
 Therborn, Göran 319, 326, 327
 Thiers, Adolphe 126, 128, 502
 Tierney, Brian 139
 Tilk Péter 108, 109, 112
 Tilly, Charles 237, 238
 Tisza István 50–52, 55, 437
 Titmuss, Richard M. 339
- Tito, Joszip Broz 155, 363, 487
 Tkálecz István 482
 Tocqueville, Alexis de 78, 136, 229, 231,
 383, 466
 Todorovic, Jelena 155
 Toker, Leona 273
 Tolnay, Charles de 68
 Tomcsányi Móricz 247, 446
 Tomka Béla 282, 323, 331, 342, 351
 Tomka Miklós 330
 Tóth Benedek 34
 Tóth Csaba 15, 490
 Tóth Endre 15
 Tóth Gábor Attila 44, 291, 492
 Tóth Gergely 15
 Tóth Gy. László 376
 Tóth István György 325, 326
 Tóth J. Zoltán 186, 219, 241
 Tóth Mihály 426
 Tóth Zoltán József 14, 425, 504
 Tőkéczki László 48
 Tőkei Ferenc 192, 193, 195
 Tőkés Rudolf 47
 Törő László Dávid 14
 Tracy, Destutt de 380
 Treisman, Daniel 293
 Tremblay, Manon 215
 Trócsányi László 78, 413
 Truhart, Peter 25
 Trump, Donald J. 299, 304, 307, 363, 372
 Tullock, Gordon 170
 Turbucz Dávid 292
 Turner, A. J. 135
 Tushnet, Mark 283
 Tusor Péter 101
 Túri Béla 435
- U
- Uhel Péter 415
 Ulászló, I., magyar király 53
 Ulmanis, Kārlis A. 292
 Ulpianus, Domitius 139
 Unger Anna 175, 297
 Ungváry Krisztián 59

V

Vadál Ildikó 133
 Vadas András 144
 Vajda János 73
 Vajda Mihály 356
 Valastyán Tamás 282
 Valitutti, Salvatore 129
 Váradi Balázs 368
 Varga Balázs 55, 57
 Varga Béla 487
 Varga Csaba (1941) 60, 61, 181, 187, 188, 231, 383
 Varga Csaba (1946) 213
 Varga Imre 55
 Varga Réka 62
 Vargas, Getulio 208
 Varol, Ozan O. 306, 368
 Váczai Péter 124, 185
 Vályi Klára 15
 Vásárhelyi Júlia 366
 Vásárhelyi Mária 47
 Veblen, Thorstein 365
 Veér Imre 476, 489
 Vékás Lajos 61
 Verdery, Katherine 57
 Veress Emőd 108, 109, 112, 116
 Vergilius, P. Maro költő 203
 Vervaet, F. J. 135
 Vigvári Gábor 209
 Vihar Béla 52
 Viktor Emánuel, olasz király 417, 486
 Vilmos, III. (Orániai) angol király 126
 Vincze, Hanna Orsolya 142
 Virilio, Paul 385
 Visinszkij, A. J. 287
 Voigt, Frederick Augustus 430
 Voigt, Rüdiger 207, 227, 238
 Voltaire, François-Marie Arouet 143, 204
 Vörös Imre 169, 382
 Vučić, Alekszandar 294

W

Wacquant, Loïc 291
 Wade, Robert Hunter 209

Wagner, Adolph 191, 319, 330
 Wakefield, Andre 144
 Walbank, Frank W. 399
 Wallerstein, Immanuel 245
 Walter, Franz 212
 Walther, Carl 93
 Waruhiu, S. N. 170
 Wasserman, Haley 202
 Way, Lucan A. 297
 Webb, Paul 132
 Weber, Alfred 225
 Weber, Eugen 266
 Weber, Max 30, 31, 125, 163, 164, 218, 225, 235, 236, 242, 245, 248–252, 259, 266, 313, 380
 Weis István 72
 Welcker, Karl Theodor 92, 93, 185, 189, 190
 Wells, H. G. 142, 414
 Werbóczy István 102
 Werth Nicolas 272
 White, Stephen 293
 Wiener György 195, 294, 440, 504
 Wiesel, Elie 21
 Wilensky, Harold L. 326
 Williams, David 124
 Williams, Michelle 209
 Wilson, Peter 140, 143
 Wippermann, W. 282
 Wittfogel, Karl A. 135, 195
 Wittgenstein, Ludwig 220, 223
 Wittmann, Roland 155
 Wlassics Gyula 478
 Woese, Carl Richard 37
 Wollin, Sheldon 290, 291
 Woloch, Isser 159
 Woodford, Benjamin 433
 Wright, J. 160
 Wünsche, Horst Friedrich 324
 Würtenberger, Thomas 45

X, Y

Xenophón 137, 355, 392
 Yanov, Alexander 170
 Young, Tom 124

Z, Zs

Zacher, H. F. 332

Zala György 13, 55

Zalai Béla 33

Zamojszki János, kancellár 126

Zárug Péter Farkas 151

Zempléni, András 53

Ziegler, H. 274

Zimmer, Matthias 239

Zinner Tibor 58

Zippelius, Reinhold 44, 75, 92

Zita királyné (IV. Károly hitvese) 409

Žižek, Slavoj 290

Zlinszky, János 95

Zópürosz perzsa fiziognómus 28

Zsedényi Béla 428, 444, 447, 448

Zsinka László 236

E kötet az államok rendszerezésének és tipizálásának különböző változataival, gyakori eljárásaival és jellegzetes eredményeivel foglalkozik. Elemzi az osztályozás, rendszerezés és minősítés során használt kategóriákat, így az egyes államformák és államtípusok szemantikáját, megvilágítja alkalmi legitimációs funkciójukat, és rávilágít a kérdések néhány történeti összefüggésére.

A szerző egyebek mellett azt állítja: a magyar tudományos és közgondolkodást rejtélyes és unikális viszony fűzi az államformák kérdéséhez, az ezzel kapcsolatos nemzeti eszméinkben mégis van valami tisztázatlan ambivalencia. Hiszen Magyarországon – olvashatjuk e kötetben – a republikánusok nélküli köztársaságok éveit (1918, 1919) a király nélküli királyság évtizedei követték (1920–1944); majd monarchista nemzetgyűlési képviselők szavazatait is felhasználva vezettek be egy köztársaságot (1946), ami aztán a nép uralmával köszönő viszonyban sem álló „nép”-köztársasággá vált (1949–1989). Ez később egy olyan köztársasággá (1990–2010) alakult át, amely úgy döntött: a magyar államot egy „koronás köztársasági címer” jelenítse meg. Ez akkor akár azt is előre jelezhetné (volna), hogy néhányan olyan reszpublikában szeretnének élni, amely – amint az 2010 után valósággá vált – hangsúlyozottan nem-köztársaságként értelmezi önmagát. Bár az állam szűkebb értelemben felfogott formája hivatalosan köztársaság, azt mégsem lehet, vagy nem célszerű ezt az államformát kiemelve azonosítani, megnevezni vagy jellemezni.

E kötet – mely történeti kontextusokban elemzi az államok formáival és típusaival kapcsolatos hagyományos ismereteket, mutatja be az újabb fejleményeket, és értékeli az e kategóriákkal kapcsolatos nyelvhasználatot – e különös ambivalencia feltárásának szándékával született, ezért az itt kifejtett gondolatok azok számára is hasznosak lehetnek, akik nem államelméleti érdeklődéssel fordulnak az ilyen kérdések felé.

FLORILEGIUM

